ספר
אפאלע

ספר

אופולה־לובלסקי

ספר

אָפּאָלע־לובעלסקי

MEMORIAL BOOK OF

OPOLE-LUB.

העורך • רעדאקטאָר

דוד שטוקפיש

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ספר־זכרון אופולה־לובלסקי

*

יזכור־בוך אָפּאָלע־לובעלסקי

*

Memorial Book Opole-Lubelski

Editor : **David Shtockfish**

*

ועדת המערכת: ● רעדאקציע־קאָלעגיע:

מ. הוברמן, י. וייץ, י. קרפל

ועד הספר: ● בוך־קאָמיטעט:

מרדכי הוברמן, צפורה וייץ, יצחק וייץ,
פייגה זאבורובסקי, יעקב פליישהקר, יוסף קרפל

צדוק דוזמן ז"ל

*

הוצא לאור על־ידי ארגוני יוצאי אופולה
במדינת ישראל ובתפוצות

אַרויסגעגעבן פון די אָפּאָלער לאַנדסמאַנשאַפטן
אין ישראל און אין די תפוצות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

©

Printed in Israel, 1977

נדפס בישראל, 1977

דפוס „אורלי", תל־אביב, טלפון 32062

הקדמה

ברגשות מעורבים, תוך חרדת לב ורגש של סיפוק, מוסרים אנו לקוראים את „ספר אופולה" לזכר קהילה יהודית בפלך לובלין, פולין, שנחרבה ע"י קלגסי הנאצים.

חרדת הלב לא נפסקה, מאז שנודע לנו על הגורל הטראגי שפקד את היהודים בעיירתנו אופולה. ואולם כעת יש לנו רגש של סיפוק, לאחר שבמאמצים רבים ללא ליאות, הצלחנו סוף-סוף להנציח את הקדושים והטהורים, שנשמותיהם מצאו את תיקונן בספר זה.

אופולה היתה קיימת זה מאות בשנים, והיהודים היו נאבקים בה על קיומם, חולמים ולוחמים, בתקווה לזמנים יותר טובים — מי לביאת המשיח, או לעליה לארץ-ישראל, מי להגירה מעבר לים, או לחיים טובים יותר במלכות פולין ובעולם כולו. ואולם, כל אחד לחוד וכולם ביחד, לא איבדו בטחונם בעת צרה, מצוקה ופחד, והיאוש מהם והלאה.

כך נמשכה שרשרת הזהב — של המשך הקיום היהודי מדור לדור, עד בוא האשמדאי בדמותו של היטלר ימ"ש והכל נמחה מעל פני האדמה. אכן, ההיסטוריה היהודית מדורי דורות ידעה סבל רב: גיטאות, מוקדים, פרעות, קיפוחים ועלילות-דם. ברם, הרצח הנאצי בליבה של אירופה, במאה העשרים — עלה באכזריותו על כל המעללים כגון טורקוומדה, חמילניצקי ופטלורה. השמדת שליש מעמנו בקברי-אחים, במחנות המוות וההשמדה, בעבודת פרך ובכבשנים, היתה מתוכננת ומחושבת מראש ובוצעה ע"י מרצחים גרמניים בסיועם הפעיל או בשאננותם של העמים באירופה, למעט בודדים מחסידי אומות העולם.

הגורל האכזר שפקד את העם היהודי בפולין, לא פסח על הקרובים והיקרים באופולה. אנו, שארית הפליטה מהעיירה, ניצולי תאי הגאזים והמשרפות, קיבלנו על עצמנו את האחריות והחובה לקיים את הנדר של קרבנות השואה בלילות הפחד האפלים במשכבם על דרגשי העץ ואימת היום הבא, ובשעות הנוראות של מותם: לא לסלוח, ולא לשכוח.

ניגשנו בחרדת קודש למלא השליחות להוציא לאור ספר על לידתה, התפתחותה וחיסולה הטראגי של הקהילה באופולה. עשינו הכל, כדי לאסוף את החומר הנחוץ לספר יזכור, אשר יהווה כעין ראי בו ישתקפו החיים הקהילתיים, הדתיים, התרבותיים והפוליטיים של עיירתנו והמרטירולוגיה שלה בשנות מלחמת העולם השניה.

בראשית עבודתנו לפני 8 שנים, לא תיארנו לעצמנו, שנהיה מסוגלים ללקט זכרונות, תעודות ותמונות מספיקים לספר, שיכיל 466 עמודים ונצליח לגייס את האמצעים הכספיים הדרושים לכך. רק העקשנות המתמדת, האחריות וההחובה בשליחות מצווה, שליוו אחדים מיוצאי עירנו בדרך ארוכה זו — הם שהביאונו עד הלום.

תודתנו והכרתנו נתונה לאלה שעזרו לנו במשימה זו: בישראל — לצדוק דוזמן ז"ל ויבדלו לחיים ארוכים: מרדכי הוברמן, צפורה וייץ, פייגלה זבורובסקי, יעקב פליישהקר ויוסף קרפל; בבראזיל — יואל רולניק, יוכבד ליכנד, מוטל זבורובסקי, אלקנה זלצמן, יעקב פיירשטיין, וולוול גולדמן, מיכאל שנקר, פייגה רולניק ובריש ברמן; בארצות-הברית — חיים ארדשנקר ושמאי קלייטמן; בצרפת — וולוול וינר ויוסף חיימוביץ'.

ובסוף — יישר כוח לעורך הספר דוד שטוקפיש. הידע הרב שלו ומסירותו, עזרו לנו להתגבר על רוב המכשולים והקשיים שנערמו בדרך לתיכנון והדפסת ספר זכרון אופולה — למען בני עירנו ולדורות הבאים.

יצחק וייץ

תל־אביב, דצמבר 1977. **בשם ועד הספר**

פאָרוואָרט

מיט א ציטער אין הארצן און גלייכצייטיק מיט א געפיל פון באפרידיקונג, גיבן מיר איבער דעם לייענער אונדזער בוך-מאָנומענט „ספר אָפּאָלע", צום אָנדענק פון א פארשניטענער קהילה אין פוילן, לובלינער וואָיעוווודסטווע.

דער ציטער אין הארצן האָט ניט אויפגעהערט פון יענעם מאָמענט, ווען אונדז איז באוווּסט געוואָרן דער טראגישער גורל פון די יידן אין אָפּאָלע-לובעלסקי. און די באפרידיקונג באשטייט אין דעם, וואָס נאָך א סך מי-און-מאטער, איז אונדז דאָך געלונגען צו פאראייביקן די קדושים און טהורים פון דער אלטער היים. זייערע פארפייניקטע נשמות געפונען איצט א תיקון אין דעם בוך.

הונדערטער יאָרן האָט עקזיסטירט דאס שטעטל אָפּאָלע, ווו יידן האָבן געלעבט און געקעמפט, געטרוימט און געהאָפט אויף בעסערע צייטן: איינער — אויף ביאת המשיח; א צווייטער — אויף עליה קיין ארץ-ישראל; א דריטער — אויף עמיגראציע מעבר לים; א פערטער — צו דערלעבן בעסערע צייטן אין מלכות פוילן און אויף דער גאנצער וועלט. נאָר יעדער באזונדער און אלע צוזאמען האָבן אין די שווערסטע צייטן פון נויט און פחד ניט פארלוירן דעם בטחון, ניט אריינגעפאלן אין יאוש.

אזוי האָט דור-איין דור-אויס זיך געשמידט די גאָלדענע קייט פון יידישן המשך — ביז ס'איז געקומען דער אשמדאי אין געשטאלט פון היטלערן ימ"ש און אלץ אָפּגעווישט. הגם אונדזער לאנגע יידישע געשיכטע איז תמיד געווען באגלייט מיט געטאָס, שייטערהויפנס, פּאָגראָמען, דיסקרימינאציעס און עלילת-דם — האָבן אָבער די נאצישע רציחות אין סאמע הארץ פון אייראָפּע, אין צוואנציקסטן יאָרהונדערט, איבערגעשטיגן מיט זייער אכזריותדיקייט אלע טאָרקוועמאדאָס, כמיעלניצקיס און פעטלוראס. דער אומברענג פון זעקס מיליאָן יידן אין ברידער-קברים, טויט-לאגערן און ביי שקלאפן-ארבעט, איז פלאנירט און אדורכגעפירט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער, מיט דער אקטיווער מיטהילף, אָדער קאלטבלוטיקער גלייכגילטיקייט, פון די פעלקער אין אייראָפּע, אויסער ווינציקע אויסנאמען.

דער טראגישער גורל פון פוילישן יידנטום האָט אויך נישט אויסגעמיטן אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע אין אָפּאָלע. מיר, די שארית הפליטה פון דעם שטעטל, די ניצול געוואָרענע פון די גאָז-קאָמערן און

קרעמאטאָריעס, האָבן אויף זיך גענומען דעם עול און אחריות מקיים צו זיין דעם נדר, וועלכן עס האָבן זיך געגעבן די קרבנות פון יענעס קאָשמארפולן לעבן און הערׄאישן טויט: נישט פארגעבן, נישט פארגעסן! דערפאר זענען מיר מיט צער און ווייטיק, נאָר מיטן געפיל און באוווסטזיין פון דערפילן א וויכטיקע שליחות, צוגעטרעטן צו דער הייליקער ארבעט פון ארויסגעבן א ספר וועגן געבורט, אנטוויקלונג און אונטערגאנג פון א יידישער קהילה. מיר האָבן אלץ געטאָן, כדי צונויפזאמלען די נייטיקע מאטעריאלן פאר אזא בוך, אין וועלכן עס זאָל זיך אָפּשפּיגלען די געזעלשאפטלעכע, רעליגיעזע און פארטייאישע טעטיקייט אין אָפּאָלע, ווי אויך די מארטיראָלאָגיע אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט-מלחמה.

אין אָנהייב פון אונדזער ארבעט, מיט 8 יאָר צוריק, איז זיך ניט געווען פאָרצושטעלן, אז מיר וועלן צונויפזאמלען גענוג זכרונות, שילדערונגען, דאָקומענטן און בילדער פאר א ספר פון 466 זייטן און וועלן אויך מצליח זיין צו שאפן פאר דעם צוועק די געהעריקע פינאנסיעלע מיטלען. ניט אנדערש, ווי עקשנות, אחריות און דאָס געפיל פון שליחות האָט באגלייט א הייפל לאנדסלייט, וועמען עס קומט טאקע אונדזער דאנק און אנערקענונג: אין ישראל — דעם פארשטאָרבענעם צדוק דוזמאן ז״ל, און זיי צו לאנגע יאָר: מרדכי הובערמאן, צפורה ווייץ, פייגעלע זאַבאָראווסקי, יעקב פליישהאקער און יוסף קארפּעל; אין בראַזיל — די פריינד: יואל ראָלניק, יוכבד ליכאנד, מאָטל זאבראָווסקי, אלקנה זאלצמאַן, יעקב פייערשטיין, וועלוול גאָלדמאן, מיכאל שענקער, פייגע ראָלניק און בעריש בערמאן; אין די פאר.-שטאַטן — די פריינד: חיים ערדשנעקער און שמאי קלייטמאן; אין פראנקרייך — די פריינד: וועלוול ווינער און יוסף חיימאָוויטש.

צום סוף — א יישר-כוח דעם רעדאקטאָר פון בוך, פריינד דוד שטאָקפיש, וועמענס פאכמענישקייט און איבערגעגעבנקייט האָבן אונדז געהאָלפן גובר זיין א סך שווערקייטן ביים פּלאנירן און ארויסגעבן דעם ספר — פאר אונדזערע בני-עיר און פאר די קומענדיקע דורות.

יצחק ווייץ

אין נאָמען פון בוך־קאָמיטעט

תל־אביב, דעצעמבער 1977.

התוכן • אינהאלט

הקדמה / יצחק ווייץ 5
פאָרוואָרט / יצחק ווייץ 7
רשימת התמונות • רשימה פון די בילדער 12
תיקון טעויות • באמערקטע דרוקפעלערן 15

א. העיירה בהתפתחותה

אופולה לובלסקי (סקירה היסטורית) 19
בעיירה / אברהם רוזנפלד (בונצ'ה) 21
בימי מלחמת העולם הראשונה / צ. דוזמן ז"ל 32
העיירה בשנים 1914—1918 / יצחק ווייץ 34
נותרו רק זכרונות... / צילה מלר 37
החיים לא היו קלים / זאב נחמני (נודלמן) 40
צרור זכרונות מ„גורדוניה" / יוסף קרפל 44
עלייתם ושקיעתם של האיגוד המקצועי ו„קולטור־ליגע" / יצחק ווייץ . . . 46
הראשונים, או: בני אופולה בבנין הארץ / מאיר אנגלנדר ז"ל 52

ב. העיירה בכליונה

עם פרוץ המלחמה / חיה'לי פרטר (לוין) 59
איך נכחדה אופולה היהודית / ברוך רויזמן 60
נקמתי בגרמנים / שמאי פייגלה שאמלים 62
הגרמנים רצחו את אמי / שיינדל טנגצווייג (פיין) 67
צדיק אחד בסדום / אלכסנדר ורבה 68

ג. דמויות

הרב ר' ירמיה קאליש, האדמו"ר מאופולה / (סופרים בישראל) 73
עקדת רבי ירמיהו / יהודה ביאלר 76
לזכרו של ר' אליהו כי טוב (מוקוטובסקי) / „מעריב" 76
תורה ועבודה בכפיפה אחת — צדוק דוזמן ז"ל / („ידיעות אחרונות") . . . 78
אריה פסח פוקס ז"ל / אבא פוקס 80
לזכר אבי ז"ל יחיאל פרידמן בן אברהם יצחק / צפורה גרנביץ' 81
סבי ואבי / הינדה אנגלנדר 83
אברהמ'צי וישניה ז"ל / יצחק ווייץ 84

יידיש־טייל

1. דאָס שטעטל אין אַנטוויקלונג

צו דער געשיכטע פון יידן אין אָפּאָלע / אריה־לייב קאַליש 89
אָפּאָלע לובעלסקי (היסטאָרישער איבערזיכט) 98
אָפּאָלער מחלוקת׳ן אָרום דעם כסא הרבנות / צדוק דוזמן ז״ל 100
אין שטעטל / אברהם ראָזענפעלד (באָנטשע) 107
אַ בינטל זכרונות / אליהו כי טוב (אברהם מאַקאַטאָווסקי) ז״ל 137
אָפּאָלע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה / יצחק ווייץ 140
אַ דערמאָנונג פון ערשטן וועלט־קריג / מ. ראָזענבערג 147
דערינערונגען, בילדער און געשטאַלטן / שמאי פייגעלע שמאי׳לעס . . . 149
די פילסודסקי־גאַס — ווי איך געדענק זי / מאָטל הובערמאַן 183
זכרונות פון דער אלטער היים / יואל ראָלניק 194
פוילישע רעקרוטן שלאָגן יידן / הערשל טעוול טיסאָן 200
אונדזער יוגנט האָט געגלויבט און געקעמפט / וועלוול גאָלדמאַן 201
„אַזעלכע יידן האָבן מיר ליב״... / נפתלי פרוכטענגארטן 202
מיין שטעטל, היים און משפחה / יהודה פרידמאַן 203
יידישע קינדער שפּילן פוטבאָל / יוסף חיימאָוויטש 206
אַרבעטער־קאַמף אין אָפּאָלע אין די יאָרן 1934 / חיה׳לע פרעטער (לעווין) 208
דער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין / יעקב פליישהאַקער 214
אויפנאַנג און אונטערגאַנג פון צוויי יידישע אָרגאַניזאַציעס / יצחק ווייץ . . 217
זכרונות פון „גורדוניה״ / יוסף קאַרפעל 226
אָפּאָלע — אַ טרייע אָפּשפּיגלונג פון די פאַרשניטענע שטעטלעך / משה גאָרדאָן 229
מיין שטעטעלע אָפּאָלע / ס. פריילך 232

2. דער אומקום פון שטעטל

דער יסורים־וועג אין די מלחמה־יאָרן / חיהלע פרעטער (לעווין) 241
דער אָנהייב פון חורבן אָפּאָלע / יוסף קאַרפעל 245
ערב, בעת און נאָך דער מלחמה / משה׳ל ניסענבוים 250
אזוי איז אומגעקומען די יידישע אָפּאָלע / ברוך רויזמאַן 253
22 חדשים אין באַהעלטענישן / משה פיין 272
אין געטאָס און אין לאַגערן / יאַסל און חיה׳לע גאָלדרייך 276
יידישע פרויען פון ווין אין געטאָ אָפּאָלע / א. אלפערין 278
אָפּאָלע איז געוואָרן יידן־ריין... / רייזל קאָרמאַן־פייערשטיין 281
איך האָב נקמה גענומען אין די דייטשן / שמאי פייגעלע שמאי׳לעס . . . 287
דער גירוש פון פּולאַוו קיין אָפּאָלע / גאָלדע פאַיעק 300
דער טויטן־לאַגער פּאָניאַטאָוו ווו ס׳זענען אומגעקומען די יידן פון אָפּאָלע / לודוויקאַ (לאה) פישער 301
אין שטעטל — נאָכן חורבן / אלקנה זאלצמאַן 323

3. געשטאַלטן

איטשעלע גוי, „בעז בראָדאַ" און דער אפיקורס / אברהם ראָזנפעלד (באַנטשע) 331

פיניע ירושלים, זיין עלטסטער זון און מאיר פיגלאזש / אליהו כי טוב (מאַקאַטאַווסקי) 337

פסח פוקס הי"ד / יצחק ווייץ 249

דער אַפּאַלער העלד נאַטעלע אלטמאַן / שמאי פייגעלע שאמאלעס . . 351

צדוק דוזמאן ז"ל / יצחק ווייץ 353

צדוק קלאַצהענדלער הי"ד / יצחק ווייץ 354

ר' לייבל קנאַפּליך ז"ל / יצחק ווייץ 355

פיניעלע ווייץ ז"ל / משה'ל ניסענבוים 357

צום אַנדענק פון דעם גוטן מאַן און פאַטער עזריאל ראַלניק / פייגעלע ראַלניק עזריאל ראַלניק ע"ה / („דער נייער מאַמענט") 358 360

מאַשקע פייערשטיין הי"ד / יצחק ווייץ 361

צום אַנדענק פון מיין משפחה / משה גאַרדאַן 362

מעכל און שרה גאַלדבערג ז"ל / יואל ראַלניק 363

צום אַנדענק פון דבורה זאמבערג־גאַלדמאן ז"ל / רייזל קאַרמאן־פייערשטיין 364

יוסף (יאַסל) גראָסבאום ז"ל / י. קאַץ, מ. טייכמאַן 365

4. אַפּאַלער לאַנדסמאַנשאַפטן

אַפּאַלער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל 369

אַפּאַלער יידן אין די פאראייניקטע שטאַטן / מ. פרייליך, מ. ראָזענבערג . . 374

אַ סאָסייעטי / ב. סטוירן 376

וואָס האָט געבראַכט צו דער גרינדונג פון דער סאָסייעטי / מ. פוקס . . . 377

צען געבאָט פאַר אונדזערע מעמבערס / י. וואַגמאַן 378

אַפּאַלער לאַנדסמאַנשאַפט אין בראַזיל / מיכאַל שענקער און יעקב פייערשטיין 381

5. נר זכרון ✶ אַ יאָרצייט ליכט

רשימת הקדושים ● רשימה פון די קדושים 391

מודעות אבל ✶ נעקראָלאָגן 408

רשימת התמונות • רשימה פון די בילדער

עמוד • זייט הכתובת לתמונה • אויפשריפט צום בילד

19 — העיר החדשה • די נייע שטאָט

23 — הגשר הירוק • די גרינע בריק

38 — פרידה מלייבלה מלר לרגל עלייתו לארץ־ישראל • געזעגענונג מיט לייבעלע מעלער צו זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל

42 — השוק בעיירה • דער מאַרק אין שטעטל

44 — קבוצת חברים מ„גורדוניה" • אַ גרופּע „גורדוניסטן"

47 — החוג הדרמטי של התנועה הציונית • דראַמקרייז פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע

49 — קבוצת פעילים ציונים • אַ גרופּע ציוניסטישע טוערס

51 — יצחק וייץ עולה ארצה • יצחק ווייץ איז עולה קיין ארץ־ישראל

52 — חברים מ„גורדוניה" ו„החלוץ" ב־1934 • חברים פון „גורדוניה" און „החלוץ" (1934)

55 — פרידה מדבורה פוקס לרגל עלייתה ארצה • געזעגענונג מיט דבורה פוקס צו איר עולה זיין קיין ארץ־ישראל

61 — גלויית דואר מאופולה הכבושה, עם החותמת של היודנראַט • אַ פּאָסט־קאַרטל פון דער אָקופּירטער אָפּאָלע, מיטן סטעמפּל פון יודענראַט

69 — נטיעת עצים ביער הקדושים • ביימער־פלאַנצונג אין יער הקדושים

76 — ר' אברהם כי־טוב (מוקוטובסקי) ז"ל

78 — צדוק דוזמן ז"ל ; איצ'ה מאיר דוזמן ז"ל • צדוק דוזמאַן ז"ל ; איטשע־מאיר דוזמאַן ז"ל

86 — אברהמצ'ה וישניה • אברהמטשע ווישניא

89 — די נייע שטאָט • העיר החדשה

98 — די צוקער־פאַבריק • המפעל לסוכר

106 — אזכרה פון „התאחדות" צום אַנדענק פון ד"ר הערצל • אזכרה לד"ר זאב הרצל מטעם „התאחדות"

108 — אַ טייל פון דער שוסטער־גאַס • קטע מרחוב הסנדלרים

111 — אַ גרופּע „גורדוניסטן" אונטער דער גרינער בריק • קבוצת חברים מ„גורדוניה" מתחת לגשר הירוק

121 — דער הקדש • ה„הקדש"

149 — אַ לווייה אין שטעטל • לווייה בעיירה

152 — יידן קויפן ביי אַ פּויער תבואה־קערנער • יהודים קונים אצל איכר גרעיני־תבואה

154 — דער מאַרק־פּלאַץ אין שטעטל • ככר השוק בעיירה

158 — די שוסטער־גאַס • רחוב הסנדלרים

163 — דער „סינדיקאַט" אין דער נייער שטאָט • ה„סינדיקט" בעיר החדשה

165 — געזעגענונג מיט יומאלע פרייטאג (בעמביק) • פרידה מיומלה פרייטאג (במביק)

167 — אָפּפאַר פון יאַנקל כץ און יוסף ווייַנמאַן קיין קובאַ (1923) • יאנקל כץ ויוסף ויינמן מהגרים לקובה

170 — זלאַטע ווישניאַ איז עולה קיין ארץ־ישראל (1924) • זלאטה וישניה עולה לא"י (1924)

173 — די פּאָליציי־סטאַציע ● תחנת המשטרה
177 — אינטערעסאַנטע געשטאַלטן ● דמויות מעניינות
179 — דער שטומער אברהמלע ריכטער ● אברהמלע ריכטער, האילם
179 — דער „שטאָט־משוגענער" משה־בער ● „המשוגע של העיירה"
181 — פאַרוואַלטונג פון דער גמילות־חסדים קאַסע ● ועד קופת גמ"ח
184 — די משפחה פון אברהמלע ראָליק הי"ד ● משפחת אברהמלע רולניק הי"ד
187 — אַ גרופּע יוגנטלעכע פון „החלוץ" ● קבוצת צעירים מ„החלוץ"
189 — די משפחה שענקער ● משפחת שנקר
193 — געזעגענונג מיט מיכאל קנאָפּליך, צו זיין עמיגרירן קיין בראַזיל (1936) ● פרידה ממיכאל קנופליך עם הגירתו לבראזיל (1936)
195 — פאַרשטעלונג פון „קאַנטאָניסטן" אין בית־יעקב שול ● הצגת ה„קנטוניסטים" בבית־הספר „בית־יעקב"
198 — אַנטיסעמיטישער אויפרוף צו בויקאָטירן יידן ● כרוז אַנטישמי להחרים את הסחר עם יהודים
199 — די משפחה ראָליק (1918) ● משפחת רולניק (1918)
203 — טרויער־אַקאַדעמיע פון „גורדוניה" צום אַנדענק פון ד"ר הערצל ● עצרת־זכרון לד"ר הרצל מטעם סניף „גורדוניה"
206 — אַ גרופּע יידישע פוטבאָליסטן ● קבוצת כדורגלנים יהודים
207 — געזעגענונג מיט שלמה סטאַשעווסקי צו זיין אָפּפאָרן קיין אַרגענטינע (1928) ● פרידה משלמה סטשבסקי לרגל הגירתו לאַרגנטינה (1928)
209 — דאָס הויז פון דער קראַנקן־קאַסע ● בית קופת־חולים
219 — מיטגליד קאָרטע פון דראַמקרייז ● כרטיס־חבר של החוג הדרמטי
224 — שילערס און לערערס פון דער יידישע פאָלקס־שול ● תלמידים ומורים מבית־הספר העממי היהודי
226 — אַ גרופּע „גורדוניסטן" מיטן לערער ווערבא ז"ל ● קבוצת חברים מ„גורדוניה" עם המורה וורבה ז"ל
228 — חברים פון „גורדוניה" טאַנצן אַ „האָראָ" ● חברים מ„גורדוניה" רוקדים „הורה"
231 — אַ גרופּע חברים פון די אַלגעמיינע ציוניסטן ● קבוצת חברים מהציונים הכלליים
231 — די רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע און בית"ר ● ברית הצה"ר ובית"ר (1933)
238 — ערשטע פאַרוואַלטונג פון דער „בית־יעקב" שול ● הוועד הראשון של בית־ספר דתי לבנות „בית־יעקב"
240 — דאָס געטאָ אין אָפּאָלע ● הגיטו באופולה
255 — טעלעגראַם פון תל־אביב צום „רויטן קרייץ" אין זשענעווע (1941) ● מברק מתל־אביב אל „הצלב האדום" בג'נבה (1941)
256 — דער ענטפער פון „רויטן קרייץ" ● תשובת „הצלב האדום"
271 — שרה רויזמאַן ז"ל ● שרה רויזמן ז"ל
281 — רייזעלע פייערשטיין־קאָרמאַן ● רייזלה פייערשטיין־קורמן
286 — הענטשע טענענצווייג אין געטאָ ● הנצ'ה טננצווייג בגיטו
286 — מאַשקע פייערשטיין מיט זיינע צוויי קינדער ● משה'קה פייערשטיין ושני ילדיו

299 — אָנדענק־שטײַן פאַר די קדושים אין אָפּאָלע, אין דער גרויסער שיל אין תל־אביב ● מצבת־זכרון לקדושי אופולה בבית־הכנסת הגדול בתל־אביב
322 — מרדכי בלאַט און זיין געזעגענונג־בריוו פון דראנסי (פראַנקרייך) ● מו״דכי בלאט ומכתב־פרידה שלו שנשלח מדרנסי (צרפת)
349 — פסח פוקס הי״ד
351 — נטע אַלטמאַן און שמאי פייגעלע שמאילעס ● נטע אַלטמן ושמאי פייגלה שמאי׳לס
354 — צדוק קלאָצהענדלער הי״ד ● צדוק קלוצהנדלר הי״ד
356 — ר׳ לייב קנאָפּליך און זיין פרוי ● ר׳ לייב קנופליך ורעייתו
357 — שרה און זלאטעלע ווייץ ● שרה וזלטה וייץ
358 — עזריאל ראָלניק ז״ל ● עזריאל רולניק ז״ל
360 — באַזוך פון עזריאל און פייגעלע ראָלניק אין ישראל (1960) ● ביקור עזריאל ופייגה רולניק בישראל (1960)
365 — יוסף גראָסבאום ז״ל און פרוי ● יוסף גרוסבאום ז״ל ורעייתו
366 — יהושע האַבערמאַן („סאָלטיס״) ● יהושע הברמן (ה„סולטיס״)
366 — אריה מעלער ז״ל ● אריה מלר ז״ל
366 — חיים מלאך הי״ד
366 — חיים־סענדער האַנדעלסמאַן ז״ל ● חיים־סנדר הנדלסמן ז״ל
369 — אזכרה אין יער הקדושים ● אזכרה ביער הקדושים
370 — די פלאַנצונג פון אַ וועלדל אין יער הקדושים (1960) ● נטיעת חורשה ביער הקדושים (1960)
371 — בוך־קאָמיטעט פון „ספר אָפּאָלע״ ● ועד ספר אופולה
373 — שערבלאַט פון הרב לוצאַטאָס ספר „מסילת ישרים״ ● שער הספר „מסילת ישרים״ של ר׳ משה חיים לוצאטו
375 — די אָנפירונג פון דער אָפּאָלער סאָסייעטי אין ניו־יאָרק ● ועד ארגון יוצאי אופולה בניו־יורק
379 — מאַרטין טייכמאַן ז״ל (דאָס בילד לינקס) ● מרטין טייכמן (התמונה בצד שמאל)
379 — יעקב וואַגמאַן ז״ל (דאָס בילד רעכטס) ● יעקב ווגמן ז״ל (התמונה בצד ימין)
380 — רשימה פון סאָלדאַטן און אָפיצירן אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי, קינדער פון אָפּאָלער יידן, אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה ● רשימת בנים יוצאי אופולה בארה״ב, שהשתתפו כחיילים וקצינים במלחמת העולם השניה.
381 — מאָטל זאַבראָווסקי ● מוטל זברובסקי
381 — יואל ראָלניק ● יואל רולניק.
382 — קאָמיטעט פון אָפּאָלער הילפס־פאַראיין אין סאַן־פּאָולאָ (1948) ● הועד לעזרה הדדית של יוצאי אופולה בסן־פאולו (1948)
384 — בוך־קאָמיטעט און אַקטיוויסטן פון אָפּאָלער הילפס־פאַריין אין בראַזיל ● ועד הספר ופעילים של הוועד לעזרה הדדית ליוצאי אופולה בבראזיל.
386 — אזכרה לקדושי אופולה בווינדסהיים (גרמניה) ב־1946 ● אזכרה נאָך די קדושים פון אָפּאָלע אין ווינדעסהיים (דייטשלאַנד) אין יאָר 1946.

תיקון טעויות • באמערקטע דרוקפעלערן

עמוד	זייט	שורה	הודפס • אפגעדרוקט	צריך להיות • דארף זיין
33		12 מלמעלה	דוד שנקר	דב (בערל) שנקר בן ר׳ תנחום
42		הכתובת לתמונה	השוק בעיירה	רחוב העיר החדשה
68		2 מלמעלה	קלניבסקי	קליניבסקי
77		3 מלמעלה	יליד וורשה	יליד אופולה
100		10 פון אויבן	ר׳ נחמן פרידמן	ר׳ נחמן שפירא
100		11 פון אויבן	קראָנגאלד	קאָרנגאָלד
101		7 פון אויבן	פאָרגעשלאָגן דעם רבין ירחמיאל	פאָרגעשלאָגן ר׳ ירחמיאל שפירא
101		6 פון אונטן	האבערמאן	הובערמאן
103		12 פון אונטן	דער טארלאָווער רב און טשמיעלאָווער רבי	דער טאַרלאָווער רבי און טשמיעלאָווער רב
110		2 פון אויבן	פיניע	פיניעס
112		15 פון אויבן	פיסטקייט	פוסטקייט
123		18 פון אויבן	אפאָזטעס	אַפּאָזשעטס
125		10 פון אויבן	אייגנבליק	אויגנבליק
127		1 פון אויבן	און ער איז	און עס איז
127		5 פון אויבן	קליטשרעוויצער	קליטשקעוויצער
132		4 פון אויבן	גייט עס	גייט ער
136		14 פון אויבן	ברענט מען	ברענגט מען
139		1 פון אויבן	טאקע ערגעץ אנדערש	טאקע נישט ערגעץ אנדערש
153		15 פון אונטן	פיאווקערינס	פיויקערנס
166		4 פון אויבן	די פלאזשע אין טאַקע	די פלאַזשע איז טאַקע פיל
177		16 פון אויבן	הובערמאַן	האַבערמאַן
183		3 פון אויבן	כאָלעווינסקיס	מיראָסלאַווס
187		הכתובת לתמונה	חיים פוקס	פסח פוקס
201		14 פון אונטן	אווו אָנפירער	און אָנפירער
204		10 פון אונטן	מיין פאָטער מענדל מלאך די איינציק געבליבענע אין	מיין פאָטער, מענדל מלאך די איינציק געבליבענע פון
205		1 פון אונטן	אָפּאָלע פון אונזערע משפחות	אונדזערע משפחות פון אָפּאָלע
210		2 פון אונטן	יהושע קאַגאַן	יהושע קאָהל
224		אונטערן בילד	גולדוסר נחמה	נחמה גאָלדזאַמד
249		6 פון אונטן	דעם דאָזיקער ייד	דעם דאָזיקן ייד
272		18 פון אויבן	מיין פרוי האט געהייסן	מיין פרוי הייסט
386		5 פון אויבן	פון אלטש	און אלטש
286		7 פון אויבן	פון אלטש האט מיר	מיין קוזין און אָלטש האָבן מיר געזאָגט
298		3 פון אויבן	אז	אזוי
299		1 פון אונטן	פוירן	פוילן
331	(2)	1 פון אויבן	מארשאַלקעס	מאַרשאַליקס
335	(2)	12 פון אויבן	ווען	ווו
338	(1)	7 פון אויבן	ווייסט	ווייסן
351	(1)	5 פון אונטן	צאלע	צאַל (בצלאל)
354	(2)	8 פון אויבן	דער	די
355	(1)	15 פון אויבן	מוחמה	מלחמה

371	12	פון אויבן	אירגון אופולה	ארגון יוצאי אופולה
272	12	פון אויבן	מיט	מיטן
272	3	פון אונטן	ספר אָפּאָלע	דאָס ספר אָפּאָלע

אויף ז׳ 283, שורות פון 5 ביז 9, איז ניט ריכטיק איבערגעגעבן וועגן שטח וועלכן ס׳האָט פאַרנומען דאָס געטאָ אין אָפּאָלע, אין ׳די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. עס דאַרף זיין:

דאָס געטאָ הייבט זיך אָן פון מזרח זייט, מיט דער פאַרצוימונג צווישן קלויסטער און חיים־סענדערס סאָדע־געוועלבל, ביז צו גורניאַקס הויז אויף דער יוזעפאָווער־גאַס פון מערב; פון דרום — די קאָלעיקע־גאַס און דאָס געסל ביז די גאַרבערייען; פון צפון — אַ האַלבע שוסטער־גאַס, אַלץ פאַרצוימט און פאַרקלאַפּט מיט ברעטער.

א

העיירה בהתפתחותה

ՍԿԻՌԻՊՏ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

אופולה לובלסקה

(סקירה היסטורית)

(על־פי „ערי פולין באלף שנה" "Miasta polskie w tysiącleciu" 1965, בהוצאת המכון הלאומי ע"ש האוסולינסקיך, ורוצלב — וארשה — קרקוב).

אופולה לובלסקה היא מקום מושבו של השלטון המחוזי, 52 ק"מ דרומית־מערבית ללובלין, מסילת־רכבת צרה קושרת אותה עם נאלנצ'וב, ואוטובוסים — עם וארשה ולובלין.

תחילתה של אופולה לובלסקה בתחילת ימי־הביניים. ב־1325 היתה פה פאראפיה. במחצית הראשונה של המאה ה־15 היתה אופולה אחוזת משפחת גורקוב, והודות למאמציהם קיבלה ב־1450 זכויות עירוניות (של מגדבורג). עוד באותה מאה עברה לידי הסלופצקים עד למאה ה־17. כאשר באותה מאה צידדו הסלופצקים ברפורמציה, נשארה אופולה כמרכז של קלוויניזם. במיוחד הצטיינה בתחום זה ברברה פצקה, אשתו של פליקס סלופצקי — ממצודת לובלין, שמוצאה היה ממשפחת דשצ'ינסקי — שנודעה כתומכת ברפורמציה. לא היו לעיר תנאים טובים להתפתחות. מיפקד מ־1626 מונה כ־10 בעלי־מלאכה. שינוי לטובה חל במאה ה־18. בעשורה השישי נוסד בית־ספר למלאכה. העיר שימשה רקע לארמון מפואר, שהוקם במחצית השנייה של המאה ה־18 ע"י הלובומירסקים.

העיר החדשה ● די נייע שטאָט

עד 1866 היתה אופולה כרכוש פרטי. ב־1810 היו בה 213 בתים, 1580 תושבים; ב־1846 — 3075, ולפני תום המאה ה־19 — מעל ל־4000. בראשית המאה ה־19 היו בה 40 מפעלים, בהם עובדו מעל ל־1200 גלילי־בד בשווי של 150,000 זלוטי. התושבים עסקו במלאכה, מסחר קמעוני ועבודת אדמה. במחצית הראשונה של המאה ה־19 היה פה בית־ספר מחוזי. בשנות השישים של אותה מאה היתה אופולה מרכז של התקוממויות איכרים נגד העבדות. לאחר 1883 התפתחו בה מפעלי תעשיה יותר גדולים (בית־חרושת לסוכר, מלבנה, מנסרה, טחנות).

במאה ה־20 מתפתחת אופולה לאט. ב־1921 מנתה 5646 תושבים. מספר זה השתנה במעט עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה. עד 1931 היתה אופולה אחת העיירות של המחוז פולאבי, ושימשה מושב המחוז. בעת הכיבוש ירדה האוכלוסיה ל־3000*. בניינים רבים נהרסו, ונתונים סטאטיסטיים מ־1946 מוסרים על 3050 תושבים.

לאחר השחרור חלה התעוררות בבניית מפעלים למכשירי שרברבות בפוניאטובה הסמוכה. ב־1957 נהיתה אופולה למקום־מושב הפוביאט, שהופרד ממחוז פולבי.

העיר משתרעת על שטח של 6.49 קמ״ר. ב־1961 גרו בה 3848 אנשים, שהתקיימו בעיקר מעבודה בתעשייה של מכשירי־אינסטלציה, ביח״ר לסוכר, מחלבות ומפעל לייצור בטון. אופולה משנה את דמותה ומתאימה עצמה לתפקיד של מרכז מינהלי, משקי ותרבותי של הפוביאט החדש. מצויים בה בית־חולים, 2 בתי־ספר, בית־ספר מקצועי וגימנסיה. ליד הארמון הנזכר לעיל מצויות עתיקותיה — הכנסיה האזורית מהמאה ה־17 והכנסיה של ה„פיארים״.

---

* במקור זה, כבפרסומים אחרים בארצות מזרח אירופה, מתעלמים מהשמדת האוכלוסיה היהודית. אין מציינים, כי השמדת יהודי אופולה גרמה לירידה במספר התושבים בימי הכיבוש ההיטלריסטי. לפי מיפקד האוכלוסין ב־1931, התגוררו באופולה 3,766 יהודים (המערכת).

בעיירה

אברהם רוזנפלד (בונצ'ה)

(מתוך הספר „הגשר הירוק", וארשה, 1924, בהוצאת ש. יאצקובסקי)

הדרך החולית הצרה, המתחילה להתפתל בין הרי קוזמיר הגבוהים, איפה שבין שתי חומות־עקלתון מופיעים שדות נרחבים, עתירי־גונים, מעשה־תשבץ; ופלגי־מים, שחופיהם עטורים אגוב ירוק משתפכים וכאילו מתמזגים עם הכביש המבהיק — דרך זו מובילה לביתי.

חלפו כשתי עשרות שנים מאז שגליתי מביתי. בצעירותי מאסתי במכורתי. נחלצתי בכוח מזרועותיה ונמלטתי לעולם הרחב; עתה הנני שב כבן־סורר, אחוז געגועים, בלב כבד ונשמה רוטטת. אכרע על קברים ומקומות, בהם טמונים זכרונות ילדותי — נתח מחיי.

הכול עטוי דממה. לא רחש ולא איוושה. הכול רדום. שמיים מכוכבים כשדה עטור תפרחות־פרג; בעצלתיים גורר הסוסון את העגלה במעלה ההר, כשמשני צדי הדרך עומדות כאילו על משמרתן צפצפות תמירות־ענפות. תחושת־בית אופפת אותי. בראשי חולפים זכרונות, ערבוביה של דמויות ומקומות, המופיעים לנגד עיני־רוחי, כולם קרובים ללבי ויקרים לי, וכולי לוהט מאי־סבלנות; הנני נמשך הביתה כבאבן־שואבת, הביתה.

— — — — — — — — — — — — — — — —

הזהו ביתי?

נרגש ונרגז תועה־תוהה אני כצל על פני רחובות וסימטאות. ראשי עלי כעופרת. הלב דופק בחזקה והעיניים ברעדה ובסקרנות — איפה הם כולם, הדמויות והמקומות המוכרים לי היטב? הכול זר לי כאן. הנני חש מרומה ונפגע. כך יחוש ילד, השב הביתה לאחר שנים רבות ומוצא את אמו בזרועות גבר זר...

הזמן כאילו חמד לו לצון, וכמו על לוח־שחמט החליף את הכלים; את ה„זקן" שם בתיבה, את ה„מלך" — בפינה; ה„פרש" נעלם מעבר לגבול... על ילדים תלה הזמן־השובב זקנים, החוויר את פניהם האדומות, כיבה את ברק־עיניהם ושחורי־זקן הלבינו; ילדים בעריסותיהם כאילו משך באוזניהם שיגדלו והדביק להם את התואר „פאן"; לילדות העניק ילדים, ונשים צעירות הפך לסבתות רצוצות־אדוקות...

כאילו בכוונה כדי שלא להכירם!

„לוקשן" („אטריות")

העיירה התהדרה בחיצוניותה כגביר, שזה עתה עלה לגדולה, עם שורת גזוזטראות, שצמחו על החורבות, אך מתחתן שוררת דלות רוחנית, ריקנות. מרה שחורה שוררת וחודרת למוח־העצמות. בית־עלמין דומם עם מתים חיים.

בחנויות הריקות־למחצה יושבים יהודים ויהודיות אחוזי־דאגה וחשוכי־פנים, כשעיניהם יוצאות מחוריהן בצפייתם לקונה, ועם זה אחוזי־רטט הם אם וכאשר יבוא... מתרפקים על הסחורה; עשר פעמים ביום מטכסים עצה בעל ואשה: — למכור או לא

למכור? זו שאלה קשה: כי כל מחיר שלא יבקשו — ימצאו עצמם מרומים. בעד התמורה יוכלו בקושי להשיג בעיר הגדולה מחצית מזו הסחורה שתימכר. נמצא, שהחנות שוקעת מטה, מטה.

מנוי וגמור — כן, למכור. מצפים במתיחות לאיכר, בעל־הגוף — הצרכן־הלקוח העיקרי — והנה הוא מופיע ה„מלאך הגואל" בצליפת שוט, מעמיד את רכבו במרכז השוק ופונה הישר ל„סקלעפ פולסקי"... וחישובי החנווני עלו בתוהו.

ליד המכונות הרועשות יושבים בעלי־מלאכה ועובדים ללא־חשק על ההזמנות. ביריד השקיעו נתח מליבם, עד שהצליחו להגיע עם האיכר לעמק־השווה על המחיר...

נסתתמו כל מקורות־הפרנסה. החיים קשים ואכזריים, ודורשים את שלהם. נאחזו יהודים ברוח הנושבת — „לוקשן" (דולארים)...

לסחר זה אין צורך בידיעות, שכל וחריפות. זהו מעין מישחק־גורל: זוכה או נכשל! אם מצליחים — מכינים לשבת שני מיני קוגל (פשטידה), ולא — מסתפקים במה שנשאר מהשבוע שעבר...

אז כל מי שיד לו ובידו משהו — „לש אטריות"...

אברכים, שכל השקלא וטריא שלהם היתה רק עם אביי ורבא; כאלה, שכבר הגיעו לסיום ב„תורת מארקס"; שכבר קראו „מעשה בראשית"; גיבורי רומנים; חתנים של כלות עשירות; נחתומים וסוחרי־תבואות; ומי לא? פייבל המלמד שכח לעת זיקנה את ה„ברוך אתה", שבר את החוטר והחליף את אטריותיו באמריקניות... פרל, ה„שמודרית", הנגידה מיספר 1 של העיירה, לועסת „לוקשן" בשנתה... אפילו הקברן החרש אברהם־יצחק נטש את עיסוקו ו„קובר" „לוקשן" בחזהו...

ונפגשים שני יהודים ברחוב, אז במקום „בוקר טוב", נדים זה לזה בראשם:

— נו, כמה?

מנדל שואב־המים מכניס בבוקר השכם מים, מעמיד את דלייו ופותח בשאלה:

— נו, מה השער?...

בוקר, העיירה עטוייה ערפל לבן. בתים מתרפקים זה על זה, אילנות מרכינים אמיריהם ועל בדיהם תלויים בנס עלים צהובים יבשים, נעים ברוח, מתערבים אלה באלה, ודומה, שהם נאנחים:

— קרב קצנו!... מאי־שם עולה קול בכי חנוק; תרנגול קורא באי־חדוה עד שהנשימה נצבטת בקרבך מיגון וגעגועים; פיניה שלאין משרך דרכו ברחוב ומעיר בעקשנות „לעבודת הבורא", ובכל נקישה שלו כאילו נשמעים דברי־מוסר: „עד מתי, בן־אדם סכל, תבלה בשינה את עולמך?"... מגיחים אברכים מכופתרים ומכורבלים. אצים־רצים הם עם עיניים בוערות, פיות פעורים ואפים מרחרחים ותוך כדי תנועות־ידיים:

— לאן כה מוקדם?

אך לא. פיניה הוא שהוציא אותם ממיטותיהם החמות ולא לעבודת־הבורא רצים — ל„עבודה זרה" השכימו לקום. האינכם שומעים את שריקת הרכבת המתקרבת? זה עתה הגיעו אנשים מווארשה, בה יודעים מדי שעה — את שער ה„לוקשן"...

וכל נוסע עם חבילה על כתפו מוקף כמו סוכר ע״י דבורים:

— מה נשמע? מה היה שערו אתמול?...

***

— איפה הם הבית־מדרש׳ניקים הנלבבים עם עיניהם החלומות, אשר תינו בניגון־גמרא מתוק ולבבי את צער העולם? איפה הם ה„משכילים״ עם כנפי־דמיונם, שהתענו למען קיום ה„עם״?

ואיזה לץ לוחש לי בלעג לאוזניי:

— לוק—שן!... לוק—שן!...

הגשר הירוק

בצדי הנחל הרחב והעמוק, שזרם גלים־גלים בטחנה הזעירה העגולה של הארמון, וסובב שם את גלגל־העץ, שנכנע בחריקות ובאנחות — רבץ לו אי קטן, שהתהווה מעצמו במשך שנים. חציו היה מכוסה מים, כולו מלא אזוב ירוק. שיחים הציצו מתוך האזוב, פרשו ענפיהם והביטו בתמהון על עולמם.

כילד של אם ענוגה, פונק בליטופי־הזרם. אך לעתים, כאשר המים רגזו ונגסו באי, דומה היה, שמלחמה ערוכה ביניהם, עוד מששת ימי בראשית. אך האי נשאר איתן כסלע, והמים לא יכלו לגבור עליו.

במים אלה רחצו הורינו בילדותם. ולהגיע לאי בשחייה היתה משאת־נפשם. בקפיצה נכנסו למים, נעלמו תחתם לרגע קט, ולאחר־מכן חתרו לשם, נעמדו, תלשו

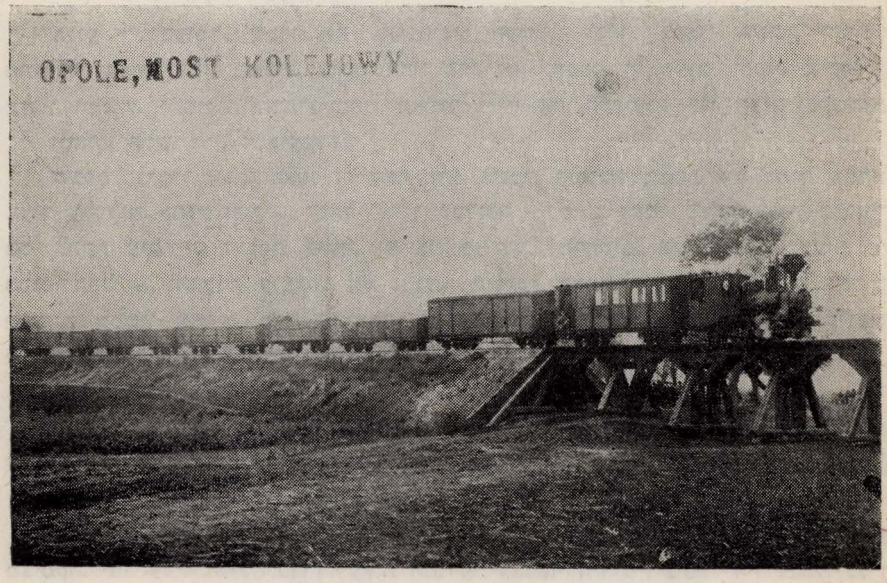

הגשר הירוק ● די גרינע בריק

ענף משיח, וראו עצמם — מול עיני החלשים שלא העיזו ונשארו על החוף והביטו בעיני־קנאה עליהם — כגיבורים לאחר שכבשו עמדה.

מאוחר יותר, כאשר הטחנה עלתה באש, והחלו לסלול כביש בעיירה, שצריך היה לחצות את הנחל — הוריד הפריץ הזקן את מיפלס־המים והשאיר ערוץ צר מתפתל שנעלם אי־שם מעין־רואים. לכאן נמשך הכביש. גשר־עץ נמתח מעל לנחל, ובצדיו התכסתה האדמה בעשבי־מרעה, עד כי אי־אפשר היה להכיר, כי אי־פעם זרמו פה מים.

אך שינוי גדול חל באי. כאילו גדל פתאום ורחב, משופע לצדדיו, והשיחים נהיו לעצים גבוהים. התהדר בעשבי־בר ובשלל־צבעים בנגוהות השמש השוקעת, כשהוא ניבט לעבר היער המוריק מולו, שבדיו העבים והסבוכים מנעו את חדירת קרני־השמש; אפילו שם חדש נדבק לו: „הגשר הירוק", ולאט החל זה למלא תפקיד חשוב בחיי העיירה.

תחילה נמשכו לשם צעירים לבילוי יום־חופש. הלכו לנחל להדיח כלים לפסח — עלו על „הגשר הירוק". העצים הסתודדו, כאילו נעורו מתרדמה ממושכת לחיים חדשים באביב, ורכנו לעבר החברה:

— ברוכים הבאים!

והחברה, שכך הבינו את מחוות־העצים, הניחו הכלים, שילבו ידיים, וברוב־חדוה יצאו במחול ושרו:

„על־פני הגשר הירוק,
שוב אנו יחד נדבוק;
הבה נהיה עליזים,
ימי־הקיץ מתקרבים".

הגיע ל"ג־בעומר, שכחו את „הר־סיני" העירוני ונהרו לעבר „הגשר הירוק". התגלגלו בעשב הרך במורד, רדפו אחר פרפרים, טיפסו על עצים לתפוס ציפורים, תלשו חמציץ, ותרועות הדהדו בחלל־האוויר וליוו את הקליעות של חצים בקשתות.

ומהיכן תלשו ירק לשבועות?

השכם בבוקר, הלילה האפל זה עתה חלף, השמש הזהובה שופכת אור בהיר, צפריר מעיר עלעלים, נושק זלזלים, הנחל — זך כבדולח — זורם לאטו, העשב נוצץ בפניני־טל, להקת ציפורים חולפת ביעף, וציוצם מהדהד למרחקים. אי־אלו מהן עטות על רסיסי־הטל — והחברה עומדים על „הגשר הירוק" בצמרות העצים וכורתים ענפים, ואחרים למטה עושים מהם צרורות. מאוחר יותר הצליחו בקושי, במסירות־נפש, לחמוק הביתה מאימת כלבו הצרוד של השגץ של הנפח.

מה לא היה ב„גשר הירוק"?

קוצים לתשעה־באב, שהיו נדבקים לזקנים ולפיאות, „יעזילקעס" חמוצים, שבימי־סליחות היו קולים אותם יחד עם תפוחי־אדמה סחובים משדות זרים, ואפילו הושענות כשרות. אלה היו חיים לחברה.

וקרה המקרה, שבערבו של יום קיץ הלך לו הביתה לתומו יהודי, טוחן מרחוב מצ'סקה. ירד עליו הלילה בדרך. עולה הוא על „הגשר הירוק", נוטל ידיו בנחל, כורך מטפחתו לצווארו, ונעמד תחת עץ להתפלל מנחה. כילה להתפלל ופנה ללכת. לפתע נתקל

באברך שחפן, שהיה נוהג לבוא לכאן לנשום אוויר צח, ותוך כדי שיחה סיפר הלה פלאי־פלאים בשבחי־האוויר המחיה נפשות, וכי הרופא מקלארן הבטיח לו, שיאריך ימים ושנים הודות לאוויר הצח והרענן, שהוא נושם כאן בקרבו.

מאז החלו בעלי־בתים, יהודים מזוקנים, מדי שבת לאחר הסעודה, לבוא אל „הגשר הירוק" להנאתם.

— הביתה, פרחחים, לשנן פרק! — היו מגרשים את החברה מהמקום, ואלה נפרדו מהמקום האהוב עליהם בעל־כורחם, נכלמים ובלב כואב, מורכני־ראש.

השמש להטה והטילה צללים מתחת לעצים, שעמדו כאילו שקועים במחשבות. פשטו את הקאפוטות, חלצו נעליים, ויחפים, עוטים טליתות קטנות, השתרעו בצלי־העצים ונאנחו בהנאה: — אה! מחיה נפשות! משיחים על כך, שעכשיו נהנה מאוויר צח ומבריא חינם־אין־כסף ככל העולה על רוחם.

בימים חמים מאוד היו מתפללים שם מנחה ומעריב, ערכו סעודה שלישית, כשבאוויר מהדהד הניגון בין־השמשות הנוגה של „אתה אחד", שהתערבב עם „אבינו" של החיילים בתפילת־הערב שלהם, בקסרקטיניהם ביער שממול — ויחד בקעו לשמיים...

זה לא מצא חן בעיני הפריץ.

— זשידזשי זאשמיצאן מניע פאליע! — אמר והעמיד שומר, כדי למנוע מיהודים לבוא לכאן. הרכינו יהודים ראשיהם ובתנועת־יד הפטירו:

— פטור, אין כדאי להסתכסך עם ערל בשל כך — והסתלקו.

לא חלף אלא זמן־מה ודבר חדש התרחש על „הגשר הירוק": שוליות־סנדלרים־וחייטים היו באים לשם לרקוד. בשעות מוקדמות של השבת היו נוהרים לשם הדורי־לבוש, כשלצידם עוזרות־משק־בית בבגדי־חמודות, ואך השתרעו על דשא־העשב, מיד פתח אחד בשירה בקול דק... כמתחנן או כשואל:

— דגים ב—מ—י—ם?

וכולם חוזרים ומשיבים:

— דגים במים!

ושוב:

— נגיסה טעימה הבאתי לכם,

הבאתי לכם נגיסה טעימה.

ומיד יצאו במחולות. הפוצח בשירה הפליא לשרוק „פולקות" ו„ואלסים", עד כי נענו לו הציפורים. וכל „הגשר הירוק" התעורר לחיים.

בימות־החול היו מופיעים, לעתים, חובשי־ספסלי־בית־המדרש חיוורים עם עיניים מבוהלות, נוגות. מתחת לשולי הקאפוטות הארוכות היו שולים את המתודה של „צאצקן", ולאחר הצצה, אם אין רואים אותם בקלקלתם, היו פותחים בשינון כשהם מתנועעים:

— יא גולאיו, טי גולאיעש, אני גולאיוט... או פותחים בקריאה בהתמדה ב„עיט צבוע". ובלילה, לאור הלבנה, בטיילם עם עלמות, היה כל אחד שופך את מר־לבו באוזני העלמה שלו, את כל אשר לחץ על לוח־לבו.

בדממה השתרע „הגשר הירוק" — כאילו מאזין כל שיח וכל צמח, כיצד מתרקמת

אהבת־נעורים, אפילו ה„באנק" עם הצפרדעים מ„טחנת־הארמון" הפסיקו לרקע קט את קרקורם המונוטוני והאזינו.

ו„היא" חלמה, שקעה בהזיות מתוקות, ומאהבה נראה לה בדבריו המוזרים כגיבור, כמו „משה'לי" מה„חרם" או כמו „יוסף" מה„גזלן קר־המזג", שקראה עליהם לא מזמן. והרי הם גם היו לפני־כן חובשי־ספסלים בבית־המדרש.

וכבר „היא" רואה עצמה מאושרת, הנה הוא שב כרופא הביתה, נושא אותה לאשה, והם חיים באושר. הם שוכרים בית בתוך גינה עם גולות צבעוניות על ברזילי הגדר, המוצאים חן בעיניה ומתאימים לביתו של רופא. וכל־כך טוב לה על הלב לחשוב על כך. דומה, שלא היתה נלאית להתהלך כה ולדמיין כל הלילה...

מתחשק לו ל„באיון" הצולע להרטיב את גרונו, מהלך הוא מן ה„רידע" עם רגל־העץ שלו על הכביש ופניו העירה. נבהל הגיבור:

— הולכים — משאיר את נערתו, בורח ומתחבא בבור שבצדי הדרך.

ופעם, היה זה בליל ירח מאי. השמיים הכחולים היו מלאי־כוכבים. אי־אלה מהם התחלפו במקומותיהם והשאירו אחריהם פס מאיר ברקיע. גאים עמדו העצים על „הגשר הירוק" מתהדרים בפריחתם, זקופים ונטויי־בדים. כל הנוער של העיירה התכנס ובא לכאן. לא נעדר אפילו „ראזשייבסקי".

בעלי־המלאכות לא חשו בנוח לעומת בני בעלי־הבתים, שהתבדלו מתוך הכרת מעמדם. אין הם פשוטי־עם. לאט־לאט התקרבו, והאחרונים נהיו לנותני־הטון.

דיברו, ניהלו ויכוחים, סיפרו זוטות מווארשה, והשתררה אווירה של ידידות ו„אחדות"... עד שמישהו הודיע על בוא המשטרה, וכולם התפזרו.

וכך נמשך הכל שנה אחר שנה. מדי אביב היה „הגשר הירוק" מתחדש, מתרענן ויחד עם „ילדיו", הציפורים שנדדו אל מעבר לימים וחזרו, שבו גם „ילדיו" האחרים — „משכילי" העיירה, וכאן יכלו ללמוד ולקרוא כאוות־נפשם, ללא הפרעות. כה התרגלו למקום, והיו באים ללא־ליאות מדי יום — עד שחזרו ובאו ימות־הקרה.

גם הנחל לא נלאה מלזרום ומלהשתפך וללקק את שולי „הגשר הירוק" — ודומה, שכך זה היה ויהיה עד קץ העולם.

אך מבלי שמישהו ציפה לכך הופיעו לפתע איכרים, שנשלחו על־ידי הפריץ, עם משורים וגרזנים, וכרתו את כל העצים ללא שריד. „הגשר הירוק" נחרד, העצים העתיקים נאנחו תחת שיני המשורים. דומה היה, שהם בוכים על קיצם הבלתי־צפוי ועל פרידתם מהעלמות והעלמים, אליהם כה התקשרו עד כי היו לאחים, והבינו אותם בצערם ובשמחתם.

החורבן החל עם האילנות ונסתיים עם חיסול „הגשר הירוק", שלא נותר ממנו סימן.

ושוב, כבעבר, עומד הוא מוקף מים עמוקים, הנוגסים בו את מנתם היומית; כאשר דייגי האחוזה דגים פה, שמים הם כאן את רשתותיהם ויושבים לנוח, מוציאים מתרמיליהם פרוסת־לחם ולועסים, מבלי דעת על מה הם יושבים...

וכאשר אחינו הקטנים מתהלכים על הכביש וחולפים ליד הנחל — אין אפילו עולה על דעתם להעיף מבט על ה„אי", השוקע במים. אין הם מעלים על הדעת, מה

שהיה כאן לפנים, שטמון כאן סוד עמוק, וכי זוהי „מצבת הנעורים" של אחיהם הבוגרים, שהתפזרו במרחבי־תבל.

תשעה־באב

השמש מתחילה לשקוע.

הרחק מאחורי הגגות, מחוץ לעיר, היא נדחקת, כאילו היתה רוצה להסתתר ולא לראות, מה שיתרחש פה, ועדיין משתקפת היא בשמשות החלונות של הבית הגדול, חומקת מבעד לעציצים, משתעשעת רגע קט עם הארון החום, הבעלי־בתי, ונחה עליו פסים־פסים, שתי־וערב

אבא יושב שפוף על הדום ליד כיסא, המשמש כשולחן, שקוע בסידור עב־כרס, ועדיין מחפש איזה דין.

והנה הוא שם את הסידור הצדה ומתחיל לאכול בשקט, מבלי להוציא הגה, את הכעך עם הביצה. פחד משתרר בבית, והוא חודר עמוק ללב, מתפשט שם ומשרה צער רב על כל פנים ועל הכול בבית. דומה, שגם מעל עשרים וארבע „גדולי וגאוני ישראל", התלויים מעל הקמטר, הסתלק האור הקדוש והם לבשו פנים אחרות.

הולכים לבית־המדרש.

גם שם אורב האבל לכולם ומשתלט על הקירות השחורים הבלתי־מסויידים, על הספרים מרופטי־הכריכה בארונות, על השולחנות והספסלים הפזורים פה ושם על ארון־הקודש ללא־הפרוכת.

האבל בולט עוד יותר כעבור זמן מה, כאשר חושך מתפשט על פני כול, ומתוך האפלה בוקע קולו הצרוד של בעל־התפילה — המתפלל מעריב ליד העמוד המיותם והבלתי־מואר — שנבלע בד' אמותיו מבלי שיגיע לאוזני הקהל הרחב, החובט על הקינות וזועק: שא! שקט! וקולות אלה לובשים אף הם מעין אופי של תפילה, ונשמעים שלא בחומרה וכפקודה, כתמיד במקרה כזה.

מתיישבים לומר קינות.

הגבאי מחלק לכולם נרות־חלב קטנים. המנורות תלויות בתקרה מבויישות, ללא־תועלת. ובאור החיוור פותח החזן באמירת „איכה" בניגון־המספד היהודי, הידוע ומוכר, הספוג כאב־לב — כשהלב היהודי משתפך בדברי הנביא עתירי־המבע, המהדהדים בחלל, ואווירת תשעה־באב מורגשת היטב.

על הכתלים פושטים ומשתלטים צללי־אימים; ראשים עם חוטמים בולטים ופיות פעורים עם זקנים ארוכים, המתנועעים הנה ושוב. בראותי זאת, מורא ופחד משתלטים עלי. דומה, כי כך נראו הרומאים הפראים והאכזריים, כאשר פרצו לבית־המקדש. ועל דעתי צפים ועולים כל סיפורי המעשיות של הרבי על־אודות החורבן. הנני מתרפק על אבא ושוקע בדברי הקינה.

וכמו מקור של דמעות, נפקחו פתאום עיניים ודמעות חמות, לוהטות, נושרות על פני דפי־הקינות, וכל הקהל יושב ונאנח. כנסת־ישראל נזכרה בליל־זכרון זה במולדת העתיקה ונאנחת על כך, שגלתה ממכורתה: „הביטו וראו, אם יש מכאוב כמכאובי!"

מישהו הטיל אבן.

ומיד החל ברד של קוצים על ראשו של החזן. מגבת רטובה מועפת מעל לראשים ונתקלת במגף כבד שהועף בכיוון נגדי. שמשות מתנפצות. הנרות כבים, הכיור מתהפך ומימיו נשפכים, רעש השולחן שנהפך מחריש את בית־המדרש.

ה„חברה" משתעשעים, ובראותם כיצד אבותיהם מטילים בגניבה קוץ בזקן מסובך — פרצו כל סייג. וזה היה נמשך כך, אילולא אבא, היושב במזרח ומכובד, היה קם ומכריז בקול:

— דרך־ארץ, שקצים! מקום קדוש! תשעה־באב!

וכולם משתתקים דום.

לאחר קינות.

בבית שוררת אפלה למחצה. נשים אחדות יושבות שפופות על דרגשים הפוכים ובוכות מן הטייטש־חומש על חורבן־המקדש. יהודי החושב עצמו לחכם עובר, מכניס ראשו בחלון וזורק אמירה:

— אל תבכו, נשים, המקום שווה את הכסף!... — פורץ צחוק חנוק; שקוע במחשבות, בפינה, סמוך לקיר, יושב אבא שפוף ומציץ החוצה.

שקט ברחוב, החנויות סגורות, צעירים מתרוצצים ורועשים. השמיים קודרים. הלבנה והכוכבים כאילו חוששים להיראות. לפרקים בוקע ברק ומאיר את הסביבה, והנה תוכפים הברקים, ורעמים פולחים את הדממה. וכבר יורד גשם שוטף ונדמה, כי הכליכול עם פמלייתו של מעלה נאנחים והשמיים בוכים בליל זה.

בבוקר מופיעה שמש רחוצה. איכר מביא דובדבנים העירה, ולייבלה ברוך׳ס, בטרם החליט, אם לקנותם או לא, מעיר בקולי־קולות, המהדהדים בין החומות הריקות, את אנשי העיירה.

מתוך הסימטאות נוהרים יהודים בחלוקים קרועים ובנעלי־בית לומר קינות. קצבים, בהובילם בן־בקר לבית־המטבחיים ונתקלים בהולכים, מסיבים ראשיהם כמבוישים. אינם מברכים „בוקר טוב"; בסמטת בית־הכנסת, על ה„גגון" האגדי, מתחתיו, כפי שמספרים, שוכבים חתן־כלה לאחר החופה — משליכים ילדי־חדר שומים וממלאים כיסיהם קוצים מהגינה; בבית־המדרש, שנראה כלאחר פרעות, כבר מסלסל החזון „ארזי הלבנון אדירה התורה" — ואי־שם בצד מנגב יהודי במטפחת אדומה את עיניו.

אל הקברים!

וכל העיירה, גברים ונשים וכל מי שיש לו שם חלק, מתחילים ללכת להביא דרישת שלום למתים מעולם החיים.

אחרי ה„גשר", הדומה לגיטו, משתרעים משני צדי הכביש כרי דשא ירוקים, דרכם מתפתל וזורם פלג. מן הפלג פונים ימינה אל בית־העלמין.

זרם הקהל נמשך על פני האחו כענן שחור, חוצה שדות בשלף, מחריד מטיול הבוקר שלהן שתי חסידות, הפורשות כנפיהן ומסתלקות. ומשם חומקים ליד ביתו של גרמניס, כאשר שני כלבים שחורים פוצחים עליהם בנביחה, ויהודים חוסים אחד מאחורי השני, נדחקים וזועקים בקולי־קולות:

— „אַפּוז׳אַס!"

וכך עד בית־העלמין.

דממת־מוות נסוכה על בית־העלמין. עצים סבוכים, שענפיהם משתלבים אלה באלה, מצלים על תלי־הקברים, כאילו היו רוצים להסתיר מעין־רואים את אלה החוסים בצלם.

לשם נדחק הקהל ומביא אתו זרם־חיים. הציפורים מוחות־בקול: „צוויץ, צוויץ! אין מקום מסתור מברואים אלה!" אך חיש־מהר משתתפות הן לשמע ילדות הנשים קורעות־הלבבות. את מר־לבן משיחות הן לקרוביהן. גברים נעמדים ליד ה„אוהל" ולוחשים פסוקים, ורק קומץ כוהנים נשארים בחוץ, מתהלכים לאורך הגדר בלבבות רוטטים, בהטילם מבטים חטופים מבעד לסדקים אל קרוביהם ואהוביהם, הנמים פה את שנתם הנצחית.

***

בצהרי־יום.

השמש משתפכת בקרני־חום לוהטים על פני הגגות, כאילו אימצה את כל כוחותיה. באוויר מורגשת לאות כבדה.

חנוונים יושבים עייפים על תיבות לפני חנויותיהם, מכוונים שעוניהם לפי שעון־העיר ומחשבים על אצבעותיהם — „כמה עוד נשאר".

והעיירה חיש משנה את צורתה, מורגשת אווירת ערב יום־טוב. בבתי הנגידים מורחות העוזרות גיר לבן על השמשות, ובנות בעלי־הבתים סוגרות את הוילונות. בסמטאות לפני הבתים פזורים פרוסות לחם, מצעים ללא ציפות, בהם חובטות נשים עם מטפחות לראשיהן בלי רחמנות, תמרות עשן נישאים אל על ומעבים את האוויר. ילדים יהודיים, גיבורים עם חרבות־עץ עורכים מלחמה. לייבלה העיוור מכריז בקול:

— דגים! דגים בזול!

***

שעת מנחה.

יהודים עם שקי־טלית נחפזים ל„ויחל", כדי שלא לאחר. רוח קלה נושבת ומשיבה את נפשות העייפים והרעבים, ומ„העיר הישנה" מופיעות שתי יהודיות ישישות עם מטפחות לבנות לראשיהן — לקבץ נדבה — בתענית שלא להרוויח? ומעניקות הן לכל אחד חיוך עצור על שפתותיהן היבשות:

— היום חשים היטב עד כמה העני רעב!...

חול המועד

השכם בבוקר הגיחה השמש מבעד לחשכת עננים, באמצה את כל כוחותיה, נעמדה על חוד גג הכנסיה לפוש, ומסתכלת היא על גגות־הפח, הקורנים משמחה מולה, והיא שולחת להם חיוך.

מאי־שם נשבה רוח קלילה ועזרה לה לגרש את השונאים השחורים. חשרות־העבים נמוגות ונפוצות לכל רוח. והרוח פונה לאדמה המתגעגעת בבשורה: ז....ז....ז.... אורח בא! השמש עולה! המים בשלוליות מצטמקים, האדמה מתייבשת חיש, מוכנה לקדם את פני האורח, שזה ימים אחדים לא נראה, כאהובה את מאהבה, שחזר בו מן הברוגז...

וכאשר התעוררה העיירה, כבר מצאה יום נאה.

פתחי־הסוכות נפתחו לרווחה ונראו כדגלים במצעד, כאילו היו רוצים לתמוך בשמש, שלא תיפול. הסכך מתאוורר ונע ברוח כעלים בספר.

דלתות נפתחו ודיירים יצאו, כדי לקדם בברכה יום חול־המועד נאה וליהנות ממנו.

בעלי־בתים לבושים בגדי יום־טוב עם פנים מאירות וזקנים מסורקים, עם טליתות תחת בית־השחי, לולב ואתרוג בידיהם, צועדים בנעימות הישר לסמטת בית־המדרש.

ושם, בבית־המדרש, גילה וחדווה. הבית טובל באורות. קרני־שמש, החודרות מבעד לשמשות הצבעוניות, מחליפות בן־רגע את צבעי הקאפוטות לאדום, כחול, צהוב, ירוק. קשה לנחש, מה בזה הרגע צבע זקנו הצהוב של זרח, העומד ברגל אחת על הרצפה ובשנייה על ספסל, פונה לחלון וזועק פסוקי הזוהר בלשונו.

מלמדים עומדים במעגל, מטפחות אדומות על צוואריהם, המכנסיים נתונים בגרביהם, רועשים בצוותא: „איפה זה נשמע, שמשלנו יישאר בלי מלמדות, ושד זר, היוזפובי, זוכה פה למעמד?"...

משה'לי מיכל'ס חומק בינתיים מן המעגל ובקפיצה אחת נעמד לפני בעל־בית, חוסם דרכו, תופסו בדש בגדו ומנערו, בצעקו בקולו הצרוד:

— לילדך יש ברירה להיות אצלי בן־אדם וכתבא רבא...

בין כך וכך מתחשק לו, ליעקוב העיוור, יהודי שהניח פטיש וסדן ונהיה לשדכן, להתפלל לפני העמוד תפילת „הלל" עם הלולב, ודווקא בניגון. הוא מסתבך בסלסוליו, והקהל נהנה וצוחק בכל לב.

לאחר התפילה פורצים החוצה אל אמצע המרצפת ה„ווארשאים" וחוזרי־הצבא הטריים; הראשונים — מסופרים, אך עם פיאות, צוארונים זקופים ועניבות אדומות, מעילים כבדים מכופתרים, נעליים בערדלים נוצצים, המסנוורים עיניים בשמש הזורחת; והאחרים — עם שפמים ארוכים, כובעים צבאיים ענודי־פסים, בחולצות לבנות, מכנסיים שחורים ומגפיים מבריקים.

הולכים חזרה. מפצחים אגוזים ומתבדחים על העיירה, שאין בה אפילו כדי לבלות יום חופש אחד, נעמדים סביב עגלתו של משה ראשוק'ס. חוזרי־הצבא מספרים בליטאית מעושה, כמה טוב היה להם בשירות, איפה שמקבלים ליטרה ענבים בחמש קופיקות, ואמנם לקחו הביתה חבילות ענבים, אלא שבדרכם הארוכה החלו להרקב; בקושי התפטרו מהם.

ה„ווארשאים" מביטים עליהם בכבוד, מאזינים לכל מלה, היוצאת מפי אנשים, שראו עולם.

מאחורי החומות מזדחלות הנבלות של הירשלה חודלר'ס, הגוררות עגלה חורקנית עמוסת באלונים מלאים מי־סודה וכתוספת — שארית „חול־המועד'ניקים". העגלה מתקרבת ונעמדת.

חברה מחפשים את העז הרעבה תמיד של הסולפינים ומכוונים אותה לתרמיל עם האוכל שנועד לסוסים. זו תוקעת שם ראשה ולועסת בתיאבון. צרים על העגלה ומתחילים להתבדח על חשבון הנוסעים; נשים עם שביסים, יהודים עם כובעי קטיפה מהוהים, הקובלים: „רב לכן להתהדר בלבושכן, לך תתחיל עם נשים!" — אלה הם מחותנים, באו לראות כלה; בחורים שניים עם קאפוטות צרות וקצרות וצווארונים צרים, שברצונם

להסב את ראשם, עליהם לסובב את כל הגוף — שוליות, הרוצים להסתדר כאן; נערה עם צמות וצרור ביד — באה להתארח. מסתכלת מבוהלת סביב ושואלת בקול חנוק:

— היכן גר כאן דודי פייליץ?

מושכים החברה בשרוולה, צוחקים בקול ומובילים אותה לאחת הסמטאות...

סתם עוברי־אורח נעמדים, מעיפים מבט על הסוסון, תמהים להבין, כיצד יכולה בהמה כזאת, שכולה „עור ועצמות", לגרור משא כזה מחוד'לה עד כאן? ובמיוחד — איך זה מתיישבים יהודים ורוצים, שכזו תגרור אותם?...

***

אחרי־הצהריים, כאשר השמש כבר עשתה יותר ממחצית מסעה בעולם ומטילה צללים ארוכים בצד השני של הרחוב, מגיחים ה„חתנים", הסמוכים על שולחנות חותניהם, עם קאפוטות שחורות, שבתוכן מסתבכות ציציות ארוכות, ונעמדים לפני חנות. אחד מהם, המתכונן לאחר יום־טוב לצאת ולעמוד „ברשות עצמו", מתנצל על כך, ש„למדן" שכזה אין לו במה להאחז ויוצא, שבבית־המדרש גדלה האפיקורסות, רחמנא ליצלן, ויהיה זה מן היושר, שמיטב הבחורים יפנו ל„שטיבל", כדי שלא להתקלקל.

שעת בין־הערביים. השמש חומקת מהעיירה, בשלחה אחורנית מבטים קורנים מלאי־געגועים. או־אז מופיעות ריבות של בעלי־הבתים, כל אחת לפני דלת ביתה, בחולצות משובצות, סינורים לבנים ונעליים צהובות, כדי „לראות" ול„היראות"...

מתקהלות הן יחד וצוחקות בקול; אחת מספרת משהו ושלוש אחרות מחרות־מחזיקות אחריה; למרחוק נשמע צחוקן, ועל כך רוקקים יהודים זקנים, בלכתם לתפילת מנחה, וקובלים:

— טפו, חרפה ובושה, הנערות של ימינו!...

חולפים האינטליגנציה של בית־המדרש עם מקלות בידיהם בלבוש תלמיד. מחייכים אל הריבות ומחליפים חצאי־מלים ומבטים מלאי־הבנה: אך, נטייל הערב על הכביש ליד „הגשר הירוק" עד חצות הלילה...

ליל סתיו. שמיים קודרים. בתים מתרפקים. מסוכה בוקעים קרני־אור וצלילי סכו"ם. ירח צף ומשקיף על העיירה היום־טובית, ושני בחורים נפגשים ונועצים, היכן ללכת לקצץ „הושענות"...

מיידיש: שמעון נוי

בימי מלחמת העולם הראשונה

צ. דוזמן ז״ל

בתשעה באב התרע״ד, אחרי שהושמד מלאי היי״ש שהיה במונופול הממלכתי, נודע לנו על פרוץ מלחמה בין אוסטרו־גרמניה ורוסיה האדירה, שבראשה עמד הצאר ניקולאי אלכסנדרוביץ׳ עם עושי דברו. כולם אנטישמיים זואולוגיים ידועים בשנאתם העזה ליהודים שבארצם ובארצות המשועבדות, ובפרט בפולין, שאוכלוסיתה, גם היא אנטישמית ברובה, היתה משסה את החיילים הרוסיים ביהודים וטופלת עליהם שקרים, שהם מרגלים לטובת האוסטרו־גרמנים.

כעבור ימים ספורים הגיע הצבא האוסטרי עד למבואות עירנו דרומית־מערבית, תפסו עמדות והתחפרו בחווה הפולנית קליניבסקי ובכפר גורי שביערות ההרים.

הצבא הרוסי תפס עמדות והתחפר בעברה השני של העיר בכפרים רודה־אופולסקה וגלוסקה. כתוצאה מהמצב שנוצר, באה עירנו במצור קשה ללא אפשרות להשיג מזון ומים, בגלל מטחי התותחים שירדו עלינו משני העברים. הקרבן הראשון בעירנו היה יהודי שנפגע בביתו מפגז.

ביום בהיר אחד הביאו הרוסים מיכלי־דלק גדולים, העמידום ע״י בניני מכבי־האש והתכוננו (כפי שנודע בסוד) להעלות באש את העיר כולה, שבתיה היו בנויים ברובם מעץ. כדי לבטל את רוע הגזירה, התארגנה משלחת של זקני־העיר עם ספרי־תורה בידיהם. אליהם נצטרפו שלוש עלמות נאורות ונאות, דוברות רוסית צחה, והן: ליובה רייסקי (נכדתו של ר׳ פתחיה ורשבסקי, נשוא פנים ואחד העשירים), הינדה בלומה (בתו של הרב מטעם — „קזיוני רבין״) ופרל׳ה זילברברג (בתו של סוחר טקסטיל עשיר). המשלחת פנתה אל מושל העיר, והוא הביאה אל המטה הצבאי הרוסי שנמצא מאחורי החזית, והגזירה בוטלה. מיכלי־הדלק הורחקו מהעיר, אבל העמדות נשארו במקומן.

דו־שיח התותחים משני הצדדים נמשך, וכשהשתתק לכמה שעות, ביקרו בעיר חיילי החלוץ משתי החזיתות. האוסטרים התנהגו כג׳נטלמנים, קנו כל מיני סחורות ונתנו תמורתם שוברות לשם פניה למטה לקבלת תשלום, שלא נפרעו לעולם. והחיילים הרוסים שנעזרו בפולנים פרצו בכוח את החנויות והמחסנים, לקחו מכל הבא ליד, בזזו את הסיגריות, הטבק ודברי־אוכל. גם הפולנים לא טמנו ידם בצלחת, שדדו ובזזו גם הם, ואת שאר הדברים שלא לקחו איתם השמידו, שברו כלי־זכוכית וערבבום עם צבעים, אורז וקמח.

המצור נמשך, והיהודים חיפשו מחסה לגופם ולרכושם הדל: כרים, כסתות ועדיים בכמה בתים יציבים בנויים לבנים, והפקירו את בתיהם הדלים בנוי־העץ לעושק בידי הפולנים והרוסים.

אחד הבתים היציבים היה בית סבי, הר׳ ראובן גרפשטיין, שקומתו הראשונה ומרתפיו היו בנויים בצורת קשתות מלבנים ואבנים והקומה העליונה — מלבנים שרופות; השערים והתריסים — מברזל. בית זה נחשב כמבצר להגנה מפני כלי־הנשק שהיו אז בשימוש. כמובן, שבתוכו מצאו מחסה מאות אנשים, נשים וטף. כל החדרים, מסדרונות, חדרי־המדרגות והמדרגות עצמן, היו תפוסים עד אפס מקום. הקומה העליונה היתה

מעונם של מורי ורבי, הרב דמתא, ר׳ ירמיהו קאליש, זצק״ל (שהיה נכדו של הרב יצחק מווארקי, ונודע אח״כ כ„אופולר רבי״ בווארשה), והרבנית קיילה נחמה, ז״ל, בת האדמו״ר אברהם אייגר, זצק״ל, מלובלין.

עוד עירנו במצור, ושלטון הצבא הרוסי, כנראה בעצתם של האנטישמיים הרוחניים המקומיים, החליט לקחת בני־ערובה מתושבי־העיר. וכמובן, הראשון שבא בחשבון היה הרב. בערב אחד פרצו לביתנו ערב־רב של חיילים רוסיים וקצינים בראשם בצווחות: „איפה הרב וחבר המרגלים?!״ פתאום התחשק לשעון המעורר לצלצל, והקלגסים — ברעם אדיר: „וואַט טייני טלפון״ (הנה טלפון חשאי). לא הועילו שום הסברה ושכנוע, שזה רק שעון, וכי הצלצול היה מקרי. המסביר, ר׳ אברהם רוזנבוש, ז״ל (כותב בקשות ויועץ משפטי בלתי רשמי) צורף אל הרב. כן צורפו: ר׳ יוסף טייטלבוים (בנאי) עם בנו, ר׳ אברהם, ז״ל, שנפטר בארץ, יעקב ווייץ (ידוע כסנדלר ר׳ יעקלה אשר׳ס) והעלם דוד שנקר. בני־הערובה נלקחו למטה הצבאי, מבלי להודיע, מה ייעשה בהם ומה צפוי להם. רב היה יגונם של בני משפחות האסורים ושל כל שוכני הבית. כעבור ימים אחדים נפרצו שוב שערי ביתנו ע״י קלגסי הצבא הרוסי, שדרשו את הרב ואנשים חשובים אחרים כבני־ערובה. כשנוכחו לדעת, כי הרב כבר נלקח, עברו על פני הקהל ולקחו איתם את כל מי שהחזיק ספר בידו. ביניהם היה אבי מורי, ז״ל, ר׳ יצחק מאיר דוזמן הי״ד (הידוע כר׳ איצ׳ה מאיר ראובן פייליטס). בחוץ עמדו שכנינו הפולנים ועזרו בבחירת האח״ם (אנשים חשובים מאוד). אחדים מהם, ה„מה־יפית״ניקים, שוחררו. ועשרה בני־ערובה, ובתוכם אבי, ז״ל, נלקחו למטה הראשי שבכפר גלוסקו. שם קשרו את ידיהם מאחורי גביהם, והחלה החקירה באיומים ובמכות. טענה אחת היתה בפיהם: היהודים אוהבים את הגרמנו־אוסטרים ועוזרים להם בריגול. אמנם לאבי תורתו היתה אומנותו, אך הוא גם ידע ידיעה מספקת רוסית, פולנית וגרמנית, ולכן היה הדובר בשם כל העצורים. כפי שסיפר אחרי שחזר, אמר להם, כי אין היהודים מעדיפים שלטון אחד על משנהו, ואין הם מרגלים לטובת השונא. הלא אין בידי אף יהודי אחד טלפון: טלפון חשאי חיפשתם ולא מצאתם. אמנם איני חושד בבני־הארץ בריגול, אבל לשכנינו ישנם טלפונים פרטיים וגם למוסדותיהם, כגון הקואופרטיב של החקלאים (רולנה ספולקה), מכבי־אש מתנדבים, המאורגנים כארגוני ספורט טרום־צבאיים... הפולנים חרקו שן, ובלחש הודיעו, שעוד ימצאו הזדמנות להתנקם.

אחרי דין ודברים החליט המטה להוריד את האזיקים מידי העצורים ולהוסיף להחזיקם בשמירה יעילה. את כל הטלפונים בעיר ובסביבה החרימו. לעצורים הודיעו, כי הצבא הרוסי עובר להתקפה חזקה על עמדות השונא, ואם יצליחו להדפו, ישחררום; אחרת יעבירו אותם לסיביר. תוך יומיים נחל הצבא האוסטרי מפלה גדולה והרחיק לסגת. הצבא הרוסי כבש את גליציה. בליל שבת שחררו את העצורים והביאום העירה. אבי וכל המשוחררים העירו את האופים היהודים משנתם והתירו להם — גם ציוו עליהם — לאפות בשבת לחם עבור הלגיונות הצבאיים. בביתנו היתה שבת של הודיה על לחם עוני ויין, שנשאר במרתפנו.

בני־הערובה הראשונים הועברו לסיביר, חוץ מן הרב, שעל־ידי השתדלויות רבות של אישים רמי־מעלה מפולין ומחוצה לה נכלא בבית־הסוהר הידוע בלובלין ושוחרר

כעבור זמן רב. הוא חזר לעירנו רק ב־1917, אחרי גמר המלחמה, ופולין היתה למדינה עצמאית.

בני־הערובה הראשונים שהוגלו לסיביר חזרו בשנים 1920—1921, חוץ מר׳ יוסף טייטלבוים, הי״ד, אשר גווע שם.

העיירה בשנים 1914־1918

(זכרונות ילדות)

יצחק ווייץ / תל־אביב

באוגוסט 1914 התנהלו סביב עיירתנו קרבות מרים בין כוחות הצבא של רוסיה הצארית לבין אלה של אוסטריה־הונגריה. אופולה עברה אז פעמים אחדות מיד ליד.

הרוסים היו ביער רידר, כ־3—4 ק״מ מהעיר, בעוד שעמדות האוסטרים היו ביערות הגוריס, במרחק דומה. קרב־התותחים עורר אימה ופחד. כותלי הבתים רעדו, שמשות נופצו, ושריפות פרצו במקומות שונים. היות ועיירתנו היתה בגיא, ומחנות הצבא — בהרים, חלפו הפגזים מעל לעיירה. אי־פה אי־שם נפל פגז טועה על בית־עץ, גרם לשריפה ולקרבנות אדם.

הקרבות נמשכו ימים אחדים, ולאחר מכן השתרר שקט כבבית־קברות. כנראה נהדפו הכוחות האוסטרו־הונגריים, כי ראו יחידות־צבא צועדות בכיוון לגשר על הוויסלה לעיירה יוזפוב: ארטילריה, חיל־רגלים, קוזאקים.

אני ואבי, הי״ד, חמקנו מהמחסה במרתף של ישראל וזלאטה פפרמן, בו מצאו מסתור כל השכנים. עלינו אל הקומה השנייה, לדירתנו, והשקפנו בחלון בכיוון השוק. נשמעו הדי יריות והתפוצצויות ממרחקים. כאשר חלו הפסקות בזרימת הצבא, היתה משתררת דממת־מוות בעיירה על תושביה המבוהלים. לא ידעו, מה מתרחש, מי מנצח? בלבו ייחל כל אחד למפלת הפוֹנייה (הרוסים) ולנצחון האוסטרים ובעלי־בריתם.

אך השתרר שקט, ולא נשמעו עוד יריות, מיהרו שכנינו הפולנים מבתיהם והחלו לפרוץ לחנויות של יהודים ולשדוד בחיפוי קוזאקים אחדים עם רובים קצרים וכידונים ארוכים, ובראשם לבלר העירייה, האנטישמי הידוע, לוצ׳אק. הוא הצביע על החנויות, שכדאי לפרוץ אליהן. זאת זוכר אני כאילו זה התרחש כיום, הגם שהייתי אז בקושי בן שבע. פולנים אחדים, ובראשם מפקד הכבאים יושצ׳ינסקי, שונא־יהודים ארסי, התהלכו בעיירה וסימנו צלבים על חנויות הפולנים המעטות, כדי לכוון את ההיידאמאקים השודדים ואיכרי הכפרים ולהדריכם, לאלה חנויות אין לפרוץ.

קוזאקים על סוסים קטנים עם כידונים בידיהם, וסביבם — כנופיית פולנים שוחרי־שוד, הלמו בדלתות החנות של עורות של פנחס שטפר (יודקוביץ). הדי ההלמות נשמעו בכל העיירה, והגיעו לאזני פנחס ואשתו גיטל, שהסתתרו יחד עם אחרים בבית ישראל

וזלאטה פפרמן. הבית היה נעול בשער ברזל. כאשר פנחס שטפר ואשתו ראו מבעד לשער, שהקוזאקים פורצים אל חנותו, פתחו את השער ופרצו בצעקות: „געוואַלט, יהודים, הצילו!" ומיד לאחריהם — כל הנקהלים בפרוזדור: „געוואַלט! געוואַלט!" הקוזאקים לא נבהלו. אחד מהם סובב את סוסו בכיוון הזועקים, הוריד רובהו מן הכתף וכיוון לקבוצת היהודים. עוד טרם נשמעה היריה, זעק פנחס: „יהודים! שריפה, כבו! כבו!" ובהחזיקו ביד ימין את יד שמאל שנפגעה, רץ בכיוון סמטת בית־המדרש. שם הסתתרו יהודים רבים מאחורי חומות־המגן העבות, שהיו בטוחות יותר מבתי־העץ.

אחרי פנחס יודקביץ השתרך לסמטה נער בן 13, בנו של חיים לאמע הסבל, שעבר במקרה כאשר פתחו את השער. ובעמדו ליד פנחס, פגע הכדור שחדר דרך ידו של פנחס בראשו. איש לא הרגיש בתוך הבהלה, כאשר פנחס החל לרוץ ולזעוק, שהנער נאחז בכוחותיו האחרונים בקירות, כשהוא שותת דם, עד שנשכב ליד חלון של בית שרה זלאטע ונפח את נשמתו הצעירה...

*

ימים אחדים לאחר מכן היתה אופולה ללא שלטון, עיירת־הפקר. רוסים ואוסטרים לא נראו. היינו תלויים בחסדי הפולנים האנטישמיים.

מדי פעם הגיעו הדי התפוצצויות ויריות, אך זה לא הפריע לי ולבן־דודי איציק פייארשטיין להתגנב ממחבואנו בבית שרה־זלאטע ולפנות אל מחוץ לעיר בכיוון הבורסקאות של רבקה׳לי נתנ׳ס קירשנבוים ויצחק טיי. באותה סביבה היו שדות עם תפוחי־אדמה. הוצאנו קצת תפוחי־אדמה וגרעינים. לא אחת נשכבנו מפחד בתוך העשב לשמע שריקות הפגזים שחלפו באוויר. קמנו ושוב נשכבנו, וכך בכוחותינו האחרונים חזרנו לעיירה.

באמצע השוק חיכו לנו נשים וגברים אחוזי־יאוש ממשפחתנו וסתם ידידים. „קבלת הפנים" היתה: כמה סטירות־לחי מלווות בצעקות: „בני־הפקר! שקצים! פרחחים! וכי מה עשיתם? בשעת מלחמה נוראה העמדתם את כל העיירה על הרגליים!"...

*

אבי, הי"ד, היה בן יחיד. על כן שוחרר מן השירות בצבא הצארי. יום אחד פרצה לפתע מחלקת קוזאקים בעיירת־ההפקר השקטה והחלה לתפוס יהודים לחפירת תעלות־מגן.

אני ואבי, הי"ד, שכבנו על הגזוזטרה, שהיתה מחופה בשמיכות, כדי שלא יגלונו. ראינו את הקוזאקים בהשתוללותם. כל יהודי שנתפס הוצלף בפרגולי־עור, והובל למקום האיסוף ליד המשאבה הישנה. שם שמרה עליהם קבוצת קוזאקים בעלי פרצופים חייתיים. אחד מהם גילה אותנו, מיהר אל הגזוזטרה, נעץ את כידונו וצרח: „פאדי סודא, יעוורעיסקאיא מאָרדאַ". נורא נבהלנו, הזדחלנו פנימה וסברנו, כי בזה נגמר הענין... אך לאחר דקות אחדות פרצו לביתנו שני קוזאקים. „העי, יעוורעי!" — צרחו. אבי שלט היטב בשפה הרוסית, בא לקראתם והצביע על המיטה, בה שכבו שתי אחיותי מינדלה ורבקה׳לי, ז"ל, כשגופותיהן מכוסים אבעבועות מכף רגל ועד ראש. מינדלה היתה בת שנתיים, רבקה׳לי — בת שנה. כשראו הקוזאקים את התמונה שזיעזעה אותם, הצטלבו ופנו החוצה ונעלמו מהר אחוזי־פחד.

מחלת אחיותי נמשכה כמה שבועות. הן גוועו לעינינו תוך יסורים איומים ללא עזרה רפואית, כי לא היו אז תרופות ולא רופא.

היתה זאת מכה איומה להורי. עם מותן הטראגי של האחיות האהובות נשארנו שלושה אחים — נוח, בן 9; אני — בן 7 ויהושעלי — בן 5. שבעה ישבנו במרתף של שרה־זלאטה, כי הקוזאקים עוד המשיכו להשתולל בעיירה; שדדו, הרביצו, אנסו. הרעב והמצוקה היו ללא־נשוא. יהודים סיכנו את חייהם, ניסו להתחמק מן העיירה הנצורה אל הכפרים הסמוכים, כדי להביא מיצרכי־מזון מהאיכרים, איתם עמדו ביחסי־סחר כל ימות השנה.

*

זוכרני מקרה טראגי, כשקוזאקים תפסו יהודי אופולי, ליפא שנקר (בנו חי בישראל), בכפר סמוך לעיירה, ותלוהו על עץ. כל הידידים הפולנים, איתם סחר שנים רבות, לא ניסו להצילו מידי הרוצחים, ורק הסתכלו אדישים בחזיון־הדמים, כיצד סחבוהו הקוזאקים אל התליה...

פעם, ביום קיץ חם, כאשר הציק הרעב למסתתרים במרתף, כי מזמן כבר נגמרה המרקחת, שבה קיימנו שבועות אחדים את נפשותינו, פשטה שמועה, שמחלקים לחם במאפייתו של ישראל הינדה׳ס (פולקאשיק). אבי, ז״ל, עם הדוד יידלה ווינר, ז״ל, סיכנו את חייהם והלכו עם עוד צעירים למאפיה. אמי, הי״ד, והדודה שרה׳לי, הי״ד, והסבתא דבורה׳לי, ז״ל, אספו את הילדים הקטנים בביתנו. מבעד לחלונותינו יכלו לראות את המתרחש ליד המאפיה. נתקהל שם המון־אדם. הזעקות הגיעו עד לשמיים. כל אחד רצה לזכות בלחם לילדיו הרעבים.

השוק הגדול היה ריק סביב־סביב. לא ראו חייל רוסי. רק בצדו השמאלי של השוק, בין החנות לנפט וזפת של רישלה התניעכע, ז״ל, והחנות לתבואה של דודי יעקב ווייץ ז״ל (יעקב איציקס) — רבתה המהומה: הרימו ידיים, ואפילו הגיעו למכות על כיכר לחם.

לפתע שמענו מכה חזקה בדלת, ולפני שהספקנו לתפוס, מה קרה, כבר היתה הדלת פרוצה, ושני קוזאקים פראים עם פרגולים בידיהם פרצו בצעקות: „יעוורעי, פּאָדאוואי דענגי!״ (יהודים, תנו כסף). קפאנו מפחד. לא הבנו, מהיכן הופיעו פתאום. אחד מהם יצא את החדר והחל לשבור את הדלת של הרב־מטעם, ר׳ משה מיכל קורנגולד. הקוזאק שנשאר ניגש למלאכתו: חיפש אצל אמי, ז״ל, תלש את הפאה הנכרית מעל ראשה — ובאותו רגע נשפכו על הרצפה טבעות, שעונים, אצעדות, כי אמי חשבה, ששם המקום הבטוח ביותר.

הקוזאקים ידעו, כנראה, מנסיונם, היכן מטמינות נשים יהודיות את עדייהן. הקוזאק התיישב על הרצפה ואסף הכול. אחר־כך הצליף בפרגולו ונעלם. השלל שנפל לידו הציל את העדיים והכסף של הסבתא והדודה. עוד הספיק לתלוש גם מהן את הפאות הנכריות, אך לא מצא דבר, כי הן הסתירו הכול בחזיהן. רק יצאו במכות. הקוזאק השני שדד הכול מר׳ משה מיכל, ז״ל. בכניסה נתקלו באבי ובדוד עם הלחם בידיהם; חטפו את כיכרות הלחם, שהושגו אחרי עמל ויגע של עמידת שעות בתור.

חלף זמן־מה, שבועות ואולי חודשים. החיים בעיירה חזרו אט־אט למסלולם התקין. לא

נראו חיילים רוסיים; נדמה היה, שהמלחמה נסתיימה. בסביבתנו מסרו מפה לאוזן על מפלות חיילות הצאר בכל החזיתות, מה ששימח את לבבות היהודים הממורמרים על המשטר הצארי. הם ראו במפלות הצבא הרוסי נקמה מן השמיים על הדם היהודי השפוך.

נותרו רק זכרונות...

צילה מלר / משמר השרון

א

נכרתה עיירתי עם יהודיה השורשיים, העממיים, בעלי תכונות־גומלין אח לרעהו, גמילות־חסדים בסתר ובצנעה, יד לנזקק מושטת.

להם אני רוצה לשמש פה.

בשחר ילדותי המתיקו לי סוד באוזן: אל מי עלי למלא שליחות, אך בל ייוודע הדבר לאיש, כדי לא לבייש את הנזקק.

עטופה בסודר ארוך, הייתי נושאת מצרכי מזון ומעות מעטות לפי רשימה שמית. עשיתי את דרכי הלוך ושוב פעמים רבות, בעיקר בערבי חגים ושבתות, למי בגד נקי ללבוש לכבוד החג, כתונת נקיה וכו׳.

בכל זאת היתה יד אמי הצדיקה, ז״ל, גיטל זלאטה פליישקר ודודתה השותפת למצוה, יסקה, ז״ל, ינקלביץ׳. הרבה מעשים טובים נעשו על ידן.

זכורים לי חגי הכנסת ספרי־תורה לבית־הכנסת, אחד על שמו של אהרן יוסף ינקלביץ׳, אשר נספה מידי מרצחים פולניים הרבה שנים לפני המלחמה; השני — מציבור הקצבים: האיגוד תרמו למפעל הספר.

מי שלא ראה את השמחה הזאת של עם חוגג, לא ראה שמחה מעולם... גם פה היתה סעודה לקבצנים ברוחב־יד ורוחב־לב כאחד.

הערב הזה לא יימחה מזכרוני. זאת היתה שמחה מלאה. למרות הצער והרדיפות, למרות הגזירות הרעות של השלטונות, התפרעויות, וכו׳, ידעו היהודים להתעלות מעל כל הסבל ולחוג בפאר ובשמחה שלמה.

ב

בהתבגרותי מצאתי את עצמי כציונית, למרות האוירה הפרולטרית של ה„בונד״ והקומוניסטים, אשר סביבם התרכז נוער תוסס ופעיל. עשיתי את דרכי לציונות ונפגשתי עם ״ענק״, שפעל למען ארץ ישראל העובדת, היה זה אריה שואג. כשמו היה: אריה מלר, ז״ל, חלוץ ברמ״ח אבריו. הוא היה כלפיד בוער וזוהר. לקרני אורו מצאתי ערכים סוציאליים, לאומיים וחלוציים במלוא מובן המושג.

לדאבוני, היה קולו כקול קורא במדבר. הנוער פנה שמאלה בתפנית חדה. בנאומיו הנלהבים, קרא בפתוס רב לנוער, לעמו, וזעק: „ראו את הבקעה הזאת אשר אנחנו

שוכנים בה, הרי הם העצמות היבשות משל יחזקאל נביאנו! זועקים הם לתקומה: לקרום עליהם עור וגידים, להחיותם ולגאול אותם ואת עצמנו — לבנות את הארץ ולהיבנות בה. התקבצו לגאולת העם, אחי".

הזעקה הזאת נפלה על אוזניים אטומות; הנוער התוסס התקבץ תחת הדגל האדום, לאור „השמש העולה" של סטאלין. הנוער הזה האמין, שהפרולטאריון ישחרר את עצמו לאורו הזוהר של הנ"ל; הם התבדו...

השואה ירדה והרסה את עיירתנו, יחד עם יהדות אירופה כולה.

אריה מלר, ז"ל, עלה ארצה, ובפתוס העילאי שבער בו הקים משק לתפארת, תכנן ובנה אותו. לא פעם נפגע ונפצע בפעולות המשק וההגנה, אך תמיד קם על רגליו במשנה כוח ומרץ וללא ליאות, בתנופה חדשה, לפי הסיסמה הידועה: „אחרי".

וכך נפל על מזבח הבנייה.

הוא זכה לראות, איך קמה המדינה; אבל לבו כאב תמיד על אבדן הנוער המופלא של העיירה הנוער שלנו שנטבח ללא תכלית וללא מטרה. מה עוללו להם?!

הוא היה דמות שהשפיעה השפעה אדירה על בניית הארץ וחינוך הדור בקווים חיוביים ביותר לכל אורך דרכו בארץ, דרך רבת־מעש: בחיים הקבוצתיים, משקיים וארציים, בכל צעד ושעל. יהי זכרו ברוך!

ג

אופולה: עיירה קסומה, השוכנת בין הרים — עצי־מחט, ריחות־אורן, אוויר־הרים צלול. אגמים סביב לה עם דגה רבה, שדות נרחבים, שפע פרי ותוצרת חקלאית.

פרידה מלייבלה מלר, ממנהיגי „גורדוניה", לרגל עלייתו לארץ־ישראל ● געזעגענונג מיט לייבאלע מעלער, פון די אָנפירנדיקע חברים פון „גורדוניה", צו זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל

בתוך העיירה עצי־שטים בפריחתם, אשכולות לבנים תלויים כשלג, עצי ערמון, שעליהם הרחבים כיסו והצלו על שטח רחב מחום הקיץ. מתחת לעצים האלה, על־יד הכנסיה, היינו משחקים משחקי־מחניים. לא פעם היו הזאטוטים הגויים מתנכלים לנו, אך היות וזה היה על־יד הכנסייה, היה הכומר לפעמים מפשר בין הניצים ומשכין שלום.

להרי האורן היינו עולים, יותר נכון מכתתים את רגלינו, בגיל הבחרות, חוגים־חוגים לפי השקפות פוליטיות. בתוך עבי־היערות היינו מעבירים סמינריונים, הרצאות הסברה על הנעשה מסביבנו תוך תחושה מירבית של הנחשול, העומד להציפנו, נחשול מבני־המקום, הגויים, השלטונות, ובכלל אנשי־השררה.

מתוך קולו של המדריך בקע קול קורא, וזה היה בעלי, אריה מלר, ז״ל: „היכונו לעלייה לישראל, פדו את עצמכם ונגאל את הארץ ונבנה חברה חדשה, עם בין העמים״. ועוד סיסמאות על הצלה ובנייה מחדש. אמנם קולו שהדהד בהרים העביר צמרמורת באברינו, אבל דבר לא נעשה מכל מיני סיבות סובייקטיביות וגם פוליטיות.

צמצום אשרות־הכניסה לארץ מנע מרבים מקרב הנוער לצאת להכשרה ולעלייה. ומי שכבר יצא להכשרה, היה מתגלגל שנים בתנאים בלתי־אנושיים, ולאשרת כניסה לארץ לא הגיע. בינתיים פרצה המלחמה, אשר שמה קץ לחלומות הוורודים ופינתה מקום לחלומות־זוועה־וסבל בלתי־אנושיים. עזרו בזה התושבים הגויים, שידם היתה בביזה ושוד ובעינויים.

עת שלום, לפני הזוועות, היינו יוצאים בעונות־הקיץ לרחוץ באגמים. כבר אז היו הגויים מתנכלים לנו — היו תופשים את בגדינו, או משסים כלבים לעברנו.

באחת השבתות, כרעם מהשמיים, עברה מפה לאוזן ידיעה, שנער יהודי טבע באגם. זה היה נח ווייץ, ז״ל. בחור יפה, משכיל. הייתי אז ילדה קטנה, והיום הזה לא יימחה מזכרוני.

ד

ועוד מתחום הזכרון:

אחי יחיאל יצא לטייל עם ארוסתו ברינצ׳ה. הם הגיעו עד לקולנוע, ושם התנפלו על אחי „שקצים״, פצעו וחתכו אותו בסכינים ושברי־בקבוקים. כשהביאו אותו הביתה, חשבנו, שהוא לא יצא מזה חי. הרופאים, שהיו צריכים לתת תעודה רפואית על גודל הנזקים הגופניים, כדי לצרפה לתביעה המשפטית, לא הסכימו לתת אותה. למרות שידענו, מי היו שהתנפלו על אחי, לא יכולנו להוכיח את הדבר ללא עדים, וכאלה לא מצאנו.

נופי האדם היהודי היו רב־גוניים. היו לא הרבה גבירים, והם היו נופשים בקיץ ביערות־האורן; והיו דלי־העם, שידם לא השיגה פת לחם. עליהם היו לנו ידיעות לא מעטות, ז. א. לאמי־ידידתי, ישקה — הן היא היתה יוזמת מתן בסתר ועזרה במידת יכולתה ומעבר לזה.

ידועים לי צעירים, שהיו כותבים שירים ופרוזה בחשאי, ושומרים אותם כאוצרות במגירות בתקווה, שבישראל יזכו לראות אור. גורצקי היה מעיין בפילוסופיה, קורא על קנט ועל דנטה ומעביר שיחות על סוגיות שונות בין חוגים מטי־אוזן. כל מילה שיצאה מפיו היתה לה משמעות חברתית, מעוגנת במלאכת מחשבת.

היה אצלנו הקדש. התגוררה שם משפחה: אב ושני בנים. ביום יריד התפרע אחד

הגויים. פרצה תגרת־ידיים. בחור אחד מההקדש הוריד גלגל מעגלה, והתחיל לנופף בו לכל עבר. הגויים נבהלו ונסוגו.

ביום של יריד היו היהודים נכנסים לבית־המרזח של ירוסלבסקי, כדי לסכם את העסקות עם הגויים, שבאו העירה. אבא שלנו, שגם הוא נכנס לחיפגש עם גוי מכפר שבסביבה, הותקף על ידו בבקבוק — למרות שבחורף, בזמן שלג וכפור, אירחנו את הגוי אצלנו ונתנו לו מקום לינה, אף כי מצבנו לא היה אז טוב ביותר. אבא נפל אחרי המכה מתבוסס בדמו, והגוי עמד וצחק...

את נופי העיירה היפים לא ישכח מי שחי וחלם בה. אמנם בלב נשארו כאב וקללה לשוכנים בנחלאות שלנו, כי הם גם רצחו וגם ירשו אותנו. מי ייתן, שהאדמה תבלע אותם.

אני מספרת למי שיש עוד לספר. אני על־כורחי עוברת כנר ששלהבתו כבוייה, ושביבי־האור האחרונים מאירים על מעשים. אך שם, בעיירתי, עוד בוערות הזריחות כאש, ורוחות קלילות נושבות מהאגמים. ומי שהלך משם לא יראה זאת שוב.

אופל השתרר בלבבנו. לבי נקרע על כל אחד שהיה — ואיננו עוד; רצון עז שורר בקרבי לזכור אותם ודבר לא לשכוח. עיירת־קסם היה היתה, ולא הותירה לנו דבר מלבד זכרונות, ותו לא.

החיים לא היו קלים

זאב נחמני (נודלמן)

עיירתנו אופולה היתה ברוכה בעיר ישנה („אַלטע שטאָט") ועיר חדשה („נייע שטאָט") ואזורים שונים, בין היתר: רח׳ הרכבת (קאַלעיקא גאַס), רח׳ הסנדלרים (שוסטערגאַס), ואחרים. לכל איזור ואיזור הבעיות שלו, כמו כן הרכב אוכלוסיה שונה. בעיר החדשה היו גרים יהודים ונוצרים, בעיר הישנה היו גרים כמעט רק יהודים. לעיר הישנה היתה כיכר גדולה, באמצע ומסביב בתים בני־קומה וקומותיים. גגות הבתים היו עשויים לרוב מעץ ופח בשיפועים, באמצע הגג היתה בולטת ארובה מרובעת, עשויה מלבנים אדומות, ומדי פעם היתה פולטת עשן.

הכיכר היתה כמעט כל השבוע ריקה, חוץ מיום ב׳ בשבוע, שזה היה אצלנו יום השוק (יריד). אז היו באים האיכרים מכל כפרי הסביבה בעגלות גדולות רתומות לסוסים והיו מביאים העירה מפרי תוצרתם, כגון תפוחי־אדמה, בצל, כרוב, חיטה שעורה וכו׳. מיד עם מכירת תוצרתם היו קונים בחנויות היהודיות, מה שחסר להם בבית. ככה התפרנסו כמעט רוב יהודי העיירה.

האוכלוסיה היהודית היתה מורכבת מסוחרים זעירים ובעלי־מלאכה, כמו סנדלרים, חייטים, נגרים וכובענים. היה עוד מקצוע אחד: מנקה־ארובות, אבל זה לא היה כבר מקצוע יהודי. איזה יהודי בעיירה ירצה לרוץ על הגגות ולהתלכלך!?

זכורני, בהיותי ילד, כשראינו מנקה ארובות עובר בזריזות מגג אל גג, הייתי

שר ומוחה כף יחד עם ילדים קטנים כמוני: „קוימען־קערער, קוימען־קערער, האָפּ, האָפּ!"

החיים בעיירתנו, כמו ביתר עיירות פולין, לא היו קלים ביותר. הסוחרים הזעירים — פרנסתם היתה על האיכרים שהיו באים לעיירה, כמעט רק ביום השוק, פעם בשבוע.

החלק השני של האוכלוסיה היהודית בעיירה היו בעלי־המלאכה. הם היו נודדים כל השבוע בין העיירות הקרובות בימי השוק שלהן, כי בכל עיירה ועיירה היה יום השוק מתקיים ביום אחר של השבוע, החל מיום ב׳ ועד היום השישי. בעלי־המלאכה היו שוכרים אצל איכר עגלה רתומה לזוג סוסים, היו מעמיסים עליה מפרי עמלם, יוצאים מהבית לפני עלות השחר וחוזרים עייפים בערב. למחרת — אותו הדבר: עבודה ונסיעה, והישיבה על חבילת קש בזמן הנסיעה לא היו קלים ונוחים ביותר.

הפועלים היו נשארים בבית־המלאכה והיו עסוקים במלאכתם, מכינים בגדים, נעליים וכו׳. הם היו עובדים אצל בעל־המלאכה יומית, 14—16 שעות ביום, והניצול היה גדול מאוד, עד שנוסד איגוד מקצועי. מלחמתם של האיגודים לא היתה קלה — מצד אחד עם בעלי־המלאכה, שהם נותני־העבודה, ומהצד השני — עם העובדים על שעות העבודה. העובדים פחדו שמא יפסידו מקום עבודתם ופרנסתם, שכה וכה לא היו בנמצא בשפע בעיירות.

טיפוס מיוחד היה צעיר שהתחשק לו ללמוד מקצוע. היו מנצלים אותו לעזרה במשק־הבית של בעל בית־המלאכה לכל מיני עבודות, שבכלל לא היו שייכים למקצוע. חלק גדול של הנוער, שלא מצא תעסוקה ומקור מחייה בעיירה, נדד לערים יותר גדולות למצוא שם פרנסה. לרוב, עם בוא האביב, אחרי חג הפסח, היו צעירים אלה עוזבים את העיירה, כי בימות החורף היה קשה להתחיל להסתדר מחוץ לבית. חלק מהם הסתדר איך שהוא, ואלה שלא מצאו מקום עבודה, הסתובבו בחוצות הכרך הגדול ובסוף, ללא קיום מינימאלי, חזרו הביתה להוריהם.

פרנסת המשפחה היתה הדאגה העיקרית של כל המשפחה במשך כל ימות השבוע. בהתקרב השבת, כבר ביום השישי, היתה שורה אווירת שבת. בעלי־המלאכה הפסיקו בעוד זמן את מלאכתם ולבשו בגדי־שבת. הם חיכו בפתח ביתם לשמוע את קולו של המכריז על השבת, ששמו היה פנחס ירושלים, יהודי בגיל העמידה עם רגליים ארוכות, שהיה נעמד ומכריז על כניסת השבת (ביידיש: „אין שיל אַריין"). מיד נסגרו כל החנויות, בעיירה הורגשה אווירת שבת ובתי־הכנסת התמלאו אנשים.

השבת בעיירה היה יום מנוחה ועונג רב.

במוצאי שבת, עם צאת הכוכבים והדלקת נר ההבדלה, התחילה מחדש הדאגה לפרנסה, הסידורים, התוכניות לשבוע של עבודה. לחלק גדול של יהודי העיירה היה יום נוסף של מנוחה והוא יום ראשון, יום חגם של הנוצרים. החנויות לא נפתחו וכל עבודה היתה אסורה ביום הזה. היו, כמובן, כאלה, שעבדו בבתיהם בסתר. היהודים שהיו מובטלים מעבודה, היו מתאספים ברחוב קבוצות־קבוצות, ומשוחחים על כל מיני נושאים, ביניהם על נושאים פוליטיים. ואיזה יהודי אינו פוליטיקאי? בין הנאספים היו חזקים בידיעה, שהשתתפו באופן פעיל בוויכוחים. והחלשים, אלה שלא יכלו להביע דעה, נדחקו למעגל, הטו אוזן קשבת, כדי לפחות לשמוע, במה מדובר.

הנוצרים, שהיום הראשון של השבוע היה יום חגם, השתתפו בכנסיה בתפילות. הכנסיה היתה גדולה, רחבת־ידיים. היא עמדה במרכז העיר, והיתה לה גם חצר

גדולה, שהנוצרים היו עוברים בה בתהלוכה, עם תמונותיהם הקדושים, ואחר עוברים ברחובות העיר. כאשר יהודי ראה בהתקרב התהלוכה עם כלי־הקודש שלהם, היה מתחמק לפינה ומסתתר שם, כדי שהנוצרים לא ירגישו בו. אסור היה ליהודים לעמוד ולהסתכל בתמונות הקדושות. הם היו צריכים להוריד את הכובע בפני הצלב, לפי המנהג הנוצרי.

השוק בעיירה ● דער מאַרק אין שטעטל

הייתי נער ובחדר קיבלתי עונש מהרבי (מלמד). ילדים סיפרו לרבי, שראו אותי עומד בראש גלוי, בזמן שעברה תהלוכת הנוצרים. לא עזרו לי הסיפורים, שעמדתי בפתח ביתנו בזמן שהתהלוכה עברה, ושנער נוצרי זרק את כובעי, קילל אותי והוסיף: „זשיד", „ייברעי". קיבלתי עונש — לעמוד בפינת־החדר במשך 15 דקות ולחזור מדי פעם על הפסוק: „שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו, כי חרם הוא!".

יום השוק!

היינו קמים בבוקר, ותענוג גדול היה להסתובב בחוצות העיר, לראות איך מתנהלים העניינים ביום השוק — בפרט בימי החורף המושלגים, כשהאיכרים היו באים במזחלות רתומות לסוסים. טוב היה גם לתפוס „טרמפ" עם איכר מכר. בימי החורף היו האיכרים מביאים העירה אווזים למכירה, ואלה היו עושים רעש. יהודי היה קונה אווז או שניים, לפעמים יותר, כדי שיהיה שומן („שמאלץ") לחג הפסח.

הקניות והמכירות ביום השוק היו מתנהלות בסדר גמור, עד שלפתע הופיע מאי־שם שיכור גבוה. ה„שיגץ" (בן של איכר) לא יכול היה ללכת, רק התנדנד, שר,

צעק, קילל; בסוף נפל לתעלה ושכב שם, כשמילות גנאי על יהודים מתפרצות מפיו. חבריו שהתאספו סביבו החליטו „לעשות שמח" ולהפריע ליום השוק. הם התחילו לצעוק בקולי־קולות, שהיהודים הרגו את חברם. ברחוב קמה מהומה. האיכרים מיהרו לעזוב את העיר. היהודים סגרו את החנויות, ואלה שעמדו ברחוב עם מרכולתם ארזו את סחורתם מהר והתפזרו. עם הופעת המשטרה נרגעו הרוחות, אבל „ה„שקצים" השיגו את שלהם: הפריעו ליום השוק, שידוע היה, כי היהודים מחכים לו כל השבוע.

לאורך כל הרחוב היו פסי־הרכבת, שהיו נמשכים מכפרי הסביבה לבית־החרושת היחידי שהיה בעיירתנו. זה היה בית־חרושת לסוכר. הוא היה רחב־ידיים ועבדו בו 3 משמרות, אבל רק בעונה. ליהודים לא היתה דריסת רגל לעבוד בו, ואפילו לא הורשו לבקר שם. את סלק הסוכר היו מביאים האיכרים לבית־החרושת בעגלות גדולות או בקרונות הרכבת הפתוחות, שהיו עוברות על הפסים, אך היו רתומים לסוסים.

עיירתנו, כמו יתר עיירות בפולין, היתה ברוכה בהרבה מקומות תפילה כמו „שטיבלאך", בית־כנסת גדול מרכזי ושני בתי־מדרש גדולים. אחד היה של בעלי־מלאכה — לפשוטי־העם, והשני — חסידי, שהיה מלא מדי ערב במתפללים, וכמובן בשבתות ובחגים, היו בו מסביב שולחנות גדולים וספסלים משני הצדדים, ובאמצע המה בית־המדרש מאנשים.

ע"י השולחנות בצד המזרח ישבו תמיד יהודים ולמדו דף משנה, גמרא. בשעות היום היה גם רבי, שלמד עם בחורי הישיבה, גם בקיץ וגם בחורף. בחורף בחוץ היה קר, אך בין כותלי בית־המדרש היה חם. שני התנורים היו מוסקים בעצים ופחמים, שהכינו אותם בעוד מועד.

זכורני, באחד הערבים של חורף קר מאוד, בשנת 1929, פרצו מאורעות בארץ, ונודע לנו על השחיטה בחברון. אחרי תפילה מנחה נכנסו כמה בחורים לבית־המדרש, עלו על הבמה, וסיפרו על המאורעות ועל יהודי העיירה, שלא עשו כלום למען ארץ־ישראל ולמען קרבנות הציונות.

למחרת אחרי הצהרים התקיימה עצרת־עם גדולה בבית־הכנסת הגדול. כל יהודי העיירה נהרו בהמוניהם לבית־הכנסת, שבמשך זמן קצר התמלא עד אפס מקום. מחוץ לבית־הכנסת נשאר קהל רב, ואפילו נוצרים.

זמן רב אחרי נעילת העצרת נמשכו עוד הוויכוחים בקהל. כמה בחורים נשארו לעמוד בצד וניהלו שיחות. אלה היו מפעילי התנועה הציונית במקום, בין היתר היו שם מיכאל פרידמן, לייב גולדבוים, צדוק קלוצהנדלר, אריה מלר, פסח פוקס, יוסף ריכטנברג ז"ל, ואנוכי. השיחה נועדה להגביר את הפעילות הציונית במקום ולהקים תנועת נוער. באותו ערב נפגשו לישיבה הראשונה כל הנ"ל והחליטו על הקמת תנועת נוער באופולה ע"ש א. ד. גורדון: „גורדוניה".

צרור זכרונות מ„גורדוניה"

יוסף קארפל / רמת־גן

גם באופולה היה קיים בשנות השלושים בית־ספר „תרבות", אך לא לכל ילד יהודי היתה אפשרות ללמוד שם. היו לכך שתי סיבות רציניות: ראשית, שכר־הלימוד הגבוה, שלא כל אבא־אמא יכלו להרשות לעצמם, בפרט שהלימודים בבית־הספר הפולני היו בחינם; שנית, הורים רבים, מחמת אדיקותם, לא רצו לשלוח את ילדיהם בבית־הספר, איפה שישבו ללא כיסוי־ראש ועוד נערים ונערות ביחד. ועוד: לאבא־אמא „לא הלך בחיים", שילדיהם ילמדו עברית.

בכל זאת, על אף שמספר התלמידים לא היה גדול, המשיך בית־הספר להתקיים. באותן שנים כבר פעלו בעיירה מפלגות ציוניות, כמו „מזרחי", ציונים כלליים ואחרות, וחבריהן רצו לתת לילדיהם חינוך לאומי, והבינו, שזה ניתן להשיג רק בבית־ספר „תרבות".

זוכר אני את האחים גולדבוים, גולדווסר, גולדזמד, גרצקי, קלוצהנדלר, פרידמן, גולדרייך ואחרים, שהיו פעילים בשורות הציוניות וטרחו, שלא רק יהיה באופולה בית־ספר עברי, כי אם גם שיהיו לנוער הסתדרויות ציוניות, היכן שיוכלו לבלות, ללמוד ולהתכונן לעלות לארץ־ישראל. הצטיין בתחום זה שמשון אנגל ז"ל, שלא זכה לראות את הארץ. הוא נישא בקרושניק ונשאר שם. יוסף ריכטנברג, ז"ל, ואריה מלר יחד אתו היו שלושת המייסדים של הסתדרות הנוער החלוצית „גורדוניה".

ייסוד הסתדרות זו בעיירה עורר את הנוער מתרדמתו. מספר החברים גדל. הייתי

קבוצת חברים מ„גורדוניה" ● אַ גרופּע „גורדוניסטן"

אז בן 14 או 15, ויחד עם אחי הבכור לייביש, ז״ל, הלכתי למועדון „גורדוניה״, כדי להירשם. המועדון הראשון היה בבית־הספר „תרבות״. ביום למדו, ובערבים תססו חיים של נוער נלהב וחולמני, ששאף להחלץ מבתיהם הדלים ולבלות בחברה, שיחות וויכוחים, לשמוע הרצאה, לצאת במחול, בעיקר „הורה״, ולשיר שירים ארצישראליים, פולניים ושירי־עם יהודיים.

שלושת החברים הנ״ל, כל אחד על־פי דרכו, ניהלו חוגים וידעו תמיד לספר בצורה מעניינת על אירועים אקטואליים בארץ־ישראל, בפולין ובעולם, ולהאירם ולנתחם ברוח ההסתדרות החלוצית „גורדוניה״. אני השתייכתי לקבוצה של יוסף ריכטנברג, ז״ל. אחי לייביש השתייך לקבוצה של לייבלה מלר, ולקבוצה של שמעון אנגל ז״ל, השתייכו החברים הבוגרים.

מדי שבת אחר־הצהרים התקיימו הרצאה וויכוחים, בהם השתתפו צעירי ההסתדרויות הציוניות. נוסף לחברים הנ״ל הירצו גם וולף ורבר, נחמן גרצקי, לייבל גולדבוים ואחרים. מרשים במיוחד היה עונג שבת, שנערך מדי ליל שבת.

להצלחה זכתה האקדמיה שנערכה לזכרו של א. ד. גורדון, ביום כ״ד בשבט. ההכנות הגבירו את המתח והעניין והעסיקו את מרבית החברים. בתכנית היו מקהלה, דקלומים והקראות. רבת־רושם היתה שירת הסולו של באשע כ״ץ —

„הייתי רוצה, שחופתי תועמד
בעמק השרון, באוהל של בד.
עדים יהיו השמיים הכחולים
והאדמה שחורשים איכרים יהודים...״

(כאשר באשע ביקרה בארץ, ביקרנו בקבוצת משמר השרון, שם גרה המשפחה של לייבלה מלר — ונזכרנו בשיר, אותו שרה באופולה).

מעטים זכו להגשים את חלומם ולבוא לארץ. באותן שנים הגבילה ממשלת המנדט את מספר הסרטיפיקטים (אשרות־כניסה) לכניסה לארץ, ואלפי צעירים חיכו לקבלת ה„ניירות״. כדי להיות מועמד לעלייה, היו צריכים להיות בהכשרה, כדי להתרגל לעבודה גופנית, שחורה וקשה, ולהיות מוכנים לחיים חלוציים בארץ־ישראל. לא כל אבא־אמא היו מוכנים להיפרד מבנם או בתם ולתתם ללכת לנכר, ועוד — לעבודה קשה...

נזכר אני, שכמה צעירים מאופולה היו בהכשרה: לייבלה מלר, יוסף ריכטנברג ואחרים, שכן זכו בסרטיפיקטים לאחר ההכשרה.

שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה, ייסד פסח פוקס בעיירה את הסתדרות „החלוץ״, אליה הצטרפו צעירים רבים (פסח פוקס נפל במלחמת השחרור, ב־1948, בקרבות ליד בית נבאללה). גם לרביזיוניסטים היה סניף באופולה. ניהל אותו יצחק ווייץ עד עלותו לארץ.

בעיירה דיברו, ש„גורדוניה״ היתה ההסתדרות החזקה ביותר. מה שידוע לי הוא, כי השפעתה היתה מורגשת, שצעיריה היו חדורים רוח חלוצית ואידיאליזם, ושאפו בכל מאודם לעלות. לצערנו, שמה מלחמת העולם השנייה לאל את כל תכניותיהם וחלומותיהם היפים...

עלייתם ושקיעתם של שני ארגונים: האיגוד המקצועי ו„קולטור־ליגע"

יצחק ווייץ / תל־אביב

ביוזמת האחים לייביש, אברהם ודויד קארפל נוסד באופולה ב־1922 האיגוד המקצועי הראשון. בין המייסדים היו גם ברוך קרוא, הבן של פיניה ירושלים ודוידל ינובר. האיגוד שכר חדר ברחוב אחורי, איפה שהיה פעם החדר של המלמד שמואל ברוך (קנייפר), לא הרחק מן המלמד אליעזר „חוקר".

צעדים ראשונים

האחים קארפל היו הרוח החיה של האיגוד, אליו הצטרפו פועלי מחט, עור ואפייה, ברובם המכריע. חלוקת העבודה בין שלושת האחים היתה כדלקמן: לייביש ניהל את עבודת המזכירות; אברהם — הסברה וארגון. הוא הופיע כמרצה באסיפות, בערבי „שאלות ותשובות", בוויכוחים; ואילו דויד דאג לניהולו התקין של המועדון. הוא היה צייר מוכשר, וקישט את הקירות בתמונותיהם של קארל מארקס, פרידריך אנגלס, פרדיננד לאסאל; על קיר אחר — דמויות של מנהיגי ה„בונד": ולאדימיר מדם, הנריק ארליך וויקטור אלתר. וכמובן — סיסמות, כמו: „פועלי כל הארצות, התאחדו!"; „הדת — אופיום להמונים!"; „תחי הדיקטטורה של הפרולטריון!" — וכן סיסמות דומות אחרות, שהיו אז באופנה.

ערבי־שבתות, שמשמעותם בשביל יהודים שומרי־מסורת היתה מנוחה והתעלות, היו בשביל הנוער החילוני ערבי־מיפגש במועדון האיגוד, כדי „לשמוע מילה יידיש" בצורת הרצאה או ויכוח פוליטי. האולם הקטן היה מלא עד אפס מקום. רבים נשארו בחוץ, מאחורי החלונות, וגם משם בלעו כל מילה.

לאיגוד היה כוח־משיכה רב, ומיספר חבריו גדל מיום ליום. הוא גם גרם לכך, שהחיים החברתיים־פוליטיים ותרבותיים בעיירה התפתחו במהירות והשפיעו רוחנית על הנוער היהודי.

רוב הפועלים היו מאורגנים באיגוד שהיה מכונה „תעשייה כבדה יהודית". היה בעיירה בית־חרושת גדול לסוכר („צוקראָווניע"), שהיה שייך לפריצים קלינייבסקי, אשר העסיקו רק פועלים פולנים. מובן, שבמקום עבודה זה לא היתה לאיגוד היהודי דריסת־רגל. אך גם על פועלים יהודים מסויימים בענף העור, שעבדו בבורסקיות יחד עם פועלים פולנים, לא היתה לאיגוד השפעה כלשהי.

לייביש קארפל, שהיה פועל־עור, עשה מאמצים גדולים, כדי לארגן את הפועלים הנ"ל באיגוד — אך ללא הצלחה. במקרים מסויימים השתמש האיגוד באיומים ובאלימות כלפי בתי־מלאכה ומפעלים זעירים, שבעליהם סירבו להכיר באיגוד ואיימו בפיטורי הפועלים, אם יצטרפו אליו. ההתנגדות של חלק מהפועלים היהודים לאיגוד נבעה בעיקרה ממניעים דתיים. אבי ז"ל, שניהל את בית־החרושת לעורות של רבקה'לי נתנ'ס, היה אחד המתנגדים העיקריים של האיגוד, ולא רצה להצטרף לבלתי־מאמינים,

הוגי־הדעות החופשיים — הן בגלל האופי המפלגתי של האיגוד והן בגלל האנטי־דתיות שלו, משום שיצא לו שם בעיירה כקן של קומוניזם, בונדיזם ואתאיזם.

החוג הדרמתי

עקב הגידול הבלתי־פוסק במספר החברים, הודות לפעילות הפוליטית, מקצועית ותרבותית, של האיגוד — נהיה החדר הקטן צר מלהכיל את כולם. על כן עברו לקומה השנייה בבניין גדול, אצל לוזר ישראל הינדה׳ס (פולקושיק), הודות לעזרת חתנו דויד קארפל. האולם היה גדול יותר, היה בו מקום לדוכן לנואמים או לבמה; ואכן הוקם חוג דרמתי, שניגש במרץ להכנת הצגות מטובי־המחזות, הכול בכוחות עצמיים.

אי־אפשר לשכוח את מצב־הרוח המרומם ואת האווירה החגיגית של אותו ערב, בו הועלה לראשונה המחזה „היהודי הנודד הנצחי" בבימויו של איצ׳ה אורנטרייך (משה רופא׳ס). ההצלחה עברה את כל המשוער. ימים רבים לאחר הצגת הבכורה עוד היתה העיירה תחת הרושם של מישחקם הטוב של השחנים, שביניהם בלטו: מאיר קוגוט, מיכאל טיי, שפרה באשה כ״ץ (לאחר מכן — אשתו של מיכאל), שלום בר גולדוואסר, גלה קורנבליט (דבורה), נחמיה וייסמן, יחיאל ניסנבוים (קגניק). המאפר והמנצח על המקהלה היה רפאל וייץ (סנדר איציקס).

לאחר ההצלחה עם „היהודי הנודד הנצחי" ניגשו לחזרות על מחזות אחרים, שלא

החוג הדרמטי של התנועה הציונית נפרד מן הבמאי מאיר קוגוט, עם עזיבתו את העיירה. ●
דער דראמאטישער קרייז פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע געזעגנט זיך מיטן רעזישיסער מאיר קאגוט צו זיין פארלאזן דאס שטעטל

רק זכו להצלחה מבחינת המורל, אלא גם הכניסו סכומים ניכרים, כמו: „מאוחר מדי", „כסף, אהבה ובזיון", „חנה׳לי התופרת". לכל המחזות האלה היה, כמובן, תוכן סוציאלי.

ההצגות הוכנו לכבוד החגים: פורים, פסח, שבועות וסוכות. החזרות נמשכו שבועות רבים, ושם המחזה נשמר בסוד.

איצ׳ה אורנטרייך השקיע בכל הצגה חדשה הרבה כוח, מרץ, וכשרון ביום. הוא גם התאים מנגינות לשירים ונהנה במיוחד מן השחקנים, שעמדו במבחן בתפקידי־אופי קשים ביותר. ידוע היה, שהוא מזניח את המספרה שלו במרכז העיר, בשוק הישן, כדי להתמסר ביום ובלילה לחוג הדרמתי, האהוד עליו.

כל הצגה היתה זקוקה לתלבושת ולתפאורה. בתחום זה הצטיינה במיוחד נחמה גולדזאמד, בעלת־הנפש האצילה. במסירות רבה אספה, מבתים רבים באופולה, בגדים, מדים, כובעים שונים, טליתות, פמוטים, תפילין, קפוטות משי, ירמולקות (כיפות) ועוד. כל זה נעשה בחשאי, בלי ידיעת אבא־אמא...

במערכה נגד האנאלפאביתיות

בטוחים היינו, כי החלה בעיירה תקופה חדשה. החיים הרוחניים התפתחו, כל אחד חי לו בארגונו או באיגודו, בהתאם להשקפותיו. בשביל החלק העמלני העני שימש האיגוד המקצועי ככתובת — מוסד שענה על מאווייהם בשטחי הכלכלה והתרבות. במיוחד הביאה איתה הפעולה התרבותית התעוררות וגיוון. שיעורי־הערב ללא־תשלום איפשרו לנוער הנבער מדעת ללמוד קרוא וכתוב, ליהנות מהספריה: תרבות וקידמה חדרו לעיירה הנחשלת.

אידיליה זו וחדוות־הפעולה לא נמשכה, לצערנו, זמן רב. לאיגוד המקצועי חדרו ניגודים מפלגתיים, שקיבלו באותה תקופה ביטויים חריפים, במיוחד ברחוב היהודי. הפלוגתות בין ה„בונד" וה„אדומים" (כך כינו את הקומוניסטים היהודים) החריפו מיום ליום.

ככל שזכרוני מגיע, היו אלה לייזר מנדלבוים ואחיו, כולם אנשי ה„בונד", שפתחו במחלוקת באיגוד המקצועי, בכוונה להשתלט עליו. לייזר, המבוגר שביניהם, נודע בעיירה כבעל אופי חזק ואימפולסיבי, ומשום כך יראו מפניו. לא עבר זמן רב ופעולת התרבות נפסקה. החוג הדרמטי חדל להתקיים עקב תגרות וסקנדלים (שערוריות), שפרצו לעתים קרובות בין בונדיסטים וקומוניסטים.

„מלחמות היהודים" באיגוד

מובן, שתקריות כאלו משכו את תשומת־הלב של המשטרה, שידעה את כל פרטי ההתנגשויות ואת סיבותיהן. לא פעם נזדמן לי להיות נוכח בעת תגרה, ואף ליטול בה חלק בעל־כורחי. בדרך כלל היתה ידם של הבונדיסטים על העליונה. הם היו בעלי־נסיון בתחום זה ומוכנים לעשות הכול, כדי ליטול את השליטה באיגוד.

תגרות היו לא רק במועדון. גם בחוצות העיירה נגרמה לא פעם התקהלות, כאשר פועלים יהודים, חברים לאותו איגוד, החליפו ביניהם מכות רצח, בעזרת מקלות, אבנים, ואפילו סכינים. במקרים כאלה לא התערבה המשטרה, אף כי בעיירה היו כולם בטוחים, שהיא יודעת היטב את סיבות הסכסוכים: או שהמשטרה ציפתה לרמז מלמעלה, או

שרצתה לאסוף חומר־האשמה רב יותר, כדי לתת מכת־פתע ולחסל בבת־אחת את „קן הקומונה", כפי שהאנטישמיים כינו את האיגוד המקצועי.

בעיירה דיברו על כך, שהמשטרה מרוצה ממלחמות היהודים, בפרט שהקומוניסטים יצאו בשן־ועין. לאחר כל תגרה קיבלה המשטרה דו"ח מפורט, שהועבר גם למשטרה החשאית בלובלין. גם שם המתינו לבוא הרגע המתאים.

והרגע הגיע! לפי מודיעין של מלשין, נערך המצוד הראשון בחורף 1926. נאסרו פעילי האיגוד והחוג הדרמתי: מנדל זילברבלום (מנדוק), נפתלי וישניה, אביש גרטנבוים, אחיו אלקנה, דוידל זיידמן, האחים פנחס־הרש ודויד־שמואל וייס, פייגלה טיי, טאָבל לוין ואחרים, שאת שמותיהם איני זוכר. מאסר זה נתן מכת־מוות לפעילות המקצועית, פוליטית ותרבותית, באופולה. הבהלה והפחד נמשכו זמן רב, עד שהנוער החל להתאושש מהמכה שהוכה. מובן, שלייזר מנדלבוים ועוזריו יכלו ללא־קושי להשתלט על האיגוד המקצועי.

נסיון להתחדשות

כאמור, ניסו חלק מהצעירים, לאחר שהתאוששו, לחדש את פעולת התרבות. לאחר מאמצים קשים ומרובים, ובעזרתם של מנשה אורמן, יצחק שטלצנר (בוקו), לייזר מאנקה ואחרים, הצליחו להקים חוג דרמתי חדש — ושוב בהדרכת הבמאי איצ'ה אורנטרייך. לחוג הצטרפו כוחות חדשים, שלא היו חברים באיגוד. משה זליג פלעק נבחר ליושב־ראש החוג הדרמתי, ואשתו חנה'קה הצטיינה במיוחד במחזות אחדים.

קבוצת פעילים ציונים ● אַ גרופּע ציוניסטישע טוערס

פון רעכטס — מימין: שלום־בר גולדוויסר, חיים גולדבוים, מיכאל טיי, יעקב כץ, יוסל ויינמן, (בלתי־ידוע), יוסל גולדרייך, חיים טיי

לעתים תכופות היה משה זליג נוסע לווארשה, כדי להביא משם מחזות, ודואג לרשיון להעלאתם על הבמה ממפקח המשטרה בפולאב, שהיתה לו אליו גישה. כי הרי אם מישהו היה חשוד אצל השלטונות, גם הצגה תיאטרונית נחשבה כתעמולה קומוניסטית. בינתיים נוספו קשיים מבפנים. לייזר מנדלבוים שלט באיגוד ביד חזקה, התערב בכול ונתן פקודות. להתנגד לו היה בלתי אפשרי, והמשך הפעולה נעשה ללא־נשוא.

המאבקים בין הבונדאים והקומוניסטים התלקחו מחדש. במקום נימוקים אידיאיים השתמשו באגרופים, סכינים ומקלות. ותמיד לפי אותו „סדר": תחילה פרץ באיגוד ויכוח, אחר־כך התלהטו הרוחות, ולא ארך זמן רב עד שהפעילו את האגרופים. התגרה פרצה החוצה, ובה נטלו חלק עוברים ושבים מקריים, שצידדו באחד הצדדים.

מצב־הרוח באופולה היה של דכאון, המורל — ירוד, כי כמעט לא היה בעיירה בית יהודי, שלא נאסר או נמלט ממנו מישהו. על־פי נס נשארו צעירים אחדים שלא נאסרו (ביניהם כותב שורות אלה), שהחליטו לא לתת לכול לרדת לטמיון ולנסות להציל מה שניתן. דבר אחד היה ברור: אין לשבת בחיבוק־ידיים.

אנו מייסדים את „קולטור־ליגע"

לאחר התייעצות עם חברי אברהמ׳צ׳י וישניה, שחזר מווארשה, לאחר שהפסיק את לימודיו בסמינר לרבנים „תחכמוני", החלטנו לייסד ארגון תרבותי בלתי־מפלגתי. הצטרפו ליוזמתנו פאלק דוידזון (ספודניצה), טויבה טיי, מנשה אורמן, שמלקה זילברבלום ואחרים. הוועד המייסד הציב לו למטרה להביא להפסקת רדיפות המשטרה, בהנהלת הקומנדנט גרלה (כזה היה כינויו), אנטישמי נודע וזולל־קומוניסטים; לעקור מזרועות האדישות והיאוש יותר ויותר צעירים יהודים, שעמדו מהצד.

היה לנו ברור, כי לאחר כל ההתרחשויות — אל לנו להימצא תחת קורת־גג אחת עם האחים מנדלבוים ועוזריהם. שכרנו אולם אצל הפולני אדמצ׳יק בסביבה פרוליטרית, שנודעה בשם יוזפוב הקטנה. הודות לחברה „קולטור־ליגע" בווארשה, קיבלנו עד־מהרה אישור חוקי. לפתיחת המועדון הגיעו נציג מהמרכז, וכן גם מהמפלגות הציוניות המקומיות, כמו אברהמ׳לי הלפרן (של מאירל שוחט), איצ׳ה מאיר קרפל, ורבה (הצלם). גם מהאיגוד המקצועי היה מי שבירך, אך איני זוכר את שמו. ערב־הפתיחה השאיר רושם חזק על כולם, והחלו להאמין, כי מתחילה תקופה חדשה בשביל הנוער בעיירה, שוחר־הדעת־ותרבות.

הארגון החדש מילא את תפקידו על הצד הטוב ביותר. תכופות הבאנו מווארשה מרצים, אשר הרצאותיהם על נושאים תרבותיים וספרותיים משכו קהל רב. להצלחה מיוחדת זכו הרצאותיו של אייסרוביץ׳, שהרשים את קהל המאזינים ברשמי־המסע שלו מהודו.

אברהמ׳צ׳י וישניה ואני גם ייסדנו ספריה. בעניין זה עמד לי נסיוני, היות וסיימתי בווארשה קורס מיוחד לספרנים, אותו ערכה „קולטור־ליגע". אורגנו שיעורי־ערב בהנהלת הסטודנטית מלכה׳לי כ״ץ. התחלנו לחשוב ברצינות על חידוש פעולת החוג הדרמתי.

התקרבות הקץ

על אף ההצלחות הורגשו באוויר אי־שקט ומתיחות, שהכול מתנהל למישרים יותר מכדי שיאריך להתקיים. הישוו את המצב להר געש, העלול כל רגע להתפרץ ולכסות

יצחק ווייץ עולה ארצה ● יצחק ווייץ איז עולה קיין ארץ־ישראל

הכול בלבה שלו... ובאמת, האידיליה לא ארכה זמן רב. אינטרסים מפלגתיים צרים וקנאה, הן מצד הקומוניסטים והן מצד ה„בונד", שראו בחברה לתרבות מתחרה וגורם המנתק את הפועל מהמאבקהממשי ומפטמים אותו רק עם תרבות — גרמו לכך, כי אלה שלחו ל„קולטור־ליגע" את חבריהם, כדי לפוצץ את הארגון מבפנים. כל אמצעי־הזהירות שנקטנו נכשלו.

הדבר החל בקריאות־ביניים פרובוקטיביות כמעט בכל פעולה עד כדי הפרעות ופיצוץ ההרצאה. במקרה כזה מיהר הקהל להתפזר, ואיבד את החשק לבוא להרצאות אחרות, כי המפריעים בקריאות־הביניים שלהם ושאלותיהם שלא לעניין המאיסו על הציבור את בואו לאולם של ה„קולטור־ליגע", שהיתה חלשה מכדי להגיב בתקיפות כנגד אלה, שגמרו אומר לגרום לחיסול אתר תרבותי רציני וחשוב של העיירה.

גם במקרה זה היו מעורבים לייזר מנדלבוים ואחיו. כדי לגבור עליהם, היו דרושים חזקים מהם. וכאלה לא היו לנו. ועוד משהו: אברהם וישניה ואני התכוננו לשירות הצבאי, וראשינו לא היו נתונים לשקוע במעורבות־יתר. בכלל הגענו למסקנה, כי בגלל האווירה הפוליטית המיוחדת באופולה נדון מאבקנו לכשלון. ולאחר זמן קצר של קיום פורה, התפרקה ה„קולטור־ליגע" בשנת 1928.

פירוקו של ארגון זה גרם צער רב למיטבו של הנוער היהודי בעיירה. החלטנו להעביר את כל האינבנטר ואת הספריה עם כמה מאות ספרים בעלי־ערך ספרותי גבוה לאיגוד המקצועי, כך הסתיים הנסיון הנועז לכונן ארגון בלתי־מפלגתי, שעסק רק בבעיות תרבות.

הראשונים, או: בני אופולה בבנין הארץ

מאיר אנגלנדר ז"ל

הסיפור שאני בא לספר הוא בעצם סיפורם של רבים. סיפור חלומם ותקותם, תלאותיהם וסבלותיהם של בני העליה השניה, ואין אני בא לחדש מאומה. הדברים ידועים ובפי רבים נקראים בשם „ציונות", אולם בשבילנו אינם ציונות והתרפקות לשמה על העבר. הימים הראשונים על אדמת המולדת וחויות ההתנחלות מהוים תמצית חיינו. עוד בהיותי ילד בעיירה אופולה בפולין, זכורה לי חליפת המכתבים בין אבי ובין אוסישקין בדבר העליה לארץ ישראל. אבי היה ציוני נלהב ורעיון העליה לארץ וההתנחלות בה לא נתן לו מנוח. בלונדון ניהל בית חרושת לכפתורים והאנגלים ניסו לשכנעו, כי מוטב להישאר במקום, לפתח את המפעל ולהיטיב חיי בני משפחתו. „למה לך לעלות לארץ נידחת ולמדבר שממה" שאלוהו מדי פעם. הם סירבו להעניק לו אשרת כניסה ושלוש פעמים דחוהו בקש. לבסוף שאלם: למי נחתמה הצהרת בלפור? אם אני לא אסע ורבים כמוני — מי יסע לארץ? מי יבנה אותה ויגשים חזון דורות? עקשנותו עמדה לו והתוצאות: עבודה בפרדסי פתח־תקוה וסלילת כבישים. אין זו עבודה קלה לאדם בגיל העמידה, אולם בבואי ארצה שנה אחריו, פגשתיו שופע מרץ ומלא תכניות כרימון. מאושר היה בארץ, וכפותח דף חדש בחייו, החל לבנותם מבראשית.

הצטרפתי אליו. עבודתי הראשונה בארץ היתה עבודת בנין ויצירה, ואני גאה

חברים מ„גורדוניה" ו„החלוץ", שהצטלמו בצוותא(1934). ● חברים פון „גורדוניה" און „החלוץ" (1934) פאטאגראפירט צוזאמען.

על כך: הובלתי, עם אבי, זיפזיף משפת הים לבנות בתים בתל־אביב, שהיתה אז בראשית התפתחותה.

משנודע לנו דבר התארגנותה של חברת „עיר גנים", אשר מטרתה היתה קניית קרקעות בסביבות תל־אביב והקמת עיר גנים חדשה, הצטרפנו אל הראשונים בהתלהבות רבה.

רכשנו 15 דונם אדמה ולא היה קץ לאשרנו בהיודע לנו, כי ראויה היא לעיבוד חקלאי. בחמשה עשר בשבט, שנת 1922 עלה אבי לבדו על אדמתו. רכוב היה על חמור ובידיו שבעה שתילי ברושים, לקיים מצות „כי תבואו אל הארץ ונטעתם". ברדתו מעל חמורו נשק לאדמה בהתרגשות רבה. עיניו סקרו את המקום אשר היווה לו למשכן ושפתיו דובבו: „אשרי שזכיתי"...

באחד מימי אדר הבהירים, עמוסים על גבי צמד חמורים עם מעט מטלטלינו, עלינו אבי ואני על אדמתנו, על מנת להתנחל בה. קוצים, אבנים ושממה — זה היה נופה של ארצנו ושל האדמה שלנו. את הדממה ששררה בכל הפסיקו מדי פעם בדום נוהגים את צאנם, אשר נקרו לנו בדרכנו.

התהלכנו לארכה ולרחבה של נחלתנו וסקרנוה בעינים אוהבות ולב שופע גיל... שוממה ועזובה מצאנוה, אולם ידענו כי לא לאורך ימים תישאר בשממונה.

קבלת הפנים שנערכה לכבודנו ביום העליה על הקרקע לא היתה נעימה ביותר: נטינו אהלינו ושכבנו לישון עייפים ורצוצים אחרי יום מייגע, כשלפתע העירונו קולות מטר סוחף ויללות הרוח הנושבת בעצמה רבה, ובעודנו טורחים לחזק מיתרי האוהל ויתדותיו, העיפה הרוח את אוהלנו למרחק רב ואותנו השאירה בלי מחסה, רטובים עד לשד עצמותינו מקור...

כעבור זמן לא רב הצטרפו אלינו יתר בני המשפחה — אמי, אחי ואחיותי, אשר עלו מפולין, והשמחה במעוננו רבתה, תקוות רבות פעמו בלבנו וחלומות גדולים שרצינו להגשימם, אך המציאות רחוקה היתה מהם מרחק רב. „כל התחלה קשה". ואכן, מי כמונו יודע עד כמה נכון הדבר. ימים קשים באונו. רעב, קדחת ועבודה קשה ומפרכת היו מנת חלקנו. ואין אלו מליצות. זו היתה האמת לאמיתה.

מים לא היו לנו ונאלצנו להביאם בפחים על גבי חמורים מואדי מוצררה. ששה חדשים נשאנו מים מרפשים מהמעין עד שנחפרה הבאר הראשונה בעיר הגנים.

מי המעין הדלוחים לא טובים היו לבריאותנו. נתגלו בהם חיידקי קדחת, אשר עשו בנו שמות. כולנו קדחנו — הורי, אחי ואחיותי, ואני. היו ימים בהם שכבנו קודחים ולא נמצא אדם שיגיש לנו כוס מים. ד"ר כהן ז"ל טיפל בנו ולעולם לא נשכח כיצד, בבואו יום אחד לבקר אחד מבני ביתנו החולה, לא היה לנו כסף לשלם לו בעד הביקור. תפשנו שלוש פרגיות מלולנו ונתנו לו אותן תמורת כסף, אך הוא סרב לקחתן באמרו „תשלמו לי כשירווח לכם"...

גם את הרעב ידענו.

חלומנו הגדול ביותר היה להיות חקלאים עובדי אדמה, ואמנם הגשמנוהו עם התנחלותנו בעיר־הגנים. תורת החקלאות לא היתה נהירה לנו כלל ועיקר. ואם כי נעזרנו בספרו של בצלאל יפה על גידול ירקות, רבו הכשלונות בראשית דרכנו.

חרשנו את האדמה וזרענו בה ירקות שונים, אבל עד שהניבה אדמתנו יבולים, נאלצנו לעבוד מחוץ לבית. אחדים מאתנו הובילו זיפזיף מחוף ימה של תל־אביב לבנין, אחרים עבדו בפרדסי גולדברג ומשכרתנו — דלה ולא מספיקה. אז ידענו טעמו של רעב. פעמים רבות לא היה אוכל בבית ורעבנו ממש לפת לחם, והאוכל משנמצא ניתן לנו בצמצום רב. זכורני, ליום עבודה בפרדס הצטיידתי בכיכר לחם, חופן זיתים ובקבוק תה. היינו קונים שק מלא ככרות לחם ישן בתל־אביב משום שלחם זה נמכר לנו בזול, ומכלים אותו על אף טעמו הפגום.

היו ימים שבהם נאלצנו לצאת לעבודה קודחים ורעבים ולא יפלא הדבר אם נתפשנו לפעמים ליאוש ולדכדוך, וזכורה לטוב אמי ז״ל, אשר ברוחה הטובה ובעליזותה היתה תמיד מעודדת אותנו, מפזרת את קדרות רוחנו ומפיחה בנו תקוות.

ואם אני מספר על חבלי ההתנחלות, לא אוכל שלא להזכיר את ימי מאורעות 1929, הדי השתוללות הערבים הגיעו עד רמת־גן ומצבנו הבטחוני הלך והחמיר. באחד הימים אספנו, מר קריניצי, ראש המועצה אז וראש העיריה כיום, לצריף בית הכנסת (כיום ניצב במקומו בית הכנסת הגדול בעיר), ובהסבירו לנו חומרת המצב, אמר לנו להיות מוכנים בכל רגע להתנפלות מצד הערבים. הוא הביא מבית החרושת שלו מקלות ומוטות ברזל וחילקם לכל הנוכחים. באותו מעמד חולקנו לקבוצות לשם שמירה בלילות. נהגנו על פי עצתו של ראש המועצה ופנינו את הנשים והטף לתל־אביב, עד חלוף המאורעות. ביתנו נתרוקן, הנשים והילדים עזבוהו, אולם מקומה של אמי לא נפקד בינינו הגברים, היא לא רצתה לעזבנו בימים הקשים האלה, ועל אף הפצרותינו נשארה עמנו כל הזמן, בדאגתה המסורה לכולנו ובחיוכה הטוב וצחוקה העליז נסכה בנו שקט והרגשת בטחון.

על קבוצתי הוטל לשמור סביבות גשר מוצררה. ביום עבדנו ובלילה יצאנו לשמירה, ונתקיים בנו הכתוב „באחת ידו עושה במלאכה ואחת מחזקת השלח״. כך נמשך הדבר עד ששככה הסערה. המאורעות פסקו והחיים חזרו למסלולם הרגיל.

אחטא לאמת אם אזכור רק קשיים ותלאות. ידענו הרבה רגעי אושר ושמחה בימים הראשונים והרחוקים ההם: נבטים ירוקים ורעננים, שהסתירו רגבי אדמה חומים, פרי ראשון בפרדס, פרה שהמליטה, אפרוחים חדשים בלול, כל אלה שמחונו עד בלי די. שלחנו ידינו בענפי חקלאות שונים ועשינו בהם חיל ועל אף כשלונותינו ושגיאותינו ועל אפם של הגרמנים בשרונה, אשר לגלגו לנו באמרם: „הרי אינכם חקלאים ועבודת האדמה זרה לכם, על כן לא תראו ברכה בעמלכם. מוטב לכם לבנות קיוסקים בתל־אביב. בכך תצליחו יותר!״ ומה רבתה הפתעתם בהיווכחם לדעת, שאנו הופכים להיות מתחריהם בשוקי תל־אביב בשיווק ירקות ותוצרת חלב והלול.

הגענו להישגים נאים בפיתוח הרפת והלול והרגשת סיפוק מילאה את לבנו, כאשר מומחה בריטי ממשרד החקלאות ביקר אצלנו, ואשר בא להדריך אותנו בפיתוח הלול, הביע הערכתו באומרו לנו: „אתה חקלאי מושלם, מר אנגלנדר, הלול שלך יכול לשמש דוגמא לאחרים! האמנם לא היית חקלאי בחוץ־לארץ?״...

ואולם להישגים חשובים ביותר בחקלאות הגענו בגידול תות השדה. לעבודה זו התמסרנו בכל להט נפשנו, כי ראינו עצמנו חלוצים בענף חקלאי זה. שטח גדול של

אדמתנו הוקצה לתות ובעונת הקטיף היו כל בני המשפחה מגוייסים לעבודה ואף שכרנו פועלים לעונה הבוערת. בראש האשמורת האחרונה, בעוד הטל מכסה את הארץ יצאנו לעבודה ובשעה 7 בבוקר כבר הופיעו משלוחים ראשונים בשוקי תל־אביב. התות שלנו פילס דרכו לירושלים וכן אף בבית הנציב העליון לא נפקד מקומו...

כשאני נזכר כיום בלבטים של הימים הראשונים, מוכרח אני להגיע למסקנה שלא היינו מצליחים במפעלנו ללא עקשנותנו ואהבתנו העזה לאדמה שלנו ולעבודה. אכן, „הזורעים בדמעה ברינה יקצורו". שנים עברו וקמה מדינתנו, האמנם גם לבני משפחתי יד בבנין המדינה?..

(„ידיעות רמת־גן", גליון מס' 123, שנה 12, סיון תשכ"ב — 1952)

חברים וידידים נפרדים מדבורה פוקס, לרגל עלייתה ארצה. ● אַ גרופּע חברים און פריינד געזעגענען זיך מיט דבורה פוקס צו איר עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

ב

העיירה בכליונה

עם פרוץ המלחמה

חיה׳לי פרטר (לווין)

זמן רב לפני ה־1 בספטמבר 1939 דיברו שתפרוץ מלחמה, כי גרמניה של היטלר כלל לא הסתירה את תכניותיה התוקפניות לגבי פולין. עוד לפני שצ׳מברליין הסכים במינכן למסור לגרמניה את הסודטים ולחלוקת צ׳כוסלובקיה, נשמעו בברלין תביעות על דנציג, הגם שהיחסים בין שתי הארצות היו ידידותיים למדי. אותו יום שישי, עת נודע על ההתקפה הגרמנית על פולין והוכרז על גיוס כללי, הוא בלתי נשכח. תוך שעות אחדות הספיק הווהרמאכט לחדור עמוק לטריטוריה הפולנית.

בעיירה מורגשת היטב בהלת המלחמה. בשוק, מקום הגיוס, נשמעו התפרצויות הבכי של אמהות ונשים, שליוו את הגברים, מחזות־פרידה קורעי־לב בין אבות ובנים יכלו לזעזע לב־אבן.

בין המגוייסים — גם דודיי, אבות לילדים — מכל ומשה׳לי לווין, נשואים למלכה׳לי לוקסנבורג ורחלי יודקביץ.

השבוע הראשון של המלחמה עבר בעיירה בשקט, אך הפחד מיום המחר לא פסק. הסתיו הפולני, עם שדות־התבואה וגני־הפירות הבשלים, לא נבדל במאומה מהתוים הקודמים. השוני היחידי — אלפי הפליטים, הנמלטים ממערב פולין מזרחה, ובחלפם על פני אופולה, מבשרים על הצפוי לנו עם התקדמות האויב. הפליטים מספרים, כיצד מפציצים ויורים במקלעים הטייסים־הרצחניים הגרמנים על המוני האזרחים, חסרי־המגן, הבורחים על נפשם, מבלי לחוס על נשים, ילדים וזקנים. הכבישים מלאים הרוגים ופצועים. בכל מקום שנכבש על־ידי הגרמנים משלמים היהודים מחיר יקר מאוד: באָבדן חרותם וחייהם.

במחצית השנייה של ספטמבר נפוצה שמועה, — ובעתות־מלחמה ניזונים בעיקר משמועות — שאזור לובלין ייכבש על־ידי הצבא האדום עד לוויסלה. נעשה לנו שמח על הלב, וברחוב נראים אנשים עם פנים מאירות. צעירים אחדים מחליטים לעזוב את אופולה, כדי ללכת לקראת הצבא האדום. ביניהם היו דויד ושמואל שמייסר הספר, משה׳לי לווין, בנו של אייזיק, ידידי אלתר ובר ואחרים.

תוך כדי כך הופיעו בעיירה קומוניסטים יהודים שפוטים, שהשתחררו מבתי־הסוהר, או שוחררו מבתי־כלא שהופצצו או נעזבו והופקרו במקומות שנכבשו על־ידי הגרמנים. אך לאחר שנודע רשמית, כי קו־הגבול בין גרמניה ההיטלרית ורוסיה הסובייטית יהיה נהר הבוג ולא הוויסלה, פונים צעירים יהודים רבים ונוהרים למערב אוקראינה, אל הסובייטים. אחדים מהם, כגון שמאי וסרמן וקונע זלצמן, ברחו מבית־הסוהר הישר אל הרוסים. בן־דודי דויד חוזר לאופולה. בתור קומוניסט ותיק ופעיל האמין, שיעלה בידו להקים בעיירה קבוצת מחתרת למאבק נגד הפאשיסטים הגרמנים. אך לא פגש אף חבר אחד מחבריו לשעבר, כי כולם נמלטו על נפשם.

לעיירה הגיע ישר מבית־הסוהר עם רגליים נפוחות, חולה ורצוץ, אך חדור רוח קרבית. להתקדם הלאה לא הספיקו כוחותיו. סיפרו, כי מאלה שישבו יחד אתו בבית־

הסוהר הוורונקי נודעה לו האמת על המציאות הסובייטית, ומשום כך לא נמשך לשם.

שנה לאחר השחרור, ב־1946, נודע לי מפי אשה פולניה באופולה, מארישה מירוסלב, על מותו האיום של דויד ווייס. הרוצחים הגרמנים כפתוהו לסוס, שגררו על־פני רחובות אופולה, כשבידו כתובת:

„כן יאבדו כל הקומוניסטים!" — עד שיצאה נשמתו...

איך נכחדה אופולה היהודית

ברוך רויזמן

ברוך רויזמן מהעיירה אופולה — איש עממי פשוט, סנדלר במקצועו. כיום בן 66, אך מפליא זכרונו. הוא ואשתו סיפרו במחלקה לגביית עדות של יד ושם, סניף תל־אביב, את כל מה שעבר עליהם בימי השואה — בעיירה עצמה, במחנות, ביער ובגיטאות.

זהו סיפורו של זוג אומלל, ששיכל בשואה 4 ילדים: שלושה בנים בגילים 13, 7, 5 ובת בגיל 10. כעת הם נותרו בודדים לעת זיקנה. השכול שוכן עמוק בלבם.

רוב שנות השואה לא נפרדו בני־הזוג, אלא לתקופות קצרות בלבד. ועל פרקי זמן אלה מוסיפה האשה קטעים משלה — בתוך עדותו של בעלה.

אחרי חיסול הגיטו באופולה ברחו הם לכפר. שם נפרדו, וכל אחד מהם לקח אתו שני ילדים — אולי בצורה זו יצליחו להינצל? ודווקא בזמן הזה פקד אותם אסונם הגדול: הם נתפסו. האשה הובלה יחד עם שני ילדים לז'אנדרמריה ע"י איכר, שקיווה לקבל בעבור הבאת היהודים קילו סוכר וליטר נפט. שני הילדים נלקחו ממנה, והיא עצמה הובלה למחנה בודזין. את הבעל פקד גורל דומה. הם נפגשו שוב במחנה בודזין — שניהם בלבד.

את המשטרה היהודית בגיטו אופולה הוא מתאר באור שלילי ביותר. בחריצותם וברצונם לשאת חן בעיני השליטים לא ידעו גבול: כאשר נדרשו 500 יהודים לטרנספורט, הם לא היססו לספק 800. את אחד השוטרים, לייזר מנדלבוים, מגדיר רויזמן כפושע. אחרי חיסול הגיטו הורשו להישאר בעיירה רק אנשי היודנרט עם משפחותיהם, המשטרה ועוד כמה בעלי־מלאכה. השוטרים היהודים חיפשו יהודים שנותרו בבונקרים, כדי למסור אותם לגרמנים. כך, חשבו, יצילו את עצמם. אך מכל יהודי אופולה נותרו רק ברוך רויזמן ואשתו שרה ועוד שני בחורים,בני אחותם. לכן עדותם חשובה עד מאוד.

לעומת אכזריותם של אנשי המשטרה היהודית, מתאר העד את התנהגותם למופת של פשוטי־העם, ה„עמך". בהיותם בעצמם בתנאי עוני ומחסור, קיבלו בזרועות פתוחות את יהודי פולאווי, שהובאו בשבת אחת לעיירתם, אירחו אותם בבתיהם וחילקו איתם את לחמם הצר. כן גילו יחס אחוה לשלושת אלפים יהודי וינה, שהוכנסו לגיטו אופולה בקיץ 1942, כפי שהוא מתבטא: „יעדער איינער האָט אַריינגענומען אַ ווינער ייד. צי

מען האָט געהאַט צי נישט — האָט מען אַריינגענומען. מען איז דאָך יידן מיט הערצער...״ („כל אחד הכניס לביתו יהודי וינאי... הן אנו יהודים עם לב...״).

עם אשתו נפגש רק שנה לאחר השחרור. באושביץ נפרדו, היא הובלה למקום אחר, ושוחררה במאי 1945.

לילי הולצמן, יד ושם תל־אביב, 1971

גלויית־דואר מאופולה הכבושה, עם חותמת של היודנראט בעיירה.

א פאסט־קארטל פון דער אקופירטער אפאלע, מיטן סטעמפל פון יודענראט אפאלע.

נקמתי בגרמנים

שמאי פייגלה שאמלס / ניו־יורק

ב־1 בספטמבר 1939 פורצת מלחמת־העולם השנייה. יהודי פולין אחוזים בהלה: יודעים הם, שאין להם לצפות לטוב מגרמניה ההיטלרית. צבאות היטלר עולים על פולין. לאחר שמונה ימי מלחמה שומעים אנו באופולה פיצוצים עזים, כאילו רעמים רעמו הרחק מאיתנו. היו אלה קרבות עזים שהתנהלו על־יד הוויסלה, כעשרה קילומטר מאופולה. יחידות־צבא פולניות גילו שם התנגדות חזקה להתקפות הגרמנים.

חיינו נעשים הפקר

שבוע ראש־השנה. לאופולה מובאים הרבה חיילים פולניים פצועים, ובית־החולים המקומי צר מהכיל את כולם. אחרים מאושפזים בבית־הספר הפולני בעיר החדשה. מביאים שני חיילים יהודים הרוגים. אנו קוברים אותם בבית־העלמין. לאופולה נסוגות יחידות־צבא פולני שניגפו במערכה. חלקם מהלכים יחפים. אחדים מהם נכנסים לחנויות ולוקחים מכל הבא ליד. אם מישהו מנסה להתנגד להם, הוא סופג מכות. חיינו נהיו הפקר.

ביום הראשון של ראש־השנה נכנסת לאופולה יחידת־צבא גרמנית ראשונה. האוכלוסייה היהודית אחוזת־אימה. חשים אנו, כי משהו רע מתרחש עלינו. ברחוב אין רואים נפש חיה. אני וחברי מרדכי פוקס מסתתרים בבית רבקהלי גנזרס, ממנו רואים את כיכר השוק. מן הגשר באה יחידה גרמנית ראשונה. הם מתפזרים, כשידיהם על הדק־הרובה, ומתקדמים בזהירות אל החפירות שבמרכז השוק. צורחים הם: „ראוס!" ומתקרבים לחפירות, אך הן ריקות. מופיע מטוס גרמני. הוא טס נמוך. חייל גרמני מאותת לו, והוא נעלם. לא עובר זמן רב, ויחידת רוכבי אופנוע מופיעה ברעש מחריש־אוזניים. חולפים הם חיש על הכביש באמצע השוק בכיוון העיר החדשה. אחריהם צועדות יחידות חיל־רגלים, ובפיהן השיר: „דויטשלאנד, דויטשלאַנד איבער אַלעס" (גרמניה מעל לכול). הגרמנים הראשונים אינם נוגעים במישהו לרעה. אנשים נראים ברחוב. עומדים אנו משני צדי הכביש, בשוק, וצופים באימה על הפגנת הכוח.

הצבעי האופולי, פישר, יוצא מלווה בחיילים גרמנים, והם תולים על הקירות פקודות והוראות בגרמנית ובפולנית, כיצד על האוכלוסיה להתנהג. בעד אי־מילוי ההוראות צפוי עונש־מוות. הגרמנים עוצרים קבוצת תושבים נוצרים ויהודים. מחזיקים הם אותם כבני־ערובה. אם רק יאונה רע לגרמני כלשהו, יוצאו להורג.

רצים חזרה לבתים. מפחדים לצאת החוצה. רווחות שמועות, שמהעבר השני של הוויסלה חטפו הגרמנים יהודים, סגרום בבתי־כנסת והעלום באש. בדרך מאחורי הקולנוע מונח ליד האחו פולני הרוג. אומרים, כי הגרמנים מצאו ברשותו סכין. יממות אחדות המשיכו גייסות הגרמנים לצעוד ללא־הפוגה. השמועה אומרת, שעולים הם על לובלין ועל וארשה. לאחר שיחידות־הצבא חלפו על־פני אופולה נשארה עיירתנו ללא שלטון.

מתארגנת מיליציה אזרחית („מיליציא אוֹביוואַטעלסקאַ") עם סרטים לבנים על השרוולים. נפוצות שמועות, כי הרוסים ישתלטו על מחצית פולין עד לוויסלה. אנו

באופולה שמחים שעיירתנו תהיה בידי הרוסים. הפולנים שברחו מחמת הגרמנים החלו לשוב אל מעבר לוויסלה. תחילה נמלטו לכאן מהגרמנים. עתה הם מעדיפים להיות תחת שלטון הגרמנים. בעיירתנו שמחים עם אישור הידיעות על בוא הרוסים. יהודים מהעבר השני של הוויסלה באים לכאן ומצפים לבוא הרוסים. אנו עושים תכניות, מה לעשות, כאשר הרוסים ייכנסו.

בינתיים שוררת באופולה מגיפת דיזנטריה („צ'רוונקה"). אנשים מתים. גם דודי יהושע שאמאלס מת במגיפה. אבי נכנס עצוב מאוד. אמא שואלת:

— לייזר, מה קרה? — והוא משיב, כי שוב קרה אסון לפיניילה: זלאטה מתה, ועוד מעט תהיה הלווייתה. אלה הם שני קרבנות המגיפה. אבא אומר אלי: שאמא'לי, בוא אתי לפיניילה. אולי זקוקים שם לעזרה? הולכים אנו ללווייה. באותו יום היו לוויות אחדות של אנשים צעירים, כמו זלאטה'לי.

האיכרים באו לבוז ביזה

יום שני של השבוע לאחר ראש־השנה הוא יום יריד באופולה. מגיעים איכרים מכפרי הסביבה. ניכר, כי חלק מהם באו בכוונה שלא לקנות אלא לשדוד. חשים אנו, שמשהו יתרחש. אנו, הנוער, מתכוננים לגלות התנגדות. זוהי המסורת של האופולים שלנו — ועלינו לקיימה. באופולה, כאשר הפולנים נטפלו ליהודים, נחלו תמיד מפלה. ואף כעת לא נרשה להם, גם כשהגרמנים כאן. אנו מוכנים. יודעים אנו, כי הגויים יבואו לא בידיים ריקות. וכל אחד מאיתנו מכין לו משהו ביד. כבר חלף יותר מחצי יום ועדיין שקט. החל הדבר בחנותו של לייביש מנשיס. איכרים אחדים נטלו נעליים ולא רצו לשלם. הגיע למכות. האיכרים מנפצים שמשות ובוזזים מכל הבא ליד. לביתנו נזרקת אבן, שמשות מתנפצות, והאבן עם שברי הזכוכית נופלים פנימה. אני תופס את המקל שהכנתי, וקופץ החוצה בדלת האחורית. שם נמצאו גם חילו קאַז'וך (בחור), מרדכי־הירש וולפ'ס, חיים קאַז'וך ועוד בחורים. לכל אחד משהו ביד. לאיכרים — מקלות. לא ציפו לנו. אנו מקיפים אותם ומרביצים ככל הניתן. דמם על ראשם. מופיע זאלמה „דזשעסיאנטקא" (כך כינוהו), בנו של יוסל סארוור. שקצים אחדים צועקים אליו:

— זעלמא, ראטוי! — הוא מכיר אותם, יש להם קשרי־מסחר. זאלמע צועק אלינו בפולנית:

— כלופצי, ניע ביעטא! — וביידיש צועק הוא: — הרביצו מכות־מוות!

ברחוב הסנדלרים גם כן הרביצו בחורינו מהשמלצרים והגראניאכים בפורעים. מפלה דומה נחלו הם ברחוב הקאלייקה ועל הגשר. נשמעות יריות. היו אלה משל חיילים גרמנים שהגיעו מבית־החרושת לסוכר. ירו באוויר במרכז השוק. האיכרים רותמים חיש את סוסיהם ונסים. שקט ברחוב.

הנני יוצא לשוק, הנראה כאחרי פוגרום. שמשות רבות של חנויות ובתים נופצו. תפוחים ופירות אחרים מפוזרים על הקרקע. מאיר פיגלאז' יושב על האדמה, ראשו עטוף מטלית רטובה. הוא נאנח:

— אוי, געוואלד, איני רואה כלום!

ליד חנותו של לייבל בקר יושב על כיסא יעקוב אזיעריק, ראשו מכוסה דם, מחצית זקנו גזוזה. לייבל בקר מחזיק בידיו קערה עם מים. בנו, שמואל־לייזר, רוחץ את

פצעו. אשתו, שיינדל, פוכרת אצבעותיה וזועקת: — געוואַלד, יהודים, הצילו את בעלי! — בנם ישראל בוכה ולוחש: — אוי ויי, אבא!

יעקב אזיעריק מתאושש, נעמד ומכריז:

— אל תבכוני, עדיין חי אני! — ואל אשתו: — הבי לי את המטפחת. — היא מסירה את המטפחת מראשה. יעקב חובש את פניו, שלא יראו את מחצית זקנו. שיינדל והנוכחים נוטלים את הסלים עם הפירות שאספו מהאדמה ומסתלקים הביתה. את החור בראש עשה ליעקב שגץ, ואת מחצית זקנו גזז לו גרמני מהצוקרובניה.

אני נפרד מביתי וממשפחתי

מגיע יום־כיפור. יהודי אופולה חוששים ללכת לבית־הכנסת. אומרים, שהגרמנים חוטפים יהודים בעת תפילה, חוסמים הדלתות והחלונות ומעלים הכול באש. אותו יום־כיפור מתפללים יהודי אופולה בבתיהם. מגיעות שמועות, שהרוסים נסוגים עד לבוג, ונהר זה יהיה הגבול בין רוסיה וגרמניה. צעירים אופוליים רבים נוהרים אל הרוסים. הדרך הקרובה מובילה לבעכיווע. הורי מתנגדים בתוקף לעזיבתנו. אבי אומר, ששם, ברוסיה, אנשים הולכים לאיבוד, במיוחד בעת מלחמה; יודע הוא היטב, הוא היה ברוסיה שנים רבות ומכיר את הארץ. אני שואלו, אם הוא רוצה, שאשאר אצל הגרמנים. זאת חושש הוא לומר. ובכן. מה עלי לעשות? — שואל אני, ומונה את שמות כל אלה שעזבו ושמתכוננים לעזוב. הוא אומר לי:

— עשה כפי הבנתך. אינך עוד ילד, אך זכור, שאמאלי, אצל הגרמנים יהיה לא טוב, ושם ברוסיה — מי יודע?

ומגיע היום. אני נפרד מאבא־אמא, מאחיי ואחיותי, ממשפחתי. לא עולה על דעתי, שלא אראה יותר את יקירי־אהוביי. אני מחייך ואומר להורי היקרים, כי בקרוב נתראה. כך סברתי לתומי...

חזרה לפולין

קיץ 1944. יחידת הצבא הפולני, בה אני נמצא, מוצבת בלובלין, איפה שלפני המלחמה היה הגדוד השמיני.

מחנה ההשמדה מיידנק מרוחק קילומטרים אחדים מלובלין. הביקור במיידנק עושה עלי רושם איום: קבר המוני מגולה עם גוויות־אדם רקובות למחצה. רבים מהמבקרים מתעלפים, בעיקר נשים. על הבטון, המוביל מתאי־הגאז אל הקרמאטוריום, מונחים בשתי שורות ישרות שלדים רקובים למחצה.

תכנית הגרמנים היתה לשרוף את כל המתים, כדי לטשטש העקבות של מלאכתם החייתית. במקומות רבים הצליחו בכך; אך לא כאן, כי הצבא הסובייטי כיתר את לובלין, והנאצים נאלצו לעזוב הכול. אנשי ס.ס. אחדים מהמחנה אכן נתפסו.

על שניים מהם ראיתי, כיצד בוצע פסק־דין המוות. מחלקה רוסית תלתה אותם במיידנק, איפה שביצעו את פשעיהם.

פעם כשהייתי מהלך ברחובה הראשי של לובלין, שמעתי מישהו קורא לי:

— שמא׳לי! חלפו כבר שנים שלא שמעתי את שמי האמיתי. שמות יהודים נהיו לי

לזרים. משנת 1940 הנני נמצא בין רוסים, ובשנתיים האחרונות — בצבא הפולני. שמא׳לי קראו לי רק באופולה, בה ביליתי את מיטב שנותי. אמנם כן, אבי צדק כשאמר, שבזמנים כאלה די בצעד אחד — וגורלך נחרץ. זאת אמר לי, כאשר עזבתי את הבית. רבות נדדתי — מהטאיגות בסיביר הקרה אל ימות־החמה הלוהטים באסיה התיכונה, שנים אחדות בחזיתות, ולפני שבועות מספר החזירוני מהחזית שליד הוויסלה — וכך הנני עתה בלובלין.

קרוב אני מאוד לעיירתי, אשר רק בחלומותי אופולה עדיין יפה. רוצה אני לראותך — וירא להסתכל בך, כי יודע אני, כי מראך כמראה כל העיירות היהודיות, בהן עברתי עד אחרי מוסקבה. היתה זאת דרך ארוכה, קרבות רבים עברתי, ובחורים יהודים רבים כמוני מפולין לא זכו לראות את בתיהם, עליהם הירבו לחלום. מסרנו זה לזה כתובות, שאם מישהו מאיתנו יפול בקרב, ימסור על כך זה שיישאר בחיים להורי הנופל. מי מאתנו העלה על הדעת, שלא נפגוש אף אחד מקרובינו? את אפרם נשאה הרוח הרעה על פני שדות: ראיתי במיידנק ליד הקרמאטוריום תלי־עפר של בני־אדם, שהפושעים הגרמנים לא הספיקו לסלק.

זה שקרא בשמי לבוש מדים. אני מתקרב אליו. זהו מאירל געלבס. אנו שמחים מאוד לפגישה. הוא מספר לי את החווייה האיומה שעברה עליו — הוא נמלט ממחנה־המוות סוביבור, שם השמידו את יהודי אופולה. ממנו נודע לי, שלא נשאר שריד ממשפחתנו. מרגע זה חששתי תמיד! עד כה חייתי עם המחשבה, שמא בכל זאת — אדם אוהב לרמות את עצמו.

מאיר מספר לי, שפה בלובלין נמצאים אופולים אחדים — מוטלה ואחותו הינדה ברמן, יונה ניסנבוים ואשתו וסלומון זיעלונקה, שהיתה לו טחנה. אנו הולכים אליהם. תחילה נכנסנו לברמנים. גרים הם בבית י. ל. פרץ. נפגשים אנו, כולנו בני אופולה, ששהו אז בלובלין. שמחים אנו, כאילו היינו אחיות ואחים — כך זה היה לאחר השחרור, כשנפגשו עם מכרים, בני עיירה. אך יחד עם השמחה — בא האבל. כל אחד מתחיל להעלות את זכר הניספים. והרי אנו יחידים ממשפחות שלמות: אכן, יש לנו על מה להתאבל.

אנו נכנסים למסעדה של אשה קוזמירית ומזמינים צהריים. הארוחה הראשונה ביחד, שהאופולים שלי ערכו לכבודי. לא אכלתי מאכלים יהודיים מאז שעזבתי את ראקיטנה.

בכל הזדמנות הנני בא לבית י. ל. פרץ ומתראה עם האופולים שלי. הנני בא לשם פעם בשבוע ושומע בכיות. הנני מתקרב לחדר, שממנו נשמע הבכי. על הרצפה שוכב יהודי שנורה למוות. עוללו זאת הפולנים מה„ארמיה קראיובה״ (א.ק.). הם חדרו לבית־החולים והמיתו ביריות שמונה חיילים יהודים פצועים.

בעיירה שנחרבה

אני מקבל רשיון לחמש שעות לנסוע לאופולה. רשאי אני לקחת אתי 15 חיילים חמושים ומכונה. הנני מצווה לקחת איתנו הרבה תחמושת ורימונים. מי יודע מה שעלול לקרות? ממלא מקומי הוא קולה זדאנייביץ, רב־סמל, גיבור חייל. מוצאו מאודיסה, פולני רוסי. אנו מוכנים לזוז.

קצין הסוללה קורא. יושבים אנו בתא־הנהג של מכוניתו. הוא שולף בקבוק יי״ש, מוזג לי ולו, לאחר השתייה אנו טועמים משהו. הוא בחור טוב, רוסי מצ׳ליאבינסק. אומר הוא לי:

— יודע אני, כי אין לצפות לטוב בעיירתך, סאשא (כך קוראים לי כאן), ואם תיתקל במנוול, אשר הרע למשפחתך — ירה בהם, במנוולים. אך שים לב, שהחברה לא ישתכרו.

אנו נוסעים לאופולה. לפנינו נוסעות מכוניות רוסיות. רואה אני כבר את ארובת בית־החרושת לסוכר. טוב שלגמתי משהו עם הקצין שלי. הרוסים אומרים, שצרות יש להטביל בשתייה. ואכן זה קצת עוזר. בשנות המלחמה התרגלנו לטיפה המרה.

אנו מגיעים לאופולה, לעיר החדשה, ונעצרים ליד בית־המרקחת. העיר החדשה לא נפגעה. כל הבניינים עומדים על עמדם. ברחובות — צבא רוסי רב. אני משאיר חיילים אחדים עם הנהג ליד המכונית והולך למיפקדה. עלי להתייצב שם. המיפקדה — בבניינו של לייבל קושקא. המפקד הצבאי באופולה הינו מאיור רוסי. אני מראה לו את רשיוני ומספר לו, שנולדתי כאן, וכי ב־1939 עזבתי כאן את משפחתי, שכולה הושמדה על־ידי הרוצחים ההיטלריסטיים. הוא משתתף בצערי ומנחם אותי. הוא מספר, שגם הוא לא שמע דבר ממשפחתו, וייתכן, שאינם כבר בחיים; מייעץ לי לנהוג זהירות: „הפולאקים שלכם מתנפלים ורוצחים, בייחוד בלילה״. התכוון לא.ק.

אנו נפרדים מהמאיור הרוסי והולכים עם חיילים אחדים למשטרה הפולנית. שם הכרתי מיד את המפקח. הוא היה קומוניסט. עתה החוויר. סיפרתי לו, כיצד הגעתי לכאן. הוא שואל אותי על קומוניסטים יהודים יוצאי אופולה; מספר לי, כי אלברט באומגרטן הסתתר אצל חבר שלהם, שכנים הלשינו עליו — והגרמנים הרגוהו ביריה. הוא עצמו היה פארטיזאן. המפקח שולח שוטרים אחדים, ולאחר זמן־מה הביאו שק מלא כיכרות לחם ולחמניות טריות, וכן נקניקים וצרכי־מאכל אחרים. המפקח שולף בקבוקי יי״ש תוצרת עצמית, ושמחה מתחילה. עלי להשגיח, שהחיילים שלי לא ישתכרו.

השמועה, שהגיע יהודון אופולי עם אוטו מלא חיילים, עושה לה כנפיים. פולאקים באים להציץ בנו. אחדים מכירים אותי. כמו־כן נודע להם, שבין החיילים ישנו גם פולני אופולי — סטפאן גונטרצ׳יק. הוא גוייס ב־1939 לצבא הפולני ולא חזר. אשה צעירה באה במרוצה ובצעקה: — איפה סטפאן שלי? השגיח, שהביא אותה, מצביע על המ״כ אוקונייבסקי — פולני מרוסיה. האשה נוזפת בו: — משוגע, הוא אמנם דומה לסטפאן, אך אין זה סטפאן. נענה אוקונייבסקי: — אם רצונך בכך, הנני יכול להיות גם סטפאן. כל הסובבים פורצים בצחוק.

אני ועוד כמה פולנים יוצאים, והמפקח אחרינו. אחד מהם, יאן יוראק, יחד אתו למדתי בבית־הספר הפולני, שמח אתי, מחבקני ומכריז:

„שלומא חביב״! כך כינוני הפולנים בבית־הספר. רוצה הוא לקחתני למסעדה של מאלצ׳ינסקי לשתייה. אין הם יודעים, שלבי שותת דם. אני מעמיד פנים, כי אף אני שמח, עלי לגלות אומץ, כי תחת פיקודי 15 חיילים חמושים; אך בפנימיותי הנני חש שנאה לכל מה שאני רואה פה. רוצה אני להסתלק מכאן מהר.

או, עיירתי, בתייך וביתנו, בו שכבתי בעריסתי, הרוסים וכן גם לבי. הורי, אחיות, אחים, דודים ודודות, בני־דוד וכל יהודי אופולה — אינם עוד. כמה שונים היו פני

הדברים, אילו הייתי פוגש אותך, עיירתי, כפי שהשארתי אותך בלכתי מכאן? אילו היתה משפחתי בחיים וכך גם כל יהודי אופולה, איזו שמחה היתה זאת בשבילי ובשבילכם שובי לכאן. אך לא כן הדבר.

הנני עומד במקום שעמד ביתנו, איפה שנולדתי, ואיפה שגר סבי וסבו. מתחיל לרדת גשם. לבי שותת דם ודמעות יורדות מהשמיים. הנני עומד כאן כמצבה חיה. עוד מעט אלך ממך, אופולה, ולא אתגעגע עוד עלייך. רואה אני את המציאות, אך בחלומותי את אחרת. כשם שעד כה התגעגעתי אלייך, כך את כעת דוחה אותי. רוצה אני להסתלק מפה מהר ככל האפשר ולא לראותך עוד.

הגרמנים רצחו את אמי

מיומנה של שינדל טננצוויג (פיין)

כאשר פרצה מלחמת העולם השנייה, גרתי בווארשה, ביתי הופצץ, ואני נפלתי מכל קומות הבית; יצאתי מהריסותיו. אחר־כך חיפשתי את בני־עיירתי, אופולה, וכאשר מצאתי את אחיי ואחיותי, החלטנו לנסוע בחזרה לאופולה.

זה היה בערך לפני חג החנוכה, לרחובות אסור היה לצאת, וביום בהיר אחד סגרו את כל העיירה, ואסור היה לצאת ממנה. הגרמנים בזזו את הבתים והחנויות. ערב יום שישי נכנסו אנשי ס.ס. למשפחת שיעלה השוחט ולקחו אותו, שיראה איפה ישנן בנות. כאשר סירב, הרביצו לו מכות־רצח. אחר־כך נכנסו לדויד מסה, וגם הוא סירב, ומרוב מכות נפל והתעלף, אנשי ס.ס. חשבוהו למת ועזבו אותו. הם המשיכו ללייזר מנדלבוים, והוא הראה להם, איפה ישנן בנות. כל הבנות ברחו והסתתרו בעליית־גג. אמי כיסתה אותנו בעצים, וכאשר הגרמנים עלו לעליית הגג, לא בדקו היטב, ולא ראו אף אחת מהבנות. הם התחילו להרביץ לאמי, אשר התחילה לבכות וסיפרה, שבנותיה נמצאות בווארשה.

ביום בהיר, בשעה 10.00 בערך, נכנסו הגרמנים לבתים, הוציאו את סנדר החייט, משה האופה, שווארץ הרשל, ואת כל הגברים הזקנים, והובילו אותם לבית־הכנסת. מבית־הכנסת הוציאו את כל ספרי־התורה והציתו מדורה. הדודה פרידל טננצוויג הספיקה לגנוב כמה ספרי־תורה, אך כעבור כמה ימים נכנסו הגרמנים אליה ומצאו את ספרי התורה. את הזקנים של הגברים גזזו למחצה, ואילצו אותם לרקוד מסביב למדורה ולשיר משירי שמחת־תורה. אחר־כך העמידו את הגברים אחד אחרי שני והריצו אותם עד הכנסייה. הילדים עזרו לאבות לרוץ והוכו על ידי הגרמנים.

הגרמנים נכנסו לביתה של אמי והרגו אותה בירייה. כאשר נודע לי על מותה החלטתי לברוח מאופולה.

צדיק אחד בסדום

אלכסנדר ורבה / חיפה

באופולה עיירתנו חי ופעל פולני אחד בשם יוסף ז׳ביצקי. רבים מאיתנו זוכרים אותו לטובה. עוד בילדותי שמעתי על עניין הפריץ קלניבסקי, אנטישמי, בעל נכסים רבים, שסירב למכור לאנשי שלומנו את בית המגורים הגדול „דוורסקה״, אשר שכן באמצע שכונה יהודית בעיר העתיקה. הוא התנה בצוואתו תנאי, שיורשיו לא ימכרו את הבית ליהודים. אז נדברו היהודים עם יוסף ז׳ביצקי, שעבד בתור פקיד בעיריה, נתנו לו כספים, והוא קנה את הבית ולמחרת מכר אותו ליהודים. יצא רוגז האנטישמים עליו, סלקוהו מהעבודה, והוא עבר לגור בקולוניה זאיונצ׳קוב, כפר נידח. אולי מניין צריפים עמדו שם וביניהם צריפו הבודד על חלקת אדמה חולית במורד גבעה, ובקושי רב פירנס הוא את משפחתו.

אין אני יודע, אם הישוב היהודי דאז זכר לו את המעשה. אני הכרתי אישית את משפחתו, כי בניהם למדו אתי ועם אחי באותו בית־הספר. ילדים היינו והתקשרנו אליהם, יצאנו לטיולים בשדות ויערות, ובזכותם הפסקנו לפחד מהסביבה הזרה. הכרנו את הכפרים בסביבת אופולה ואת תושביהם, וזה עזר לנו אחר כך.

כשהחיות הנאציות הגיעו לאופולה והתחילו הפוגרומים והרדיפות, מצאו רבים מבני שלומנו מקלט אצל המשפחה הזאת. ביום פוגרום אחד, בשנת 1941, הסתתרו בגורן שלו כשלושים איש. יומיים ישבנו שם צפופים מאחורי הקש, דרוכים לכל רשרוש וטרטור מכונות של הגרמנים. האיש סיכן את נפשו וחיי משפחתו בעשותו את המעשה, אבל מילא את חובתו האנושית, נתן עזרה, אוכל ושתייה, ועודד אותנו, שיבוא יום גאולה לכולנו.

כשגודר הגיטו סביב־סביב בגדר קרשים גבוהה, ורק פלוגות־העבודה הורשו לצאת את הגיטו, סיכנו בניו לא פעם את החיים, בהביאם לנו קצת קמח, גריסים, או תפוחי־אדמה.

בעזרת בנו הצלחתי לברוח ממחנה־העבודה ב„יוזפוב״. סללנו שם סוללה לאורך הנהר ויסלה, והגרמנים גייסו גם המון איכרים עם עגלות וסוסים, שיביאו אבנים ואדמה לשם. בנו הצעיר הנריק שנלקח גם הוא לעבודה זו וראה אותי עובד שם (העבודה היתה מסוכנת, כי הגרמנים ששמרו עלינו היו „פולקסדויטשים״ צעירים, שמצאו להם משחק בזריקת מקלות על פני המים, ומצווים עלינו לקפוץ המימה ולהביאם, כמו כלבים מאומנים בשיניים — ומי שלא הצליח, היו יורים בו בתוך המים).

הנריק זה, בלי להגיד מילה אחת, קפץ מהעגלה, מסר לידי את מושכות הסוסים ובין־רגע התחלפנו בתפקידים; וככה יצאתי את המחנה. הסוסים הובילו אותי לביתם. הנריק התיישב על עגלה אחרת. אני ניצלתי, אך לו היו מרגישים בתחבולה זו השומרים, היו הורגים את הנריק ואותי במקום.

לגיטו כבר לא חזרתי. הסתתרתי אצלם בתוך ערמת קש גדולה מאחורי הגורן. שם מצאתי עוד יהודי אחד מסתתר, ששמו היה וינר, ולאביו חנות קטנה על יד השען קלצ׳בסקי. לביתו של ז׳ביצקי פחדנו להיכנס, כדי לא לסכן אותו, ואת האוכל והשתיה היינו מקבלים מהם בלילות.

הסיפור הוא ארוך, ארוך. השנה היא רק 1941/42 הגורלית, לא ידוע לי, אם מישהו (מכל אלה שמצאו מחסה אצל משפחה זו), — חוץ מאחי זרובבל וממני — הצליח להנצל; אך אנו עזבנו את הסביבה ועברנו לווארשה (גם זה בעזרתם), אחרי שאחרוני הטרנספורטים מאופולה נסעו לדרכם האחרונה, בשלהי קיץ 1942.

המשפחה הזאת, שסבלה גם רדיפות מצד הגרמנים, — כי לקחו אותם לעבודה, ואת הבהמות ואת רכושם מסרו לשלטון — לא שבעה נחת בהיכנס הרוסים.

כשחזרתי לאופולה בשנת 1945 במדי חייל פולני, עטור מדליות, כדי לחפש אחרי עזבון כל שהוא ממשפחתי, ובתקווה שאולי מישהו נותר בחיים — מצאתי את משפחת ז'ביצקי מיואשת ויושבת על מזוודות. הם הסבירו לי בסודי־סודות, שעוזבים את אופולה ועוברים מערבה לשטחים שנלקחו מהגרמנים, כי פאשיסטים מן ה„אקאַ" הפולניים איימו עליהם, שיגמרו איתם, עם „השבת־גויים" האלה, שהסתירו יהודים בימי הגרמנים, ועכשיו בטח יספרו לשרידי היהודים שחזרו, מי ומה שדד, רצח, לקח. והם עזבו. אף־על־פי שהעברתי על שמם את ביתנו באופולה. הם פחדו לגור בו.

יוצאי העיירה בישראל בעת נטיעת עצים ביער הקדושים בירושלים לזכרם של יהודי אופולה שנרצחו על־ידי הגרמנים במלחמת העולם השניה.

אַפּאַלער לאַנדסלייט אין ישראל פלאַנצן ביימער אין יער הקדושים אין ירושלים צום אַנדענק פון די יידן וואָס זענען אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

הנני מתכתב איתם. שלחתי להם רפואות, כשהיו זקוקים להן.

האיש, יוזף ז׳ביצקי, ביקש ממני למסור דרישת שלום חמה לכל יוצאי אופולה, בפרט לכותב הבקשות לשעבר, ידידו ריכטנברג, ולכל אלה הזוכרים אותו. הוא התכוון גם לכתוב ספר אודות היהודים מאופולה ופרשת הצלתם.

אין אנו — ניצולי אופולה — יכולים להצביע על חסיד־אומות מובהק מבין גויי־העיירה שלנו, אבל יוסף ז׳ביצקי הוא צדיק אחד בסדום, ואת היוזמה, איך לנהוג בו — הנני משאיר ליוצאי עירנו בישראל ובתפוצות.

ג

דמויות

הרב ר׳ ירמיה קאליש — האדמו״ר מאופולה

מתוך: אלה אזכרה, כרך ד׳, ניו־יורק תשכ״א

תולדותיו

בשנת תרל״ג נולד ילד לאדמו״ר ר׳ יעקב קאליש מאמשינוב, בנו בכורו של האדמו״ר הזקן רבי ישראל יצחק מוורקה, ויקרא שמו ירמיהו. כבן חמש היה בשעה שנסתלק אביו הגדול, ואז אספו אחיו הבכור, האדמו״ר ר׳ מנחם מאמשינוב לביתו.

מאז עמדו על דעתו, התנזר היתום הקטן מכל משחק או הנאה מהעולם הזה, כאילו לא נוצר אלא לסבול יסורים. קדוש מרחם היה, שלא יצא מארבע אמות של תורה ועבודה.

נסמך להוראה על ידי הגר״ח סולו־בייצ׳יק מבריסק, והיה חתן האדמו״ר ר׳ אברהם אייגר מלובלין. שימש כרב בקהילת אופולה הקטנה והעניה, הסמוכה ללובלין. בשבתו באופולה סבל רעב ומחסור, אך הדבר לא עניין אותו כלל. ימים כלילות הקדיש לתורה ולעבודה. כמעט שלא יצא ר׳ ירמיה מפתח ביתו, כי כל רגעי חייו ומאווייו היו מסורים לעבודת הקודש.

שמו התפרסם כצדיק נשגב, וחסידים החלו לנהור אליו מקרוב ומרחוק. למרות עוז רצונו להסתגר בפינתו, לא עצר כוח לדחות את פני הדופקים על דלתו, כשזה מבקש ישועה בגשמיות, וזה — בעבודת השם. בבדידותו הגדולה מצא זמן ומקום לדאוג לכל איש הבא אליו.

אותה אהבת ישראל הגדולה, נחלת שלשלת צדיקי בית וורקה־אמשינוב, הפ־כה לנחלת ר׳ ירמיה. הוא גילה אהבה לכל איש, ובמיוחד — לעני ולמחוסר־ישע. היה בו כוח של סבלנות ורצון לשאת בסבל ולקבל ייסורים בלי להתריס ובלי להרהר אחרי מידותיו של הקב״ה.

הרבי מאופולה

מאופולה, העיירה הקטנה, יצא שמעו של הרב הקדוש, המסתגף ומטהר עצמו יומם ולילה, ומגיע למדרגות גבוהות של עובד ה׳ אמיתי, המתנזר מצרכי הגוף ומעניינים גשמיים.

הגיעו שנות מלחמת העולם הראשונה, ויהודי גלילות לובלין בכלל, ואנשי אופו־לה בפרט, ידעו ימים קשים מאוד. הקל־גסים הרוסים הרבו להכביד עולם על היהודים הללו, סחטו מהם הכל, דרשו גם את אשר לא היה בידם לתת. קיבוצים שלמים היו נתונים לשבט או לחסד בידי קצינים אכזריים קשוחי־לב, שהתעללו בהם באכזריות. המלשינות שגשגה בעת ההיא, ואנשים הושלכו לבור־כלא בתנ־אים איומים, ללא חקירה ומשפט.

יום אחד נאסר הצדיק ר׳ ירמיה והוא־שם בריגול נגד רוסיה. לא הועילו כל הסברותיהם של יהודי המקום, כי לעלילה השפלה נגד רבם הקדוש אין כל יסוד ושחר. רבות סבל הרבי מאופולה בבית־הסוהר. הוא עונה בצינוק ובמרתפים חשוכים. מאמצי יהודי פולין והמוני הח־סידים לשחרר את האדמו״ר השבוי נמ־שכו ימים רבים ונתקלו בקשיים מרובים. השלטונות הרוסיים היו מלאי חשדות וסרבו להאמין לאיש.

רק כעבור חודשים רבים ואחרי מתן שוחד רב שוחרר ר׳ ירמיה מבית־הכלא. שבור בגופו ומלא כאב וייסורים עזב את העיירה אופולה הקטנה, לפי דרישות

חסידיו ובני משפחתו, עבר לווארשה, הבירה הפולנית, ושם הקים חצרו. סביבו התלכדו רבים מחסידי העיר, שהעריצוהו ללא גבול. לאורו התחממו אנשי־מעלה ופשוטי־עם, שמו נישא לתהילה בפי כל והוא, הצנוע והנחבא אל הכלים, היה מתבודד כל הימים בחדרו.

בפרישות יתירה חי, בהסתגפות, תוך בריחה קיצונית מכבוד ומשררה ותוך עבודת השם ללא ליאות, יום ולילה, בהתעלות ללא שיעור וללא גבול. תמיד היה מליץ יושר על אחרים, ותמיד דבק במידותיו של רבי לוי יצחק מברדיטשוב והלך בעקבותיו. את כל המידות הטובות ראה אצל אחרים ולא אצל עצמו.

חובב ייסורים

מלומד בייסורים היה, ומאז ישב בבית־הסוהר בתנאים קשים ומרים היה שבע־חולי־ומכאוב. אבל הוא קיבל את ייסוריו באהבה ובשמחה, כאילו לא היו אלא מתנה טובה. נבדל משאון העולם ישב באהלו, פרוש מהוויות הזמן, כשכל־כולו נתון בפינה צרה, יושב והוגה בלי הרף בתורה; מרבה להתפלל ולעבוד את הבורא; עמל בלי הרף עם עצמו, ומיום ליום, משנה לשנה היה מוסיף קדושה על קדושתו, וטהרה על טהרתו. הנה כי כן הפך לאגדה מסתורית בחייו, לאדם שאין לו כל זיקה וצורך בחומריות ובהבלי העולם. „גופו כאן, ונשמתו — בשמי מרום" — אמרו עליו מעריציו.

מאז ומתמיד לא פסקה העניות מביתו. תמיד ניזון מפרוסת לחם צר ומים לחץ והוא לא התלונן, ולא ביקש כסף, ששנא במעמקי נפשו. לעתים היה נראה כאילו הוא שמח בעניותו, כאילו מתנה יקרת־ערך הוענקה לו משמים, ועליה גאוותו. ר' ירמיהו, בן האדמו"ר מאמשינוב ונכדו של הרבי הזקן מוורקה, פילס לעצמו דרך משלו. לא היה בו מן החרי־פות הוורקאית ולא מן העממיות האמ־שינובית. מסכת בפני עצמו היה האדמו"ר מאופולה. הוא לא יכול להסתגל ל־דפוסים קבועים ואף לא למסגרת מחיי־בת. הוא היה כולו לב וכולו כמיהה לקדושה ולטהרה ולהתעלות בלתי פוסקת.

וכשם שהיטיב להצדיק את הייסורים שבאו עליו, כך הירבה להתנגד לייסורים שנפלו בחלקו של הזולת. האדם שהשלים בלב שלם עם סבלו וקיבל באהבה את ייסוריו, קרא ועזר לאחרים להתקומם נגד ייסורים וסבל; לא השלים בשום פנים עם הסבל. לדעתו של ר' ירמיה — מספ־רים חסידיו — כל העולם כולו זקוק לאושר. אך יצור אחד יש בעולם, שכל ייסורי תבל לא יספיקו לו, היצור הזה הוא ר' ירמיה.

הוא התנזר ממותרות, התנזר מצרכים הכרחיים, הסתפק בלחם צר ומים במשו־רה. היו ימים בהם לא היה בביתו אף לחם צר. האדמו"ר לא התלונן ואף לא התמרמר. אדרבה, הוא ראה בסבלו משום גילוי של חיבה יתירה מצד בורא עולם. בו בזמן ראה את העניות אצל אחרים כצרה שיש להלחם בה ולהתנגד לה; להרבות בתפילה ובתחנונים ואף לעשות את מיטב המאמצים כדי להיטיב עם הסובל.

ימיו האחרונים

מבוהלים ונפחדים הסתובבו יהודים רבים בחוצות הגיטו הגדול שבווארשה. הם רצו רוץ ושוב, אחוזי אימה ופחד לבאות. שוב לא היו כל אשליות ביחס למשלוחים המוניים מהגיטו. שוב לא השלה עצמו שום איש ביחס לטיב הפעו־לה של הנאצים ימ"ש. כל ילד ידע:

חוטפים יהודים בהמוניהם ושולחים אותם ישר למחנות המוות, למחנות ההשמדה. „אין המוות דבר קטן ואין הוא בא בקלות" — אמרו בגיטו.

מזמן לזמן הופרעו השקט המעיק וה־שלווה המסתורית בביתו הצנוע והחתום בחותם העניות של רבי ירמיה מאופולה. באו חסידים מסורים ונאמנים ועצות שונות בפיהם. זה יעץ לאדמו"ר להתחבא, והשני — לברוח. מפעם לפעם פרץ חסיד זה או זה בדמעות, בשפכו את מר לבו לפני הרבי. האחד נשאר גלמוד, כי משפחתו הושמדה, והשני היה שבור ורצוץ, כי את ילדו הרגו הרשעים לנגד עיניו...

האדמו"ר היה שותק ומחכה. מזמן לזמן נאנח היה, אך עד מהרה היה מתאושש. כשלחצו עליו החסידים בתחנוניהם ובעצותיהם, וביקשו כי יתחבא, או יברח מווארשה, היה אומר: „בי לא ישלטו ידי המרצחים, לא בי..."

ידעו חסידים, כי ר' ירמיה לא ידבר לריק, וחזקה עליו שדבריו יקויימו במלואם. לכן הפכה אימרה זו של האדמו"ר הקדוש לשיחה בפי מעריציו המרובים, שהאמינו בכל לבם שכדברי הרבי מאופולה כן יהיה.

הגיעו ימי החירום לגיטו וארשה הגדול. כנופיות המרצחים, אנשי ה„גיס־טאפו" וה„ס.ס.", סרקו כל חצר וחדרו לכל בית, הוציאו לרחוב ילד וזקן, איש ואשה. כל אלה שלא הצליחו להתקבל לבתי־החרושת הגדולים, שפעלו בגיטו והשתייכו לגרמנים, אחת דינם: להישלח למחנות ההשמדה. התייצבו הרוצחים הנאציים בחצרות הבתים ודרשו מכל הדיירים לרדת לחצר, ומי שלא ימלא אחרי הפקודה, ייהרג בו במקום. כעבור השעה הקבועה עברו הרוצחים מדירה לדירה ומחדר לחדר, חיפשו בעליות גג, במרתפים ובכל מחבוא. נפש חיה כי תימצא ונהרגה.

ביום אחד נערכה „אקציה" מקיפה ברחוב פאביה שבגיטו וארשה. מבית לבית עברו אנשי ה„גיסטאפו", ואספו את קרבנותיהם. פה ושם מצאו יהודי מתחבא והרגוהו במקום, פה ושם רצחו „סתם ככה", לשם שעשוע, ואף לבית בו גר ר' ירמיה, האדמו"ר מאופולה, הגיעו. הם דרשו בקולי־קולות, שהדיירים היהו־דים ירדו. ר' ירמיה האדמו"ר לא ירד, ואף מכסאו לא קם. ישב מלא דביקות במקומו הקבוע, עיניו סגורות וכל־כולו משוטט בעולמות העליונים.

אמרו לו בני ביתו: — ירד, בוודאי יימצאו יהודים שיפדוהו; שיוציאו את האדמו"ר ממקום הריכוז של המוני המובלים למוות; יימצאו כאלה שידאגו להכניסו לבית־חרושת גרמני, אבל האדמו"ר סירב, לא זע ממקומו.

ירדו האנשים והרבי נשאר לבדו, כבכל ימי חייו בילה את רגעיו האחרונים עלי אדמות בבדידות ויתמות, יחידי עם בוראו. חלף הזמן שקבעו הרוצחים לצאת מן הדירות ולהתאסף בחצר. הרוצחים עלו לבית, עברו מחדר לחדר. הנאספים בחצר, אחוזי־אימה־ורעדה, עצרו נשימתם. הנה עוד רגע, וחיות הטרף ימצאו את האדמו"ר הקדוש שאינו מתחבא בכלל. עוד רגע ויישמע קול יריות. חלפו רגעים אחדים, הרוצחים חזרו ויריות לא נשמעו. לפני שדרכו הרוצחים על סף חדרו של האדמו"ר, החזיר ר' ירמיה את נשמתו ליוצרה.

לעת ערב, כשחלף יום מלא דמים בגיטו הגדול, התגנבו חסידים לחדרו של

האדמו"ר הנערץ, הלבישו בתכריכים את גופו הטהור והקדוש, ובחצר ביתו מצא את מנוחתו.

נכתב ע"י סופרים בישראל

עקדת רבי ירמיהו

לזכר הצדיק הקדוש רבי ירמיהו קאליש ז"ל מאופולה, שנרצח בשנת תש"ב בווארשה, הי"ד.
מתוך: אשדות ימים, מאת יהודה רל"ב ביאלר.

יום אכזרי מפרפר, השמים מקלחים אש,
הומה כבר־מסעות, צומת דרכים ללא שוב,
המרצפת מובסת דם, בדמע המסיל עקוב,
נשמות בסחי נשפכות, שטן צפרניו לוטש.

בכי ילדים, אמהות נפלצות, נאצי צורח־
גועש,
רבי ירמיהו על עקדה, עטרת טלית עטוף,
תפילה שפתותיו רוחשות, חיור, זעה שטוף,
הנאצי מצליף, בועט והוא זקוף גאות לבש.

שמורות עיניו עצומות, צקון לחשו יצק,
טיפות דם מטפטפות והוא לנוגשיו ילעג.
לא נכנע, לא הפסיק, עדי פסע פסיעות
שלוש.

הנאצי משתולל, חיל־חרון אותו אחז —
רגלי רבי כושלות, למרום כפיו פרש...
הבחיק ירי... ועמד מדפוק הלב הקדוש.

ורשה תש"ח.

לזכרו של ר' אליהו כי טוב (מוקוטובסקי)

וזאת הברכה...

„האזינו" ו„זאת הברכה", ספר הפרשיות לר' אליהו כי טוב (מוקוטובסקי) ז"ל, הוצאת „א", מכון להוצאת ספרים ירושלים.

בימים אלה הופיעו שתי החוברות האחרונות, „האזינו" ו„זאת הברכה", המשלימות את חיבורו המונומנטאלי של ר' אליהו כי טוב (מוקוטובסקי) „ספר הפרשיות", חיבור מיוחד במינו התופס מקום ייחודי בפרשנות המקרא בבית המדרש המסורתי.

ר' אליהו כי טוב, הסופר המהיר, איש האשכולות, שספריו „התודעה", „איש וביתו" ועוד, הפכו זה עשרות שנים לנכס צאן ברזל של החינוך היהודי המקורי — לא זכה לברך על המוגמר והוא

ר' אברהם כי־טוב (מוקוטובסקי) ז"ל

נפטר לפני השלמת הפרשה האחרונה, אותה סיים בנו, עודד. כ־15 שנה עסק הסופר והמחנך, יליד וורשא, שפעמיים „רץ" לכנסת מטעם פאג"י הירושלמית ורק כפסע היה בינו ובין אחוז החסימה — בחיבור „ספר הפרשיות", שבו הוא מגיש לקורא בן דורנו ליקוט־פירוש־הס־בר כתוב בצורה קלה בשפה מודרנית, כשהם מושתתים על אדני חז"ל והספרות החסידית.

ייחודו של החיבור, שעומד להופיע גם בצורת ספר, ב־10 כרכים גדולים — הוא בצורתו הדידקטית, דבר שהוא די נדיר בספרות זו. לחוברת האחרונה, „ו־זאת הברכה" שהופיעה זה עתה, מצורף מדור של „חזור ועיין" לכל ספר „דברים" ובו שאלות להעמקה, שתשובה נכונה עליהן דורשת עיון מעמיק וכך מתרחב היידע של המעיין, מבלי שיתאמץ יתר על המידה. חבל רק שהמובאות מדברי חז"ל, ראשונים ואחרונים, אינן באות ב־מקומן אלא בסוף הספר ויש מאמרי חז"ל רבים שלא מצויין מקורם, מתוך הנחה וודאית של המחבר (ז"ל), כי המעיין יודע את אשר לפניו. הנחה זו אינה מתאשרת תמיד, למרבה הצער.

אין עושים נפשות לצדיקים — קבעו חז"ל — כי דבריהם הם זכרונם. לפי השקפה זו, אין ספק שסופר שכתב דבר בר־קיימא — ואנו במילי דשמיא עסקינן — הוא בבחינת „צדיק", שיצירותיו מ־דובבות ומדברות בעדו, גם כשכבר אינו בין החיים. כזהו ספר „התודעה" של ר' אליהו כי טוב, שיצא לאור בעשרת מה־דורות והפך לאורים ותומים של דור נבוך, המחפש קורטוב של תודעה יהו־דית. כזה יהיה, בלי ספק, גם „ספר הפר־שיות" שנתפרסם עתה אחר השלמת חי־בורו מגילות־מגילות.

אכזבותיו בתחום העסקנות סילקו את א. מוקוטובסקי מתחום הפוליטיקה הפ־נים־דתית, למזלה הטוב של הספרות ה־דתית, וכך נולד הסופר אליהו כי טוב וכך נולדו יצירותיו, שהן הן זכרונו וה־„נפשות" אשר עשה...

(„מעריב", 10.9.76)

תורה ועבודה בכפיפה אחת — צדוק דוזמן ז״ל

צדוק דוזמן ז״ל נולד בשנת 1902 בפו־לין, בעיר אופולה שבמחוז לובלין. אביו ר׳ יצחק מאיר דוזמן, מן האישים הבול־טים בקהל חסידי לובלין, היה למדן מופ־לג שהקדיש חייו לתורה. את פרנסתו מצא מחנות קטנה של גלנטריה, שנוהלה ע״י אשתו.

עוד משחר נעוריו הצטיין צדוק במוח חריף ובשקדנות יתרה בלימודים. הוא למד תורה מפי אביו, ומפי רבה של אופולה, האדמו״ר ר׳ ירמיהו קאליש זצ״ל. בד בבד שקד גם על לימודים כלליים, ובכוחות עצמו הגיע להישגים בידיעת שפות ובניהול עסקים. הוא שימש כמזכיר ועד־הקהילה, וכמנהל הבנק המסחרי ה־קואופרטיבי שבעיר.

בשנת 1934 עלה ארצה כחלוץ, בע־ליה „הבלתי ליגאלית״. הוא לא בחל בכל עבודת קשה, אבל יחד עם זאת הוסיף לרכוש השכלה. באותה תקופה השתלם בלימודי הנדסה ב„מכונים הבריטיים ל־השכלה בכתב״, וזכה לציונים הגבוהים ביותר.

החל משנת 1947 הצטרף להנהלת „ידיעות אחרונות״, ובזכות כושרו ויוש־רו תפס מקום נכבד בהנהלה במחיצתו של יהודה מוזס ז״ל. דוזמן היה כל ימיו איש אוהב ספר ומוקיר תלמידי חכמים, ובאותה מידה זכה להערכתם העמוקה של ידידיו ומוקיריו המרובים.

הניח אשה, בן ובת.

יהי זכרו ברוך!

(„ידיעות אחרונות״)

איצ׳ה מאיר דוזמן ז״ל, אביו של צדוק דוזמן ז״ל

אריה פסח פוקס ז"ל

מוקדש לזכרו של אריה פסח
פוקס הי"ד שנפל במודיעין ב־
24.9.1948 (כ"א אלול תש"ח).

תמיר, בריא וחסון
אריה היה
עם אמו הישישה
לארץ הבחירה עלה

התיצב עם בואו כבן ברית,
בתוככי שורות ההגנה העברית.
קדוש היום
לעבודה ולמלאכה
קדוש הלילה
לשמירה ולהגנה.

אהבת האם לבן —
נכס חשוב
הירא ורך הלבב
לביתו ישוב. אהבת הבן לאם
נאמנה
אהבת המולדת
עולה על כלנה.

כל בחור עברי
לצו מוכן תמיד.
כל בחור עברי —
אף בן יחיד.
לא ינום ולא יישן
שומר ישראל
שומר צאתך ובואך
האל.

יצחק בן אברהם
לעקדה הלך
בצר לו
לימינו עמד המלאך.
אריה בן ישראל
לעקדה הלך.
בצר לו
מנגד עמד המלאך.

כי תצא למלחמה
על אויביך,
ינוסו ויברחו
משנאיך מפניך
חרב דוד
ריקם לא שבה לנדנה;
הרב אריה
לנדנה לא שבה.

נשיקת פרידה
נשקה האם לבן.
שוב ישוב הביתה
בריא ושלם.
ידביר וימגר
שונאי בני האל;
לחופה נוליכו
כדת משה וישראל.

למרגלות המערביות
של הרי יהודה
קברות המכבים
זה כאלפיים שנה.
קברות גבורים
למלט נפשם מאנו,
בשדה הקרב
למות בחרו.

שנות אלפיים
נותרו הקברים גלמודים;
שנות אלפיים

מודיעין ללא לוחמים עברים.
שנות אלפיים
צחיחה אדמת מודיעין;
כתום האלפיים
הרוזה בדמם צאצאי המכבים.

גדוד לוחם
לפיד מודיעין בידו
הבן היחיד
לא נפקד בו מקומו.
שופר החרות
תוקע תקיעה גדולה:
העם העברי
על סף הגאולה.

והיתה להם המלחמה
מאחור ומלפנים.
כאריות נלחמו
על אדמת המכבים.
וינגפו אנשי ישראל,
ויפלו חללים.

שוב לא גלמודים
הקברים במודיעין.

לשוא תיכב מבעד החלון
האם.
למלט נפשו משדה הקטל
הבן מאן.
שוכני קברות המכבים
נגד עיניו ניצבו;
הוא וחבריו במערכה הכבדה
ניספו.

שני מנינים ומחצית
למשכבם העד מובאים;
במלחמה נפלו
לעיני אחיהם המכבים.
המון־עם נתקהל
זועם וחורק שן.
עצמות האם השכולה
טמונות בחלקת הבן.

אבא פוקס

לזכר אבי ז״ל יחיאל פרידמן בן אברהם יצחק

...ערב יום הכיפורים בירושלים הנצו־רה 1948, שעה קלה לפני הסעודה המפ־סקת, יושב יהודי מכונס בעצמו ומפליט אנחה: „פעם היתה עיירה. פעם היו יהו־דים וחיים יהודיים ערים ותוססים, הוי!..״

„אבא, שוב אתה עם סיפורי העיירה?! אותי זה לא מעניין, מה לי ולעיירה״. אך אבא ממשיך כאילו לא שמע: „וי... וי... הגרמנים ימח שמם השמידו את הגופות, וכאן בארץ הקודש מוחקים את את הרוח ומשכיחים את השמות״.

שנים חלפו. ערב יום הכיפורים הרא־שון שלאחר מלחמת יום הכיפורים, שעה קלה לפני שהיום מעריב, ובחדר נשמע קול צעיר וצלול: „אמא, ספרי לנו על סבא יחיאל ועל העיירה שלו, העיירה ההיא שם בפולין. אנו זוכרים שוב את סבא, אך רצינו לדעת על הרקע ממנו צמח. כן, אמא, ספרי ונשמע!״ — דור־שים הילדים הבוגרים, ואני נדהמתי, הרכנתי ראש וחיוך מריר עלה על שפתי, אך אמרתי: „ילדים, לפני הרבה שנים, בהיותי ילדה ונערה, סירבתי לשמוע, להקשיב ולדעת. החינוך שקיבלנו אז שלל את הגולה והגלות. כל שידענו ולמדנו על העיירות והיהודים היה שלילי ומגוחך. למדנו לשנוא כל דבר, שנוצר שם. ואתם, מה לכם ולגולה?״

„אמא, אחרי מלחמת יום הכיפורים למדנו לראות דברים באור אחר. ואת שייכת לדור שלחם במחתרות ובמלחמת העצמאות, דור שהקים את המדינה ולעתים דור כזה שולל את העבר; אך אנו זקוקים לעבר, כדי שנוכל להתקיים, לחיות ולבנות את תרבות־הרוח במדינה שלנו. אין עתיד ללא ידיעת העבר, אין המשכיות ללא חוליה מקשרת. נוסף לכך, אין אנו חושבים, שהכל היה פעם כה שלילי ומכוער. רוע וכיעור אינם מצמי־חים אידיאלים. לכן, אמא, נסי להיזכר וספרי לנו ולו רק קטעי סיפורים של סבא ודווקא הערב, ערב יום הכיפורים, יום חשבון־הנפש״.

לאור בקשה זו, אכתוב ציון דרך של אדם פשוט, שגדולתו היתה בפשטותו.

אבי ז״ל, יחיאל בן אברהם יצחק, בוגר גמנסיה וחניך ישיבה, קיבל צו גיוס, כמו כל נער בן גילו; אך בניגוד לרבים אחרים לא השתמט, אלא שמח להתגייס. וכש־אביו התחנן לפניו: „אני אשחרר אותך בעזרת כסף והקשרים העומדים לרשותי״ — סירב בן־הגביר לתחנוני אביו, אלא ניסה לשכנע את אביו ואמו בצדקת דרכו. „אבא״ — אמר — „אנו עם עתיק־יומין, שיש לו תרבות נפלאה ודת יחידה במינה, ולעם הזה יש ארץ, ישנה כברת אדמה והיא שלו. שם, בארץ־ישראל, אנו לא צועניים; אך כדי לחיות בארצנו עלינו להיות עם נורמלי עם מדינה, עם דת, שלטון, צבא ודגל. אין אני מאמין, שאק־בל את מולדתי במתנה, ולא אקנה אותה בקופסה הכחולה. על מדינה נלחמים, והו־איל וארצי שוכנת על חוף ימים, אלך „לחיל־הים״. הנער הרך והמפונק, בן יחיד לאמו, עזב את כותלי הישיבה והת־גייס לחיל־הים, ללמוד דרכי מלחמה והגנת החופים.

על קורותיו של אבי ז״ל, אפשר לכתוב עשרות ספרים, והסיפורים יהיו כמעיין המתגבר. להיות יהודי גאה בתוך קבוצת בורים ואנשים פרימיטיביים — שמהם היה בעיקר מורכב חיל־הים הפו־לני — היתה משימה בלתי אפשרית. בסיום השירות הצבאי הלך אבי, ז״ל,

לרכוש מקצוע, כי: „ארץ נבנית אינה זקוקה לסוחרים. יש להבריא את העם מכל ספיחי הגלות". לאור האידיאל שלו, „תורה ועבודה", חי את חייו בארץ. כאב לו, שאשתו סירבה לחיות בקיבוץ או במושב. הוא נשבע, שלעולם לא יהיה סוחר ולא יעסוק במסחר. העיסקות היחידות שעשה בארץ היו מכירת רכוש משפחתו והאדמות שלו בשנות השפל כשהיה חוסר עבודה ולא היתה פרנסה.

עם פרוץ מלחמת השחרור התגייס אבי ז"ל — למרות גילו. הוא היה גם מרא־שוני המתנדבים לשיקום כלי־נשק פגו־מים. למעשה היה בין הנחשונים, שיזמו את המושג: „להתנדב לעבודה בצבא", „להתנדב כאזרח מבוגר".

בערוב ימיו היה מהלך בישיבות של בני־ברק וירושלים ומטיף לגיוס לצבא, „כי שעה קשה היא לישראל, וספרא וסיפא ירדו כרוכים זה בזה". הוא הטיף ודרש מבחורי־הישיבות להקים את הישיבות בתוך מחנות־צבא, יישובי־ספר ושכונות מצוקה — לא בעורף ולא במרכז הארץ, אלא בתוך העם על כל רבדיו. חלומו היה, שיזכה לבנות את בית־המקדש, כשם שזכה לבנות את הארץ, לא עוד גולה וגלות ושעבוד פיסי, אלא גם שחרור רוחני.

כל ערב יום הכיפורים ביקש, שיברכו אותו לזכות ליום הגדול הזה ולביאת המשיח. ואם הוא לא יזכה בכך, לפחות נכדיו הם שיזכו.

צפורה גרנביץ'

סבי ואבי

היו לי סבא וסבתא. שמו היה ר' מרדכי (ר' מוטי) גולדבוים ז"ל, ושמה של הסבתא היה יודקלע. סבא היה עשיר מאוד ומכובד בין יהודים ולא יהודים. הוא היה חסיד, ובעיירה שלנו אופולה היה עוסק בצרכי־ציבור ונותן כסף רב לגמילת־חסדים. בזמן הרוסים כלל בית משפט השלום את העיר אופולה ויופוב. אם היה בא אל סבא איש שהוזמן למש־פט יום לפני המשפט, היה סבא לוקח את ההזמנה והולך איתה אל השופט, וזה עושה סימן על ההזמנה. והנידון יצא תמיד זכאי. הרבה מעשים טובים אפשר לייחס לסבא. קשה לזכור את כולם. גם סבתא היתה עוזרת לעניי העיירה במנות לשבת וחגים. בחתונות של הכלות הע־ניות היתה רוקמת ומקשטת את הכלות בתכשיטיה, שלפחות תשמחנה בהם בח־תונה. היתה לה קופה מיוחדת לגמילת חסדים, וממנה היתה נותנת לנצרכים. את סבתא אזכור כמו מתוך חלום, כי היא נפטרה מלפני יותר משבעים שנה, וסבא — לפני, בערך, חמישים שנה.

אבא שלי ר' משה תנחום בוים, ז"ל, הנקרא משה'לי מוטיס, ואמא שלי, שקראו לה פייגעלע יודקלעס, היו מנדבים הרבה מהונם לצרכי הציבור. אבא היה עשיר מופלג וגם בקי בתנ"ך, תלמוד ובכל כתבי הקודש. הוא היה סוחר עצים ומכובד על כולם כאיש בעל מעלות טו־בות. היו באים אליו לשם השכנת שלום בזמן סכסוכים. היה נותן עצות לנצרכים.

הוא היה איש שומר מצוות. גם אמי עס־קה בגמילת חסדים, וביתנו היה פתוח לכל נצרך. לאבי היתה משפחה גדולה — חמישה אחים ואחיות, וכולם ניספו בידי הגרמנים הרוצחים ימ״ש.

בזמן מלחמת העולם הראשונה, לפני שהצבא הרוסי עזב את האיזור שלנו, ז. א. את פלך לובלין, הסתובב אבי בלוב־לין. ניגש אליו „שגץ״ מאופולה, ואחר־כך מסר אותו למשטרה בתור מרגל. לקחו את אבי לבית־כלא, ואחר שלחו אותו למטה של הצבא הרוסי. זה היה ביום שישי בערב, ולמחרת בשבת בבו־קר התכוונו להעביר אותו הלאה. אז נשברה העגלה, ועד שתיקנו אותה עמד אבי וידיו כבולות באמצע השוק. העבירו את אבי למטה הצבא, לפולוו, ושם היה כיומיים. אחר־כך, הודות להתערבות ה־פריצים הפולניים, יצא לחופשי והיה ב־לובלין, עד שהצבא האוסטרי כבש את האיזור שלנו. אז חזר אבי לאופולה, וחי שם עד שנרצח ע״י הגרמנים ימ״ש.

יצחק גולדבוים / חיפה

על משפחת נדלמן

קשה לי לצייר תמונה ברורה של בני משפחתי וקורותיהם באופולה, כי בגיל 11 עזבתי את העיירה, כדי להתארח אצל אחותי, גוטשה, בוארשה; ובגלל מלה״ע הראשונה, שפרצה באותה עת, לא יכלתי לחזור הביתה; ונאלצתי לשהות עם משפחת אחותי, שנדדה לאודסה, עד סוף המלחמה. ב־1918 חזרתי לעיירה. אז הצטרפתי לתנועה הציונית, שם הכרתי את בעלי מאיר, ז״ל. המחשבה על עליה לארץ לא הרפתה ממני, ועד לעלותי ארצה ב־1926 לא ישבתי קבע בעיירה.

אנסה בכל זאת לכתוב את כל הזכור וידוע לי.

אבי, סנדר נדלמן ז״ל, היה בן יחיד לאמו שמתה בלידתה אותו (הילד אומץ וגודל אצל בני משפחת אמי). אמי, שרה פלמנבאום ז״ל, היא בת למשפחה מרו־בת ילדים — שבעה או שמונה אחים ושש אחיות. חלק מדודיי זכורים לי בשמותיהם — מאיר, שהתגורר בכפר ו־היה עובד אדמה, דבר שהיה די נדיר אצל יהודי פולין. אני זוכרת כבחלום את המשק הגדול שלו — שדות, גני פרי, פרות... זכורה לי במיוחד חוויית הביקו־רים במשק שלו בקיץ, בעונת קטיף הפ־רות. את יתר דודיי אני זוכרת רק בשמו־תיהם; אינני יודעת את קורותיהם: עוזר, הרשל, סאל ויואל.

אבא היה אדם צנוע ונחבא אל הכלים, עסק במלאכת החייטות ועמל לפרנס את משפחתו הגדולה.

אמא המנוחה היתה „צדקת גמורה״. באורח חייה הגשימה את אחד משלושת העיקרים, שעליהם עומד העולם, לפי דב־רי רבן שמעון בן גמליאל — גמילת חסדים. היא היתה ידועה בעיירה כעוזרת לכל דל ואביון. בכל יום שישי היתה מכינה סל ממאפה ידיה ומתבשיליה ושו־לחת אותי או את אחת מאחיותי ל„הקדש״ בעיירה, לתת אותו לנצרכים, ומזהירה אותנו שלא נספר זאת לאף אחד; כי שכר מצווה — מצווה, אמרה, ומתן חייב להינתן בסתר. מעשה זה חרות בליבי במיוחד.

בערבי שבת היה אבא מביא מבית־הכנסת אורחים שנקלעו לעיירה לסעוד אתנו. אמא היתה קורנת מאושר על כי יכלה לקיים מצוות הכנסת אורחים. אם היה בא אורח אחד, היה גורם לה להיות עצובה בטענה, שהשלחן חסר.

היינו שמונה ילדים — ארבעה בנים וארבע בנות. שני בנים מתו בצעירותם. אברום־לייזר ואושר נסעו לאמריקה, גוטשה ואני עלינו לארץ. נשארו מרים ובעלה בלמברג ואסתר־נוחה עם משפחתה באופולה.

לזכר אבי ואמי, נשמתם עדן, ולזכר אחיותי ובני משפחותיהם היקרים, אני מציבה יד ושם יחד עם כל קדושי העיירה. תהא נשמתם צרורה בצרור החיים!

אני מצרפת תמונות של אחדים מבני משפחתי: אמא ואבא ז״ל, אחותי אסתר־נוחה עם בעלה וילדיה ותמונות של לאה־לולה ואליעזר־לוטק, בני אחותי גוטשה. לולה ומשפחתה נספו בגטו וארשה, ולוטק נספה במרד גיטו וילנא.

הבת הינדה אנגלנדר / רמת־גן

אברהמ׳צי וישניה ז״ל (קווים לדמותו)

חברי וידידי א. וישניה היה מראשוני המורים העברים באופולה, אחרי שחזר מווארשה, בהפסיקו את לימודיו בסמינר לרבנים „תחכמוני״, שבהנהלת הפרופ׳ מאיר באלאבאן.

באופולה היה ידוע כציוני נלהב. הוא לקח חלק בכל הפעולות של ה„ציוניס־טישע אָרגאַניזאַציע״ (ההסתדרות הציונית) בעיירה בשנות העשרים המוקדמות, לפני שייסד יחד אתי את ה„קולטור־ליגע״.

איני יודע, איך זה קרה ומתי: פתאום „הפך את הקאפוטה״, והתחיל להופיע בנאומים חוצבי להבות אש למען המארקסיזם והסוציאליזם ובעד המהפכה. בתור אינטלקטואל ותלמיד חכם הקסים את המונים בהופעותיו הפומביות בבתי־כנסת ותחת כיפת השמיים. במיוחד היתה גדולה השפעתו על אנשי תורה ואדוקים, חסידים ומתנגדים כאחד, כיוון שידע לדבר אל לבם בשפתם הם.

היו שמועות, כי טאבל לווין — שהיתה מאוד פעילה במפלגה הקומוניסטית בעיירה — היא שהעבירה אותו על דעתו, וכי בגללה בגד באידיאלים הציוניים של הרצל, שהאמין בהם והטיף להם בקנאות.

כאשר ייסדנו ביחד את ה„קולטור־ליגע״, ידעתי, שהוא אוהד את ה„אדומים״; אבל לא ידעתי, עד כמה כבר היה בתוך העניינים במחתרת. משהתחילו הבעיות בתוך ה„קולטור־ליגע״ עם ההפרעות וההתפרעויות של הקהל, הרגשתי, שגם וישניה מעוניין לנצל את הארגון לתעמולה קומוניסטית. כוחות הרסניים מצד ה„בונד״, בהנהגת ל. מנדלבוים, הכריעו את הכף — עקב כוחם הרב ובטחונם העצמי, כי אין מה לפחד. כך נהרס ה„קולטור־ליגע״ לפני שארגון זה התחיל להתפתח כגורם תרבותי וחינוכי.

ב־1929 פרצו מאורעות בארץ־ישראל. שרתי אז יחד עם וישניה בצבא הפולני.

רושם מאורעות הדמים והשחיטה בחברון זעזע ודיכא אותנו מאוד. היו בינינו ויכו־חים סוערים בנושא זה. היו ששללו את הפרעות, והיו — שחייבו אותן, כי המ־טרה — המלחמה נגד האימפריאליזם — מקדשת את האמצעים, והדם היהודי ש־נשפך הוא שמן על גלגלי המהפכה...

סירבתי לקבל נימוקים אלה. המשכתי להתקיף את חבריי, שהגנו על הפורעים הערבים ועל משתפי הפעולה, הקומו־ניסטים היהודים, שהצטיינו בהסתה נגד היישוב היהודי בא״י. השחיטה האכזרית של בחורי ישיבה תמימים, נשים וטף, בחברון, זעזעה אותי עד עומק נפשי, וימים רבים לא יכולתי להירגע, ולא יכולתי להבין, איך יהודים מסוגלים ל־הסית למעשים נפשעים כאלה נגד אחיהם בני־עמם. השקפתי הסוציאליסטית לא יכ־לה להשלים עם מעשים שפלים ובוגד־ניים אלה. משהו התקומם בי. גבר בי הרגש הלאומי־יהודי. לא היססתי להת־קיף בשצף־קצף את חבריי לנשק ואת וישניה. הרגשתי, שאני עומד על פרשת דרכים, והתחלתי לנהל תעמולה ציונית־רביזיוניסטית בין אחיי היהודים בשורות הצבא.

*

באוקטובר 1931 השתחררנו — אני ווישניה — משירותנו בצבא הפולני. ידי־דותנו נמשכה למרות השקפותינו הקוט־ביות. לעתים קרובות נפגשנו בבית הורי או בבית הוריו לשיחת רעים או ויכוח פוליטי. גם אבי ז״ל השתתף לא פעם בפולמוס או בהחלפת דעות.

בימים ההם היו החיים באופולה אפו־רים למדי, ומבחינה חברתית — משות־קים. התעוררתי לפעולה ציבורית וייסדתי — יחד עם יהושע גורצקי, מיכאל ויזנ־ברג, חיים גולדפרב ועוד — את ברית הצה״ר ובית״ר. שכרנו אולם אצל משפ־חת גוט (אחות ישעיהו פלם), ע״י נפתלי השען, והתחלנו בפעולות הסברה למען תנועת ז׳בוטינסקי. ה„אדומים״ בעיירה לא טמנו ידם בצלחת, לא רצו להשלים עם קיום תנועה „פאשיסטית״־ימנית, אנ־טי־מהפכנית. הם התקיפו באלימות את התנועה ומייסדיה, וללא הצלחה. הנוער החל לחפש משהו אחר. נמאסו עליו הסיס־מות הריקות מתוכן והדאגות לכל עמי העולם, חוץ מהדאגה לעם היהודי האומ־לל והנרדף.

יכולת אז לראות בבוקרו של יום בהיר על עמודי הטלפון והחשמל סיסמות־ענק וכתובות: „סלקו את הידיים מסין!״, ואנו הגבנו בתעמולה משלנו: „סלקו את הידיים מהעם היהודי!״ היו ויכוחים וגם מכות. ההתנגשויות הגיעו לשיא, כאשר הבאנו את ד״ר שמשון יוניצ׳מן להרצות בקול־נוע „זאדורא״. הקומוניסטים השתוללו, צעקו והפריעו; אנשי הבונד עזרו להם, ולא נתנו לנואם להמשיך. ואכן ההרצאה לא נתקיימה.

וישניה ניהל את פעילותו המחתרתית, למרות שכבר היה חשוד בעיני המשטרה וידע את הצפוי לו, כאשר ייאסר. ואכן בחורף 1932, בשעה 3 לפנות בוקר, באו אל ביתו ברחוב לובלסקה (ע״י משה מוטי׳ס גולדבוים, גביר העיירה), השוט־רים גזשיפ וטריכוניוק והציגו לפניו פקו־דת מאסר. וישניה לא נבהל. התחיל ל־התלבש לאט. לקח קערה, מילא אותה במים, התפשט ונשאר במכנסיים ונעלי־בית. התרחץ ויצא החוצה, כשהוא עירום למחצה, כדי לשפוך את המים מהקערה. בחוץ השתוללה סופת שלג. השוטרים חיכו, ולא עלה בדעתם, שוישניה לא יחזור; אך הוא קפץ מעל הגדר, ורץ בכל כוחותיו לביתו של העגלון ישראל

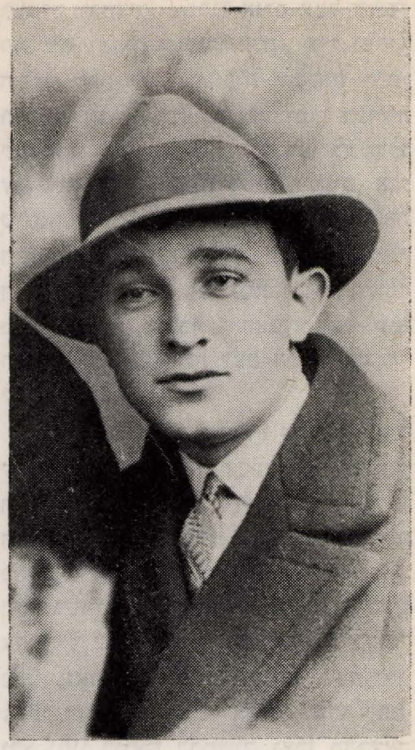

אברהמ׳צ׳ה וישניה, מן הדמויות הידועות בעיירה, עסקן ולוחם־חרות, נרצח בבריה״מ בתקופת מלחמת העולם השניה.

אברהמטשע ווישניא, איינער פון די פאפולערסטע און באליבסטע געזעלשאפטלעכע טוערס און פרייהייטס־קעמפער אין אפאלץ, אומגעקומען אין רוסלאנד אין דער צייט פון צווייטן וועלט־קריג.

פיין שהיה גר בקרבת מקום, ועלה לעליית הגג (הבוידעם), השקיע עצמו בקש וב־תבן וכיסה את עצמו. משהתמהמה לשוב, פתחו השוטרים את הדלת ונוכחו, כי הילד איננו... פרצו בזעם, חיפשוהו בכל הסביבה, אך ללא הצלחה. וכלל לא עלה על דעתם, שהוא התחבא בקרבת מקום.

אחרי שהרוחות נרגעו, והמשטרה הפ־סיקה את חיפושיה אחריו, העבירוהו חב־ריו לווארשה בלבוש אשה.

*

אחרי שהועבר לווארשה לפי כל כללי הקונספירציה, נודע לי, שעלול היה לקבל עונש מוות בעד תעמולה קומוניסטית בשורות הצבא. בעיר פולאב נתגלה קשר קומוניסטי בגדוד השני של חיל ההנדסה. רוב העצורים היו קצינים ופרחי־קצונה, שעמדו בקשר הדוק עם וישניה. עקב גילויים אלה ומאסרים המוניים באופולה לאחר בריחתו, העבירה אותו המפלגה הקומוניסטית מווארשה לגרמניה. והימים ימי עליית היטלר לשלטון, הרדיפות נגד קומוניסטים ויהודים אילצוהו למצוא מח־סה בצירות סין בברלין. משם הועבר לרוסיה. הגיעו שמועות, ששם עלה ל־גדולה הודות לעברו המהפכני המפואר. כאשר התחילו הטיהורים בשורות המפ־לגה, הוצא וישניה להורג בתור טרוצקיסט.

כך גמר את הקאריירה הסוערת שלו אחד מטובי בניה של העיר אופולה, ש־יצא לרעות בשדות זרים ונפל קרבן למען אידיאלים, אשר האמין בהם בתום לב.

יהא זכרו ברוך.

יצחק ווייין / תל־אביב

1

דאס שטעטל
אין אנטוויקלונג

צו דער געשיכטע פון יידן אין אַפּאַלע

אריה־לייב קאַליש / פתח־תקוה

ווי אַלט איז געווען דער יידישער ישוב אין אַפּאַלע ?

אַז איר רעדט מיט אַן אַפּאַלער ייד, קענט איר הערן, אַז דאָס שטעטל איז געווען ,טויזנט יאָר אַלט'. דאָס איז, נאַטירלעך, נישט מער ווי לעגענדע. אָבער פאָלקס־לעגענדע, הגם תמיד איבערטריבן, איז קיינמאָל נישט סתם אויסגעטראַכט. קיין ,טויזנט יאָר' איז טאַקע אַפּאַלע נישט אַלט געווען; בלויז געציילטע קהילות אין פּוילן האָבן אַ באַגרינדעטע פּרעטענסיע אויף אַזאַ עלטער. אָבער וועגן אַ פיר־פינף הונדערט יאָר לאָזט זיך יאָ רעדן, אַפילו אין וויסנשאַפטלעכע טערמינען.

אַפּאַלע איז פאַרצייטנס געווען אַ פּריציש־פּריוואַט שטעטל, ד. ה. — אַ שטעטל וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ פּריץ, לויט אַ ספּעציעלער פּריווילעגיע מיט וועלכער דער קעניג האָט אים באַוויליקט, און איז געבליבן זיין אייגנטום און אונטער זיין הערשאַפט. ווי עס לאָזט זיך נאָכווייזן אין אַ גאַנצע ריי פאַלן אין דער געשיכטע פון די פּריצישע שטעטלעך, איז די גרינדונג פון אַזאַ ישוב זייער אָפט מלכתחילה געווען פאַרבונדן מיטן באַזעצן זיך דאָרט פון יידן. אין אַנדערע פאַלן, ווו עס לאָזט זיך נישט געפונען קיין שפּורן פון אַ יידישן ישוב, וואָס איז פאַרבונדן מיט דער גרינדונג פון דער שטאָט, ווייזט זיך אָפט אַרויס, אַז די ממשות'דיקע אַנטוויקלונג פון דער שטאָט

די נייע שטאָט ● העיר החדשה

הייבט זיך נישט אָן, כל זמן עס דערשיינט נישט אין איר אַ ישוב פון יידן. ווי מיר וועלן עס קענען זען ווייטער, האָבן מיר יעדן גרונט אָנצונעמען, אַז אַזוי איז אויך געווען דער פאַל מיט אַפּאַלע.

אין פּוילישע היסטאָרישע מקורות, ווערט אַפּאַלע דערמאָנט ווי אַ שטעטל שוין אין 14טן יאָרהונדערט. לגבי דער דאָזיקער תקופה זענען די ידיעות נישט גענוג קלאָר, אָבער אין אַ דאָקומענט פון יאָר 1450, רעדט זיך שוין בפירוש וועגן דעם, אַז דער קעניג קאַזשימיעזש יאַגיעללאָ האָט באַשענקט דעם אייגנטימער פון אַפּאַלע, אַ געוויסער פאַרדינסטפולער ריטער מיטן נאָמען לוקאַש גורקא, מיט אַ באַנייטער פּריווי־לעגיע פאַרן שטעטל, דערינטער אויך מיט די רעכט דאָ אָפּצוהאַלטן יאָרידים און מאַרק־טעג.[1]

אין יידישע היסטאָרישע מקורות, ווערט אַפּאַלע דערמאָנט ערשט אַ סך שפּעטער. צווישן די דאָקומענטן פון ו ע ד א ר ב ע א ר צ ו ת (די אויטאָנאָמע אָרגאַניזאַציע פון יידישע קהילות אין שטח פון מלכות־פּוילן, וואָס האָט אָנגעהאַלטן איבער צוויי הונדערט יאָר, אָפיציעל — ביז 1774, און אומאָפיציעל — אַ צייט לענגער), געפונען מיר, אין אַ פינאַנס־באַריכט פון יאָר שנ״ה (1595) די אונטערשריפט פון אַ געוויסן פּרנס „מרדכי אופלר מפּוזנא״ [2]. דאָס הייסט, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ ייד אין פּויזנע, איינער פון די ראשי הקהל, וואָס איז דאָרט באַקאַנט אַלס „מרדכי דער אַפּאַלער״. ס׳איז אָנצונעמען, אַז דער מרדכי איז אין פּויזנע געווען פון די אַלטגעזעסענע תושבים, אפשר אַפילו פון אַ משפּחה וואָס האָט געוווינט אין פּויזנע מכמה דורות. אַז אַ ייד זאָל האָבן ערשט נישט לאַנג געקומען פון אַ ווייטן קליינעם ישוב, און שוין איז ער אַ פּרנס אין אַזאַ חשובער קהילה ווי פּויזנע, און אַפילו אירס אַ פאַרשטייער אין וועד האַרצות — דאָס לייגט זיך לגמרי נישט אויפן שכל. גיכער איז אָנצונעמען, אַז אין יענע יאָרן האָט אַ יידישע קהילה אין אַפּאַלע עקזיסטירט שוין פון צייטן פריער, און אַז אַ משפּחה וואָס האָט געשטאַמט פון אַפּאַלע, איז אין פּויזנע שפּעטער באַקאַנט געווען אַלס די „אַפּאַלער״.

ווידער אַמאָל ווערט אַפּאַלע דערמאָנט אין אַ דאָקומענט פון חודש אייר אין יאָר ת״ט (1649). דאָ האַנדלט זיך וועגן אַ באַשלוס, אַז דער נאָענטסטער צוזאַמענפאָר פון וועד זאָל פאַרקומען אין אַפּאַלע. [3] די דאָטע — אייר ת״ט — איז פון ספּעציעלער באַדייטונג: דאָס איז אַ צייט, ווען פּוילן הייבט נאָר־וואָס אָן זיך באַרויִקן פון דעם כמעל־ניצקי אויפשטאַנד, וואָס האָט מיט פייער און שווערד חרוב געמאַכט דאָס לאַנד, און באַזונדערס — די יידישע קהילות (באַקאַנט אין דער יידישער געשיכטע ווי די „גזירות ת״ח ות״ט״). ביז יענער צייט, פלעגן די וועד׳ים איין מאָל אין יאָר זיך צונויפקומען אין לובלין, בעת די גרויסע יאָרידים וואָס זענען דאָרט פאַרגעקומען. נאָך דעם חורבן, פון וועלכן לובלין האָט באַזונדערס שווער געליטן, האָבן די וועד׳ים זיך אַריבערגעטראָגן אויף אַ געוויסער צייט אין די קלענערע ערטער אין לובלינער קאַנט, ווו עס פלעגן פאַרקומען באַדייטנדע יאָרידים: לענטשנע, טישעוויץ, און וואַרשיינלעך אויך אין אַפּאַלע. צי דער דערמאָנטער צוזאַמענפאָר איז טאַקע פאַרגעקומען אין אַפּאַלע, איז שווער צו זאָגן אויף זיכער; אין די היסטאָרישע מקורות איז מער וועגן דעם נישט דערמאָנט. אָבער פון עצם פּלאַן אָפּצוהאַלטן דעם וועד אין אַפּאַלע, לאָזן זיך דרינגען צוויי וויכטיקע

מסקנות: ערשטנס, אַז אין אַפּאָלע זענען אין יענע יאָרן פאַרגעקומען גרויסע יאָרידים, וואָס האָבן געצויגן צו זיך צוזאַמענפאָרן פון גאַנצן לאַנד. צווייטנס, אַז אַפּאָלע איז אַרויס פאַרהעלטניסמעסיק בשלום פון דעם אַלגעמיינעם חורבן. אין די פאַרשידענע כראָניקעס פון די גזרות ת״ח ות״ט, ווו עס ווערן אויסגערעכנט פאַרשידענע קהילות אין לובלינער קאַנט וואָס האָבן געליטן פון די קאָזאַקן, ווערט אַפּאָלע נישט דערמאָנט.

וועגן עקאָנאָמישן מצב פון אַפּאָלער יידן אין יענע צייטן, קען מען געפונען אַ רמז אין אַ ידיעה פון יאָר 1626, וועגן אַ געוויסן אַפּאָלער ייד מיטן נאָמען מנשה, וואָס האָט דאָרט געפירט געשעפטן פון זילבערוואַרג [4].

ביז אַהער האָבן מיר געהאַט צו טאָן בלויז מיט ברעקלעך ידיעות, וואָס אויסער דעם עצם עקזיסטענץ פון אַפּאָלער יידישן ישוב, איז געווען ווינציק וואָס אַרויסצולערנען. אַ ממשותדיק בילד פון דאָזיקן ישוב האָבן מיר ערשט פון יאָר 1764 און ווייטער. דאָ איז שוין פאַראַן סטאַטיסטישע אינפאָרמאַציע וועגן דער אַנטוויקלונג פונעם ישוב, אַנהייבנדיק אין לעצטן פערטל פון 18טן יאָרהונדערט, ביז פאַרן חורבן אין אונדזער צייט.

אין יאָר 1764, איז לויט אַ באַשלוס פון פּוילישן סיים, פאַראַרדנט געוואָרן אַ ציילונג פון יידן איבערן גאַנצן שטח פון מלכות פּוילן. אין יענע צייטן איז נאָך נישט געווען אָנגענומען אַדורכצופירן אַלגעמיינע פאָלקס־ציילונגען, נאָר די פאַראַרדענונג וועגן אַ ציילונג פון יידן, האָט געהאַט אַ באַשטימטן צוועק: אויפסניי צו באַרעכענען די סומע, וואָס די יידישע קהילות זענען מחוייב אַריינצוטראָגן אין מלוכה־אוצר אויפן חשבון פון יידישן קאָפּ־שטייער. ביז דעמאָלט, האָט דער ועד הארצות, וועלכער האָט אָפיציעל פאַרטרעטן דעם גאַנצן כלל יידן אין לאַנד, יעדעס יאָר אָפּגעצאָלט דעם קאָפּ־שטייער מיט אַ גלאָבאַלער סומע, וואָס איז באַשטימט געוואָרן פון צייט צו צייט, לויט אַ הסכם צווישן ועד און די צענטראַלע פינאַנס־אָרגאַנען פון דער מלוכה. אין יאָר 1764 איז דער דאָזיקער סדר בטל געוואָרן. פונעם ועד איז אַוועק געגומען געוואָרן זיין אויטאָנאָמער מעמד און אָפּגעשאַפט זיין רעכט צו באַשטייערן די קהילות. די פּוילישע מאַכט האָט אַצינד זיך גענומען אַליין אויפמאַנען דעם קאָפּ־שטייער, דירעקט פון יעדער קהילה באַזונדער. צו דעם צוועק איז פאַראַרדנט געוואָרן די ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די ציילונג איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין יעדער קהילה, אין אַ באַשטימטן טאָג, דורך אַ קאָמיסיע וואָס איז באַשטאַנען פון פאַרשטייער פון דער מאַכט און פון דער קהילה. די קאָמיסיע איז געגאַנגען פון הויז צו הויז און רעגיסטרירט די נעמען פון אַלע, אויסער קינדער ווינציקער פון אַ יאָר אַלט, וואָס זיי האָט מען נישט געציילט, ווייל זיי זענען געווען פּטור פון דעם שטייער. די יידן אין די דערפער אַרום דער קהילה, האָט מען באַפוילן אין טאָג פון דער ציילונג צו קומען מיט ווייב און קינדער אין שטאָט אַריין, אין שיל אָדער בית־המדרש — און דאָרט האָט מען זיי געציילט.

מיר האָבן זיך ברייטער אָפּגעשטעלט אויף דעם אופן ווי אַזוי די ציילונג איז געוואָרן אַדורכגעפירט, כדי פון פאַרויס זיך קלאָר מאַכן, אַז קיין הונדערט פּראָצענטיקע פּינקטלעכקייט איז פון אַזאַ ציילונג נישט געווען צו דערוואַרטן. ווי עס ווייזט אויף פּראָפ׳ רפאל מאַהלער, וואָס פון זיין ווערק [5] שעפּן מיר די ווייטערדיקע פּרטים וועגן אַפּאָלע אין יאָר 1764, איז די צאָל נפשות, אָנגעגעבן אין די רעיעסטערס פון דער

באַהאַנדלטער ציילונג, הינטערשטעליק אַנטקעגן דער פּאַקטישער צאָל — לפּחות מיט אַ 25%. דאָס נעמט זיך דערפון, וואָס יידן האָבן געזוכט כל מיני עצות צו פאַרהוילן די אמתדיקע צאָל זייערע, כדי פאַרקלענערן די סומע פון קאָפּ־שטייער. אַ חוץ קינדער אונטער אַ יאָר אַלט, וואָס זענען על־פּי החוק נישט רעגיסטרירט געוואָרן, האָט מען, מן־הסתם, אויך עלטערע קינדער אָנגעגעבן ווי ווינציקער פון אַ יאָר. לגבי אָפּאַלע איז באַזונדערס לייכט צו באַמערקן די דאָזיקע דערשיינונג, צוליב דער בולטער דיס־פּראָפּאָרץ צווישן די אָנגעגעבענע צאָלן פון קינדער און פון דערוואַקסענע, ווי מיר וועלן עס זען ווייטער. ס'איז אָנצונעמען, אַז אויך פון די דערוואַקסענע האָבן אַ סך געפעלט אין דער ציילונג. ווער נאָר עס האָט געקענט זיך אויסבאַהאַלטן, איז אין טאָג פון דער ציילונג פּשוט נעלם געוואָרן...

לויט אָפיציעלע ציפערן, זענען דאָן אין אָפּאַלע פאַרצייכנט געוואָרן 324 נפשות אין שטעטל, און נאָך 163 אין די דערפער אַרום, ד. ה. אַז אָפיציעל האָט די קהילה געציילט בסך־הכל 487 נפשות. (אָבער צו דעם דאַרף מען צורעכענען נאָך אַ 125 נפשות, אויפן גרונט פון דעם אויבן באַרעכנטן קאָרעקטיוו).

די יידן אין שטעטל האָבן באַוווינט 62 הייזער, פון דעם זענען 59 הייזער געווען יידיש אייגנטום, און בלויז 3 — געדונגענע פון קריסטן.

פון די 324 יידן אין שטעטל, זענען 157 מענער און 167 פרויען. צווישן די דאָרפישע, זענען 85 מענער און 78 פרויען.

לויטן ציוויל־שטאַנד, באַשטייט דער אָפּאַלער ישוב פון 112 פאַרהייראַטע פּאָר־פעלקער, דערינטער 20 זיידע־באָבעס, 72 טאַטע־מאַמעס און 20 יינגע פּאָרפעלקער (זין, טעכטער, איידעמס און שנורן). פון די נישט פאַרהייראַטע, זענען 44 יינגלעך, דערינטער 1 משרת און 46 מיידלעך, דערינטער 1 דינסטמיידל. נאָך איז דאָ פאַראַן 10 נישט פאַרהייראַטע פון די עלטערע: 1 אלמן (אָדער גרוש) און 9 אלמנות (אָדער גרושות).

אין דאַרף איז דער מצב געווען אַזאַ: פאַרהייראַטע פּאָרפעלקער — 47, פון זיי — 4 זיידע־באָבעס, 40 טאַטע־מאַמעס און 3 יונגע פּאָרפעלקער. אומפאַרהייראַטע זענען דאָ: 38 יינגלעך, דערינטער 2 משרתים און 28 מיידלעך, דערינטער 3 דינסט־מיידלעך, און אויך 3 אלמנות (אָדער גרושות).

באַשעפטיקונגען זענען אין דער רעגיסטראַציע בדרך כל נישט פאַרצייכנט געוואָרן. בלויז ביי אַ טייל איז אָנגעגעבן אויך די באַשעפטיקונג, און דאָס נאָר — לשם אידענ־טיפיקאַציע, ווי עס האָט זיך געפירט פאַרצייטנס, ביז מען האָט איינגעפירט אָפיציעלע פאַמיליע־נעמען. (אגב, אין אינערלעכן לעבן פון שטעטל, האָט מען אויך שפּעטער ווינציק גענוצט די פאַמיליע־נעמען; לויטן פאַרצייטיקן מינהג האָט מען אָפילו אין אונדזערע צייטן גערופן אַ מענטש לויט זיין פּראָפעסיע, ווי למשל: ירמיה שניידער, הלל שוסטער אדג"ל). פון 94 וואָס זענען דעמאָלט פאַרשריבן געוואָרן אַלס ראשי־משפּחות, איז בלויז ביי אַ 20 אָנגעגעבן די באַשעפטיקונג: אַ רב, אַ שמש, 4 שניידערס, 6 היטלמאַכערס, 1 זאָקנמאַכער, 1 שמוקלער (אַ מלאכה וואָס מען רופט היינט שטיקעריי, שפּיצעריי), 2 גאָלדשמידן, 2 באַלבירערס (פריזירערס). ווי מען קען לייכט באַמערקן, פעלן דאָ זיכער אַ גאַנצע ריי מלאכות ביי יידן אין שטעטל; סוחרישע

באַשעפטיקונגען זענען דאָ אינגאַנצן דורכגעלאָזן. דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון דער קהילה ווערט אַלזאָ אין דער ציילונג בכלל נישט אָפּגעשפּיגלט.

פאַרן 19טן יאָרהונדערט האָבן מיר סטאַטיסטיקעס, וואָס זענען באַזירט אויף אַ ל ג ע מ י י נ ע פאָלקס־ציילונגען. אין פאַרגלייך מיט דער פריער באַהאַנדלטער יידן־ציילונג, האָט די אַלגעמיינע ציילונג אַ טאָפּלטע מעלה: ראשית, איז זי בכלל מער באַגלייבט, ווייל איר צוועק איז אַ ריין סטאַטיסטישער, אַזוי אַז די באַפעלקערונג האָט נישט קיין באַזונדערע סיבה זי צו סאַבאָטירן; שנית, גיט זי צאָלן נישט בלויז וועגן דעם יידישן ישוב, נאָר אויך וועגן זיין פּראָפּאָרציאָנעלן חלק אין דער אַלגעמיינער באַפעל־קערונג. היות אַזעלכע ציילונגען האָבן זיך איבערגעחזרט פון צייט צו צייט, גיבן זיי אויך אַ באַגריף וועגן גאַנג פון דער אַנטוויקלונג פון יידישן ישוב, און וועגן דער ראָל וואָס ער האָט געשפּילט אין דער אַלגעמיינער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט.

די ווייטערדיקע טאַבעלע שטיצט זיך אויף מקורות פון פאַרשידענעם כאַראַקטער, און דערפון נעמט זיך, וואָס טיילמאָל איז דאָ אַן אונטערשיד אין די ציפערן, הגם זיי באַציען זיך בערך צו דער זעלבער תקופה.

יאָר	אַלגעמיינע באַפעלקערונג	יידן	זייער פּראָצענט
1827	1.983	994	[6] 50.1
1856		[4] 1.799	
1857	2.760	1.778	[6] 64.4
1860	2.354	[1] 1.587	
1884	4.099	2.830	[7] 69.0
1886	3.611	[1] 2.479	
1897		3.323	[4] 60.1
1908	6.860	4.665	[8] 68.0
1921	5.646	3.766	[6] 66.7
1939		[9] 4.325	

ס׳האָט ווער אַמאָל געזאָגט, אַז כדי אַן אָרט זאָל מאַכן היסטאָריע, דאַרף עס קודם־כל האָבן געאָגראַפיע. דאָס מיינט, אַז די עקאָנאָמישע און קולטורעלע אַנטוויקלונג פון אַ שטאָט, איז אַ פונקציע פון איר געאָגראַפישער לאַגע. דער דאָזיקער כלל באַשטעטיקט זיך אויך לגבי אָפּאָלע. אָפּגערוקט אין אַ זייט פון די צענטראַלע האַנדלס־וועגן; 45 ק״מ פון דער ווייסל און 50 ק״מ פון דער באַן־ליניע לובלין—וואַרשע — זענען דאָ נישט געווען די נייטיקע באַדינגונגען פאַר דער אַנטוויקלונג פון האַנדל אָדער אינדוסטריע אין אַ ברייטערן מאַסשטאַב, און דאָס שטעטל איז פון פאָרויס געווען פאַראורטיילט צו בלייבן אַ קליינער ישוב וואָס לעבט זיין באַשיידן לעבן פון קליינהאַנדל און מלאכה, פאַרשטעקט אין ווינקל, ווייניק אָנזעעוודיק אויסער די גרעניצן פון נאָענטן אָרום.

איז נישט קיין וווּנדער, וואָס מיר ווייסן אַזוי ווינציק וועגן דער געשיכטע פון דער אַלטער יידישער אָפּאָלע. דאָ זענען נישט געווען די גרויסע סוחרים, וועמענס „געשעפטן

זענען געגאַנגען ביז דאַנציג"; נישט געווען דאָ די באַרימטע רבנים, וואָס זייערע ספרים האָבן „פאַרשיינט די וועלט"; און זעלטן ווען זענען דאָ פאַרגעקומען עפּעס אויסטערלישע געשעענישן, וואָס „די וועלט האָט מיט זיי געקאָכט". בקיצור, דאָ האָבן געפעלט אַלע נייטיקע באַדינגונגען, אַז פון אַ קהילה זאָל בלייבן אַ זכר אין היסטאָרישע דאָקומענטן.

פונדעסטוועגן וועט נישט זיין קיין גוזמא צו זאָגן, אַז אַפּאַלע איז געווען אַ שטעטל מיט אַ נאָמען, דאָס הייסט, אַז אַפילו אין ווייטע מקומות, ווו מ'האָט נישט געהאַט דעם מינדעסטן באַגריף וועגן דעם שטעטל, אַפילו נישט ווו דאָס ליגט ערגעץ, האָט מען דאָך געוווּסט, אַז ס'איז פאַראַן אַן אַפּאַלע אויף דער וועלט. דאָס איז צו פאַרדאַנקן דעם פאַקט, וואָס אויפן אַפּאַלער כסא־הרבנות זענען, אין צוויי פאַרשידענע פאַלן, געזעסן חסידישע אדמורי"ם, און זייער נאָמען אַלס אַ פּ אַ לע ר רבי'ס איז ברייט באַקאַנט געווען אין דער יידישער וועלט.

וועגן אַפּאַלער רבנים בכלל, ווייסן מיר גאַנץ ווייניק; על־פּי־רוב, נישט פיל מער ווי די נעמען זייערע, און אַמאָל — דאָס אויך נישט. אַזוי, למשל, געפונען מיר אין ספר פון לובלינער רב ר' משולם זלמן אשכנזי, אַ תשובה וואָס ער האָט געענטפערט אַ געוויסן „הרבני המופלג מוהר"ר מנחם מענדל בהרב המאה"ג (המאור הגדול) אבד"ק אפלי"[10]. דאָ רעדט זיך וועגן אַ זון פון אַן אַפּאַלער רב, אָבער דעם רבס נאָמען ווערט דאָ נישט דערמאָנט. וועגן דער צייט ווען די דאָזיקע תשובה איז געשריבן געוואָרן, לאָזט זיך בלויז פעסטשטעלן, אַז דאָס האָט געמוזט זיין פריער פון יאָר תקע"ט (1819), לויט דער אונטערשריפט: „הק' משולם זלמן אבדק"ק קאזמיר". ווייל ס'איז באַקאַנט, אַז ר' משולם זלמן איז געווען אין קוזמיר נאָר ביזן יאָר תקע"ט (ער איז דאַן אַוועק אויפן רבנות פון נאַשעלסק, און פון דאָרט, אין יאָר תקפ"ו, קיין לובלין)[11].

דער ערשטער רב אין אַפּאַלע, וועגן וועלכן מיר האָבן קלאָרערע ידיעות, איז געווען דער אַזשאַראָווער רבי, ר' לייבוש עפּשטיין. ר' לייבוש איז געווען אַ תלמיד פון „חוזה" פון לובלין און פון „הייליקן ייד" פון פּשיסכע, און צום סוף פון אַפּטער רבין ר' מאיר (ראָטנבערג), דער מחבר פון ספר „אור לשמים". נאָך דעם לעצטנס פּטירה, אין יאָר תקצ"א (1831), האָט ר' לייבוש איבערגענומען זיין עולם און אַליין געוואָרן רבי. ס'איז אָנצונעמען, אַז אין יענער צייט איז ער נאָך געזעסן אין אַזשאַראָוו, וואָס איז נאָענט צו אַפּט, און ערשט שפּעטער איז ער אַריבער קיין אַפּאַלע. ס'איז זיכער, אַז אין יאָר תקפ"ט (1829), איז ער נאָך געווען אַזשאַראָווער רב, ווייל אין אַ ספר וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין דערמאָנטן יאָר, געפונען מיר זיין נאָמען אין אַ פּרענומעראַנטן־ליסטע פון אַזשאַראָוו[12]. נפטר געוואָרן איז ער אין אַפּאַלע אין יאָר תקצ"ג (1833)[13], אָדער ווי עס האַלטן אַנדערע, אין יאָר תקצ"ז (1837)[14]. אַזוי צי אַזוי, קיין סך יאָרן האָט ער אין אַפּאַלע נישט געלעבט. ווי עס זעט אויס, האָט ער, שוין זייענדיק אין אַפּאַלע, נישט אינגאַנצן איבערגעריסן מיט אַזשאַראָוו. זיינע קינדער און אייניקלעך זענען אויך ווייטער, ביז צו אונדזערע צייטן, באַקאַנט געווען אַלס אַזשאַראָווער רבנים און רבי'ס.

לויט אַ ידיעה וואָס איז נישט גאַנץ זיכער, זאָל נאָך ר' לייבוש'ן האָבן געווען רב אין אַפּאַלע זיין זון ר' יחיאל חיים עפּשטיין, וועלכן מיר געפונען שפּעטער אין אַזשאַראָוו און אין אַפּט. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תרמ"ח (1888) אין קראַקע[15].

אַרום דעם יאָר תרל״ז (1877), געפונען מיר אין אָפּאָלע דעם רב ר׳ שמואל שאַפּיראָ. ער ווערט דערמאָנט אין אַ רשימה פון רבנים אין קאָנגרעס־פּוילן, וואָס האָבן אין אַ קאָלעקטיוון קול־קורא געגרופן צו נוצן ארץ־ישראלדיקע אתרוגים, אַנשטאָט די גריכישע אתרוגים, וואָס זענען דעמאָלט געווען אָנגענומען[16].

נאָך ר׳ שמואלן, איז געווען אין אָפּאָלע רב זיין זון ר׳ נחמן. ער ווערט דערמאָנט אין אַ רשימה פון רבנים וואָס האָבן געהערט צו די חסידים פון צאַנזער רבין ר׳ חיים האלבערשטאַם[17]. דאָס באַציט זיך אַוודאי צו די יאָרן, ווען ר׳ נחמן איז נאָך געווען אַ יונגערמאַן, ווייל דער רבי ר׳ חיים איז נפטר געוואָרן נאָך אין יאָר תרל״ו (1876). אַלס אָפּאָלער רב ווערט ר׳ נחמן דערמאָנט אין פּרענומעראַנטן־ליסטעס פון ספרים, וואָס זענען געדרוקט געוואָרן אין די יאָרן תרס״א (1901) און תרס״ה (1905)[18]. שפּעטער, בערך אין תרס״ח (1907), געפונען מיר זיינס אַן אונטערשריפט אויף אַ קאָלעקטיוון קול־קורא פון פּוילישע רבנים, וואָס טאָדלען די דערשיינונג פון קויפן אָדער פאַרקויפן אַ כסא־רבנות פאַר געלט. פון זיין אונטערשריפט איז צו זען, אַז דער פולער נאָמען זיינער איז: יחיאל נחמן[19].

נאָך ר׳ נחמנ׳ס פּטירה, אַרום 1907, איז דער אָפּאָלער כסא־רבנות געבליבן במשך אַ צייט נישט באַזעצט, און די רבנישע פונקציעס זענען פאַר דער צייט אויסגעפירט געוואָרן דורך ר׳ נחמנס יונגערן ברודער ר׳ ירחמיאל, וואָס האָט נאָך פאַר ר׳ נחמנס צייטן געהאַט דעם אַמט פון מורה־הוראה אין אָפּאָלע.

אין יאָר 1910 בערך, איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב ר׳ ירמיה קאַליש, וואָס איז דאָ געזעסן אויפן כסא־הרבנות ביזן יאָר 1922. אויפן פאַרלאַנג פון זיינע חסידים, וועלכע האָבן זיך קאָנצענטרירט דער עיקר אין וואַרשעווער געגנט, איז ער אַריבער קיין וואַרשע, ווו ער איז אַלגעמיין געווען באַקאַנט ווי „דער אָפּאָלער רבי״. ר׳ ירמיה איז געווען שטאַרק פאַרהייליקט אין אַלע קרייזן פון דער יידישער געזעלשאַפט. עס זענען אַפילו באַקאַנט פאַלן, ווען אויך נישט־יידן, פון דער פּוילישער גייסטיקער עליטע אין וואַרשע, זענען געקומען בעטן פון אים אַ ברכה.

דער שרייבער פון די שורות פילט זיך נישט באַרופן צו באַשרייבן זיין פּערזענלעכקייט, און מוז דערווייל דאָס לאָזן פאַר אַנדערע. אין געוויסע ספרים[20] זענען פאַראַן ביאָגראַפישע מאַמרים וועגן אָפּאָלער רבין, אָבער צום באַדויערן, זענען די מאַמרים ווייט הינטערשטעליק פון געבן אַ ריכטיק בילד פון זיין לעבן און ווירקן. דאָ איז אפשר אַן אָרט צו ברענגען עטלעכע שורות וואָס באַציען זיך צו זיין לעבן אין געטאָ, סיי צוליב דעם וואָס זיי זענען געשריבן פון אַן עד־ראיה, סיי צוליב דעם וואָס זיי זענען געדרוקט אין אַ ספר, וואָס איז ווייניק באַקאַנט.

פּראָפ. יחיאל יעקב ווייַנבערג, לייטער פון בית־המדרש לרבנים אין בערלין, וואָס איז בעת דעם מלחמה־אויסברוך געווען אין וואַרשע און במשך אַ צייט געבליבן אין געטאָ, שרייבט צווישן אַנדערן:

„...עס זענען געווען צווישן די פאַרשפּאַרטע אין געטאָ אַ סך ,פאַרבאָרגענע צדיקים׳, וואָס ווען ס׳איז געקומען די מלחמה און דאָס געטאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שעכט־הויז, האָבן זיי זיך אָפּגעשלאָסן אין זייערע באַהעלטנישן און אַן אויפהער פאַרגאָסן טייכן טרערן אין תפילה צו גאָט, אָפּצוטאָן דעם

צאַרן וואָס האָט זיך אויסגעגאָסן אויף זיין פאָלק. איינעם פון זיי האָב איך געהאַט די זכיה צו זען, דעם הייליקן רבין פון אָפּאָלע, וואָס האָט זיך אינגאַנצן אויסגעטאָן פון דער וועלט, נישט גענומען אין מויל אַריין מער ווי צו דערהאַלטן די נשמה, און טאָג און נאַכט געשטאַנען און מתפלל געווען זיין שטיל געבעט"...[21]

וועגן די לעצטע מינוטן פאַר זיין פּטירה טראָגט זיך אַרום אַ דערציילונג וואָס קלינגט ווי אַ לעגענדע. פון פאַרשידענע נוסחאות פון דער דאָזיקער דערציילונג זעט אויס צו זיין אַמייסטן אויטענטיש דער נוסח וואָס ווערט געברענגט ביי אליעזר שטיינמאַן, אין זיין בוך וועגן די פּוילישע רבי׳ס[22]: „בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען די שונאים האָבן זיך אַריינגעריסן קיין פּוילן, האָט ער געזאָגט, אַז ער האָפט צו גאָט, אַז אויף זיין גוף וועלן די שונאים קיין שליטה נישט האָבן. דאָס איז געווען אַ נבואה וואָס איז אַרויס פון זיין מויל. בשעת די רוצחים זענען אַריין אין זיין שטוב, האָט ער זיצנדיק אויף זיין אָרט ביים טיש, אויסגעהויכט זיין נשמה".

מקורות און נאָכבאַמערקונגען:

1. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. VII, Warszawa, 1886.

2. פנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשימות סדורים ומבוארים בידי ישראל היילפרין (ירושלים, תש״ה), עמ׳ 10.

3. דאָרט. עמ׳ 77. כדאי צו באַמערקן, אַז אויסער אונדזער אָפּאָלע, איז אין פּוילן פאַראַן נאָך אַ שטאָט מיטן זעלבן נאָמען, און דווקא אַ גרעסערע שטאָט, אין אויבערשלעזיע. אין פלוג, שטעלט זיך אַ קשיא: אויב אַזוי, פונוואַנען ווייסן מיר, אַז די ציטירטע דאָקומענטן באַציען זיך צו אונדזער אָפּאָלע? דער ענטפער איז אַ פּשוטער: אין אויבערשלעזישן אָפּאָלע איז קיינמאָל אין יענע צייטן נישט געווען קיין יידישער ישוב. דאָס איז געווען אַ מלוכה־שטאָט, און אַזאַ שטאָט האָט בדרך כלל געהאַט אַ פּריווילעגיע נישט אַריינצולאָזן קיין יידן.

4. לויט Encyclopaedia Judaica (ירושלים). קיין מקור איז נישט אָנגעגעבן.

5. יידן אין אַמאָליקן פּוילן אין ליכט פון ציפערן (וואַרשע, 1958). דאָס ווערק איז באַזירט אויף די אָריגענעלע אַקטן פון דער ציילונג, וועלכע האָבן זיך אויפגעהיטן ביז דער לעצטער וועלט־מלחמה אין מלוכהשן הויפּט־אַרכיוו אין וואַרשע. פּראָפ׳ מאַהלער האָט וויסנשאַפטלעך באַאַרבעט דעם גרעסטן טייל פון דעם מאַטעריאַל און אַ טייל פון זיין אַרבעט פאַרעפנטלעכט אין פאַרשידענע פעריאָדישע אויסגאַבן, נאָך פאַר דער מלחמה. אַ חוץ אַן אַלגעמיינעם אַנאַליז פון דער דעמאָגראַפישער און סאָציאַל־עקאָנאָמישער סטרוקטור פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קרוין־פּוילן אין 18טן יאָרהונדערט, איז מאַהלערס אַרבעט כולל אויך טאַבעלן וואָס שפּיגלען אָפּ, אין ציפערן, אויך דעם מצב אין יעדן ישוב באַזונדער. פון די דאָזיקע טאַבעלן זענען גענומען די פּרטים וועגן אָפּאָלע, וואָס זענען דאָ געברענגט.

6. Wasiutinski, B.: Ludność żydowska w Polsce w Wiekach XIX i XX. (Warszawa, 1930).

7. A. Eisenbach, Ludność żydowska w Królestwie Polskiem w końcu XIX wieku. BZIH, 29, Warszawa, 1959 אין

8. Jakob Segall, Internationale Konfessions Statistik (Berlin, 1914)

9. ט. ברוסטין־בערנשטיין, גירושים ווי אַן עטאַפּ פון דער דייטשער פאַרניכטונגס־פּאָליטיק

לגבי דער יידישער באַפעלקערונג. אין: בלעטער פאַר געשיכטע, III, העפט 1—2, טאַבעלע 9. (וואַרשע, 1950).

10. ספר בית משולם, שו"ת וחידושים, מאת... רבינו משולם זלמן אשכנזי (פיעטרקוב, תרס"ה), סימן י"ב.

11. ר' צבי יחזקאל מיכלזאָן, אין זיין קונטרס „כבוד הבית", געדרוקט אין פריער דערמאָנטן „בית משולם".

12. חמשה חומשי תורה, עם כנפי נשרים, מאת ר' אברהם ליכטשטיין ספר בראשית (יוזעפאָף, תקפ"ט).

13. ר' יוסף לעווינשטיין, דור דור ודורשיו (וואַרשע 1914). ער ווערט דאָ דערמאָנט ווי: „הגאון הצדיק ר' ליבוש אבד"ק אפעלא, חתן הרה"צ בעל דודאים בשדה". עס איז אינטערעסאַנט, וואָס אַלע מקורות דערמאָנען ווער זיין שווער איז געווען (ר' ראובן הורוויץ, רב אין זשאַרנאָווצע, דער מחבר פון דודאים בשדה), דאַקעגן דעם פאָטערס נאָמען איז אין ערגיץ נישט דערמאָנט.

14. מ. ש. גשורי, בית צדיקי אוזרוב, אין: פנקס חמילניק, עמ' 133 (תל־אביב, 1960). די זעלבע דאַטע איז אָנגעגעבן אויך ביי יצחק אלפסי, החסידות, עמ' 151 (תל אביב, 1974). קיין מקור איז ביי ביידע נישט אָנגעגעבן, אָבער ס'איז מעגליך, אַז זיי האָבן דאָס געהערט פון לעצטן אָזשאַראָווער רבין. אין דעם פאַל דאַרף מען אָננעמען די דאַטע פאַר ריכטיק. אגב, אלפסי האַלט, אַז ר' לייבוש איז געוואָרן רבי אין יאָר תקע"ה, און דאָס איז זיכער נישט אויס־געהאַלטן. גיכער איז אָנצונעמען, ווי מיר האָבן דאָ געשריבן, אַז ער האָט אָנגעהויבן פירן ערשט אין יאָר תקצ"א, נאָך דער פטירה פון רבין ר' מאיר פון אפט.

15. יונה דוד אובצינסקי, נחלת אבות (ווילנא, תרנ"ד).

16. די רשימה איז אָפּגעדרוקט אין ספר נפש חיה, שאלות־ותשובות פון קאַלישער רב ר' חיים אלעזר וואַקס, אין חלק אורח חיים (וואַרשא, תרל"ז).

17. ספר מקור חיים, פון ר' אברהם חיים שמחה בונם מיכלזאָן, עמ' 117 (אָפּסעט־איבער־דרוק, ישראל תש"ל).

18. ספר פרי צדיק, חלק בראשית (לובלין, תרס"א); ספר קהלת משה (לובלין, תרס"ה).

19. דער אויפרוף איז אָפּגעדרוקט אין ספר אבני נזר, שאלות־ותשובות פון סאָכאַטשאָווער רבין הגאון ר' אברהם באָרנשטיין, אין חלק יורה־דעה (וואַרשא, תרע"ד). דער אויפרוף טראָגט נישט קיין דאַטע, אָבער ווי איך האָב זיינערצייט געהערט פון סאָכאַטשאָווער רבין אין ירושלים, ר' חנוך העניך באָרנשטיין זצ"ל, זאָל דער אויפרוף האָבן פאַרשפּרייט געוואָרן אַרום דעם יאָר תרס"ח (1908). היות ווי דאָס צוגרייטן אַזאַ קול־קורא, פון זאַמלען די אונטערשריפטן ביזן אָפּדרוקן און פאַר־שפּרייטן, מוז נעמען אַ שטיקל צייט, מעגן מיר אָננעמען, אַז די אונטערשריפט איז פון יאָר 1907. אַזוי אַרום קען מען זיך האַלטן אויך ביי צדוק דוזמאַנס מיינונג, אַז ר' נחמן איז נפטר געוואָרן אַרום דעם יאָר 1907.

20. אלה אזכרה, כרך ד' (ניו יורק, תשכ"א); אלייזר שטיינמאַן, באר החסידות, כרך ט': על אדמורי פולין, עמ' 140—141 (תל־אביב, תש"ט); דוד הלחמי, ארזי הלבנון, (ת"א, תשט"ו); מנשה אונגער; אדמו"רים שנספו בשואה (ירושלים, תשכ"ט); ספר קדושים (ניו־יאָרק, 1967).

21. די ציטאַטע איז גענומען פון וויינבערגס מאמר „הגיטו הוורשאי", געדרוקט אין: יד שאול, ספר זכרון ע"ש הרב ד"ר שאול ווינגורט זצ"ל, עמ' ח—י (תל־אביב, תשי"ג).

22. אין דערמאָנטן בוך. ביידע ציטאַטעס זענען איבערזעצט פון העברעישן טעקסט.

אַפּאַלע לובעלסקיע

היסטאָרישער איבערזיכט

(לויט דער צוויי־בענדיקער אויסגאַבע „פּוילישע שטעט אין טויזנט יאָר" "Miasta polskie w tysiącleciu", דערשינען אין יאָר 1965 אין פאַרלאַג פון נאַציאָנאַלן אינסטיטוט א. נ. פון די אָסאָלינסקיך, וואַראַצלאַוו־וואַרשע־קראַקע).

אַפּאַלע לובעלסקיע איז דאָס זיץ־אָרט פון דער פּאָוויאַטאָווער מאַכט, ליגט 52 קל"מ אויף דרום־מערב פון לובלין, האָט אַ פאַרבינדונג פון דער קליינבאַן מיט נאַלענטשאָוו און מיט אויטאָבוסן — מיט וואַרשע און לובלין.

אַפּאַלע לובעלסקיע שטאַמט נאָך פון פריען מיטלאַלטער. אין יאָר 1325 האָט דאָ עקזיסטירט אַ פּאַראַפיע. אין דער ערשטער העלפט פון 15טן יאָרהונדערט איז אַפּאַלע געווען דאָס אייגנטום פון אַ מאַגנאַטישער משפחה גורקווו און אַ דאַנק זייערע באַמיונגען, באַקומען אין יאָר 1450 שטאָטישע (מאַגדעבורגער) רעכט. נאָך אין 15טן יאָרהונדערט אַריבער אין די הענט פון די סלופּעצקיס, צו וועלכע עס האָט געהערט ביזן 17טן יאָר־הונדערט. ווען אין 17טן י"ה האָבן זיך די סלופּעצקיס אַרויסגעזאָגט פאַר דער רעפאָר־מאַציע, איז אַפּאַלע פאַרבליבן אַלס צענטער פון קאַלוויניזם. באַזונדערע פאַרדינסטן פאַר דער רעפאָרמאַציע אין שטאָט האָט געהאַט, אין אָנהייב פון 17טן י"ה, באַרבאַראַ פעצקאַ, די פרוי פון פעליקס סלופּעצקי — לובלינער קאַשטעלאַן, וואָס האָט געשטאַמט

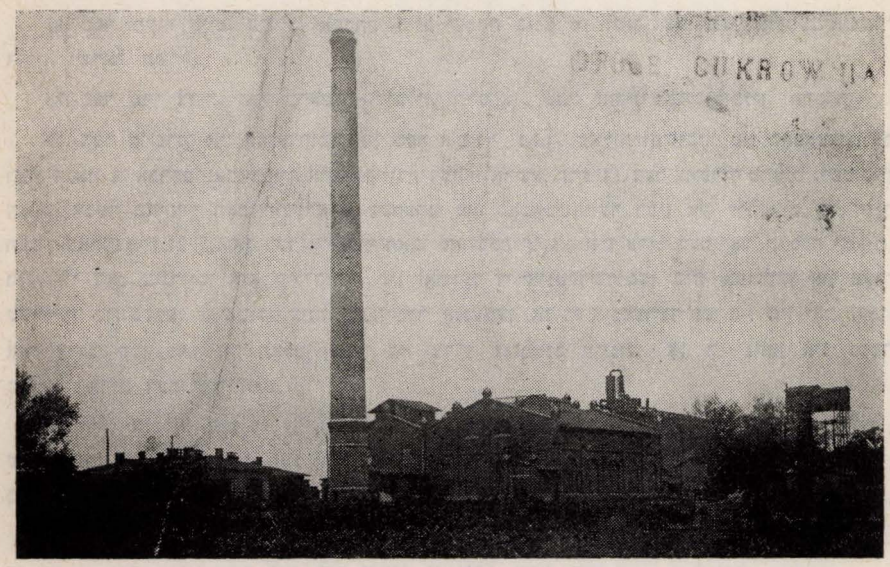

די צוקער־פאַבריק • המפעל לסוכר

פון דער דעשטשינסקי־־משפחה — די באַרימטע אַנהענגערס פון דער רעפאָרמאַציע אין פּוילן. קיין גוטע אַנטוויקלונג־באַדינגונגען האָט די שטאָט נישט געהאַט. דער רעיעסטער פון 1626 רעכנט אויס קוים 10 האַנטווערקער. אַן ענדערונג צום בעסערן איז פאָרגעקומען אין 18טן יאָרהונדערט. אין זעקסטן צענדליק פון דעם יאָרהונדערט איז אַנטשטאַנען אין אָפּאָלע לוב. אַ האַנטווערקער־שול געפירט דורך די פּיאַרן. די שטאָט איז געוואָרן אַ רעם פאַרן פּרעכטיקן פּאַלאַץ וועלכער איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י״ה, דורך די שפּעטערדיקע אייגנטימער — די לובאָמירסקיס.

אָפּאָלע לוב. בלייבט אַ פּריוואַטע שטאָט ביז דעם יאָר 1866. אין יאָר 1810 האָט זי פאַרמאָגט 213 הייזער, 1580 איינוווינער; אין יאָר 1846 — 3075, און צום סוף פון 19טן י״ה — העכער 4.000 איינוווינער. אין אָנהייב פון 19טן י״ה זענען דאָ געווען 40 פאַבריקאַנטן, וועלכע האָבן אויסגעאַרבעט יערלעך העכער 1200 באַלן שטאָפן אין ווערט פון בערך 150.000 פּוילישע זלאָטעס. די איינוווינער האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנט־ווערקעריי, קליין־האַנדל און ערד־אַרבעט. אין דער ערשטער העלפט פון 19טן י״ה איז דאָ געווען אַ ראַיאָן־שול אין וועלכער אַ געוויסע צייט איז געווען לערער דער גלח פּיאַטר שטשעגיעננ. אין די זעכציקער יאָרן פון 19טן י״ה איז אָפּאָלע געווען אַ צענטער פון פּויערישע אַרויסטרעטונגען קעגן לייב־אייגנטום און צוגרייטונגען צום אויפשטאַנד. נאָכן יאָר 1883 האָבן זיך אין שטאָט אַנטוויקלט גרעסערע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען (צוקער־פאַבריק, צעגעלניע, אַ טאַרטאַק, מילן).

אין 20סטן יאָרהונדערט אַנטוויקלט זיך אָפּאָלע לאַנגזאַם. אין יאָר 1921 ציילט זי 5,646 איינוווינער; ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט זיך די דאָזיקע צאָל ווייניק געענדערט. ביזן יאָר 1939 האָט אָפּאָלע לוב. געהערט צו די קליינע שטעטלעך פון פּולאַווער פּאָוויאַט און איז געווען דאָס זיץ־אָרט פון דעם גמינע־אַמט. בעת דער אָקופּאַציע, איז די באַפעלקערונג געפאַלן ביז אַן ערך 3,000 *, אַ היפּשע צאָל געביידעס איז פאַרניכטעט געוואָרן און די סטאַטיסטיק פונעם יאָר 1946 האָט אָנגעגעבן 3050 איינוווינער.

נאָך דער באַפרייונג, ברענגט אַריין אַן אויפלעבונג דאָס בויען די אונטערנעמונגען פון אינסטאַלאַציע־מכשירים אין דער נאָענטער פּאָניאַטאָווע. אין יאָר 1957 איז אָפּאָלע לוב. געוואָרן דאָס זיץ־אָרט פון פּאָוויאַט, וועלכער איז אויסגעטיילט געוואָרן פונעם פּולאַווער פּאָוויאַט.

די שטאָט נעמט אָרום אַ שטח פון 6.49 קוו. קלמ. אין 1961 האָבן דאָ געוווינט 3848 מענטשן, וועלכע האָבן זיך אויסגעהאַלטן דער עיקר פון אַרבעט אין דער אינ־דוסטריע, אין די דערמאָנטע אונטערנעמונגען פון אינסטאַלאַציע־מכשירים, אין דער צוקראָווניע, אין די מילך־אונטערנעמונגען און אין דער בעטאָן־פאַבריק. אָפּאָלע לובעל־

---

* אויך אין דער אויסגאַבע, ווי אינעם רוב ענלעכע ביכער אין די לענדער פון מזרח־אייראָפּע, ווו ס׳ווערט צילבאַוווסט פאַרשוויגן דער אומקום פון דער יידישער באַפעלקערונג, ווערט נישט דערמאָנט, אַז דאָס אומברענגען די יידן אין אָפּאָלע, האָט גורם געווען צום פאַלן פון דער באַפעלקערונג ביז 3,000, אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע. לויט דער פאָלקס־ציילונג אין יאָר 1931, האָבן אין אָפּאָלע געוווינט 3,766 יידן. (רעדאַקציע).

סקיע ענדערט דעם כאַראַקטער, אויסשטאַטונג און דעם אויסזען און פּאַסט זיך צו צו דער ראָל פון אַן אַדמיניסטראַטיוון, ווירטשאַפטלעכן און קולטורעלן צענטער פונעם נייעם פּאַוויאַט. עס געפינט זיך אין אים אַ שפּיטאָל, צוויי פאַלקס־שולן, איין פאַך־שול און אַ ליציי (גימנאַזיע). נעבן דעם אויבן דערמאָנטן פּאַלאַץ, זענען די וויכטיקסטע אַלטערטימלעכקייטן אין אַפּאַלע — דער פּאַראַפיע־קלויסטער פון 17טן י״ה און דער אַמאָליקער קלויסטער פון די פּיאַרן.

אַפּאַלער מחלוקת׳ן אַרום דעם כסא הרבנות

צדוק דוזמאַן ז״ל

מיינע זכרונות וועגן די רבנים אין שטעטל גרייכן צו די צייטן, ווען רב איז געווען ר׳ נחמן פרידמאַן ז״ל, מורה הוראה (דומ״ץ) — ירחמיאל שפּירא ז״ל און קאַזשאָנע ראַבינער — ר׳ משה מיכאל קראָנגאָלד. אַזוי האָט עס זיך געפירט לאַנגע יאָרן.

א

דעם רב ר׳ נחמן האָב איך נישט געקענט. כ׳געדענק נאָר זיין פּטירה. איך האָב אָבער געהערט, אַז ער האָט אַמאָל פאַרברענט אויף אַ שייטערהויפן ביכער, וועלכע דריי משכילים האָבן באַשטעלט ביי אַ מוכר־ספרימניק, ער זאָל זיי שיקן אויפן אַדרעס פון חזן ר׳ משה וואָלמאַן. די ביכער זענען אָבער אָנגעקומען צו ר׳ מאָטיע וואָלמאַן, אַ שיינער בעל־הביתישער ייד, וואָס האָט געהערט צו די פּני פון שטעטל און אַ נאָענטער שכן פון ר׳ נחמנען ז״ל. פאַרשטייט זיך, אַז ר׳ מאָטיע איז אַריין צום רב מיט דער „מציאה״ און אַלץ האָט זיך אַנטדעקט. די ביכער זענען געפאַלן אַ „קרבן עולה״, אין דער אָנוועזנהייט פון אַן אָנגעזעענער צאָל יידן. דעם חזן האָט מען אַרויסגעשיקט פון שטעטל און די דריי משכילים־אַפּירקורסים האָבן עס אַליין פאַרלאָזט.

אַ פאָטער פון איינעם פון די משכילים האָט געבעטן זיין זון, אַז אין דער פרעמד זאָל ער כאָטש אָפּהיטן זיין באָרד. אין אַ צייט אַרום האָט דער זעלבער פאָטער דערהאַלטן דורך דער פּאָסט די אָפּגעשניטענע באָרד פונעם זון — מיט אַזאַ צושריפט:

„טאַטע! איך האָב נישט קיין צייט צו היטן די באָרד, דו וועסט עס בעסער מאַכן״...

דרך אגב: צוויי פון די משכילים האָב איך אין די שפּעטערדיקע יאָרן דערקענט ווי די אמתע בעלי־תשובה און גרויסע למדנים.

ב

ווען דער רב ר׳ נחמן איז אין יאָר 1906 (אָדער 1907) נפטר געוואָרן, איז דאָס שטעטל געבליבן כצאן בלי רועה. נאָר ר׳ ירחמיאל שפּירא ז״ל האָט אַ פּאָר שיינע יאָר געטאָן די מלאכה פונעם רב, אָן פּרעטענסיעס און אַמביציעס.

אין יאָר 1910 (אָדער 1911) האָט ר׳ ירמיהו קאַליש זצק״ל הי״ד, ברודער פון ר׳ מנחם, דער אַמשינאָווער רבי, זון פון ר׳ יעקב דוד זצק״ל, אַמשינאָווער רבי און אייניקל פון ר׳ יצחק וואָרקער, זייענדיק אַ גרוש, האָט ער חתונה געהאַט מיט דער רביצין קיילע נחמה, די טאָכטער פון רבין אברהם אייגער זצק״ל, באַוווּסט אַלס לובלינער רבי (א גרושה פון מאָדזשיצער רבין זצק״ל). די חסידים פון לובלין, פולאַוו און גער, בראש מיט די שוחטים און דאָזאָרעס פון דער קהילה, האָבן פאַרגעשלאָגן דעם רבין ירחמיאל שפּירא מען זאָל אויפנעמען ר׳ ירמיהו קאַליש אַלס הויפּט־רב פון אָפּאָלע, אויף וואָס, פאַרשטייט זיך, ס׳איז פריער געווען זיין הסכמה. אויך די קהילה, וועלכע האָט געפירט איר טעטיקייט אונטערן אויפזיכט פון פּאָוויאַטאָווע נאַטשאַלניק, האָט באַשטעטיקט ר׳ ירמיהון אַלס „דוכאַווני ראַבין״.

נאָך אַ קורצער צייט, האָבן מאָדזשיצער, בעלזשיצער און אָזשאַראָווער חסידים און סתם עמך אַרויסגעוויזן קעגנערשאַפט צום נייעם רב און געצוווּנגען ר׳ ירחמיאלן ער זאָל מבטל זיין זיין הסכמה און אַליין דערקלערן, אַז ער וויל זיין רב ראשי. ס׳האָט זיך פונאַנדערגעפלאַקערט אַ שאַרפע מחלוקת און דאָס שטעטל „איז געגאַנגען אויף רעדער״. ס׳איז דערגאַנגען דערצו, אַז דער צד פון ר׳ ירחמיאל שפּירא איז געבליבן אַן כלי־קודש און זיי האָבן אויפגענומען אַ שוחט פון שטעטל פּערליוו, ר׳ יעקל זאַמבערג. אָבער בעת איין צד האָט געהאַלטן זיין שחיטה פאַר כשר, האָט דער צווייטער צד זי געפּסלט ווי טריפה. די מלחמה האָט זיך געצויגן אַ גאַנץ לאַנגע צייט.

עס זענען געווען פאַלן, אַז מחותנים האָבן נישט געוואָלט חתונה מאַכן זייערע קינדער אין זייערע ווּוין־ערטער, נאָר אַוועק אין אַ צווייטער שטאָט צו שטעלן די חופה, אַבי אויסצומיידן די אַלע מחלוקתן.

אין יאָר 1912 איז געבוירן געוואָרן ר׳ לייבל קאַליש (לעבט היינט אין ישראל). צו דער דאָזיקער שמחה איז געקומען דער אַמשינאָווער רבי ר׳ מנחם. די פרייד אין שטעטל איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכע. מיט מוזיק און חסידישע טענץ האָט מען אויפגענומען דעם צדיק מיט זיינע באַגלייטערס און דער ברית איז געפייערט געוואָרן מיט אַ סך פאַרנעם.

ג

און איצט — אַ ביסל פערזענלעכס: אין יאָר 1912 האָב איך געענדיקט דאָס גרעסטע און אָנגעזעענסטע חדר פון ר׳ ישראל ווייַנמאַן ז״ל. פאַר מיינע ווייטערדיקע לימודי קודש איז שוין ניט געווען קיין מלמד, אָבער אין שטאָטישן בית־המדרש האָט מען מיך נישט געלאָזט לערנען, כ׳זאָל נישט, חלילה, ווערן אַ משכיל און אפּיקורס. דערפאַר האָט מען מיך אַוועקגעשיקט לערנען אין לובלינער קלויז, אונטער דער אויפ־זיכט פון די מחנכים: ר׳ אפרים נח האָבערמאַן ז״ל, ר׳ ישראל מאַנדעלבוים ז״ל (לעצטנס — שוחט אין סאַן־פּאַולאָ) און ר׳ יהושע צוקער ז״ל. די דריי תלמידי־חכמים האָבן מיט מיר געלערנט ספּעציעלע שיעורים און דערביי אַליין אויך געלערנט.

אין פאַרלויף פון אַ יאָר האָב איך געמאַכט אַ באַדייטנדיקן פאָרשריט און צוזאַמען מיט ר׳ לייבל אייגער ז״ל (שוואָגער פון ר׳ לייבל קאַליש יבל״א), האָבן מיר אין די פריע שעהן געלערנט ביי אבי מורי המובהק ר׳ יצחק מאיר זצ״ל הי״ד, באַקאַנט אַלס

איטשע־מאיר דוזמאַן — „אורח חיים", „יורה־דעה", „חושן משפט" און אַנדערע פּוסקים. דאַקעגן אין די אָוונט־שעהן, ביז אין דער שפּעטער נאַכט, האָבן מיר געלערנט תלמוד על מפּורשיו ביים רבין ירמיהו קאַליש. די מיטאָג־שעהן האָב איך אויסגענוצט צום לערנען תנ"ך, לימודי חול, שפּראַכן — וואָס האָט מיר דערמעגלעכט צו פאַרענדיקן אַ העכערע האַנדלס־שול און אויך באַקומען אַלגעמיינע בילדונג אין פאַרשידענע קעגנשטאַנדן.

ד

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־קריג אין יאָר 1914, איז ר' ירמיהו אַרעסטירט געוואָרן אונטער דער פאַלשער באַשולדיקונג אַז ר'איז אַ שפּיאָן, צוזאַמען מיט נאָך אייניקע יידן. די גאַנצע גרופּע האָט מען פאַרשיקט קיין סיביר, ווו איינער פון זיי, יוסף טייטלבוים, איז דאָרט געשטאָרבן. די לעבן געבליבענע זענען באַפרייט געוואָרן ערשט אין די יאָרן 1920/21. נאָך פּוילנס באַפרייונג, אין יאָר 1918, האָט ר' ירמיהו קאַליש זיך אומגעקערט קיין אָפּאָלע — און מ'האָט איינגעשטעלט שלום־בית צווישן די רבנים, ר' יאַנקעלע זאַמבערג איז צוגענומען געוואָרן ווי דער פערטער שוחט פון דער קהילה און זיך אַרויסגעוויזן ווי איינער פון די בעסטע. אַ גוטער פאַכ־מאַן, אַ תלמיד־חכם און ירא שמים. אַפילו זיינע אַמאָליקע קעגנערס האָבן איצט געהאַט פאַר אים דעם גרעסטן דרך־ארץ.

אויך ביי מיר איז פאָרגעקומען אַ חדש ימינו כקדם. כ'בין צוריק אַוועק לערנען ביי ביידע, פריערדיקע תלמידי־חכמים מיינע. אויך ר' לייבל אייגער איז געקומען צוריק און מיר האָבן ממשיך געווען עטלעכע יאָר. נאָך זיין אָפּפאָר, בין איך געבליבן דער איינציקער תלמיד זייערער. אויסער מאָנטיק, דעם מאַרק־טאָג, ווען די גאַנצע משפּחה איז געווען פאַרנומען אינעם אָרעמען קלייטל פון פאַרבן און גאַלאַנטעריע, אָדער ווען ר'איז געווען באַשעפטיקט ביי אַ בוררות פון דיני ממונות, האָט ער שפּאַ־צירט אין שטוב מיט זיין לולקע־ציבוך אין מויל און געלערנט מיט מיר פון אויסנ־ווייניק אַלע ששה סדרי משנה, אָדער זיך גע'מוח'ט איבער פאַרשידענע חסידישע צי קבלה־פראַגן. ער האָט אין פולן זין פון וואָרט מקיים געווען דעם פּסוק „והגית בו יומם ולילה".

הגם די שיעורים האָבן זיך געצויגן אייניקע שעהן, איז עס געווען אַ פאַרגעניגן. דערנאָך האָט ער געדאַוונט און מיר האָבן צוזאַמען געגעסן מיטאָג.

ה

ר' ירמיהו קאַליש איז געווען אַ פּערזענלעכקייט פון אַ גאָר אַנדערן פאָרם — נוסח וואָרקע. ער האָט זיך נוהג געווען לויט אַ רבנישן לעבנס־שטייגער: געפירט אַ טיש, געזאָגט תורה, געטיילט שיריים נאָך די שבתדיקע און יום־טובדיקע סעודות. אומפאַרגעסלעך איז געווען זיין קבלת־שבת, זיין זאָגן שלום־עליכם און קידוש מאַכן. ס'האָט אויסגעזען, ווי ער וואָלט געשוועבט אין די עולמות עליונים. אין אַלגעמיין איז ער געווען אַן עניו, נאָר אין באַזונדערע פאַלן — מקפיד געווען אויף זיין כבוד.

ערב פּסח 1918 האָט די פּוילישע מאַכט צוגעטיילט מעל צו באַקן מצות פאַר יידן. דער באַדינג איז געווען, אַז דאָס זאָל פאָרקומען אונטער דער אויפזיכט פון

הויפּט רב און אַ ספּעציעלן קאָמיטעט, וואָס זאָל דערנאָך פאַרטיילן די מצות פאַר די צוויי טויזנט משפחות, אַן ערך אַכט טויזנט נפשות. דאָס מעל האָבן באַקומען נאָר יענע בעקערס, וואָס זענען באַשטעטיקט געוואָרן צום באַקן כשר לפּסח. אַ געוויסער שוסטער, (מרדכי האָט ער געהייסן), האָט זיך איינגעאָרדנט אַ מצה־בעקעריי, וועלכע איז נישט געוואָרן אַנערקענט, דערפאַר האָט ער נישט באַקומען צוגעטיילט קיין מעל. איז דער מרדכי אַריין צום רב און געדראָט, אַז ער וועט אים, דעם רב, מסר׳ן. האָט ר׳ ירמיהו אים שטיל געענטפערט:

— דו וועסט נאָך קומען צו מיר אין די זאָקן בעטן מחילה — און נישט מסר׳ן...

אַזוי איז טאַקע געשען. פון יענער געשעעניש, איז מרדכי דער שוסטער און זיין ברודער הלל דער ברוקאַזש געוואָרן דעם רבס שטאַרקסטע אָנהענגערס און אַפילו רעאַגירט פיזיש, ווען דער רב איז אַרויסגעטרעטן קעגן דעם דראַמאַטישן קרייז, וועלכער ס׳האָט געשאַפן דער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין, אונטער דער השפעה פון די בונדיסטן און קאָמוניסטן.

ו

די קאָמוניקאַציע פון אָפּאָלע אין די גרויסע שטעט, ווי לובלין און וואַרשע, איז געווען מיט דער קליינבאַן (קאָלייקע), וועלכע האָט קורסירט צווישן אונדזער שטעטל און נאַלענטשאָוו, ווו מ׳איז איבערגעגאַנגען אין אַ נאָרמאַלער באַן, וואָס איז אָבער דורכגעפאָרן נאַלענטשאָוו נאָר איינמאָל אין טאָג. די קליינבאַן איז געווען צוגעפּאַסט צו דער צייט פון אַראָפּלאָזן און אויפנעמען די פּאַסאַזשירן, וואָס זענען געקומען אָדער געוואָלט פאָרן אין איינער פון די צוויי גרויסע שטעט. אויב די נאָרמאַלע באַן האָט פאַרשפּעטיקט, האָבן די פּאַסאַזשירן פון דער קאָלייקע געמוזט וואַרטן אַ גאַנצן מעת־לעת, ביזן אָנקום פון דער צווייטער באַן. דעריבער איז אין נאַלענטשאָוו געווען אויפן וואַקזאַל אַ גרויסער וואַרטע־זאַל מיט אַ בופעט, וועלכער איז בדרך כלל געווען איבער־פולט מיט מיליטער־לייט, קריסטן און יידן, מענער, פרויען מיט זייערע קינדער.

איינמאָל בין איך אָנגעקומען פון וואַרשע מיט אַ ביסל סחורה און געוואָרן דער־שטוינט, ווען כ׳האָב אויפן וואַקזאַל דערזען מיין רבין, דער טאַרלאָווער רב און דעם טשמיעלאָווער רבין ר׳ יחיאל מאיר הלוי עפּשטיין מיט זיין שמש, וועלכע זענען אַטאַקירט געוואָרן פון אייניקע אַנטיסעמיטן און די יידן פאַרטיידיקן זיי, באַ־מיענדיק זיך אָפּצושטויסן די אָנגרייפערס.

איך בין גלייך אַריין אין דער פּריוואַטער וווינונג פונעם נאַטשאַלניק פון דער סטאַציע און אים געבעטן ער זאָל באַזאָרגן אַ ספּעציעל פאַרמאַכטן וואַגאָן, אַ באַהייצטן, פאַר די רבנים און זייערע באַגלייטערס, אַוועקשטעלן באַם אריינגאַנג אַ באַן־אַרבעטער וואָס זאָל אַהין אַריינלאָזן נאָר די פּאַסאַזשירן אויף וועלכע איך וועל אָנווייזן. דער נאַטשאַלניק, אַ פיינער קריסט, האָט מיר צוליב געטאָן — און אַ דאַנק דעם האָבן די יידן געקענט אומגעשטערט פאָרן ווייטער. איך האָב זיי אויך פאַרזאָרגט מיט אַלעם נייטיקן. ערשט אין דער פרי האָט די קליינבאַן אויפגענומען די פּאַסאַזשירן און אַוועק קיין אָפּאָלע. פערד־און־וואָגן פון דער יידישער גאַרבעריי האָבן אָפּגעוואַרט דעם טשמיעלאָווער רבי.

נאָך יענער געשעעניש, איז פאַריבער אַ שטיק צייט. דאָס לעבן האָט זיך נאָר־מאַליזירט. דריי אָדער פיר יונגעלייט זענען צוריק געגאַנגען לערנען ביי ר׳ ירמיהו קאַליש. ער האָט זיך נוהג געווען צו זאָגן אַ „מילתא דבדיחותא״ (וויץ) פאַרן לערנען. אייניקע פון זיי, הגם עס זענען שוין פאַריבער צענדליקער יאָרן, געדענק איך גוט:

אַ געוויסער דאָרפסמאַן האָט געוואָלט משדך זיין זיין זון מיט אַ טאָכטער פון אַ שיינער משפחה, האָט ער גענומען אַ מלמד ער זאָל צוגרייטן דעם תכשיט צו אַ פאַרהער. דער מלמד האָט שווער געאַרבעט, אָבער נישט מצליח געווען אין זיין אויפגאַבע, ווייל דער דאָרפישער קאָפּ האָט נישט תופס געווען. האָט ער עס געוואָלט מאַכן בקיצור, און אַזוי דערקלערט דעם תלמיד:

— יינגעלע, אַז מ׳וועט דיך פרעגן וואָס לערנסטו, זאָלסטו ענטפערן: ארבעה שולחן ערוכ׳ס — „יורה דעה״, „אורח חיים״, „חושן משפט״ און „אבן עזר״. אַז מ׳וועט דיך פרעגן וועלכע דינים האָסטו געלערנט, ענטפער־זשע: אין „אורח חיים״ האָב איך געלערנט אַז איינער געדענקט נישט אויב ער האָט געזאָגט טל־ומטר אין דער שמונה־עשרה, אָדער נישט געזאָגט, איז אויב עס זענען אַריבער מער ווי 30 טעג, דאַרף ער נישט נאָך אַמאָל דאַווענען; און אין „יורה דעה״: אַז מען געפינט אַ נאָדל אין אַ פּופּיק און זי האָט אים דורכגעלעכערט — איז דער פּופּיק טריפה; אין „חושן משפט״: אַז איינער זיצט 3 יאָר אין אַ פעלד — איז חזקה; אין „אבן עזר״: אַז אַ פרוי איז נישט געהאָרכזאַם צו איר מאַן, גייט זי אַרויס אָן אַ כתובה.

אַז ס׳איז געקומען דער טאָג צו פאַרהערן דעם חתן־בחור, האָט ער טאַקע גע־ענטפערט בקיצור: „אַז ער לערנט ארבעה שולחן־ערוכ׳ס, אויסגערעכנט זייערע נעמען און בנוגע דעם דין, האָט ער עס גאָר געמאַכט בקיצור: „אַז אַ טל־ומטר פאַלט אַריין אין אַ פּופּיק און זיצט דאָרט 3 יאָר — גייט ער אַרויס אָן אַ כתובה״...

דער צווייטער וויץ: ערב פסח האָט אַ דאָרפס־ייד געשיקט זיין זון אין שטאָט אַריין צום רב, ער זאָל אים אויסלערנען אַ פשט׳ל און דערפאַר מיטגעבן אַן אינדיק פאַרן רב. איידער דאָס יינגל איז אַוועק פון דער היים, האָט דער טאַטע אים איבער־געפרעגט, צי ער וועט וויסן וואָס צו זאָגן דעם רב. „אוודאי״ — ענטפערט דער בחור. — „איך וועל זאָגן: גוט מאָרגן אינדיק, מיין טאַטע האָט אייך געשיקט אַ פשט׳ל איר זאָלט מיך אויסלערנען זיין אַ רב״.

אַזוי אַרומשפּאַצירנדיק איבערן ציימער, האָט ר׳ ירמיהו אָנגעצונדן זיין לולקע־ציבוך און אָנגעהויבן איינקנעלן מיט די תלמידים אַ סוגיא, מיט די געהעריקע מפרשים, נאָר אָן איבעריקן פּלפּול, פאַרטיפט די פראַגן, און זעענדיק אַז מיר זענען שוין אויפן ריכטיקן וועג, האָט ער אונדז אַליין געלאָזט דיסקוטירן און זיך אַמפּערן. דאַקעגן ער האָט זיך גערויכערט דעם לולקע־ציבוך, אריינגעפאַלן אין התפעלות און אוודאי געטראַכט וועגן זאַכן וואָס געפינען זיך אין די הויכע וועלטן. ס׳איז אַזוי אַוועק אַ שעה צייט, דערנאָך האָט ער ווידער מיט אונדז אָנגעהויבן — ביז אין דער שפּעטער נאַכט, אויסער שבת און יום־טוב, פאַרשטייט זיך.

ח

אין יאָר 1918 בין איך געבליבן זיין איינציקער תלמיד, אָבער די שיעורים און די התפעלות פון זיי זענען געווען די זעלבע, מיט איין אונטערשייד: אַז ס'איז אַרויס־געקומען אַ שאלה, האָט ער מיך אין איר באַטייליקט און דערנאָך געוויזן די פּוסקים אחרונים וועלכע באַהאַנדלען די דאָזיקע שאלה און זייער פּסק הלכה. די באַציונגען צווישן דעם רבין און תלמיד זענען געווען מער אינטימער. די דאָזיקע אידיללע האָט אָנגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט, באַזונדערס אין יאָר 1919, ווען כ'האָב זיך אויסבאַהאַלטן פון גיין דינען אינעם אַנטיסעמיטישן פּוילישן מיליטער, און בין געשלאָפן באַם רבין. לויטן געזעץ, האָט געדראָט טויט־שטראָף פאַר דעזערציע, דעריבער האָב איך באַשלאָסן זיך צוצושטעלן. קיין פעלער האָב איך נישט געהאַט, מאַכן זיך אַ פעלער — האָב איך נישט געוואָלט, האָט מען אָנגעוואָנדן דאָס אויסגעפּרוּווטע מיטל פון... אָפּצערן זיך: ניט שלאָפן, ניט עסן, ממש פּייניקן זיך אין אַ שאַרפער פאָרם אין משך פון אַ קורצער צייט. דער רבי האָט מיך גראָד דערמוטיקט אין יענער שווערער צייט. נישט געלאָזט איינשלאָפן, ווען ער איז געגאַנגען אין בעט אַריין, בין איך אַוועק אויף אַ 20־קילאָמעטערדיקן שפּאַציר. נאָך 2 וואָכן עינויים, האָב איך זיך געשטעלט פאַר דער מיליטערישער קאָמיסיע, וועלכע האָט מיך באַפרייט אויף אַ יאָר. איך האָב זיך אומגעקערט צום נאַרמאַלן לעבן, אָנגעהויבן גוט צו עסן און געשלאָפן פאַר יענע דעפיציטע נעכט. איך בין אויך צוריק צום לערנען אויפן פריערדיקן שטייגער, וואָס האָט מיך נאָך מערער מקרב געווען צום רבין ר' ירמיהו קאַליש זצק"ל.

אין ווינטער 1921 בין איך געווען געצוווּנגען, קעגן מיין ווילן, באַזונדערס קעגן ווילן פון דער רביצין קיילע נחמה ע"ה, צו טאָן עפּעס אַזוינס וואָס האָט צוליב רכילות און אינטריגעס דערפירט צו אַ פאַמיליע־קאָנפליקט און כ'האָב געמוזט פאַרלאָזן דאָס דאָזיקע אינטערעסאַנטע לעבן און נישט געקענט אָנהאַלטן די ביז איצטיקע באַ־ציונגען מיטן מורי ורבי המובהק, הגם ביי צופעליקע באַגעגענישן, האָט ער זיך תמיד פאַראינטערעסירט ווי אַזוי איך לעב.

אין יאָר 1922 האָט דער רבי פאַרלאָזט דאָס שטעטל און מיט דער משפּחה איבער־געפאָרן קיין וואַרשע, ווו ר'האָט דאָרט פאַרנומען דעם כסא הרבנות. אַזוי ווי ער האָט פון דער אָפּאָלער קהילה באַקומען דעם געהאַלט, פלעגט ער פון צייט צו צייט באַזוכן דאָס שטעטל און מיר האָבן געהאַט געלעגנהייטן זיך אויסצושמועסן, בפרט, אַז אין יענער תקופה בין איך געווען סעקרעטאַר פון דער קהילה, נאָך דעם ווי איטשעלע ווייַנמאַן האָט עמיגרירט קיין אַמעריקע.

ט

הרב ר' ירחמיאל שאַפּיראָ איז פאַרבליבן דער איינציקער רב אין שטעטל. ס'איז אָבער געווען נייטיק אויך אַ מורה־הוראה און די פּני האָבן פאַרגעשלאָגן מיין פאָטער, ר' איטשע מאיר דוזמאַן, צו פאַרנעמען דעם דאָזיקן אַמט, וועלכן ער האָט געפירט מיט אַ סך יושר און כבוד.

אין יאָר 1924, פאַר מיין חתונה, בין איך אַוועק זיך געזעגענען מיטן הרב שאַפּיראָ. ער איז געווען אין אַ גוטער שטימונג און מיר געוווּנטשן הצלחה. איך בין איבער־

געפאָרן ווינען אין אָסטראָווצע, ווו כ׳האָב געפירט אַ טריקאָטאַזש־פאַבריקל, דעריבער געמוזט פאָרן פון צייט צו צייט קיין וואַרשע, אין געשעפטלעכע אָנגעלעגנהייטן. אין דער הויפשטאָט פון פוילן האָב איך זיך געטראָפן מיטן הרב ירמיהו קאַליש, וואָס האָט זיך אינטערעסירט מיט מיין אָרט לעבן.

אין יאָר 1924 אָדער 1925 האָט די פוילישע מאַכט פאַרלאַנגט צו ווילן אַ „דו־כאָווני ראבין״. איך ווייס נישט ווער עס האָט משפיע געווען אויף מיין פאָטער, אַז ער זאָל אַרויסשטעלן זיין קאַנדידאַטור קעגן הרב ר׳ ירחמיאל שפירא זצ״ל. די וואַלן זענען טאַקע פאָרגעקומען, אָבער מיין פאָטער איז דורכגעפאַלן. ער איז נאָך געבליבן אַ לאַנגע צייט אויף זיין אַמט, אָבער אַ מחלוקת איבערן כסא הרבנות איז פאָרט געווען.

אין יאָר 1928 איז ר׳ יוסף פריד, באַקאַנט ווי יאָסקע נתן אייזיקס, באַשטימט געוואָרן אַלס מורה־הוראה און זיך געהאַלטן נייטראַל פאַר אַלע צדדים. אין זעלבן יאָר האָב איך ליקווידירט מיין פאַבריק און געוואָרן בוכהאַלטער אין אייניקע אונטער־נעמונגען. איך בין שוין נישט געפאָרן קיין וואַרשע, דעריבער אויך נישט געהאַט די מעגלעכקייט צו טרעפן זיך ווייטער מיטן ר׳ ירמיהו קאַליש. געהערט האָב איך וועגן אים, אַז זיינע מידות טובות זענען געשטיגן אַלץ העכער און העכער.

וועגן זיין מאַרטירער־טויט זענען פאַראַן צוויי ווערסיעס:

איינע, אַז ווען די דייטשע רוצחים זענען צו אים אַריין, האָט ער זיך אויף זיי צע־שריגן און איז אויפן אָרט נפטר געוואָרן.

די צווייטע, אַז די נאַציס ימ״ש, האָבן אים געשאָסן. מעגלעך, אַז ביידע ווערסיעס זענען ריכטיק...

אזכרה פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע „התאחדות״ אין רידער וואַלד אין כ׳ תמוז, יאָרצייט פון ד״ר הערצלס טויט.

אזכרה לד״ר זאב הרצל בכ׳ תמוז, מטעם ההסתדרות הציונית, ביער רודה.

אין שטעטל

אברהם ראָזענפעלד (באָנטשע)

אויסצוגן פונעם בוך „די גרינע בריק", דערשינען אין וואַרשע, 1924, אין פאַרלאַג ש. יאַצקאָווסקי.

דער שמאַלער זאַמדיק־ליימיקער וועג וואָס הייבט זיך אָן שלענגלען צווישן די ריזיק־הויכע קוזמירער בערג, ווו צווישן צוויי קרומע מויערן־ווענט שניידן זיך דורך פרייע, ברייטע, פאַרשידנפאַרביקע, געקעסטלטע פעלדער; קליינע, מיט גרינעם מאָך באַוואַקסענע פאַרזאַמלטע וואַסערלעך וואָס גיסן זיך צענויף מיטן ווייסן, אויסגע־שפרייטן שאַסיי — דער דאָזיקער וועג פירט צו מיין היים.

קנאַפּע צוויי צענדליק יאָר ווי איך בין פון דער היים פאַרוואָגלט. אין דער פריסטער יוגנט האָב איך אין איר געפעלשט, פאַרמיאוסט איר שיינקייט, מיט געוואַלד זיך אַרויס־געריסן פון אירע אָרעמס און אַנטלאָפן אין דער וועלט אַריין; אַצינד קער איך זיך אום אַהין ווי אַ זינדיקער. אַ פאַרבענקטער, מיט אַ פול שווער האַרץ און צאַפּלדיקער נשמה. קניען וויל איך אויף אַלע ערטער, די הייליקע קברים, ווו עס איז באַגראָבן אַזוי פיל זכרונות פון מיין קינדהיים און יוגנט — אַ שטיק פון מיין לעבן.

אין שטילקייט איז דער דרויסן געהילט. קיין בלאָז, קיין שאָרך. אַלץ איז שוין איינגעשלאָפן. אַן אויסגעשפּרינקלטער הימל ווי אַן אויסגעזעצט פעלד מיט מאַן־קעפּלעך; פויל שלעפּט ס'פערדל דאָס וועגעלע באַרג אַרויף, ווו פון ביידע זייטן וואַכן פאַר־צווייגטע, שלאַנקע טאַפּאָלן. דער וועג ווערט מיר היימלעך. אין מיין קאָפּ ווימלט אַ תהום פון דערינערונגען, אַ גאַלעריע פון געשטאַלטן און פּלעצער האָבן זיך פאַר מיינע אויגן געשטעלט, אַלע זענען זיי מיר נאָענט און טייער און איך ברען מיט אומגעדולד: ווי אַ מאַגנעט ציט עס מיך אַהיים, אַהיים.

איז דאָס מיין היים?

אַ געריצטער און אויפגערעגטער בלאָנדזשע איך אַרום ווי אַ שאָטן, איבער די גאַסן און געסלעך. דער קאָפּ איז מיר אָנגעגאָסן ווי מיט בליי. דאָס האַרץ טיאַכקעט און די אויגן זוכן ציטערדיק, נישטערן גיריק — ווו זענען זיי דען אַלע, די מיר גוט באַקאַנטע ערטער און פּנימער? פרעמד איז מיר דאָ אַלץ. איך בין געגאַרט און באַלייד־דיקט. אַזוי דאַרף זיך שפּירן אַ קינד, וואָס קומט צוריק נאָך לאַנגע יאָרן אַהיים און דערווישט די מאַמען אין די אָרעמס פון אַ פרעמדן מאַן...

די צייט האָט זיך געגלוסט אַ שטיף טאָן און זי האָט ווי אויף אַ שאָך־ברעט די פיגורן אומגעביטן און איבערגערוקט, איבערגעוואָרפן זייערע פּאָזיציעס; דעם „זקן" אין קעסטל באַהאַלטן, דעם „מלך" אין אַ ווינקל פאַרשטעקט; דער „ריטער" איז אָפּגעפאָרן און דאָס איינפאַכע „פענדל" דערהויבן, פאַרקראָכן ווי ווייט אַריבער דער גרענעץ... יינגלעך האָט זי — די שטיפערין־צייט — בערדלעך אָנגעהאָנגען, אויס־געבלייכט זיי די רויטע בעקלעך, אויסגעלאָשן די בליציקע אויגעלעך און שוואַרץ־בערדיקע האָט זי אויסגעווייסט און איינגעשרומפּן; קינדער אין די וויגן האָט זי ווי ביי די אויערן אויסגעצויגן און זיי דעם טיטל „פּאַנעס" געשענקט; קליינע מיידלעך

האָט זי קינדער אויף די הענט און ביי די פּאָלעס אָנגעזעצט און יונגע ווייבלעך האָט זי געבראָכענע, פרומע באָבעס געמאַכט...

טאָקע פּונקט נאָר ווי ספּעציעל אויף נישט צו דערקענען!

„לאָקשן! לאָקשן!"...

אויסערלעך האָט זיך דאָס שטעטל כלומרשט אויסגעפּוצט ווי אַן אויפגעקומענער גביר און גדלותט זיך מיט די באַלקאָנען, וואָס זיינען אויף די בלינדע חורבות־לעכער אויסגעוואַקסן, נאָר אונטער זיי הערשט אַ גייסטיקער דלות. אַ פּוסטקייט און לערקייט. עס ווייעט אַ מרה־שחורה וואָס דרינגט אַריין ביז צום מאַרך. אַ שטיל בית־עולם מיט לעבעדיקע מתים.

א טייל פון דער שוסטער־גאַס • קטע מרחוב הסנדלרים

אין די האַלב־אויסגעליידיקטע געוועלבער זיצן פאַרדאַגהטע יידן און יידענעס מיט פינצטערע פּנימער, נעמען זיך די אויגן אַרויס פאַר אַ קונה און גלייכצייטיק פלאַטערן זיי, טאָמער קומט ער, דער קונה... דאָס שטיקל סחורה ווערט געצערטלט, ווי אַ גוטער קעסט־איידעם; צען מאָל אַ טאָג וואַרפן זיך איבער מאַן און ווייב מיט אַן עצה:

— פאַרקויפן אָדער נישט פאַרקויפן? ס'איז אַ האַרבע פראַגע: וואָרום אַ וואָסער פרייז מען זאָל נישט אָנציען — האָט מען זיך געגאַרט. פאַר דער סומע וועט מען שפּעטער אין דער גרויסער שטאָט קוים האַלב סחורה קריגן. נמצא, אַז די קראָם גייט מטה, מטה.

איז געבליבן — יאָ פאַרקויפן. וואַרט מען אָפּ געשפּאַנט דעם פויער, דעם בעל־

הגוף — דער היינטיקער שטעטלשער הויפּט־קאָנסומענט — און אַט פּאַרט אָן דער „מלך הגואל" ברייט מיטן קנאַק, לאָזט דעם „וואַסאַנג" אין מיטן מאַרק שטיין און פאַר־קערוועט גלייך אינעם — „סקלעפּ פּאַלסקי"... מיט איין שריט צו־נישט געמאַכט דעם קרעמערס חשבון.

ביי די סקריפּנדיקע מאַשינען זיצן בעלי־מלאכות און פירן אויס אָן חשק די באַ־שטעלונג. זיי האָבן אינעם יאָריד אַ שטיק האַרץ אַוועקגעלייגט, איידער ס'איז געלונ־גען אַרויפצושלעפּן דעם פויער אויף דער העכסטער אָקטאַווע פון נייעם, אויפגעשפּילטן הויכן פּרייז...

פאַרשטאַפּט געוואָרן אַלע פרנסה־קוואַלן. דאָס לעבן איז האַרט און אכזריותדיק. עס פאַדערט. האָבן זיך יידן אָנגעכאַפּט אָן ווינט — „לאָקשן" (דאָלאַרן)...

מען דאַרף נישט צום דאָזיקן האַנדל קיין קענטענישן, שכל און געשליפנקייט. ס'איז אַ מין קייטעלע־שפּיל: טרעף אָדער פעל! געראָטן — מאַכט מען שבת צווייערליי קוגלען: אַ געבלעטערטן און געשיטן; אַלא נישט — איז מען יוצא מיטן פאַראַכטאַגיקן...

איז ווער עס האָט אַ האַנט און אין דער האַנט עפּעס — „קנעט לאָקשן"...

יונגעלייט, וואָס זייער גאַנצע שקלא וטריא איז געווען נאָר מיט אביי ורבא; אַזעלכע, וואָס האָבן שוין אַ סיום געמאַכט אויף „תורת מאַרקס"; וואָס האָבן שוין דורכגעלייענט „מעשה בראשית"; העלדן פון ראָמאַנען; חתנים פון רייכע כלות; פּלעצל־בעקער און תבואה־הענדלער; און ווער נישט? פייוול דער מלמד האָט אויף דער עלטער דעם „ברוך־אתא" פאַרגעסן, דאָס טייטל צעבראָכן און זיינע לעדערנע לאָקשן אויף אַמעריקאַנער פאַרביטן... פּערל די שמאַדערין, די שטעטלשע בגידה נומער 1, קייט „לאָקשן" אין מיטן שלאָף... אפילו דער קברן, דער טויבער אברהם־יצחק, האָט זיין „געשעפט" אויפגעגעבן און „באַגראָבט" „לאָקשן" אין בוזעם...

און באַגעגענען זיך צוויי יידן אין גאַס, איז אַנשטאָט אַ „גוט מאָרגן", גיט איינער דעם צווייטן אַ שאָקל מיטן קאָפּ:

— נו, וויפל?

מענדל וואַסערטרעגער ברענגט אַריין אין דער פרי וואַסער, שטעלט ער פעסלעך מיט די נאָסעס אַוועק און גיט צום אַלעם ערשטן אַ פרעג:

— נו, ווי האַלט עס?...

באַגינען, דאָס שטעטל ליגט אין אַ ווייסן נעפּל געהילט. שטיל טוליען זיך די הייזלעך, ביימער בויגן צו דער ערד זייערע קעפּ און אויף זייערע צווייגן הענגען בנס אָפּגעטרוקנטע געלע בלעטער, שאָקלט זיי דער ווינט, גיבן זיי זיך אַ מיש און עס דוכט זיך, זיי קרעכצן: — מיר שטאַרבן אָפּ!... פון ערגעץ טראָגט זיך אַ געשטיקט געוויין; אַ האָן גיט עפּעס אַזוי אומהיימלעך אַ קריי און עס גיט דיר אַ צופּ ביי דער נשמה אַ טרויער און בענקשאַפט; פּיניע שלייען שלייכט איבער דער גאַס און וועקט פאַר־עקשנט „לעבודת הבורא" און אין יעדן קלאַפּ הערט זיך ווי אַ מוסר: „ביז וואַנען, נאַרישער מענטש, וועסטו פאַרשלאָפן דיין וועלט?"... גיבן זיך אַ לאָז אַרויס פאַר־פעדערטע יונגעלייטלעך מיט פאַרדרייטע היטלען, צעשפּיליעטע העלדזער און נאָכ־שלעפּנדיקע זיך כאַלאַטלעך. זיי פליען ווילד מיט ברענענדיקע אויגן, אָפענע מיילער און פאַרשפּיצטע נעז און זיי וואַרפן מיט די הענט אייליק:

— וווהין אַזוי פרי?

אָבער אסור. נישט פּיניע האַמער האָט זיי פון אונטער די וואַרעמע איבערבעטן אָפּער געשלעפּט און נישט גאָט דינען לויפט מען דאָס — צו דער „עבודה זרה" איז מען אויפגעשטאַנען. הערט איר נישט דאָס פייפן פון דער אַנקומענדיקער קאַלייקע? דאָס האָט זי אַצינד געבראַכט מענטשן פון סאַמע וואַרשע, פון דאָרט ווו מענטשן זענען אַזוי געלייטזעליקט צו וויסן יעדע שעה געגנוי — ווי עס האַלטן „לאַקשן"...

און יעדער פּאַסאַזשיר מיט אַ פּעקל אויף דער פּלייצע ווערט אַרומגערינגלט, ווי אַ שטיקל צוקער פון בינען:

— וואָס הערט מען? וויפל איז ער נעכטן געשטאַנען?...

***

— ווו זענען די ליבהאַרציקע בית־מדרשניקעס מיט די פאַרחלומטע אויגן, וואָס האָבן מיטן זיסן, האַרציקן גמרא־ניגון אויסגעקלאָגט דעם גאַנצן וועלט־צער? ווו זענען די „משכילים" מיט די ברייטע פאַנטאַזיע־פליגל, וואָס האָבן געפלאָגט פאַרן קיום פון „פאָלק"?

און עפּעס אַ לץ כיכעט מיר שפּאָטיש אין די אויערן:

— לאַק־שן!... לאַק־שן!...

די גרינע בריק

אין דער זייט פון ברייטן, טיפן וואַסער, וואָס האָט כוואַליעווייז געשטראָמט אין דער קליינער קיילעכיקער שלאָס־מיל, און דאָרט מיט אימפּעט דאָס הילצערנע ראָד געשלעפּט און געדרייט, וואָס האָט זיך סקריפּענדיק און קרעכצנדיק אונטערגעגעבן — איז אַן אינדזעלע געלעגן, אַן אינדזעלע, וואָס האָט זיך געבילדעט פון זיך זעלבסט, ווער ווייסט אין משך פון וויפל יאָר.

קליין איז געווען דאָס אינדזעלע, מער ווי אַ העלפט מיט וואַסער באַדעקט, און מיט אַ געדיכטן, גרינעם מאַך איז עס באַוואַקסן געווען. ציטערדיקע יונגע ביימלעך האָבן נישט זיכער די קעפּעלעך אַרויסגעשטעקט, די צווייגעלעך צעשפּרייט און פאַרוווּנדערט געשטאַנען, געקוקט אין דער וועלט אַריין.

ווי אַ קינד פון אַ מילדער מוטער, איז עס שטענדיק געגלעט און געלאַשטשעט געוואָרן פון וואַסער. נאָר אַמאָל, ווען דאָס וואַסער האָט זיך צעברוגזט און צעשווימט, איינגעגעסן זיך אין דעם אינדזעלע, האָט זיך געדוכט, ווי עס פירט אַ מלחמה דערמיט, אַ שטענ־דיקע מלחמה. אפשר נאָך מששת ימי בראשית. און ווי אַ עלדז ליגט איינגעוואַקסן דאָס אינדזעלע, און אויף קיין פאַל קאָן עס דאָס נישט גובר זיין.

אין דעם וואַסער האָבן זיך אונדזערע טאַטעס יינגלווייז געבאָדן. און אַ אינדזעלע האָט ווי אַ פונקט פאַר שווימערס געדינט, אַ גרענעץ, צו וועלכע יעדעס יינגל האָט זיך באַקומען געוואָלט. מיט איין שפּרונג איז אַ יינגל אין וואַסער אַריין, אַ נורעק אונטערן וואַסער געמאַכט, פולקעס געלייגט, אָדער טריט־וואַסער געגאַנגען. און גלייך אַהין, מוטיק זיך אויפגעשטעלט, פון אַ ביימל אַ צווייגל אָפּגעריסן און אַנטקעגן די רעשט שוואַכע יינגלעך, וואָס זענען ביים ברעג געשטאַנען, און מיט פולע אויגן־קנאה

אַהער געקוקט, אַליין זיך באַטראַכט ווי אַ העלד נאָך אַ פּאַזיציע איינגעמען; מער האָט מען דערפון נישט געוווּסט.

נאָר שפּעטער, ווען דאָס מילעכל האָט אָפּגעברענט און מען האָט גראָד אין שטעטל אַ שאָסיי אָנגעהויבן דורכפירן, און אַן אָרט אין וואַסער איז דערצו נויטיק געווען — האָט דער אַלטער פּריץ אָפּגעצויגן דאָס וואַסער און נאָר אַ שמאָלן פּאַס געלאָזט, וועלכער שלענגט זיך ביז צום פּיסציק און ווערט פאַרפאַלן דאָרט פון אויג. איז דאָ אַ טראַקט געוואָרן, אַ הילצערנע בריק האָט מען איבער דער ברייט פון טייכל אויפגעשטעלט, הייל־אַנקעס זענען די זייטיקע, ליידיקע פּלעצער געוואָרן, אַזוי אַז עס איז גאָר נישט געווען צו דערקענען, אַז דאָ איז אַמאָל אַ וואַסער געווען.

אָבער די גרעסטע ענדערונג האָט דאָס אינדזעלע באַקומען. מיט אַמאָל איז עס ווי אויסגעוואַקסן, ברייטער און גרעסער געוואָרן, די אויבנדעק זיכערער, פעסטער, משופע פון ביידע זייטן איז עס ליגן געבליבן מיט די ביימלעך אויפן רוקן, פון וועלכע עס איז מיט דער צייט דיקע. הויכע ביימער געוואָרן. אַ שיינער, נאַטור־רייכער גראָז־באַרג, וועלכער האָט זיך אין ריינעם, פליסנדיקן טייכל, ביים זון־אונטערגאַנג, אין פאַר־שידנפאַרביקע קאַלירן געשפּילט און מיט שטומע בליקן איבערגעקוקט זיך מיטן אַנטקעגנאיבערדיקן געדיכטן גרינעם פּיסציק־וואַלד, וואָס האָט מיט די ברייטע צווייגן די זון־שטראַלן זייער וועג פאַרשפּאַרט; אַפילו אַ נייעם נאָמען האָט עס באַקומען. די „גרינע בריק", אַזוי האָט מען אָנגעהויבן רופן און ביסלעכווייז האָט עס אַ באַדייטנדיקע ראָל אָנגעהויבן אין שטאַטישן לעבן צו שפּילן.

א גרופּע „גורדוניסטן" אונטער דער גרינער בריק ● קבוצת חברים מ„גורדוניה" מתחת לגשר הירוק

פריער איז עס נאָר אַן אינטערעס פאַר ווייסע חברה געווען. צו פאַרברענגען דאָרט אַ פרייען טאָג. איז מען צום טייכל געגאַנגען פסחדיקע כלים טובלען, האָט מען זיך אויף דער „גרינער בריק" אַרויפגעכאַפּט. די סקעלעטן־ביימער האָבן זיך געטוליעט, מיט די צווייגעלעך געדעקט, ווי זיי וואָלטן זיך די אויגן נאָך אַ לאַנגן שלאָף געריבן און סודות פון אַ נייעם לעבן, פון אַ פרישן פרילינג איבערגעגעבן זיך און זיך צו חברה געגייגט און געבוקט:

— ברוכים הבאים! — האָט עס געהייסן.

און חברה, פאַרשטייענדיק דאָס, האָבן די כלים אַוועקגעשטעלט, ביי די הענטלעך זיך אָנגענומען און פון גרויס־פריילעכקייט אַ טענצל געגאַנגען און געזונגען:

„אויף דער גרינער בריק,
זעמיר ווידער צ'ריק;
לאָמיר אַלע פריילעך זיין,
באַלד וועט זומער זיין".

איז ל"ג־בעומר געקומען, האָט מען דעם שטאָטישן „באַרג־סיני" דאָרט אין דער פיסטקייט פאַרגעסן און מען איז גאָר אויף דער „גרינער בריק" געווען. אין טיפן גראָז — באַרג אַראָפּ — זיך געקייקלט, געיאָגט זיך נאָך שמעטערלינגען, נאָך פייגעלעך אויף די ביימער געקלעטערט, געריסן שצאָוו און מיט די שאָסן פון פייל־און־בויגן די לופט פאַרהילכט.

און ווו האָט מען אויף שבועות ביימער געריסן?

באַלד אין דער פרי, עס איז נאָר וואָס די פינצטערע נאַכט אַוועק, די גאָלדענע זון גיסט אַ לויטערע, קלאָרע ליכטיקייט, אַ שטיל, קליין ווינטעלע וועקט די בלעטעלעך, קושט די צווייגעלעך, דאָס טייכל לייכט ריין ווי קרישטאָל און פליסט זיך אין שטילן גאַנג, דאָס גראָז בלישטשעט אין ליכטיקע פּערל, עס פליט דורך אַ קאַמפּאַניע פייגל און פאַרקלינגען מיט זייער געזאַנג די ווייט. אייניקע לאָזן זיך אַראָפּ די טוי פון די גרעזלעך טרינקען — און חברה שטייט שוין אויף דער „גרינער בריק", אויף די שפּיץ־ביימער פאַרקראָכן, שגיידן צווייגן און לאָזן זיי אַראָפּ, און אַנדערע פּאַקן זיי גלייך אין בינטלעך. שפּעטער האָט מען זיך קוים, מיט מסירת נפש, פאַרן קאָוואַלס שגץ מיטן פאַרבערס הייזעריקן הונט, דורכגעכאַפּט אַהיים.

וואָס האָט דען אונדזער „גרינע בריק" נישט געהאָט?

אי בערעלעך אויף תשעה באב, וועלכע האָבן מיט אַ מין הנאה געפּלאָנטערט זיך אין יידישע בערד און פאות, אי זויערע יעזילקעס, וועלכע מען האָט סליחות־טעג געבראָטן דאָרט צוזאַמען מיט די גניבהשע קאַרטאָפל אין פרעמדע פעלדער. און אפילו הושענות, רויטע כשרע ריטלעך. פאַר חברה איז דאָרט אַ לעבן געווען.

דאָרף זיך אָבער מאַכן זומער פאַרנאַכט אַמאָל, עס גייט אַ ייד, אַ מעלער פון מעצשאַסקע־גאַס אַהיים. עס ווערט שפּעט, די נאַכט פאַלט צו, גייט ער אויף דער „גרינער בריק" אַרויף, וואַשט די הענט אין טייכל, פאַרבינדט זיך מיטן קעשענע־טוך און שטעלט זיך אונטער אַ בוים מנחה דאַווענען. אָפּגעדאַוונט און וויל שוין אַוועק. באַמערקט ער פּלוצלונג אַ שטאָטישן יונגערמאַן, אַ שווינדזיכטיקן, וואָס קומט דאָ אַהער אויף פרישע

לופט און צעריידנדיק זיך, גיט יענער איבער ווי פּלאַי־פּלאַים די לופט איז דאָ, ממש מחיה נפשות, און קלאָרנער דאָקטאָר פאַרזיכערט אים, אַז ער קאָן אַזוי לעבן און לעבן — אַלץ איבער דער גוטער, פרישער לופט, וואָס ער געניסט.

און פון דעמאָלט אָן האָבן בעלי־בתים, בערדיקע יידן, אַלע שבת נאָכן עסן אָנגעהויבן קומען אויף די „גרינע בריק" תענוג זיך אָנטון.

— אַהיים ווויטקעס, לאָבוזעס, פּרק זאָגן! — האָט מען חברה אַהיים געיאָגט, ווי פון אַ זאַך, וואָס קומט גאָרנישט צו זיי — און חברה האָט זיך ווי באַליידיקט געפילט, מיט פאַרבענקטע אויגן, מיט פאַרווייטיקטע הערצער און פאַרשעמטע, אַראָפּגעלאָזענע קעפּ, אָפּשייד פון זייער ליב אָרט גענומען און דאָך זיך אַהיים געשאַרט.

די זון האָט אין גרעסטן ברען געהאַלטן און ברייטע שאָטנס אָפּגעגעבן אונטער די דיקע ביימער, וואָס זענען פאַרטראַכט ווי אין מחשבות געשטאַנען. האָט מען די קאַפּאָטעס מיט די שיך אַראָפּגעוואָרפן און באָרוועסע, אין די בלויזע טליתים קטנים אין שאָטן זיך צעלייגט, געאויקעט און געקרעכצט — אַה! אַה! אַ מחיה! איבערגערעדט וועגן דעם וואָס עשו האָט אַלץ די פרישע, געזונטע לופט געשעפּט און מחיה זיך געווען מיט איר פראַנק און פריי, וויפל עס האָט זיך געוואָלט, אָן אַ גראָשן געלט.

גאָר אין די הייסע טעג האָט מען שוין דאָרט מנחה און מעריב געדאַוונט, אַ שלשסעודות מיט זמירות געפּראָוועט, האָט דער טרויעריקער בין־השמשות־ניגון פון „אתה אחד" ווייט אין וועלט־רוים אָפּגעקלונגען און מיטן „פאָטער אונדזערער" פון די זעלנערס נאַכט־געבעט אונטערן פּיסציק־וואַלד און די ווייסע צעשטעלטע ביידלעך צעמישט זיך. חול און קודש האָבן זיך צוזאַמענגעגאָסן. דאָס שוואַכע איז פאַרשלונגען געוואָרן אין דעם געזונטן הויכן קול און צוזאַמען האָבן זיי זיך געריסן אין הימל אַריין...

איז דאָס אָבער דעם פּריץ נישט געפעלן.

— זשידזשי זאַשמיעצאַן מניע פּאַליע! — האָט ער געזאָגט און אַ היטער געשטעלט נישט צו דערלאָזן קיינעם אַהער. האָבן יידן די קעפּ געבויגן, אַ מאַך מיט דער האַנט געגעבן:

— פּטור, נו, ס'לוינט זיך נישט אסור אָנצוהויבן מיט אַן ערל דעריבער — און זענען אַוועק.

עס איז אָבער נאָר אַ קליינע צייט אַריבער און אויף דער „גרינע בריק" איז ווידער אַ נייעס געוואָרן: שוסטער־שניידער־יונגען האָבן דאָרט זייער טאַנץ־פּלאַץ געמאַכט.

האָבן זיך שבת, פון גאַנץ פרי אָן, איבער דער שטאָט געצויגן אַהין אויסגעפּוצטע פאַצעטן. די הויזן ברייט פאַרוואָרפן איבער די האַרטע „בוטעלקעס", מיט קליינע היטעלעך אויף די שפּיץ־קעפּ, די דאַשקעס טיף אין די אויגן אַריין. מיט דינסטמוידן אין קרעטאָנענע שטייף־געקראָכמאַליעטע האַלקעס און ווייסע, אַריבערגעלאָזטע בלוזקעס. און צוזעצט האָט מען זיך דאָרט. איינער אַ זינגער האָט מיט אַ דין קולכל אַ ליד אָנגעהויבן... ווי ער וואָלט זיך עפּעס געבעטן, אָדער אַ שווערע פראַגע געשטעלט זיי:

— פיש אין וו־אַ־ס־ע־ר?

האָבן אַלע שטורמיש אָן ענטפער געגעבן:

— פיש אין וואַסער!

און ווידער אַלע:

— אַ געשמאַקן ביסן האָב איך אייך געבראַכט,
אייך געבראַכט אַ געשמאַקן ביסן".

און גלייך האָט מען טאַנצן גענומען. דער זעלבער האָט אויך קונציק אַלע לעצטע „פּאַלקעס", „וואַלסן" מיטן מויל אויסגעפייפט, אַז די פייגל האָבן זיך דערויף אָפּגערופן. און געלעבט האָט די גאַנצע „גרינע בריק".

אין דער וואָכן ווידער פלעגן זיך באַווייזן, צייטנווייז, בלאַסע בית־המדרשניקעס מיט צעשראָקענע, טרויעריקע אויגן. פון אונטער די לאַנגע קאַפּאָטעס „צאַצקענס" מעטאָדע אַרויסגעשלעפּט. און נאָך אַ לאַנגן אַרומקוקן זיך, שאָקלענדיק אָנגעהויבן לערנען:

— יאָ גולאַיו, טי גולאַיעש, אָני גולאַיוט... אָדער דעם „עיט צבוע" גענומען בהתמדה אויפן קול לייענען. און ביינאַכט, ביי דער שיין פון דער פולער לבנה, מיט מיידלעך שפּאַצירן דאָרט, האָט יעדער פאַר זיין מיידל דאָס שווערע האַרץ אויסגעגאָסן, וואָס דריקט אים שוין אַזוי לאַנג.

שטיל איז די „גרינע בריק" געלעגן — גלייך ווי יעדער ביימל, יעדער גרעזל הערט אויפמערקזאַם ווי עס וועבט זיך אַ יוגנט־ליבע. אַפילו דער „באַנק" מיט די זשאַבעס פון „שלאָס־מיל" האָבן אויך זייערע מאַנאָטאָנע לידער אויף אַ ווײַלע אויפגעהערט און איינגעהערט זיך.

און „זי" האָט געחלומט, פאַרוויגט זיך אין זיסע פאַנטאַזיעס, עפּעס איז איר ליבנדער מיט זיינע מאָדנע רייד אַ העלד ביי איר אויסגעקומען. אַ העלד ווי „משהלע" פון „חרם" אָדער ווי „יוסף" פון „קאַלטן גזלן", וואָס זי האָט דאָ אַנומלט געלייענט. זיי זענען דאָך אויך גאָר פריער בית־המדרשניקעס געווען.

אַ גליקלעכע זעט „זי" זיך שוין, אָט קומט ער, אַ געענדיקטער דאָקטער אַהיים, האָט חתונה מיט איר און גליקלעך לעבן זיי. זיי נעמען דעם רעיענטס הייזל אין גאַרטן, מיט די בלויע און רויטע גלעזערנע באַלן אויף די געפאַרבטע שטעקנס, וואָס געפעלן איר שטענדיק און וואָס עס וואָלט זייער פאַר אַ דאָקטער געפּאַסט. און אַזוי גוט איז איר צו קלערן דערפון. זי וואָלט, דוכט זיך, נישט מיד געוואָרן אַ גאַנצע נאַכט אַזוי גיין און טראַכטן...

פאַרגלוסט זיך אָבער דעם לאָמען „בייאָן" באַנעצן דעם טרוקענעם האַלדז, שפּאַצירט ער פון „רידע" מיטן הילצערנעם פוס אויפן שאָסיי אין שטאָט אַריין. דערשרעקט זיך דער העלד:

— מען גייט — לאָזט ער זיין מיידל איבער און אַליין אַנטלויפט ער און באַהאַלט זיך אין טיף־געהאַקטן זייטיקן גרוב.

און אַמאָל, געווען איז עס אין אַ מאַי־נאַכט. דער בלויער הימל איז פול מיט שטערן אויסגעשטעלט געווען. אַנדערע האָבן זיך מיט די ערטער געביטן און אַ העלן, ליכטיקן פּאַס אויפן הימל נאָך דעם געלאָזט. שטאָלץ זענען די ביימער אויף דער „גרינער בריק" אין זייער בליעכץ איינגעהילט געשטאַנען. די קעפּ פאַרריסן, די צווייגן אַרויסגעשטעלט. איז דאָ דאָס גאַנצע „יונגוואַרג" פון שטעטל זיך צוזאַמען געקומען. געפעלט האָט אַפילו נישט „ראַזשעיעווסקי" מיטן שטענדיק צעריסענעם פּנים, דאָך אַן אַרבעטער.

בעל־מלאכות האָבן זיך נישט היימיש געפילט, אונטערגעשעמט זיך פאַר די בעלי־

בתישע בחורים, וואָס האָבן זיך אַ ביסל אָפּגעזונדערט און גרעסער געהאַלטן. פאַרט נישט קיין פּראָסטע יונגען. און שפּעטער האָט מען זיך צוגעוווינט און די לעצטע זענען די טאָן־געבערס געוואָרן.

האָט מען גערעדט, ויכוחים געפירט, איינצלהייטן פון וואַרשע איבערדערציילט און עפּעס אַ מין ליבלעכקייט און פריינדלעכקייט האָט צווישן אַלע געהערשט, און עכטע „אחדות"... דאַן האָט ווער מיט פּאָליציי איבערגעשראָקן און מ'איז זיך צעלאָפן.

און ווייטער האָט זיך אַלץ ווי פריער געפירט, אַ יאָר נאָך אַ יאָר. אַלע פרילינג האָט זיך די „גרינע בריק" באַנייט, אָפּגעפרישט און צוזאַמען מיט אירע „קינדער", די אַוועקגעפלויגענע פייגל, וואָס זענען צוריק געקומען, אין די פאַריאַריקע נעסטן באַזעצט זיך, זענען אויך די אַנדערע „קינדער" — די שטעטלשע „משכילים" צוריק געקומען און דאָ געלערנט און געלייענט וויפל דאָס האַרץ האָט נאָר געוואָלט, פריי אומגעשטערט. און אַזוי איז מען געוווינט און פאַרבונדן געוואָרן דאָרט, נישט מיד ווערנדיק קומען אַלע טאָג — ביז עס איז ווידער קאַלט געוואָרן.

נישט מיד איז אויך דאָס טייכל געוואָרן, לויפנדיק און גיסנדיק זיך, די זייטן פון דער „גרינער בריק" צו לעקן — און אַזוי, דוכט זיך, וואָלט עס אייביק געווען, אַזוי געפירט זיך ביז סוף וועלט.

אָבער אומגעריכט גאָר זענען אַמאָל פּויערים מיט זעגן און העק פון פריץ געקומען און אַלע ביימער אויסגעשניטן, נישט איבערלאָזנדיק אַפילו איינעם. געציטערט האָט די „גרינע בריק", געקרעכצט האָבן די אַלטע ביימער אונטער דער זעג. עס האָבן זיך געדוכט, ווי זיי באַוויינען זייער אומגעריכטן סוף און די שיידונג פון די „יונגעלייט", מיט וועלכע זיי זענען שוין ווי איינס געוואָרן, זייער לייד און פרייד געוווּסט און פאַר־שטאַנען.

האָט זיך דער חורבן ביי די ביימער אָנגעהויבן און ביי דער „גרינער בריק" אַליין זיך געענדיקט און עס איז פון איר גאַרנישט געוואָרן, אויס „גרינע בריק".

און ווידער, ווי פאַרצייטנס, שטייט זי אַרומגענומען פון אַ טיף וואַסער, וועלכער עסט איר ווילד, וואָס אַ טאָג מער; ווען די הויפּישע פישערס כאַפּן דאָ פיש, לייגן זיי דאָרט די נעצן אַוועק און זעצן זיך אָפּרוען, נעמען פון אַ טאַרבע אַ שטיקל ברויט אַרויס און עסן געשמאַק, נישט וויסנדיק אויף וואָס זיי זיצן...

און אַז אונדזערע קליינע ברידערלעך גייען זיך איבער פאַרנאַכט אַ ביסל אויפן שאָסיי און גייען פאָרן וואַסער פאַרביי — פאַלט זיי אַפילו נישט איין אַהין צו קוקן, אויף דעם „אינדזל", וואָס זינקט אין וואַסער. זיי אַנען נישט וואָס דאָ איז אַמאָל געווען, אַז דאָ איז אַ טיפער סוד באַגראָבן און אַז דאָס איז די „יוגנט מצבה" פון זייערע עלטערע ברידער, וואָס זענען צעזייט און צעשפּרייט אין דער ברייטער וועלט.

צוויי שמחות

כל ימיו האָט זיך נחמיה באַזשעס געלעבט אַ שטיל, בשלומדיק לעבן מיט זיין זוגתו רייצע־גיטל. געקינדלט, אויסגעגעבן און אַוועקגעשיקט קיין אַמעריקע; פאַרדינט אַ דאָלאַר און צוויי פון אַ שליחות אין „מקום" אַריין, מיט אַ וועקסעלע צאָלן פון אַ

סוחר, מיט אַ ידיעה פון מחותנים, דעם דאָקטער געברענגט צו אַ קימפּעטאָרן און דערנאָך אַהיים געקומען — און גלייך:

— נא, רייצע־גיטל, גאָט האָט מיר צוגעשיקט. מאָך אַ שיינעם שבת, קויף דיר אַ הייבל.

איז אַ פּאָר גילדן פון די קינדער געקומען — איז דאָך גאָר יום־טוב געווען.

און איצט, אַז נחמיה איז שוין אַ ייד אַ פינף־און־פופציקער, ווייט פון יונגע נאַרישקייטן... האָט ער פּלוצלונג געוואָרפן אַן אומחן אויף „זיינע" — אַליין נישט וויסנדיק פאַר וואָס. און איז געוואָרן ביי לייטן אין מיילער; אויפגערודערט דאָס גאַנצע שטעטל... אַז גאָט נעמט נאָר צו אויף איין מינוט, חלילה, דעם שכל...

אַנומעלט, אין הייסן זונטיק, קומט נחמיה אַהיים פון דאַווענען, אַן אַ גוט מאָרגן. גיט אַ קלאַפּ צו די טיר, הענגט אויף דעם גרויסן טלית־זאַק און זעצט זיך אַוועק אין אַ ווינקל, נישט אויסריידנדיק קיין וואָרט. קוקט פאַרטראַכטערהייט אויף דער סטעליע און שפּייט.

פאַרשטייט רייצע־גיטל, אַז ס'איז אים שוין דאָרט מסתמא אין בית־המדרש עפּעס „געפּלויגן פאַר דער נאָז", אָדער ער וויל זיך גלאַט אַזוי אויף איר אַנרייסן, ווי ס'איז ביי אים געוואָרן אַ מאָדע די לעצטע צייט. לאָזט זי אים גאָר אָפּ; פאַרשלאָגט דעם באָרשטש און גיט אַכטונג ס'זאָל נישט גערונען ווערן.

געפינט טאַקע נחמיה אינעם דאָזיקן שווייגן דעם בעסטן אויסרייד אַנצופאַלן אויף רייצע־גיטלען און אַרויסצורייידן דאָס וואָס קלייבט זיך שוין ביי אים לאַנג אויפן האַרצן.

— כ'פרעג נאָר דאָס איינע — הויבט אָן נחמיה מיט כעס, קלאַפּנדיק אין טיש, — וואָס בין איך ביי דיר, וואָס? איך אַרבעט, ווער פאַרשוואַרצט און אויסגעריסן, ברעך מיינע פיס — קום איך אַהיים, קוקט מען זיך אויף מיר אום ווי אויף אַ הונט... נאָך נישט צייט דאָס אָנבייסן זאָל זיין?

שטייט רייצע־גיטל אַ פאַרגאַפּטע, פאַרברעכט די הענט און קוקט אויפן מאַן — ווי איר! רבונו של עולם! וואָס איז „אירן" צוגעקומען, וואָס שרייט ער אַזוי?

און אַליין שווייגט זי.

און דאָס רעגט אויף נחמיהן נאָך מער.

— כ'פרעג דאָך ביי דיר, פרעג איך! וואָס שווייגסטו? פאַרוואָס איז נאָך נישטאָ קיין עסן, פאַרוואָס איז נישטאָ?

— ס'איז דען היינט שפּעטער ווי אַלע טאָג? — בעט זיך רייצע־גיטל שטיל און דערשראָקן — אבי דו רייסט זיך!

— אַלע טאָג אַזוי! — שרייט נחמיה העכער. — איך הונגער ביי דיר, כ'וועל אויסגיין און קיינער וועט נישט וויסן, אַ קלאָג צו מיינע יאָרן!

— ער הונגערט ביי מיר!... נישטאָ ווער עס זאָל לאַכן. איז על־כן, וואָס ווילסטו?

— וואָס איך וויל? — כאַפּט זיך נחמיה אָן, גלייך ער וואָלט נאָר אויסגעקוקט, אַז זי זאָל פרעגן — ס'זאָל נעמען אַן עק, וויל איך! אַ סוף זאָל עס נעמען! גטן זיך וויל איך! פאַרשטייסטו שוין איין מאָל פאַר אַלע מאָל, גטן זיך...

— גטן זיך? כאַ־כאַ־כא — צעלאַכט זיך רייצע־גיטל אויפן קול — אַ קלאָג צו

דיר, אַלטער תרח! מיינסטו גאָר ביזט אַ יונגערמאַנטשיק נאָך? שעמסט זיך גאָרנישט פאַר אַזעלכע רייד?

— ניין, כ׳שעם מיך נישט! כ׳וועל שרייען געוואַלד. זאָל די גאַנצע שטאָט וויסן מיין אומגליק! שוין צום רב! שוין זיך גטן!

— משוגע מיינע שונאים! — צאַפּלט זיך רייצע־גיטל — וואָס רעדסטו נחמיה? בינסט פון זינען אַראָפּ?

נאָר ס׳האָט נישט געהאָלפן קיין שומרינו ומצילנו. רייצע־גיטל האָט נישט געוואָלט דערלאָזן צו לייטיש געלעכטער און ס׳איז שוין סתם נישט געווען אויסצוהאַלטן... מילא, פאַרפאַלן...

אָפּגעגעסן אַנבייסן, האָט זי דאָס שטיבל צוגערוימט, אַרויפגעשלעפּט אויף זיך, זיפצנדיק, די שבתדיקע קאַפּאָטע און זיך געלאָזט צום רב.

דער רב איז געזעסן מיטן קאָפּל און שלאָפראָק און מעיין געווען אין עפּעס אַ ספר. דערזען נחמיהן מיט רייצע־גיטלען, האָט ער דעם קאָפּ אַ ביסל אויפגעהויבן און גע־פרעגט:

— וואָס גוטס וועט איר זאָגן?

דער רב האָט זיך בעסער איינגעקוקט, צי האָט ער אַמאָל קיין טעות נישט, און הערנדיק אַז נחמיה באַשטעטיקט נאָך אַמאָל דאָס אייגענע, האָט ער לכתחילה געפּרוווט אָפּריידן. אָבער נחמיה איז נישט אָפּגעשטאַנען פון געוואָלדעווען:

— נישט אייער דאגה, רבי, גיט אַ גט!

לאַנג האָט זיך דער רב דעם האַלדז נישט געריסן. געשיקט דעם שמש נאָכן סופר מיט אַ פּאָר בית־מדרשניקעס צו מניין און מען האָט זיך גענומען צום גט.

משהלע דעפּטאַק, דער שמש, האָט אין נאָמען פון רב געפרעגט אויפן אויבער־קולכל:

— הער נאָר דו, נחמיה בן ברוך, הנקרא באַזשע! גטסטו נאָר דיין ווייב, רייצע־גיטל בת שרה־שיינדל, ברצון טוב?

— ברצון טוב — האָט נחמיה אונטערגעכאַפּט.

רייצע־גיטל איז געשטאַנען און דאָס פּנים האָט איר געפלאַמט, זי האָט נאָר געהאָלטן אין איין שאָקלען מיטן קאָפּ:

„משוגע געוואָרן, צו אַלדע שוואַרצע יאָר!"

נאָר ווען נחמיה האָט איר דערלאַנגט אין די הענט אַריין דעם גט, זאָגנדיק דער־ביי: — אַט האָסטו דיין גט, פון היינט אָן ביזטו מוותר צו דער גאַנצער וועלט — האָט רייצע־גיטל אויסגעבראָכן אין אַ געוויין.

— מזל־טוב, מזל־טוב! — האָט זיי יעדערער געוווּנטשן. נחמיה האָט געשיקט נאָך לעקאַך מיט בראַנפן און רייצע־גיטל האָט זיך אַרויסגעשאַרט, ווי אַ גנב, וואָס מען כאַפּט אים ביי דער האַנט, גלייך אַהיים צו זיך אין שטיבל. כאָטש ביי דעם נאָך געבליבן.

דעם טאָג איז נאָך נחמיה דורכגעקומען ווי עס איז. אַז דער עולם האָט אָנגעהויבן אַהיים גיין פון מעריב, האָט זיך נחמיה דערמאָנט: „ווו גייט מען עסן וועטשערע? און ווו נעכטיקט מען"? און ער האָט זיך געוווּנדערט אויף זיך אַליין: „ווי איז דאָס אים

קיין מאָל גאָר נישט געקומען אויפן זין צו קלערן וועגן דעם. טאָמער קומט עס דערצו" ?...

ער האָט אַפילו אַ ברירה געהאַט: צו גיין קיין „מצשאָסקע־רודע" אין מיל אַריין, עסן וועטשערע און נעכטיקן, ווי ער טוט עס אַלע מאָל, ווען ער האָט דאָרט אַ שליחות. נאָר ער האָט נישט געוואָלט זיך טרעפן מיט די שטאָטישע מיילער, די חברה חוזק־מאַכערס, וואָס ווייסן שוין אוודאי פונעם גט.

אייגנטלעך, שעמט ער זיך דען? אַ מכה, וואָס איז, אַ גט איז געמאַכט געוואָרן פאַר הינט? נאָר סתם אַזוי, ער וויל נישט.

און נישט לאַנג קלערנדיק, איז נחמיה געבליבן אין בית־מדרש אויף דער באַנק, אונטערן אויוון שלאָפן.

אויף מאָרגן פרי האָט נחמיה אָפּגעוואָרט ווען ס'איז שוין קיינער נישט געווען אין בית־מדרש ביים דאַווענען. האָט ער זיך אַליין געבראַכט אַ שטיקל ברויט מיט קעז און געפּראַוועט אָנבייסן ביחידות...

אין שטאָט איז נישטאָ וואָס צו מאַכן, און אגב, וויל ער נישט זיך דרייען קיינעם פאַר די אויגן! איז ער צום „פיסצעק" אַרויס. גראָד אין שטאָט היינט אַ סמאָטער פון די זעלנער — וועט ער זען.

ביינאַכט, אַז ער האָט די וועטשערע געפּטרט אין בית־מדרש מיט וואָס עס איז און גענומען קריכן אונטערן אויוון שלאָפן, האָט זיך אים הערשל „שחיטה־געלט" האַרט אַנטקעגנגעשטעלט:

— וואָס האָט ער צו גזלען זיין אָרט? ער האָט „אַ ווייב און אַ שטוב" — און ער? דער אָרעמער „שוחטל" וואָס האָט?...

אפנים, אַז ס'ווייסט נאָך נישט יעדערער — האָט זיך נחמיה געטרייסט — און ער איז איבערגעקומען די נאַכט, אַרומדרייענדיק זיך אין דרויסן. אַ זומער־נאַכט אַ שפּאַס, קיי און שפּיי.

און אַזוי האָט זיך נחמיה אָנגעהויבן פּלאָגן. גיין דינגען ערגעץ אַ דירה, האָט ער זיך געשעמט. ער האָט זיך פּשוט נישט געקאָנט אין גאַס באַווייזן. חברה לצים, די יונגע געוועלבניקעס, האָבן זיך געחכמעט אויף זיין חשבון — ווען זיי האָבן אים נאָר געזען — צוגעשטעפּעט זיך „זאָל ער זיי זאָגן, אין וועלכן מיידל ער האָט זיך פאַרכליאַפּעט".

האָט ער זיך אָנגעהויבן אַרומדרייען הינטערן שטעטל, אָדער אין די הינטער־געסלעך. פאַרבלאָנדזשעט אַמאָל צום שטיבל, ווו ער האָט געוווינט, אַריינגעקוקט אין פענצטער און ס'האָט אים באַם האַרץ פאַרנומען, עפּעס האָט אים באַנג געטון, וואָרום באמת...

„וואָס האָט אים געטויגט די גאַנצע מעשה?"...

און אַמאָל, אין אַ מיטן טאָג, אַז נחמיה איז צוגעקומען צו זיין געוועזענער ווינונג, האָט ער נישט אויסגעהאַלטן און אַ ביסל ביים פענצטער, אויף דער פּריזבע, זיך צו־געזעצט.

אין מיטן דערינען איז רייצע־גיטל אַרויס מיט אַ האָלץ צו צעהאַקן, אונטערלייגן אונטער די „פיסלעך" אויף וואַרעמעס. געזען נחמיהן און זיך גאָרנישט וויסנדיק געמאַכט.

נחמיה האָט אָבער ניט געקאָנט צוקוקן, ווי שווער עס קומט איר אַן דאָס האָלץ האַקן

און זעגן, האָט ער געזאָגט, סתם אין דער וועלט אַריין, מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן און מיט אַ באַהאַלטענעם שמייכל:

— אוי, ביזטו רייצע־גיטל אַ יידענע אַ שלימזלניצע. גיב אַהער די האַק, וועל איך צעהאַקן.

ריידנדיק, האָט ער די האַק פון רייצע־גיטלס האַנט אַרויסגענומען, דאָס האָלץ צעהאַקט און עס אַריינגעטראָגן אין שטוב אַריין. אין שטוב האָט נחמיה דערווייל דערזען, אַז עס שטייט אַ טרוקן פעסל, קוים אַ ביסל וואַסער אויפן דנאָ, האָט ער גע־נומען די קאַנען, אַוועק צום פּלומפּ און אַ פעסל וואַסער אָנגעטראָגן.

אין איין וועגס האָט ער שוין אויך די שטייג ביי דער הרובקע פאַרריכט — די הינער זאָלן נישט אַרויס — און צוריק אַרויפגעזעצט דאָס אַלמער־טירל.

בינו לבינו איז דאָס וואַרמעס פאַרטיק געוואָרן און אַז נחמיה האָט שוין געהאַלטן ביים אַוועקגיין, האָט אים רייצע־גיטל אָפּגעהאַלטן:

— וואַרט, נחמיה, וועסטו כאָטש עסן אַ ביסל קלוסקעלעך.

נחמיה האָט זיך כלומרשט ווי געלאָזט בעטן, נאָר דאָך צום סוף מרוצה געוואָרן.

רייצע־גיטל האָט צוגעגרייט צום טיש, אַוועקגעשטעלט צוויי שיסעלעך קלוסקע־לעך, געהייסן נחמיהן זיך וואַשן פריער און זיך אַוועקגעזעצט אָנטקעגן, גאָר ווי אין די אַמאָליקע גוטע צייטן.

נחמיה איז געזעסן, געשלונגען אַ לעפל נאָך אַ לעפל בנעימותדיק, פאַרשעמט, נישט אויפהויבנדיק קיין אויג, ווי צו דער חופּה־וועטשערע. אין שטוב איז שטיל געווען אַ ווײַלע.

— נו, האָסטו דאָס גאָר געדאַרפט? — האָט רייצע־גיטל איבערגעריסן די שטילקייט — קוק דיך נאָר אָן, ביזט דאָך איבער די פּאָר טעג גרוי ווי אַ טויב געוואָרן! אַ קלייניקייט, אַ מענטש עסט נישט און שלאָפט נישט, כ׳ווייס אַלצדינג ... אַ מענטש ווערט משוגע און פירט איבער זיך אַליין. אַי, אַי, נחמיה! נישטאָ ווער עס זאָל דיר זאָגן, נישטאָ קיינער.

נחמיה האָט געשוויגן, געזעסן דערשלאָגן ווי אַ פאַרשולדיקטער, ווען מען לייענט זיין אורטייל.

— און סתם — האָט רייצע־גיטל אויסגעפירט, — כ׳בין דיר שוין מוחל די חרפה פאַר לייטן. וואָס וועלן די קינדער זאָגן, אַז זיי וועלן דערהערן? זיי וועלן דען דיר שיקן אַ פּרוטה? דו וועסט דאָך נאָך שונאי ציון, פּגרן פאַר הונגער, וועסטו דאָך.

נחמיה האָט זיך פאַרטראַכט, אַוועקשטעלנדיק דאָס ליידיקע שיסעלע און רייצע־גיטל האָט נישט אויפגעהערט:

— מ׳זאָגט אַ מענטש האָט עפּעס צו אַ ווייב... מאַ! איז נאָך עפּעס. אָבער אָפּגעלעבט אַזוי פיל יאָרן שאַ־שטיל, קיין מאָל אַ קרום וואָרט נישט געהערט און אויף דער עלטער קריגט ער אַ דיבוק, רחמנא־לצלן, און ווערט משוגע גאָר ווי דער ערשטער הולטיי... שעמען מעגסטו זיך אין דיין ווייטן האַלדז!

נחמיה האָט זיך געווישט דעם שווייס, וואָס איז אים אויפן שטערן אַרויסגעקומען און געפּינטלט מיט די אויגן. רייצע־גיטל האָט ווייטער געלייענט:

— מילא, וואָס מענטשן, בייזע בילערס זאָגן... איך ווייס דאָך יאָ דעם אמת, דו

וועסט דאָך ערגעץ אונטער אַ פּלויט שטאַרבן. וואָס וועט פון דיר ווערן? אַז מען האָט נישט קיין ווייב, קומט מען צו אַלעם שלעכטן, מ׳שטיינס געזאָגט — און זי האָט זיך געווישט די אויגן.

נחמיהן איז אויפן האַרץ אַזוי ווייך געוואָרן, עפּעס האָט ער אַזאַ צערטלעכקייט דערפילט, אַזוי האָט ער זיך אַמאָל, אַמאָל, געפילט ווען ער איז נאָך אַ קליין קינד געווען און די מוטער האָט אים איבערן קעפּל געגלעט. און ער האָט זיך פּלוצלונג גוט צע־ווינט, ווי אַ קליין קינד...

די זעלבע נאַכט איז ביים רב געווען אַ חופּה. נחמיה האָט מקדש געווען רייצע־גיטלען כדת משה וישראל, פאַר אַ מנין יידן, און אַלע האָבן זיי ביי לעקאַך און בראַנפן געוווּנטשן: מזל־טוב!, זיי זאָלן זיך שוין עלטערן אין נחת.

אַזוי האָט נחמיה איבערגעלעבט, אין איין וואָך, צוויי שמחות...

תשעה־באב

די זון הויבט אָן אונטערגיין.

ווייט הינטער די דעכער, אַרויס פון שטאָט, פאַרוקט זי זיך, ווי זי וואָלט זיך וועלן באַהאַלטן פאַר דעם, וואָס דאָ וועט פאַרקומען און שפּיגלט זיך דערווייל אין די שפּיגל־שויבן פון דער גרויסער שטוב. קריכט דורך די וואַזאָנען אַדורך און כאַפּט אַ שפּיל אַריין מיט דער ברוין־פּאָליטורטער באַלעבאַטישער שאָפע, צעלייגט זיך פּאַסנווייז אויף איר און מאַכט זיגזאַגן.

דער טאַטע זיצט נידעריק אויף אַ קליין בענקעלע נעבן אַ שטול, וואָס דינט איצט פאַר אַ טישל, פאַרטון אין גראָבן סידור, אַ דין זוכט ער נאָך.

און באַלד לייגט ער דעם סידור אַוועק און נעמט זיך שטיל, נישט אַרויסריידנדיק קיין וואָרט, די בייגל מיטן איי עסן. אַ שטילער פּחד פאַלט אין שטוב אָן און דער פּחד דרינגט טיף אין האַרץ אַריין, צעוואַקסט זיך דאָרט און רופט אָן אומגעהויערע טרויע־ריקייט אַרויס אויף יעדן פּנים און אויף אַלץ אין שטוב. אַפילו פון די פיר און צוואַנציק „גדולי וגאוני ישראל״, וואָס הענגען איבער דעם קאַמאָד מיטן אויסגעשטעלטן גלאָז איז אויך, דוכט זיך, די הייליקע ליכטיקייט פאַרשוווּנדן און אַנדערע פּנימער האָבן זיי באַקומען.

מען גייט אין בית־המדרש.

אויך דאָרט לויערט די טרויעריקייט אויף אַלעמען; אויף די שוואַרצע נישט געקאַלעכטע ווענט; אויף די אויסגעשטעלטע מיט די רוקנס אַפּגעריסענע ספרים אין די שענק; אויף די חרובדיקע אומגעוואָרפענע טיש און בענק און אויפן אַרון־קודש מיטן אַרונטערגעריסענעם פּרוכת.

נאָך בולטער ווערט זי אין אַ ווײַלע שפּעטער, ווען איבער אַלעמען שפּרייט זיך אויס אַ פינצטערקייט און פון דער פינצטערקייט רייסט זיך אַרויס דאָס קול פון הייזעריקן בעל־תפילה, וואָס דאָוונט מעריב פאַרן פאַריתומטן, נישט באַלויכטענעם עמוד און עס ווערט אין די ד׳ אמות דערשטיקט, נישט קומענדיק צום ווייטערן עולם, וועלכער קלאַפּט אין די קינות און ליאַרמט: שאַ! שאַטץ! און דאָס קלאַפּן מיט דעם שרייען

דער הקדש ● ה„הקדש"

טראָגן אויך עפּעס אַ מין צעבראָכן געבעט־כאַראַקטער, נישט אין קיין שטרענגן, באַ־פעלערישן טאָן, ווי אַלע מאָל, אין אַזאַ פאַל.

מען זעצט זיך צו די קינות.

דער גבאי טיילט יעדן אַ קליין חלב־ליכטל אויס. די בליץ־לאָמפּן מיט די הענג־לייכטער בלייבן פאַרשעמט הענגען, ווי נישט נוציק צו דעם פּאַראַד. און ביי דער קאַרגער, שוואַכער שיין הויבט אָן דער חזן „איכה" זאָגן מיטן באַקאַנטן, שמערצלעכן יידיש־האַרציקן קלאָג־מאָטיוו — ווו דאָס יידישע האַרץ גיסט זיך אויס אין דעם נביאס רייכע, קלינגענדיקע פּראָזן און די תשעה־באב שטימונג פילט זיך גוט.

עס קריכן אַרויס און דראַפּן זיך אויף די ווענט און וואַקסן וואָס אַ מאָל גרעסערע, ברייטלאַנגע, מוראדיקע שאָטנס; קעפּ מיט אַרויסגעשטעלטע נעז און אָפענע מיילער מיט נאָכהענגענדיקע בערד, וואָס באַוועגן זיך אַהין אוז צוריק. אַ מורא באַפאַלט מיך, קוקנדיק. אַזוי, דוכט זיך מיר, האָבן נאָך די ווילדע, אכזריותדיקע רוימער אויסגעזען, אַריינרייסנדיק זיך אין בית־המדרש. און מיר קומען אויפן געדאַנק די אַלע אָנגעהערטע פון רבין מעשיות איבערן חורבן. איך שטופּ זיך נענטער צום טאָטן און פאַרטו זיך אין דער קינה.

און ווי אַ קוואַל פון טרערן, האָבן זיך דעם מאָמענט אויגן געעפנט און הייסע, זודיקע פאַלן זיי אויף די אַלטע, מיט חלב פאַרטריפטע קינות־בלעטער און דער גאַנצער עולם זיפצט און קרעכצט. די כנסת־ישראל האָט זיך אין דער היינטיקער יאָרצייט־

נאַכט אין דער אַלטער היים דערמאַנט און קרעכצט אויף דעם, וואָס זי איז פון טאַטנס טיש פאַרטריבן, פון דער היים פאַריאַגט: „קוקט און זעט, אויב עס גיט נאָך אַ ווייטיק, ווי מיין ווייטיק!"..

עמעץ האָט אַ שטיין געוואָרפן.

און באַלד גיט זיך אַ האָגל פון בערעלעך מיט שטיינדלעך אויפן חזנס קאָפּ אַ שאָט. אַ נאָס האַנטעך פליט איבער אַלע קעפּ און טרעפט זיך מיטן אַנטקעגנפליענדיקן שווערן שטיוול אָן. שויבן קנאַקן. די ליכטעלעך הויבן זיך אָן צו לעשן, דער כיור דרייט זיך איבער און דאָס וואַסער גיסט זיך אויס, דער טראַסק פון אומגעוואָרפענעם שולחן פאַר־טויבט דאָס בית־המדרש.

ווייסע חברה מאַכן זיך דאָס לוסטיק און קוקנדיק ווי די טאַטעס אַליין קוועלן אָן דערפון און וואַרפן אַליין אויך בגניבה אַ בערעלע אין אַ יידישער, פאַרפלאָנטערטער באָרד — זענען זיי די גרענעץ אַריבער. און לאַנג וואָלט עס נאָך אַזוי געדויערט, ווען נישט דאָס וואָס דער טאַטע, דער בכבודיקער מזרח־ייד, שטעלט זיך אויף און הויבט אויפן קול אָן:

— דרך־ארץ, שקצים! אַ מקום־קודש! תשעה־באב!

און עס ווערט באַלד שטיל.

נאָך קינות.

אין שטוב הערשט אַ האַלבע פינצטערניש. עטלעכע ווייבער זיצן אויף איבער־געדרייטע שעפעלעך און קלאָגן אויפן חורבן־המקדש פון טייטש־חומש. יוסף מלמד, אַ ייד וואָס גלויבט אַז ער איז אַ חכם, גייט פאַרביי און שטעקט אַריין דעם קאָפּ דורכן פענצטער און וואַרפט אַ וואָרט אַריין:

— ווייגט נישט ווייבער, דער פּלאַץ איז ווערט דאָס געלט — פון דעם ברעכט אויס אַ שטיקנדיק געלעכטער; פאַרנומען מיט מחשבות, אין אַ ווינקל, האַרט ביים וואַנט, זיצט דער טאַטע, אין דער נידער, און קוקט אין גאָס אַרויס.

שטיל איז אין גאָס, געשלאָסן זענען די געוועלבער, חברה יונגען לויפן אַרום און טומלען. מען גייט „באַניעס" רייסן צו פּאַליינסקין. אַ בייזער, אַ פינצטערער איז דער הימל, איין שוואַרצער צוזאַמענגעוואַקסענער פלעק נאָר. די לבנה מיט די שטערן, ווי זיי וואָלטן זיך מורא האָבן צו באַווייזן גאָר. צייטנווייז שפּאַלט זיך אַ קליינער בליץ און באַלייכט דעם אַרומיקן שטח. און באַלד ווערן די בליצן אָפטער, עס קראַכן דונערן און צערייסן די שטילקייט. און אַט גיסט אַ שלאַקס־רעגן שוין און עס דוכט זיך, אַז דער כביכול מיטן גאַנצן פּמליא שעל מעלה קרעכצן דאָס און די הימלען ווייגען אַזוי אין דער דאָזיקער נאַכט.

אין דער פרי קומט אָן אויסגעוואַשענע זון אַרויס. אַ פויער ברענגט קאַרשן אין שטאָט אַריין און לייבעלע ברוכס, אַליין נאָך נישט וויסנדיק — צי ער זאָל קויפן צי נישט — געוואַלדעוועט קודם־כל, און פון די קולות, וואָס קלינגען ווייט אָפּ אין די ליידיקע מויערן, הויבט אָן דאָס שטעטל וואַכן.

דערנאָך הויבן אָן גיין פון אַלע געסלעך יידן אין צעריסענע כאַלאַטן און מיט שטעקשיך צו קינות. קצבים, פירנדיק אַ „שטיקל" אין שעכט־הויז אַריין, קומען אַנטקעגן, פאַרדרייען די קעפּ ווי פאַרשעמט אין פּנים אַריין צו קוקן. זאָגן נישט קיין „גוט מאָרגן";

אין שול־געסל, אויפן לעגענדאַרן „דעכל", אונטער וועלכן, ווי מען דערציילט, ליגן חתן־כלה פון אונטער דער חופה אַוועק — וואַרפן חדר־יינגלעך קנאַבל און שטופּן אַן, אין איין וועגס, פולע קעשענעס מיט בערעלעך פון דאַרטיקן גערטנדל; אין בית־המדרש, וואָס זעט אויס ווי נאָך אַ פּאַגראָם, ציקלט זיך שוין דער חזן „ארזי הלבנון אדירה התורה" — און ערגעץ אין אַ זייט ווישט אַ ייד מיט אַ רויטן טוך די אויגן.

צו די קברים!

און דאָס גאַנצע שטעטל, מענער און ווייבער, און ווער עס האָט נאָר אַ חלק דאָרט, הויבט אָן גיין אַ גרוס ברענגען די מתים פון דער אָפּגעריסענער, לעבעדיקער וועלט.

נאָך דער „בריק", וואָס נעמט אָן אַ כאַראַקטער פון אַ געטאָ, ליגן אין ביידע זייטן שאָסיי גרינע לאָנקעס, דורך וועלכע אַ שמאָל טייכל שניידט זיך דריקנדיק דורך. ביים ברעג טייכל, רעכטס, נעמט מען זיך צום בית־עלמין.

ציט זיך דער עולם, ווי אַ שוואַרצע כמאַרע איבער דער לאָנקע און קומט אויף גאָלע, אָפּגעשניטענע פעלדער, ווו צוויי באָטשאַנעס שפּאַצירן רואיק, און דערזעענדיק מענטשן, שפּרייטן זיי די פליגל פונאַנדער און מאַכן פליטה. און פון דאָרט, פאַר גארמאַניסעס הויז פאַרביי, פון וואַנען צוויי שוואַרצע, בייזע הינט באַפאַלן בילנדיק, און יידן באַהאַלטן זיך איינער הינטער אַנדערן, שטופּן זיך און שרייען מיט אַלע כוחות:

— „אָפּאָזטעס"!

אַזוי ביז צום בית־עלמין.

אַ טויט־שטילקייט איז איבערן בית־עלמין צעגאָסן. געדיכטע בוימער איבער די קברים־בערגלעך פאַרפלעכטן און פאַרצווייגן זיך אַזוי, ווי זיי וואָלטן וועלן באַהאַלטן פון אַ לעבעדיקן בליק, די וועלכע רוען אונטער זיי.

אַהין רייסט זיך דער עולם אַריין און ברענגט אַ לעבן־שטראָם מיט. אויפן קול פּראָטעסטירן די דאָרטיקע פייגל: „צוויץ, צוויץ! נישטאָ קיין אָרט צו באַהאַלטן זיך פון אָט די ברואים!". אָבער באַלד ווערן זיי אַנטשוויגן אונטער די האַרצרייסנדע ווייבערישע יללות, וועלכע לאָזן זיך פון איבער די קברים הערן. זייערע ביטערע הערצער דערציילן זיי זייער נאָענטע אויס. מענער שטעלן זיך ביים „אוהל" אַוועק און שעפּטשען אין דער שטיל פּסוקים, נאָר בלויז אַ קליין הייפל כהנים בלייבן ווי אויסגעשלאָסענע אין דרויסן שטיין, מיט צאַפּלדיקע הערצער קרייזן זיי דעם פּלויט אַרום, וואַרפנדיק בליקן דורך די שפּאַלטן צו זייערע נאָענטע און ליבע, וואָס רוען דאָ אין אייביקן שלאָף.

*

בייטאָג.

מיט אַ הייסן ברען צעגיסט זיך די זון איבער אַלע דעכער, ווי זי וואָלט אַלע כוחות אָנגעשטרענגט. אַ שווערע מידקייט צעטראָגט זיך איבער דער גאַנצער לופט.

עס זיצן די קרעמערס אויף די קעסטלעך פאַר די געוועלבער פאַרמאַטערט, שטעלן אָן די זייגערלעך נאָכן שטאָט־זייגער און רעכענען אויף די פינגער — „וויפל עס איז נאָך דאָ".

און באַלד באַקומט דאָס שטעטל אַן אַנדערע צורה, עפּעס ווערט אַן ערב יום־טוב־

שטימונג. אין די נגידישע הייזער שמירן אויס די דינסטן די שויבן מיט ווייס קרייד און די בעלי־הבתישע מיידלעך פאַרציען אַליין די גאַרדינען. אין די הינטער־געסלעך ווידער ליגט פאַר יעדער שטוב ברייט אויף שטולן צעלייגט, רויט אָפּגעצויגן בעט־געוואַנט, איבער וועלכע ווייבער מיט פאַרבונדענע קעפּ קלאַפּן אומברחמנותדיק און בלוילעכע רויכלעך צעטראָגן זיך אונטערן הימל און מאַכן די לופט געדיכט. יידישע קינדער, גבורים מיט הילצערנע שווערדן אויף רויטע שנורן אין דער זייט, פירן אַ מלחמה און מאַכן קאָזשעלקעס אויף די בינטן גראָכאָווינעס, וואָס מען האָט געלייגט צום טרוקענען. דער בלינדער לייבעלע הילכט מיטן געלעכערטן קול:

— פיש! וואָלוול פיש!

*

מען קלאַפּט צו מנחה.

יידן מיט דיקע, פולע טלית־זעק איילן זיך צו „ויחל", נישט פאַרשפּעטיקן הערן לייענען. אַ ווינטל בלאָזט און קוויקט די פאַרמאַטערטע און אויסגעהונגערטע, און פון דער „אַלטערשטאָט" באַווייזן זיך צוויי אַלטע יידענעס, יוסטע בעלי־הביתטעס מיט אַ ווייס טיכל אין האַנט — אַ נדבה קלייבן — אין דעם תענית נישט פאַרדינען? און שענקען יעדערן אַ מאַטן שמייכל אויף די פאַרטרוקנטע ליפּן:

— היינט פילט מען ערשט ווי דער אָרעמאַן איז געבעך הונגעריק!...

חול־המועד

באַלד באַגינען האָט זיך די זון פון אונטער אַ קופּע פאַרדעקטע שוואַרצע כמאַרעס אָפּערגעשאַרט, אָנשטרענגענדיק די לעצטע קרעפטן. אַ מאַטע, אַ געלע האָט זי זיך אויפן שפּיץ־קלויסטער אַוועקגעשטעלט אָפּרוען נאָר דער שווערער מלחמה. ווי אַ זקנה, מיט אַ צעבראָכענעם רוקן, מיט אַן אַלטן פאַרוועלקטן פּנים, קוקט זי אויף די נאַסלעכע, רויטע בלעכענע דעכער, וועלכע שטראַלן פון שמחה קעגן איר און זי שיקט זיי אַ שוואַכן, אָבער ליבלעכן שמייכל.

האָט זי פון ערגעץ אַ ווינטל דערזען און עס קומט דאָס ווינטל איר צו הילף, פאַרטרייבנדיק די שוואַרצע שונאים ווייט אַוועק. צעקריכן זיך די כמאַרעס פויל אין אַלע זייטן; זיי קאָנען נישט מוחל זיין זייער איצטיקע ממשלה. און באַלד לאָזט זיך דאָס אייגענע ווינטל צו דער פאַרבענקטער ערד מיט אַ בשורה: ז... ז... ז... אַ גאַסט קומט! ס'גייט די זון! ציט זיך דאָס וואַסער אין די גריבעלעך שטייף איין און די ערד טרוקנט זיך שנעל אויס, גרייט איז זי מקבל פּנים זיין דעם שוין עטלעכע טעג נישט געזעענעם גאַסט, ווי אַ ליבנדיקע איר צוריקגעקומענעם ברוגזן געליבטן...

און אַז דאָס שטעטל איז אויפגעשטאַנען, האָט עס שוין אַ גרייטן שיינעם טאָג באַגעגנט.

האָט מען, ווי גאָר לכבוד דעם טאָג, די סוכה־פליגל ברייט פונאַנדערגעעפנט און זיי האָבן זיך ווי פלאַטערדיקע פענער אין פאַראַד אויסגעשטעלט, אויסגעגלייכט און הויך אין דער לופט זיך אויסגעצויגן, ווי זיי וואָלטן וועלן די שוואַכע זקנה,

די זון אונטערשפּאַרן, זי זאָל נישט אַראָפּפאַלן. לופטערט זיך דער סכך, באַוועגט זיך ווי דאָס מישן פון בלעטלעך אין אַ נײַ ספר.

האָבן זיך טירן אין גאַס געעפנט און אַרויסגעלאָזט די באַוווינער, צו באַגריסן און געניסן פון שײנעם חול־המועד טאָג.

הויבן אָן צו ערשט יום־טובדיק אָנגעטוענע בעלי־בתים מיט פרײע פּנימער און צעקעמטע בערד, מיט די טליתים אונטערן אָרעם און מיטן לולב און אתרוג אין ביידע הענט, גײן בנעימות, מיט געציילטע טריט גלײך אין בית־מדרש־געסל אַרײן.

און דאָרט, אין בית־המדרש, איז גאָר היימלעך און פרײלעך. אַלײן שטײט עס און טונקט זיך אין גאַנצן אין ליכט. זון־שטראַלן, וואָס דרינגען אַרײן דורך די פאַר־שידנפאַרביקע שײבלעך, בײטן מיט יעדן אײגנבליק די פאַרבן פון די יידישע קאַפּאָטעס אויף רויטע, בלויע, געלע, גרינע. שווער צו טרעפן וואָס פאַר אַ קאָליר עס האָט איצט די געלע באָרד בײ זרחן, וועלכער שטײט מיט אײן פוס אויף דער ערד און מיט דער צווײטער אויף דער באַנק, אויסגעדרײט צום פענצטער און געוואַלדעוועט זיהר אויף זײן לשון.

שטײט אַ רעדל מלמדים אין שיך און זאָקן, פאַרלײגט די העלדזער מיט רויט־קווײטענע טיכער, די הויזן אין די זאָקן פאַרבונדן, טומלען מיט אַ געפילדער: „ווי איז דאָס געהערט געוואָרן, אַז אַן אײגענער זאָל בלײבן אָן אַ מלמדות, און אַ פרעמדן טײוול, דעם יוזעפאָווער, דערלאָזט מען דאָ צו אַ מעמד״?...

דערווײל דרײט זיך משהלע מיכלס פון רעדל אַרויס און מיט אײן שפּרונג שטײט ער נעבן אַ בעל־הבית און פאַרשפּאַרנדיק דעם וועג, כאַפּט ער אים פאַר די לאַצן, טרײסלט אים, שרײענדיק אויף זײן הײזעריקן קול:

— דײן קינד האָט אַ ברירה בײ מיר צו ווערן אַ מענטש און אַ כתבא רבא...

אין מיטן דערינען געפעלט דעם בלינדן יעקב, אַ ײד, וואָס האָט קאָפּיטע און העמערל אַוועקגעלײגט און אַ שדכן געוואָרן, צו דאַוועגען „הלל״ מיטן לולב פאַרן עמוד, און דווקא מיט געזאַנג. פאַרפּלאָנטערט ער זיך בײ די נענועים און פאַרלירט אַ „כי״. און דאָס בית־מדרש קוועלט און לאַכט מיטן גאַנצן האַרצן, אַ פאַרגעניגן.

נאָכן דאַוועגען, גיבן זיך אַ לאָז אַרויס אויפן סאַמע מיטן ברוק די „וואַרשאַווער״ און די נאָר וואָס אַהיים געקומענע „אויסגעדינטע״; די ערשטע מיט טיף־געשוירענע „פּאָלקעס״ און לינקע, דיקע פּאות, שטײענדיקע קראַגנס מיט רויטע קראַוואַטן. שווערע דיקע מאַנטלען פאַרשפּיליעט אויף אַלע קנעפּ, קאַמאַשן און נײע שפּיגל־קאַלאָשן, וואָס בלענדן די אויגן אונטער דער שײנענדיקער זון. און די צווײטע מיט לאַנגע, געשטײפטע וואָנסן און זעלנערישע היטלען און פאַרשידענע פּאַסן, מיט ווײסע לײכטע העמדלעך, שוואַרצע אײנגעצויגענע הויזן און גלאַנציקע שטיוול.

גײט מען אַהין צוריק. מען קנאַקט ניס און מען לאַכט אָפּ פון קלײנעם שטעטל, ווו עס איז נישטאָ אַפילו אַ ליידיקן טאָג צו פאַרברענגען, מען צעשטעלט זיך אַרום משה ראַשוקס פור, וואָס שטײט אַ געשמירטע צום „האַלב דרײער״, אויף וועלכער עס ליגן די שמײסערס צעלײגט און וואַרעמען זיך אויף דער זון. די אויסגעדינטע דערציילן אין נאָכגעמאַכטן ליטוויש, ווי גוט זײ האָבן פאַרבראַכט אויף סלוזשבע, ווו אַ פונט ווײנטרויבן באַקומט מען פאַר פינף קאָפּיקעס, און זײ האָבן טאַקע געפירט אַהיים

גאַנצע פּעק ווײַנטרויבן. האָט זיך אָבער געמאַכט אַ „סלוטשאַי" אויף דער לאַנגער רייזע און זיי האָבן אָנגעהויבן פּוילן; קוים זיי ערגעץ געפּטרט.

קוקן אויף זיי די „וואַרשאָווער" מיט רעספּעקט און הערן זיך צו אויפמערקזאַם צו יעדעס וואָרט, ווי פון מענטשן, וואָס האָבן זיך אָנגעזען אַ וועלט.

פון הינטער די מויערן קריכט אַפּויער הירשעלע חאָדלערס ווייסע פּגירה־פערד, וואָס שלעפּט קרעכצנדיק אַ פּורל מיט באַלאָנען סאָדע־וואַסער און אַ צוגאָב — אַ רעשטל „חול־המועדניקעס". דאָס פּורל רוקט זיך צו צום הילצערנעם פּלויט ביי די מויערן און שטעלט זיך אַוועק.

זוכן חברה אויס די סאָלפּענעס שטענדיק הונגעריקע ציג און לאָזן זי צו צו דער אַרויסגעהאָנגענער טאָרבע עסן פאַרן פערדל. יענע פאַרשטעקט דעם קאָפּ אַהין און פרעסט מיט אַפּעטיט.

און אַליין באַלאַגערט מען דאָס פּורל און מען נעמט אָפּחוזקן פון די אַרויס־קריכנדיקע פּאַסאַזשירן: ווייבער מיט טשיפּיקעס, וואָס גלייך ביים פּורל טוען זיי זיך איבער די יום־טובדיקע גראַנאַט־סאַטינקענע ספּאָדניצעס; יידן מיט אָפּגעבלאָ־קעוועטע סאַמעטענע הויכע היטלען, וואָס בייזערן זיך הויך: „גענוג געפּוצט זיך, הויב אָן מיט ווייבער!" — דאָס זענען מחותנים, געקומען ביי וועמען אַ כלה זען; צוויי בחורים מיט אויסגעוואַקסענע שמאָלע קאַפּאָטעס און מיט נאָך ענגערע העמד־קראַגנס, אַז וועלנדיק אויסדרייען דעם קאָפּ, מוזן זיי דעם גאַנצן גוף מיטשלעפּן — באַהעלפערס, וואָס ווילן זיך דאָ „שטעלן"; אַ מיידל מיט שטייפע נאָך נאַסע צעפּלעך, מיט אַ פּעקעלע אין האַנט — געקומען אַזוי צו גאַסט. דאָס מיידל קוקט מיט מורא אַרום און פרעגט מיט אַ פאַרשטיקט קול:

— ווו ווינט דאָ מיין פעטער פּיליץ?

צופן זי די חברה פאַרן אַרבל, לאַכן אויפן קול און פירן איר אויס, ווו נאָר אַ הינטער־געסל...

סתם פאַרבייגייער, אַ רעדל האָלץ־שרייבער, מוזן זיך אָפּשטעלן, אויפן סאַפּנדיקן, כראַפּנדיקן פערדל אַן אויג צו וואַרפן, צוזאַמען מיט באַוווּנדערונג און קאָפּ־ברעכעניש, וועלנדיק פאַרשטיין ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך, אַז אַזאַ „הויט און ביין", שוין פון לאַנג טויט־חלומדיקע בהמה, זאָל דאָס קאָנען באַווייזן און אַזאַ משא אַזש פון חאָדלע אַהער ברענגען? און באַזונדערס — ווי זעצן זיך דאָס דערוואַקסענע יידן אַוועק און פאַר־לאַנגען פון אַזעלכעס, אַז עס זאָל זיי שלעפּן?...

*

נאָך מיטאָג, אַז די זון האָט שוין מער ווי אַ העלפט פון איר וועלט־רייזע דורכ־געמאַכט און צעלייגט לאַנגע שאָטנס אין יענער זייט גאַס, קומען אַהין אַרויס די „איידעמס", די „קעסט־קינדער" מיט די געהאַקטע שוואַרצע קאַפּאָטעס, צווישן וועלכע עס פּלאָנטערן זיך לאַנגע, דיקע ציצית און שטעלן זיך אַוועק ביי אַ יונגן בעל־הביתלס געוועלב. איינער, וואָס ריכט זיך נאָך יום־טוב צו גיין „פאַר זיך", איז זיך מתנצל דערויף, וואָס אַזאַ שטייגער „לערנער" האָט זיך נישט צו וואָס צו נעמען און מען קומט אַרויס אויף דעם, וואָס אין בית־מדרש וואַקסט דאָס אַפּיקורסוס, רחמנא לצלן,

וואָס אַ טאָג מער און ער איז אַ יושר גדול, אַז די בעסטע בחורים זאָלן אַריין אין „שטיבל", כדי נישט „קאַליע ווערן".

און באַלד קומען אויך אַרויס מיט אַ ליאַרעם די „פּאַדפּיסאָווע", דאָס זוכט מען באַהאַלטענע בית־מדרשניקעס צוזאַמען גיין געגנדז גנבענען. און מען לאָזט זיך גלייך צו ליודווינסקין נאָך אַ פעסל „קליטשרעוויצער", זייער צייט היינט.

שוין גאָר פאַרנאַכט צו, אַז די זון רוקט זיך פון שטעטל אַרויס און וואַרפט שטראַלנדיקע פאַרבענקטע בליקן אַהינטער; זי צווייפלט צי עס וועט איר ווידער געראָטן אַזוי גיך אַהער צו קומען — דאַן באַווייזן זיך די בעלי־הבתישע מיידלעך, יעדערע פאַר איר הויז־טיר, מיט פריש אויסגעלייגטע „ניאָפּקעס", ענגלישע געקעסטלטע בלוזקעס און ווייסע האַלבע שירצן מיט געלע שיך, כדי צו „זען" און צו „ווערן געזען"...

קלייבט מען זיך אַלע צוזאַמען און מען לאַכט הילכיק; איינע דערציילט עפּעס און דריי אַנדערע פאַלן איר אין די רייד אַריין; פון דער ווייטנס גיט עס אָפּ אַ גרויס געלעכטער און געשריי, אויף וועלכן אַלטע יידן, גייענדיק צו מנחה, שפּייען אויס:

— טפו, אַ חרפּה און אַ בושה, היינטיקע מיידלעך ...

ס'גייען פאַרביי די בית־מדרש אינטעליגענץ מיט שטעקלעך אין די הענט, געאָרעמט מיטן אַהיים געקומענעם אויף יום־טוב טשענסטאָניווער „ראָלניק", דער בן־יחיד אין שטעטל מיט אַ היטל אין אַ „אָקאָלישקע" און אַ ברוינעם פּאַלטאָ באַלייגט מיט געלע גלאַנצנדיקע קנעפּ, וואָס רופן צו זיך פון ווי ווייט...

מען באַגעגנט זיך מיט די מיידלעך מיט שמייכלענדיקע בליקן און מען וואַרפט זיך דורך מיט האַלבע ווערטער. אוי, ווי מען פאַרשטייט זיך דאָס: אָך, וועט מען היינט אויפן שאָסיי, ביי דער „גרינע בריק" שפּאַצירן ביז אין האַלבער נאַכט אַריין...

עס פאַלט צו אַ שווערע האַרבסט־נאַכט. אַ פּעך־שוואַרצער הימל הילט אַלץ איין. די הייזלעך טוליען זיך צוזאַמען פאַר מורא. פון די ברעטער־שפּאַלטן, אין אַ סוכה ערגעץ, דערטראָגט זיך אַן אָפּשיין און עס הערט זיך אַ קלינגען פון לעפל־גאָפּל.

שפּעטער שווימט אַרויס אַ פולע לבנה און קוקט שטייף מיט די קאַלטע אויגן אויף דעם יום־טובדיקן, פריילעכן, פון זאָרג פריי שטעטל און עס דערזעען זיך אַ פּאָר ווייסע חברהניקעס ביים פּלומפּ אויף דער ניי־שטאָט, וואָס האַלטן אָפּ אַ ראַט, ווו גיין היי־יאָר רייסן „הושענות"...

פאַרשטערט

(אַ בלעטל פון די קינדער־יאָרן)

ווי אַ ליכטיקער, בלישטשענדיקער שטערן אין אַ פינצטערער נאַכט פאַרן וואַנדערער אין מדבר, אַזוי האָט חנוכה באַלייכט אונדזער לאַנגן, שווערן ווינטער ביי ר' בערל וואָנוויליצער אין חדר.

אַ קלייניקייט: חנוכה!

עס איז גענוג געווען דאָס פאַרכישופטע וואָרט צו דערמאָנען, אַז אונדזערע הערצער זאָלן פאַר פרייד צעפאַלן. גרינג אַרויסצוזאָגן: אַכט פרייע נעכט; אַכט

נעכט אין וועלכע מען מעג זיך שפּילן וויפל מען וויל נאָר אַליין; און היינט — דאָס נישט לערנען ביינאַכט.

דאָס לערנען ביינאַכט האָט אויף אונדזערע יונגע נערוון שלעכט געווירקט, אונ־דזערע נשמות באַטריבט און טרויעריק דערשלאָגן!

טונקל איז אינעם קליינעם, קאַלטן חדר. דער שמאָלער הענג־לאָמפּ אויף דעם דראָט איבערן טיש הוידעט און וויגט זיך און צעלייגט אויף די שוואַרצע, פּוסטע ווענט צעבראָכענע שאָטנס פון די דאַרע קינדערלעך, מיט די בלאַסע, אויסגעצויגענע פּנימלעך, וואָס האַלטן צוזאַמענגעפּרעסט די קעפּלעך איינער צום אַנדערן, ווי אַן איבערגעשראָקענע סטאַדע שאָף, און באַוועגן זיך אַהין און צוריק מיט אָפענע מיילער. אַנטקעגן אַלעמען דעם רבינס גרויסער קאָפּ מיט אַן אָנגעהאָנגענער באָרד און שאָקלענ־דיק מיטן אָפענעם מויל, דוכט זיך, אַז ער וויל אַלע איינשלינגען... דער ווינט וויינט יאָמערלעך, בלאָזט און פייפט דורכן קוימען, פּונקט ווי ער וואָלט אַ גאַנצע וועלט טויטע באַקלאָגט. דערצו דעם רבינס געבייזער און געהיק יעדע רגע — דאָס אַלץ וואַרפט אָן אַ דריקנדיקע מורה־שחורה, וואָס צעוואַקסט זיך ברייט און טיף, אַז די גלידער ווערן פאַרשטאַרט.

אַלע אָנגעהערטע מעשיות וועגן שדים, נישט־גוטע, שרעטעלעך און לצים, דערמאָנען זיך נישט ווילנדיק און לעבן אויף אינעם געדאַנק ווי פאַר די אויגן און מורא האָט מען אַ קוק צו טון ווייטער פונעם אָרט אויף דער באַנק.

שווערער ווי תמיד איז אָבער פאַר חנוכה: דער יום־טוב, די שמחת־תורה לידלעך, זענען נאָך געלעגן אין קאָפּ און עס האָט זיך אַזוי געבענקט נאָכן זומער, נאָכן „וועלדל", ווו מיר פלעגן אַמאָל פאַרברענגען אַ פרייען, פריילעכן טאָג און מיט וועמען מיר האָבן זיך ווי „איינס" געפילט, ווי צוזאַמענגעבונדן.

דאָס „וועלדל" דאָרט הינטער די קאַזאַרמעס — עפּעס ווי איין גורל וואָלטן מיר געהאַט; ווי עס איז נאָר דער ווינטער צוגעפאַלן און מען האָט אונדז אין חדר פאַר־שפּאַרט, אָנגעהויבן צו גיין ביינאַכט, אַזוי איז דאָרט אין „וועלדל" אַן איבערקערעניש געוואָרן. פאַרשווונדן די פריילעכקייט, דאָס רחבות און עשירות פון גרינס, ווי עמעץ וואָלט עס בכיוון אַזוי צעטראָטן און פאַרדאָרבן; די גאָלדענע זון, וואָס פלעגט זיך שטענדיק מיט אונדז קינדעריש שפּילן דורך די קרומע ביימער־צווייגן, יעדער ווײַלע אַרויסגעבויגן דעם קאָפּ און זיך צו אונדז באַווייזן: — אָט ווו איר האָט מיך! — און גלייך צוריק פאַרשטעקט — איז איצט ווי אויסגעלאָשן און פאַרשטעלט הינטער די ברודיק־כמאַרנע הימלען; פאַרשטומט דער פויגל־געזאַנג; די ביימער האָבן די בלעטער־מתנות אויסגעטון, וואַלגערן זיי זיך ווי פאַרגעסענע חפצים און די ביימער שטייען הוילע פאַרטראַכט און גיסן אויס זייער טרויער נאָכן ליבן זומער אין דער וועלט אַריין.

ביי אונדז האָט זיך אין די הערצלעך ווי עפּעס אָפּגעריסן, דערזעענדיק וואָס פאַראַ תל פונעם „וועלדל" עס איז געוואָרן. עס איז אונדז אַזוי אַ שאָד געווען... אַזוי אַ שאָד... און נישט איין מאָל האָט זיך ווער פּלוצלונג צעוויינט פאַר בענק־שאַפט... עס איז אָבער גענוג געווען דעם רבינס אַ בייזער בליק, כדי יענער זאָל פאַרשטיינערט ווערן און שאַ, שטיל, אויסגעווישט די אויגן...

אַ רבין האָבן מיר געהאַט אַ גוטן, אָבער אַ בייזן. ער האָט זיך געבייזערט, ווייל ער האָט נישט געהאַט דאָנערשטיק אויף שבת און צו אונדז שוואַכע האָט ער דעם כעס אויסגעלאָזט.

האָט מען בין מנחה למעריב געכאַפּט אַ שטיף. אַ מלחמה, אָדער אַזוי אַ שפּיל. איז ער פּלוצלונג ווי פון הימל אַראָפּגעקומען און פאַרמאַכנדיק די לאָדן, מיט די דאַרע, ביינערדיקע הענט, געקלאַפּט בייז אין די ציטערדיקע שויבן:

— נעמט די גמרות!

און אַז ער איז אַריין אין חדר, האָט ער איטלעכן כסדר איינגעטיילט בהרחבה אַ „מתנת־יד", נאָך וועלכע עס זענען גרין־בלויע צייכנס געבליבן... האָט ביים לערנען ווער „חייב" געזאָגט, ווען מען האָט „פּטור" געדאַרפט, צו פאַרקערט — האָט עס דעם רבין געברענט ווי אַ פייער.

— געוואַלד, יונגאַטשעס, ער איז דאָך פּטור! — האָט ער געשטורעמט, גלייך מען וויל דאָס פון זיין קעשענע נעמען — און האָט אַזאַ טעות נישט פאַרשוויגן.

*

אַ שלעכטע, שווערע צייט איז יענער פאַר חנוכה פאַר אונדז געווען. צו „כתבה זקוק לה" צו נישט, האָט דער רבי אין אונדזערע יונגע קעפּלעך געהאַקט נאָך פריער מיט פיר וואָכן און קיינעם דערביי נישט געשוינט.

— נא דיר און דיר אויך. קיין מיוחס איז ביי מיר נישטאָ! — האָט דער רבי געליאַרעמט און איבער די פּלייצעס געגעבן מיטן שטעקן, פון וועלכן ער האָט פאָרמעס אויף דריידלעך געשניצט. די אויגן זענען אים מיט בלוט פאַרלאָפן און דיקע בלויע אָדערן האָבן זיך אויפן לאַנגן האַלדז אָנגעצויגן.

און מיר האָבן די קעפּלעך איינגעבויגן, די שטרענגסטע מאָמענטן איבערגעטראָגן און אויף חנוכה געהאָפט... באַלד קומט חנוכה, מען גרייט זיך שוין צו אים. און חנוכה איז אונדזער יום־טוב, דעמאָלט זענען מיר פריי, קיין זכר פון „גיין ביינאַכט", אויס גמרא! און אַפילו בייטאָג אויך נישט ווי שטענדיק. „דורכגעזופּט" אַ שטיקל חומש: פעטע קי, מאָגערע זאַנגען — און דער רבי איז אַזוי גוט, צוקער־זיס. דער־ציילט מעשיות, וואָס איז אַזעלכעס חנוכה, וועגן דעם נס: אַ קריגל בוימאייל, פון וועלכע מען האָט געגאָסן און געגאָסן און עס איז אַלץ מערער געוואָרן... און נאָך אין האַלבן טאָג, גיט דער רבי אַ בייזן שמייכל מיטן שטענדיקן נוסח:

— ברעכט דעם קאַרק, גייט אַהיים!

דער חנוכה האָט אונדז דאַן מיט נאָך עפּעס געריצט: אַ שווערער ווינטער איז דעמאָלט געווען. מיט אַמאָל זענען פרעסט געוואָרן און אַ טיפער שניי איז אַרויסגעפאַלן. אַלע אין דער פרי האָט יעדער בעל־הבית געמוזט פאַר דער טיר דעם שניי אָוועק־שאַרן, וואָס האָט ביינאַכט פאַרשאָטן. דער שניי איז אין דער הויך געוואָקסן, איינציקע געשלענגלטע שמאָלע וועגלעך האָבן זיך אין גאַס ערטערווייז געצויגן, ווי אויף אַ לאַנד־קאַרטע און סאַמע אין דער מיט ווי פאַרלוירן געוואָרן; דער פּלומפּ — מיט אַ שניי־קרוין אויפן קאָפּ, אַ ריינע, קלאָרע, ווייסע וועלט!

אַהיים גייענדיק ביינאַכט פון חדר, אונטער דעם באַהעלפערס שטרענגער אויפזיכט

און צוזעענדיק, ווי די שקצים שטעלן „שניי־מענטשן", האָבן זיך ביי אונדז די הערצער צעפלאַקערט און אַ קנאה האָט זיך טיף פאַרגנבעט צו יענע פרייע נשמות, וואָס טוען אַלץ וואָס נאָר זיי געפעלט. מיר וואָלטן, דוכט זיך, אַלץ מוחל געווען, ווען מען לאָזט אונדז צו אַזאַ שטיקל אַרבעט. אָבער מיר האָבן זיך געסטאַרעט דעם געדאַנק פון קאָפּ אַרויסצושלאָגן וויסנדיק, אַז דאָס איז נישט פאַר חדר־יינגלעך, בעל־הבתישע קינדער.

און ווען מען איז פון דעם יצר־הרע שטאַרק באַהערשט געוואָרן, האָט מען זיך נאָר דערמיט געטרייסט, וואָס באַלד קומט חנוכה... צייט וועט זיין גענוג. שניי נאָך מער...

— ווען וועט שוין זיין חנוכה? — האָט יעדער אין דער היים געפרעגט און מען האָט אומגעדולדיק געציילט די טעג.

די תאווה צו „שניי־מענטשן" איז ביי אונדז אַלץ שטאַרקער געוואָרן, ביז צו דעם העכסטן גראָד. און ענדלעך איז אָנגעקומען דער פרייטיק פאַר חנוכה...

די זון האָט זיך בגניבה אַרויסגערוקט פון אונטער דעם גרוי־טונקעלן הימל, זיך פאַרקוקט אויף די איר אומבאַקאַנטע וועלט. דאָס שטעטל האָט אַ פרייע מינע געמאַכט, די דעכער האָבן זיך געשמאָלצן פאַר פרייד, און מיר חדר־יינגלעך האָבן אויך עפּעס מוט און קראַפט באַקומען און אַרויס הינטער דער שטאָט, אויפן זעלנערישן פּלאַץ, צו זען ווי די שקצים שטעלן אויף „שניי־מענטשן".

פריער זענען מיר נאָר פון דער ווייטנס געשטאַנען און געקוקט, נישט געהאַט די דרייסטקייט נעענטער צוצוגיין און אַלע ווײַלע האָבן מיר באַקומען אַ קויל שניי אין קאָפּ אַריין — פון יאַנושן, דעם קאָוואַלס שגץ.

אָבער ביסלעכווייז האָבן מיר אָנגעהויבן אומגעבעטן אויך צו שאַרן שניי און געהאָלפן די שקצים — און אַזוי אַרום איז מען מיט זיי גאָר נאָענט געוואָרן און מיט זיי גלייך געאַרבעט פלייסיק, טריי, מיט אַזאַ ברען, אַז מיר האָבן גאָר פאַרגעסן, וואָס און מיט וועמען מיר האָבן צו טאָן... און די „מענטשן" זענען מינוטנווייז געוואַקסן אין דער ברייט און אין דער הויך. אַט שטייט שוין אַ פאַרטיקער „האַשענסאַקע" מיטן פאַרקרומטן קעפּל און מיטן ציבעק אין מויל און האַרט נעבן אים „מאַרוינסקע", מיט דעם פּאַק שמאַטעס, פאַרוואָרפן אויף דער פּלייצע און מיטן פאַראַסאָל אין די הענט. מען שטעלט שוין „בעזנאָסקן" און חברה קוועלט פאַר נחת. די פּנימלעך פלאַמען, די היטעלעך פאַררוקט, מען וואַרעמט מיטן מויל די געפרוירענע שפּיץ־פינגער. די שקצים אַליין איילן צו און יאָגן אונטער, וואָס שנעלער און גיכער, מיט אַ באַפעל־שטימע:

— היי, זשידקי, פּרענדזעי!

די זון האָט זיך פאַררוקט שוין הינטער זאַגראָדעס, וואָס האָט פון דער ווייטנס אַריינגעקוקט אין דער שטאָט. אַ פּראָסטיקער ווינט האָט געבלאָזן. עס איז שוין געווען שבת אין שטעטל און מיר האָבן אָן אַלץ פאַרגעסן.

נאָר פּלוצלונג:

— האַ יונגאַטשעס, לאָבוזעס! איך וועל אייך שוין ווייזן „מענטשן" מאַכן אינאיינעם מיט שקצים! — האָט דער רבי געליאַרעמט און געדונערט אין איין אָטעם, לויפנדיק פאַרסאַפּעט פון דער ווייטנס צו אונדז מיט עפּעס אַ יידן.

מיר זענען געבליבן ווי פאַרשטיינערט און פאַר שרעק נישט געוווּסט וואָס צו טאָן.

נאָר גלייך האָט איינער אַ געשריי געטון:

— דער רבי, דער רבי, אַהיים חברה!

באַלד האָט מען פון אַלע זייטן געשריען:

— דער רבי, דער רבי, אַ היים חברה!

און די שקצים האָבן קייכנדיק פון געלעכטער, געוואַלדעוועט:

—זשידקי, ראַבין, ראַבין!

מיר האָבן באַלד די אַרבעט געוואָרפן און גלייך זיך מיט אַן אַנדערן וועג געלאָזט אין שטאָט אַריין. און דער רבי מיט אַ געפילדער — נאָך אונדז.

*

ווער עס איז אין יענעם חנוכה פאַרן רבינס נידעריק שטיבל ביינאַכט פאַרביי געגאַנגען, האָט געהערט יונגע, וויינענדיקע קולכלעך, געמישטע מיטן גמרא־ניגון וואָס האָבן מיט בענקעניש דורך די לאָדן־שפּאַלטן צו דער פרייער לופט זיך געריסן און דעם רבינס הייזעריקע שטימע, וואָס איז געפאַלן אין חדר, ווי שווערע בליי:

— נאַ דיר און דיר און דיר אויך. און ווייסט וואָס הייסט מאַכן „מענטשן" מיט שקצים!

אַן אומגעריכטע הילף

1

ס'איז פאַר פּסח.

נאָך די עטלעכע כמאַרנע, טריבע טעג, האָט זיך ערטערווייז אַ שטיקל ריינער הימל, ווי אַן אָפענער בוך מיט אַ טיפן, בלויען גרונט אַנטדעקט, דורך וועלכן ס'האָט ווי געשפּאַרט זיך אַ געלב־רויטלעכע זון און זי האָט צו ביסלעך געפינקלט, געשפּריצט וואַרעמע שטראַלן און דערפילט האָבן זיך די סמנים פון דער וועלט־באַנייונג און דער־פרישונג — אַז דער זומער ווערט געבוירן!

אויף דעם ברייט געשלענגלטן שליאַך וואָס ציט זיך באַרג־אַרויף, באַרג־אַראָפּ, דורך די געדיכטע, טיפע סאָסנאָווע וועלדער ביי יוזעפאָוו — שפּאַנט פּסח דער קוימענ־קערער. מיט שווערער מי טאָפּטשעט ער אויף דער קלעפּיק־ליימיקער ערד, שווער באַוועגנדיק דעם קערפּער און אונטערהעלפנדיק זיך מיטן גרויסן שטעקן, וועלכער הויבט זיך און לאָזט זיך אַראָפּ אין זיין האַנט. יעדע ווילע ווישט ער דעם שווייס, וואָס גיסט זיך איבער זיין פּנים און גייט ווייטער.

פון ערגעץ־ווו איז אים אַ געשלעפּט פערד און וועגעלע אַנטקעגן געקומען. האָט ער נאָכן „דזשען דאָברי" אָפּגעבן, ווי דער שטייגער, דעם פויער מכח דער ווייסל אַ פרעג געטון:

— צאָ סליכאַטש ז'וויסלאָי?

האָט דער פויער דעם פערד אַ בייטש געגעבן און מיט אַ שמייכל אָפּגעעטפערט:

— אָ, פּאָוויעדאַלי זשע פּענקלאַ! (מ'האָט דערציילט, אַז זי האָט געפלאַצט!).

האָט עס פּסחן ווי מיט אַ דראָנג איבערן קאָפּ געטראָפן. די אויגן האָבן אים שווינ־דלען אָנגעהויבן און אויפן האַרצן איז אים זייער שווער געוואָרן.

געמיינט האָט ער, אַז זי שטייט נאָך, די ווייסל, און ער וועט קענען היינט „אַריבער".

קיין ליפּסק גייט עס פּסח. צום דאָרטיקן צדיק. דאָס דריטע מאָל צו אים שוין דעם ווינטער. יענע ביידע מאָל האָט אים דער צדיק כמעט ווי גאָרנישט געענטפערט. גאָט געהייסן בעטן, תהילים זאָגן. נאָר איצט, דוכט זיך אים, וועט ער עפּעס פּועלן, יאָ, ער מוז פּועלן, איינשפּאַרן וועט ער זיך, מיט הייסע טרערן וועט ער דעם צדיק בעטן... ס'גייט אַזאַ יום־טוב...

אַ קוימענקערער איז פּסח. זינט ער איז פּסח, פון ווען ער איז נאָך אַלס יינגל צו די הויפּישע דייטשע קוימענקערערס אויף דער לערע אָנגעקומען — די בעזימס מיט דער קויל געטראָגן, אויף דעם לייטער געקלעטערט, צו די העכסטע קוימענס — ביז איצט, ווען ער פירט שוין דאָס איינער אַליין אין הויף און אין שטאָט.

און ליב האָט פּסח די אַרבעט, זייער ליב. ער וואָלט, דוכט זיך, אין קיין פאַל זי נישט אָפּגעלאָזט. פאַרקערט, ער באַנעמט זיך מיט איר נאָך. אין דער לאַנגער צייט האָט ער נאָך נישט געביטן קיין איינעם פון די דייטשע אויסגעלערנטע ווערטער ביים קערן ווי: „רונדע", „לאַנגזאַם", „לאָז די קויל פאָרזיכטיק", ווי עס וואָלט גאָר טאַקע געווען אַ סגולה צום קערן...

און עס לעבט זיך פּסחן פון דער אַרבעט רואיק און צופרידן, אַ שטיק „פּרנסה" האָט ער פון הויף געצויגן, דאָרט האָט ער געקערט, און אין צייטן אויך מולעריי געאַרבעט ווו אַ חוץ גוט באַצאָלט פאַר דער אַרבעט, האָט ער נאָך יעדן מאָל קאַרטאָפל, קרויט, באָרקעס במתנה באַקומען, און דאָס איבעריקע פון שטאָט.

האָט זיך אָבער געמאַכט אַזוי: מיט אַמאָל איז דעם ווינטער איינגעפאַלן דעם פריץ — אַ שונא ישראל, ראַפּטום געוואָרן — און אויף פּסחס אָרט צוגענומען אַ גוי און פּסחן אין גאַנצן פון הויף אַרויסגעטריבן...

און אַ שווער געפּלאָגט לעבן האָט זיך פאַר פּסחן אָנגעהויבן, אוממעגלעך איז אים געווען פון שטאָט אַליין די חיונה צו ציען.

נעמט ער דאָס „געצייג" און גייט ערגעץ אין אַ שטוב, אַמאָל אין עטלעכע וואָכן קערן, באַגעגנט אים די בעל־הביתטע, ביי דער שוועל, מיט אַ פראַגע:

— ערשט דוכט זיך יענע וואָך געקערט?

אַן אַנדערע קאָכט פּונקט וואַרמעס און אַ דריטע וויל סתם די סאַזשע נישט ליידן. און אַ ליידיקער קומט ער צוריק אַהיים, ווי ער איז אַרויס.

אַן אומגעהויער שרעקלעכן ווינטער האָט פּסח דורכגעמאַכט, געקוועלט פון די גרויסע פרעסט און הונגער. טעג זענען פאַרגאַנגען, אין וועלכע צו פּנחסן אין שטוב איז קיין ברויט נישט אַריינגעקומען. און דערנערט האָט ער זיך מיטן ביסל ביליק געקראָגענעם קאַרטאָפל פון דאָס נייעס אויף די „בליאָנעס", אַבי נישט צו מענטשן אָנצוקומען און ביי קיינעם נישט דאָס מינדסטע בעטן.

און ס'האָט טאַקע קיינער נישט געוווּסט ווי מיט פּסחן איז...

פאַר הערש־לייזערן דעם שמש, האָט פּסח יאָ זיך אַמאָל דאָס האַרץ אויסגערעדט און אַן עצה געפרעגט. האָט ער אים קיין ליפּסק, צום צדיק געראַדזשעט.

איז אָבער פּסח אַ פּראָסטער ייד. פון אמונה אין אַ צדיק — קיין שום פאַרשטאַנד נישט. האָט אים הירש־לייזער די זאַך צו פאַרשטיין געגעבן, אַז יעדער ייד וואָס גלויבט אין צדיק באמת, מוז געהאָלפן ווערן. און זעסט דאָך, אַ גאַנצע וועלט פאָרט...

און אַזוי האָט פּסח געטון.

און כאָטש צוויי מאָל איז ער פון ליפּסק געקומען מיט גאָרנישט, האָט עס אים דאָך איצט נישט אָפּגעהאַלטן ווידער אַהין צו גיין. פאַרקערט, טאַקע איצט, ווען צום יום־טוב איז נאָר אין גאַנצן צוויי וואָכן געבליבן. אומעטום האָט מען שוין מצות צוגעגרייט און ביי פּסחן אין שטוב איז נאָך גאָר קיין זכר אויף יום־טוב נישטאָ. און קיין אויסוועג פון וואַנען צו נעמען איז אויך נישט פאַראַן, האָט ער נאָר זיין הילף ביים צדיק געזען... געדוכט האָט זיך אים, אַז דער איצטיקער וועג וועט נישט זיין בחינם...

און ער איילט זיך וואָס גיכער צו זיין אין ליפּסק.

2

די ווייסל האָט גערירט.

שוין פון דער ווייטנס האָט מען יעדער אָפּהילך געהערט, ווי פון אַ האַרמאַטן־שאָס. דאָס פלאַכע וואַסער אויפן אייז האָט זיך געברויזט און געשוימט, געוואָרפן מיט אַ געדראַנג צום ברעג, ווי עס וואָלט זיך אין דעם זאַמד איינעסן וועלן, באַהאַלטן זיך אויף אַ ווײַלע, ביז דער שטורעם וועט אַריבער. וואָס אַמאָל האָט זיך אַ שטיק אייז רעשנדיק אָפּגעריסן און זיך אין דער הויך געשטעלט, ווי ס׳וואָלט אַלץ אַרום מיטן קוק דורכגענומען און באַלד איבערקערנדיק זיך, מיט אַ טראַסק זיך צוריק געלייגט. אַ שניידנדיקער, עסנדיקער ווינט האָט אומדערבאַרעמלעך געיאָמערט און די גאַנצע אייז־קרישטאָלענע מויער איבערן וואַסער צעשעדיקט און צעשטערט — און ווייט אַוועק זי אָפּגעטריבן.

אויפן באַרג, ביים באָד, איז דאָס גאַנצע שטעטל געשטאַנען, כדי צו זען ווי „עס גייט אַוועק" די ווייסל.

דעמאָלט איז פּסח צו דער ווייסל צו. ווי אַ פאַרגליווערטער איז ער שטיין געבליבן, וואַרפנדיק צעמישטערהייט מיט די אויגן — אַמאָל אויף דער ווייסל און אַמאָל צום הימל — אַזוי ווי ער וואָלט ביי זיי אַן עצה געפרעגט. און אָט הויבט ער זיך אָן נעמען צוריק. נאָר איין אויגנבליק האָט ער זיך מיישב געווען, אויסדרייענדיק זיך צום וואַסער און פעסט באַשלאָסן: מיט איין האַסטיקן שפּרונג איז ער שוין אויף דער ווייסל געווען...

פון די מענטשן אויפן באַרג האָט זיך באַלד אַ געוואַלד געריסן.

ווילד פאַרביסן, ווי אַ צערייצטע חיה, האָט ער פון איין שטיק אייז צום צווייטן געשפּרונגען. אָט האָט אים אַ שטיק אייז אַ שליידער געטון און מיט זיך ליגנדיקערהייט ווייט אַוועקגעשלעפּט — און אָט שטייט ער שוין ווידער. און שטעלנדיק פריער דעם שטעקן, דראַפּעט ער זיך און לויפט אין איין אימפּעט, ווי פון וועמען געיאָגט, און דאָ קריכט ער גאָר אויף די הענט, רוקט זיך אויפן בויך און אויף אַזאַ אופן, דאָך זיך צו דער צווייטער זייט באַקומען...

אַרום האַלבער נאַכט צו גלייך, איז פּסח אין ליפּסק געווען. און באַלד באַגינען האָט ער זיך שוין צום צדיקס שטיבל דערשפּאַרט און גראָד צום טיש מיט אַ געוויין צו:

— האָט רחמנות, הייליקער רבי, כ׳האָב נישט אויף יום־טוב, כ׳וויל נישט פאַרשעמט ווערן, דאַרפן אָנקומען צו יענעם. העלפט, רבי! כ׳ווייס, אַז איר קענט העלפן!

האָט זיך דעם צדיקס ברייטער, ראָזעווער שטערן געגרונצלט און געשרומפּן זיך פון צער, די לאַנגע ווייסע באָרד איז ווי לענגער געוואָרן און די גרויסע מוראדיקע ברעמען האָט ער פון דער גמרא אַרויס אויפגעהויבן און אַ שטייפן, בייזן בליק פּסחן צוגעוואָרפן און הויך זיך צעשריען:

— איך קאָן העלפן? ווער בין איך דאָס? אַ בשר ודם גלייך מיט דיר. גאָט ברוך הוא קען העלפן! בעט גאָט, ער איז אַן עוזר דלים.

און ווידער זיך אין דער גמרא פאַרטיפט.

ער טרעט אָבער נישט אָפּ, פּסח. ער ווייסט שוין, אַז דער צדיק פאַרשטייט און פילט אים גוט מיט, אַז דאָס איז ער נישט בייז, נאָר עס טוט אים ווי, הערנדיק ווי שלעכט ס׳איז אַ ייד, פאַרלייגט ער טענות, רעדט אויס זיין ביטער האַרץ. דאָס וואָס קלעמט אים שוין לאַנג, וואָס האָט זיך אַזאַ צייט אָנגעקליבן — אַז ער ווייסט נישט ווו ער וועט נעמען אויף מצות און ווי אַזוי ער האָט זיך נעכטן ביי דער ווייסל מוסר־נפש געווען — דערציילט ער. אַבי וואָס גיכער קומען אַהער און איצט — וואָס זאָגט אים דער הייליקער צדיק? אַן ענטפער וויל ער נאָר הערן.

דעם צדיקס פּנים האָט זיך אויסגעלייטערט און אויפגעשטעלט זיך און ווייך און מילד געזאָגט:

— אַ ייד וויל נישט יום־טוב פאַרשטערן, וויל עסן ווי גאָט האָט געבאָטן. מילא, נו, גיי אַהיים. זאָל דיר גאָט העלפן, זאָלסט האָבן אַן אומגעריכטע הילף.

פּסח האָט אָפּגעזיפצט. דערפילט האָט ער זיך ווי מען וואָלט אים אַ הייל־פלאַסטער אויפן צעווייטיקטן האַרץ געלייגט, אָדער מען וואָלט אים מיט אַ צאַרטער האַנט געגלעט און געמוטיקט. עפּעס אַ משא האָט דער צדיק פון אים אַראָפּגענומען און אַ צופרידענער האָט ער דעם צדיקס שטוב פאַרלאָזט.

3

אין שטאָט האָט מען גערעדט, אַז מען „שיפּט" שוין.

אויף דער גאַס איז שרעקלעך קאַלט געווען. דאָס גאַנצע שטעטל האָט זיך אין אַ נעפּל געהילט, אַז איינער דעם צווייטן האָט נישט געזען. דערצו האָט אַ פוילער ווינט, וואָס האָט זיך אין די ביינער איינגעגעסן, דעכער געריסן, לאָדן צעפּראַלט, אַ פאַרשטעקט קישעלע ערגעץ אין אַ פענצטער אַרויסגעשטופּט און האָט אַלץ ווו צו שאָדן ווייטער געזוכט. מען האָט זיך געריכט אויף אַ גרויסער זאַוויערוכע.

האָט זיך פּסח אויף אַלע קנעפּ פאַרשפּיליעט, מיט אַ שטריק פעסט אַרומגעבונדן און זיך איילנדיק גענומען אין וועג אַריין, אַהיים.

נישט לאַנג האָט ער אויך געהאַט ביי דער ווייסל צו וואַרטן. אַ „שפּיצאַק", וואָס איז געגאַנגען „אַריבער", האָט אים אויפגענומען אַהין. באַלד איז ער אין אַ ישוב אָנגעקומען, ווו ער האָט זיך דאָס האַרץ מיט אַן אָנבייסן דערכאַפּט און אַוועק ווייטער.

פסח איז אויפגעלייגט, דעם צדיקס ברכה איז אים אויף קיין מינוט פון קאָפּ נישט אַרויס. און ער גלויבט, אַז עס וועט זיכער אַזוי זיין. „אַן אומגעריכטע הילף" — חזרט ער פאַר זיך איבער וואָס אַמאָל שטיל — און אַ שמייכל באַווייזט זיך אויף זיינע פאַרטרוקנטע ליפּן, עס געפעלט אים די דרייסטקייט און העלדישקייט, וואָס ער האָט ביים צדיק אַרויסגעוויזן, פאַר וועלכע ער האָט אים געמוזט אַזאַ ברכה געבן.

און ער גייט אַ פריילעכער. די פיס הייבן זיך ביי אים ווי אַליין און דער וועג איז עפּעס איינגעשרומפּן, קליין און קורץ; פּראָסט אונטער די אויגן פאַרלוירן געגאַנגען. אָט באַטראַכט ער דעם אַרום און ער איז שוין לאַנג אויפן שאָסיי, נישט ווייט פון שטאָט, פון דער היים.

אַרויפקומענדיק אויפן בערגל, האָבן זיך די הויכע, קיילעכדיקע ציגל־קוימענס פון די אַלטמאָדישע מויערן פון פריצס הויף באַוויזן. פסח האָט אויף זיי מיט בענקשאַפט געקוקט און אָפּגעזיפצט. עס האָט אים ביים האַרץ פאַרנומען און שטאַרק באַנג געטון.

פון הויף האָט זיך אַ געקלינגעריי פון קוזשניע געהערט. פסח האָט נישט געקאָנט זיך באַהערשן און איז אַריין אין הויף אַ קוק געבן אויף אַן אַלט, באַקאַנט אָרט. ער האָט זיך אַרומגעדרייט ביי די געביידעס, שטאַלן, באַטראַכט דעם קיילעכדיקן גאָרטן, וואָס איז געווען אַרומגעשטעלט מיט קליינע, גלייך געשווירענע ביימלעך און געפינענדיק אַלץ ווי אַמאָל, איז ער צום ווינטער־פּאַלאַץ צו, אַוועקגעשטעלט זיך אַ פאַרקלערטער אין רעיונות. אין אַן אַנדער יאָר, אין דער צייט, האָט ער שוין פון דאַנען אַהיים געטראָגן גאָר נישקשהדיקע פּעק...

פּלוצלונג האָט זיך די פראָנטיקע טיר געעפנט און „קאַראָ", דער ווייסער, קודלאַטער הונט — וואָס איז מיט פסחן אַלע מאָל אַזוי היימיש געווען — איז מיט אַ שטאַרק בילן אַרויס, צולויפנדיק צו פסחן, מיט די פאָדערשטע פיס אים די אַקסלען גלעטן אָנגעהויבן און באַלד האָט זיך דער פריץ אַליין אויף די פּאַטשינע באַוויזן.

— אָ, פסח, וואָס מאַכסטו? — האָט דער פריץ אים שפּאָטיש געפרעגט.

אַ צעשראָקענער האָט פסח דאָס היטל שנעל אַראָפּגעכאַפּט, ביז צו דער ערד זיך אַ נייג געטון און קוים געענטפערט:

— שלעכט, יאַשניע וויעלמאָזשני!

— וואָס, פאַרדינסט נישט? — האָט זיך דער פריץ הויך צעלאַכט.

— אָבער גאָרנישט, יאַשניע פאַן כראַביאַ, ס'גייט אַזאַ יום־טוב און ביי מיר איז אַפילו קיין גראָשן נישטאָ. — רעדנדיק האָט ער זיך ווידער פאַרנייגט.

— כאַ, כאַ, כאַ! — האָט דער פריץ נאָך העכער געלאַכט און אַוועקרופנדיק דעם הונט, האָט ער צוגעגעבן:

— אמת, כ'האָב מיך דערמאָנט. אין קאַנטאָר רויכערט דער קאַמין שוין עטלעכע טעג און וויל נישט ברענען. קום, פּעסאַך, זיי זענען גראָד אויף מיטאָג אַלע. וועסט זען וואָס דאָרט איז און פאַרדינען עפּעס אויף יום־טוב.

אַזוי רעדנדיק האָט ער אים אין קאַנטאָר אריינגעפירט און לאָזנדיק אים אַליין, איז ער אַרויס.

פסח האָט זיך צעשפּיליעט, פאַרשאַרט די אַרבל און אַריינגעשטעקט די האַנט אין „לופט" פון קאַמין, כדי צו זען וואָס שטערט דעם רויך אַרויס. ער האָט אין דער

„לופט" אָנגעטאַפּט אַ פּאַק צענויפגעדרייטע פּאַפּירלעך, ער האָט אַ ביסל אַרויסגע־שלעפּט און עס צופעליק באַטראַכט.

און פּסח האָט זיך דערשראָקן. עס האָט אים עפּעס מיט אַמאָל געגעבן אין האַרץ אַ קלאַפּ און אין די אויגן איז אים שטאַרק ליכטיק געוואָרן, אין קאָפּ האָבן זיך עפּעס נישט קלאָרע מחשבות געפּלאָנטערט, צווישן וועלכע ער האָט נאָך דייטלעכער דעם צדיקס ברכה געדענקט און ווי עמיצער זאָל אים אין די אויערן שרייען „אַן אומגעריכטע הילף" — „אַן אומגעריכטע הילף"...

וואָס אַזעלכעס האָט פּסח דערזען?

ער האָט אין די פּאַפּירלעך דערקענט דעם פּריצס „געלט־באַנעס", וואָס ער פלעגט פאַר אַרבעט געבן און שפּעטער זיי אין הויף צוריק אויף אמת געלט אויסגעטוישט.

דערמאָנט האָט זיך פּסח, אַז שוין מער ווי אַ וואָך צייט ווי מען ציט איין אָט די פון דער רוסישער רעגירונג נישט דערלויבטע „געלט־באַנעס" און אויפן אָרט איז אים אויך פאַרשטענדלעך געוואָרן די סיבה פונעם רויכערן אין קאָמין.

מסתמא ברענט מען די „באַנעס" אין קאָנטאָר גאַנצע מענגעס אויף אויסטוישן און וואַרפנדיק זיי אין קאָמין צו פאַרברענען, האָט אוודאי דער שטאַרקער ווינט פון די לעצטע טעג אַ היפּש ביסל אין די „לופטן" אַריינגעכאַפּט.

און נאָך אַ לענגערן איבערלייגן זיך, האָט פּסח די „לופטן" גוט אויסגערייניקט...

אַ כשרע מציאה — נאָכן יאוש שוין...

נאָכן נעמען דאָס באַצאָלט, איז ער שנעל אַהיים געלאָפן אָנזאָגן דעם ווייב די גוטע בשורה...

.4

פּסח האָט געמאַכט אַ פריילעכן יום־טוב — און תיכף אסרו־חג, האָט ער זיך גענומען שטעלן דאָס הייזל הינטערן בית־מדרש.

אַ בינטל זכרונות

אליהו כי טוב (אברהם מאַקאַטאָווסקי) ז״ל

בסך־הכל געלעבט אין אָפּאָלע 13 יאָר, קינדערישע און בחורישע יאָרן. אַוועק פון וואַרשע אין זומער 1916, צוליב הונגער ביי דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט, כדי זוכן אַ שטיקל ברויט אין אָפּאָלע, וועלכע האָט זיך געפונען אונטער דער עסטרייכישער הערשאַפט. אָנגעקומען אַהין אין אַ הייסן, מאָנטיקדיקן יאַריד־טאָג. גלייך פאַרפאָרן צו דער מומע גיטל קנאַפּלעך אין די גאַרבערייען, אויסער דער שטאָט, און אַריין דאָרט „מיטן רעכטן פוס״.

— זע נאָר, מאַמע, אַזוי פיל ברויט! — ווייל גראַד דעמאָלט האָט די מומע גיטל אַרויסגענומען פון אויוון אַ געבעקס ברויט פאַר אַ גאַנצע וואָך, אָדער צוויי וואָכן. נו, אַז איך האָב דאָס דערזען, נאָך אַזאַ לאַנגע צייט הונגערן...

אין יענעם קאַלטן ווינטער פון 29—1928 — ווידער צוריק קיין וואַרשע. אין יענער צייט נאָך נישט אַלט געווען קיין גאַנצע 17 יאָר. דעריבער קען איך נישט האָבן אָנגעזאַמלט פון אָפּאָלע צו פיל איבערלעבענישן און זכרונות. פון דעסטוועגן זענען פאַר מיר די 13 יאָר אין שטעטל, אַן אומאויסשעפּלעכער קוואַל פון אינטערעסאַנטע דערינערונגען צום דערציילן. „אַן אָפּאָלער מעשה אין קיינמאָל נישט לאַנגווייליק״ — אַזוי מיינען מיינע צוהערערס.

אַ בינטל פון בילדער, טיפּן, איבערלעבונגען און געשעענישן אין שטעטל אָפּאָלע, וועלכע כ׳האָב געזען, געהערט און געוואָרן פון זיי באַאיינדרוקט — לעבן תמיד פאַר מיינע אויגן, נישט צום פאַרגעסן. און אַ טייל פון דעם, קען אויך זיין אינטערעסאַנט פאַרן יזכור־בוך.

אַוודאי איז אַ שווערע מלאכה צו באַשרייבן דאָס רעליגיעזע און געזעלשאַפטלעכע לעבן אין אַ שטעטל, די רבנים, מורה הוראה, קהילה־אַנשטאַלטן און דאָזאָרס, די פּרעכטיקע שיל מיט די צוויי בתי־מדרשים און דאָס פּראָסטע בית־מדרש און נאָך אַנדערע 29 חסידים־שטיבלעך און סתם מנינים; די פּאָליטישע און ווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס פון אגודת ישראל און צעירי אגודת ישראל — ביזן „בונד״, קאָמוניסטישע פּאַרטיי און דעם שפּעטער געגרינדעטן פריידענקער פאַראיין. די וואָס האָבן געלעבט אין שטעטל מערערע יאָרן, וועלן עס בעסער מאַכן פון מיר. איך וויל זיך באַגרענעצן צום דערציילן אייניקע בילדער פון לעבן, טיפּן און געשטאַלטן, וועלכע האָבן זיך טיף איינגעקריצט אין מיין נשמה און אין זכרון.

מעות־חטין זאַמלונג פאַר פּסח

גרויס איז די אָרעמקייט אין שטעטל אַ גאַנץ יאָר — אַ באַהאַלטענע, שטילע און בכבודיקע אָרעמקייט. אין צענדליקער, אויב נישט הונדערטער שטובן, איז אַ קוואַרטירל מילך פאַר אַ קינד — אַ גרויסער ענין. ווער רעדט נאָך וועגן אַן איי, אַ מלבוש, אַפילו געניצעוועט, און אַביסל האַלץ פאַר ווינטער — נו, זאָל שוין זיין אַ פורל טאָרף; אָבער שאַ־שטיל, ווער דאַרף וויסן?...

דאָס איז אַ גאַנץ יאָר. אָבער אַז עס קומט ערב פּסח, געוואַלד, ווו נעמט מען ווײַן אויף אַרבע כּוסות, אַ פּוד מצות, אַ שאָק אייער, אַ פישל, אַ שטיקל פלייש צום סדר און עפּעס צו באַנייען אויף פּסח? אַפילו די וואָס האָבן יאָ — ווי זעצט מען זיך צום סדר, אַז ביי אַנדערע אין זייערע שטיבן איז חושך, אומעטיק, אויסגעליידיקט פון אַלץ?

נאָך פּורים, אַז גייסט אַרויס אין מאַרק, אין דער אַלטער שטאָט און אין דער נייער שטאָט, וועסטו טרעפן אַ „פּראָצעסיע" פון די שענסטע יידן אין שטעטל — און דער קראַנקער רב, ר׳ ירחמיאל, בראש פון דער „פּראָצעסיע". דאָס גייט מען פון געוועלב צו געוועלב, פון שטוב צו שטוב, זאַמלען געלט פאַר אָרעמע אויף פּסח — די מעות־חיטין זאַמלונג.

קיינער ווערט נישט אַדורכגעלאָזט. מ׳נעמט נישט קיין קליין־געלט. אַלע ווערן אויפ־געפאָדערט: „האָסטו נישט צו געבן — נעם! אָדער גיב, אָדער נעם!"

ווײַ צו מיר איבער מײַן טאַטן, אין יענע טעג. ר׳ מיכאל הי״ד, אַ שיינער בכבודיקער מענטש, אַ גרויסער תּלמיד־חכם, א משפחה פון זעקס נפשות — זעקס פונט מצות האָט מען געקויפט פאַר יענעם פּסח, אַ פונט מצות פאַר אַ נפש אויף אַכט טעג יום־טוב. אָבער געבן פאַר מעות־חטין מוז מען! ווייל אויב נישט געבן, מוז מען נעמען...

„עס ברענט אַ פייער אין דער נאַכט פון שלש־עשרה מידות"

געוועזן איז עס נישט לאַנג נאָך דער באָלשעוויסטישער אינוואַזיע אין פּוילן. ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן זענען איבער נאַכט אויפגעוואָקסן פּאַרטייען אין שטעטל, צווישן זיי דער „בונד" און ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. כמעט אַלע זענען זיי געוועזן בעלע־באַטישע פאָלקס־מענטשן און בעלי־מלאכהס. כמעט אַלע שיל־ און בית־מדרש יידן וואָס קומען יעדן טאָג, אָדער כמעט יעדן טאָג, צום דאַווענען מיט מנין.

דער ערשטער עפנטלעכער אינצידענט צווישן די ניי־אויפגעקומענע פּאַרטייען אין חסידישן בית־מדרש איז פאָרגעקומען צווישן מנחה און מעריב, בעת דעם שיעור ביי דער דרום־וואַנט. מ׳לערנט אַ ביסל משניות, אַ ביסל שולחן ערוך — „חיי אדם". ווי נאָר ס׳איז אויפגעקומען די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, קומען זיי און פאָדערן נישט אַנדערש, נאָר מ׳זאָל לערנען תנ״ך און ישעיהו, ווייל דאָס איז „העברעיש און נאַציאָנאַל", דאַקעגן די מענטשן פון „בונד" פאָדערן נאָר „חיי אדם", ווייל דאָס איז פאָלקסטימלעך... און אַז דער „בונד" דאַרף האָבן אַ לאָקאַל, דינגט מען אויף די אָוונט־שעה׳ן דעם חדר פון אַ דרדקי מלמד (כ׳געדענק נישט זיין נאָמען), אַנטקעגן דער דירה פון לייביש מאבער, אַ ברודער פון קלמן קאַשעמאַכער. אַ גאַנצן טאָג הערט מען אין חדר „קמץ־אלף־אַ" און ביינאַכט רעדט מען דאָרט וועגן „בונד". אָבער שבת — צוריק קודש: אַ בונדישער מנין צום דאַווענען און לייענען די תּורה. לייביש קאַרפעל איז אַ גאַנצע וואָך דער אָנפירער פון „בונד", און שבת — דער גבאי פון דער בונ־דישער שיל...

האָט עס נישט לאַנג גענומען, און דער בונדישער פאַראיין דאַרף אויך פירן קולטורעלע טעטיקייטן. גייט מען און מ׳שטעלט צונויף אַ גרופּע פון „יינגען מיט מיידן" — אַ דראַמאַטישע סעקציע און מען לערנט זיך אויס מאַכן אַ פאָרשטעלונג. דאַרף מען דאָך האָבן פריער אַ „פּרובנע־פאָרשטעלונג" — מאַכט מען דאָס באַהאַלטן

און שטיל. טאַקע ערגעץ אַנדערש, נאָר אין יענעם חדר, ביי פאַרמאַכטע לאָדנס, און נישט אַן אַנדערש מאָל, נאָר אין דער נאַכט פון סליחות — שלוש עשרה מדות, ווען אַ פיש אין וואַסער ציטערט פאַרן יום הדין אין יום כּפּור!

נח גלאָק, נאָר וואָס געקומען פון אַמעריקע מיט צוויי גאָלדענע זייגערס אין ביידע וועסטל־טאַשן, און אַ פרומער ייד ביז גאָר, קומט צו לויפן פאַרסאָפּעט צו ר׳ ירמיהו, דער צווייטער רב אין שטעטל: „ס׳ברענט אַ פייער! יינגען מיט מיידן, אַ טריאַטער!״

נעמט ר׳ ירמיהו דער רב אַליין, אַן אויסערגעוויינלעכער צדיק און הימל־ייד און לויפט שנעל צו ר׳ ירחמיאלן, דער ערשטער רב אין שטעטל, אין וועמענס שכנות עס קומט פאָר די „פּרובנע פאָרשטעלונג״, דאָרט ווו „ס׳ברענט אַ פייער אין שטעטל״. זיי נעמען ביידע און לויפן אַהין צו לעשן אַ פייער, באַגלייט פון אַ שפּאָר ביסל בעלי־בתים, און נח גלאָק צווישן זיי. מ׳קומט אַהין, מען שטורעמט מיטן גאַנצן כוח די טיר, אָבער די טיר און די לאָדנס פאַרהעמערט, געשפּאַרט. מ׳שטורעמט אַזוי לאַנג, ביז ס׳עפנט זיך די טיר פון אינעווייניק און ס׳הייבן אָן פליען שטיינער און העלצער אויף די קעפּ פון די אויסנווייניקסטע, איין ציגל טרעפט ר׳ ירמיהון. ער ווערט עטוואָס פאַרוווּנדעט, אָבער קיינער טרעט נישט אָפּ, ביז ס׳ווערט אַ גרויסע סומאַטאָכע, עס פּראַלן זיך אויף די לאָדנס פון די פענצטער און עס שפּרינגען אַרויס דערשראָקענע מיידלעך. אוי, אַ בושה צו דערציילן וועמענס טעכטער מ׳האָט אַלץ געזען אַנטלויפן...

דער סוף פון דער מעשה איז ערשט געווען צומאָרגנס, ווען פּאָליציי איז געקומען אין הויז פון ר׳ ירמיהון, אים מאָנען פאַר אַן איבערפאַל און שטערן די עפנטלעכע רו.

דער סאַמער לעצטער סוף, אַזוי דערציילן יודעי דבר, איז ערשט געווען אינעם הויז פון יענעם ציגלוואַרפער, ווו חברה קדישא האָט זיך דאָרט געהאַט צו באַשעפטיקן אין יענעם ווינטער מיט איין לויה ר״ל. נאָר די אַנדערע זאָל גאָט אָפּהיטן.

ווען דאָס גאַנץ שטעטל האָט מחלל יום־טוב געווען

ווער געדענקט נישט די ריקער שריפה? — אין ערשטן טאָג פון יום־טוב שבועות, איז אין ריקי, אַ שטעטל נישט ווייט פון לובלין, אויסגעבראָכן אַ שריפה. דאָס גאַנצע יידישע שטעטל איז אָפּגעברענט געוואָרן צוזאַמען מיטן האָב־און־גוטס, נישט איבערלאָזנדיק אַ קלייד, אַ שוך, אביסל עסן — גאָרנישט!

די פּאָליציי פון ריקי האָט גלייך צו וויסן געגעבן די פּאָליציי פון די אַרומיקע שטעטלעך, זיי זאָלן אַלאַרמירן די יידן פון אַרום, צו קומען העלפן די אָפּגעברענטע. שפּעט אין אָוונט פון דעם יום־טוב, איז אָנגעקומען די ידיעה צו די רבנים און דאָזאָרס אין אָפּאָלע. גלייך געמאַכט אַן אסיפה אין מיטן דער נאַכט, אָרגאַניזירט אַלע יידישע בעלי־מלאכות פון שטעטל, מיט זייערע פערד־און־וועגעלעך, און געלאָזט וויסן די גבאים פון שול, בתי מדרשים, שטיבלעך און מנינים — יעדער זאָל לאָזן וויסן זייערע בעלי בתים: מאָרגן, דער צווייטער טאָג יום טוב, זאָל קיינער נישט קומען דאַוונען אין קיין מנין, פאַר 10 אַזייגער פרי. אַלע זאָלן בלייבן אין זייערע היימען!

פאַרטאָג זענען שוין אַלע פאַרזאַמלט אין מיטן מאַרק, אויך די בעלי־עגלות מיטן גאַנצן קלאַפּערגעצייג, מורה הוראות, גבאים, דאָזאָרעס און סתם שיינע יידן.

מען צעטיילט די בעלי־עגלישע וועגעלעך צו פאַרשידענע טיילן פון שטאָט, יעדעס וועגעלע ווערט באַגלייט פון עטלעכע מענטשן, יינגע און אַלטע, און מ׳גייט איבער די הייזער. ווער ס׳איז שוין אויפגעשטאַנען און וועמען מ׳דאַרף וועקן פון שלאָף. אויף די וועגעלעך ווערט אויפגעלאָדן שפּייז מכל המינים, רפואות, קישנס, קאָלדרעס, קליידער, שיך, וועש, כלים: די באַגלייטערס ווערט געגעבן געלט, זילבערוואַרג און גאָלדשטיקס אויף צו פאַרקויפן און מאַכן דערפון געלט.

ווי נאָר ס׳ווערט אָנגעפולט אַ וועגעלע — וויאָ! דער בעל־עגלה זיצט אויבן־אָן אין יום־טובדיקע מלבושים, הינטער אים נאָך צוויי אָדער דריי בעלי־בתים און יונגעלייט — אפשר וועט מען דאָרט דאַרפן אונטערשטעלן אַ פּלייצע — און אין וועג אַריין!

אַפּאַלע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

(דערינערונגען פון די קינדער־יאָרן)

יצחק ווייץ / תל־אביב

אין אויגוסט 1914 זענען אַרום אונדזער שטעטל פאָרגעקומען ביטערע שלאַכטן צווישן די מיליטערישע כוחות פון צאַרישן רוסלאַנד און די פון עסטרייך־אונגאַרן. אין יענער תקופה איז אַפּאַלע איבערגעגאַנגען אייניקע מאָל פון האַנט צו האַנט.

די רוסן זענען געווען אין רידער וואַלד. בערך 3—4 קילאָמעטער פון שטאָט, בעת די פּאָזיציעס פון די עסטרייכער האָבן זיך געפונען אין די וועלדער אויף די גוריס, בערך דער זעלבער מרחק. די אַרטילערישע קאַנאָנאַדע פון ביידע צדדים האָט אָנגעוואָרפן פּאַניק און שרעק. די ווענט פון די הייזער האָבן געציטערט, שויבן זענען אַרויסגעפאַלן פון דעם שרעקלעכן עכאָ פון די אויפרייסן, שריפות זענען אויס־געבראָכן אין פאַרשידענע ערטער. אַזוי ווי אונדזער שטעטל איז געלעגן אין אַ טאָל און די מיליטערישע מחנות זענען געווען אויף די בערג, האָט דאָס פייער פון ביידע זייטן כמעט אויסגעמיטן אַפּאַלע. ווו־נישט־ווו האָט אַ שראַפּנעל פאַרבלאָנדזשעט, גע־פאַלן אויף די הילצערנע כאַטעס, אַרויסגערופן אַ שריפה און אויך גורם געווען צו מענטשלעכע קרבנות.

די שלאַכטן האָבן געדויערט אייניקע טעג, דערנאָך איז געוואָרן שטיל ווי אויף אַ בית־הקברות. ווייזט אויס, אַז די עסטרייך־אונגאַרישע כוחות זענען געוואָרן אָפּגע־שטויסן, ווייל מען האָט אָן אויפהער געזען מאַרשירן מיליטערישע אָפּטיילונגען פון דער לובלינער גאַס, אַראָפּ צו דער בריק אויף דער ווייסל, צום שטעטל יוזעפאָוו. ס׳האָבן געשטראָמט אַ סך אַרטילעריע, פוסגייער, קאָזאַקן מיט לאַמפּאַסן — רויטע, ווייסע, געלע, גרינע און אַנדערע פאַרבן.

איך מיט מיין פאָטער הי״ד, האָבן זיך אַרויסגעגנבעט פון דער באַהעלטעניש, אין קעלער ביי ישראל און שרה זלאָטע פעפערמאַן, וווּ אַלע שכנים פון הויז און אַרום, זענען געווען פאַרשטעקט. מיר זענען אַרויף אויפן צווייטן שטאָק אין אונדזער וווינונג, וואָס האָט געהאַט פענצטער צום מאַרק. פון די פענצטער האָט מען געהערט דעם עכאָ פון טעמפּע אויפרייסן און שיסערייען, וואָס האָבן זיך דערטראָגן פון דער־ווייטנס. געוויסע שעהן אין טאָג איז איבערגעריסן געוואָרן דאָס מאַרשירן פון קאָזאַקן מיט זייערע פוסגייערס און אַרטילעריע. אַ טויטע שטילקייט האָט דאַן באַהערשט דאָס גאַנצע שטעטל, מיט אירע צעשראָקענע איינוווינער. מען האָט נישט געוווּסט וואָס קומט פאָר, ווער זיגט? אין האַרצן, האָט יעדער פון אונדז געבעטן אויף פאָניעס מפּלה (די רוסן) און אויפן זיג פון די עסטרייכער און זייערע פאַרבינדעטע.

ווי נאָר ס׳איז געוואָרן אַ ביסל רואיק, מ׳האָט מער נישט געהערט קיין שיסערייען, זענען אונדזערע שכנים, די פּאָלאַקן אַרויס פון זייערע שטובן און אָנגעהויבן אויפברעכן יידישע געשעפטן, זיי אויסרויבן, אונטערן אויפזיכט פון אייניקע קאָזאַקן, מיט קורצע ביקסן און לאַנגע פּיקעס, בראש פון גמינע־שרייבער, דער באַקאַנטער אַנטיסעמיט לוטשאַק. ער האָט אָנגעוויזן וועמענס געשעפט ס׳לוינט זיך אויפצוברעכן. איך געדענק דעם פאַקט ווי איצט, הגם איך בין דאַן אַלט געווען קוים 7 יאָר. אייניקע פּאָלאַקן, בראש מיטן קאָמענדאַנט פון די פייערלעשער, יושטשינסקי, אַ גיפטיקער יידן־פיינט, זענען ארומגעגאַנגען איבערן שטעטל, געמאָלן גרויסע צלמים אויף די געציילטע קריסטלעכע געשעפטן, כדי צו אָריענטירן די רויבערישע היידעמאַקעס און פּויערים פון די דערפער, וועלכע געשעפטן מען דאַרף נישט אויפברעכן.

קאָזאַקן אויף קלייגע פערדלעך, מיט פּיקעס אין די הענט, און אַרום זיי — אַ באַנדע פּאָלאַקן וואָס האָבן געוואָרט אויפן רויב, האָבן געזעצט אין די טירן פון פּנחס שטעפּערס (יודקעוויטש) געשעפט פון שיך־צודאַטן און לעדער. דער אָפּקלאַנג פון די קלעפּ האָט זיך צעטראָגן איבערן גאַנצן שטעטל, דערגאַנגען צו די אויערן פון פּנחס שטעפּער און זיין פרוי גיטל, וועלכע זענען צוזאַמען מיט אַנדערע געווען באַהאַלטן אין הויז פון ישראל און שרה זלאָטע פעפערמאַן. דאָס הויז איז געווען פאַרמאַכט מיט אַ גרויסן אייזערנעם טויער און אַ שטאַרקן פּרענט. ווען פּנחס שטעפּער און זיין פרוי האָבן דורך די שפּאַרעס פון טויער דערזען, אַז די קאָזאַקן ברעכן זייער געוועלב, האָבן זיי געעפנט דאָס טויער און אָנגעהויבן שרייען: „געוואַלד יידן, ראַטעוועט!״ — און באַלד נאָך זיי, אַלע פאַרזאַמלטע אין קאָרידאָר: „געוואַלט! געוואַלט!״ די קאָזאַקן האָבן זיך נישט דערשראָקן פאַר די געוואַלטן פון די אומבאַהאָלפענע יידן. איין קאָזאַק האָט זיך אויסגעדרייט מיט זיין פערדל אין דער ריכטונג צו די געוואַלט־שרייערס, לאַנגזאַם אַראָפּ גענומען זיין ביקסל פון אַקסל און געצילט אין דער גרופּע יידן. איידער מען האָט דערהערט דעם שאָס, האָט פּנחס שטעפּער אָנגעהויבן שרייען: „יידן! ס׳ברענט אַ פייער, לעשט! לעשט!״ אַזוי שרייענדיק, האָט ער געהאַלטן זיין לינקע, דורכגעשאָסענע האַנט, מיט דער רעכטער האַנט, געלאָפן אין דער ריכטונג פון שול־געסל אין בית־המדרש אַריין. דאָרט זענען פיל יידן געווען באַהאַלטן הינטער די גראָבע שוץ־מויערן, וואָס זענען געווען זיכערער ווי די הילצערנע כאַטעס.

נאָך פּנחס יודקעוויטש האָט זיך געשלייכט אין שול־געסל אַ 13־יאָריק יינגל,

דער זון פון חיים לאַמע דער טרעגער, וועלכער איז צופעליק אדורכגעגאַנגען פאַרן הויז, ווען מען האָט געעפנט דאָס טויער. ער האָט גענומען שרייען „געוואַלט" און זיך אַוועקגעשטעלט נעבן פּנחס יודקעוויטשן. די פאַטאַלע קויל, וועלכע האָט געטראָפן פּנחסן אין האַנט, האָט דורכגעלעכערט דעם קאָפּ פון אומגליקלעכן יינגל. קיינער האָט נישט באַמערקט אין דער אַנטשטאַנענער בהלה, ווען פּנחס יודקעוויטש האָט אָנגעהויבן לויפן און שרייען, אַז דאָס יינגל האַלט זיך מיט די לעצטע כוחות ביי די ווענט, אָפּגייענדיק אין בלוט, ביז ער האָט זיך אַוועקגעלייגט ביים ערשטן פענצטער פון שרה זלאַטעס הויז און אויסגעהויכט זיין יונגע נשמה...

*

אייניקע טעג שפּעטער, נאָך דעם טראַגישן פאַל מיט פּנחס שטעפּער און חיים לאַמעס יינגל, איז אָפּאָלע געווען אַ הפקר־שטאָט, אָן אַ מאַכט. מען האָט נישט געזען קיין רוסן און קיין עסטרייכער — אויף קיין רפואה. מיר זענען געווען אָפּהענגיק אין דעם חסד פון די אַנטיסעמיטישע פּאָלאַקן.

פון צייט צו צייט האָבן זיך דערטראָגן טעמפּע אָפּקלאַנגען פון עקספּלאָזיעס און שיסערייען, אָבער דאָס האָט נישט געשטערט מיר און מיין קוזין איציק פייערשטיין זיך אַרויס צו גנבענען פון אונדזער באַהעלטעניש אין הויז ביי שרה־זלאַטען, עפענען דעם פּרענט פון טויער און צוזאַמען זיך אַוועק לאָזן הינטער דער שטאָט, אין דער ריכטונג פון די גאַרבערייען פון רבקהלע נתנס קירשענבוים און יצחק טיי. אין יענער געגנט זענען געווען גרויסע פעלדער מיט קאַרטאָפל, דיניעס און מאָן־בלומען. מיר האָבן אָפּגעריסן אַ ביסל קאַרטאָפל און באַניקערן. נישט איינמאָל זענען מיר געפאַלן פאַר שרעק אויף דער ערד, זיך באַהאַלטן צווישן די גראָזן אויס פּחד פאַר די האַרמאַטן־קוילן, וועלכע האָבן דורכגעשניטן די לופט מיט אַ שרעקלעכער פייפעריי. מיר זענען געפאַלן, זיך אויפגעהויבן צעשראָקענע פון די שיסערייען, ווידער געלאָפן און געפאַלן, און קוים זיך דערשלעפּט, מיט די לעצטע כוחות, צוריק אין שטעטל.

אין מיטן מאַרק, אַנטקעגן די הויפּישע קאַמיעניצע, האָט אונדז אָפּגעוואַרט אַן עולם צעשראָקענע, פאַרצווייפלטע פרויען און מענער, אונדזערע משפּחות און סתם פריינט. דער „קבלת פּנים" איז געווען: עטלעכע פּעטש מיט אויסגעשרייען: „הפקר יונגען! שקצים! לאָבוזעס! וואָס האָט איר אָפּגעטון? אין אַזאַ שרעקלעכער מלחמה־צייט, געשטעלט דאָס גאַנצע שטעטל אויף די פיס"...

*

מיין פאָטער הי"ד איז געווען אַן איינציקער זון, דעריבער איז ער באַפרייט געוואָרן פון דינסט אין צאַרישן מיליטער. אַ געוויסן טאָג האָט זיך פּלוצלונג אַריינגעריסן אַן אָפּטיילונג קאָזאַקן אין דעם שטילן הפקר־שטעטל און זיי האָבן אָנגעהויבן כאַפּן יידן צו גראָבן אָקאָפּעס.

איך מיט מיין פאָטער הי"ד, זענען געלעגן אויפן באַלקאָן, וועלכער איז געווען פאַרהאָנגען מיט פאַרשידענע קאָלדרעס, אַז מען זאָל אונדז נישט זען, האָבן מיר אַוועק געבויגן אַ שטיקל קאָלדרע און געזען ווי די קאָזאַקן ווילדעווען. יעדן ייד וואָס

זיי האָבן געכאַפּט, האָבן זיי אים קודם כל דערלאַנגט שמיץ מיט נאַהייקעס, דערנאָך אַוועק געפירט אויפן זאַמלפּונקט אין מיטן מאַרק ביי דעם אַלטן פּלומפּ. דאָרטן האָבן זיי געהיטן אַ גרופּע קאָזאַקן מיט חייה׳שע פּרצופים. פּלוצלינג האָט אַ קאָזאַק באַמערקט, אַז ביי אונדז אויפן באַלקאָן האָט ווער אַוועק געבויגן אַ קאָלדרע. ער האָט זיך מיטן גאַנצן אימפּעט געלאָזן צום באַלקאָן, אָנגעהויבן זעצן מיט דער פּיקע און געשריגן: „פּאַדי סודאַ, יעוורעיסקאַ מאָרדאַ" („קום אַהער, יידישע מאָרדע"). מיר האָבן זיך שטאַרק דערשראָקן, אַריינגעקראָכן אויף אַלע פיר אין שטוב און געמיינט, אַז דערמיט האָט זיך אַלץ געענדיקט... אָבר נאָך אייניקע מינוטן, האָבן זיך אין שטוב אַריינגעריסן צוויי קאָזאַקן. „העי, יעוורעי!" — האָבן זיי געשריגן. מיין פאָטער האָט גוט באַהערשט די רוסישע שפּראַך, איז ער זיי אַנטקעגן געגאַנגען, געוויזן דאָס בעט, ווו ס׳זענען געלעגן מיינע שוועסטערלעך מינדעלע און רבקהלע ז״ל, באַדעקט מיט פּאָקן פון קאָפּ ביז פיס. מינדעלע איז אַלט געווען 2 יאָר, רבקהלע — 1 יאָר. אַז די קאָזאַקן האָבן דערזען דאָס שרעקלעכע בילד, האָבן זיי זיך עטלעכע מאָל איבערגעצלמט און גענומען זיך רוקן אויף צוריק, שנעל פאַרשווונדן פון שטוב — אַזאַ שרעק איז זיי באַפאַלן.

די געפערלעכע קראַנקייט פון מיינע שוועסטערלעך האָט נאָך געדויערט אייניקע וואָכן. זיי זענען אויסגעגאַנגען פאַר אונדזערע אויגן אין שרעקלעכע יסורים, נישט באַקומענדיק קיין מעדיצינישע הילף, ווייל אין יענער צייט איז נישט געווען קיין רעצעפּטן און נישט קיין דאָקטער.

דער קלאַפּ פאַר מיינע אומגליקלעכע עלטערן איז געווען אַ שרעקלעכער. מיטן טראַגישן טויט פון די צוויי באַליבטע שוועסטערלעך, זענען מיר געבליבן דריי ברידער — נח, 9 יאָר אַלט; איך — 7 יאָר און יהושע׳לע — 5 יאָר. די שבעה זענען מיר געזעסן אין קעלער ביי שרה זלאַטע, ווייל די קאָזאַקן האָבן נאָך אַלץ געווילדעוועט אין שטעטל: געַרויבט, געשלאָגן, פאַרגוואַלטיקט. דער הונגער און נויט זענען געווען אומדערטרעגלעך. יידן האָבן איינגעשטעלט ס׳לעבן, געפּרוווט זיך אַרויסכאַפּן פון באַלאַגערטן שטעטל אין די נאָענטסטע דערפער, כדי צו ברענגען פּראָדוקטן פון די פּויערים, מיט וועלכע מען איז געשטאַנען אין האַנדלס־באַציונגען אַ גאַנץ יאָר.

✶

כ׳געדענק אַ טראַגישן פאַל, אַז די קאָזאַקן האָבן געכאַפּט אַן אָפּאָלער ייד, ליפּאַ שענקער (זיין זון לעבט איצט אין ישראל), אין אַ דאָרף נישט ווייט פון שטעטל, און זיי האָבן אים אויפגעהאָנגען אויף אַ בוים. אַלע פּוילישע פריינד, מיט וועלכע ער האָט געהאַנדלט לאַנגע יאָרן, האָבן נישט געפּרוּווט אים ראַטעווען פון די מערדערישע הענט, נאָר גלייכגילטיק זיך צוגעקוקט צו דעם בלוטיקן ספּעקטאַקל, ווי די קאָזאַקן שלעפּן דעם אָרעמען ליפּאַ צו דער תליה...

איינמאָל, אין אַ הייסן זומער־טאָג, ווען דער הונגער האָט געפּייניקט די באַהאַלטענע אין קעלער, ווייל ס׳האָט שוין פון לאַנג זיך געהאַט געענדיקט דאָס איינגעמאַכטס מיט די גאָנשערס ווישניאַק, מיט וועלכע מיר האָבן עטלעכע וואָכן דערהאַלטן אונדזערע נשמות, האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז מען טיילט ברויט אין דער בעקעריי פון לאָזער ישראל הינדעס (פּולקאַשיק). מיין פאָטער ז״ל, מיטן פעטער יידעלע

ווינער ז״ל (זיין שוואָגער), האָבן זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן, אַוועק מיט נאָך אייניקע יונגעלייט צו דער בעקעריי. מיין מוטער הי״ד מיט דער מומע שרה׳לע הי״ד און די באָבע דבורהלע ז״ל, האָבן צונויפגענומען די קליינע קינדער ביי אונדז אין שטוב. פון אונדזערע פענצטער האָט מען געקענט זען וואָס עס קומט פאָר ביי דער בעקעריי. אַ המון מענטשן איז דאָרט געווען פאַרזאַמלט. די געשרייען זענען דערגאַנגען ביזן הימל. יעדער האָט געוואָלט זוכה זיין צו באַקומען אַ ברויט פאַר זיינע הונגעריקע עופעלעך.

דער גרויסער אומענדלעכער מאַרק איז געווען פוסט און ליידיק אַרום און אַרום. מען האָט נישט געזען קיין רוסישן זעלנער. נאָר אין דער לינקער זייט פון מאַרק, צווישן נאַפט־ און סמאָלע־געוועלב פון רישעלע די תניעכע ז״ל און דעם תבואה־געוועלב פון מיין פעטער יעקב ווייץ ז״ל (יעקב איציקס), האָט זיך שטאַרק געטומלט: מען האָט געהויבן הענט, ס׳איז אַפילו דערגאַנגען צו געשלעגן צוליב דעם ברויט.

נאָכפאָלגנדיק דעם ביטערן געראַנגל ביי דער בעקעריי, צווישן די אויסגעהונגערטע איינוווינערס, האָבן מיר פלוצלינג דערהערט אַ זעץ אין טיר. איידער מיר האָבן באַוויזן זיך אָריענטירן וואָס דאָס באַדייט, איז שוין די טיר געווען אויפגעבראָכן און צוויי ווילדע קאָזאַקן מיט נאַהייקעס אין האַנט, האָבן זיך אַריינגעריסן מיט געשרייען: „יעוורעי, פאָדאַוואַי דיענגי!״ („יידן, גיט געלט!״) מיר זענען געוואָרן פאַרגליווערט פון שרעק. מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען, פון וואַנען האָבן זיי זיך גענומען, געשושקעט זיך. איין קאָזאַק איז אַרויס פון צימער, אָנגעהויבן ברעכן די טיר ביים קאַזשאָנע ראַבינער ר׳ משה מיכל קאָרנגאָלד. דער קאָזאַק וואָס איז געבליבן ביי אונדז, האָט זיך גענומען צו דער אַרבעט: געזוכט ביי מיין מוטער ז״ל, אַראָפּגעריסן איר דאָס שייטל פון קאָפּ — און אין דעם מאָמענט האָבן זיך אויסגעשיט אויף דער פּאָדלאָגע פינגערלעך, זייגערלעך, בראַנסלעטן — די גאַנצע ביזשוטעריע, וואָס איז געווען פאַרשטעקט אין שייטל, ווייל די מאַמע האָט געמיינט, אַז דאָרט איז דער זיכערסטער אָרט.

די קאָזאַקן האָבן ווייזט אויס, געוווּסט פון זייער דערפאַרונג, ווו יידישע פרויען באַהאַלטן זייער צירינג. דער קאָזאַק האָט זיך שנעל אַראָפּגעזעצט אויף דער ערד און אַלץ צונויפגעקליבן. דערנאָך מיט דער נאַהייקע איר דערלאַנגט אַ פּאָר שמיץ און שנעל אַוועק. דער שלל וואָס איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון קאָזאַק, האָט אָפּגעראַטעוועט דאָס צירונג און געלט פון מיין באָבע דבורהלע און מומע שרהלע. ער האָט נאָך באַוויזן אויך ביי זיי אַראָפּצורייסן די שייטלען, אָבער גאָרנישט געפונען, ווייל זיי האָבן אַלץ באַהאַלטן אין בוזעם. האָט ער זיי גוט צעשלאָגן. דערווייל האָט דער אַנדערער קאָזאַק צוגערויבט ביי ר׳ משה מיכל ז״ל אַלץ וואָס האָט זיך געלאָזט. פאַרן אַריינגאַנג האָבן זיי געטראָפן מיין פאָטער מיטן פעטער יידעלע וואָס האָבן געטראָגן יעדער אַ ברויט אין האַנט. זיי האָבן אַרויסגעכאַפּט די ברייטלעך, וועלכע זענען דערגרייכט געוואָרן נאָך לאַנגע און שווערע מי פון שטיין פיל שעהן אין דער ריי.

ס׳איז אָפּגעלאָפן אַ שטיקל צייט, כ׳געדענק נישט צי וואָכן אָדער חדשים. די לאַגע אין שטעטל האָט אָנגעהויבן זיך נאָרמאַליזירן, קיין רוסישע זעלנער האָט מען נישט געזען, ס׳האָט אויסגעזען ווי די מלחמה איז שוין געענדיקט. אין אונדזער געגנט האָט מען זיך איבערגעגעבן פון מויל צום אויער, וועגן די מפּלות פון די צאַרישע

חיילות אויף אַלע פראָנטן, וואָס האָט דערפרייט די הערצער פון די פאַרביטערטע יידן אויפן צאַרישן רעזשים. זיי האָבן אין די מפּלות פון דער רוסישער אַרמיי געזען אַ נקמה מן השמים פאַרן פאַרגאָסענעם יידישן בלוט.

דערווייל זענען אָנגעקומען מוראדיקע ידיעות וועגן די אכזריותדיקייטן פון די אָפּטרעטנדע רוסישע אַרמייען כלפי דער יידישער באַפעלקערונג אין גאַליציע און אין אַנדערע געביטן. די שטימונג ביי יידן איז געווען אַ געדריקטע און נידערגעשלאָגענע צוליב דעם פּחד וואָס איז אַלעמען באַפאַלן פאַר די אָפּטרעטנדע קאָזאַקן. פון דער צווייטער זייט, מיטן דערנענטערן זיך פון די באַפרייער און אויסלייזער פון צאַרישן יאָך, האָט מען געהאָפט און געגלויבט, אַז ס׳קומט אַ נייע תקופה פאַר יידן אין פּוילן. איך געדענק נאָך אַ טייל פון דעם לידל, וואָס איז געווען אויף אַלעמענס ליפּן אין יענער צייט:

עסטרייך און דייטשלאַנד
פירן זיך ביי דער האַנט —
זיי גייען פאַרנעמען
גאַנץ רוסלאַנד...

דערווייל האָבן יידן אין אָפּאָלע זיך געגרייט אַנטקעגן דער נייער געפאַר, וואָס האָט זיך דערנענטערט — דער צוריקמאַרש פון דער צאַרישער אַרמיי. די צעקלאַפּטע חיילות האָבן זייער צאָרן אויסגעגאָסן אויף די אָרעמע יידישע שטעטלעך. פּאָגראָמירט, געמאָרדעט, געראַוביט, געשענדעט, פאַרברענט. אויף וויפל די צייט האָט דערלויבט, האָבן זיי שטעט און שטעטלעך פאַרוואַנדלט אין וויסטע חורבות.

האָבן אונדזערע יידן אָנגענומען פאַרשידענע פאַרטיידיקונג־מיטלען: מען האָט געבויט באַהעלטענישן אין קעלערס און אויף בוידעמער, אויפגעשטעלט דאָפּלטע ווענט, כדי דאָרט באַהאַלטן יונגע פרויען און מיידלעך, וואָס זענען געווען די ערשטע קרבנות פון די צעיושעטע קאָזאַקן. מען האָט פאַרשטאַרקט די לאָדן און טירן פון הייזער און געשעפטן. די יידישע באַפעלקערונג האָט אויך אָרגאַניזירט אַ זעלבשוץ, כדי זיך צו פאַרטיידיקן קעגן די שכנים די פּאָלאַקן. בראש פון דער זעלבשוץ זענען געשטאַנען: ר׳ משה אפרים ליכט ז״ל (איינער פון די גרינדער פון עפולה), ר׳ מאיר פיגלאַזש ז״ל און אַנדערע. אָנטייל גענומען אין איר האָבן די קצבים, טרעגערס, בעלי־עגלות, וואָס האָבן געהיטן די אָרדענונג אין שטעטל, נישט דערלאָזט די שטעטלדיקע פּאָלאַקן און די פּויערים פון די דערפער זיי זאָלן אויספירן זייערע פינצטערע פּלענער. ווען זיי האָבן געפּרוווט באַפאַלן יידן, אָדער רויבן געשעפטן, האָבן זיי באַקומען די ריכטיקע קלעפּ, און זענען זיך צעלאָפן נאָכן ערשטן צוזאַמענשטויס מיט דער זעלבשוץ.

נישט לאַנג האָט געדויערט און פון דער יוזעפאָווער גאַס האָבן זיך באַוויזן פּאַטראָלן אויף פערד און באַלד נאָך זיי האָט גענומען פלייצן אַ כוואַליע פון מיליטער: פּיעכאָטע, אַרטילעריע און קאַוואַלעריע; אַמבולאַנסן מיט רויטע קרייצן און אינעווייניק — פול מיט פאַרוווּנדעטע. זיי האָבן זיך נישט פאַרהאַלטן אויף קיין רגע, נאָר ממש געלאָפן פאָרויס, בייטאָג און ביינאַכט, גלייך די גאַנצע רוסישע אַרמיי אַנטלויפט אין אומאָרדענונג. אַ סברה, אַז די מפּלה וואָס זיי האָבן געכאַפּט, איז זייער גרויס.

אַ געוויסן פרייטיק פאַרנאַכט, ווען דער צוריקמאַרש איז געוואָרן שוואַכער, האָבן פון צייט צו צייט זיך באַוויזן איינצעלנע רייטער־פּאַטראָלן פון דער יוזעפאָווער גאַס. נעבן דעם טיי־הויז („טשייניע") פון דבורהלע איטקאַלעס (וואָלמאַן), ביי אַ לאַנגן טיש, פול מיט ברויט און חלות, זענען געשטאַנען דריי מוטיקע יידן: איטשל ווייַנמאַן, משה־אפרים ליכט און מאיר פיגלאַזש. זיי האָבן געטיילט ברויט מיט חלות די הונ־געריקע קאָזאַקן, די לעצטע פּאַטראָלן, וואָס האָבן זיך צוריק געקערט פון צעקלאַפּטן פראָנט. די כוונה איז געווען צו באַרואיקן די קאָזאַקן, זיי זאָלן זיך נישט נוקם זיין פאַר זייער מפּלה — נישט פאַרברענען דאָס שטעטל. אַ טייל קאָזאַקן האָבן געכאַפּט די חלה אָדער דאָס ברויט און שנעל אַוועק, אַנדערע האָבן זיך אַראָפּגעבויגן צום טיש, געכאַפּט נאָך עפּעס — און אַוועק. וועמען פון זיי האָט זיך ווידער פאַרגלוסט צו דערלאַנגען שמיץ איבער די קעפּ, ווי אַן אויסדרוק פון „דאַנקבאַרקייט" און דערביי פאַרזיכערט, אַז זיי וועלן נאָך צוריק קומען זיך אָפּרעכענען מיט די יידן, די דייטשע שפּיאָנען...

ווען די לעצטע קאָזאַקן האָבן זיך נאָך געזען אין שטעטל, האָבן די פּאָלאַקן אויס־גענוצט די געלעגנהייט אויפצוברעכן אַ געשעפט פון מאָנופּאַקטור אָדער קאָלאָניאַל־סחורות. די קאָזאַקן האָבן שוין נישט געהאַט קיין צייט צי געדולד צו געניסן פון רויב, ווייל דער שונא איז געשטאַנען „הינטער די פּלייצעס", און דעריבער זיך צופרידן געשטעלט מיט ברויט און חלות, וואָס מען האָט זיי געטיילט — און געלאָפן ווייטער.

*

איצט זענען גאָר די פּאָלאַקן געווען שטאַרק פאַרנומען מיט דער גזילה; זיי האָבן אויפגעבראָכן דאָס געשעפט פון בעריש דאָבראַליס (ווייַנבערג); דאָס הורט־געשעפט פון מענדל כץ, (שפּעטער דערמאָרדעט געוואָרן דורך פּוילישע אַפּיצירן, בעת אַ רויב־אָנפאַל אין 1918); פון די ווייַנבערגס און אַנדערע. זיי האָבן געברויבט, אַרויסגעשליידערט די סחורה אויף דער גאַס, פאַרניכטעט דאָס וואָס זיי האָבן נישט געוואָלט אָדער נישט געקענט נעמען מיט זיך און אויך דעמאָלירט דאָס געשעפט. זיי זענען אַזוי געווען פאַר־קאָכט אין דעם וואַנדאַליזם, אַז זיי האָבן נישט באַמערקט ווי די לעצטע קאָזאַקן זענען שוין פון לאַנג אַוועק.

די 3 העלדישע בעלי־בתים, וועלכע איך האָב פריער דערמאָנט, ווי די וואָס האָבן געטיילט ברויט די קאָזאַקן, האָבן באַמערקט אַז ס'זענען מער נישטאָ קיין רוסן אין שטעטל — האָבן זיי איבערגעלאָזט דעם טיש מיטן ברויט און אַוועק זען ווי די שטאָטישע פּאָלאַקן רויבן יידיש האָב־און־גוטס. באַמערקנדיק ווי לוטשאַק דער שרייבער פון דער גמינע, אַ באַקאַנטער אַנטיסעמיט, לייגט אַרויף באַלן מיט שניט־סחורה אויף אַ פערד, זענען זיי צו אים צוגעגאַנגען, געשלאָגן מכות רצח און ביי אים צוגענומען די גזילה. דאָס פערד איז אַנטלאָפן און לוטשאַק איז געבליבן ליגן אין גאַס אַ צעבלוטיקטער און קרעכצנדיקער.

*

ווען די עסטרייכער האָבן פאַרנומען אָפּאָלע, נאָך דעם בהלהדיקן צוריקמאַרש פון דער צעקלאַפּטער צאַרישער אַרמיי, האָבן די יידן פריי אָפּגעאָטעמט. מען האָט נישט

געוווסט מיט וואָס עס שמעקט די נייע אָקופּאַציע. מען האָט אָבער געפילט, אַז קיין פּאָגראָמען און געוואַלטאַטן וועלן מער נישט פאָרקומען, אַז דאָס לעבן און פאַרמעגן זענען מער נישט הפקר. די פּאָלאַקן האָבן אין די ערשטע טעג זיך פאַרשטעקט אין זייערע היימען, ווייל זיי האָבן נישט געהאַט קיין געמיינזאַמע שפּראַך מיט די עסטרייך־דייטשישע אָקופּאַנטן, ווי זיי האָבן געהאַט מיט די רוסן. זיי זענען געווען געצוווּנגען צו ווענדן זיך צו די יידן, מען זאָל זיי איבערזעצן וואָס דער דייטש זאָגט. „פאַרפלוכטע פּאָלנישע שוויינען"! — איז געווען די „באַגריסונג", ווען אַ דייטש האָט זיך געטראָפן מיט אַ פּאָלאַק. איך בין זיך מודה, אַז יידן געשעפּט אַביסל נחת פון אַזאַ באַציונג צו אַנטיסעמיטישע פּאָלאַקן.

די עסטרייך־דייטשישע הערשאַפט האָט נישט לאַנג געדויערט. די אָקופּאַנטן האָבן אָנגעהויבן געוועלטיקן ביד חזקה. ווי געוויינלעך — אָקופּאַנטן. ס'האָבן זיך דערנעענטערט שווערע צייטן פון הונגער און נויט פאַר דער באַפעלקערונג. באַזונדערס האָט דאָס געפילט די אָרעמע יידישע באַפעלקערונג. נאָר די ווייטערדיקע געשעענישן אין משך פון העכער 3 יאָר, פון 1915, ביז אַנטשטיין פון דער פּוילישער רעפּובליק אין 1918, מיט אירע צרות און שיקאַנעס פאַר יידן — איז אַ באַזונדער קאַפּיטל פאַר זיך.

אַ דערמאָנונג פון ערשטן וועלט־קריג

מ. ראַזענבערג

איך וויל פּרוווּן איבערגעבן אין אַ בילדל ווי אַזוי אַ גאַנצע וועלט האָט זיך אַראָפּגעלאָזט ווי היישעריקן אויף אונדזער קליין, פּויליש שטעטל אָפּאָלע.

ס'איז פאַרגעסן געוואָרן די פליכט פון מענטש צו מענטש און ווי אין אַ ווילדן שדים־טאַנץ פון פאַרניכטונג פון אַלץ און אַלעמען, איז געווען דאָן די אַרבעט פון איין פאָלק צום צווייטן.

אויך אונדזער שטעטל אָפּאָלע, וועלכע איז ביז דאָן נישט געווען באַוווּסט קיינעם פון די קעמפנדיקע צדדים, איז איצט אַריינגענומען געוואָרן אין אַ קאַראַהאָד, אויף דורכצופירן דעם פייערדיקן שדים־טאַנץ.

און דאָס איז זיכער געווען צו פאַרדאַנקען די צוויי באַרימטע בערג, וואָס דאָס קליינע, נישט באַוווּסטע שטעטל אָפּאָלע האָט געהאַט נעבן זיך.

ווער פון די אָפּאָלער געדענקט דאָס נישט די צוויי באַרימטע וועלדער „גורפּס" און „רידע"? נישט איין פייערדיקע ליבע־דערקלערונג פון צאַפּלדיקער יוגנט־פרייד איז דאָרט געגעבן געוואָרן.

און אַז עס פלעגט קומען זומער און די שבת־פאַרנאַכטן, ווען יונגוואַרג און אויך די עלטערע פלעגן אויפן רידער־שאָסיי אַוועק אויף אַ שפּאַציר, איז עס געווען אַ שיינ־

קייט פאַרן אויג צו זען, ווי יונגע חברה פלעגן מאַרשירן מיט ברען, אַז די שטיינער האָבן אונטער זיי געציטערט און אויך די עלטערע פלעגן מיטגעצויגן ווערן און מקנא זיין די יונגווארג און זיך דערמאָנען אין זייערע יונגע יאָרן און מיט אַ זיפץ אונטערברומען — „איי, אַמאָל! אַמאָל!"

אָבער איצט איז אין שטעטל געווען אַ טויטע שטילקייט, ווי אָפּגעשטאָרבן איז דאָס שטעטעלע אָפּאַלע געלעגן, אַזוי ווי קיין לעבעדיק באַשעפעניש וואָלט דאָרט נישט געווען.

און דאָס גאַנצע שטעטל מיט מענטשן איז געלעגן באַהאַלטן אין שיל און געוואַרט. אויף די „גורעס" האָט זיך געפונען דאָס עסטרייכישע מיליטער; אין דעם באַרימטן „רידער" וואָלד איז געלעגן דאָס רוסישע מיליטער.

און דאָס גאַנצע שטעטל יידן איז זיך געלעגן באַהאַלטן אין שיל און געוואַרט. אפשר וועט די שיסעריי אויפהערן אויף אַ פּאָר מינוט, כדי צו קענען אָפּכאַפּן דעם אָטעם, ווייל נאָך יעדן האַרמאַטן־שאָס וואָס איין זייט מיליטער האָט געגעבן קעגן דער צווייטער, זענען די געוואַלדן געווען הימל־שרייענדיקע!

קינדער האָט מען פאַרשטאָפּט די מיילער, אַז זיי זאָלן נישט וויינען, „שאַ! — פלעגט איין מוטער צו דער צווייטער זאָגן, ווען אַ קינד האָט זיך צעוויינט פאַר שרעק — קיין פּיפּס זאָל מען נישט הערן". אָבער אַליין, ווען די שיסעריי פון ביידע זייטן פלעגט זיין אַזוי גרויס, אַז מען האָט געדענקט אַז די וועלט עקט זיך, דאַן פלעגן אַלע מיט איבער־מענטשלעכע כוחות אַרויספּלאַצן אין אַ געשריי: „שמע ישראל! שמע ישראל!".

און באַלד זיך כאַפּן, אַז מען קאָן נאָך דערהערן אין דרויסן, אַז אין שיל געפינען זיך מענטשן און עס קאָן קומען צום גרעסטן אומגליק.

דערנאָך האָט אַלעמען אַ שטילקייט אַרומגעכאַפּט און ווי אָפּגעשטאָרבן זענען אַלע געוואָרן און מען פלעגט נאָר הערן ווי פון אַ טייל מיילער פלעגט אַרויסקומען דאָס וואָרט „שאַ־אַ־אַ!".

אַזוי האָט עס זיך איבערגעחזרט טאָג נאָך טאָג. מען פלעגט וואַרטן אויף דער געלעגנהייט, אַז עס זאָל אַ ביסל שטילער ווערן. ווייל דער הוגער האָט אָנגעהויבן פאָדערן שפּייז! פלעגן די קלענערע וואָס האָבן אַ ביסל פאַרשטאַנען אין וואָס פאַר אַ לאַגע מען געפינט זיך, שטילערהייט זיך בעטן: „עפּעס עסן!"

און אַז די געלעגנהייט איז געקומען, ווען די שיסעריי האָט אַ ביסל אויפגעהערט, פלעגן די יינגערע און מער הפקרדיקע זיך אַוועקלאָזן און קריכן אויף אַלע פיר, מען זאָל זיי נישט באַמערקן, און אַוועק צו די נאָענטע פעלדער און אויסקאָפּן קאַרטאָפלעס און זיי בראָטן אָדער קאָכן און ברענגען אין שיל אַריין, אויף צו דערכאַפּן די הערצער כדי ווייטער קענען אויסשטיין די אַלע שרעק. און אַ סך קרעדיט איז געקומען יענע יונגעלייט פאַר זייער געוואַגטקייט איינצושטילן די שיל מיט מענטשן, וועלכע זענען אין טויטשרעק געלעגן און געהונגערט.

דערינערונגען, בילדער און געשטאַלטן

שמאי פייגעלע שמאי׳לעס / ניו־יאָרק

די שטעטלדיקע „פּאַנאָראַמע״

דאָס שטעטעלע אָפּאָלע־לובעלסקי ליגט אין אַ טאָל, אַרומגערינגלט מיט סאָסנע־וועלדער און קליינע וועלדלעך. פון ביידע זייטן שטעטל פליסן צוויי שמאָלע, ניט טיפע טייכלעך, וועלכע נעמען אין זיך אַריין די אָפּפלוסן פון די סאַדזאַווקעס און סטאַוועס אַרום אָפּאָלע. אַמבעסטן זעט מען די פּאַנאָראַמע פון שטעטל, ווען מען געפינט זיך אין דערפל גאָרי, וואָס ליגט אויף אַ באַרג, 2 קילאָמעטער ווייט פון אָפּאָלע. פון דאָרט זעען זיך אַלע קאָלירטע דעכער פון די הייזלעך, ווי אויך דעם רודער וואַלד וואָס אויף דער צווייטער זייט. צום ברעג פונעם גרעסטן טייך אין פּוילן, די ווייסל, איז פון אונדז געווען ניט מער ווי אַ 10 קילאָמעטער.

די צאָל איינוווינער פון שטעטל איז געווען אַ 6000, דערפון יידן — בערך 10%. דאָס שטעטל האָט געהאַט אַן אַלטן און נייעם טייל, וועלכע ס׳האָט פאַרבינדן דער שאָסיי וואָס ציט זיך פון דער בריק, שניידט אַדורך דעם מאַרק פון דער אַלטער שטאָט, פאַרקערעוועט אויף לינקס ביים קלויסטער, שניידט אַדורך די זייט שטאָט און פירט אַוועק צום היסטאָרישן שטעטל קוזמיר. אינמיטן שטאָט פירט אַ וועג אין שטעטל כאָדלע, בעלזשעץ און פון דאָרט — אין דער וואָיעוואָדישער שטאָט לובלין.

אַ לווייה אין שטעטל • לווייה בעיירה

פון בריק פירט ווידער אַ שאָסיי קיין יוזעפאָוו און אין אַנדערע ישובים אויף יענער זייט ווייסל.

אינמיטן פון דער אַלטשטאָט געפינט זיך דער מאַרק־פּלאַץ. די שאָסייען און הויפּט־גאַסן זענען ברוקירט, דאַקעגן די הינטערגעסלעך און ליידיקע פּלעצער זענען נישט ברוקירט, דעריבער זענען דאָרט די בלאָטעס זייער גרויסע אין די האַרבסט־חדשים, ביז עס שטעלן זיך די פרעסט, און פרילינג־צייט, ווען דער שניי הייבט אָן צעגיין. ערשט די שטאַרקע פרעסט אין ווינטער און די זומערדיקע היצן טרוקענען אויס די בלאָטעס. פאַראַן אָבער אַזעלכע ערטער, ווו זיי האַלטן זיך ממש אָן אויפהער, אַפילו אין די גרעסטע היצן און גיבן פון זיך אַרויס נישט־אָנגענעמע ריחות.

אַרום דעם מאַרק זעט מען גאַנץ שיינע הייזער, מיט געשעפטן און קראָמען פון די אָפּאַלער סוחרים. אַרום די געוועלבער האָט מען געלייגט טראָטואַרן און אַפילו פאַרפלאַנצט ביימלעך. אויפן מאַרק שטייען די אָפּאַלער הענדלערקעס, אָדער ווי מ׳האָט זיי גערופן — פּשעקופּקעס. זיי פאַרקויפן פרוכטן, גרינוואַרג און אַנדערע סחורות. יעדן דאָנערשטיק שטעלן זיך אַוועק ביי די פּשעקופּקעס די שטעטלדיקע פישערס מיט באַליעס פיש און לעבעדיקע קאַרפּן, וועלכע עס קויפן די פאַרמעגלעכע באַלעבאָסטעס. דאַקעגן אָפּגעשטאַנענע פּלאָטקעלעך קויפן די אָרעמע יידענעס. די פישערס קענען גוט זייערע קונים. אויב אַן אָרעמע פרוי קויפט אַ קאַרפּ צי אַן אַנדערן, בעסערן פיש, ווייסט ער שוין, אַז איר מאַן האָט אַוודאי געהאַט אַ גוטע וואָך פּרנסה, אָדער אַ קרוב האָט צוגעשיקט עטלעכע דאָלאַר פון אַמעריקע.

אויף דעם זעלבן מאַרק, אַ ביסל העכער, שטייען אין בודקעס די קצבים און פאַרקויפן פלייש. ביים צעהאַקן דאָס פלייש, בעטן זיך ביי זיי די ווייבער צו געבן וואָס ווייניקער ביינער. זי וויל בלויז אַ מאַרך־ביין מיט אַ שטיקל פעטס אויף אָפּצוקאָכן אַ קרויט־באָרשטש, אָדער אַ קרופּניק. אַ טייל פרויען שטופּן טיילמאָל פלינק אַרונטער די הענט אונטערן האַק, ווען דער קצב אַרבעט מיט איר, כדי אפערצוכאַפּן אַ שטיקל פלייש וואָס איר געפעלט. ביי אַזאַ כאַפּעריי בלייבט דער קצב ניט איינמאָל שטיין מיט אַן אויפגעהויבענער האַק אין דער לופטן — און זאָגט מיט איינגעהאַלטענעם כעס:

— יידענע, אַז איר וועט אַזוי שטופּן די הענט, וועט איר אָפּקאָכן אַ קרופּניק מיט אייערע פינגער — און ניט מיט פלייש...

אין ענלעכע בודקעס שטייען קריסטלעכע קצבים, וועמען יידן רופן חזיר־קאַלערס, וואָס פאַרקויפן חזיר־פלייש און ווורשטן וואָס נאָר פאָלאַקן קויפן. ניט ווייט פונעם מאַרק שטייען צוויי קאַמעניצעס, וואָס איינע געהערט צו בעריש דאָבראַלעס און די אַנדערע — צו איציקל לייבאַלע ישראל בערס, וועלכע שניידן אַדורך דאָס געסל צו דער אָפּאָלער שיל מיט די צוויי בתי־מדרשים.

די שיל באַשטייט פון אַ שיינעם, גרויסן בנין. אויף דעם אויבערשטן שטאָק געפינען זיך צוויי ווייבער־שילן. די בתי־מדרשים זענען פיל קלענער פון דער שיל. איינעם רופט מען דאָס פּראָסטע בית־המדרש און דאָס צווייטע — דאָס חסידישע. ביידע געפינען זיך אונטער איין דאַך, עס טיילט זיי בלויז אַפּ אַ דורכגאַנג. אויך אין די בתי־מדרשים זענען פאַראַן ווייבער־שילן.

אַ ביסל ווייטער פון דאַנען שטייען די שטאָטישע קלאָזעטן. אויף דער קאָלייקע־גאַס — דאָס שטאָטישע באָד, און עטוואָס ווייטער, אויפן וועג וועלכער פירט צו די גאַרבערייען, געפינט זיך דער הקדש. סיי די שיל, די בתי־מדרשים און דער הקדש, ווערן אויסגעהאַלטן פון אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע.

פאַראַן אין אָפּאָלע אַ סך חסידישע שטיבלעך, אין וועלכע עס דאַווענען די אָנהענגערס פון די פאַרשידענע רביים. אויפן וועג נאָך דער בריק וועלכע פירט קיין יוזעפאָוו, געפינט זיך דער בית־עולם, אַרומגעצוימט מיט אַ מויער פון רויטע ציגל. אויך דער בית־הקברות איז צעטיילט אויף אַן אַלטן און נייעם. אויפן ערשטן, זענען די מצבות איינגעזונקענע, די אויפשריפטן אָפּגעמעקט אָדער ניט לעזבאַר. דאָרט געפינט זיך אַן אהל, אונטער וועלכן עס רוט, ווי מען דערציילט, אַ גרויסער אָפּאָלער צדיק. אין סאַמע מיטן פון הייליקן אָרט שטייט אַ הויכער בוים — דער העכסטער אין דער געגנט. לעבן דעם בוים שטייט אַ גרויסע ווייסע מצבה פון מאַרמאָרשטיין — די גרעסטע און שענסטע פון אַלע מצבות, נאָך אַ גרויסן אָפּאָלער גביר.

אינעם שכנות פון יידישן בית־עלמין געפינט זיך דער קריסטלעכער צמענטאַזש, וואָס איז אויך אַרומגעצוימט מיט אַ ציגל־רויטער מויער. אינעם ווינקל וואָס פאַרייניקט די אַלטשטאָט מיט דער נייער שטאָט, שטייט דער קלויסטער, וועלכן יידן האָבן געַרופן ניט אַנדערש ווי טומאה. העכער פון דאָרט, באַרג אַרויף, געפינט זיך די פייערלעשער־רעמיזע, די קאַנצעלאַריע פון דער גמינע און די בנינים פון די פוילישע שולן. עטוואָס ווייטער — דאָס פוילישע קולטור־הויז „דאָם מאַטשעזשי" און דער דענקמאָל פונעם נאַציאָנאַלן העלד טאַדעאוש קאָשטשושקאָ. צום סוף פון דער נייער שטאָט איז פאַראַן דער פּאָליציי־פּאָסטערונעק מיטן שטאָטישן אַרעסט, וועלכן יידן האָבן געַרופן „קאָזע".

אָפּאָלע פאַרמאָגט אויך אַן אייגן שפּיטאָל, אויפן וועג וואָס פירט צו דער קאָלייקע, נישט ווייט פונעם וועלדל ווו עס שטייען נאָך די קאַזאַרמעס אין וועלכע ס'האָט אַמאָל סטאַציאָנירט דאָס רוסישע מיליטער. הויפּט־דאָקטער אין שפּיטאָל איז געווען ד"ר שלענק.

אין דער אַלטשטאָט און אין די אַרומיקע געסלעך וווינען כמעט בלויז יידן, דאָקעגן אין דער נייער שטאָט וווינען סיי יידן, סיי קריסטן. נאָר אויף די ראַנדן פון שטעטל, אָדער ווי יידן פלעגן דאָס רופן — אונטער דער שטאָט, וווינען בלויז קריסטן.

אויפן וועג קיין כאָדלע שטייט די אָפּאָלער צוקער־פאַבריק — די צוקראָווניע, וועלכע אַרבעט בסך־הכל עטלעכע חדשים אין יאָר, פון סוכות ביז ניי־יאָר. יידן ווערן דאָרט נישט צוגענומען צו דער ארבעט. ארום אָפּאָלע געפינען זיך אויך עטלעכע מילן. איינע פון זיי האָט אַמאָל געהערט צו דעם יידישן אייגנטימער זשעלאָנקאָ. די פאַרבינדונג פון שטעטל מיט דער גרויסער וועלט, איז געווען די שמאָל־באַן ליניע („קאָלייקע"), וועלכע האָט געפירט ביז דער קנופּ־סטאַציע נאַלענטשאָוו. דאָקעגן קיין לובלין האָבן קורסירט אויטאָבוסן. קיין וואַרשע איז געפאָרן איין אויטאָבוס און עטלעכטע לאַסט־אויטאָס, מיט וועלכע אָפּאָלער שפּיליטערן האָבן געשיקט זייערע סחורות אין דער הויפּטשטאָט און געברענגט פון דאָרט די נייטיקע אַרטיקלען און מאַטעריאַלן.

יידן קויפן ביי א פויער תבואה־קערנער. אויפן וואָגן שטייט: חיים אייזנטאל. די אנדערע: יצחק „ניידורי", צדוק קלאָצהענדלער, יהושע ווייץ.
יהודים קונים אצל איכר גרעיני־תבואה.

פאַרשטייט זיך, אַז די אויטאָבוסן־קאָמוניקאַציע האָט געגעבן אַ שווערן קלאַפּ די יידישע באַלעגאָלעס אין שטעטל און אַ טייל פון זיי האָבן זיך איבערגעוואָרפן צו טרעגעריי. בלויז יאַנקל פּאָמפּ איז ווייטער געפאָרן מיט זיינע פערד קיין לובלין.

אין טייל גאַסן פון שטעטל ברענען אין די נעכט עלעקטרישע לאָמפּן, אויך געוויסע הינטערגעסלעך געניסן פון עלעקטרישע באַלייכטונג, וועלכע אין שוין אַריינגעדרינגען אין פיל יידישע הייזער. נאָר אין פיל שטובן נוצט מען נאָך אַלץ דעם נאַפט־לאָמפּ, ווייל ער איז פיל ביליקער פון עלעקטריע.

אונטער דער שטאָט, אויפן וועג וואָס פירט אין דערפל זאַגראָדי, שטייט דאָס איינציקע קינאָ פון אָפּאָלע, וועמענס אייגנטימער ס'איז דער רעיענט. יעדע וואָך ווערט דאָרט דעמאָנסטרירט אַן אַנדערער פילם, דער עיקר פון אויסלאַנד. קיין אָפּאָלע קומען אויך יידישע אַרטיסטן, דווקא די בעסטע כוחות און גיבן די פאָרשטעלונגען וועלכע מ'האָט אָנהייב סעזאָן געשפּילט אין וואַרשע צי אין לאָדזש. די פאָרשטעלונגען קומען פאָר אין קינאָ־זאַל. די אַלע אונטערנעמונגען זענען אָרגאַניזירט געוואָרן דורך דער קולטור־קאָמיסיע פונעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין און דורך די קולטור־קאָמיסיעס פון די פאַרשידענע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. דער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין האָט אויך

געהאַט אַן אייגענעם דראַמאַטישן קרייז, וואָס האָט אַליין צוגעגרייט גוטע פאָרשטע־לונגען. מיר שיינט, אַז אויפן קולטורעלן געביט, איז אָפּאָלע געווען אַ סך פאָרגע־שריטענער ווי די אַרומיקע שטעטלעך.

דער מאָנטיקדיקער מאַרק־טאָג

די יידישע באַפעלקערונג פון אָפּאָלע באַשטייט פון האַנטווערקער, קליינע סוחרים און פיל אַרבעטער. געווען אויך אַ קליינע צאָל פאַרמעגלעכע יידן. דער הויפּט־קוואַל פאַר יידישע פּרנסות איז געווען דער מאַרק־טאָג, וועלכער איז פאָרגעקומען איינמאָל אין וואָך, יעדן מאָנטיק. די קליינהענדלער און האַנטווערקער, סוחרים און דאָרפס־גייער, האָבן אָנגעגרייט זייערע סחורות, ווייל דער איינציקער טאָג האָט זיי באַדאַרפט זיכערן פּרנסה אויף אַ גאַנצע וואָך. אין פריען באַגינען האָבן די שניידערס און שוסטערס, די היטלמאַכערס און קירזשנערס גענומען אויפשטעלן זייערע ביידלעך און טישלעך, אויף וועלכע מ׳האָט צעלייגט די סחורה. די טאַנדייט־שניידערס האָבן אַ שטענדיקן אָרט — פון איציקלס פּיוויאַרניע, פון ביידע זייטן לענגאויס דעם שאָסיי, ביז נישט ווייט פון דער טומאה. די שוסטערס דאַקעגן האָבן זייער אָרט אינמיטן מאַרק. זייערע שטיוול און שיך זעען זיך פונדערווייטנס, ווייל זיי הענגען אין דער הויך. די גאָר אָרעמע שוסטערס וואָס האָבן באַוויזן קוים אויסצואַרבעטן עטלעכע פּאָר שיך, טראָגן זיי מיט זיך אויף די אַקסלען און זוכן קונים. די סוחרימלעך מיט וועש און גאַלאַנטעריע שטעלן זיך אויס נענטער צום קלויסטער. אין פראָנט זעט מען עטלעכע פאַרקויפערס פון קינדער־שפּילצייג. נישט ווייט פון זיי — די אָפּאָלער בעקערס מיט זייערע פאַרשידענע געבעקסן. מען זעט אויך אייניקע היטלמאַכערס מיט זייערע אויסאַרבעטונגען.

אין ווינקל פון חיים סענדערס געוועלב האָבן זיך אויסגעשטעלט אין א ריי אייגענע און פרעמדע בעטלערס („דזשאַדעס״). פון דבורהלע פּיאַווקערינס געוועלב ביז דער קראָם פון טאָבע קוירעכס, שטייען יידישע און פּוילישע פּשעקופּקעס. אַנטקעגן דעם רעסטאָראַן („פּיוויאַרניע״) פון רבקהלע גאַנזער, זעט מען יעדן מאָנטיק דעם פרעמדן ייד וואָס פאַרקויפט דאָרט בלעך־געפעס. הינטער די שניידערישע שטעלן, אין פראָנט פון חנינה ניימאַנס הויז און שמואל שלאָסערס וואַרשטאַט, פאַרקויפן עטלעכע אָפּאָלער ווייבער ערדענע טעפּ. ניט ווייט פון זיי, שלייפט יידל שלייפער מעסערס, שערן, העק. דאָס געסל צווישן דער קלויסטער־וואַנט און אברהמטשע שטיימאַנס געוועלב, פון מאַרק ביז דער קאָלייקע־גאַס, איז באַשטעלט מיט פּויערטעס וואָס פאַרקויפן אייער, הינער, קאַטשקעס, גענדז. דאָ געפינען זיך אַ סך אויפקויפערס יידן וואָס לאָזן אַריין די געקויפטע עופות אין צוגעגרייטע קאָסטנס. פיל געבונדענע הינער ליגן אויפן טראָטואַר און וואַרטן איבערצוגיין אין אַנדערע הענט. דאָרט ווו עס ענדיקט זיך די קלויסטער־וואַנט, שטייט די משוגענע בלימע און קויפט עופות. אין דער מלאכה העלפט איר איטשעלע קאָפּטשוך. פון צייט צו צייט הערט מען פון בלימען „געוואַלט! מען האָט מיך באַגנבעט״, ווייל זי האָט דערזען ווי נאָטע דאָברעס טראָגט אונטערן אָרעם אַ הינדל. אַזוי פירט זיך נאָטע: ער נעמט אַ הינדל און

לאָזט זיך דערמיט גיין. דערזעט עס די פּויערטע און נעמט אים רופן, דערקלערט ער איר, אַז ער וויל נאָר פרעגן זיך אויפן פרייז און צי דער עוף האָט די ווערט. דערזעט נישט די פּויערטע — בלייבט דאָס הינדל ביי אים, אומבאַצאָלט. מיט איר געשריי וויל בלימע געבן אָנצוגעהערן נאָטען, אַז זי זעט ווי ער גנבעט און אַז נישט ביי איר וועט אים געלונגען צו טאָן זיינע גנבישע שטיק...

ککר השוק בעיירה ● דער מאַרק־פּלאַץ אין שטעטל

נאָטע דאָברעס איז אַ נידעריקער, ברייטפּלייציקער ייד מיט אַ גראָע באָרד פון אַש־קאָליר, אַ גראָבע רויטע נאָז מיט וואָרצלען, מיט אַ פאָר געדיכטע גרויסע ברעמען וואָס פאַרדעקן ממש די אויגן. איין אויג איז ביי אים תמיד האַלב פאַרמאַכט און ער זעט נישט אויף דעם. מען דערציילט, אַז דאָס האָט מען אים אונטערגעהאַקט אַן אויג מיט אַ סך יאָרן צוריק, ווען מ׳האָט אים געכאַפּט ביים גנבענען. אין די יונגע יאָרן האָט ער זיך ניט באַשעפטיקט מיט אַזעלכע קלייניקייטן, ווי אַ הון צי אַ גענדזל, נאָר געגנבעט פערד, קי און אַנדערע פירפיסיקע באַשעפענישן. ווען ס׳איז נישט קיין יאָריד־טאָג, כאַפּט מען אַמאָל נאָטען אויף אַ פרעמדן בוידעם, מיט אַ פּעקל געגנבעטע וועש. אַז מען פרעגט אים, וואָס ער טוט דאָ — האָט ער אַ פאַרטיקן ענטפער: „מען יאָגט מיך נאָך, האָב איך זיך געוואָלט באַהאַלטן הינטער אַ פּעקל און דערפאַר האָב איך עס צוגעגרייט"...

אין אַ יאָריד־טאָג איז דאָס שטעטל פול מיט פּויערים פון די אַרומיקע דערפער, וואָס דער גרעסטער טייל זייערער איז געקומען מיט פערד־און־וואָגן. די ענגשאַפט

און טומל זענען גרויס. יידישע תבואה־סוחרים טאַפּן די זעק מיט קערנער און עס הייבט זיך אָן אַ דינגעניש מיט אַ קלאַפּן אין די הענט. מען לויפט פון איין וואָגן צום צווייטן, יעדער זוכט וואָס בעסערע סחורה. אַ באַזונדער אָרט איז אויסגעטיילט פאַרן פערד־ און בהמות־מארק. דאָ דרייען זיך ארום יידישע קצבים און פויערים וואָס זוכן צו קויפן די חיה אין וועלכע זיי נייטיקן זיך. די פוילישע קצבים, באַקאַנט גיכער ווי קאַלערס, זוכן חזירים. אויך דאָ גייט אָן אַ שטאַרקע האַנט־פּאַטשעריי... און ווי איז דעם יידישן הענדלער, וואָס באַקומט אַ קלאַפּ פון אַ שטאַרקן פויער.

אַז די פויערים פאַרקויפן די געברענגטע פּראָדוקטן, לאָזן זיי זיך איבער די יידישע געשעפטן, קראָמען און ביידלעך, כדי איינקויפן פאַר זיך די נייטיקע אַרטיקלען פאַר זייער היימישן און לאַנדווירטשאַפטלעכן געברויך. אויך דאָ איז גרויס די דינגעניש. די פויערים זענען נישט גרייט צו צאָלן דעם פאָרגעלייגטן פּרייז, בפרט, אַז זיי טראָגן זיך אַרום מיט דעם שטענדיקן פאַרדאַכט אַז יידן ווילן זיי אָפּנאַרן... אַ טייל פון זיי פאָדערן אַפילו, אַז דער ייד זאָל זיך שווערן איבער זיין באָרד, אָדער „פּאָד חיירעם" (אונטער אַ חרם). ערשט נאָך אַזאַ שבועה, איז ער גרייט צו נעמען די פּאָר שטיוול, באַצאָלן פאַר די עטלעכע קילאָ צוקער אָדער מסכים זיין אויפן אָנגעבאָטענעם אָפּצאָל פאַר אַן אַנצוג, אָדער מאַנטל.

דאָרט ווו ס'ווערן פאַרקויפט הינער, קאַטשקעס, גענדז און אינדיקעס, איז אויס־געבראָכן אַ טומל. דער שטאָטישער הונט־שלעגער יאָגט זיך נאָך אַ הונט. ער וויל אים כאַפּן און אַריינוואַרפן אינעם פאַרקראַטעווען וואָגן. דער עולם שטעלט אָפּ דעם האַנדל און קוקט זיך צו צום אומגלייכן פאַרמעסט צווישן דער גערודפטער חיה און דעם אַמביציעזן הונט־שלעגער. דער הונט רייסט זיך אַריין צווישן געבונדענע הינער און הענער. איין האָן בינדט זיך אויף און נעמט אַנטלויפן. עס הייבט זיך אָן אַ נייער „ספּעקטאַקל". דער עולם וויל איצט וויסן, צי וועט דער פויערטע געלונגען צו כאַפּן איר האָן. דערווייל קומט פאָר עפּעס אומדערוואַרטעטס: ווי נאָר דעם הונט איז געלונגען זיך אַוועקצודרייען פונעם פאַרוואָרפענעם שטריק מיט דער פּעטליע, איז אָנגעלאָפן די פויערטע — און דער „היצל" (הונט־שלעגער) האָט ניט זעענדיק, איינ־געצויגן די פּעטליע אין דעם מאָמענט, ווען די פויערטע האָט אויף יענעם אָרט אַוועקגעשטעלט איר פוס. זי זידלט און שרייט אויף דעם היצל, נאָר יענער וויל זי נישט באַפרייען, זעענדיק ווי דער אַרומיקער עולם קוועלט פון הנאה. איין פויער וויצלט זיך: „איך וויל זען ווי דו וועסט די סוקע פאַרשפּאַרן ביי זיך אין וואָגן". ענדלעך באַפרייט ער די פויערטע פון דער פּעטליע. זי לויפט זוכן דעם אַנטלאָפענעם האָן, און ער — דעם הונט.

אַ דאַנק דעם יאַריד יעדן מאָנטיק, לעבט אויך דאָס שטעטל. הגם די קאָנקורענץ איז גרויס און דער ריווח אַ קליינער, ווערט דער מסחר בדרך כלל געפירט אויף אַן ערלעכן אופן. פאַראַן אויך פאַלן פון אויסקויפן, אָדער אונטערקלאַפּן דעם פּרייז — אָבער אין האַנדל לאָזט זיך פאַרשטיין אַזאַ פירונג. אין אַלגעמיין האָט יעדער פויער — זיין ייד, ביי וועמען ער קויפט מיט צוטרוי, פּונקט ווי יידישע סוחרים און קויפערס האָבן זייערע אייגענע פויערים, מיט וועמען זיי פירן דעם מסחר. אַז מען פאַרענדיקט דעם האַנדל, ווינטשט דער ייד דעם פויער אַ גוטן „אוראָזשיי" (געדעטעניש) און די

כודאָבע זאָל זיך ביי אים גוט האָדעווען. אויף דעם ענטפערט דער פּויער „בוג זאַפּלאַטש" (גאָט זאָל באַצאָלן).

האַרבסט־צייט זעען די יאַרידים אויס אַ ביסל אַנדערש. די פּויערים האָבן פאַר־ענדיקט דעם שניט און דאָס וואָס מ׳האָט אַראָפּגענומען פון די פעלדער, ברענגט מען אין שטעטל צום פאַרקויפן. אויך זייערע באַדערפנישן זענען גרעסער, ווייל מען דאַרף זיך גרייטן צום קאַלטן ווינטער. דער יידישער בעל־מלאכה און סוחר לייזן מערער געלט — אַזוי ביז די קריסטלעכע יום־טובים. נאָך די חגאות ווערט אַלץ שוואַכער, די פון די דערפער קומען בלויז קויפן נאַפט, שוועבעלעך, צוקער און אַנדערע נייטיקע אַרטיקלען, וועלכע מ׳קען באַקומען נאָר אין שטאָט. דאַקעגן די רעסטאָראַנען זענען בדרך כלל פול, ווייל סיי די צוגעפאָרענע פּויערים, סיי די יוזעפאָווער פּאָלאַקן האָבן ליב דעם ביטערן טראָפּן. זיצט מען דאָרט ביי די „מאָנאָפּאָל־פלעשער"... אַזאַ איז זייער טבע: נעמט מען אַ טרונק — גלוסט זיך ניט אַזוי שנעל צו פאַרלאָזן דעם רעסטאָראַן.

אין סטאַשעק יאַראָסלאַווסקיס רעסטאָראַן שטייט מיט אַ גרופּע חברים דער יונגער פּאָלאַק יוזשעק, וואָס האָט מיט אַ צייט צוריק פאַרענדיקט זיין מיליטער־דינסט אין דעם ראַנג פון אַ קאַפּראַל. ער איז שוין גוט אָנגעשיכורט און ווער עס טרעט איבער די שוועל פונעם רעסטאָראַן, ווערט דורך אים פאַרטשעפּעט. ווען ס׳איז אַריין געקומען אַ גרופּע קריסטן און זיך צוגעזעצט צו אַ טישל, איז דער אויסגעדינטער סאָלדאַט גלייך צו צו זיי און באַפוילן זיך אויפשטעלן און סאַלוטירן, ווייל ער איז דערגאַנגען צו צוויי בענדלעך... איינער פון די נאָר וואָס אָנגעקומענע געסט שטעלט זיך טאַקע אויף, נאָר אַנשטאָט סאַלוטירן, דערלאַנגט ער דעם קאַפּראַל מיט אַ ליידיקן קופּעל פון ביר איבערן קאָפּ. סטאַשעק יאַראָסלאַווסקי ווייסט שוין מיט וואָס ס׳וועט זיך ענדיקן אַזאַ געשלעג און צוזאַמען מיט זיינע קעלנערס, עטלעכע שטאַרקע יונגען, וואַרפט ער אַלעמען אַרויס אויפן גאַס, ווי עס ברעכט אויס אַ געשלעג און עס ווערט אַ צוזאַמענלויף. עס שאַפן זיך צדדים — און שטעקנס, מעסערס, פלעשער מיט געביילטע פויסטן ווערן געלאָזט אין באַוועגונג. די יידן, וועמענס געשעפטן זענען נאָענט פונעם „שלאַכטפעלד", פאַרקלאַפּן שנעל די טירן און לאָדנס. זיי דערוואַרטן זיך ענדלעך אויפן באַווייזן זיך פון עטלעכע פּאָליציאַנטן. די שלעגערס צעלויפן זיך מיט צעקלאַפּטע קעפּ און בלויע סיניאַקעס. אַ טייל פירט מען אַוועק צו די אָפּאָלער פעלדשערס, וועלכע באַנדאַזשירן די ווונדן — און אַלץ איז געענדיקט.

פאַרנאַכט נעמען די פּויערים שפּאַנען די פערד אין די וועגענער אויף צו פאָרן אַהיים אין די דערפער. אָבער ניט אַלע זענען מסוגל דאָס צו טאָן. די וואָס האָבן צו פיל געטרונקען, דערשלעפּן זיך קוים צו דער פור און מען דאַרף העלפן זיי זאָלן זיך דאָרט אַוועקלייגן און גלייך איינשלאָפן. אין אַזאַ פאַל פאַרנעמען זיך די פּויערטעס מיטן שפּאַנען די פערד און אָנטרייבן זיי ביז מען קומט אַ היים. דער מאַרק־פּלאַץ ווערט ביסלעכווייז אויסגעליידיקט, עס איז געבליבן נאָר אַ סך מיסט, אָפּפאַל און רעשטלעך פונעם גרויסן יאַריד־טאָג. איצט באַווייזן זיך עטלעכע פּאָלאַקן פון שטעטל, וואָס נעמען צונויף דאָס מיסט און צעלייגן עס דערנאָך אין זייערע גערטנער און פעלדער, אַז די גערעטעניש זאָל זיין אַ בעסערע.

אָפּאָלע איז געווען אַ שטעטל מיט פיל יידישע האַנטווערקערס. דעריבער זענען געווען אַ סך ערטער פאַר דער יוגנט ווו צו לערנען אַ פאַך. אַפילו קינדער פון 10 יאָר, האָבן טאַטע־מאַמע איבערגעגעבן צו אַ שניידער, שוסטער אָדער היטלמאַכער אויף אויסלערנען זיך אַ מלאכה. מיידלעך האָבן דער עיקר זיך געלערנט זיין נייטאָרינס און שניידערינס. די גאָר אָרעמע און דערשלאָגענע זענען אַוועק אין די רייכערע היימען צו זיין דינסטן.

איך דערמאָן זיך, ווי מיר איז אויסגעקומען צו לערנען זיך שניידעריי מיט אַן אָרעם קינד. מ׳האָט אים גערופן בענצאַלע (פאַרקירצט פון בן־ציון). זיין פאָטער איז געווען קראַנק און די מוטער האָט באַדאַרפט זאָרגן אויסצוהאַלטן די שטוב. האָט זי איר יונג טעכטערל, אַוודאי אַ 10 יאָר אַלט, איבערגעגעבן צו אַ רייכן אָפּאָלער ייד. דאָס קינד האָט נאָך נישט געקענט זיין קיין דינסט, אָבער זי האָט אין יענער שטוב געהאָלפן דער הויפּט־דינסט. יעדן פאַרנאַכט איז דאָס מיידעלע צוגעקומען צום פענצטער, ווו איך האָב געאַרבעט מיט איר ברודער און זי פלעגט אים אַרויסרופן:

— בענצאַלע, קום אַהער! — און פלעגט אים איבערגעבן אַ פּעקעלע מיט עסן וואָס זי האָט געברענגט. דאָס קינד האָט זיך פּשוט דערכאַפּט דאָס האַרץ, הגם אויך מיר פלעגן אים אַ גאַנצן טאָג אונטערהאַלטן מיט עסן. אַזעלכע בענצאַלעך און אַזעלכע ווי זיין שוועסטערל, זענען געווען אַ סך אין אָפּאָלע.

פיל פון די אָרעמע קינדער, אַז זיי זענען נאָר אונטערגעוואַקסן, דער עיקר נאָך דער בר־מצווה, האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטל און אַוועק אין די גרויסע שטעט זוכן גליקן. געווען פאַלן, אַז פון איין שטוב זענען אַרויס געפאָרן עטלעכע קינדער, וואָס האָבן אין אַ צווייטער שטאָט צו עפּעס זיך דערשלאָגן און שפּעטער גענומען צו זיך די עלטערן.

נאָכן סעזאָן, זענען אַ סך יוגנטלעכע געקומען צוריק קיין אָפּאָלע, אָבער שיין געקליידעט, גרויסשטאָטיש. אויסער דעם באַגער צו זען זיך מיט דער משפחה, האָט זיך אויך געבענקט נאָך דער שיינער לאַנדשאַפט אַרום דעם שטעטל, די וועלדער, פעלדער, לאָנקעס און וואַסערן, שוין אָפּגערעדט פון די גרעבליעס און דער בריק — דאָס ראָמאַנטישע אָרט פאַרן יונגוואַרג. באַזונדערס האָט געצויגן אַהין אין די זומער־נעכט, נאָכן היי־שניט, ווען אַ פאַרשיכורנדיקער ריח האָט זיך געטראָגן אין דער לופט. די לבנה שפּיגלט זיך אין די וואַסערן, די זשאַבעס קוואַקען און אַנדערע באַשעפענישן לאָזן הערן זייערע קולות. פאַרליבטע פּאָרלעך האָבן דאָרט געוועבט שיינע חלומות וועגן אַ בעסערער צוקונפט.

די באַגעגענישן אויף יענעם אָרט זענען בדרך כלל פאָרגעקומען אין קאָנספּיראַציע, ווייל אין שטעטל גופא זאָל זיך באַווייזן אַ יונג, פאַרליבט פּאָרל — האָט מען זיך געשעמט. ס׳איז אויך געווען אַן ערנסטע פראַגע פון יחוס, ווייל ניט איין טאַטע־מאַמע פונעם מיידל איז ניט אָנגעשטאַנען, וואָס זייער טאָכטער שפּאַצירט מיט אַ בחור, וועמענס עלטערן זענען אָדער אָרעמע, אָדער שטאַמען ניט פון רבנים צי למדנים. און אויב אַ באַלעבאַטיש מיידל האָט זיך געטראָפן מיט אַן אַרבעטער־געזעלן, איז עס

פאַר טאַטע־מאַמע גאָר געווען אַ טראַגעדיע. נאָר דאָס גרעסטע אומגליק האָט געמיינט — אַ קריסטלעך מיידל מיט אַ יידיש יינגל, צי אַ יידישע טאָכטער מיט אַ שייגעץ. אין אַזאַ פאַל האָט דאָס שטעטל געהאַט מיט וואָס זיך צו באַשעפטיקן, און אויך — צו רעאַגירן. די גרעבליעס האָבן די פּאָלאַקן גערופן „גראָבליע מילאָשטשי" (די גרעבליעס פון ליבע). די שענסטע גרעבליע איז געווען די, אויף וועלכער עס זענען געלעגן די רעלסן פון דער אָפּאָלער קאָלעיקע, צווישן דער ערשטער און צווייטער סאַדזאַווקע. דאָרט זענען אויך געווען דריי בריקלעך — נאָר די באַליבסטע און גרעסטע פון זיי איז געווען די גרינע בריק.

ווינטער אין שטעטל

ווינטער זענען אַלע סאַדזאַווקעס און טייכלעך געוואָרן פאַרפרוירן און חברה יונגוואַרג האָט אויסגענוצט די ערטער צום גליטשן זיך און דערביי באַוויזן פאַרשידענע קונצן. באַזונדערס שבת נאָכן עסן איז זיך צונויפגעקומען אַ גרויסער עולם — פון גליטשערס און פון צוקוקערס. אויף שליטעלעך, וועלכע מ'האָט אַליין צונויפגעקלאַפּט פון האָלץ, אָדער אויף געקויפטע סאַנקעס אָדער גלעטשערס („ליזשוועס"), וועלכע ס'האָבן זיך געקענט דערלויבן צו קויפן נאָר קינדער פון פאַרמעגלעכע עלטערן, האָט מען פאַרברענגט אויפן שניי און אייז.

אין די קריסטלעכע חגאות האָבן זיך באַוויזן אין שטעטל סטודענטן און סטודענטינס, ווי אויך גימנאַזיסטן, וואָס זענען געקומען פאַרברענגען די ווינטער־פעריען ביי טאַטע־מאַמע אין די היימען. זיי קומען כמעט אַלע זיך גליטשן, וואַרעם און שיין אָנגעטאָן,

די שוסטער־גאַס • רחוב הסנדלרים

מיט לייטישע גלעטשערס צו די פיס. צווישן זיי איז אויך פאַראַן אַ גאָר קליינע צאָל יידישע סטודענטן, קינדער פון רייכע היימען. נאָר וואָס שייך גליטשן זיך, קענען זיי זיך ניט פאַרגלייכן צו יענע אויסגעשולטע און פעיקע יידישע יוגנטלעכע פון דער אָרעמקייט, וואָס באַווייזן ממש וווּנדער אויפן אייז. אויף דעם געביט צייכנט זיך אויס לייבעלע קאָטער, וואָס איז באַזונדער שטאָלץ, ווען עס קומט צו אים אַ פוילישע סטודענטין און בעט אים ער זאָל זי אויסלערנען זיך באַנוצן מיט די ליזשוועס. ער טוט דאָס גערן. דער לייבעלע איז אויסגעקאָכט אין אַלע ספּאָרטן און טאַקע פלינק ווי אַ קאָטער...

ביי רחלען די אייזן־קרעמערקע קען מען קויפן אַלטע ליזשוועס, אָבער קיינמאָל נישט — צו דער פאָר. פון דעסטוועגן קויפט מען תמיד צוויי, ווייל אַמאָל געלונגט אויסצוטוישן ביי אַ צווייטן אַ גרעסערן גלעטשער אויף אַ קלענערן און עס ווערט געבוירן אַ פּאָר. מיט די ליזשוועס מוז מען אָפט אָנקומען צו יאָסעלע שלאָסער, ער פאַרשווייסט זיי ווו מען דאַרף, אָדער ער שאַרפט זיי אָן. אין די אַרבעטן העלפט אים זיין ייִנגל חיים־וועלוול.

נאָכן נייעם יאָר איז די עקאָנאָמישע לאַגע אין שטעטל אַ שווערע. ס׳האָט זיך געענדיקט דער „סעזאָן" אין אַלע פאַכן, אויך די וועכנטלעכע יאַרידן זענען שוואַכע, מיט ווייניק באַטייליקטע. די בעלי־מלאכות און זייערע געזעלן זענען אַרבעטלאָז. אויך פון די גרויסע שטעט קומען קיין אָפּאָלע די אָרטיקע יוגנטלעכע וואָס זענען אַוועק זוכן באַשעפטיקונג. די חדשים יאַנואַר־פעברואַר געהערן צום טויטן־סעזאָן. אין אַ מילדן וועטער שפּאַצירט די יוגנט פון דער אַלטער שטאָט צו דער נייער, אַהין און צוריק. די וואָס באַלאַנגען צו אָרגאַניזאַציעס, באַזוכן די לאָקאַלן אין די אָוונט־שעהן. אין פיל שטובן שפּילט מען אין קאָרטן, אָדער אין דאָמינאָ צי אין טערנעטשקע. אין פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין קומען פאָר קעסטל־אָוונטן, פאָרלעזונגען און דער דראַמאַטישער קרייז גיט פון צייט צו צייט אַ פאָרשטעלונג.

דאָס שטעטל איז איינגעהילט אין שניי. אויפן מאַרק האָפּסלען אַרום שוואַרצע און גראָע קראָען. ניט איינע פון זיי שטעלט זיך אַמאָל אַוועק אויפן רוקן פון אַ חזיר וואָס נורקעט אין אַ באַרג מיסט. מען זעט אויך גאַנצע סטאַדעס געלע פייגל, וועלכע זענען געקומען פון וואַלד זוכן עפּעס עסן אין שטעטל. פאַר די אָרעמע יידן אין אָפּאָלע איז דער ווינטער אַן אמתע אָפּקומעניש. נישטאָ וואָס צו עסן און מ׳האָט אויך נישט מיט וואָס צו הייצן אין די קאַלטע היימען. זיצט מען גאַנצע טעג און אָוונטן אין בית־המדרש און מען וואַרעמט זיך ביים אויוון. אייניקע פון זיי וואַרפן אַפילו אַריין עטלעכע קאַרטאָפל, כדי זיי אָפּבראָטן אויפן פייער, באַשיטן זיי דערנאָך מיט אַ ביסל זאַלץ, אויפעסן מיט גרויס אַפּעטיט און צוטרונקען אַ קוואָרט קאַלט וואַסער. דערביי דערציילט מען זיך פאַרשידענע מעשיות. אַז עס ווערט שוין לאַנגווייליק, לאָזט מען זיך אַוועק צו אַ שכן אָדער באַקאַנטן ייד, ווו עס הייצט זיך אין אויוון. דאָ העלפט מען אַמאָל שלייסן פעדערן — אייגענע, אָדער אַזעלכע וועלכע סוחרים גיבן אַרויס און צאָלן פאַר דער אַרבעט אַ נעבעכדיקן לוין.

דעריבער קוקט מען אויס דעם פרילינג מיט בענקשאַפט און האָפענונג. אַלע וואַרטן אַז דער ווינטער זאָל אַוועק, ווייל צוזאַמען מיט אים, וועט פאַרשווונדן די

זאָרג פאַר שיך און שטיוועלעך פאַר די קינדער. זומער קאָסט אויך עסנוואַרג פיל ביליקער און מען נייטיקט זיך נישט אין אַ סך בגדים. נאָך אַ צרה האָט אָפּאָלע אויס־צושטיין אין ווינטער: דער גרויסער פּלומפּ אין מאַרק, מיט זיין גוטן וואַסער, ווערט אָפט פאַרפרוירן. דעמאָלט נעמען זיך צונויף די וואַסערטרעגערס און צינדן אָן אַרום דעם פּלומפּ אַ גרויס פייער, ביז דאָס אייז צעלאָזט זיך און עס הייבט אָן פליסן וואַסער. דאָס זעלבע געשעט אויך מיט די קלענערע פּלומפּן אין שטעטל. ניט נאָר דאָס אייז אַרום דעם פּלומפּ טייעט אויף פונעם פייער, נאָר אויך די סאָפּליעס אויף די וואָנצעס און בערד פון די וואַסערטרעגערס צעגייען זיך פון דער וואַרעמקייט. ביי דעם פּלומפּ דערוויסט מען זיך אויך די נייעס וועלכע זענען פאַרלאָפן אין שטעטל איבער נאַכט.

דער טאַטע דערציילט

איך דערמאָן זיך די ווינטער־פרימאָרגנס ביי אונדז אין שטוב. גאַנץ באַגינען איז דער טאַטע אויפגעשטאַנען פון שלאָף און זיין ערשטע אַרבעט איז געווען: איינהייצן דעם אויוון. דערנאָך איז ער מיט צוויי ליידיקע עמערס אַוועק צום מאַרק־פּלומפּ נאָך וואַסער. דערווייל זענען געקומען אין שטוב עטלעכע שכנטעס מיט שטערצלעך אין די הענט, צו נעמען אַ פּאָר אָנגעגליטע „לעבעדיקע" קוילן אויף איינהייצן זייערע אויוונס אָדער קיכן, ווייל קויפן אַ שאַכטל שוועבעלעך איז פאַר זיי אויך געווען אַ גרויסע אויסגאַבע. אַז דער טאַטע קומט נישט אַזוי שנעל צוריק, ווייסט מען שוין, אַז דער פּלומפּ איז פאַרפרוירן און מ'וועט דאַרפן וואַרטן. ענדלעך באַווייזט זיך דער טאַטע — אַ פאַרפרוירענער, אַ מידער, שטיקער אייז הענגען אַראָפּ פון דער באָרד. ער ליידיקט אויס די עמערס אינעם בלעכערנעם פעסל וואָס שטייט ביי דער טיר, נעמט אַראָפּ די הענטשקעס וועלכע די מאַמע האָט אים אויפגענייט פון אַ גראָבן געוואַנט און נעמט קלאַפּן מיט די הענט אויף די אַקסלען, כדי זיך דערוואַרעמען. אַ באַרואיקטער און דערוואַרעמטער דערציילט ער די נייעסן, וועלכע ער האָט געהערט אין מאַרק, נעמט דערנאָך טלית און תפילין און לאָזט זיך אַוועק אין בית־המדרש דאַווענען מיט מנין. נאָכן דאַווענען קומט ער אַ היים, עסט עפּעס אָפּ און גייט צוריק אין בית־המדרש, ווו יידן זיצן ביי לאַנגע טישן. ווער עס לערנט, ווער עס וויל דערציילן אָדער זיך צוהערן צו מעשיות. זייער אָפט בעטן זיך יידן ביי מיין פאָטער:

— נו, רעב לייזער, דערציילט עפּעס...

קיין סך בעטן דאַרף מען נישט. ער פרעגט זיך נאָר:

— פון וואָס ווילט איר הערן? פון דער „דעיסטוויטעלנע סלוזשבע" און די בונטן אין יאָר 1905, אָדער איבערלעבונגען אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, צי גאָר ווען כ'בין געווען אין געפאַנגענשאַפט?

ענטפערן די יידן: — ר' לייזער, פון וואָס איר וועט דערציילן, וועט גוט זיין.

מיין טאַטע איז אַ גוטער דערציילער. ער רעכנט אויס אַלע ערטער, ער רופט אָן ביי די נעמען די סאָלדאַטן און אָפיצירן מיט וועמען ער האָט געדינט און נעמט שילדערן די שיינע וואַרעמע געגנטן פון רוסלאַנד, ווו פאַרשידענע פרוכטן וואַקסן אַפילו צוויי מאָל אין יאָר, ווו כמעט שטענדיק זענען גרין די ביימער, די זון וואַרעמט בייטאָג און די נעכט זענען אַזעלכע מילדע. אין קאַווקאַז קען מען זיך אָנעסן צו דער

זעט און פאַר שפּאַט ביליק מיט ווײַנטרויבן, מאַראַנצן און אַנדערע עקזאָטישע פּרוכטן, וועלכע מען זעט נישט אין פּוילן. נישט אײַנמאָל שלאָגט מען אים איבער די רײַד:

— רעב לײַזער־קרוין, אַז דאָרט איז אַזאַ גן־עדן, טאָ צו וואָס זענט איר צוריק געקומען?

מײַן פאָטערס ענטפער איז תּמיד דער זעלבער: — דו ווײַסט דאָך יאָ אַז איך האָב איבערגעלאָזט אַן אַלטן טאַטן אין דער היים און אים צוגעזאָגט, אַז ווי נאָר כ׳וועל ענדיקן די סלוזשבע, וועל איך זיך אומקערן צו אים.

אײַנע פון זײַנע דערציילונגען געדענק איך אַזוי:

— אין יאָר 1915, אויפן פראָנט — דערציילט מײַן פאָטער — האָט אונדזער אָפּטײַלונג זיך אָנגעשטויסן אויף אַן עסטרײַכישער אײַנהײַט און די שלאַכט איז פאָרגעקומען אויף באַגנעטן. — דאָ ווערט דער טאַטע אויפגעהײַטערט, ערנסט און אַפילו בײַז. ער שטעלט זיך אַוועק אין אַ פּאָזיציע, ווען מען שלאָגט זיך „נאַ שטיקי״. דערבײַ נעמט ער בײַ אַ ייד זײַן שטעקן און ווײַזט ווי אַזוי מען האַלט די ביקס מיט אַן אַרויפגעזעצטן באַגנעט, ווי ער האָט עס געטאָן אַנטקעגן אַן עסטרײַכישן סאָלדאַט. נאָר פון דער זײַט איז אָנגעלאָפן אַ צווײַטער עסטרײַכער און ס׳האָט ניט געפעלט קײַן סך, אַז מײַן פאָטער זאָל דערשטאָכן ווערן. נאָר אָט באַווײַזט זיך דער רוסישער זעלנער קירפּיטשענקאָוו, פון טאַטנס וזזוואָד — און בײדע סאָלדאַטן פון שונא ווערן אַנטרונען. ווען דער טאַטע דערציילט די געשיכטע, ווערט ער אויפגערעגט און הײַבט אַפילו אָן רײדן רוסיש....

ווען ער דערציילט די געשיכטע אין שטוב, רופט זיך אָן מײַן מאַמע:

— נו, קינדער, איר זעט ווי ס׳האָט זיך אין אים צעשפּילט דאָס סאָלדאַטסקע בלוט... עס פּאַסט ניט פאַר קײַן ייד צו דערציילן אַזעלכע מעשיות, גויים זענען עפּעס אַנדערש.

דער טאַטע בלײַבט ניט שולדיק קײַן ענטפער:

— האַלעווײַ וואָלטן אַלע יידן געווען אַזוי ווי איך. אַ מענטש דאַרף זיך ניט לאָזן דערהרגענען.

— לײַזער — ענטפערט די מאַמע — פון דײַנע געשיכטעס וועלן נאָך די קינדער אויסוואַקסן שלעגערס, אָדער חלילה, נאָך ערגער. זע ווי שמאילע הערט זיך צו און די אויגן גלאַנצן אים פון פרײַד. דאָס אַלץ פּאַסט פאַר עשו׳ן און ניט פאַר יעקב׳ן.

דער טאַטע אָבער טענהט, אַז מען דאַרף צוריק שלאָגן. וואָלטן יידן זיך קעגנ־געשטעלט, וואָלטן די אַנטיסעמיטן נישט געמאַכט קײַן פּאָגראָמען. ער ווענדעט זיך צו מיר מיט די ווערטער:

— שמאילע, אַז וועסט אויסוואַקסן, זאָלסטו נישט זײַן קײַן שלעגער, נאָר קוים וועט עמעץ וועלן דיר שלעכט טאָן, זאָלסטו זיך נישט לאָזן. — און צו דער מאַמען זאָגט ער: — זעסט דאָך אַליין, אַז בײַ אונדז אין אָפּאָלע האָבן די פּאָלאַקן מורא אָנצוהײַבן מיט די יידן, ווײַל זײ ווײַסן, אַז נאָך יעדער צוזאַמענשטויס מיט אונדז, גײַען זי אַרום מיט אָנגעבראָכענע בײַנער.

נאָך אַ דערציילונג האָט מײַן פאָטער, ווי אַזוי ר׳איז אַרײַנגעפאַלן אין עסטרײַכי־שער געפאַנגענשאַפט צוזאַמען מיטן דערמאָנטן קירפּיטשענקאָוו. אין לאַגער איז געווען

זייער ביטער, אַ סך זענען געשטאָרבן פון דער שלעכטער דערנערונג. אַזוי ווי דער לאַגער האָט זיך געפונען אין אונגאַרן, האָבן אייניקע דאָרטיקע יידן באַקומען אַ דערלויבעניש אַרויסצונעמען יידישע קריגס־געפאַנגענע אויף אַרבעט. אַ געוויסער רייכער ייד מיטן נאָמען וואַלדהאָזער האָט גענומען צו זיך מיין טאַטן. נאָך אַ געוויסער צייט האָב איך געבעטן ער זאָל אַרויסנעמען דעם רוס קירפּיטשענקאָוו. ער האָט עס טאַקע געטאָן און מיין חבר האָט זיך איינגעאָרדנט ביי אַן אונגאַרישן פּויער. מיין פאָטער און דער רוס האָבן זיך געפונען אין דעם אונגאַרישן דאָרף ביזן יאָר 1919, ווען מ׳האָט באַפרייט אַלע קריגס־געפאַנגענע.

אַז מיין פאָטער ענדיקט די דערציילונג, באַרואיקט ער זיך אין גאַנצן, ער ווערט צוריק דער גוטהאַרציקער לייזער, זיינע בלויע אויגן פינקלען מיט אַ שמייכל, ווי תמיד. אַ טייל יידן לויבן דעם טאַטן וואָס ער האָט געהאָלפן ראַטעווען דעם רוס, וועלכער האָט אים אויפן פראָנט געראַטעוועט דאָס לעבן.

איך האָב געהאַט נאָך אַן אָרט ווו זיך אָנצוהערן דעם טאַטנס געשיכטעס פון פראָנט. אין די ווינטערדיקע פרייטיק־צו־נאַכטסן, נאָכן עסן, איז דער טאַטע אַוועק צו דער מומע נעכע, דער מאַמעס אַ שוועסטער און מיך דאָרט מיטגענומען. דערנאָך האָבן זיך אויך באַוויזן מאָטל טרייטלס, אוריש פּראָשעק און אַנדערע יידן — און דער עולם האָט גענומען קנאַקן די באַניקערן, וועלכע די מומע נעכע האָט אַוועק־געשטעלט אויפן טיש און ס׳איז אַוועק אַ סעריע דערציילונגען מיט זכרונות פון דער מומען און פון ביידע יידן, אָבער אויך דאָס קליינוואַרג שטעלט אָן מויל און אויערן און הערן זיך צו צו די געשיכטעס, הגם מיר קענען זיי שוין פון אויסנווייניק. אַלע מאָל קומט אַריין אונדזער קוזין שמואל פּערעלע יהושעס, וואָס האָט אויך וואָס צו דערציילן, פּונקט ווי מיין פעטער אנשל, נעכעס מאַן, וואָס האָט אויך אַדורכגעמאַכט די מלחמה אויפן פראָנט. ער אָבער דערציילט נישט קיינמאָל פון יענע צייטן, דאַקעגן איז ער אַ זייער אויפמערקזאַמער צוהערער וואָס אַנדערע דערציילן.

מיר אַלע, דריי קוזינען, וואָס הייסן נאָך איין זיידן שמאילע, זענען כמעט אין איין עלטער און אויף אונטערצושיידן איינעם פון אַנדערן רופט מען זיי מיט די פאָלגנדיקע נעמען: שמאילע נעכע שמאילעס, שמאילע פּערעלע יהושעס, און מיך — שמאילע פייגעלע שמאילעס. דער גורל האָט געוואָלט, אַז מיר אַלע דריי זענען געבליבן לעבן נאָך דעם שרעקלעכן חורבן, וועלכן אונדזער פאָלק האָט אַדורכגעמאַכט אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

מיין מאַמע און איר שוועסטער נעכע זענען פון דער נאַטור זייער גוטהאַרציקע פרויען. אַז עס קומט צו זיי אַ קינד פון דער משפחה, באַהאַנדלען זיי עס ווי אַן אייגן קינד. שבת איז מען אים מכבד מיט אַ האָניק־קיכל, צי מיט אַ צוקער־פּלעצעלע. מיין מאַמע האָט נישט אַרויסגעלאָזט אַן אָרעמאַן פון אונדזער שטוב מיט ליידיקע הענט. איינמאָל אין יאָר באַוויזן זיך פון דער פרעמד צוויי אָרעמעלייט, וואָס שטייען איין ביי אונדז. אַ באַזונדערער שעניק ליגט אויפן בוידעם פאַר די געסט. זיי זענען בעלי־דרשנערס — איינער פון קאָצק, דער צווייטער פון ראַדאָם. דער קאָצקער קומט צווישן פּסח און שבועות, דער ראָדעמער — אין האַרבסט. זיי שלאָפן און עסן ביי אונדז. אַזויווי מיין מאַמע איז אַ פרומע, גלויבט זי, אַז אין זכות פון דער הכנסת

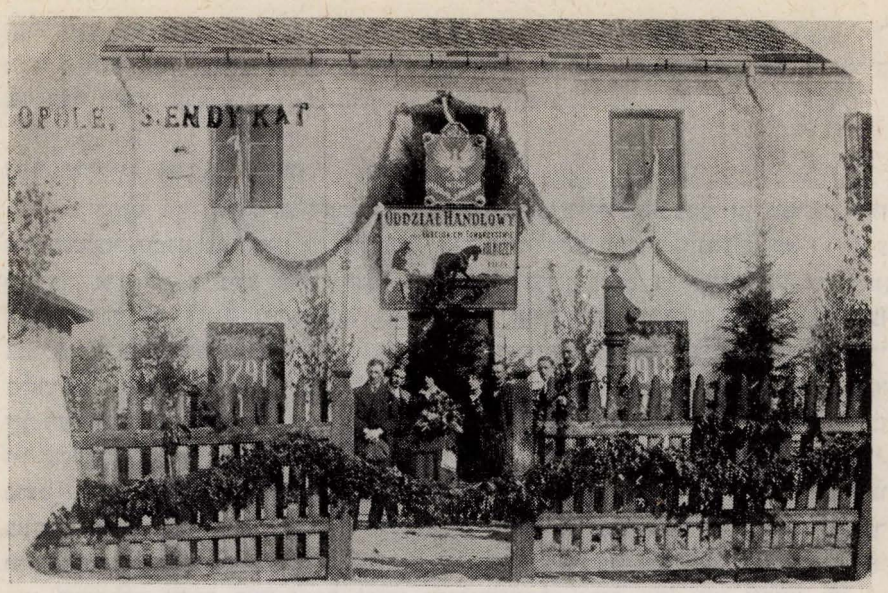

דער „סינדיקאט" אין דער נייער שטאט ● ה„סינדיקט" בעיר החדשה

אורחים, וועלן מיר אַלע געהאָלפן ווערן, אַז דער אויבערשטער וועט צושיקן געזונט און פּרנסה איר און אירע דריי ברידער אין אמעריקע, זיי זאָלן אונדז קענען איבערשיקן אַלע מאָל עטלעכע דאָלאַר.

דער אמת איז, אַז ווען נישט די הילף פון אַמעריקע מיט וועלכער עס באַזאָרגן אונדז די פעטערס, וואָלט אונדז אוודאי אויסגעקומען צו הונגערן. אַז דער בריוו־טרעגער ברענגט עטלעכע דאָלאַר, זאָגט די מאַמע צום טאַטן:

— לייזער, דעם שבת ברענג אַהיים אַן אורח. איך וועל צוגרייטן מערער עסן. עס קען אַמאָל פּאַסירן, אַז דער אורח זאָל גאָר זיין אַן איבערגעטוענער אליהו הנביא, דעריבער דאַרף מען יעדן אורח גוט באַהאַנדלען. הכנסת אורחים ביי יידן איז אַ גרויסע מצווה.

אין אונדזער שטוב האָט מען קיינמאָל נישט געהערט קיין קללה, צי א הויך וואָרט. מיינע עלטערן האָבן געלעבט בשלום, מען האָט זיך קעגנזייטיק רעספּעקטירט און מיר, די קינדער, זענען דערצויגן געוואָרן אין גרויס ליבע צו זיי. די מאַמע פלעגט מיט אונדז איינטענהן, אַז ווען דער טאַטע קומט אַהיים, זאָל זיין שטיל אין שטוב. ער איז מיד און איבערגעאַרבעט און נייטיקט זיך אין רו.

די מומע נעכע און איר זון יהושעלע זענען כמעט אַ גאַנצע וואָך אַרומגעפאָרן מיט זייער טאַנדייט־קראָם אויף די יאַרידן אין די שכנותדיקע שטעטלעך. דאָנערשטיק ביינאַכט האָט די מומע אָפּגעבאַקן חלות, פרייטיק האָט זי אָפּגעקאָכט אַ גרויסן טאָפּ קרופּניק מיט פלייש און נאָך צוועלף האָט זי געשיקט אין הקדש דאָס עסן, אַפילו

צוגעלייגט עטלעכט שטיקלעך געפילטע פיש — און די אָרעמעלייט דאָרט האָבן זיך ממש אונטערגעהאַלטן די הערצער. אויב איך האָב אין אַזאַ צייט זיך געפונען צופעליק ביי דער מומע נעכע אין שטוב, פלעג איך העלפן אַוועקטראָגן דאָס אַלץ אין הקדש.

דער פרילינג איז געקומען

אָט קומט דער פרילינג. דער שניי צעגייט אונטער די וואַרעמע זון־שטראַלן און דאָס שטעטל זינקט ממש אין די בלאָטעס. פאַר די אָרעמע יידן, באַזונדערס פאַר זייערע קינדער, איז עס אַ נייע צרה: פאַר דער צייט טויגן נישט די צעריסענע שיך און פאַריכטן זיי — לוינט זיך נישט. באַלד קומט אויך דער יום־טוב פסח, וועט מען במילא דאַרפן באַשטעלן נייע שיך, טאָ לאָזט מען שוין ביז דעמאָלט טאָפּטשען אין די בלאָטעס מיט די צעריסענע שיך. דעם אמת געזאָגט, נישט יעדער ייד אין אָפּאָלע קען זיך דערלויבן צו קויפן נייע שיכלעך פאַר די קינדער, צי אַפילו פאַר זיך. נאָר יידן גיבן זיך אַן עצה. פאַראַן אין שטעטל פּיניאַלע שטריץ, וואָס קויפט אַלטע שיך, פאַריכט זיי, פּוצט זיי אָפּ אויף אַ גלאַנץ — און די אָפּאָלער יידישע אָרעמקייט האָט מיט וואָס צו באַשיכן די פיס. עס פּאַסירט, אַז אַ יינגל קומט אַרויס פון פּיניאַלעס קראָם מיט אַ פּאָר ווייבערישע לאַטשן און אַ מיידל — מיט אַ פּאָר מענערישע שיך. פאַרשטייט זיך, אַז אַזאַ באַשיכטע אָדער באַשיכטער זענען אויסגעשטעלט אויף חוזק און שפּאָט פון די אַנדערע קינדער. דאָס פאַרשעמטע קינד לויפט אַהיים מיט אַ געוויין, טוט אויס די שיך און דערקלערט אין אַ קאַטעגאָרישן טאָן, אַז ער וויל ליבערשט אַרומגיין באָרוועס... דער טאַטע שרייט אָן אויף אַזאַ קינד, דערנאָך לויפט ער אַרויס צו די חוזק־מאַכערס און וואָרנט זיי, אויב זיי וועלן נישט אויפהערן, וועט ער דערציילן זייערע טאַטעס און אין פאַל ווען די טאַטעס וועלן זיי ניט באַשטראָפן, וועט ער אַליין שוין וויסן ווי אַזוי צו פאַרמאַכן זיי די מיילער. נאָך טענהט דער פאָטער, אַז עס גייט צו זומער, דאַרף מען במילא נישט קיין שיך און אויף די עטלעכע טעג יום־טוב, וועט מען איבערקומען מיט דעם וואָס מען טראָגט אויף די פיס.

אין דרויסן ווערט וואַרעמער, די זון טרוקנט אויס די בלאָטעס, די לאָנקעס ארום דעם שטעטל באַדעקן זיך מיט אַ גרינעם טעפּיך, באַצירט מיט געלע בלומען. עס באַווייזן זיך די באָטשאַנעס וואָס זוכן זשאַבעס אויף די לאָנקעס און אויף די טעלעפאָן־דראָטן זענען אויסגעשטעלט לאַנגע רייען שוואַלבן. די ביימער צעבליען זיך און פאַר־שפּרייטן אַזעלכע אַראָמאַטן וואָס פאַרשיכורן נאָך עטלעכע טעג — און עס ווערט פסח.

ביי די יידן נעמט זיך רודערן. מען רייניקט די שויבן, טישן, בענק, בעטן און אַנדערע האָלץ־מעבל, וועלכן ווערן געבריט מיט קאָכעדיק וואַסער. מען קאַלכט די ווענט און אויף די פענצטער הענגט מען אויף נייע אויסגעוואַשענע פאָרהאַנגען. אין ספּעציעלע בעקערייען באַקט מען מצות, עס הערט זיך דער געשטויס פון מצה־מעל, דאָס יום־טובדיקע געפעס ווערט אויסגעפּאַקט און באַנוצט שוין די ערשטע סדר־נאַכט, וועלכע גייט אַדורך אין אַ באַזונדערער פייערלעכקייט.

דעם ערשטן טאָג פסח, נאָכן עסן, טוט מען זיך אָן די נייע, צי אין די אַלטע, נאָר אויסגעפּוצטע בגדים און דער עולם לאָזט זיך אַוועק אויף א שפּאַציר אויסער דעם שטעטל. נאָר אַלע מוזן אַדורכגיין די נייע שטאָט, צו דער גרינער בריק. אַ סך

גייען מיט די באַן־רעלסן פון אָפּאָלער קאָלייקע, וועלכע שניידט אַדורך דאָס דערפל זאַגראָדי און דערפירט צום רידער וואַלד, וועלכער שטייט איצט אַן אָפּגעפרישטער און באַנייטער נאָכן שווערן ווינטער. פון דאָרט הערט זיך דאָס קוקען פון דער קו־קאַווקע און דער געזאַנג פון אַנדערע פייגל. יינגלעך און מיידלעך שפּאַצירן, אַלע פילן זיך פריש און מונטער, ווי די געוויקסן וואָס האָבן נאָר וואָס אַרויסגעשפּראָצט.

דאָס פאַרברענגען אין רידער וואַלד, צי אין אַנדערע וועלדער ארום אָפּאָלע, דויערט ביז די הייסע זומער־טעג. אין דער צייט לויפט מען צום טייך זיך באָדן אָדער אין דער סאַדזאַווקע אונטער דער בריק, ווייל אין די סאַדזאַווקעס ביי די גרעבליעס האָדעוועט מען פיש און דאָרט איז פאַרבאָטן צו באָדן. באַם בענקעלע, ווו דאָס וואַסער איז נישט טיף, באָדן זיך די נישט־שווימערס אין לערנען זיך די קונסט. ביי די גרעזעלעך דאַרף מען שוין קענען אַ ביסל שווימען, ווייל דאָס וואַסער איז טיף. אין אָפּאָלע קענען אָבער אַלע שווימען. די גאָר גוטע שווימערס גייען אַרויף אויף דעם קעסל און פון דאָרט שפּרינגט מען אינעם טיפן וואַסער. אייניקע בלייבן דאָרט אַ לענגערע צייטן אויף צו באַווייזן ווי לאַנג זיי זענען פעיק אויסצוהאַלטן אָן אָטעמען.

ניט ווייט פונעם וואַסער געפינט זיך אַ שמאָלער, נאָר לאַנגער זאַמד־פּאַס, וועלכן מיר רופן די פּלאַזשע. דאָרט ליגט מען אויף אָפּצורוען זיך און אָפּברענען אויף דער

אַ גרופּע חברים געזעגענען זיך מיטן ציוניסטישן טוער יומאלע פרייטאג (בעמביק).

קבוצת חברים נפרדים מיומאלה פרייטאג (במביק), מפעילי התנועה הציונית.

זון. פון דאָרט באַוווּנדערט מען אויך די גוטע שווימערס, וואָס באַווייזן זיך מיט פאַר־שידענע קונצן.

אין די זומער־חדשים קומען אין שטעטל אַ סך יינגלעך און מיידלעך פון די גרויסע שטעט, ווייל ס׳איז נאָכן סעזאָן און נישטאָ קיין אַרבעט. וויל מען געניסן פון דער גוטער, קליינשטעטלדיקער לופט און די פּלאַזשע אין טאַקע פול יעדן טאָג.

די יוגנט אָרגאַניזירט זיך

אין אָפּאָלע געהערט כמעט יעדער איינער פון יונגערן יידישן דור צו אַן אָרגאַני־זאַציע. פאַראַן ציוניסטישע גרופּירונגען פון אַלע ריכטונגען און אויך אַ ניט גרויסע בונדישע גרופּע. דאַקעגן די גרעסטע און שטאַרקסטע פון אַלע זענען די קאָמוניסטן. זיי רופן זיך ביי אונדז אין שטעטל „אייגענע יאַטן״ און באַנוצן זיך מיט אַ באַזונדערער באַגריסונג: „סערוווּס״. דער יידישער יוגנטלעכער וואָס וויל זיך נישט אָנגעהערן מיט זיי, באַצייכענען זיי מיט פאַרשידענע פרעמדע נעמען, ווי: רעאַקציאָנער, פאַשיסט, רעכטער עלעמענט. דעם אמת געזאָגט, ווייסן זיי אַליין נישט וואָס די אַלע ווערטער באַטייטן, נאָר אויב אַלבערט, צי דוד שמילעכל אָדער פּיליץ רופן אַזוי — איז אַ מצווה נאָכצוזאָגן. סוף־כל־סוף געהערן נאָך נישט יענע צו די „אייגענע יאַטן״.

עס טרעפט אָפט, אַז פון איין משפחה געהערט איין ברודער צו די רעוויזיאָניסטן און דער אַנדערער — צו די „אייגענע יאַטן״. די צוויי ווערן זיך בלוטיקע שונאים, שלום־בית וועט שוין צווישן זיי ניט זיין. אַז מען ליגט אויף דער פּלאַזשע, הייבן זיך אָן די דיסקוסיעס. אויב די מויל־אַרגומענטן זענען שוואַך, ניט איבערצייגנדיק, לאָזט מען אַמאָל אין גאַנג אויך די הענט. די איינשטעלונג און מיינונג אין אָפּאָלע איז די, אַז מען מוז זיין אַן „אייגענער יאַט״. חלילה אַרויסצורײדן אַ שלעכט וואָרט אויפן ראַטנפאַרבאַנד. דאָך געשעט, אַז עמעץ וואָגט צו דערקלערן, ווי וויכטיק ס׳איז פאַרן יידישן פאָלק אַן אייגענע נאַציאָנאַלע היים און טאַקע אין ארץ־ישראל. נו, אַזאַ חברה־מאַן איז נישט מקנא צו זיין. די „אייגענע יאַטן״ רעאַגירן — ווער מיט געשרייען, ווער מיט די פויסטן.

זייער אָפט אַרעסטירט מען עמעצן פון די „אייגענע יאַטן״ און שפּעטער באַקומען זיי גרויסע תפיסה־אורטיילן. אָבער נאָכן אָפּזיצן עטלעכע יאָר, ווען אַזאַ בחור קומט אַרויס אויף דער פריי, איז ער אַ גאַנצער געלערנטער. לייענט, שרייבט אַפילו אין עטלעכע שפּראַכן און איז אויסגעקאָכט אין דער ביכער־וועלט און אין דער ליטעראַטור. אַזאַ יונגערמאַן איז אויך מסוגל צו האַלטן אַ רעפעראַט אָדער פירן אַ שמועס אויף פאַר־שידענע טעמעס. דאָס האָבן זיי אָרגאַניזירט אין שטעטל דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין פון נאָדל־ און לעדער־אַרבעטער און נאָך אַ ריי שטרייקן און קאַמפן, דערגרייכט אַ 10־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. אָנהייב 1938 האָט די פּוילישע מאַכט געשלאָסן דעם פאַראיין און אַ סך יוגנטלעכע זענען געוואָרן אַרעסטירט.

אַנטקעגן די אַרומיקע שטעטלעך, האָט אָפּאָלע פאַרנומען דעם אויבנאָן אויפן קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן געביט. אויך בנוגע די פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס זענען מיר געווען פון די ערשטע.

הגם דער רוב יידישע יוגנטלעכע אין שטעטל האָט געלערנט פאַכן, איז אָבער

צום אָפּפאָר פון יאנקל כ׳ן און יוסף ווײַנמאַן קײַן קובא, אין יאָר 1923.

להגירתם של יאנקל כ׳ן ויוסף ווינמן לקובה, בשנת 1923.

נישט געווען קײַן צוקונפט אין שטעטל און מ׳האָט טאַקע געזוכט פאַרשידענע וועגן צו עמיגרירן. עס דאַרף בלויז איינער פון אַ משפחה אַרויספאָרן — און נאָך אַ געוויסע צײַט געלונגט אים צו נעמען צו זיך אַ ברודער, שוועסטער, צי טאַטע־מאַמע, אָדער העלפן מיט שיקן געלט־סומען. דערפאַר טאַקע האָבן די עלטערן געטראַכט, אַז דאָס ײַנגל וועט אויסוואַקסן, וועט אים געלונגען צו פאָרן קײַן אויסלאַנד און פון דאָרט שיקן עטלעכע דאָלאַרן פאַר דער משפחה. האָט מען אין אַ סך אָפּאָלער יידישע היימען געקענט זען אויף די ווענט הענגען פאָטאָגראַפיעס פון אַ זון אָדער טאָכטער וואָס האָבן עמיגרירט מעבר לים. אָבער נישט איינמאָל האָט אַזאַ אָרעמע מאַמע מיט אירע טרערן נאַס געמאַכט בײַנאַכט דאָס קישן, אויס בענקשאַפט נאָכן קינד...

אַז דער בריווטרעגער קוויאַטקאָווסקי באַווײַזט זיך אויף די גאַסן פון שטעטל, פרעגט אים יעדער ייד צי ער האָט פאַר אים אַ בריוו. און אַז אַזאַ ייד דערהאַלט עפּעס פון אויסלאַנד — איז די פרײַד גרויס. ווער שמועסט נאָך, אויב אין אַזאַ בריוו געפינען זיך אַרויספאָדערונג־פּאַפּירן פאַר אַ פרוי אין אָפּאָלע, וואָס איר מאַן איז אַוועק אין דער וועלט אַרײַן זוכן גליקן. אַזאַ פרוי האָט נאָך אײַן גוטע סיבה צו פרײַען זיך — זאָלן פּלאַצן די שונאים וואָס האָבן אויסגעטראַכט אַ בילבול, אַז דער מאַן האָט שוין דאָרט אַ צווייטע און אין איר האָט ער פאַרגעסן.

דער קליינער וואַקזאַל פון דער אָפּאָלער קאָלייקע ווערט פול און טומלדיק, ווען ווער פון די שטעטלדיקע יידן לאָזט זיך אַוועק אין אַ ווייטער רייזע אין דער וועלט אַריין. אַזאַ איינעם (צי איינע) באַגלייט די גאַנצע משפחה, חברים, פריינד, שכנים — יונג און אַלט. מען דריקט זיך די הענט, מען קישט זיך און יעדער בעט זיך: נישט פאַרגעסן! עס טרעפט אויך, אַז אַמאָל עמיגרירט אַן „אייגענער יאַט". דאַן האַלט מען אויפן וואָקזאַלעכל אַ רעדע, אין וועלכער מען זאָגט אים אָן, אַז ער זאָל נישט אויפגעבן דעם קאַמף פאַרן סאָציאַליזם, קעגן דער רעאַקציאָנערער אָרדענונג. ווי אַ קינד פון פּראָלעטאַריאַט, דאַרף ער ווייטער דינען דעם אידעאַל, ביז דעם ענטגילטיקן זיג. אויב ווידער ס'איז עולה פון שטעטל אַ חלוץ און ער קלייבט זיך קיין ארץ־ישראל, ווערט ער אויך באַגלייט ניט נאָר פון דער משפחה און פריינד, נאָר פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. אויך אין דעם פאַל ווערן געהאַלטן רעדעס און צום סוף זינגט מען די „התקוה" און מען ווינטשט זיך „להתראות בארץ־ישראל".

שטייערן און אַנטיסעמיטיזם

נאָך פּסח ווערן די יאָרידן אין שטעטל און אין די אַרומיקע ערטער זייער שוואַך. פּויערן רופן די דאָזיקע צייט „פּשעדנוווּעק". ס'איז פאַרן שניט און די אָרעמע פּויערן האָבן כמעט אַלץ אויספאַרקויפט פון זייערע ווירטשאַפטן. אַ טייל האָבן נישט אַפילו זייערע לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן פאַרן אייגענעם געברויך. מען וואַרט אויפן תבואה־אַראָפּנעם פון די פעלדער. נאָר לעבן דאַרף מען דאָך, נעמען זיך די פּויערטעס מיט זייערע קינדער צום קלויבן יאַגעדעס אין די וועלדער, ווי אויך שוואַמען. דאָס אַלץ ברענגט מען אין שטעטל צום פאַרקויפן. יידן לייגן איין די יאַגעדעס אין גאָנשערס, מען גרייט ווישניאַק אויף פּסח. אַמאָל איז עס גוט אויך פאַר אַ רעצעפּט, באַזונדערס — צו בויך־ווייטיק.

אַ סך פּויערן קומען אין שטעטל און נעמען דערווייל אויף באָרג די נייטיקסטע זאַכן. יידן האָבן צוטרוי און שענקען קרעדיט ביז יולי־אויגוסט. נאָך שבועות הייבן יידן אָן זיך גרייטן צו די גרויסע יאָרידן אין די האַרבסט־חדשים. די פאַרמעגלעכע האַנטווערקער האָבן די געהעריקע מיטלען צו אינוועסטירן, דאַקעגן דער אָרעמער בעל־מלאכה מוז אָנקומען צו דער גמילות־חסדים קאַסע. ער באַקומט אַו הלוואה, אויב פאַר אים גאַראַנטירט אַ צאָלונג־פעיקער ייד אין שטעטל. די גמילות־חסדים קאַסע איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ דאַנק דער הילף פון די לאַנדסלייט אין אַמעריקע און זי האָט ממש געשטעלט אויף די פיס, עקאָנאָמיש, אַ סך נויטבאַדערפטיקע יידן.

אַמערגסטן אָבער איז מיט די גרויסע שטייערן וועלכע די פּוילישע רעגירונג האָט ארויפגעלייגט אויף דער יידישער באַפעלקערונג. די סוחרים, קליינהענדלער און האַנטווערקער קרעכצן אונטער דעם שטייער־יאָך. אויב מען צאָלט נישט צו דער צייט, באַווייזן זיך אין אַזאַ יידישער שטוב דער עקזעקוטאָר און אַ פאָרשטייער פון דער גמינע, נאָוואַקאָווסקי. זיי פאַרשרייבן די וויכטיקסטע מעבל און שטוב־זאַכן אויף לי־ציטאַציע. נאָוואַקאָווסקי איז ניט קיין שלעכטער פּאָלאַק, נאָר ווען ער באַווייזט זיך אין אַ יידישער שטוב, אַנטלויפן פון דאָרט אַלע טעכטער, ווייל ער האָט ליב געבן אַ קנופּ אָדער אַ גלעט אַ יידיש מיידל.

איך געדענק, אַז ווען דער קריסט איז אַמאָל געקומען צו אונדז אַ היים, האָט ער זיך אַוועקגעזעצט אויסצושמועסן מיט מיין פאָטער, ווייל זיי זענען געווען באַקאַנט לאַנגע יאָרן, נאָך פון די צייטן ווען ביידע האָבן געאַרבעט אין אַ גאַרבעריי. עד זאָגט אָפט דעם טאַטן „לעיזאָר קאָכאַני, אויב האָסט נישט איצט צו באַצאָלן, וועל איך קומען אַ צווייט מאָל". די מאַמע דערלאַנגט אים אַ גלאָז טיי, דער שמועס איז אַ געמיטלעכער און פריינדלעכער.

ערגער איז, אַז עס קומט דער סעקוועסטראַטאָר אָקוניאָווסקי, אין באַגלייטונג פון יהושע סאָלטיס. אַז מען באַצאָלט אים נישט דעם שטייערן־חוב, נעמט ער זיך פאַרשרייבן סחורות און פאַרשידענע זאַכן. זיי זוכן די שבת־לייכטער, ווייל ער ווייסט, אַז אַ ייד וועט זיך באָרגן געלט אויף אויסצוקויפן די לייכטער, אַז זיין ווייב זאָל האָבן איבער וואָס צו בענטשן ליכט יעדן פרייטיק־צו־נאַכטס. יהושע סאָלטיס זאָגט אויף יידיש:

— דער פריץ הייסט באַצאָלן, ווייל אויב נישט וועט ער דאָס אַלץ צונעמען...

דער ייד בעט זיך ביים סאָלטיס ער זאָל העלפן, ווייל אויב מ׳נעמט דאָס אַלץ צו, דאַרף ער פשוט גיין אין די הייזער בעטן אַ נדבה. ער באַקומט אָבער אַן ענטפער: — וואָס קען איך טוען, אַז דער פריץ וויל אַזוי. מען מוז באַצאָלן.

למען האמת, איז דער יהושע סאָלטיס טאַקע גאָרנישט שולדיק. ער אַליין דאַרף לעבן פון אַ נעבעכדיקן געהאַלט וועלכן ער באַקומט פון דער גמינע. אַז דער אַנטיסעמיטיזם אין פוילן האָט זיך שטאַרק צעבושעוועט אונטערן לאָזונג „סוווי דאָ סוועגאָ" („אַן אייגענער צו אייגענע"), איז יהושע געוואָרן אויס סאָלטיס און אויף זיין אָרט האָט מען באַשטימט אַ פאָלאַק.

אויך אין אָפּאָלע האָט אָנגעהויבן פירן איר אַנטיסעמיטישע טעטיקייט די „נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישע פּאַרטיי" (וועלכע מ׳האָט גערופן פאַרקירצט „ענדעציע") און ביי יעדער געלעגנהייט געדראָט די יידן מיט... היטלערן. די שטייערן אויף דער יידישער באַפעלקערונג זענען פאַרגרעסערט געוואָרן און די עקזעקוציעס האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט. אויף די ליציטאַציעס איז דאָס ביסל יידישע האָב־און־גוטס פאַרקויפט געוואָרן פאַר שפּאָט ביליקע פרייזן. האָבן די שטייערן־בעל־חובות זיך באַמיט צו האַלטן זייערע סחורות ביי די וואָס זענען נישט שולדיק געווען דעם שטייערן־אַמט. געווען ביי אונדז עטלעכע קאַמערן, האָבן גוטע פריינד און שכנים געהאַלטן דאָרט זייערע זאַכן. נאָר מיר האָבן שטאַרק מורא געהאַט עס זאָל ווער ניט מסר׳ן. מיר וואָלטן דערפאַר באַדאַרפט אַ סך באַצאָלן.

די לאַגע פון די יידן ווערט אַלץ ערגער און ערגער. דער רוב זעט נישט קיין צוקונפט אין פוילן. מיין מאַמעס דריי ברידער געפינען זיך אין אַמעריקע. זייערע פאָטאָגראַפיעס (מיט די פרויען), הענגען אויף די ווענט אין אונדזער עס־צימער. זיי זעען אויס גאָר שיין. איך געדענק ווען כ׳בין אַ קינד געווען, האָט די מאַמע מיר אַלע מאָל געוויזן אויף די בילדער און געזאָגט:

— זעסט, שמאילע, דאָס איז דער פעטער פייוול מיט דער מומע מלכהלע. דאָס איז דער פעטער דודל מיט דער מומע מלכהלע און דאָס איז דער פעטער בערישל מיט דער מומע מינדל. געדענק, שמאילע, אַז גאָט וועט אונדז העלפן און וועסט

אויפוואַקסן, וועסטו דאָך אַוודאי אויך אַוועקפאָרן — טאָ זאָלסטו זיך פירן ווי מיינע ברידער. זעסט דאָך, זיי פאַרגעסן נישט אין אונדז, שיקן אַלע מאָל עטלעכע דאָלאַר. געלויבט צו גאָט וואָס ער שיקט צו געזונט און פרנסה פאַר מיינע טייערע ברידער זיי זאָלן אונדז קענען העלפן און מיט זייער הילף און גאָטס הילף קען מען אַדורכשטופן די שלעכטע צייט.

צווישן גאַרבער־אַרבעטער

דורך דער קאָלעיקע־גאַס פירט אַ וועג צו די אָפּאָלער גאַרבערייען. בלויז איין טייל איז ברוקירט, דערנאָך הייבט זיך אָן אַ בלאָטיקער וועג. פון ביידע זייטן ליגן דיקע ברעטער, וועלכע מען רופט די לאַוועס. אויך זיי זינקען אין דער בלאָטע, נאָר פון דעסטוועגן איז נאָך מעגלעך אַדורכצוגיין צופוס און נישט אַריינגיין אינעם זומפּ ביז איבער די קניען. אויף דעם בלאָטיקן וועג פאָרן וועגענער געשפּאַנטע אין פערד, נאָר זייערע פיס און די רעדער זינקען גאַנץ טיף. נאָר זומער, בעת גרויסע היצן און בעת שטאַרקע פרעסט אין ווינטער, איז דער דאָזיקער וועג טרוקן.

אין די גאַרבערייען זענען באַשעפטיקט יידישע און קריסטלעכע אַרבעטער. מיין פאָטער איז איינער פון זיי. די אַרבעט דאָרט איז אַ פיזיש שווערע. די אַרבעטער זענען אָנגעטאָן אין שווערע שטיוול מיט הויכע כאָלעוועס, כדי דאָס וואַסער זאָל ניט אַריינ־

געזעגענונג מיט זלאטע ווישניא (1924) צו איר עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

הפרידה מזלצ׳ה וישניה לרגל עלייתה לארץ־ישראל ב־1924.

פליסן. זיי טראָגן אויך לעדערנע פאַרטעכער. מיין פאָטער אַרבעט אין רבקהלע נתנ׳ס גאַרבעריי, צוזאַמען מיט פּיניעלע ווייץ, משה גיטל און די קריסטן שימעק און באָלעק. פּיניאַלע און מיין טאַטע זענען די הויפּט־אַרבעטער, אַ סך יאָרן אַרבעטן זיי דאָרט און זענען גוט באַפריינדעט. פּיניאַלע איז אַ באַלעזטער יונגערמאַן, יעדן טאָג לייענט ער די יידישע צייטונג פון וואַרשע. ביי אים אין שטוב זענען פאַראַן פיל ביכער. ווען דער טאַטע גייט צו פּיניאַלען אַ היים, נעמט ער מיך מיט זיך. ער פרעגט פּיניאַלען וואָס עס הערט זיך אויף דער וועלט — און יעדעס מאָל הער איך די זעלבע תשובה:

— לייזער, ס׳איז נישט גוט! — און ער נעמט לייענען פון דער צייטונג פאַר־שידענע נייעסן.

ביי פּיניאַלן אין הויז פלעג איך זיך שפּילן מיט זיינע צוויי מיידעלעך שרהלע, וואָס איז געווען אין מיין עלטער און זלאטעלע. פּיניאַלע האָט אויך געהאַט דריי זין: נחלע (יצחק), אָדער ווי מיר האָבן אים גערופן: איציק, און יהושעלע. נאָר זיי זענען שוין געווען דערוואַקסענע בחורים. נישט איין מאָל פלעגט פּיניאַלע, אינמיטן לייענען, אַ פרעג געבן דעם טאַטן:

— לייזער, האָסט מיטגעברענגט מיין קוואַטער? עפּעס הער איך דאָרט ווי די קינדער בראָיען אַרום. — און דעם ווייב גיט ער אַ באַפעל: — גיב דאָרט מיין קוואַטערל עפּעס צו נאַשן.

טובהלע האָט אונדז טאַקע אַריינגערופן אין קיך און געגעבן צום נאַשן.

אין די זומער־חדשים איז פאַראַן מערער אַרבעט אין די גאַרבערייען. זייער אָפט שיקט מיך די מאַמע מיט אַ טעפּל געקעכטס צום טאַטן אויף דער אַרבעט — און דאָס איז זיין מיטאָג. אויך אַנדערע פרויען שיקן מיט זייערע קינדער עסן פאַר די גאַרבערס. זיי קומען אַרויס אויפן הויף, נעמען אַראָפּ די לעדערנע פאַרטעכער, ציען אַראָפּ די שטיוואַלעס, וויקלען אויף די אָנעצעס פון די פיס און לייגן זיי אַוועק אויף דער זון צום טרוקענען. אַליין זעצט מען זיך אויפן גרינעם גראָז און מען נעמט זיך צום מאָלצייט וועלכן די קינדער האָבן געבראַכט. ביי אונדז, קינדער, איז עס געווען אַ גרויסע שמחה צו טראָגן עסן אין דער גאַרבעריי.

נאָכן עסן איז פּיניאַלע אַוועק אין שטוב פון גליקען, די טאָכטער פון רבקהלע נתנס און פון דאָרט אַרויסגעברענגט אַ טשייניק טיי, פון וועלכן אַלע גאַרבערס האָבן געטרונקען. דערנאָך האָט מען געפרעגט פּיניען, וואָס הערט מען אויף דער וועלט. ער האָט אויך ביי דער אַרבעט געהאַט מיט זיך אַ יידישע צייטונג און פון דאָרט געלייענט די וויכטיקסטע געשעענישן. דערנאָך האָבן די גאַרבערס זיך צוריק אַרומ־געוויקלט די פיס מיט די אָנעצעס, אַרויפגעצויגן די שווערע שטיוול, אָנגעטאָן די לעדערנע פאַרטעכער און ווידער אַוועק צו דער שווערער האַרעוואַניע פון ערלעכע, גוטע מענטשן, וואָס האָבן דערפון געהאַט מאַגערע פאַרדינסטן.

אַ געוויסן שבת־צו־נאַכטס האָבן צוויי גאַרבער געברענגט צו אונדז אין שטוב אַ פעסל ביר מיט אַ פּאָמפּע. צוויי אַנדערע האָבן געברענגט ברויט מיט הערינג. מיין מוטער האָט אַוועקגעשטעלט אויפן טיש קאַרטאָפל, אָפּגעקאָכט אין די שאָלן. זי האָט אויך צעשניטן די הערינג און זיי צעלייגט אויף טעלערס. אין שטוב איז געווען פול מיט גאַרבערס, אויך די קריסטן. דער רוב פון זיי פאַרשטייט און רעדט

אַפילו יידיש. דער צונויפקום האָט געהאַט אַן אויפגאַבע אויסצוגלייכן די פּרייזן פאַר איין „שטיקל", אַז יעדער אַרבעטער זאָל באַקומען דאָס זעלבע, כדי די קאָנקורענץ זאָל ניט זיין אַזאַ גרויסע ביי די אונטערנעמערס. אַ טייל אַרבעטער פרעגן:

— נו, פיניע, זאָל מען שוין עפּעס הערן אַ וואָרט פון דיר?

אַלע באַציען זיך צו פיניאַלען מיט גרויס רעספּעקט. ער שטעלט זיך טאַקע אויף, באַרואיקט דעם עולם און נעמט אויפקלערן די לאַגע אין פאַך — און אַלע זענען מיט אים מסכים: — פיניע איז גערעכט, אַלע אַרבעטער דאַרפן מאַכן איינס!

איך, אַ קינד, האָב זייער ווייניק פאַרשטאַנען אין פּראָפעסיאָנעלע ענינים, נאָר אַ געפיל האָב איך געהאַט, אַז דער אָנגענומענער באַשלוס וועט זיין גוט אויך פאַר מיין טאַטן. דער איינציקער וואָס איז ניט מסכים, איז יידעלע נאָטע. זיין טענה: ער אַרבעט ביי זיין מומע נעכאַלע און קיינער וועט אים נישט זאָגן אַ דעה וואָס צו טאָן. די רייד האָבן אַרויסגעפירט פון די כלים דעם פּאָלאַק באָלעק, אַ הויכער שטאַרקער גוי, וואָס האָט זיך געוואָלט וואַרפן אויף יידעלע נאָטען, נאָר מיין טאַטע האָט אים באַרואיקט: „באָלעק, דאַי ספּאָקוי" (באָלעק, לאָז צורו) — און ס'איז געוואָרן שטיל. דערנאָך איז געפאַלן דער באַשלוס — די גאַרבערס מאַכן איינס. מען האָט זיך גענומען צום ברויט מיט די הערינג, צו די קאַרטאָפל אין די מונדורן, צום פעסל ביר. אין שטוב איז געווען פריילעך ביז אין דער שפּעטער נאַכט.

יידישע קאָמוניסטן, זייערע קעגנערס און אָנהענגערס

די אומלעגאַלע קאָמוניסטישע פּאַרטיי אין פּוילן האָט געהאַט אַ באַדייטנדיקע השפּעה אויף דער יידישער יוגנט אין שטעטל. אַז די ציוניסטישע פּאַרטייען האָבן געברענגט אַ רעדנער, האָבן די לינקע חבר'ה אַלץ געטאָן, כדי צו שטערן דעם רעפעראַט, אַפילו באַוואָרפן מיט שטיינער אָדער שלעכטע אייער דעם פּרעלעגענט. נישט איינמאָל זענען אויסגעבראָכן געשלעגן און אַ טייל זענען אַוועק גוט צעממיתט, אַפילו מיט צעקלאַפּטע קעפּ. די שלעגערס און טומלערס פון לינקן לאַגער האָבן נישט צופיל זיך פונאַנדערגעקליבן אין די אַלע האַרבע פּאָליטישע פּראָבלעמען, נאָר אַז די מנהיגים האָבן געהייסן אויפרייסן אָדער שטערן אַן אונטערנעמונג פון קעגנער — איז עס געטאָן געוואָרן מיט אַ סך ברען. זיי זענען געווען איבערצייגט, אַז אַלץ וואָס זיי טאָן איז גוט פאַר דער מענטשהייט, גוט פאַר יידן.

עטלעכע טעג פאַר יעדן אינטערנאַציאָנאַלן אַרבעטער־יום־טוב, אָדער נאָכן אַרויס־הענגען אַ רויט פענדל אויף די טעלעפאָן־דראָטן, מיט אַן אַנטי־מלוכהשער לאָזונג, האָט מען אייניקע אַזעלכע יוגנטלעכע איינגעזעצט אין אָרטיקן אַרעסט. אַ טייל אַרעסטירטע האָט מען שפּעטער איבערגעשיקט אין תפיסה און צוגעגרייט אַ באַשול־דיקונג־אַקט, דערנאָך האָבן זיי באַקומען האַרבע אורטיילן. אַ רייַ קעמפּערס פאַר אַ בעסערן מאָרגן זענען געשטאָרבן אין תפיסה, ווי דאָס איז געשען מיט ירמיהו הובערמאַן, וואָס איז דאָרט קראַנק געוואָרן אויף טובערקולאָז. דאַקעגן יאָסל אַנקער, וואָס איז אָפּגעזעסן זיין אורטייל אין דער לובלינער תפיסה, איז אַ קורצער צייט נאָך דער באַפרייונג אויך געשטאָרבן פון דער קראַנקייט.

געווען אויך יונגע יידישע קאָמוניסטן, וואָס זיי איז געלונגען זיך אַרויסצודרייען

פון דער פּוילישער געהיים־פּאָליציי און אַנטלויפן אין אַנדערע ערטער, ווו מ׳האָט זיך געטוישט די נעמען, אָדער געשמוגלט די גרענעץ און אָנגעקומען אינעם אויסגע־טרוימטן לאַנד — ראַטנפאַרבאַנד. דאָס איז געשען אין די דרייסיקער יאָרן. אַז מ׳האָט אַ לאַנגע צייט ניט געהאַט קיין שום ידיעות פון די דאָזיקע יונגעלייט, איז עס גראָד געטייטשט געוואָרן צום גוטן. זייערע אידעען־חברים אין אָפּאָלע האָבן גאָרנישט געוואָלט צולאָזן דעם געדאַנק, אַז אין באָלשעוויסטישן גן־עדן זאָל עמעצן געשען

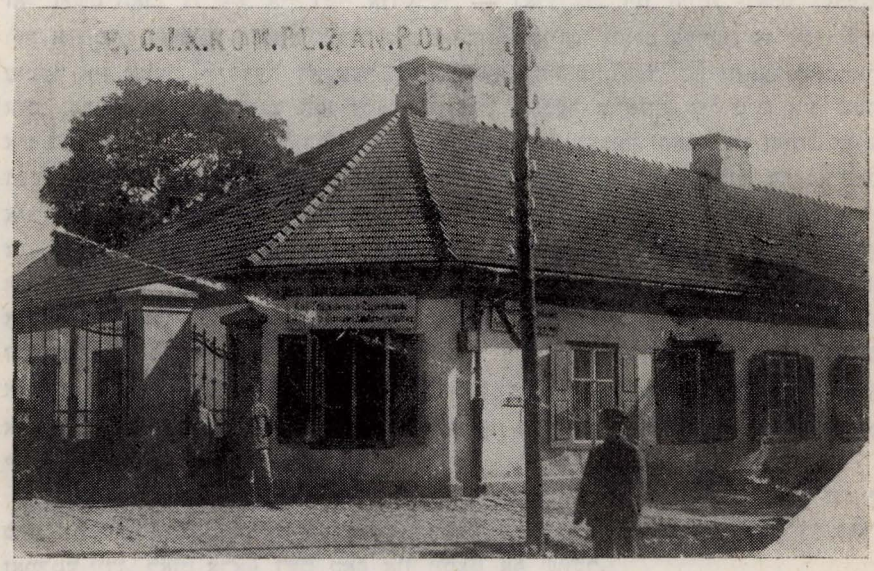

די פּאָליציי־סטאַציע („פּאָסטערונעק״) ● תחנת המשטרה

עפּעס שלעכטס. די זעלבע האָבן מיט אייפער און ברען פאַרטיידיקט די באַרימטע פּראָצעסן אין מאָסקווע קעגן די אָנערקענטע קאָמוניסטישע מלוכה־מענער, מאַרשאַלן און אַרבעטער־טוער, זיי האָבן באַרעכטיקט די „טשיסטקעס״ און אַלץ וואָס סטאַלין האָט געמאָן. ערשט אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז באַוווּסט געוואָרן דער טראַגישער גורל פון עטלעכע אָפּאָלער יידישע בחורים וואָס זענען דאָרט דערשאָסן געוואָרן פאַר... שפּיאָנאַזש און קאָנטרעוואָלוציאָנערע טעטיקייט. בלויז יחידים זענען געבליבן לעבן פון דעם בלוטיקן מבול.

נאָך דעם ווי מ׳האָט אויפגעהאָנגען אַ פענדל אין אָפּאָלע און די פּאָליציי האָט אַרעסטירט אויף רעכטס און אויף לינקס, פלעגן אין מאַרק זיך אַוועקשטעלן רעדלעך יידן און דיסקוטירן. איינער זאָגט, אַז דער פענדל־הענגער איז גערעכט, בעת אַ צווייטער באַדויערט וואָס אַזאַ יוגנטלעכער וועט דאַרפן אָפּפּינצטערן זיינע יאָרן אין תפיסה. רופט זיך אָן אַ דריטער, אַז בעסער וואָלט געווען ווען אַזאַ חברמאַן פאָרט קיין ארץ־ישראל און העלפט בויען אַ יידיש לאַנד.

— אויף צו פאָרן קיין פּאַלעסטינע דאַרף מען דאָך האָבן געלט, אַ סך געלט. ווו נעמט מען דאָס? — פרעגט אַ הויכער ייד מיט אַ שוואַרצער באָרד.

נאָר מרדכילע וואַסערטרעגער איז אויף דער זייט פון די לינקע יונגעלייט. ער שטייט מיט די קאָראָמיסלעס און עמערס און גיט צו גערעכט די וואָס הענגען די פענדלעך.

— „ווען איך בין יונגער אין יאָרן — טו איך אויך דאָס זעלבע"! — רופט ער אויס. דער עולם בלייבט שטיין דערשראָקן פון אַזעלכע רייד. נאָר מרדכילע הערט ניט אויף ריידן: „וואָס ווילן דען זיי, אויב נישט אויסגלייכן די וועלט, אַז איינער זאָל נישט האָבן צו פיל און דער אנדערער — גאָרנישט. זיין חיימל וואָלט געלעבט (ער איז מיט עטלעכע חדשים צוריק געשטאָרבן), ווען ער וואָלט געהאַט צו עסן גענוג פוטער און אייער, ווי דער דאָקטער שלענק האָט געהייסן. נאָר פון וואַנען האָב איך אים געקענט באַזאָרגן מיט אַזאַ עסן? פון מיין וואַסער טראָגן? ביי מיר אין שטוב איז דאָך נישטאָ קיין שטיקל ברויט צו דער זעט. אַזוי, נעבעך, האָט מיין חיימל אויס־געשפּיגן די לונגען. איך האָב מורא, אַז מיין רבקהלע האָט שוין אויך די פּאָרציע, איר הוסטל געפעלט מיר נישט. איך וויל זי נעמען צום דאָקטער, האָב איך נישט צו באַצאָלן פאַר אַ וויזיט. אַז איך ברענג אַ היים די פּאָר גראָשן, ווייס איך נישט וואָס פריער צו טאָן. צי קויפן אַ ברייטל, אָדער עטלעכע קאַרטאָפל, צי זאָרגן פאַר אַ מלבוש פאַרן קינד? צו מיין טראָגן וואַסער, אַרבעט איך נאָך שוסטעריי און פון דעם אַלעמען פאַרדין איך נישט אויף פרנסה. איך טראָג וואַסער אין רייכע שטובן און זע ווי מען פרעגלט דאָרט קאָטלעטן, מען קאָכט די בעסטע פליישן. איך פרעג אייך: די וואָס הענגען די פענדלעך טענהן, אַז מען דאַרף אַלץ אַזוי פאַרטיילן, אַז יעדער זאָל האָבן דאָס זעלבע...

אַ מידער און אויפגערעגטער פון דער לאַנגער רעדע, ווערט מרדכילע שטיל. מיט זיינע שוואַרצע, פינקלדיקע אויגן וואַרפט ער טרויעריקע בליקן אויף די פאַר־זאַמלטע יידן, לאָזט אַראָפּ דעם קאָפּ און זיפצט אָפּ שווער.

צווישן עולם איז אויך דאָ חנינאלע באָגאַץ, אַ דאַר יידל מיט אַ גרוי, שיטער בערדל. ער קרעכצט פון זיך אַרויס עטלעכע ווערטער:

— ווען איך וואָלט געהאַט צו געבן מיין פערעלען פוטער מיט אייער, ווי דאָקטער שלענק האָט געהייסן, וואָלט זי איצט געלעבט. זי איז נעבעך געשטאָרבן, קיין אכצן יאָר ניט דערלעבט.

אַ פרומער ייד פאַלט אים אַריין אין די רייד:

— יידן טאָרן ניט אַזוי ריידן. אויב די קינדער זענען געשטאָרבן יונגערהייט, איז עס מן השמים. ווי נאָר אַ מענטש ווערט געבוירן, ווערט אין הימל באַלד אָנגעצייכנט ווי לאַנג ער וועט לעבן. קליינע קינדער שטאַרבן נישט פאַר זייערע זינד, נאָר קומען אָפּ פאַר די חטאים פון זייערע עלטערן. יידן טאָרן נישט דערלאָזן דעם געדאַנק, צו נעמען, חלילה, ביי יענעם. דאָס איז אַ גרויסע עבירה. פאַרן בלויזן אַרויסברענגען אויפן מויל אַזעלכע ווערטער — זינדיקט מען שוין. מען דאַרף בעטן דעם אויבערשטן, ער וועט העלפן. אַ ייד דאַרף לעבן מיט בטחון און די קינדער וואָס מען זעצט איין, וועלן קיין גוטס נישט ברענגען. יידן טאָרן נישט זיין קעגן מלכות, אַזוי איז געשריבן אין אונדזער הייליקער תורה...

איטשע בלאַכאַזש איז אָבער ניט מסכים מיט דעם פרומען ייד:

— מלכות שמאַלכעס! מיינע קינדער זענען גערעכט, מען דאַרף זיך צעטיילן מיט די רייכע. ווי שטייט דאָס געשריבן, אַז איינער מעג האָבן צו פיל, און דער צווייטער גאָרנישט. דאָס מלכות איז גוט פאַר אייך, איר האָט נאָך אייער גאַנצן לעבן ניט געטאָן די האַנט אין קאַלטן וואַסער. מיר ווייסן פון אייערע גנבישע געשעפטלעך. פאַר וואָס גיט איר נישט צוריק די פאָר זלאָטעס וואָס די אויסגעהאָרעוועטע דינסט־מיידלעך האָבן אייך געבאָרגט אויף פּראָצענט? נישט דאָס געלט און נישט דאָס פּראָצענט צאָלט איר זיי. קוקט אָן מיינע אויסגעהאָרעוועטע הענט, זיי טוען מיר ווי, עס קומט זיי אָן שווער צו אַרבעטן. און מיין דוד־שמואלכל זיצט אין תפיסה. אין לעצטן אַרעסט האָט מען אויך איינגעזעצט לאהקען, וואָס האָט געאַרבעט ביי שניידעריי און מיר געהאָלפן אין דער פּרנסה. פאַרגעסט נישט אַז איך דאַרף אויסהאַלטן מיין עלטערע טאָכטער מיט אירע צוויי יתומים, ווייל לייזער מאַנדעלבוים און אַנדערע בונדיסטן האָבן דערהרגעט מיין איידעם נח בעתן גרויסן געשלעג אין יאָר 1929. נח איז דאָך געווען אין גאַנצן אומשולדיק. ווען ר׳איז געגאַנגען קויפן ברויט ביים בעקער, איז מען אים באַפאַלן און דערהרגעט... מיינע קינדער זענען גערעכט, זיי זיצן נישט, חלילה, פאַר גניבות, בעת די וואָס האָבן געטויט מיין איידעם, דרייען זיך אַרום אויף דער פריי. דער טאָג פון נקמה וועט קומען, יעדער שולדיקער וועט באַצאָלן. מען וועט נאָך אויסגלייכן די וועלט.

אַ טייל יידן פון דעם רעדל קוקן זיך אַרום מיט מורא און פאַרדאַכט, צי קומט נישט אַמאָל אָן אַ פּאָליציאַנט. אַנדערע ווידער בעטן זיך: „רעב איטשע, שרייט ניט אַזוי הויך״. יענער ענטפערט אַז ר׳האָט נישט קיין מורא. „די פּאָליציי קען אויך מיך איינזעצן — איך האָב נישט וואָס אָנצוווערן. די קינדער זיצן דאָך אין תפיסה, וועל איך זיין מיט זיי צוזאַמען״.

פון יאַנקל כצ׳ס געוועלב קומט אַרויס די משוגענע זלאַטעלע מיט רעשטלעך שטאָף אויפצונייען הויזן. זי האָט געהערט פון דער ווייטנס ווי איטשע בלאַכאַזש האָט געשריגן, אַז מ׳וועט נעמען נקמה. זי דערנענטערט זיך צום רעדל און רופט אויס אויפן הויכן קול:

— יידן, מאַכט אַ וואַרע! לאָזט אַריין זלאַטעלען!

דער עולם צערוקט זיך און לאָזט אַריין די פרוי אינמיטן ראָד. זי גיט איטשען אַ גוט־ברודערישן קלאַפּ אין פּלייצע, אַז יענער בייגט זיך אַזש איין און זאָגט צו אים:

— איטשע, איר זייט גערעכט. מען דאַרף אַלע בורזשויען אויפטרענען די בייכער און אַרויסלאָזן די בעבעכעס. זיי האָבן גענוג שוין געזויגן אונדזער בלוט. מען דאַרף זיך צעטיילן מיט יעקב כצ׳ס געוועלב. פאַראַן אין אָפּאָלע גענוג טאַנדייטערס וואָס האָבן נישט קיין געלט צו קויפן סחורה. זייערע ווייבער און קינדער דאָכניען פאַר הונגער, בעת יאַנקלס געשעפט איז אָנגעשטאָפּט מיט מאַנופאַקטור, אַז די פּאָליצעס ברעכן זיך אַזש. ער האָט איצט פון מיר געשינדן די הויט, אַז שינדן זאָל מען אים די קישקעס — אַ רוח אין זיין טריפהנער נשמה. איך האָב זיך געדונגען, געוואָלט עפּעס אַראָפּרייסן פון פרייז, אָבער ער האָט נישט געוואָלט נאָכלאָזן קיין גראָשן. האָב איך אים געזאָגט, אַז עס וועט קומען דער גרויסער טאָג, וועט מען ביי אים צונעמען

די גאַנצע סחורה און זי צעטיילן צווישן די אָרעמע שניידערס. טרעפטס וואָס ער האָט מיר אויף דעם געענטפערט? (דאָ נעמט זי נאָכמאַכן זיין אַרט רייד): — זלאַטעלע, אַז די רעוואָלוציע וועט קומען, וועל איך אַליין אַוועקגעבן די גאַנצע סחורה, מען וועט נישט דאַרפן נעמען. איך וועל עס צעטיילן אָן אַ גראָשן געלט, איר, זלאַטעשי, דאַרפט זיך מיט מיר נישט דינגען. דערווייל בין איך אַ סטרוזש פון אייער געלט, איך האַלט עס אויף דערווייל. איר, זלאַטעשי, פאַרשרייבט זיך נאָר וויפל איר האָט מיר געגעבן צו לייזן, איך וועל אַלץ צוריק געבן מיט פּראָצענט — און איך האָב אים באַצאָלט וויפל ער האָט געפאָדערט. מילא, זאָל ער דערווייל האַלטן דאָס געלט.

זלאַטעלע רעדט שוין שטילער און שטילער, קוים מען הערט זי. זי ווייסט, באַזאַמען מיטן גאַנצן שטעטל יידן, אַז יאַנקל כץ איז ניט קיין שלעכטער און זיין ווייב באַשע איז פּשוט אַ מלאך. אַ סך מאָל גיט זי די סחורה אויף באָרג. צום סוף גיט זי אַ פרעג שוין אויפן הויכן קול:

—איטשע, ווי מיינט איר? מעג מען יאַנקל כץ געטרויען דאָס געלט ביז די רעוואָלוציע וועט קומען?

די יידן ווייסן מיט וועמען מ׳האָט צו טאָן און זיי פאַרזיכערן זלאַטעלען, אַז דאָס געלט איז קראַנט. זאָל נאָר קומען דער גרויסער טאָג, וועט ער אַלץ אַומקערן מיט פּראָצענט. זיי מאַכן ווידער פריי דעם וועג פאַר זלאַטעלען, ווען זי גיט אַ באַפעל:

— יידן, נישט געזאָרגט, האַלט די קעפּ אין דער הייך ווי איך. מאַכט אַ וואַרע פאַר זלאַטעלען — און זי לאָזט זיך גיין אַ היים, צו איר מאַן שלמהקע וואָס וואַרט אויף דעם שטאָף אויפצונייען הויזן צום פאַרקויפן.

פון א זייטיק געסל קומט אַרויס אברהמלע טשאַכטשי מיט אַן אַלטן שוך אין האַנט. פון רעדל יידן גייט אים אַנטקעגן דער שטעטלדיקער לץ שמואלעלע ראַקאַ. ער זאָגט אברמהלען:

— מען גייט זיך צעטיילן מיט די אָפּאָלע נגידים. וואָס ווילסטו מ׳זאָל דיר געבן? נאָר קלער נישט לאַנג, זאָג שוין וואָס זאָל אויסמאַכן אויף דיין חלק?

— איך וויל א פּאָר גוטע האָניק־פּלעצלעך מיט אַ גלאָז זיסע טיי — ענטפערט שטיל אברהמל און קוקט בשעת מעשה אויפן עולם מיט זיינע תמעוואַטע אויגן.

שמואלעלע ראַקאַ נעמט אַ שטרוי און לייגט זי אַוועק נאָענט צום וואַנט. ער הייסט אברהמעלען איבער איר אַריבערשפּרונגען. ער פּרוווט עס טאָן מיט אַלע כוחות — נאָר עס גייט נישט, ווייל די שטרוי איז דאָך נאָענט צו דער וואַנט. בעת שמואל לאַכט אַ צופרידענער, שרייען אויף אים אַנדערע יידן, הלמאי ער מאַכט חוזק פון אברהמלען. אָבער שמואל גיט נישט נאָך, ער באַפעלט אים צו זינגען ווי אַ קאַנאַריקל — און אברהמל צעזינגט זיך טאַקע און באַקומט דערפאַר אַ... פּאַפּיראָס, אַ צופרידענער לאָזט ער זיך צוריק אַוועק פון וואַנען ר׳איז געקומען.

אַ ייד מיט אַ שאַרף אויג דערזעט פון ווייטנס ווי עס דערנענטערט זיך אַ פּאָליציאַנט. ער וואָרנט דעם עולם: — יידן, אַ שווערדל גייט!...

דאָס רעדל יידן הייבן אָן זיך פונאַנדערגיין. נאָר מרדכילע וואַסערטרעגער בלייבט אויפן אָרט, ביים פּלומפּ, ווייל ער דאַרף צושטעלן וואַסער אין אַ גבירישער שטוב. מרדכילע ווייסט מערער פון אַלעמען, ווי עס זעט אויס אין די אָרעמע יידישע היימען אין שטעטל און ווי עס לעבט דער פאַרמעגלעכער טייל. דעריבער ווונדערט ער זיך נישט וואָס אין אַ געוויינלעכן וואָכנס־טאָג זענען יידן מסוגל זיך אַוועקצושטעלן אינמיטן מאַרק און פאַרפירן אַ געשפּרעך וועגן אָרעם און רייך, בורזשויען און פּראָלעטאַריער, יושר און עוולות.

פאַרשוווּנדענע געשטאַלטן

אַ זומערדיקער שבת אין דער פרי. ניט ווייט פון מאַלטשינסקיס רעסטאָראַן קומען זיך צוזאַמען: יאַנקעלע האַבערמאַן (שטוצקע), ישראל משה לוקס, יידעלע און דודל מיילעכלס און נאָך עטלעכע. יעדער פון זיי האַלט אין האַנט אַ פּעקעלע, אַרומגעוויקלט מיט פּאַפּיר. דאָס איז אַ צובייס נאָך אַ „לחיים", וועלכן זיי וועלן באַלד מאַכן. עס נעמט נישט קיין סך צייט און זיי גייען טאַקע אַריין אין שענק צו בעריש דוד יוספס (אַ צווייט מאָל — צו יחזקאל קאָגוט) און נאָכן איבערדרייען אַ גלעזל בראַנפן, קומט מען צוריק אַרויס אויפן גאַס פריילעכע און מונטערע. דער פריילעכסטער פון אַלע איז יאַנקעלע הובערמאַן.

אינטערעסאַנטע געשטאַלטן פון אַפּאַלע • דמויות מעניינות מאופולה:

אינמיטן — באַמצע: שלמהלה ארדשנקר („נאַפּוליון"), הסבא של מזכיר אירגון יוצא אופולה בניו־יורק, חיים ארדשנקר. מימין — פון רעכטס: דודו מנשה. משמאל — פון לינקס: אביו יהושע

די גרופּע און נאָך אַנדערע יידן שטייען אין אַ רעדל און מען שמועסט פּאָליטיק: אָט איז היטלער געקומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד, מען זאָגט אַז ער טרייבט אַרויס פון דאָרט די יידן, נאָר ביז צום פאַרטרייבן האָבן זיי אויסצושטיין פאַרשידענע רדיפות און שלעק. אין דייטשלאַנד האָט מען געשאַפן קאָנצענטראַציע־לאַגערן, ווו מען פאַרשפּאַרט די קעגנערס פון רעזשים, נאָר פאַר אַלעמען — די יידן, וועלכע מען פּייניקט אָן אויפהער. פון די נייעסן ווערט אַלעמען טרויעריק אויף דער נשמה. נאָר דער פריילעכער יאַנקעלע שטופּט זיך אַדורך אינמיטן רעדל און גיט אַ געשריי:

— יידן, זייט שטיל! איך וויל אויך עפּעס זאָגן. מען האָט אונדז געגעבן די תורה אויפן באַרג סיני, און דאָס איז אונדזער גאַנצער פאַרמעגן. נאָר וואָס קומט אַרויס, אַז מיט די אַלע גמראס, חומשים און סידורים האָט מען נאָך קיינעמען ניט דערהרגעט — און היטלערן אוודאי נישט. ווען איך וואָלט געווען ביי מתן תורה, וואָלט איך געזאָגט צום רבונו של עולם: הער זיך איין גאָטעניו, מיר נעמען טאַקע פון דיר די תורה און וועלן זי אָפּהיטן און אַלץ מקיים זיין, נאָר מיט איין באַדינג — אַז די יידן זאָלן האָבן צו שאַפן איבער די דונערן און בליצן. ווען מיר האָבן איצט די שליטה איבער זיי, נעם איך אַ דונער און שיק אים גלייך צו היטלערן. אויב איינער וואָלט נישט געהאָלפן, שיק איך נאָך איינעם און נאָך איינעם — און אויס מיט דעם שונא ישראל...

ישראל משה לוקס קלאַפּט יאַנקעלען אין פּלייצע, די אַנדערע חברה וואָס האָבן מיט אים געמאַכט אַ כוסה, גיבן אים אויך צו קוראַזש:

— ביסט גערעכט, יאַנקל. אונדזערע יידעלעך זענען דעמאָלט געווען יאָלדן און צוליב דעם וועלן מיר שטענדיק ליידן.

יידעלע מיילעכלס לייגט פאָר צו נעמען נאָך אַ גלעזל, ווייל אין האַלדז איז טרוקן — און „זאָל דאָרט היטלער איינגעמען אַ מיתה משונה".

די יידן זענען ניט געווען קיין שיכורים, וואָס יאָגן זיך נאָכן ביטערן טראָפּן. אין אָפּאָלע האָט מען זיי גערופן די פריילעכע קבצנים. דאָס זענען געווען ערלעכע בעלי־מלאכהס וואָס האָבן אַ גאַנצע וואָך שווער געאַרבעט אויף פּרנסה און שבת האָט מען זיך געוואָלט משמח זיין.

פון דער ווייטנס הערט מען די קולות און קללות. עס קומט אָן דער משוגענער משה־בער, וואָס שעלט זיין ברודער לייזער חנה'לע יענטלס, הלמאי ער האָט אים צוגע־נומען די ירושה. ער נעמט דראָען:

— איך וועל זיך נאָך אָנטאָן אַ יעגער־הוט ווי דאָס טוט דער פּאַן שלענק, ווען ער גייט אויף יאַגד, נעמען די דובעלטוווקע און אויסשיסן אַלע חזירים און ציגן וועלכע דרייען זיך אַרום אינמיטן מאַרק. און דיך, דעם שווארצן הונט פון קאַראָל וואַש, וועל איך אַוועקהרגענען, ער זאָל שוין נישט קענען מער קריכן אין מיין בעט און צעבייסן אויף קליינע שטיקעלעך, ווי ער האָט געטאָן נעכטן ביינאַכט און איבערגעלאָזט מיין קליין פינגערל מיטן נאָגל. און דו, רבקהלע גאַנזער, גרייט צו די געבראָטענע קאַטש־קעלעך, וועל איך זיי אַריינטראָגן אין דער „קאָזע", ווו עס זיצן אַרעסטירט הונגעריקע יידן. חלות מיט זעמל וועל איך נעמען ביי הערש וואָלפן, ער איז אַ גוטער מענטש און גיט מיר אַלץ וואָס איך וויל...

אויפן טראָטואַר אַנטקעגן באַווייזט זיך דער וואָיט זדאַנאָוויטש, פון דער קאַנצעלאַריע

אין דער אָפּאָלער גמינע. משה בער בלייבט שטיל, לויפט אַנטקעגן דעם קריסט, ציט אַראָפּ פון קאָפּ זיין צעריסענעם, שטרויענעם הוט, פאַרנייגט זיך טיף און באַגריסט זיך: „דזשן דאָברי פּאַניע דאָקטאָזשע!". זדאַנאָוויטש ענטפערט אים: — „דזשען דאָברי מוישע בערקאָ!".

דער שטומער אברהמלע ריכטער, גוט באַקאַנט אין שטעטל.

דער „שטאָט־משוגענער" משה־בער, באַגלייט פון הדר־יינגלעך

אברהמלע ריכטער האילם, דמות מוכרת בעיירה

משה־בר „המשוגע", בחברת ילדים מן העיירה

דערנאָך לאָזט זיך משה בער אַוועק אין מאַלטשינסקיס רעסטאָראַן און אויך דאָרט טראָגט ער אַנטקעגן אַ העפלעכן „דזשען דאָברי פּאַניע מאַלטשינסקי" — און באַקומט אויף דעם אַן ענטפער: „שאַדאַיטשע מוישע בערקאָ" („זעצט אייך, משה בערקאָ"). ער לאָזט זיך לאַנג ניט בעטן, זעצט זיך אַוועק ביי אַ קליין טישל אין דער זייט און נאָכן אַפּעסן, פרעגט ער דעם רעסטאָראַן־אייגנטימער:

— האָט איר עפּעס צו טאָן פאַר מיר?

דער קוכער הייסט אים אַריינברענגען פון קאַמער האָלץ און קוילן, אַמאָל — וואַסער, אָדער אַנדערע אַרבעטן. אַ זאַטער און צופרידענער פאַרלאָזט משה בערקאָ דעם רעסטאָראַן און גייט אַוועק אינעם אַפּטייק־סקלאַד פון געשיכטערן מיט דער געוויינלעכער באַגריסונג זיינע און פראַגע: „דזשען דאָברי פּאַניע געשיכטער, יעסט צאָש דלאַ מוישע בערקאָ?" („אַ גוט מאָרגן הער געשיכטער, האָט איר עפּעס פאַר משה בערקאָ?") ער גייט באַלד אַרויס פון דאָרט מיט אַ פּעקל וועלכן ער טראָגט אַוועק אויף דער פּאָסט.

אויפן גאַס באַווייזט זיך מאיר פּראָשעק מיטן טלית־זעקל אונטערן אָרעם. ער איילט זיך צום דאַווענען אין דעם פּראָסטן בית־המדרש. נאָר אָט קומט אים אַנטקעגן אַ קריסטלעך יינגל, כאַפּט אָן די פּאָלע פון זיין כאַלאַטל און גיט אַ געשריי „שווינסקיע אוכאָ!" („חזריש אויער"). מאיר ווערט אין כעס, נעמט נאָכיאָגן דעם שייגעץ, נאָר יענער איז פלינקער פון אים. פּלוצים באַווייזט זיך אַ צווייטער שייגעץ, גיט ווידער אַ צי ביי מאיר פּראָשעקס כאַלאַטל און שרייט אויס „שווינסקיע אוכאָ". מאיר נעמט יאָגן דעם נייעם אָנטשעפּעניש, נאָר ער מוז זיך באַגנוגענען מיט קללות אויף זייער אַדרעס און אויך מיט אַזאַ פּויליש וואָרט ווי „ניידוך" (ד. ה. געפונענער, אַ ממזר). מאיר יאָגט זיך פון איין שייגעץ צום צווייטן, זידלט זיך — און צום סוף, אַ מידער און פאַרסאַפּעטער, גייט ער אין בית־המדרש.

אָפּאָלער טרעגערס

אין דער נייער שטאָט, אין עק פון מיראָסלאַווס קאַמיעניצע, זיצן אויפן טראָטואַר די אָפּאָלער טרעגערס, אָנגעשפּאַרט מיט די רוקנס אויף דער וואַנט פון הויז און דרימלען. זיי וואַרטן אויפן וואָגן מיט מעל פון וועווע לייביש העלפער, וועלכער דאַרף אָנקומען פון דער רידער מיל. אייניקע טרעגערס זיצן אָפּגעזונדערט, זיי געהערן נישט צו דער „ספּולקע" (שותפות, אָדער קאָלעקטיוו), צו וועלכער ס'געהערן די אַנדערע, בראש מיט חיים קאַוואַלער. אויף זיין לינקער באַק האָט ער אַ גרויסן שראַם וואָס ציט זיך פונעם אויג ביז אונטער דער גאַמבע. דעם דאָזיקן „אַנדענק" האָט ער באַקומען פון איטשע משה רופאס אַ צי מיט דער בריטווע, בעת אַ געשלעג אינמיטן מאַרק צוליב דעם לעצטנס ווייב, רבקהלע. זי האָט אַלע מאָל פאַרפירט מיט עמעצן אַנדערש אַ ליבע. אין דעם ראָמאַן איז אויך געווען פאַרמישט חיים קאַוואַלערס שוואָגער, פייוול קלעזמער, וואָס האָט באַקומען קלעפּ.

אָט דערהערט זיך דער רויש פונעם אָנפאָרנדיקן, שווער אָנגעלאָדענעם וואָגן מיט מעל. די טרעגערס ווערן מיט איינמאָל וואַך און לאָזן זיך לויפן אין יענער ריכטונג. ווי נאָר דער וואָגן שטעלט זיך אָפּ, לייגט יעדער טרעגער אַרויף זיין האַנט אויף אַ זעקל. איצט איז פאַראַן אַ סך, ס'וועט סטייען פאַר אַלע. נאָר קוים איז דאָ ווייניק זעק, ברעכט אויס אַ געשלעג און מען דערלאַנגט זיך פּעטש און קלעפּ. נאָכן אַרבעטס־טאָג זעצן זיך אויס די טרעגערס אין אַ רעדל, אויפן טראָטואַר און חיים קאַוואַלער נעמט אויסציילן די פאַרדינסטן. ער האָט נאָך פריער אויסגעטוישט אַלץ אויף צענער גראָשנס, ווייל וואָס קלענער די מטבע, אַלץ לייכטער איז עס צו פאַרטיילן צווישן דער „ספּולקע". ער ציילט אַזוי: מיר, דיר, מיר, דיר, מיר, דיר — און נאָך אַמאָל — מיר, דיר. נאָכן אַרומגיין דאָס רעדל און צעטיילן יעדן איינעם, נעמט ער צוויי מאָל פאַר זיך. נישט שטענדיק אָריענטירן זיך די טרעגערס צי די פאַרטיילונג איז אַ ריכטיקע. בערל שאַבער האָט אַמאָל אויסגערעכנט מיט זיין זון יאָקל אין שטוב, וויפל זעקלעך מעל די „ספּולקע" האָט געטראָגן — און לויטן חשבון שטימט נישט די סומע וועלכע ער האָט באַקומען. האָט טאַקע איין מאָל דער דערמאָנטער יאָקל זיך באַהאַלטן ניט ווייט פונעם רעדל טרעגערס, ווען חיים קאַוואַלער האָט צעטיילט דעם פאַרדינסט און באַ־מערקט, ווי דער חיים הייבט אָן דאָס פאַרטיילן ביי זיך און... ענדיקט אויך ביי זיך.

פון יענער פאַרטיילונג, איז חיים געוואָרן אויס קאַסירער פון די אָפּאָלער טרעגערס.

די יידישע טרעגערס אין שטעטל האָבן נאָך אַ באַשעפטיקונג: רופערס! זיי רופן און פאַרבעטן קונים צו די סוחרים און קצבים. דער בעסטער רופער איז דוד ניימאַן. ער טוט זיין אַרבעט נישט ווי אַנדערע, וואָס שרייען „וואָלוול פלייש ביי לייביש באַראַשקע! 90 גראָשן אַ קילאָ! גייץ ווייבער קויפן!" — נאָר צומערשט הוסט ער זיך אויס, דאָס קול זאָל זיין ריין און נעמט שרייען:

— וואָלוול פלייש, גלאַט כשר, פון אַ יונגער יאַלעווקע, בלויז פעטס — 90 גראָשן אַ קילאָ, נאָר ביי זאַלמעלע קצב. געדענקט ווייבעלעך, אַז איר ווילט אייערע מענער אונטערלענען די הערצער, לויפט שנעל און קויפט אַ שטיקל פלייש. פאַרגעסט נישט אַ גוטע יויך, לייגט אַריין אַ פּיעטרושקע, אַ ביסעלע גרינעם קאָפּער און אַ שטיקל ציבעלע. פאַרגעסט נישט צו נעמען אַ מאַרך־ביינדל. אַזאַ יאַכל מיט נייע קאַרטאָפלעלעך איז אַ מחייה. אַז אייערע מענער וועלן הנאה האָבן, וועל אויך איך הנאה האָבן. יעד זאָל שוין האָבן אַזאַ יאָר. לויפט ווייבעלעך און קויפט!...

דוד ניימאַן נעמט עפּעס מער פאַר זיין רופן — נאָר ר'איז עס ווערט.

ערב שבת

פרייטיק פרי הערט מען איבערן שטעטל דאָס האַקן פיש אויף שבת. און ווען מען קאָכט זיי — טראָגט זיך איבער גאַנץ אָפּאָלע אַ טעמדיקער ריח. פרייטיק פאַרגינט מען זיך אויך צו עסן אַ גוטן קרופּניק פון גרויפן מיט קאַרטאָפל און גערייסטע ציבעלעס.

פאַרוואַלטונג פון דער גמילות־חסדים קאַסע אין אָפּאָלע.

ועד קופת „גמילות־חסדים" באופולה. משמאל — פון לינקס: שאול יאנקל צוקרס, משה מקלר, בן ציון שמואל משה'ס, מוטל שנקר, ישעיהו הללס, לייביש וייסמן (מנש'ס), בן ציון מילקה פּרושיקס, מיכאל פרידמן, לייבל חיים, יוסקה (חתנו של נתן).

פרייטיק נאָך צוועלף קאָן מען אויך זען ווי עס לויפט דער מורה־הוראה יאָסקע צו באַקוקן צי דער ערב איז נישט, חלילה, איבערגעריסן און צי מען וועט מעגן טראָגן אין שבת. דער ערלעכער און פרומער יאָסקע איז אינגאַנצן אַריינגעטאָן אין דער מלאכה. ער זעט נישט וואָס אַרום אים טוט זיך. פאַר ליכט בענטשן קומט אַרויס פון בית המדרש דער שמש פיניע שלייען און באַלד הערט זיך זיין באַפעל: „אין שיל אַריין!" מיט דעם באַפעל לויפט ער אויס דאָס שטעטל, ער האָט שוין זיינע שטענדיקע ערטער ווי ער שטעלט זיך אָפּ און שרייט „אין שיל אַריין!"

דער זעלבער פיניע וועקט אויך צו סליחות אין קאַלטע פרימאָרגנס, מיט דריי קלעפּ אין לאָדן. אויב ער גיט נאָך צו צוויי קלעפּ מיטן שטעקן, איז אַ סימן אַז ס'איז ווער געשטאָרבן אין אָפּאַלע. אין אַזאַ פאַל וועט שוין זיין אויך ארבעט פאַר פישלען דעם באַגרעבער.

פון פיניע שלייען ווייסט מען צו דערציילן, אַז ער קען גוט לערנען. ער זיצט אָפט אין חסידישן בית המדרש גאַנצע נעכט. אַז עמעץ פרעגט אים אַ האַרבע סוגיה, ווייסט ער צו געבן אַ שנעלן ענטפער. זיין ווייב האַנדלט אַ ביסל צו מיט פאַרקויפן ראָזשינקע־וויין אויף קידוש. ער מיט זיין פאַמיליע ווינען אין אַ קליין שטיבל אינעם געסל פון דבורה די פיוויקערין.

אַ שטעטל יידן פאָלגן פיניען, באַזונדערס ערב שבת. אַז ער רופט אויס „אין שיל אַריין!" ווערן אַלע געוועלבער פאַרמאַכט, די בעלי־מלאכות שטעלן־אָפּ די אַרבעט, די שטובן ווערן אויסגערוימט און יידן לאָזן זיך אַוועק מקבל שבת זיין — ווער אין שיל, ווער אין בית המדרש, ווער אין די חסידים־שטיבלעך. נאָכן דאַווענען קערט מען זיך אום אַהיים, ווו אויף די געדעקטע טישן ברענען די שבתדיקע ליכט. די סעודה פרייטיק־צו־נאַכטס איז באַזונדערס פייערלעך און אין גאַנצן אַנדערש ווי אינמיטן דער וואָך. אויך די זמירות גיבן צו אַ באַזונדערע יום־טובדיקייט, וועלכע שפּרייט זיך אויס אויך אין די אָרעמע היימען — און אַזעלכע האָבן ניט געפעלט אין שטעטל.

*

מיין טייער שטעטל! איך געדענק דיך מיט דיינע שפּרודלדיקע יידן, זייערע פרייטיק־צו־נאַכטסן, שבתים און יום־טובים, דעם קידוש און דאָס ליכט־בענטשן, די זמירות און אויך די גראָע, וואָכעדיקע טעג, מיט זייער שווערן געראַנגל פאַר קיום, פאַר פּרנסה, פאַר חתונה מאַכן אַ קינד, פאַר אַ שענערע וועלט, אַ מער יושרדיקע.

דאָס שטעטל אָפּאַלע עקזיסטירט ווייטער, מיט אירע וואַסערן, וועלדער, לאָנקעס, פעלדער, די גראַבליעס. אַלץ אַרום איז געבליבן דאָס זעלבע — נאָר אָן די יידן, די טייערע און ליבע, וועלכע מיר האָבן איבערגעלאָזט. זיי האָט דערגרייכט די רוצחישע האַנט פון די היטלעריסטישע בעסטיעס און זייערע מיטהעלפערס — און דאָס אַלץ עוקר מן השורש געווען.

זאָלן מיינע זכרונות דינען ווי אַ מצבה נאָך די קדושים פון אָפּאַלע!

די פּילסודסקי־גאַס – ווי איך געדענק זי

מאָטל הובערמאַן / תל־אביב

1

אַז מען קומט אין אַפּאַלע מיטן קוזמירער וועג און מ׳דערנענטערט זיך צו דער ערשטער גאַסן־קרייצונג, ביים גרויסן פּלומפּ, מיטן פּנים צו דרום — אַנטפּלעקט זיך די ניישטאָט־גאַס, וועלכע הייבט זיך אָן מיט כאַלעווינסקיס הויז. דאָס דאָזיקע הויז זעט אויס ווי אַן אַלטע פעסטונג, מיט אַ לאַנגן און ברייטן אַריינפאָר־טויער, דורך וועלכן די חדר־יינגלעך פון אונדזער גאַס פלעגן אַדורכגיין צו די געדרייטע הינטערגעסלעך („אוליצא קרענטאַ״), ווו עס האָבן זיך געפונען די חדרים פון די דרדקי־ און חומש־מלמדים: לייזער קאַטשקע, לייבל קעבע, ישראל זלאטקעס און ישראלקע מלמד. גאַנץ ווייט זעט מען דעם קלויסטער, ווי ער וואָלט אָפּגעשלאָסן די גאַס. (אין די מלחמה־יאָרן, האָט דער טויער געדינט ווי אַן אומלעגאַלער פאַרבינדונג־פּונקט צווישן דעם געטאָ און דער פּוילישער געגנט).

רעכטס, מערב־זייט, זעט מען די לאַנגע און שמאָלע שוסטער־גאַס. הינטער זיך, צפון־זייט, די לובלינער גאַס, אויף וועלכער די שטעטלדיקע יוגנט האָט אין די שבתים און יום־טובים שפּאַצירט צום טייכל און צום רידער וואַלד.

לינקס, אויף מזרח, האָט זיך געצויגן די פּילסודסקי־גאַס, וועלכע האָט פאַר דעם געהייסן די יאַנאָווסקאַ־גאַס. לענגאויס דער דאָזיקער נישט לאַנגער, נאָר ברייטער גאַס, מיטן פּלומפּ אינמיטן, זענען געשטאַנען פון ביידע זייטן איינשטאָקיקע הייזקעס. צווישן די טראָטואַרן און דעם שאָסיי האָט זיך געפונען אַ גרויסער פּלאַץ איבער דער גאַנצער לענג פון דער גאַס, ווו די פויערים האָבן אַוועק געשטעלט זייערע פערד־און־וועגענער, מיט וועלכע מ׳איז געקומען צו פאָרן אין שטעטל אין די יאַריד־טעג. די פורן זענען געווען אַזוי ענג אויסגעשטעלט, איינע צו די אַנדערע, אַז ס׳איז פּשוט ניט געווען מעגלעך אריבערצוגיין פון איין זייט גאַס אויף דער צווייטער. ערשט אין דער צווייטער העלפט פון די דרייסיקער יאָרן, האָט פּאַליציי פאַרבאָטן אַוועק צו שטעלן דאָרט די פערד־און־וועגענער און זיי אָפּגעשיקט צום פערד־מאַרק. דאַקעגן אויפן פּלאַץ האָבן קינדער און יונגוואַרג געשפּילט אין „קלאַסן״, „פּאַלענט״ צי אין פוטבאָל, מיט אַ באַלעם וועלכן מ׳האָט אָן באַזונדערע שווערקייטן צונויפגעשטעלט פון סחורות־אַפּפאַל אָדער „קרייקעס״, געגומענע ביי די יידישע שניידערס.

פאַר פּסח האָבן יידן אויף דעם אָרט אַרויסגעשטעלט טישן און לאַנגע בענק, אויף וועלכע מ׳האָט אויסגעלייגט ספרים צום לופטערן, אָדער דאָס בעטגעוואַנט אויס־צוקלאַפּן, צי גאָר אָנפולן די שעניקעס מיט פרישע שטרוי און אַמאָל אויך — אויסבריען מיט הייסע וואַסער פאַרשידענע מעבל.

אויסער די צוויי ווינקל־הייזער, פון מאַלטשינסקין און זיין רעסטאָראַן און סטע־פאַנסקין דער אַפּטייקער, איז די פּילסודסקי־גאַס געווען באַוווינט פון יידן.

2

אָט כאַפּסטו אַ בליק אינעם שפּייז־געוועלב וואָס אינעם ערשטן הויז נאָכן אַפּטייקער. הינטערן בופעט שטייט די שטרענג פרומע, ערלעכע און שטילע ביילעלע ראָלניק,

די משפחה פון אברהמלע ראַלניק הי״ד. עס זיצן: אברהמלע, זיין טאָכטער דבורהלע און פרוי ביילעלע. עס שטייען: רחלע, יואל (דער איינציק לעבן־געבליבענער פון דער משפחה, איצט אין בראזיל) און זיין טאָכטער שיינדיל ● משפחתו של אברהמלע רולניק הי״ד

וואָס שמועסט געמיטלעך מיט די קונים. אין דער ווינונג איבערן געשעפט זיצט ביי אַן אַפענער גמרא איר מאַן אברהם ראַלניק (אברהמעלע טוביהס), פון די שענסטע בעלי־הבתים אין שטעטל, אַן אַרנטלעכער, פרומער ייד, אַ לובלינער חסיד און גוטער לערנער. פיל ייִנגלעך אין אַפּאַלע — און איך צווישן זיי — זענען מיט דער גמרא אונטערן אַרעם געגאַנגען שבת נאָכן שלאָף צו ר׳ אברהמען, ער זאָל אונדז פאַרהערן די לימודים פון דער וואָך און דערנאָך האָט ביילעלע דערלאַנגט טיי מיט ווישניק, ווי אויך היימיש געבאַקענע קיכלעך.

נאָך זיי, אָפּגעטיילט דורך דעם אַריינגאַנג־הויז מיט אַ גרויסן, ברייטן טויער, געפינט זיך דאָס שפּייז־ און תבואה־געוועלב פון יהושע שניידער (שיעלע בייטלמאַכער). דער צונאָמען איז געקומען דערפון, וואָס ער און זיין בני־בית האָבן זיך אויך באַשעפטיקט מיט אויסאַרבעטן פּאַפּיר־בייטלען, וועלכע האָבן זיך געטרוקנט אינעם אַריינגאַנג־הויז. אויפן שטאָק, אַרויפצוגיין אויף הילצערנע טרעפּ, האָט געוווינט זיין איידעם אליהו דאַרדיקמאַן (עלי עסיקמאַכער). געהאַט אויך אַ זייף־פאַבריקל אויף דער זעלבער גאַס. נאָר די עיקרדיקע פּרנסה האָט ער געצויגן פונעם שפּייז־קרעמל אין די גאָריס, ווו יידן פון אַפּאַלע און אַרומיקע שטעטלעך זענען געקומען אַהין אויף זומער־ווינונג.

ווייטער געדענק איך די בעקעריי פון הערשל בלאָט (הערשעלע חיים בעריעס).

דער באַק־אויוון איז געווען אונטן, אין אַ קעלער־שטוב. אין פּאַרטער, פון פראָנט — דאָס געוועלב צו פאַרקויפן געבעקס, און זייער וווינונג האָט זיך געפונען אויפן אויבערשטן שטאָק, נאָר ווי פאַר אַ פאַמיליע מיט צען קינדער, איז זי געווען צו קליין. האָט מען צוגעבויט אַ פאַציאַטע. צו פאַרלייכטערן די „קאָמוניקאַציע" צווישן דעם צווייטן שטאָק און דעם קעלער, האָט מען אין אַ ספּעציעלער רער אַדורכגעצויגן אַ שטריק מיט גלעקלעך און ווען נייטיק — האָט מען געקלונגען, אַז אַלע איינוווינער זענען זיך צונויפגעלאָפן, כדי פרעגן: ווער וועמען עס זוכט. די בעקעריי האָט זיך אויך באַזאָרגט מיט אַן אייגענער „וואַסער־לייטונג": אויף דער פאַציאַטע האָט מען אַוועקגעשטעלט אַ גרויסע פאַס און פון איר געצויגן אַ רער אין דער קנעטעריי. דער וואַסערטרעגער אברהמלע טשאַרטשו, פון די באַקאַנטע געשטאַלטן אין שטעטל, האָט שווער און ביטער געהאַרעוועט ביים אַרויפשלעפּן די עמערס וואַסער אויפן בוידעם.

אַ מידער און אַ נאַסער פלעגט אברהמלע אַריינקומען אין דער בעקעריי, כדי זיך עטוואָס אָפּרוען און דערוואַרעמען. די קינדער זענען צו אים צוגעלאָפן מיט גרויס פרייד, דערלאַנגט אים אַן אויפגעפרישט פּלעצל און געבעטן ער זאָל נאָכמאַכן ווי אַ האָן קרייעט, אָדער ווי אַ ציג מעקעט. אברהמלע לאָזט זיך לאַנג ניט בעטן, זיין פּנים ווערט ערנסט, ער פאַרוואַרפט דעם קאָפּ, הייבט אַן פּינטלען מיט די אויגן, רוקט אַרונטער די האַנט אונטער דער געדיכטער, שוואַרץ־גראָער באָרד, דריקט מיטן פינגער אויפן האַלדז־קנאָפּ און דערלאַנג אַ קוקוריקו מיט אַ מע־מע־ע!, וואָס נישט תמיד זענען זיי געלונגען. אָבער דער עיקר — דאָס קליינוואַרג האָט געלאַכט.

3

נאָך דער בעקעריי האָט זיך געפונען דאָס גרויסע (לויט אָפּאַלער באַגריפן) הויז מיט לאַקאַטאָרן פון מאיר אורמאַן (מאיר פּראָשיק), וואָס האָט דאָרט געהאַט אַ שטיקל „טראַפּיק"־געוועלבל מיט עטלעכע צענדליק שאַכטלען סיגאַרעטן און טיטון (מאַכאָרקע). אייניקע קריסטלעכע יונגעלייט פלעגן אָפּט צוקלאַפּן אַ שטיקל חזיר־פלייש אונטער דער מזוזה פון מאירס געוועלבל. אַז ער האָט דאָס דערזען, נאָכן אומקערן זיך פון דאָוועגען, האָט ער געשאָלטן און געזידלט די יונגע פּאַלאַקן, וואָס האָבן אים אָפּגעענטפערט: „פּראָשעניאַק!", „זיעמניאַק"!, „קאַפּושניאַק!" — און די געשרייען האָבן זיך געהערט אין דער גאַנצער גאַס. מאירס פרוי, גיטל, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ באַזונדערער שיקלדיקייט — ביידע אויגן געלענקט אין איין זייט. אַז זי האָט גערעדט מיט צוויי־דריי מענטשן, האָט מען נישט געוווּסט וועמען זי מיינט...

איבער זיי, אויפן העכערן שטאָק, האָט געוווינט משה יהושע קנאַפּליך מיט זיין בני־בית. נאָך זייער עמיגרירן קיין בראַזיל, האָט זיך דאָרט געפונען די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „החלוץ" — און יעדער נאַכט האָט זיך געהערט דאָס געזאַנג פון די יונגע חלוצים.

אין דעם הויז האָט זיך אויך געפונען דאָס שפּייז־געוועלב פון רחלע הובערמאַן (רחלע דעם קליינעם תנחומס), אַ פרומע, ערלעכע פרוי, וואָס האָט איר גאַנצן לעבן זיך געמאַטערט כדי דערציען אירע פינף קינדער. אָבער זי האָט קיינמאָל זיך נישט באַקלאָגט. איר מאַן, אפרים־נח הובערמאַן, פון די איידלסטע יונגעלייט אין שטעטל, אַ תלמיד־חכם און גוטער בעל־תפילה, האָט יעדן פאַרטאָג, אין לובלינער חסידים־שטיבל,

געלערנט מיט די יונגעלייט גמרא מיט תוספות. און אין די שבתים, נאָך מיטאָג — אַ שיעור עין יעקב מיט אייניקע בעלי־הבתים פון שטעטל. אפרים נח האָט זיך אויך אויסגעצייכנט מיט זיינע „גאָלדענע הענט״: וואָס די אויגן האָבן געזען, זענען די הענט געווען מסוגל צו מאַכן. ער האָט פאַר זיך אויסגעשניצט אַלע שאַך־פיגורן. ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 34 יאָר, איבערלאָזנדיק אַן אלמנה מיט פיר קינדער, און איינס — אין וועג.

אין דעם געוועלבל זענען ווייבער געקומען ניט בלויז קויפן, נאָר אויך זיך דערוויסן די לעצטע נייעס פון שטעטל. באַזונדערס אין די דאָנערשטיקדיקע אָוונטן, אַז מערער פרויען זענען געקומען איינקויפן אויף שבת, האָט מען זיך דערציילט די וויכטיקסטע פּאַסירונגען ביי נאָענטע און ווייטע קרובים אָדער שכנים, וועגן רביים און, להבדיל, וועגן נישט־גוטע ווי: שדים, רוחות, טייוולאָנים אדג״ל.

אין הינטערשטן טייל האָט אַ געוויסע צייט געוווינט די פאַמיליע גוט, דערנאָך — די משפחה פון יאַנקל פּאָמפּ דער בעל־עגלה, פון די באַקאַנטע געשטאַלטן אין שטעטל. איין טאָכטער זיינע איז געווען אַ שטומע. אויבן, אויפן שטאָק, האָט געוווינט אויך די משפחה פון אהרון נאַכומאָוויטש. זיין בעקעריי האָט זיך געפונען אַנטקעגן, נאָך מאַלטשינסקין.

4

נאָך דער בעקעריי, אַנטקעגן רחלע הובערמאַנס געוועלב, איז געווען געשיכטערס פּערפומעריע. די געשיכטערס זענען געווען באַקאַנט אין שטעטל ווי בכבודיקע, געלערנטע מענטשן, פריידענקערס. אין אָנהייב איז שווער געווען זיך צוגעוווינען צו דעם פאַקט, אַז אויף אַזאַ גאַס מיט חסידישע און בעל־הביתישע איינוווינערס, זאָל זיך געפונען אַ פאַרגעשריטענע משפחה, „עפּעס נישט דער שטייגער״...

נאָך דעם הויז פון מאיר פּראָשעק, אָפּגעטיילט מיט אַ ברייטן אַריינגאַנג־הויף, איז געשטאַנען דאָס הויז פון נפתלי גאָלדרייך (נפתלי זייגערמאַכער) מיט זיין בכבודיקער משפחה. ער אליין האָט געהערט צו דער „מזרחי״־פּאַרטיי און זיינע צוויי זין, צדוק און יאָסל — צו די באַוווּסטע ציוניסטישע טוערס אין שטעטל. אויבן, אויפן גאָרן, האָט געוווינט זיין איידעם חיים קליטשעווסקי, דער גאָלדשמיד, וואָס איז אַ געוויסע צייט געווען אין ארץ־ישראל, צוריק געקומען און דערנאָך זיך אַריבער געקליבן קיין קראַשניק. זיין דירה האָט פאַרנומען בערל שענקער, אַ זון פון שוואַרצן מאַטל. אין הינטערשטן טייל אויפן גאָרן האָט געוווינט זלמן וואַקס (זורעך), באַקאַנט ווי דער ניקאָלאַיעוווסקער סאָלדאַט, מיט זיינע טעכטער.

אַנטקעגן האָט זיך געפונען די שענק פון דוד יוסף גאָלדבערג און זיין זון בעריש. אין אַט דער שענק פלעגן זיך טרעפן יונגעלייט פון שטעטל, כדי כאַפּן אַ שמועס ביי אַ קופּל ביר און פאַרבייסן מיט אַ מאָן־פלעצל, אַ שטיקל הערינג, צי געפעפערטע אַרבעס. אין די מאָנטיקדיקע יאָריד־טעג, איז די שענק געווען פול מיט אָנגעפאַרענע פויערים, וואָס דער גרעסטער טייל פון זיי האָט זיך אָנגעשיכורט, אַז מ׳האָט טיילמאָל אויך געמוזט רופן פּאָליציי. אין שטעטל האָט מען זיך געוווּנדערט, ווי אַזוי האָבן די דאָזיקע שטילע, איידעלע יידן, זיך אַן עצה געגעבן מיט דעם צעלאָזענעם המון.

אַ גרופּע יוגנטלעכע פון „החלוץ". דער פערטער, לינקס: פסח פוקס הי"ד, געפאַלן אין באַפרייאונגס־קריג ביי מודיעין, אין יאָר 1948.

קבוצת צעירים מ„החלוץ". הרביעי משמאל: חיים פוקס הי"ד, שנפל במלחמת השחרור ליד מודיעין, בשנת 1948.

אויף יענעם פּלאַץ, האַרט ביים שאַסיי, איז געשטאַנען אַ סלופּ, אויף וועלכן ס'זענען געווען אַדורכגעצויגן עלעקטרישע דראָטן. ווען דער סלופּ וואָלט געקענט ריידן, האָט ער צו דערציילן אַ סך אויסטערלישע געשיכטעס. ער האָט געדינט ווי אַ „מעטע" פאַר די קינדער וואָס האָבן געשפּילט אין „פּאַלענט" צי אין פוטבאָל. אויף דעם סלופּ פלעגט מען זיך אַרויפקלעטערן, צו באַווייזן ווער ס'איז פלינקער. פרייטיק נאָך מיטאָג האָבן זיך דאָ פאַרזאַמלט אַ סך יידישע קינדער — אויסגעצוואָגענע און ריין אָנגעטועגע, כדי שפּילן אין „קלאַס". אָט טראָגט זיך פון מאיר פּראַשיקס הויז דער געשריי פון אַ גרופּע קינדער: „אַ סטאָלער איז געגאַנגען אַ קעסטל באַשלאָגן" און די קינדער צעלויפן זיך. אַזוי שפּילן זיי זיך אין „טריסקעס" (באַהעלטעניש).

5

נישט ווייט, ביי טוביה שענקער אין הויז — ווידער אַ גרופּע קינדער. פון דאָרט טראָגן זיך געשרייען און געלעכטערס פונעם קליינוואַרג, מיט וועלכע עס פירט אָן גאָלדע מזיק (גאָלדעלע טוביה שענקערס). דעם צונאָמען האָט זי באַקומען דערפאַר, וואָס זי האָט זיך באַטייליקט אין אַלע שפּילערייען פון די יינגלעך, ווי: פוטבאָל, „פּאַלענט", רייסן זיך צו דער מעטע, און דער עיקר — נישט געלאָזט זיך קיין עוולה טאָן, געוווּסט ווי אַזוי צו פאַרטיידיקן זיך. מיט איין וואָרט — אַן אמתדיקער מזיק.

פּלוצום קומט אָן דער שמש פּיניע ירושלים, מיט נאַסע פּיאות און פליסנדיקע

טראָפּנס פון זיין שוואַרצער באָרד, ווייל ער איז נאָר וואָס אַרויס פון דער מקווה — און ער לויפט צו צום סלופּ, צעוויגט זיך ווי אַ בעל־תפילה פאַרן עמוד און שרייט מיט אַ צעצויגענעם קול:

— א־י־ן ש־י־ל אַ־ר־אַ־ן! א־י־ן ש־י־ל אַ־ר־אַ־ן!

דאָס איז זיין אַנזאָג, אַז דער שבת קומט אָן. ער גיט זיך פלינק אַ דריי אויס און לויפט ווייטער איבערן שטעטל צו וויסן געבן אַז באַלד וועט זיך באַווייזן די שבת־מלכה. די גאַס הייבט טאַקע אָן באַקומען אָן אַנדערן אויסזען. די געוועלבער ווערן פאַרמאַכט, דורך די אָפענע פענצטער זעט מען שוין די שבתדיקע טישן מיט די לייכטער און ליכט. יידן באַווייזן זיך מיט סידורים אונטער די אָרעמס, און געמיטלעך, נישט איילנדיק זיך, לאָזט מען זיך אַוועק, ווער אין אַ חסידים־שטיבל, ווער אין בית־המדרש, ווער אין שיל אַריין.

איין פרייטיק־צו־נאַכטס, געדענק איך, איז געווען גאָר אַנדערש ווי אַלע אַנדערע טעג פון ערב שבת. אין דרויסן איז שוין טונקל, אין דער צייט האָבן יידן שוין באַדאַרפט זיין ביים דאַוונען, נאָר אָט שטייען זיי גאָר ביים סלופּ, אָנגעטאָן אין די שבתדיקע קאַפּאָטעס און סאַמעטענע היטלען, און מען טומלט זיך און מען אַמפּערט זיך, דער עולם קאָכט זיך, ווייל געשיכטער האַלט נאָך אָפן זיין געשעפט. נישט ווייט פון דעם אָרט, ביי זינדל גאָלדפאַרב אין הויז, ווו עס געפינט זיך דאָס לובלינער חסידים־שטיבל, האָט ווער צו וויסן געגעבן וועגן דעם. די ידיעה האָט זיך דערטראָגן אויך צום מאָדזשיצער שטיבל — און אַ גרופּע חסידים זענען אַוועק אַהין און גראַד אויף אָן אַנטשלאָסענעם און שטרענגן אופן אויפגעקלערט געשיכטערן, אַז דאָס וואָס ער טוט — האָט נאָך נישט געטראָפן אין אָפּאַלע. אַ סברה, אַז די רייד האָבן געהאַט אַ ווירקונג, ווייל ער האָט באַלד פאַרמאַכט דאָס געשעפט — און אויך אויף להבא אויסגעמיטן מחלל שבת צו זיין.

גאַנץ אָפט האָט מען געקענט זען אין די פאַרנאַכטן, ווען אין דרויסן איז נאָך געווען ליכטיק, אַ כאַליאַסטרע חדר־קינדער, וואָס האָבן בראש פונעם בעלפער אולטש לייבל קעבעס מאַרשירט ווי זעלנער אין די רייען, צו אַ קימפּעטאַרין, צו לייענען דאָרט קריאת־שמע. אָט קומען זיי אַריין אין שטוב, וועלכע איז צעטיילט דורך אַ ליילעך מיט צעהאָנגענע שיר־המעלותן און הייבן אָן מיט „אַ גוטן אָוונט דעם קליינעם יינגעלע" און פאַרענדיקן מיטן „שדי קרע שטן". יעדעס יאָטל באַקומט דערנאָך אַ שקאַרמיצל מיט נאַשוואַרג — און זיי פאַרלאָזן שנעל די שטוב, ווייל אין דרויסן וואַרטן שוין קינדער פון אַן אַנדערן חדר. יעדער פון זיי וויל האָבן די מצווה פון העלפן פאַרטרייבן די שדים און אַנדערע נישט־גוטע פונעם ניי־געבוירענעם קינד.

6

נאָך נפתלי גאָלדרייך, זעט זיך דאָס הויז פון די שענקערס. אונטן האָט געוווינט תנחום שענקער (דער קליינער תנחל'ע) מיט זיין זון טוביה. דאָס איז געווען אַ חסידיש־בעל־הביתיש־סוחרישע משפחה, מאָדזשיצער חסידים. דאָס לעדער־געשעפט האָט טוביה געהאַט אויף דער בריק־גאַס, ביי שמואל קוניו: אין די אָוונטן איז דאָס הויז געווען פול מיט מענטשן, ווייל קונים, שותפים און סתם יידן, פלעגן זיך צונויפקומען, כדי

ריידן וועגן מסחר, חשבונען זיך אָדער גאָר שפּילן אַ שאַך. אין די חנוכה־נעכט פלעגט אויך קומען מאַטל זילבערמאַן (מאַטל ליבעלעס תנחומס אַן איידעם, געוווינט אין דער אַלטשטאָט). ער און זיין פרוי ליבעלע זענען געווען פרומע, ערלעכע און האַרציקע מענטשן. ווי נאָר ער האָט זיך באַוויזן, איז געוואָרן פריילעך. אים האָט קיינמאָל ניט אויסגעפעלט צו דערציילן אַ פּאַסיקן וויץ.

די משפּחה שענקער ● משפּחת שנקר

עס שטייען פון רעכטס אויף לינקס: לייבל, יאנקל, מיכאל (דער איינציקער לעבנגעבליבענער, איצט אין בראַזיל), טאַטשע, גיטל, שרה. עס זיצן אויבן: תנחום — הסבא טוביה שענקער ראש המשפּחה און זיין פרוי פייגע. עס זיצן אונטן: גאָלדע רוחמה הובערמאַן, פריידל.

אין טוביה'ס שטוב האָט זיך באַזונדערס געטומלט, ווען אין שטעטל איז אָנגעגאַנגען אַ מחלוקת וועגן כסא הרבנות. טוביה, וואָס איז אַמאָל געווען דאָזאָר אין דער קהילה און געהאַט זיך אָפּגעזאָגט פון דעם אַמט, איז בעת דער מחלוקת ווידער געוואָרן אַקטיוו. צוזאַמען מיט נאָך קעגנערס פון דער שאַפיראָ־דינאַסטיע, האָבן זיי אַראָפּגעברענגט אין שטעטל דעם טאַרלער רבין, ער זאָל איבערנעמען די רבנות. דער טאַרלער האָט זיך אָפּגעזאָגט, נישט ווילנדיק זיין פאַרמישט אין אַ מחלוקת.

אַן ענלעכע געשיכטע האָט פּאַסירט מיט איטשע מאיר דוזמאַן, דער מורה־הוראה. אַז מ'האָט אים פאַרגעלייגט דעם כסא הרבנות, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט צוליב דער זעלבער סיבה. ר' טוביה איז נאָך דעם געוואָרן אַן אָנהענגער פון הרב ראובן ווינקלער — און ביי אים אין הויז איז זיך צונויפגעקומען דער „וואָל־שטאָב": יוסף ענגעל (יאָסל שמאָדער), געוועזענער ראש־הקהל, אהרון לאה'קעס, יהושע האָכמאַן (שיקע נתנס) און אַנדערע. דער סאַמאָוואַר מיט די גלעזער טיי זענען נישט אַראָפּ פון טיש. די בעל־הביתטע, פייגעלע, אַ גוטהאַרציקע און גאַסטפריינטלעכע פרוי, האָט מיט אַ באַזונדערער הנאה דערלאַנגט דעם כיבוד און פאַר יעדן איינעם געהאַט אַ גוט וואָרט.

גאָר אַנדערש האָבן אין דער דאָזיקער היים אויסגעזען די שבתים. אַזוי ווי אַלע האָבן געקענט זינגען, איז דאָרט דער שבת געווען אַ פריילעך־צעזונגענער. דורכגייערס פלעגן זיך אָפּשטעלן אונטער די פענצטער און אָנקוועלן פון די זמירות, געזונגענע מיט די נייעסטע מאָדזשיצער ניגונים. דער זיידע תנחום (נפטר געוואָרן אין געטאָ אין עלטער פון 94 יאָר), וואָס האָט דערלעבט צו העכער אַ צענטליק אור־אייניקלעך, איז ביזן טיפן עלטער געפאָרן יעדער וואָך אין די לעדער־פאַבריקן אין ראַדאָם. דאַקעגן איז זיין עונג שבת געווען: זיצן ביי אַ מדרש אָדער עין יעקב.

אויבן אויפן גאָרן, ווו עס האָבן געפירט הילצערנע, גאָר תמיד זיך טרייסלענדיקע טרעפּ, ווי זיי וואָלטן געציטערט פאַר דער גרויסער פאַראַנטוואָרטלעכקייט וועלכע מ׳האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט, האָט געוווינט מאָטל שענקער (דער שוואַרצער מאָטל). אַ שטרענג פרומער ייד, אַ גוטער לערנער — און דערפאַר ביז די שפּעטע נאַכט־שעהן און אויך באַגינען, האָט זיך געהערט דער זיס־נאַגנדיקער, מאָנאָטאָנער גמרא־ניגון. זיין ווייב רחל, אַ מאַמע פון ניין קינדער — אַפילו אין די שווערע צייטן (און אַזעלכע האָבן נישט אויסגעפעלט), איז דער שמייכל ניט פאַרשוווּנדן פון איר פּנים.

7

נאָך די שענקערס — אַ ליידיקער פּלאַץ מיט אַ קופּע חורבות פון אַן איינגעפאַלן הויז, פון וועלכן ס׳איז געבליבן איין וואַנט מיט פענצטער־לעכער, ווי אַ זכר לחורבן. דאָ איז געווען אַ באַקוועם אָרט פאַר קינדער צו שפּילן זיך אין מלחמות. דער פּלאַץ האָט געהערט צו נטעלע חזן, וואָס האָט מיט זיין בני־בית געוווינט הינטערן פּלאַץ, אין אַ הילצערנע, איינשטאָטיקע הייזקע. נאָך דעם פּלאַץ — דאָס הויז פון יעקב גלאַזמאַן (יעקב רעיליס) דער קאַשע־מאַכער. אין הינטערשטן טייל האָט געוווינט זיין איידעם עובדיה קאַפּטשוק, וואָס האָט געהאַנדלט מיט פעדערן. יעקב גלאַזמאַן האָט אויך געהאַט אַ צוגאַב־פּרנסה: באַקן מצות אויף פּסח. פאַר דעם צוועק האָט ער אויס־געגנוצט דעם פאַראַנעם באַק־אויוון מיט אַ „קאַפּע״, אָפּצוציען דעם רויך און אַ גרויסן בלעכערנעם שיבער צום פאַרוקן, נאָך דעם, אַז דאָס האָלץ האָט אויסגעברענט און מערער ניט גערויכערט. אַ 2 וואָכן פאַר פּסח, אַ שבת־צו־נאַכטס, האָט מען „אויסגע־ברענט״ דעם אויוון, געכשרט און געגרייט צו זיין וויכטיקער אויפגאַבע. דער „פאַרלאָג״ האָט אָנגעהויבן אַרבעטן.

וואַסער־גיסערס, קנעטערס, וועלגערס און רעדלערס, טומלען און ווערטלען זיך איבער. עס הערט זיך כסדר די דערמאָנונג פונעם שיבער: „מצות אין אויוון אַריין! גיט אַהער די מצות!״. מיט אַ באַזונדער חשיבות דרייט זיך אַרום דער משגיח. ער וואַרפט זיינע בליקן אין יעדן ווינקל. אַלע איילן זיך, די אַרבעט ווערט געטאָן בליץ־שנעל — אַזוי „מיירע נאָך מיירע״ (אַ פוד אָדער 2 פוד), וועלכע ווערט אַריינגעלייגט אין לאַנגע קוישן אָדער אין ווייסע, ריינע ליילעכער. ערשט אַ טאָג פאַר יום־טוב ווערט דאָ שטיל, אַלץ ווערט צוריק פאַרפּאַקט — מיט דער ברכה צו דערלעבן איבער אַ יאָר ווידער.

אַט זענען מיר אין הויז פון יוסף ניסענבוים (יאָסעלע מעשלס). ער אַליין ווינט נישט דאָ. די דירה איז פאַרדינגען. פריער האָט דאָ געוווינט דער שוואַרצער מאָטל, שפּעטער האָט דאָ געהאַט זיין שענק עזריאל ראַלניק. אַ ביסל ווייטער איז געשטאַנען

די הייזקע פון ישראל פוקס (ישראל אַמעריקאַנער), וועמענס זון איז אומגעקומען אין באַפרייונגס־קריג אין 1948. ער איז געפאַלן פון אַן אַראַבישער קויל.

אַ געסעלע נאָך ישראל פוקס — דער אַריינגאַנג צו די פאַמיליעס: מרדכי לעדערפאַרב (מרדכי כהן דער שוסטער), זיין זון מאיר לעדערפאַרב, קאָמיטעט־מיטגליד און אַקטיוויסט אין אָפּאַלער „בונד". הינטער זיי — יהושע גאַרטנבוים (שיע קרוק) און אייניקע משפחה־מיטגלידער, טעטיקע אין דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און דערפאַר יאָרן־לאַנג געזעסן אין תפיסה.

8

צווישן מרדכי כהן און ישראל פוקס איז געווען אַ פּלאַץ, וועלכער האָט געהערט צו ישעיהו לעדערפאַרב (שאיע היללס) — און דאָרט איז אויסגעבראָכן אַ סיכסוך: אין יאַסל מעשלס הויז האָט ווער אויפגעבויט אַ פּאַציאַטע און געעפנט אַ פענצטער, וואָס איז אַרויס אויף דעם ליידיקן פּלאַץ. שאיע היללס, מורא האָבנדיק אַז יענער וועט צוליב דעם האָבן חזקה אויף ליכט, און אויב ער וועט שפּעטער וועלן בויען, וועט מען אים נישט דערלויבן — האָט ער אַוועקגעשטעלט ביי דער וואַנט 2 הויכע סלופּעס, פאַרקלאַפּט מיט ברעטער — און אויס ליכט! זענען די יידן אַוועק צום רב, וואָס האָט געפּסקנט: דאָס צוגעקלאַפּטע ברעט אַראָפּרייסן פון איין זייט, עס זאָל בלויז נאָכהענגען אויף איין סלופּ. אַזוי אַרום וועט יענער האָבן ליכט, נאָר אַן באַזונדערע רעכט.

נאָך דעם געסעלע — דאָס הויז פונעם פּרעזעס פון דער חברה קדישא, קלמן איציק הורוויטש, דער נאַפּט־סוחר מיט זיין איידעם שמואל אלי ווינער, וואָס האָט געהאַט אַ טראַפּיק־געשעפט אין דער אַלטשטאָט, אין איציקלס הויז. נאָך זיי, אין לעצטן הויז, האָט געוווינט לייבל קאַרטשמיסקער. אַז ער איז אַוועק געפאָרן, האָט אין זיין וווינונג זיך אַריינגעקליבן יצחק שענקער (יצחק דעם שוואַרצן מאַטלס). אַנטקעגן, אויף דער רעכטער זייט גאַס, נאָך דער שענק פון דוד יוסף גאָלדבערג — ווידער אַ ליידיקער פּלאַץ, מיט אַ פּלויט אין הינטערגרונט. הינטערן פּלויט — די קי־ און חזרים־שטאַלן פון מאַלטשינסקין. דורכן טירל אין פּלויט פירט מען יעדן אין דער פרי אַרויס די בהמות צום פּאַשען זיך אויף די לאַנקעס ביי דער דריטער אָדער פינפטער סאַדזעווקע. פאַרנאַכט, ווען זיי קערן זיך צוריק פון דער פּאַשע, אַדורכגייענדיק די גאַס, שטעקן זיי אַריין די קעפּ אין די וועגענער און כאַפּן פון דאָרט אַרויס „וויטלאַקעס", וועלכע די פּויערים פירן פון דער צוקער־פאַבריק. ווען אין דרויסן טונקלט שוין, באַווייזט זיך אין טירל אַ שיקסע און מיט אַ צעצויגענעם מ־אַ־ט־ש־ו־ש! מ אַ ט ש ו ש! רופט זי צונויף, מיט אַ טרויעריקן קול, די אַרומבלאָנקענדיקע חזרים. איר רופן וואַרפט אַן אַ שווער געמיט אויף די קינדער...

אין אַ ריי נידעריקע הייזלעך ווינען: שמואל צוקער (שמואל שלמהלע שיעס), אַ פרומער ייד און וויל־לערנער; מאיר ווינער (דער אַלטער מאירלע פּנחסל); אהרון ניסענבוים (אהרון לאהקעס), אַ פרומער ערלעכער ייד, אַ יודע ספר, ליב געהאַט צו מישן זיך אין קהלישע געשעפטן, נאָר וואָס שייך פּרנסה — אין גאַנצן פאַרלאָזט זיך אויפן ווייב, וואָס איז אַליין אויך נישט געווען קיין גרויסע אויפטוערין. איר פאַרביטערונג און כעס פלעגט זי אויסדרוקן מיט זאַפּטיקע קללות, וועלכע האָבן זיך גוט געהערט אין גאַס.

צווישן שמואל שלמהלע שיעס און יעקב רעילעס, אין מיטן פּלאַץ, שטייט דער פּלומפּ. ביז די דרייסיקער יאָרן איז אויף דעם אָרט געווען אַ פּאַרוואָרלאָזטער ברונעם, אין וועלכן קינדער האָבן געוואָרפן שטיינער און ביינער. דאָס יונגוואַרג פלעגט זיך סודען, אַז אין דעם ברונעם האַלטן זיך אויף שדים, רוחות און אַנדערע נישט־גוטע. איינע אַזאַ דערציילונג האָב איך געהערט אין אונדזער געוועלבל:

אַמאָל האָבן די צוויי ברידערלעך טוביה און בערל שענקער, דעמאָלט נאָך קינדער, אין אַ שפּעטער אָוונט־שעה, אין דער וואָך פון סליחות, אַרויפגעקלעטערט אויפן דאַך פון יעקב רעיעלס הויז און אַריינגעוואָרפן שטיינדלעך אינעם קוימען. דער שאַרפער אָפּקלאַנג פון די פאַלנדיקע שטיינדלעך אויפן מעטאַלענעם שיבער, האָט אויפגעוועקט יעקבן מיט זיין בני־בית, וואָס זענען געווען זיכער, אַז דאָס איז אַוודאַי אַ שטיקל אַרבעט פון די נישט־גוטע. אַלע האָבן זיך פאַרוקט אין אַ ווינקל און מער נישט צוגעטאָן קיין אויג אין יענער נאַכט. צומאָרגנס, האָבן זיי קיינעם נישט דערציילט וועגן דער שלאָפלאָזער נאַכט, נאָר אַז די זעלבע שפּיל האָט זיך איבערגעחזרט אויך די אַנדערע נאַכט, איז יעקב אַוועק צום רב און זיך פאַרקלאָגט, אַז ביי אים אין קוימען קלאַפּט און פייפט יעדע נאַכט — ס'איז פּשוט אַ שרעק! דער רב האָט באַפוילן איבערקוקן די מזוזות און תפילין, בודק זיין די ציצית. ווייבער האָבן געעצהט: לייגן מעסערס אונטער די קישנס. ליידער, אַז דאָס אַלץ האָט נישט געהאָלפן, און אויך די דריטע נאַכט האָט דער קוימען געלאָזט פון זיך הערן — האָט יעקב זיך צוגעגרייט אַן אייזערנעם דראַנג און זיך פאַרמאַסטן צו פירן מלחמה מיט די שדים, הגם די פרוי און קינדער האָבן מיט טרערן אין די אויגן זיך געבעטן, אַז ער זאָל צורו לאָזן. זי האָט אַפילו דערציילט אין געוועלב, וואָס דער מאַן פּלאַנירט צו טאָן — און די גאַס האָט שוין געוווּסט וועגן דעם באַפאַרשטייענדיקן קאַמף צווישן מענטש און טייוול, וואָס וועט זיך אָפּשפּילן אין שטעטל. ווייזט אויס, אַז די דאָזיקע ידיעה האָט זיך אויך דערטראָגן צו די יינגלעך־„שדים" — און זיי זענען מער ניט געקראָכן אויף יעקבס דאַך...

נאָך אהרון־לאהקעס הויז, וואָס איז אַ געוויסע צייט געווען פאַרנומען דורך דער חלוצישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה" (וועלכע איז אַריבער אין אַן אַנדער אָרט), האָט דאָרט געוווינט דער אַלטער יהושע גאָלדבערג (זשמיוויסקער) און זיין זון יאָסל. אַ געוועלב ווייטער — דאָס סאָדע־וואַסער געוועלבל פון מיכאל וויזענבערג, ווו מ'האָט אויך פאַרקויפט גוטע לאָדעס. הינטער דער דירה, מיטן אַריינגאַנג דורכן הויף, איז פריער געווען דאָס חדר פון הענדל־מענדל. שפּעטער האָבן דאָרט געוווינט די קאָרמאַנס.

צום סוף — אַן איינשטאָקיקע הילצערנע הייזקע, ווו ס'האָט זיך געפונען די רעליגיעזע מיידל־שול „בית־יעקב" און „בנות" פון אגודת ישראל. אויבן, אויפן גאָרן, האָט געוווינט חיים קאַוואַלער דער טרעגער.

9

אַזוי הויז נאָך הויז, שטוב נאָך שטוב — אומעטום פריידן און ליידן, שמחות און טרויער, דאגות און האָפענונגען, יום־טוב און אין־דער־וואָכן. דאָס אַלץ איז פאַרשווונדן, אויסגעראָטן מיט אַזעלכע מיתה־משונהס, צו וועלכע דער הויפּט־טייוול אשמדאי וואָלט

זיך נישט דערטראַכט. דעריבער איז אַפילו אין דמיון שווער, זייער שווער, ווידער אַדורכשפּאַצירן יענע גאַס, אַריינקוקן אין די געוועלבער און היימען און אין זכרון זאַלן אויפטויכן די אַלע אַזוי נאַענטע געשטאַלטן. עס הייבט אָן שטיקן אין האַלדז, פון האַרץ רייסט זיך אַרויס אַ פאַרשטיקט געשריי: פאַר וואָס?

*

פ. ס.: מעגלעך, אַז שרייבנדיק די דאָזיקע דערינערונגען פון זכרון, האָב איך, נישט ווילנדיק, דורכגעלאָזט געוויסע געשטאַלטן — און כ׳בעט דערפאַר אַנטשולדיקונג.

חברים געזעגענען זיך מיט מיכאל קנאָפּליך, צו זיין עמיגרירן קיין בראַזיל אין יאָר 1936.
חברים נפרדים ממיכאל קנופליך, עם הגירתו לבראזיל (1936).

זכרונות פון דער אַלטער היים

יואל ראָלניק / סאַן־פּאַולאָ

מיט מיינע קנאַפּע זכרונות פון דער אַלטער היים, קום איך צוגיסן אַ טרער צו דעם ים טרערן פון די אַלע, וואָס האָבן פאַרלוירן דאָס שענסטע און טייערסטע. מיר האָבן זיך קיינמאָל נישט פאָרגעשטעלט אַז מיר וועלן אַזאַ טייערן פרייז באַצאָלן — מיט אַ דריטל פון אונדזער פאָלק, נאָר דערפאַר וואָס מיר זענען יידן.

ווי לעבעדיק שטייסטו פאַר מיינע אויגן, מיין ליב שטעטל. קיינמאָל וועל איך דיך נישט פאַרגעסן, ווייל דאָרט האָב איך מיינע יוגנט־יאָרן פאַרברענגט. שטענדיק גע־ווען מיט דיר — אין פריילעכע, ווי אין טרויעריקע טעג. געזען דיינע נעגאַטיווע און פּאָזיטיווע זייטן. האָסט נישט געהאַט צו שעמען זיך קעגן אַנדערע שטעטלעך, מיט דיינע שיינע יידן, ווי אויך מיט דער שיינער יוגנט, וואָס האָט געקעמפט פאַר אַ בעסערן מאָרגן און זיך אויסגעלעבט ווי איין פאַמיליע, נעמענדיק אָנטייל אין דער פרייד ווי אויך אין טרויער פון צווייטן.

די וואָס זענען אַוועק פון שטעטל אין אַנדערע לענדער, זענען געפאָרן מיט דער האָפענונג צוריק צו קומען נאָך אַ געוויסער צייט. צום גרויסן באַדויער, האָט דער פינצטערער גורל אונדזערער נישט געוואָלט מיר זאָלן קומען צוריק אין דער אַלטער היים, זיין צוזאַמען מיט אונדזערע נאָענטע און טייערע און פאַרשאַפן אַ ביסל נחת די טייערע עלטערן, וואָס האָבן זיך דאָס אַזוי כשר פאַרדינט.

שבת אין שטעטל

פון ערשטן טאָג, ווי נאָר ס׳האָט זיך אָנגעפאַנגען די וואָך, האָט שוין יעדער איינער געטראַכט: ווען קומט ווידער דער ליבער שבת? די טעג האָבן אויסגעזען ווי יאָרן. און איינער האָט אָנגעקוקט דעם צווייטן: ווו נעמט מען פּרנסה? שווער איז געווען דאָס לעבן אין קליינעם שטעטל. נאָר געציילטע פאַמיליעס האָבן געהאַט פּרנסה, בעת דער גרעסטער טייל האָט קוים געקענט דורכלעבן דעם טאָג. דער האַנדל איז געווען באַשווערט צוליב די גרויסע שטייערן, וועלכע די פּוילישע רעגירונג האָט אַרויפ־געלייגט. עס האָט אַ סך מאָל געטראָפן, אַז פאַר נישט קאָנען באַצאָלן די שטייערן, האָט די רעגירונג צוגענומען אַלץ פון הויז, איבערלאָזנדיק ליידיקע ווענט. דערפאַר, אַז ס׳איז געקומען פרייטיק, האָט זיך יעדער איינער געגרייט צום שבת. בלויז אין געציילטע הייזער האָט מען אָנגעגרייט חלות מיט פיש, אָבער די מערהייט האָט קוים געהאַט ברויט מיט הערינג, און אַ סך מאָל — מיט געבאַרגט געלט.

פאַר די וועלכע האָבן דאָס אויך נישט געהאַט (די פאַמיליעס וועלכע האָבן געוווינט אין הקדש), האָט שוין מיין מאַמע ביילעלע ז״ל, צוזאַמען מיט דער טייערער שכנה אירע, פּעסעלע האָרוויץ ז״ל געזאָרגט, זיי זאָלן נישט הונגערן אין שבת. איך געדענק, ווי פרייטיק פאַרנאַכט, ווען מיין טייערע מאַמע ע״ה האָט פאַרמאַכט דאָס שפּייז־געוועלב, איז זי שנעל געלאָפן אַהיים, זיך אָפּגעוואַשן, אָנגעטאָן די שבתדיקע קליידער

און געבענטשט ליכט. איך האָב תמיד באַמערקט, אַז אַוועקנעמענדיק די הענט פון פּנים נאָך דעם ליכט־בענטשן — האָבן זיך באַוויזן טרערן אין אירע אויגן. נישט־פאַר־לירנדיק קיין צייט, האָט זי געכאַפּט אַ גרויס קיישל און געלאָפן צו פּעסעלען ז״ל, וועלכע האָט שוין אויף איר געוואַרט, אויך מיט אַ קיישל אין האַנט — און צוזאַמען זענען זיי געגאַנגען אין יענע געציילטע הייזער, ווו ס׳האָט זיך געפונען מערער חלות, פיש אָדער פלייש, און געבעטן פאַר די וואָס האָבן גאָרנישט געהאַט. און אַזוי דורכ־געפירט די הייליקע אַרבעט יעדן פרייטיק־צו־נאַכטס. זיי האָט גאָרנישט צוריק־געהאַלטן — קיין רעגן, קעלט, אַפילו נישט קיין שניי. ווען איך בין געקומען פון דאַווענען מיט מיין פאָטער ע״ה פון לובלינער שטיבל, האָבן מיר צוזאַמען מיט מיינע שוועסטערן זיך אַוועקגעזעצט ביים טיש און רואיק געוואַרט ביז זי איז צוריקגעקומען פון דער הייליקער אַרבעט. אריינקומענדיק, האָבן מיר זיך אַלע אויפגעשטעלט, דער טאַטע ע״ה האָט געמאַכט קידוש, באַלד זיך געוואַשן די הענט און אָנגעהויבן פירן דעם שבתדיקן טיש, מיט זמירות — ביז שפּעט אין דער נאַכט.

שבת פרי האָט מען געזען יידן גיין אויסגעפּוצטע אין גאַס. אייניקע — אין שיל אַריין, אַנדערע — אין די בתי־מדרשים. מיר האָבן געהאַט צוויי בתי־מדרשים: אַ חסידישן און נישט קיין חסידישן. מיר האָבן אויך געהאַט עטלעכע חסידים־שטיבלעך פון די לובלינער חסידים, מאָדזשיצער, קאָזשעניצער, טריסקער און אַנדערע. די וואָס זענען נישט געגאַנגען דאַווענען, זענען אַוועק זיך טרעפן מיט משפּחה און פריינד. שבת איז תמיד געווען אַ באַוועגונג אין שטעטל.

א בילד פון דער פאַרשטעלונג „קאַנטאָניסטן״ אין דער בית־יעקב שולע
תמונה מההצגה „הקנטוניסטים״ בבית־הספר „בית יעקב״

נאָכן עסן איז מען געגאַנגען שלאָפן. נאָכן שלאָף האָט יעדער געהאַט אַ צו־געגרייטן פּראָגראַם ווו צו פאַרברענגען. איך דערמאָן זיך, ווי אונדזער פאָטער ע״ה איז יעדן שבת נאָכן שלאָפן געגאַנגען אין דעם פּראָסטן בית־מדרש, ווי מען האָט עס גערופן. דאָרט האָבן אויף אים געוואַרט אַ פּאָר צענדליק יידן, מיט וועלכע ער האָט געלערנט משניות, ווי אויך פאַרטייטשט די סדרה פון דער וואָך, ביז ס׳איז צוגעפאַלן די נאַכט און ער האָט מיט זיי געפירט דעם שלוש־סעודות טיש. אַ סך מאָל בין איך מיט אים מיטגעגאַנגען ווען איך בין געווען אַ קינד און האָב באַמערקט זיין גרויסע צופרידנהייט מיט דער אָפּגעטוענער אַרבעט.

די יוגנט האָט שפּאַצירט אין שטעטל און אויסער דעם שטעטל. מען האָט געזונגען, געווען פריילעך. אַ סך האָבן גענומען ביכלעך און אַוועק לייענען אין רודער וואַלד. ס׳זענען אויך פאָרגעקומען צוזאַמענטרעפן פון גרופּן, ווו מען האָט דיסקוטירט פאַר־שידענע פּראָבלעמען: ווי אַזוי אויסבעסערן די עקאָנאָמישע און פּאָליטישע לאַגע. יעדער איז געווען פאַרנומען, מ׳האָט נישט געטראַכט, אַז באַלד ווערט אויס שבת און עס קומט שוין אָן אַ נייע וואָך, ווי אַלץ וועט זיך אָנהייבן — ווי געווען.

ווען איך האָב געזען ווי אונדזער מוטער ע״ה שטעלט זיך אַוועק זאָגן „גאָט פון אברהם, פון יצחק און יעקב״ — האָב איך פאַרשטאַנען אַז ס׳איז נישט קיין חלום, דער שבת גייט טאַקע אַוועק. אויך אונדזער פאָטער האָט זיך אַוועקגעשטעלט מאַכן די הבדלה, מיט אַן אַנדערן טאָן, ווי ער האָט געמאַכט קידוש מיט אַ נאַכט פריער. די שטוב איז געוואָרן וואָכעדיק, ס׳איז אַוועק די שבתדיקע שטימונג. עס בענקט זיך נאָך דעם...

לייב־בער דער צוגערייזטער

דאָס איז געווען, שיינט מיר, אין יאָר 1928. איך האָב געלערנט אין חדר ביי ר׳ אברהם חויקער ע״ה, וועמענס הויז איז געשטאַנען אינמיטן מאַרק. אַ געוויסן טאָג, גייענדיק אין חדר, האָב איך באַמערקט ווי אַ גרופּע מענטשן האָבן אין מאַרק אַרומ־גערינגלט איינעם, נישט פון אונדזער שטאָט. דער ייד איז געווען זייער שלעכט גע־קליידעט. יעדער האָט אים געשטעלט פראַגן — ער האָט נישט געענטפערט. קומענדיק ביינאַכט אין בית־מדרש, האָב איך אים דאָרט געטראָפן. קיינער האָט נישט געוווּסט ווער ער איז און פון וואַנען ער איז געקומען. איך בין נישט זיכער, צי האָט ער געזאָגט אַז ער הייסט לייב בער, אָדער ווער פון די יינגלעך האָט אים געגעבן דעם נאָמען. אַ פאַקט, ער איז שוין פאַרבליבן אין שטעטל מיט דעם דאָזיקן נאָמען. ווען ווער פון אונדז האָט אים געפרעגט: „לייב בער, ווילסט עפּעס עסן?״ האָט ער געענטפערט: „נאָך וואָס נישט״. ווען מ׳האָט אים געפרעגט: „וואָס ווילסטו עסן?״ האָט ער געענטפערט: „יאָך ווייס?״ מיט דער צייט האָט ער געוואָלט טאָן עפּעס אַן אַרבעט, צו פאַרדינען אויף פּרנסה. אַזוי ווי ער איז נישט געווען קיין פאַכמאַן, האָט ער געוואָלט אַרבעטן ווי אַ טרעגער. צום באַדויערן, האָבן די טרעגערס, אָרגאַניזירט אין אַ שותפות, אים נישט צוגעלאָזט. אַ צייט שפּעטער האָבן געוויסע מענטשן פון שטעטל זיך אַריינגעמישט, מ׳האָט גערעדט מיט די טרעגערס, ביז זיי האָבן דערלויבט, אַז נאָר קליינע פּעקלעך מעג ער אָפּטראָגן.

אַזוי איז געבליבן. ער פלעגט אַוועקטראָגן אויף דער פּאָסט פּעקלעך, ווי אויך

ברענגען פון דער פּאָסט. זומער־צייט האָט ער זיך פאַרנומען מיט טראָגן פּעקלעך אויף די גאָריס, 3 קילאָמעטער פון שטעטל, ווו ס׳זענען געווען סאָסנע־וועלדער, און דאָרט האָבן געוויסע פאַמיליעס געדונגען הייזער ביי די פּאָלאַקן און זיך געצויגן אַהין, אויף פרישע לופט. די אַרבעט האָט לייב בער ליב געהאַט, ווייל דאָס זענען געווען דער עיקר פּעקלעך מיט עסן אָדער פרוכטן פאַר די דאַטשניקעס אין די גאָריס. אין מיטן דער וואָך איז נישט געווען אַזוי פויגלדיק, ווייל די פּעקלעך זענען געווען מיט רויע פּראָדוקטן. דאַקעגן פרייטיק, איז געווען אַ גוטער טאָג, ווייל מ׳האָט אים געגעבן צו טראָגן גע־קאָכטע עסנס. ווי דער שטייגער, האָט ער נאָך יעדע טויזנט מעטער געטראָפן אַ גרויסן שטיין, ווו ער פלעגט זיך אַוועקזעצן אָפּרוען, געעפנט די טעפּלעך, פאַרזוכט פון יעדן טעפּל. דערנאָך צוגעביסן מיט אַ פרוכט, אָדער אַ שטיקעלע לעקעך — און אַזוי גע־שטילט דעם הונגער.

איין טאָג אין יאָר האָט ער גוט פאַרדינט. דאָס איז געווען פּורים, ווען ער האָט געטראָגן שלח־מנות און שפּעטער זיך פאַרשטעלט, געגאַנגען אין אַלע הייזער, ווו יעדער האָט אים געגעבן אַ פּאָר גראָשן. אָבער מיט די אַלע אַרבעטן זיינע, האָט ער נישט געהאַט צו פיל צו עסן. זיצנדיק מיט אים אין בית המדרש, האָט ווער פון די יינגלעך אים געפרעגט: „לייב בער, זאָג מיר: וואָס ווינטשסטו זיך זאָלסט נאָך האָבן אין דיין לעבן? וואָס איז דיין שטרעבונג? וואָס פאַראַ פאַרלאַנג האָסטו?״ ער האָט גלייך געענטפערט: „איך וואָלט געוואָלט מען זאָל מיך איינעם אַליין אַריינלאָזן אין אַ מקוה און כ׳זאָל טרעפן אַ פולע מקוה קליסקעלעך מיט קאַרטאָפל, אַנשטאַט וואַסער — און איך זאָל דאָרטן קאָנען בלייבן איינער אַליין, ווי לאַנג נאָר כ׳וועל וועלן״.

איך בין זיכער, אַז עס זענען געווען אַ סך אַזעלכע לייב בערס, צום גרויסן באַדויער. אָבער נישט אַלע האָבן אַרויסגעזאָגט דאָס, וואָס זיי האָבן געפילט — און שטילערהייט געליטן הונגער.

מיין לעצטע נאַכט אין אָפּאָלע

מיר זענען געווען זיבן קינדער: דריי זין און פיר טעכטער. דער ערשטער וואָס האָט פאַרלאָזט אונדזער היים, איז געווען דער שוואָגער צדוק וויינמאַן שו״ב ז׳ל, וועלכער איז אין יאָר 1928 אַוועק קיין בראַזיל. אין יאָר 1930 איז אונדזער ברודער משהלע געפאָרן קיין דייטשלאַנד און דערנאָך קיין פּאַריז. אין יאָר 1932 איז אונדזער עלטסטע שוועסטער טעמטשע מיט איר טאָכטער בריינדעלע געפאָרן צו איר מאַן און פאָטער קיין בראַזיל, און אין יאָר 1933 איז אַהין אַוועק אונדזער עלטסטער ברודער עזריאל ע״ה. אַ יאָר שפּעטער האָט ער אריבערגענומען צו זיך זיין פרוי פייגע מיט זייער טעכטערל רויזעלע. אין יאָר 1936 האָב איך עמיגרירט קיין בראַזיל. זייער טרויעריק איז געווען מיין שיידן זיך מיט דער פאַמיליע. נישט־ווינציקער טרויעריק איז געווען דאָס אַוועקפאָרן פון מיינע ליבע שוועסטער און ברידער, שוואָגער און שוועגערין. אָבער דער אונטערשיד איז געווען דער, אַז ווען זיי זענען געפאָרן איז נאָך געווען אַ האָפענונג, זיי זאָלן אַמאָל קומען צוריק. אָבער אין יאָר 1936, ווען איך האָב פאַרלאָזט מיין היים, האָט אין פּוילן געווילדעוועט אַ שטאַרקער אַנטיסעמיטיזם, די לופט איז געווען אָנגעשטעקט מיט היטלעריזם. עס האָבן זיך געעפנט געשעפטן פון

Odbitka z № 34 „Samoobrona Narodu"

POLACY!

Wrogie żydostwo spycha nas coraz więcej w przepaść nędzy

Wstyd więc i hańba dla tych,

którzy swój ciężko zapracowany grosz niosą jeszcze do żydów pomagają im w ich robocie

Czas najwyższy zrozumieć,

że dla dobra naszej Ojczyzny, dla dobra naszych dzieci, dla których po skończeniu nauk niema już miejsce w Polsce,

obowiązkiem naszym jest popierać tylko swoich rodaków i walczyć o

POLSKĘ — DLA POLAKÓW!

Nakładem: Stronnictwo Narodowe w Lublinie.
Drukarnia Wyd. „Głos Lubelski" — Lublin, Kościuszki 10.

אַנטיסעמיטישער אויפרוף פון די פּאָלאַקן צו בויקאָטירן יידן.
כרוז אַנטישמי של הפולנים להחרים את הסחר עם יהודים.

פּאָלאַקן, וואָס האָבן געטיילט פלוגבלעטלעך מיט לאָזונגען „סוואָי דאָ סוועגאָ" („אַן אייגענער — צו אייגענע"), כדי צונעמען די פּרנסה בייי די יידן פון שטעטל. עס האָט זיך אָנגעהויבן דער באַיקאָט אויף יידישע געשעפטן. מיר אַלע האָבן געהאַט דאָס געפיל, אַז מיר וועלן זיך שוין קיינמאָל מער נישט זען. דערפאַר איז מיין געזעגענען זיך געווען זייער און זייער טרויעריק. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די לעצטע נאַכט פאַר מיין אַוועקפאָרן. איך דערמאָן זיך, גלייך ווי ס'וואָלט געווען נעכטן.

דינסטיק, כ"ה בשבט תרצ"ו, אין אַ קאַלטער פינצטערער נאַכט. פון 6 אָוונט זענען געקומען פריינד און משפחה זיך געזעגענען. ס'זענען אויך געקומען פרויען, וואָס זייערע מענער זענען שוין געווען אין בראַזיל, כדי מיטצושיקן פּעקלעך, ווי אויך גרוסן. אַזוי האָט זיך די טיר פון מיין הויז נישט פאַרמאַכט ביז 12 ביינאַכט. ווען אַלע זענען אַוועק און נאָר די פאַמיליע איז געבליבן, איז מיין טייערער פאָטער ע"ה צוגעגאַנגען צו דער ספרים־שאַנק, געעפנט ביידע טירן, אָנגעשפּאַרט זיין קאָפּ אויפן אין לעדער־געבונדענעם ש"ס און אָנגעהויבן שטאַרק צו וויינען, אַז מיר אַלע האָבן זיך דערשראָקן. נאָך עטלעכע מינוט הייבט ער אויף זיין קאָפּ און די הענט און הייבט אָן מיט די ווערטער: „רבונו של עולם, איך האָב געבוירן דריי זין, צוויי פון זיי זענען שוין זייער ווייט פון מיר און איצט, נאָך עטלעכע שעה, פאַרלאָזט מיך אויך דער דריטער. איז ווער וועט אַריינקוקן אין די אַלע הייליקע ספרים? ווער וועט זיין מיין יורש, נאָך מיין אַוועק־

די משפחה ראַלניק, פאָטאָגראַפירט אין יאָר 1918.

גיין אין דער אייביקייט ?״, זיין געוויין איז געוואָרן אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער. פאַרשטייט זיך, אַז מיר אַלע זענען געוואָרן מיטגעריסן און אויך אָנגעהויבן וויינען. אונדזער שטוב האָט אויס־געזען ווי ערב יום כיפור, פאַרן גיין צו כל נדרי, ווען עס פלעגט זיך צוזאַמענ־קומען די גאַנצע משפחה צו ווינטשן זיך אַ גוט יאָר. אַזוי האָט געדויערט דער אַלגע־מיינער געוויין ביז דריי פאַרטאָג, ווען מיר זענען אַוועק צו דער קליינבאַן, וועלכע האָט אונדז צוגע־פירט ביז נאַלענטשאָוו, ווו מיר האָבן גענומען די באַן ביז וואַרשע.

אַריינקוקנדיק אין די אויגן פון מיינע טייערע עלטערן, ווי אויך אין די אויגן פון מיינע ליבע שוועסטערן, האָב איך געפילט, אַז דאָס איז מיין לעצטע געזעגענונג מיט זיי. מיין פאָטער ע״ה און שוועסטער רחלע ז״ל, האָבן מיך באַגלייט ביז וואַרשע און נאָך געבליבן מיט מיר אייניקע טעג, ביז מיין אַוועקפאָרן קיין גדיניע און דאָרט אויפ־שטייגן אויף דער שיף „פולאַסקי״, וועלכע האָט מיך געפירט קיין בראַזיל.

דריי יאָר נאָך מיין אַוועקפאָרן, איז געקומען דער גרויסער חורבן — דער אומ־ברענג פון זעקס מיליאָן פון אונדזער פאָלק — און די גאַנצע וועלט האָט זיך אַזוי גלייכגילטיק צוגעקוקט צו אונדזער נאַציאָנאַלער קאַטאַסטראָפע...

פּוילישע רעקרוטן שלאַגן יידן

הערשל טעוול טיסאָן / ניו־יאָרק

אין יאָר 1918 איז פּוילן געוואָרן אַן אומאָפּהענגיקע מדינה, נאָך 150 יאָר פאַר־שקלאַפונג צו דער גרויסער רוסישער אימפּעריע. עס האָט זיך געענדיקט די שליטה פונעם צאַר. אַ נייער רעזשים און נייע הערשער זענען אויפגעקומען אין דעם באַנייטן לאַנד. נאָר וואָס שייך יידן, איז כמעט אַלץ געבליבן ביים אַלטן. ווידער דיסקרימי־נאַציעס, פאַרפאָלגונגען, באַגלייט אָפט מיט פּאָגראָמען. מיט איין וואָרט — אויך אין דער אויפגעקומענער פּוילן האָט דער אַנטיסעמיטיזם געבושעוועט מיט פאַרנעם. דאָס איז אויך געווען איינע פון די הויפּט־סיבות וואָס אַ סך יידן האָבן נישט געוואָלט מעלדן זיך צו דינען אין דער נאָר וואָס געשאַפענער פּוילישער אַרמיי. מיר איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין משך פון 2 יאָר. ערשט אין יאָר 1920 האָט מען מיך אַנטדעקט און צוזאַמען מיט נאָך יונגעלייט, יידן און קריסטן, איינגעזעצט אין דער שטאָטישער תפיסה, אָדער ווי מען פלעגט זי רופן „קאָזע" און דאָרט אונדז אָפּגעהאַלטן אַ וואָך צייט. שפּעטער האָט מען די אַלע געשיקט קיין פּולאַוו, וווּ מען האָט באַדאַרפט אַדורכ־מאַכן אַ מיליטערישע קאָמיסיע און צוטיילן צו אַן אַרמיי־איינהייט. נאָר אין פּולאַוו האָבן זיך אָנגעזאַמלט איבער טויזנט פּריזיוניקעס, אַזוי, אַז די אָפּאָלער יונגעלייט האָט מען צוריק געשיקט אין שטעטל פון וואַנען מ׳איז געקומען, וווּ זיי האָבן באַדאַרפט אַדורמאַכן די פּאָבאָר־קאָמיסיע.

יענעם טאָג זענען פון די אַרומיקע דערפער אויך געקומען רעקרוטן, פּויערישע זין, וואָס האָבן זיך באַוויזן אין שטעטל גוט אָנגעשיכורט און אויך אונטערגעהעצט קעגן יידן. איידער זיי האָבן זיך צוגעשטעלט פאַר דער קאָמיסיע, האָבן די כוליגאַנעס זיך געלאָזט ווילגיין איבער דער יידישער באַפעלקערונג. זיי האָבן געשלאָגן יעדן אָנגעטראָפענעם ייד, דערנאָך אָנגעהויבן ראַבירן און דעמאָלירן יידישע געשעפטן און קראָמען, אויך פּרובירט זיך אַריינרייסן אין יידישע היימען. אין שטעטל אין געוואָרן אַ פּאַניק און בהלה — נאָר צום גליק, איז מען דער עיקר אָפּגעקומען מיט שרעק.

נאָר די ריכטיקע באַצאָלונג פאַרן אַרויסגערופענעם פּאָגראָם, האָבן די רעקרוטן געכאַפּט פון פּוילישע אַרבעטער אין די יידישע גאַרבערייען. אַז די רעקרוטן האָבן זיך אומגעקערט אַ היים, נאָכן פּריזיוו, זענען די אַרבעטער, אָרגאַניזירטערהייט, זיי אָנגעפאַלן און אַזוי צעשלאָגן, אַז בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער. יידן האָבן געשטוינט און זיך געפרעגט: ווי קומט עס אַז פּאָלאַקן זאָלן שלאָגן פּאָלאַקן, דערצו נאָך ווייל זיי נעמען זיך אָן די קריוודע פון די צעשלאָגענע יידן?!....

אונדזער יוגנט האָט געגלויבט און געקעמפט

וועלוול גאָלדמאַן / בראַזיל

מיר טאָרן און קענען נישט פאַרגעסן די וווּנדערבאַרע יוגנט פון אונדזער שטעטל, וועלכע איז געווען זיכער, אַז אָט־אָט קומט די רעוואָלוציע מיט אירע אויפטען, גלייכהייט פאַר אַלעמען און וועט אַ סוף מאַכן צום אַנטיסעמיטיזם — און דאַן וועלן יידן אין פּוילן לעבן גליקלעך.

די דאָזיקע הערלעכע יוגנט האָט אָפּגעגעבן פיל פון אירע יאָרן און לעבנס אין די פּוילישע תפיסות, און נאָך מער פון זיי זענען אומגעקומען אין סאָוויעטן־פאַרבאַנד.

ווער איז אומשטאַנד איבערצוגעבן די ערלעכקייט און דעם אידעאַליזם פון אַזעלכע בחורים און מיידלעך, ווי לייזער און פייגעלע טיי, אברהמטשע ווישניאַ, יענקל ווינער אאַנ״ד, וואָס זענען געווען גליקלעך, ווען זיי איז געלונגען אַריבערגיין די גרענעץ און אָנקומען אין סאָוויעטן־פאַרבאַנד.

מיר ווייסן נישט ביז היינט וועגן לעבן געבליבענע פון יענער צייט. זיי אַלע זענען געווען קעמפערס, וואָס טאָרן נישט פאַרגעסן ווערן.

איצט קומען מיר צו דער ציוניסטישער יוגנט, וואָס האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט ביי שאַפראַנען, מיטן „תרבות״, אונטער דער אָנפירונג פון הינדע נאָדעלמאַן און אַברהמ־טשע ווישניאַ (צו יענער צייט איז ער נאָך געווען אַ ציוניסט). דאָס איז געווען די יוגנט, וועלכע האָט אַריינגעבראַכט אין שטעטל די אידעען וואָס האָבן געזיגט און דערפירט דערצו, אַז יידן האָבן אַן אייגענע מדינה. אויך די שפּעטערדיקע אָרגאַניזאַציע, „גורדניה״, האָט אַריינגעשריבן איר שיין בלעטל אין דער געשיכטע פון אונדזער שטעטל און אַרויסגעגעבן אַזעלכע קעמפערס, ווי לייבל און צילע מעלער און פיל אַנדערע.

אָבער מיט גרויס כבוד מוז איך באַזונדערס דערמאָנען לייבל מעלער, דער הויפּט־גרינדער אוון אָנפירער פון דער אָרגאַניזאַציע. לייבל איז אַוועק קיין ארץ־ישראל און געשאַפן דעם קיבוץ משמר השרון, צוזאַמען מיט זיין פרוי צילע. ער איז יונגערהייט געשטאָרבן אין דעם קיבוץ. וועגן זיין ערלעכקייט און איבערגעגעבנקייט קען מען נאָך היינט זיך דערוויסן פון זיינע חברים אין זעלבן קיבוץ.

ווען איך מאַך אַ פאַרגלייך צווישן די צוויי גוטע חברים מיינע, לייזער טיי און לייבל מעלער, קום איך צום אויספיר, אַז די פרוי און קינדער פון לייבל מעלער דאַרפן זיין שטאָלץ דערמיט וואָס זייער פאָטער האָט געקעמפט און געזיגט.

מיט כבוד און דרך־ארץ דאַרפן מיר זיי דערמאָנען. לייזער טיי איז אומגעקומען פון אייגענע פאַרעטער און מען ווייסט נישט ביז היינט ווי אַזוי.

איך בין אַוועק פון שטעטל אין יאָר 1933 און דערפאַר איז מיר ווינציק געבליבן צום געדענקען. אין יענער צייט האָבן די פּאָלאַקן, אונדזערע מיטבירגער און שכנים, געטיילט און צעקלעפּט אויפרופן מיטן לאָזונג: „אַ שאַנדע דעם וואָס קויפט ביי יידן!״. אויפן וועג וואָס איז געווען ווייניק באַזעצט פון יידן, האָט מען זיך נישט געקענט באַווייזן, ווייל פּוילישע יוגנט איז באַפאַלן און געשלאָגן. באַלד נאָך דער באַפרייונג

פון פוילן, אין די ערשטע 20־ער יאָרן, איז אויפן טויער פונעם גוט־באַזיצער קלינעוו־סקי געווען אַן אויפשריפט: „יידן און שלעפּערס אַריינגאַנג פאַרבאָטן".

נאָך אַ סך יאָרן פאַר היטלערס קומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד, האָט אַן אָנגעזעענער פּאָלאַק, יושטשינסקי, געגעבן אַ קאָפּע אַ יידיש יינגל מיטן שטיוול, ווייל דאָס יינגל האָט געדאַרפט זען, אַז עס גייט דער אַנטיסעמיט און ער דאַרף אים אָפּטרעטן דעם וועג. פיל פּאָלאַקן זענען נישט געווען בעסער פון די היטלעריסטן. מיר דאַרפן אָבער אויך דערמאָנען די געציילטע, וועלכע האָבן אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע געהאָלפן יידן.

„אַזעלכע יידן האָבן מיר ליב"...

נפתלי פרוכטענגאַרטן / סאַן־פּאַולאָ

דאָס איז געווען אין יאָר 1932, איך געדענק עס ווי היינט. אַ שבת נאָך מיטאָג, אין אַ וואַרעמען זומער־טאָג, זענען עטלעכע יידן פון דער אַלט־שטאָט וואָס האָבן געוווינט אין מאַרק, געזעסן פאַר זייערע שטובן און געשמועסט וועגן שווערן לעבן, פאַר וועלכן מ׳האָט געדאַרפט קעמפן בכדי צו פאַרדינען אויפן שטיקל ברויט.

פּלוצים זענען אָנגעקומען עטלעכע אַנטיסעמיטן, זעט אויס, זיי האָבן נישט געקענט פאַרגינען דעם געמיטלעכן שמועס און זענען אָנגעפאַלן אויף די יידן. עס האָט זיך גלייך געמאַכט אַ פּאַניק. יעדער איז געלאָפן אַהיים צו זיך. דער הויפּט־שלעגער איז געווען — מאַרעק פון די פייערלעשער. מיין פאָטער יחיאל מאיר האָט נישט געקענט צוזען די עוולה, האָט ער זיך אויפגעשטעלט, גענומען דאָס בענקל אויף וועלכן ער איז געזעסן און גלייך דערלאַנגט איינעם פון די קריסטן, אים אַזוי צעבלו־טיקט, אַז די אַנדערע זענען זיך צעלאָפן. דערנאָך איז געוואָרן שטיל אין גאַס און די יידן זענען צוריק ארויס אויפן מאַרק.

צומאָרנגס, איז דער זעלבער מאַרעק געקומען צו אונדז אין שטוב, גערופן מיין פאָטער צו טרינקען מיט אים אַ שנאַפּס און געזאָגט, אַז „אַזעלכע יידן האָב איך ליב"...

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס לעבן אין אונדזער שטעטל אָפּאָלע. מען האָט געלעבט אין אָרעמקייט און אין שרעק. אָבער די יידן וואָס האָבן איבערגעלעבט די מלחמה, זענען שוין אַנדערע יידן, זיי האָבן נישט מורא פאַר אַ קלאַפּ.

מיר ווייסן נישט, ווען און ווו ס׳איז אומגעקומען אונדזער פאַמיליע, עלטערן, באָבעס און זיידעס, ברידער און שוועסטער מיט זייערע קינדער. זאָל די קליינע געשעעניש דערמאָנען אונדזער פאָטער יחיאל מאיר, אונדזער ליבע מוטער יענטעלע, אונדזערע ברידער און שוועסטער, וואָס זענען אומגעקומען פון די דייטשישע רוצחים, נאָר דערפאַר ווייל זיי זענען געווען יידן.

מיין שטעטל, היים און משפחה

יהודה פרידמאַן / חיפה

1

אָפּאָלע האָט געציילט אַ 5 טויזנט איינוווינער, דערפון אַ 90 פּראָצענט יידן. אין שטעטל איז געווען אַ גרויסע שיל, 2 בתי־מדרשים און אַ סך תלמידי־חכמים. אין ביידע בתי־מדרשים האָבן געלערנט בחורים ביז שפּעט אין דער נאַכט. מיינע צוויי ברידער, מיכאל און חיים־אשר ע״ה, זענען אויך געזעסן אַ סך יאָרן און געלערנט אין בית־המדרש. נאָך מיין בר־מצוה, האָט מיין פאָטער ע״ה געשיקט אויך מיך לערנען אין בית המדרש — ביז 18 יאָר.

אין אָפּאָלע זענען געווען צוויי רבנים: ר׳ ירחמיאל און ר׳ ירמיהו ז״ל. געווען אַ שטיקל מחלוקת צווישן די רבנים, דער עיקר צווישן זייערע חסידים. נאָך אַ געוויסער צייט, איז דער רב ר׳ ירמיהו אַוועק קיין וואַרשע, אויף דער פּאַוויע גאַס 15. ער איז דאָרט געוואָרן רבי, אָבער גערופן האָט מען אים דער אָפּאָלער רבי. יעדעס יאָר איז ער אין דער באַגלייטונג פון זיין שמש געקומען אויף אַ באַזוך, אויף אַ חודש צייט, קיין אָפּאָלע צו זיינע חסידים, און איז איינגעשטאַנען ביי מיין פאָטער ר׳ הערשל פרידמאַן

טרויער־אַקאַדעמיע צום אַנדענק פון ד״ר זאב הרצל, איינגעאָרדנט דורך „גורדוניה״.
עצרת־זכרון לד״ר זאב הרצל מטעם סניף „גורדוניה״ באופּולה

ע״ה (דער מילכיקער). נאָך דער חתונה, האָט מיין פאָטער זיך באַשעפטיקט מיט אויס־אַרבעטן פּוטער און קעז בלויז נאָך אַ פּאָר יאָר, נאָר דער צונאַמען איז געבליבן.

געווען אין אָפּאָלע אַ סך חסידים מיט זייערע שטיבלעך: גערער, מאָדזשיצער, טריסקער, קאָזשעניצער און לובלינער. מיין פאָטער ר׳ הערשל האָט געהערט צו די לובלינער חסידים.

אין אָפּאָלע איז געווען אַ שיינע קולטורעלע יוגנט, וואָס האָט געהערט צו פאַר־שידענע פּאַרטייען. די גרעסטע איז געווען די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אין וועלכער עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן מיין ברודער מיכאַל פרידמאַן מיט זיינע חברים משה טיי, משה און לייביש פייערשטיין, ירמיהו וויזענבערג, שמואל ווינער, טובה קאַרפּעל, זלאַטשע ווישניאַ־ענדער און נאָך. זיי זענען געווען די גרינדער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין אָפּאָלע. נאָך אַ קורצער צייט, האָט זי אַרומגענומען די גרעסטע טייל יוגנט פון שטאָט, אַפילו אויך עלטערע, בעל־הבתישע יידן. אַוודאי זענען אויך געווען קעגנערס — אָבער ווייניק. מיינע ברידער מיכאל און משה טיי זענען געווען די ערשטע וואָס האָבן באַקומען סערטיפיקאַטן צו קענען עולה זיין נאָך ארץ־ישראל. מיכאל מיט זיין פרוי הענע גאָלדזאַמד האָבן דאָרט געהערט צו די גרינדערס פון דעם מושב נהלל, און שפּעטער — הרצליה. דאָס איז געווען אין יאָר 1924.

אין 1926 איז מיין ברודער חיים אשר אַנטלאָפן פון פּוילישן מיליטער און אַוועק קיין אַמעריקע, ווו ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1969.

2

אין דער צייט וואָס מיין ברודער מיכאל איז געווען אין ארץ־ישראל, האָט אויך מיין פאָטער ר׳ הערשל פרידמאַן ע״ה, געשאַפן אַ גרופּע יידן אין אָפּאָלע, וואָס האָט זיך פאַרבונדן מיט אַ געזעלשאַפט אין וואַרשע, וועלכע האָט געקויפט באָדן אין ארץ־ישראל. בערך 50 משפחות האָבן זיך איינגעקויפט ערד: איינער 50 דונאַם, איינער 30 דונאַם און אַפילו 75 דונאַם. אַ דונאַם ערד האָט דאַן געקאָסט 5½ פונט. מיין פאָטער האָט געקויפט 75 דונאַם אין אַראַבישן דאָרף שונם, נישט ווייט פון טבעון. נאָך פיל פאַרזאַמלונגען ביי אונדז אין שטוב, האָבן 10 פאַמיליעס באַשלאָסן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל און זיך באַזעצן אויף דער ערד, וועלכע מיר האָבן געקויפט און אויך זי באַאַרבעטן כדי צו שאַפן אַ יידישן ישוב. צו די צען משפחות האָבן געהערט: מיין פאָטער מענדל מלאך, משה ליכט (גזלן), פישל מושקאַטבליט, ישראל פוקס און אַנדערע. יעדער האָט זיך איינגעקויפט וואָס מען דאַרף האָבן פאַר ערד־אַרבעט און מיר זענען גלייך אַוועק אויף דעם באָדן אין אַן אַראַביש דאָרף, באַוווינט פון אַ 50 פאַמיליעס. אָבער קיין פּחד איז נישט געווען, נאָר אויך נישט עלעקטריע, קיין פריזשידער, אַפילו קיין אייז האָט מען נישט געזען. דאָך האָט מען זיך איינגעאָרדנט ווי אַזוי מען האָט געקענט. מ׳איז גלייך צוגעטרעטן צו דער אַרבעט. נאָך אַ יאָר צייט איז מיין פאָטער שטאַרק קראַנק געוואָרן. נאָך אַ לאַנגע צייט פון באַהאַנדלונגען, זענען די דאָקטוירים געקומען צום באַשלוס, אַז מיין פאָטער דינט נישט דער קלימאַט, ער מוז פאַרלאָזן דאָס לאַנד און צוריק פאָרן קיין פּוילן. מיר האָבן זיך געפונען אין אַ זייער שלעכטער לאַגע. מ׳האָט באַדאַרפט אַלץ ליקווידירן, פאַרקויפן די ערד —

און וועמען צו פאַרקויפן איז נישט געווען. נאָך שווערער מי און אויסנוצן גרויס פּראָטעקציע דורך מיין ברודער מיכאל ע״ה, איז געלונגען, אַז דער קרן קימת לישראל האָט ביי אונדז אָפּגעקויפט די 75 דונאַם ערד פאַר 40 פּראָצענט ווייניקער פון דער סומע וויפל ס׳האָט אונדז געקאָסט. עס איז קיין ברירה נישט געווען, און מיר זענען צוריק געפאָרן קיין פּוילן.

מיר האָבן זיך ביסלעכווייז צוריק איינגעאָרדנט, אויפגעשטעלט אַ ניי הויז און די זעלבע פּרנסה ווי פריער. דאָס איז געווען אין יאָר 1929. מיט אַ קורצער צייט שפּעטער איז אויך מיין שוועגערין הענע גאָלדזאַמד (מיין ברודער מיכאלס פרוי) קראַנק געוואָרן. נאָך אַ שווערן דרוק פון אירע עלטערן, יעקב מאיר גאָלדזאַמד מיט זיין פרוי פייגעלע, וואָס האָבן פאַרלאַנגט, אַז זיי זאָלן צוריק פאָרן קיין פּוילן, האָבן אויך זיי זיך צוריק געקערט און איינגעאָרדנט אין אָפּאָלע. ער גרינדעט אַ גמילת־חסדים קאַסע, מיט וועלכער ער האָט אָנגעפירט און געהאָלפן מיט הלוואות פאַר יידן־קליינ־הענדלער און אַרבעטער. אויסער דעם, האָט ער געהאַט אַ ביוראָ צו שרייבן ביטעס און דערליידיקן שטייערן־עניינים. ווער עס האָט נישט געקענט אים באַצאָלן פאַר דער אַרבעט, האָט ער אויך דערליידיקט אָן געלט, אַמאָל אינעם שטייער־אַמט אין לובלין, אַמאָל — אין פּולאַוו.

זייענדיק אין פּוילן צוויי יאָר, האָב איך זיך צוגעשטעלט צו דער מיליטערישער קאָמיסיע און מען האָט מיך צוגענומען צו דער קאַוואַלעריע. איך האָב אָבער עמיגרירט קיין אַרגענטינע. זייענדיק דאָרט דריי יאָר צייט, האָבן מיינע עלטערן פאַרלאַנגט איך זאָל צוריק קומען קיין אָפּאָלע און חתונה האָבן. איך בין געווען דער יונגסטער אין שטוב, און טאַטע־מאַמע האָבן געוואָלט אויך מיך פירן צו דער חופּה. איך האָב זיך נישט קעגנגעשטעלט זייער פאַרלאַנג, צוריק געפאָרן קיין פּוילן, טאַקע דאָרט חתונה געהאַט מיט מיין איצטיקער פרוי רחלע עקהייזער פון דעמבלין.

דאָס איז געווען אין יאָר 1935. היטלער ימח שמו איז דאַן געווען ביי דער מאַכט אין דייטשלאַנד און אין פּוילן האָט געבושעוועט דער אַנטיסעמיטיזם. אויך אין אָפּאָלע האָט מען נישט אַריינגעלאָזט קיין פּויערים פון די דערפער צו קויפן אין יידישע געשעפטן. איך האָב שוין נישט געקענט פאַרטראָגן דעם אַנטיסעמיטיזם, ווייל זייענדיק אין אַרגענטינע, האָב איך דאָס נישט געפילט. אין יענער צייט איז אַרגענטינע געווען אַ דעמאָקראַטיש לאַנד, קיין אונטערשייד צווישן ייד און נישט־ייד. האָב איך מיט מיין פרוי באַשלאָסן צוריקפאָרן קיין אַרגענטינע. דאָס איז געשען אין סעפּטעמבער 1939, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די צווייטע וועלט־מלחמה און די אויסראָטונג פון די יידן אין אייראָפּע, וואָס האָט נישט אויסגעמיטן אויך אונדזער שטאָט אָפּאָלע.

ווי מען האָט מיר דערציילט, איז מיין ברודער מיכאל געווען אין יודענראַט און האָט געראַטעוועט יידן וויפל ער האָט געקענט. פאַרשטייט זיך — אויך מיין גאַנצע משפּחה. דערנאָך האָט מען אים אומגעבראַכט מיט דער גאַנצער יידישער קהילה. איך מיט מיין פרוי זענען די איינציקע געבליבענע אין אָפּאָלע פון אונדזערע משפּחות.

יידישע קינדער שפּילן פוטבאָל

יוסף חיימאָוויטש / פּאַריז

אז אַ גרופּע קינדער נעמען זיך צונויף אין אַזאַ שטעטל ווי אָפּאָלע און קאָפּען דעם באַלעם, וואָס אַמאָל איז ער צונויפגענייט פון שמאַטעס און אַמאָל פון אָנגעבלאָזענע פּענכערס (דער רוב עלטערן פון די פוטבאָליסטן איז געווען קצבים און ס׳איז אונדז לייכט אָנגעקומען צו נעמען די פּענכערס פון די בהמות) — הייסט עס נאָך נישט, אַז ס׳איז שוין פאַראַן אַ יידישער ספּאָרט־קלוב, ווי ביי לייטן. ווייל גרינדען אַ ספּאָרט־געזעלשאַפט האָט געמיינט: אויסגלייכן די רוקנס, אויפהייבן די קעפּ און צערודערן דאָס בינטל ביינער ביי דער דערשלאָגענער יוגנט און קינדער פונעם חדר און פון וואַרשטאַט. מיט איין וואָרט — געבן זיי פיזישע דערציונג! נאָר ווען מיר, אַ ביסל יידישע יאַטן, פלעגן זיך אַוועקלאָזן אויף מיכאַלסקיס פּלאַץ, צי הינטערן בית־המדרש און געשפּילט אַ פוטבאָל־מעטש ווי די גרויסע — האָבן מיר נישט אין זינען געהאַט די אַלע שיינע אידעען און אויפגאַבן פון אַ ספּאָרט־קלוב. פאַר אונדז איז עס פּשוט געווען אַ צייט־פאַרטרייב, אַ פאַרווײַלונג און פאַרגעניגן. נאָר וויפל איז דער שיעור צו קאָפּען אַ באַלעם פון צונויפגעוויקלטע קראַקעס, פון צונויפגעשטיקעוועטע שמאַטעס, אָדער פון אָנגעבלאָזענע פּענכערס, וואָס אָט פּלאַצן זיי, אָדער צערייסן זיך?

ערשט ווען ס׳איז געוואָרפן געוואָרן דער געדאַנק וועגן צונויפזאַמלען געלט אויף אַן אמתן באַלעם און שפּילן דעם ריכטיקן פוטבאָל — האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן דער

אַ גרופּע יידישע פוטבאָליסטן ● קבוצת כדורגלנים יהודיים

קלוב. נאָכן איינשאַפן זיך דעם באַלעם, זענען אויך געקויפט געוואָרן קורצע, שוואַרצע הייזלעך מיט רויטע לאַמפּאַסן — און מיר דערשיינען אויפן פּלאַץ ווי עכטע פּוטבאָליסטן. און טאקע מיט אַ נאָמען אויך: „מלאָט" („האַמער"). איך ווער אויסגעוויילט אַלס קאַפּיטאַן.

יעדן שבת נאָכן עסן און נאָכן אָפּזינגען די זמירות, ווען די עלטערן זענען געגאַנגען כאַפּן אַ דרימל, אָדער לערנען אין בית־מדרש — זענען די יונגע פּוטבאָליסטן זיך צונויפגעקומען ביי אונדז אויפן פּלאַץ, נעבן ברונעם, און געשפּילט מיט אַ סך ברען און אייפער. דעם ערשטן פאַרמעסט האָבן מיר געהאַט מיט די שילערס פון דער שול פאַר טויב־שטומע („גלוכאָניעמי"). איך געדענק שוין נישט ווער ס'איז ארויס דער זיגער פון יענעם מעטש.

פון אונדזער מאַנשאַפט האָבן זיך אויסגעצייכנט: יצחקל פּשעקסטי (משומד), שמואל לעפוק, לייבעלע האָשעס ברודער, יאנקל קנאָפּליך (קצב), וועלוול יעקב אָלץ, צאלקע פעלטיס, וועלוול טוכשניידער, אברהמלע איציקלס, דער לאַנגער נחום, פייוול זאלמאלעס (קצב), נפתלי פרוכטענגארטן, דודל מיילעכס, שמואלע כאימאָוויטש (מיין קוזין), וועלוול ווינער, דער שרייבער פון די שורות און אנדערע, וועמענס נעמען ס'איז מיר שווער זיך צו דערמאָנען, נאָך אַזוי פיל יאָרן. זאָלן מיר אויך מוחל זיין די, וואָס כ'דערמאָן נאָר זייערע צונעמען — ווייל אַזוי זענען זיי פאַרבליבן אין זכרון...

געזעגענונג מיט שלמה סטאַשעווסקי צו זיין אָפּפאָר קיין אַרגענטינע אין יאָר 1928.
פרידה משלמה סטשבסקי לרגל הגירתו לארגנטינה.

אַרבעטער־קאַמף אין אַפּאַלע אין די יאָרן 1934־1939

חיה׳לע פרעטער (לעווין) / קרית אתא

מיר ווילן באַנייען די טעטיקייט

אין אָנהייב פון די דרייסיקער יאָרן, צוליב פּראָוואָקאַציעס, געשלעגן און פּאָליצייאישע רדיפות אויף די יידישע קאָמוניסטן, וואָס זענען באַזונדערס געווען אַקטיוו אין פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין, איז די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע געוואָרן אין גאַנצן אָפּגעשוואַכט. די סאַמע אַקטיווסטע טוערס, ווי: פייליץ גאָלדפאַרב, אהרון שענקער, דינהלע לערנער, פּנחס ווייס, פייגעלע טיי, נפתלי ווישניא, טובה לעווין און אַנדערע, וואָס האָבן אָנגעהויבן זיך אומקערן פון די תפיסות, ווו מ׳איז אויסגעזעסן פאַרשידענע געריכט־אורטיילן, זענען געווען ביי דער מיינונג, אַז מ׳דאַרף אומבאַדינגט באַנייען די טעטיקייט פון פאַראיין. אָבער די דערלויבעניש פון דער מאַכט האָט געקענט אַרויס באַקומען נאָר דער „בונד״. דעריבער איז געווען נייטיק צו פאַרשטענדיקן זיך מיט פאָרשטייערס פון דער דאָזיקער פּאַרטיי, כדי ווידער לעגאַליזירן דעם פאַראיין. די טעטיקייט איז באַנייט געוואָרן, אָבער די פּאָליציי האָט, ווייזט אויס, געוווּסט מיט וועמען זי האָט צו טאָן און אָנגעהויבן פאַרפאָלגן די פאַרדעכטיקטע טוערס. נישט לאַנג האָבן די באַפרייטע אַרעסטאַנטן געקענט זיין אויף דער פריי. דער באָדן האָט ממש אָנגעהויבן ברענען אונטער זייערע פיס. אייניקע באַשליסן צו אַנטלויפן קיין סאָוויעט־רוסלאַנד.

דריי זענען זיי געווען: פייגעלע טיי, נפתלי ווישניאַ און פּנחס ווייס. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, האָט מען זיי אין אַנהייב אויפגענומען גענוג פריינדלעך. נאָר שפּעטער, אין יאָר 1936, ווען די רייניקונגען אין דער אַלפאַרבאַנדישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי זענען דערגאַנגען צום הויכפּונקט, ווערן אַלע דריי אַרעסטירט און באַשולדיקט אין פירן אָפּאָזיציע צום רעזשים. מ׳האָט זיי פאַרשיקט — און מ׳ווייסט נישט ווו זיי זענען אַהינגעקומען.

אַ צייט שפּעטער, פאַרלאָזט ווידער עמעץ דאָס שטעטל: טובהלע לעווין, וואָס איז געווען באַקאַנט צוליב אירע געלונגענע אויפטריטן אויף דער בינע פון דראַמאַטישן קרייז און איר אַקטיווקייט אין דער אַרבעטער־באַוועגונג. זי פאָרט אומלעגאַל קיין בערלין, כדי דאָרט זיך טרעפן מיט איר מאַן יעקב ווינער, וואָס האָט באַדאַרפט קומען פון בראַזיל ווו ער האָט געוווינט שוין עטלעכע יאָר — און ביידע צוזאַמען, לויטן פּלאַן, זאָלן פאָרן קיין ביראָבידזשאַן, ווו זיי האָבן געהאָפט צו פאַרווירקלעכן זייער טרוים — אַ יידישע, סאָציאַליסטישע מלוכה. נאָר די האַרבע ווירקלעכקייט אין יענעם לאַנד, ווי דער שווערער קלימאַט, די שוואַך אַנטוויקלטע אינדוסטריע, האָבן צעשטערט אַלע שיינע חלומות. דער רוב יידישע איבערוואַנדערער זענען געווען באַשעפטיקט אין דער צוריקגעשטאַנענער לאַנדווירטשאַפט, ביי פיזישער אַרבעט.

אין די פערציקער יאָרן געלונגט מיר צו באַקומען אַ פאַרבינדונג מיט טובהלע

דאָס הויז פון דער קראַנקן־קאַסע אין שטעטל.
בית קופת חולים בעיירה: עומדים (מימין): באשה גינזבורג, גיטלה קרפל, שלמה זבורובסקי, חוה קנפליך, בנו של ה„מרשליק" וליבלה גרינשפּן.

לעווין (זי איז געווען די שוועסטער פון מיין פאָטער רפאל ע"ה). פון איר האָב איך זיך דערוווּסט וועגן אומקום פון די אָפּאָלער חברים אין רוסלאַנד. אויך איר מאַן יעקב ווינער, וואָס איז אַ געוויסע צייט געווען קאָמיסאַר אין איינעם פון די ביראָבידזשאַנער ישובים, איז פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט. נאָר איר מיט צוויי טעכטער און אַ זון איז געלונגען איבערצולעבן די אַלע אַרעסטן, פּראָצעסן און דער־שיינונגען. איך האָב געהאַט מיט זיי קאָנטאַקטן ביזן יאָר 1956, אין פּוילן.

נאָר לאָמיר זיך אומקערן צו דער באַנייטער טעטיקייט פון פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. עלטערע און יונגערע אַרבעטער טוען אַלץ, כדי אויפלעבן צוריק די אָרגאַניזאַציע. די פייערלעכע דערעפענונג איז אַדורך מיט גרויס דערפאָלג און אין אַ געהויבענער שטימונג. דער נייער לאָקאַל אין דעם הויז פון יאַראָסלאַווסקין, איז אַ דערגרייכונג פון די אָפּאָלער יידישע אַרבעטער. צו דער דערעפנונג איז ער שיין באַלויכטן, עס טרעטן אויף אָרטיקע קינסטלערס — רעציטאַטאָרן, זינגערס, דעקלאַמאַטאָרן. פאַר־שטייט זיך, אַז אויך פּאָליציי פעלט נישט אויס אויף אַזאַ אָוונט — אָבער די שמחה איז אַן אַלגעמיינע.

ווי אַזוי ס'האָט אויסגעזען די באַנייטע טעטיקייט — געדענק איך נישט, ווייל די בונדיסטן מאַנדעלבוים און זיינע ברידער האָבן מיך נישט געלאָזט איבערטרעטן די שוועל

פונעם פאַראיין. ערשט נאָך אַ געוויסער צייט געלונגט מיר פאָרט צו קומען אַהין. איך ווער אַפילו אַן אַקטיווע מיטאַרבעטערין — ביז יענער טראַגישער נאַכט פונעם פּאָליצייאישן איבערפאַל און אויפלייזונג פונעם פאַראיין.

די געוויילטע אינסטאַנצן

מיין ערשטער לערער פאַר געזעלשאַפטלעכער אַרבעט איז געווען מאיר ליכאנד (היינט אין סאַן־פּאַולאָ, בראַזיל). ער ווייזט מיר ווי אַזוי פירן די פּראָטאָקאָלן פון זיצונגען, ווייל אַלץ האָט באַדאַרפט פאַרשריבן ווערן אין דער פּוילישער שפּראַך. ער לערנט מיך אויך ווי אָנפירן מיט אַ זיצונג, אַ פאַרזאַמלונג און ווי אַזוי צוהיטן, אַז די קאַסע־ביכער זאָלן זיין אין אָרדענונג, כדי צופרידן שטעלן די צענטראַלע אין וואַרשע, די פּאָליציי און די שותפים פון אָרטיקן „בונד".

צוויי פאַרוואַלטונגען, פון עלטערע און פון יוגנטלעכע, אַ רעוויזיאָנס־קאָמיסיע, אַ דראַמאַטישער קרייז, אַ ספּאָרט־אָפּטיילונג, אַ ביבליאָטעק־פאַרוואַלטונג און אַנדערע אינסטאַנצן, פאַרנעמען זיך מיט דער אויסגעברייטערטער טעטיקייט. צו דער פאַר־וואַלטונג האָבן געהערט: פייליץ גאָלדפאַרב, דוד און לאהקע ווייס, אהרון שענקער, גאַרטענבוים, מאיר ליכאַנד, יעקב שמעלצער (פאָרזיצער). פון די בונדישע חברים אין דער פאַרוואַלטונג: חיים בער קאָזשוך, די מאַנדעלבוימס און אַנדערע.

די יוגנט־פאַרוואַלטונג: שמאי וואַסערמאַן (טאָניע), שמאי מאַרכעווקאַ, דוד שמייסער, אלקנא (קונע) זאַלצמאַן, תנחום אייזנשטאַט, יעקב פליישהאַקער (פאָרזיצער) און די שרייבערין פון די שורות (סעקרעטאַרין).

מיט יעקב פליישהאַקער איז מיר אויסגעקומען צו אַרבעטן אַ קורצע צייט, ווייל די פּאָליציי הייבט זיך אָן טשעפּען צו אים און ער פאָרט אַריבער קיין וואַרשע. מיט זיין פאַרטרעטער, שמאי וואַסערמאַן, אַרבעט איך שוין ביזן ליקווידירן דעם פאַראיין.

די דאָפּלטע אויפגאַבע

דער פאַראיין דערפילט איצט אַ דאָפּלטע אויפגאַבע: ווי אַ שול, ווו די יוגנט דערוואַכסן ווייסן און בילדונג; ווי אַ קאָמפּס־אַרענע צו פאַרטיידיקן די אַרבעטער־אינטערעסן. און דאָס וויכטיקסטע — דער לאָקאַל ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ צווייטער היים פאַר די וואָס זוכן געזעלשאַפט, קולטור און אינטערעסירן זיך מיט פּאָליטישע פראַגן.

ווי דער שטייגער אין יענער תקופה, זענען יעדן פרייטיק־צו־נאַכטס פאָרגעקומען גוט־באַזוכטע פאָרלעזונגען אָדער קעסטל־אָוונטן. איז געקומען אַן ערשטער מאַי, אָדער אַנדערע אַרבעטער־יום־טובים, האָט מען צוגעגרייט ספּעציעלע פּראָגראַמען. איינע פון די הויפּט־אַרטיסטינס אויף אַזעלכע אָוונטן, איז געווען רייזעלע קאָרמאַן־פייערשטיין (היינט אין בראַזיל). עס האָט זיך אויך אויסגעצייכנט דער כאָר און אונדזערע רעציטאַטאָרן.

נאָר ווי איז זיך פאָרצושטעלן אַ יידישן פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין אין אַ קליין שטעטל, אָן אַ ביבליאָטעק? פון אומעטום ווערן צונויפגעברענגט אַלטע און נייע ביכער, אויך די צענטראַלע אין וואַרשע פון די נאָדל־ און לעדער־אַרבעטער העלפן צו. אונטער דער אָנפירונג פון קונע זאַלצמאַן און יהושע קאַגאַן ווערט געעפנט אַ ביבליאָטעק, וועלכע איז געווען פאַרזען מיט יידישע און פּוילישע ביכער. אויך נישט־מיטגלידער

האָבן געקענט געניסן פון דער ביבליאָטעק און אַ דאַנק דעם ווערט אויסגעברייטערט דער קרייז יונגטלעכע וואָס קומען אין לאָקאַל פון פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. זיי ווערן באַצייכנט ווי סימפּאַטיקערס. צו זיי האָבן געהערט: שיינדעלע ראָלניק, יואל ראָלניק, באַשע כץ און אַנדערע.

עס ווערן אויך איינגעשטעלט אָוונט־קורסן, ווו מען לערנט לייענען, שרייבן און ס׳ווערן אויך געגעבן לעקציעס וועגן ליטעראַטור און ביכער. אויסער דעם זענען טעטיק פאַרשידענע קרייזן צו לערנען פּאָליטישע עקאָנאָמיע, מאַרקסיזם. עס ווערן איינגעאָרדנט דיסקוסיע־אָוונטן מיט פאָרשטייער פון אַנדערע ריכטונגען. עס מערקט זיך אַן אַלגעמייענע אויפלעבונג און אינטערעס.

דער פאַראיין פאַרנאַכלעסיקט נישט אויך אַזאַ געביט ווי ספּאָרט. עס ווערט געשאַפן אַ באַזונדערע סעקציע, ווו דער פוטבאָל פאַרנעמט דעם אויבנאָן. יעדן שבת ווערט איינגעאָרדנט אַ פוטבאָל־מעטש אויפן שטאָטישן פערד־מאַרק, צווישן די שפּילערס פונעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין און פון די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. טיילמאָל שפּילט מען אויך מיט דער פּוילישער יוגנט. פון די ספּאָרטלער פון פאַראיין געדענק איך די פאָלגנדיקע נעמען: שלמה זאַבוראָווסקי, כילע קאָזשוך, יוסף וועלוועלע ווייס, משהלע לעווין, די ברידער גאַרטענבוים, משהלע, מלך און חיים גוט און פיל אַנדערע. אַ באַזונדערע הילף אין דער פאָרם פון דערמוטיקנדיקע אויסרופן און אַפּלאָדיסמענטן בעתן מעטש, זענען געקומען מצד אייניקע אָפּאָלער מיידלעך, ווי די שוועסטערן אורמאַן, כעלע און רבקה שמייסער, חנהטשעלע און איך. מיר פלעגן זיצן אַרום דעם פאַרקאַן, זינגען לידער און מיט פאַרשידענע אויסגעשרייען צוגעגעבן קוראַזש די שפּילערס. צום לידער־רעפּערטואַר האָבן געהערט די אַקטועלע שלאַגערס, פאָלקס־לידער, יידישע און פּוילישע. פאַרשטייט זיך, עס האָבן אויך נישט פאַרפעלט קיין רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער־לידער.

כמעט אַ האַלב שטעטל יידן איז געקומען קוקן ווי אַזוי מען קאָפּעט דעם באַלעם, אַז ער זאָל דערגרייכן דעם טויער פון קעגנער...

מ׳האָט נישט פאַרגעסן דעם עיקר!

נאָר אויסער די אַלע אַקטיוויטעטן, האָט מען נישט פאַרגעסן אין דעם עיקר — דער געראַנגל פונעם וועלט־פּראָלעטאַריאַט פאַר זיין באַפרייונג. דאָס שטעטל אָפּאָלע ווערט אַריינגעצויגן אין דעם פאַרמעסט. די אָרטיקע קאָמוניסטישע אָנהענגערס פאַר־שפּרייטן אומלעגאַלע אויפרופן, אויך צווישן די פּוילישע אַרבעטער און פּויערים, מ׳הענגט אויף רויטע פענדלעך אויף די טעלעפאָן־דראָטן, מען קלעפּט פונאַנדער פּראָקלאַמאַציעס אויף די ווענט, וועלכע רופן צום קאַמף קעגן פאַשיזם, קעגן אַנטיסע־מיטיזם, קעגן אַן אינטערווענץ־מלחמה אויפן ראַטנפאַרבאַנד. פאַרשטייט זיך, אַז די פּאָליציי שלאָפט נישט. זי פירט אַדורך אַרעסטן. די טורמע־זיצערס טוישן זיך. אויפן אָרט פון די וואָס ווערן באַפרייט — זעצט מען איין אַנדערע.

אונדזער שטעטל האָט נישט פאַרמאָגט קיין פאַבריקן, אָדער גרויסע אונטער־נעמונגען. די איינציקע פאַבריק איז געווען די צוקראָווניע (צוקער־פאַבריק), וועלכע האָט באַשעפטיקט נאָר פּוילישע, נישט־אָרגאַניזירטע אַרבעטער. דאָרט האָט אונדזער

פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין נישט געהאַט קיין דריסת הרגל, איז די גאַנצע ענערגיע צו פירן דעם קלאַסן־קאַמף געלענקט געוואָרן כלפּי די יידישע „אויסנוצערס", בעלי־מלאכות, האַנטווערקער, כאַלופּניקעס, וואָס האָבן געאַרבעט מיט דער פאַמיליע, אָדער געהאַלטן איינעם אָדער עטלעכע לוין־אַרבעטער. די דאָזיקע וואַרשטאַטן האָבן זיך געפונען אין די ענגע, דושנע ווינונגען פונעם „אונטערנעמער". די ראָל פון פאַראיין האָט זיך דעריבער באַגרענעצט צו פאַרמיטלעריי (און קאַמף) צווישן די מייסטערס־באַלעבאַטים, טאַנדייטערס — און זייערע אַרבעטער. נישט איינמאָל האָט זיך באַקומען אַזאַ קוריאָז, אַז אייגענע קינדער האָבן אין נאָמען פון פאַראיין צוגעשיקט צו זייערע טאַטעס פאָדערונגען וועגן פאַרגרעסערן דעם לוין, פאַרקלענערן דעם אַרבעטס־טאָג. עס האָט אויך פּאַסירט, אַז צוזאַמען מיט די אַנדערע אַרבעטער, האָבן די אייגענע קינדער געשטרייקט קעגן... טאַטן.

היינט זעט דאָס אַלץ אויס ווי אַן אַנאַכראָניזם, אַן אומגעלומפּערטער וויץ — אָבער אין יענער תקופה איז דאָס געווען אַ נאָרמאַלע דערשיינונג. און כ׳מיין, אַז נישט נאָר אין אָפּאָלע...

די פאַרשטאַרקטע אַקטיוויטעט פון פאַראיין, האָט אויך געברענגט מיט זיך אַ שטאַרקערע פאַראינטערעסירונג מצד דער פּאָליציי. אַ סברה, אַז קאָנפידענטן האָבן צו זיי דערטראָגן וועגן אַלץ וואָס עס קומט פאָר אין פאַראיין, דער עיקר — וועגן דער קאָנספּיראַטיווער טעטיקייט פון די יידישע קאָמוניסטן. מיר פילן, אַז די דעפענסיווע גרייט זיך דערלאַנגען אַ טויט־קלאַפּ דער אָרגאַניזאַציע, מיר ווייסן נאָר נישט ווען און ווי אַזוי זיי וועלן דאָס טאָן.

די שרעקלעכע נאַכט

איך דערמאָן זיך נישט גענוי, צי דאָס איז געשען אין יאָר 1937 אָדער 1938. אַ געוויסן זומערדיקן אָוונט, באַווייזט זיך פּלוצום אַ כאַפּטע מונדירטע פּאָליציי און געהיים־אַגענטן, מיט גרעלאַן בראש. זיי שליסן אָפּ טירן־און־פענצטער, דערלויבן נישט קיינעמען אַרויסגיין פונעם איבערפולטן לאָקאַל, ביז מ׳וועט נישט אַדורכפירן אַ פּערזענלעכע רעוויזיע ביי יעדן איינעם. נאָכן רעווידירן, האָבן זיי איינציקווייז גענומען באַפרייען אונדזערע מיטגלידער, אָדער סימפּאַטיקער. נאָר אויף די טרעפּ האָט יעדן באַפרייטן אָפּגעוואַרט אַ ריי געהיים־אַגענטן, וואָס האָבן געשלאָגן אָן רחמנות — און די געשרייען פון די וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די סאַדיסטישע פּאָליציאַנטן, האָבן זיך געטראָגן ביז די ווייטערע גאַסן. די פון פריער צוגעגרייטע מאַסאַקרע האָט באַדאַרפט אָפּשרעקן אַפילו די אומשולדיקע, נאָר די שטראָף באַקומען זיי פאָרן בלויזן איבערטרעטן די שוועל פונעם פאַראיין. די וואָס באַקומען קלעפּ אויף די שטיגן, האָבן כאָטש געוווּסט, אַז מיט דעם קומען זיי דערוויל אָפּ. דאַקעגן די וואָס מ׳האָט פאַרהאַלטן אויבן, אין לאָקאַל, דערוואַרטן אויספאָרשונגען, מיט פייניקונגען, דערנאָך אַוודאי אַ פּראָצעס און תפיסה־אורטיילן, אויף ווער ווייסט וויפל יאָרן.

גרעלאַ קומט אַריין אין סעקרעטאַריאַט־צימער, הייסט זיך ווייזן אַלע ביכער, דאָקומענטן, און הגם ער געפינט נישט דאָרט קיין שום פאַרדעכטיקטס, באַפעלט ער אַלץ צונעמען אין דער פּאָליציי. אַפילו דאָס געלט וואָס ר׳האָט געפונען קאָנפיסקירט

ער. איך דערקלער אים, אַז די סומע האָב איך דעם זעלבן אָוונט איינקאַסירט פאַר מיטגליד־אָפּצאָל. ער ענטפערט גאַרנישט, גיט מיר נאָר אַ שטאַרקן קלאַפּ אין פּלייצע — און וואַרפט מיך אַרויס. אויך מיך איז מען מכבד מיט קלעפּ ביים אַראָפּגיין פון די טרעפּ, איך באַקום אַפילו עטלעכע גוטע זעץ מיט אַ גומי־נאַהייקע. איך לויף שנעל פון די שטיגן, אויף וויפל דאָס לאָזט זיך טאָן — און קום אַרויס אויפן גאַס און לויף אַוועק אויף דער יוזעפאָווסקע, צו מיין פעטער איטשע ווייס (דער בלעכער). אַלע זענען שוין דאָרט געשלאָפן. מען צינדט אָן אַ לאָמפּ און מ׳נעמט זיך אויפרוימען ביכער, שריפטן, ווייל אַלץ האָט אַ ברירה צו זיין פאַרדעכטיקט ביי דער פּאָליציי. דערנאָך קומט אין שטוב לאהקע ווייס, אויך זי האָט מען אַרויסגעלאָזט.

דורך הינטערגעסלעך לאָז איך זיך אַ היים. מיין פאָטער און איך זעצן זיך באַם פענצטער, כדי אָבסערווירן וואָס קומט פאָר אין גאַס, ווייל דער פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט געפינט זיך נישט ווייט פון אונדזער הויז. עס דויערט נישט לאַנג און מיר זעען ווי אַ גרופּע אַרעסטירטע, געפירט פון אַ סך באַוואָפנטע פּאָליציאַנטן, שפּאַנען אין דער קאָמענדאַנטור. ביז פאַרטאָג הערט מען די געשרייען פון די געשלאָגענע חברים. נאָך עטלעכע טעג אַרעסט, האָט מען אייניקע באַפרייט. דאַקעגן די אַקטיוויסטן און די וואָס זענען שוין געהאַט אַמאָל געזעסן פאַר קאָמוניזם — ווערן איבערגעשיקט אין פאַרשידענע טורמעס אין אַנדערע ערטער: דוד שמואל ווייס, גאַרטענבוים, פייליץ גאָלדפאַרב, אהרון שענקער, קונע זאַלצמאַן, שמאי וואַסערמאַן, אלתר וועבער און נאָך אַנדערע, וואָס זייערע נעמען געדענק איך נישט.

אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט דאָס קאַפּיטל פון אָפּאָלער פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין, האַרט פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

דער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין

יעקב פליישהאַקער / בת־ים

א

אין אָפּאָלע האָט דער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין — נאָך די רעפּרעסיעס אין די יאָרן 1927—1928, בעת וועלכע אַ טייל פון די פירער פון פאַראיין זענען אַרעסטירט געוואָרן און אַ טייל איז אַנטלאָפן — פאַקטיש אויפגעהערט צו עקזיסטירן. די פּאָליטישע באַוועגונגען, וועלכן האָבן געווירקט אויף דער יידישער גאַס אין אָפּאָלע: קאָמוניסטן, בונד, ציוניסטן און בית״ר, האָבן געפירט זייער אַרבעט אויסשליסלעך אויפן פּאָליטישן און פּאַרטייאישן געביט.

אין סוף פון יאָר 1930 האָבן זיך צו מיר געווענדעט די חברים לייזער מאַנדלבוים, יאַנקל שמעלצער, משה אַמסטער און וועלוול טוכנשניידער מיט אַ פאָרשלאָג צו העלפן זיי צוריק אויפשטעלן דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. דערביי האָבן זיי מיר פאָרגעשלאָגן דעם אַמט פון סעקרעטאַר. איך האָב דעמאָלט געהאַט געענדיקט די פאָלקס־שול און געהאַט גענוג פרייע צייט. מיין באַשעפטיקונג איז אין יענער תקופה באַשטאַנען אין לערנען שול־קינדער און דערוואַקסענע, וואָס האָבן זיך געקליבן אויסצוואַנדערן און געדאַרפט, לכל הפחות זיך קענען אונטערשרייבן. איך האָב זייער פאָרשלאָג אָנגענומען און מיר האָבן זיך גענומען צו דער אַרבעט.

עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז ס׳איז גאָרנישט אַזוי לייכט אויפצושטעלן אַ פּראָפּ־פאַראיין. צום ביישפּיל: די ערשטע זאַך — אַ לאָקאַל. אָבער ווו נעמט מען אים? קיינער וויל נישט פאַרדינגען קיין צימער אויף אַזאַ צוועק. נאָך לאַנגע באַמיונגען, איז אונדז געלונגען צו שאַפן אַ לאָקאַל אין געסעלע, ביי איטשע־משה רופא׳ס. דערנאָך האָבן זיך אָנגעהויבן דיקוסיעס צווישן די בונדיסטן און קאָמוניסטן וועגן צוזאַמענשטעל פון דער פאַרוואַלטונג. יעדער צד האָט דאָרט געוואָלט האָבן אַ מערהייט. נאָך לאַנגע דיסקוסיעס איז באַשלאָסן געוואָרן אַ גלייכע פאַרטרעטונג, ד״ה די פאַרוואַלטונג זאָל באַשטיין פון 7 מיטגלידער — 3 בונדיסטן, 3 קאָמוניסטן און איך, ווי אַ נייטראַלער, סעקרעטאַר. אין דער פאַרוואַלטונג זענען אַריין: פאָרזיצער — שמעלצער יעקב (יאַנקל), סעקרעטאַר — פליישהאַקער יעקב, געהילף־סעקרעטאַר — וועלוול טוכשניידער, און 4 פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער — לייזער מאַנדלבוים, משה אַמסטער, ירחמיאל בוימגאַרטן און רחלע צוקער.

ב

דאַן זענען מיר צוגעטראָטן אָרגאַניזירן די אַרבעטער. מיר האָבן אויסגעקלעפּט אין שטאָט פּלאַקאַטן, דערלויבטע פון דער פּאָליציי און באַשטעטיקטע דורך דער צענ־טראַלע אין וואַרשע, וועלכע האָבן גערופן צו פאַרשרייבן זיך אין פאַראיין. מיר זענען אַרויסגעגאַנגען אויך באַזוכן די וואַרשטאַטן — פריער איינציקוויז. איך אַליין בין אַרומגעגאַנגען 3 מאָל אַ וואָך. אָבער אין טייל וואַרשטאַטן האָט מען אונדז נישט אַריינגעלאָזט. דאַן האָבן מיר באַשלאָסן צו גיין אין צווייען, און דאָ ווו מען האָט אונדז נישט אַריינגעלאָזן, האָבן מיר זיך אַריינגעריסן מיט כוח און געדראָט, אַז מיר

וועלן זיי איבערגעבן צום אַרבעט־אינספּעקטאָר. אין אָפּאָלע זענען פיל וואַרשטאַטן געווען אומלעגאַל, ווייל די בעלי־מלאכות האָבן נישט געהאַט קיין האַנטווערקער־קאַרטעס („קאַרטאַ זשעמיעשלניטשאַ"). ווען ס'פלעגן זיך באַווייזן אַפיציעלע קאָנ־טראָלערן, האָט מען פאַרמאַכט די וואַרשטאַטן, פאַרדעקט די מאַשינען און אַהיים געשיקט די אַרבעטער, וועלכע האָבן דאַן געהאַט „יום־טוב אין דער וואָכן".

באַזונדעריק די וואַרשטאַטן, האָט זיך פאַר אונדז אַנטפּלעקט די שווערע לאַגע פון דעם אָפּאָלער יידישן אַרבעטער, און ספּעציעל פון דעם יוגנטלעכן און זייער טרויעריקע ווירקלעכקייט. 60% פון דער אַרבעטער־קראַפט אין די אָפּאָלער וואַרשטאַטן, איז באַ־שטאַנען פון 9—10 יאָריקע קינדער. אין אָפּאָלע איז נאָך געווען איינגעפירט דער מיטלאַלטערלעכער סיסטעם פון אַנדינגען מינדעריאָריקע צו דער אַרבעט אויף אַ גאַנץ יאָר. אָט די מינדעריאָריקע האָבן געאַרבעט צו 12—13 שעה אַ טאָג, נישט האָבנדיק די מעגלעכקייט זיך צו לערנען אין קיין שול.

אָט איז אַ פאַקט, וועלכן איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן: ווען איך בין אַריינגעקומען צו שיעלע וואַסערמאַן אין וואַרשטאַט, האָב איך דאָרט געטראָפן אַ יינגעלע, וועלכער האָט נאָך נישט געקענט דערלאַנגען צום פּרעסטיש און מען האָט אים געמוזט אונטערשטעלן אַ קעסטל. ווען איך האָב אים געפרעגט וואָס ער טוט דאָ, האָט ער געענטפערט, אַז ער גרייט צו דאָס פּרעסאייזן, פּרעסט און סטריגעוועט — אַלץ וואָס מען דאַרף.

אַז די יוגנטלעכע האָבן זיך דערוווּסט וועגן פאַראיין, זענען זיי געקומען זיך פאַר־שרייבן. דער פאַראיין איז געוואָרן זייער פּאָפּולער, אויף אַזוי ווייט, אַז עס זענען אַפילו געקומען קריסטלעכע אַרבעטער זיך פאַרשרייבן.

די ערשטע פאָדערונגען פון פאַראיין צו די האַנטווערקער זענען געווען: פאַר־קלענערן די אַרבעט־שעהען פאַר די מינדעריאָריקע, פאַרענדיקן מיט דעם זמן־סיסטעם, אַריבערגיין אויף אַ וואָכנלוין און אַ לוין־העכערונג פאַר אַלע אַרבעטער. נישט אַלע האַנטווערקער זענען געווען גרייט נאָכצוגעבן די פאָדערונגען. דאַן האָבן מיר דער־קלערט אַ שטרייק. די האַנטווערקער האָבן זיך קעגנגעשטעלט, געפּרוווט מיט דראָוונגען. אָבער עס האָט זיי נישט געהאָלפן. נאָך עטלעכע טעג שטרייקן, האָבן זיי נאָכגעגעבן. דער געוווּנענער שטרייק האָט זייער שטאַרק געווירקט אויף די אַרבעטער. זיי פלעגן קומען אין פאַראיין, יעדער אָוונט איז פול געווען דער לאָקאַל, ס'איז נישט געווען קיין אָרט אַלעמען אויפצונעמען.

אַפילו אין אָט דער גוטער צייט האָבן אונדז נישט אויסגעפעלט קיין צרות. דער קאַמף צווישן „בונד" און די קאָמוניסטן האָט געשטערט די טעטיקייט פון פאַראיין. אין אַ געוויסער נאַכט, נאָך 6 חדשים צוזאַמענאַרבעט, האָט לייזער מאַנדלבוים אַרויס־געגנבעט אַלע ביכער. צומאָרגנס, ווען איך האָב זיך דערוווּסט וועגן דעם, האָב איך געשריבן קיין וואַרשע, אין דער צענטראַלע, און געפאָדערט אַ קאָפּיע פון דער רשימה פון די מיטגליד־אָפּצאָלונגען פאַרן לעצטן חודש. דערווייל איז די גאַנצע אַרבעט אָפּגע־שטעלט געוואָרן. ערשט ווען מיר האָבן באַקומען פון דער צענטראַלע די רשימה, האָב איך אויפגעפאָדערט דעם געהילף־סעקרעטאַר, ער זאָל צושטעלן דעם געהעריקן סכום. מיר האָבן אויך געפירט אונטערהאַנדלונגען מיט לייזערן וועגן צוריקגעבן די

ביכער. נאָך שווערע פאַרהאַנדלונגען — מיט גוטן און מיט בייזן — איז מיט גרויס מי אונדז געלונגען צו באַקומען צוריק אַ טייל פון די ביכער, ווי אויך אַ פאַרפליכטונג נישט צו שטערן אונדז אין דער ווייטערדיקער אַרבעט.

מיר האָבן דאַן פאַרמאַכט דעם לאָקאַל און געדונגען אַ פיל גרעסערן, אַ צוויי־צימערדיקן, אין הויז פון רפאל ווייץ (רפאל זאָמב), אין יאַראָסלאַווסקיס קאַמעניצע. אין אָט דעם לאָקאַל האָבן מיר אָנגעהויבן פירן אַ ברייט־פאַרצווייגטע פּראָפעסיאָנעלע און קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. מיר האָבן אָרגאַניזירט אַ יוגנט־סעקציע, מיט דער ח׳טע חיהלע לעווין (היינט חיהלע פּרעטער, ווינט אין חיפה) אַלס סעקרעטאַר. מיר האָבן געשאַפן אַ גרויסע ביבליאָטעק מיט פיל ביכער — יידישע און פּוילישע, וועלכע האָט פאַקטיש באַדינט דאָס גאַנצע יידישע שטעטל. די ביבליאָטעק האָט אונדז געהאָלפן הייבן דעם באַוווסטזיין ביי דער גאַנצער יוגנט, געלערנט די יוגנט דערקענען די וועלט, דערקענען די אייגענע נויט און געוועקט צו אַ האָפענונג אויף אַ בעסערן מאָרגן.

מיר האָבן אויך אויפגעשטעלט אַ כאָר, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט יאַנקל פליישהאַקער, משה אַמסטער, מאָטל ראָזנבערג, מיכאל שמעלצער, אלקנה זאַלצמאַן און פיל אַנדערע, אונטער דער אָנפירונג פון משה אַמסטער. מיר האָבן אויך געהאַט אַ דראַמאַטישן קרייז.

מיר האָבן אָרגאַניזירט פרייטיק־צו־נאַכט אָוונטן מיט רעפעראַטן, דעקלאַמאַציעס, פאָרשטעלונגען און געזאַנג. און אין די שבת־צו־נאַכטסן — טענץ.

מיר האָבן אויך געשאַפן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע צו העלפן נויטבאַדערפטיקע. צו דעם צוועק פלעגן מיר אָרגאַניזירן בלימל־טעג.

אין יאָר 1933 האָב איך, אונטערן דרוק פון דער פּאָליציי, געמוזט פאַרלאָזן אָפּאָלע. דעם סעקרעטאַריאַט פון פאַראיין האָט דאַן איבערגענומען חיהלע פיין.

(פאַרשריבן: מאָטל האָבערמאַן)

אויפגאַנג און אונטערגאַנג פון צוויי וויכטיקע יידישע אָרגאַניזאַציעס

יצחק ווייץ / תל־אביב

אין יאָר 1922 איז אויף דער איניציאַטיוו פון די ברידער לייביש, אברהם און דוד קאַרפּעל געגרינדעט געוואָרן דער ערשטער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין אין אָפּאָלע. צו די גרינדערס האָבן אויך געהערט: ברוך־קרוא, זון פון פּיניע ירושלים און דודל יאַנאָווער. דער פאַראיין האָט פאַרנומען אַ צימער אין אַ הינטערגאַס, ווו ס'איז אַמאָל געווען דער חדר פון מלמד שמואל ברוך (קנייפּער), נישט ווייט פון מלמד אליעזר „חוקר".

די ערשטע טריט

די ברידער קאַרפּעל זענען געווען דער לעבעדיקער גייסט פון ניי־געגרינדעטן פאַראיין, צו וועלכן עס האָבן געהערט די גרעסטע מערהייט נאַדל־, לעדער־ און בעקער־אַרבעטער אין שטעטל. די פאַרטיילונג פון דער אַרבעט צווישן די דריי ברידער איז געווען פאָלגנדיקע: לייביש האָט אָנגעפירט מיט דער סעקרעטאַרישער אַרבעט; אַברהם — אויפקלערונג און אָרגאַניזאַציע. ער איז אויפגעטרעטן ווי אַ רעפערענט אויף מיטינגען, פאָרלעזונגען, קעסטל־אָוונטן און דיסקוסיע־פאַרזאַמלונגען; דאַקעגן דוד האָט געזאָרגט פאַר דער שיינקייט פון זאַל און זיין אויסשטאַטונג. ער איז געווען אַ טאַלאַנטפולער מאָלער און באַצירט די ווענט מיט די בילדער פון קאַרל מאַרקס, פרידריך ענגעלס, פערדינאַנד לאַסאַל. אויף אַ צווייטער וואַנט זענען געהאָנגען די פּאָרטרעטן פון די פירער פון פּוילישן „בונד": וולאַדימער מעדעם, הענריק ערליך און וויקטאָר אַלטער. שוין אָפּגערעדט פון די לאָזונגען, ווי: „פּראָלעטאַריער פון אַלע לענדער — פאַראייניקט אייך!"; „רעליגיע איז אָפּיום פאַר די מאַסן!"; „זאָל לעבן דער סאָציאַליזם!" און ענלעכע לאָזונגען, וועלכע זענען געווען אַזוי שטאַרק אין דער מאָדע אין יענע צייטן.

אויב די פרייטיק־צו־נאַכטסן האָבן פאַר די רעליגיעזע און טראַדיציאָנעלע יידן באַטייט שבתדיקע רו און דערהויבנקייט, איז עס פאַר די וועלטלעכע יוגנטלעכע געווען נעכט פון צונויפטרעפן זיך אין פאַראיינס־לאָקאַל, כדי „הערן אַ יידיש וואָרט" אין דער פאָרם פון אַ פאָרלעזונג, אָדער פּאָליטישע דיסקוסיע. דער קליינער זאַל איז געווען איבערפולט, אַ סך פון עולם איז געבליבן אין דרויסן, הינטער די פענצטער און אויך דאָרט געשלונגען יעדעס וואָרט.

דער פאַראיין האָט געהאַט אַ געוואַלטיקן צוציונגס־כוח און די צאָל מיטגלידער זיינע איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג. דער פאַראיין האָט אויך גורם געווען דערצו, אַז דאָס געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישע און קולטורעלע לעבן אין שטעטל האָט זיך ראַשיק אַנטוויקלט און גייסטיק משפּיע געווען אויף דער יידישער יוגנט.

דער רוב אַרבעטער זענען געווען אָרגאַניזירט אין פאַראיין פון דער א. ג. „יידישער שווערער אינדוסטריע". געווען אין שטעטל א גרויסע צוקער־פאַבריק („צוקראָווניע"), וועלכע האָט געהערט צו די פּריצים קליניעווסקי, ביי וועמען עס האָבן געאַרבעט נאָר

פּוילישע אַרבעטער. פאַרשטייט זיך, אַז אויף אַזאַ אַרבעטס־פּלאַץ האָט שוין דער יידישער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין נישט געהאַט קיין שליטה. אָבער אויך אויף געוויסע יידישע אַרבעטער פון דער לעדער־בראַנזשע, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אין עטלעכע גאַרבערייען, צוזאַמען מיט פּוילישע אַרבעטער, האָט דער פאַראיין ניט געהאַט קיין שום השפּעה.

לייביש קאַרפּעל, אַליין אַ גאַרבער־אַרבעטער, האָט געמאַכט די גרעסטע באַמיִנגען צו אָרגאַניזירן די דאָזיקע קאַטעגאָריע פּראָלעטאַריער זיי זאָלן אַריינטרעטן אין פאַראיין — אָבער אָן דערפאָלג. אין געוויסע פאַלן, האָט דער פאַראיין אָנגעווענדעט דראָונגען, אַפילו טעראָר, כלפּי יענע וואַרשטאַטן און פאַבריקלעך, וועמענס אייגנטימער האָבן נישט געוואָלט אָנערקענען דעם פאַראיין און געדראָט מיט אָפּזאָגן זייערע אַרבעטער, אויב זיי שליסן זיך דאָרט אָן. די עיקר קעגנערשאַפט פון אַ טייל יידישע אַרבעטער צום פאַראיין איז געווען צוליב רעליגיעזע מאָטיוון. מיין פאָטער ז״ל, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער לעדער־פאַבריק פון רבקהלע נתנ׳ס, איז געווען איינער פון די הויפּט־קעגנערס פונעם פאַראיין און נישט געוואָלט זיך אָנשליסן צו די פריידענקערס — סיי צוליבן פּאַרטייאישן כאַראַקטער פונעם פאַראיין, סיי צוליב זיין אַנטי־רעליגיעזקייט, ווייל ער האָט געשמט אין שטעטל ווי אַ נעסט פון קאָמוניזם, בונדיזם און אַטעיזם.

דער דראַמאַטישער קרייז

צוליב דער כסדר זיך פאַרגרעסערנדיקער מיטגלידערשאַפט, אַ דאַנק דער אַקטיווער פּאָליטישער, פּראָפעסיאָנעלער און קולטורעלער טעטיקייט פון פאַראיין, איז דאָס קליינע צימער געוואָרן צו ענג און מ׳האָט זיך אַריבער געקליבן אין אַ גרויסן בנין, אויפן צווייטן שטאָק, ביי לאָזער ישראל הינדיס (פּאָלקושיק), אַ דאַנק דער מיטהילף פון זיין איידעם דוד קאַרפּעל. איצט איז דער זאַל געווען פיל גרעסער, ס׳איז מעגלעך געווען אַוועקצושטעלן אַ טריבונע, אָדער בינע — און מ׳האָט טאַקע געשאַפן אַ דראַ־מאַטישן קרייז, וועלכער האָט זיך גענומען אינטענסיוו גרייטן צו פאָרשטעלונגען פונעם בעסערן טעאַטער־רעפּערטואַר, אויסגעפירט מיט אייגענע כוחות.

עס לאָזט זיך בשום אופן ניט פאַרגעסן די יום־טובדיקע שטימונג און פייערלעכע אַטמאָספער יענעם אָוונט, ווען ס׳איז דערלאַנגט געוואָרן די ערשטע פאָרשטעלונג „דער ייד דער אייביקער וואַנדערער״, רעזשיסירט פון איטשע אָרענטרייך (משה רופא׳ס). דער דערפאָלג האָט איבערגעשטיגן אַלעמענס דערוואַרטונגען. אַ סך טעג נאָך דער פּרעמיערע איז דאָס שטעטל נאָך אַלץ געווען אונטערן איינדרוק פונעם גוטן שפּיל פון די אַרטיסטן, וואָס באַזונדערס האָבן זיך אויסגעצייכנט: געלע קאָרנבלוט (דבורה), נחמיה ווייסמאַן, יחיאל ניסענבוים (קאַגעניק), מאיר קאָגוט, מיכאל טיי, באשע כץ, שלום־בער גאָלדוואַסער. גרימירער און דיריגענט פון כאָר איז געווען רפאל ווייץ (סענדער איציקס).

נאָך דעם ערשטן דערפאָלג מיטן „ייד דער אייביקער וואַנדערער״, האָט מען זיך גענומען רעפּעטירן ווייטערדיקע פּיעסן, וועלכע האָבן נישט נאָר געהאַט אַ מאָראַלישן דערפאָלג, נאָר אויך אַריינגעבראַכט גאַנץ אָנגעזעענע הכנסות, ווי: „צו שפּעט״, „געלט,

ליבע און שאַנדע", „חנה'לע די נייטאָרין". פאַרשטייט זיך, אַז די אַלע פּיעסן האָבן געהאַט אַ סאָציאַלן אינהאַלט.

די פאָרשטעלונגען זענען צוגעגרייט געוואָרן לכבוד די יידישע יום־טובים: פורים, פסח, שבועות און סוכות. די רעפּעטיציעס האָבן געדויערט לאַנגע וואָכן, אָבער דער נאָמען פון דער פּיעסע איז שטרענג געהאַלטן געוואָרן בסוד. אַלע האָבן געוווּסט,

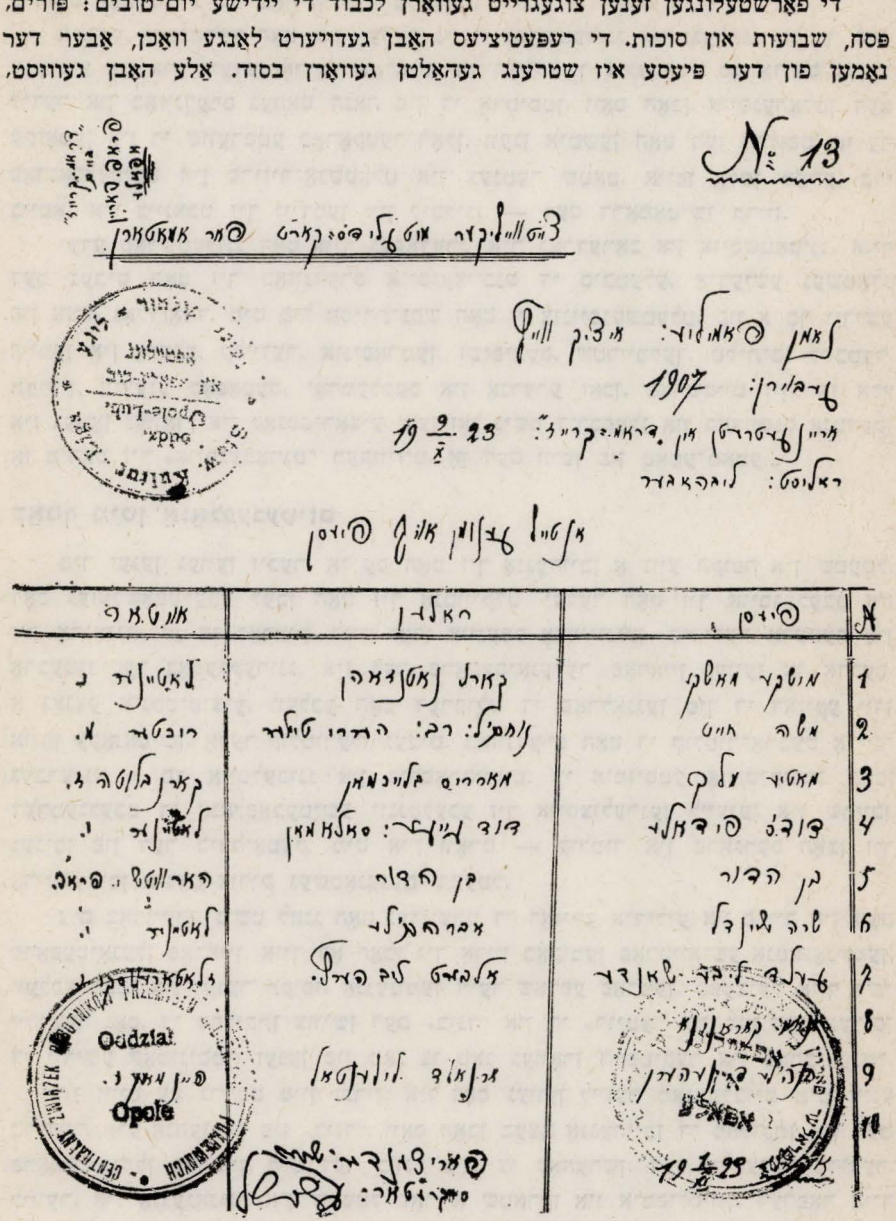

N. 13

דאָס וויבלעכער אויפגעפירטס פון מאַטאַרן

נאָמען פון אַלוויר: מיט דיק ווייך

פּרעמיערן: 1907

מיינען פּעטערסן אין פּראַמאַקרייז: 23 / 2 / 19

ראָלסט: לויפאַגער

אַלגעמיין אויף פּיעסן

№	פּיעסן	מאָלערן	אויפגעפירט
1	מוטקע מאַשקע	קאַרל נאַטענבאַרן	לאַטוויק נ.
2	אַלף חיים	אַמפּל: רב: הערמאַן טיגער	רובטאָר מ.
3	מאַטיע אַלף	מאָריס בלוינמאַן	קאַרן בלוטה ג.
4	פּורים פּיראַלע	דוד מיינטר: סאַלמאַמאַן	לאַטוויק נ.
5	בין הדרור	בן הדרור	פּאַרוויטש נ. פּיאַט.
6	שרה שיינדל	אַבראַהאַמלע	לאַטוויק נ.
7	טרלה לבה טאַנדר	אַלבערט לבה פּאַלק.	גלאַזהולץ נ.
8	[illegible]		
9	[illegible]	אַרנאָלד לוטרטאַל	פּיין מאַק נ.
10	[illegible]		

מאַרי פּעלן בר: שמעון

סעקרעטאַר: [illegible]

Oddział Opole
CENTRALNA BIBLIOTEKA PRZEMYSŁOWA

מיטגליד־קאַרטע פון אַ חבר פונעם דראַמאַטישן קרייז ביים פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין

כרטיס־חבר למשתתף בחוג הדרמטי של האיגוד המקצועי

אַז צום נאָענטסטן יום־טוב וועט זיין אַ פאָרשטעלונג, ווער עס וועט זיך באַטייליקן, אָבער וואָס ס׳וועט געשפּילט ווערן — וועגן דעם האָט דאָס שטעטל נישט געוווּסט, ביז עס האָט זיך נישט באַוויזן דער פּלאַקאַט.

איטשע אָרענטרייך האָט אין יעדער נייער פאָרשטעלונג אַריינגעלייגט אַ סך כּוח, ענערגיע און אויך רעזשיסאָרישן טאַלאַנט. ער האָט אויך צוגעפּאַסט מעלאָדיעס צו די לידער און באַזונדערס געהאַט הנאה פון די אַרטיסטן, וואָס האָבן אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען אין די שווערסטע כאַראַקטער־ראָלן. וועגן איטשען האָט מען געוווּסט, אַז ער פאַרנאַכלעסיקט זיין פריזיר־אַנשטאַלט אין צענטער שטאָט, אויפן אַלטן מאַרק, כּדי בייטאָג און ביינאַכט זיך ווידמען זיין ליבלינג — דעם דראַמאַטישן קרייז.

יעדע פאָרשטעלונג האָט אויך געפאָדערט איר גאַרדעראָב און אויסשטאַטונג. אויף דעם געביט האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט די סובטעלע, אידעישע געשטאַלט פון נחמה גאָלדזאַמד. מיט פיל מסירת־נפש האָט זי צונויפגעשטעלט, פון אַ סך יידישע היימען אין אָפּאַלע, קליידער, אוניפאָרמען, זשופּיצעס, שטריימלעך, טליתים, לייכטער, תפילין, זיידענע קאַפּאָטעס, יאַרמעלקעס און אַנדערע זאַכן. פאַרשטייט זיך, אַז אַלץ איז געטאָן געוואָרן אין קאָנספּיראַציע, מען זאָל נישט דורכפאַלן און באַצייטנס אַנטדעקן אַז מ׳האָט זיך „אויסגעבאָרגט״ רעקוויזיט, אָן דעם וויסן פון טאַטע־מאַמע...

קאַמף מיטן אַנאַלפעבעטיזם

מיר זענען געווען זיכער, אַז עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תּקופה אין שטעטל. דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן האָט זיך אַנטוויקלט, יעדער האָט זיך אויסגעלעבט אין זיין אָרגאַניזאַציע צי פאַראיין, לויט יעדן איינעמס אָנשויונגען. ביי דער אָרעמער און אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג, איז דער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין געווען אַן אַדרעס, אַ גאַנצע אינסטיטוציע, וועלכע האָט דערפילט די פאַרלאַנגען פון די דאָזיקע יידן אויפן עקאָנאָמישן, אָדער קולטורעלן געביט. באַזונדערס האָט די קולטור־אַרבעט אַריינ־געברענגט אַ סך אויפלעבונג און פילפאַרביקייט. די אומזיסטע אָוונט־קורסן האָבן דערמעגלעכט די אַנאַלפאַבעטישע יוגנטלעכע זיך אויסצולערנען לייענען און שרייבן, געניסן פון דער ביבליאָטעק. מיט איין וואָרט — קולטור און פּראָגרעס האָבן זיך אַריינגעריסן אינעם צוריק געשטאַנענעם שטעטל.

צום באַדויערן, נישט לאַנג האָט געדויערט די דאָזיקע אידיליע און פרייד אין דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. אויך דאָ האָבן זיך אַריין באַקומען פּאַרטייאישע אַנטאַגאָניזמען, וועלכע האָבן אין יענער תּקופה אָנגענומען זייער שאַרפע פאָרמען, ספּעציעל אויף דער יידישער גאַס. די מחלוקתן צווישן דעם „בונד״ און די „רויטע״ (ווי מען האָט גערופן די יידישע קאָמוניסטן) זענען פון טאָג צו טאָג געוואָרן העפטיקער און פאַרביסענער.

ווי ווייט עס גרייכט מיין זכרון, איז דאָס געווען לייזער מאַנדעלבוים מיט זיינע ברידער, אַלע אָנהענגער פון „בונד״, וואָס האָבן בעצם אָנגעהויבן די מחלוקתן אין דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין, מיט דער כּוונה אים צו באַהערשן. דער עלטערער ברודער, לייזער, איז אָנגעגאַנגען אין שטעטל פאַר אַ שטאַרקן און אימפּולסיוון, דערפאַר אויך האָט מען פאַר אים מורא געהאַט. ס׳האָט טאַקע נישט גענומען קיין סך צייט און די גאַנצע קולטור־טעטיקייט האָט זיך אָפּגעשטעלט, דער דראַמאַטישער קרייז האָט אויפ־

געהערט צו עקזיסטירן צוליב די געשלעגן און סקאַנדאַלן, וואָס זענען זייער אָפט אויסגעבראָכן צווישן די בונדיסטן און קאָמוניסטן.

די „יידישע מלחמות" אין פאַראיין

פאַרשטייט זיך, אַז אַזעלכע אינצידענטן האָבן אויך געצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון דער פּאָליציי, וועלכע איז אגב געווען אינפאָרמירט וועגן אַלעמען, אַריינגערעכנט אויך די סיבות פון די צוזאַמענשטויסן. נישט איין מאָל איז מיר אויסגעקומען צו זיין אָנוועזנד בעת אַזאַ געשלעג, אַפילו זיך באַטייליקט אין אים בעל־כורחו — נאָר בדרך כלל זענען די זיגער תמיד געווען די בונדיסטן, וואָס האָבן געהאַט דערפאַרונג אין דעם און זענען אויך געווען גרייט אַלץ צו טאָן, אויף איבערצונעמען די שליטה אין פאַראיין.

איך דערמאָן זיך אַן ערשטן מאַי מיטינג אין לאָקאַל פון פאַראיין. נאָך די רעדעס פון די פאָרשטייערס פון ביידע פּאַרטייען — איז אויסגעבראָכן אַ געשלעג. אין סאַמע ברען פון די קעגנזייטיקע קלעפּ, האָט ווער אַ געשריי געטאָן: „פּאָליציי!" ס'איז געוואָרן אַ וויסטע בהלה; דער קאָרידאָר און די טרעפּ זענען געווען צו שמאָל פאַרן עולם וואָס האָט געוואָלט אַנטלויפן — איז מען געשפּרונגען דורך די פענצטער, פון צווייטן שטאָק... על פי נס זענען נישט געבליבן קיין קאַליקעס פון יענעם אַנטלויפן.

נישט נאָר אין לאָקאַל זענען פאָרגעקומען די געשלעגן. אויך אויף די גאַסן איז נישט איין מאָל געוואָרן אַ צוזאַמענלויף, ווייל יידישע אַרבעטער, מיטגלידער פון איין פאַראיין, האָבן זיך געשלאָגן מכות רצח, באַנוצנדיק זיך אַפילו מיט מעסערס, שטעקנס און שטיינער. אין אַזעלכע פאַלן האָט די פּאָליציי זיך נישט געמישט, הגם אַלע אין שטעטל זענען געווען זיכער, אַז זי ווייסט אויסגעצייכנט די סיבה פון די קאָנפליקטן. ניט אַנדערש, די פּאָליציי וואַרט אויף אַ רמז פון אויבן, אָדער זי וויל אָנזאַמלען וואָס מערער באַשולדיקונג־מאַטעריאַל, כדי דערלאַנגען אַן אומגעריכטן קלאַפּ און מיט איין מאָל ליקווידירן „די נעסט פון דער קאָמונע", ווי די אַנטיסעמיטן האָבן באַצייכנט דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין.

אין שטעטל האָט מען געשמועסט, אַז די פּאָליציי איז גאָר צופרידן פון די דאָזיקע יידישע מלחמות, בפרט, אַז די יידישע קאָמוניסטן ברעכט מען אָן די ביינער. אויסער דעם האָט די פּאָליציי געהאַט באַקומען אַ גענויעם באַריכט נאָך יעדער געשלעג — אַ באַריכט וואָס איז אַפילו איבערגעשיקט געוואָרן צו דער דעפּענסיווע (געהיים־פּאָליציי) אין לובלין, ווו אויך דאָרט האָט מען געוואַרט אויפן גינסטיקן מאָמענט.

און דער מאָמענט איז געקומען! לויט די אינפאָרמאַציעס פון אַ פּראָוואָקאַטאָר, איז דער ערשטער גרויסער אַרעסט פאָרגעקומען אין ווינטער 1926. מ'האָט איינגעזעצט די אַקטיווסטע טוערס פון פאַראיין און פון דראַמאַטישן קרייז: מענדל זילבערבלום (מענדוק), נפתלי ווישניאַ, אביש גאַרטענבוים, זיין ברודער אַלקנאַ, דודל זיידמאַן, די ברידער פּנחס הערש און דוד שמואל ווייס, פייגעלע טיי, טאָבל לעווין און אַנדערע, וואָס זייערע נעמען געדענק איך נישט. יענער אַרעסט האָט דערלאַנגט אַ טויט־קלאַפּ דער פּראָפעסיאָנעלער, פּאָליטישער און קולטורעלער טעטיקייט אין אָפּאָלע. די פּאַניק און שרעק האָט אָנגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט, ביז די יוגנט איז עטוואָס געקומען צו זיך

נאָך דעם קלאַפּ. קלאָר, אַז לייזער מאַנדעלבוים און זיינע מיטהעלפערס האָבן דערנאָך אָן שום שוועריקייטן באַהערשט דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין.

פּרוּוון פון באַנייונג

ווי געזאָגט, איז אַ טייל יוגנטלעכע געקומען צו זיך און פּרובירט באַנייען די קולטור־אַרבעט. נאָך שווערע און לאַנגע באַמיונגען, איז מיט דער הילף פון מנשה אורמאַן, יצחק שטעלצנער (בוקי), לייזער מאָנקע און אַנדערע, געלונגען אויפצושטעלן אַ נייעם דראַמאַטישן קרייז, מיט וועלכן ס׳האָט ווידער אָנגעפירט דער רעזשיסער איטשע אַרנטרייך. צום קרייז זענען צוגעשטאַנען נייע כוחות, וואָס זענען נישט געווען קיין מיטגלידער אין פאַראיין. משה זעליג פלעק איז איינשטימיק אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פאָרזיצער פון דראַמאַטישן קרייז און זיין פרוי חנהקע האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט אין עטלעכע פּיעסן.

משה זעליג פלעגט אָפט פאָרן קיין וואַרשע, ברענגען פון דאָרט די פּיעסן, זאָרגן פאַר דער דערלויבעניש זיי צו שפּילן — באַם סטאַראָסטע אין פּולאַוו, ווו ער האָט געהאַט אָנזען. ווייל אויב עמעץ איז געווען פאַרדעכטיקט ביי דער פּוילישער מאַכט, איז אַפילו שפּילן טעאַטער באַטראַכט געוואָרן ווי קאָמוניסטישע אַגיטאַציע. דערווייל זענען געקומען שוועריקייטן גראָד פון אינעווייניק. לייזער מאַנדעלבוים האָט געהערשט אין פאַראיין ביד חזקה, אומעטום זיך געמישט און געגעבן באַפעלן. אים זיך אַנטקעגן שטעלן — איז געווען אוממעגלעך און די ווייטערדיקע אַרבעט איז געוואָרן אומדערטרעגלעך.

די קאַמפן צווישן די בונדיסטן און קאָמוניסטן האָבן זיך ווידער צעפלאַקערט. אָנשטאָט אידעישע אַרגומענטן, האָט מען באַנוצט די פויסטן, מעסערס און שטעקנס. און תמיד לויטן איינגעשטעלטן „סדר״: צומערשט האָט אין פאַראיין זיך אָנגעהויבן אַ דיסקוסיע, דערנאָך האָבן די געמיטער זיך צעהיצט און ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט, ווי מ׳האָט געלאָזט די פויסטן אין גאַנג. נאָר באַלד האָט דאָס געשלעג זיך איבערגעטראָגן אין גאַס, ווו ס׳האָבן שוין אויך אָנטייל גענומען צופעליקע דורכגייערס, אָנהענגערס פון דעם אָדער יענעם צד.

אַ געוויסן אָוונט האָט אַזאַ גאַסן־געשלעג זיך פאַרוואַנדלט אין אַ בלוט־באָד, אַפילו מיט אַ קרבן. דער איידעם פון איטשע ווייס דער בלעכער, נח זשעפּע, וואָס האָט געשטאַמט פון וואַרשע און געווען אַ סימפּאַטיקער פון די „רויטע״, איז אַזוי שטאַרק צעשלאָגן געוואָרן, אַז נאָך עטלעכע טעג ליגן אין שפּיטאָל, איז ער געשטאָרבן. זיין טויט האָט אויף אַלעמען געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן איינדרוק. נח איז געווען באַליבט ביי דער אָפּאָלער יידישער יוגנט, ווייל ער איז געווען אַ באַוווסטזיניקער, קולטורעלער מענטש. אין זיין טויט האָט מען באַשולדיקט די ברידער מאַנדעלבוים און נאָך עטלעכע שלעגערס. מ׳האָט זיי אַלע אָפּגעפירט אין לובלינער „זאַמעק״, ביזן פּראָצעס. אָבער קיין סך צייט זענען זיי דאָרט נישט געזעסן. מ׳האָט דערציילט אין שטעטל, אַז זיי האָבן איבערגעגעבן „סודות פון חדר״, אויסגערעכנט די נעמען פון די אַקטיווע קאָמוניסטן אין שטעטל. די בונדיסטן האָט מען נאָך עטלעכע חדשים זיצן באַפרייט און עס האָבן זיך אָנגעהויבן רעפּרעסיעס קעגן די קאָמוניסטן, וועלכע האָבן ממש אָנגענומען אַ מאַסן־

כאַראַקטער. די וואָס האָבן געפילט אַז עס דראָט זיי אַ געפאַר אַריינצופאַלן אין די הענט פון דער דעפענסיווע, האָבן זיך אָפּגעטראָגן פון שטעטל — ווער אין אַן אַנדערע שטאָט פון פוילן, ווער קיין קובא, אַ דאַנק דער הילף פון דוד אָרענטרייך („סוכאָטניק").

די שטימונג אין אָפּאָלע איז געווען אַ געדריקטע, די מאָראַל אַ געפאַלענע, ווייל ס'איז כמעט נישט געווען קיין יידישע שטוב אין שטעטל, אַז דאָרט זאָל נישט זיין קיין אַרעסטירטע אָדער אַן אַנטלאָפענער. על־פי־נס זענען נאָך געבליבן עטלעכע יוגנטלעכע אויף דער פריי (צווישן זיי — אויך דער שרייבער פון די שורות), וואָס האָבן באַשלאָסן נישט לאָזן אַלץ גיין צו גרונט און פּרובירן ראַטעווען דאָס וואָס לאָזט זיך. איינס איז געווען קלאָר: מ'טאָר נישט זיצן מיט פאַרלייגטע הענט.

מיר גרינדן די „קולטור־ליגע"

נאָך אַ באַראַטונג מיט מיין חבר אברהמטשע ווישניאַ, וועלכער איז צוריק געקומען פון וואַרשע, ווו ער האָט איבערגעריסן זיינע לימודים אינעם ראַבינער־סעמינאַר „תחכמוני", האָבן מיר באַשלאָסן צו גרינדן אַן אומפּאַרטייאישע קולטור־אָרגאַניזאַציע. צו דער איניציאַטיוו זענען אויך צוגעשטאַנען פאַלעק דוידזאָן (ספּודניצע), טאָבע טיי, מנשה אורמאַן, שמעלקע זילבערבלום און אַנדערע. דער גרינדונג־קאָמיטעט האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע אָפּצושטעלן די פּאָליצייאישע רעפּרעסיעס, מיט וועלכע ס'האָט אָנגעפירט דער קאָמענדאַנט גרעלאַ (אַזאַ איז געווען זיין צונאָמען), אַ באַקאַנטער אַנטיסעמיט און קאָמוניסטן־פרעסער; אַרויסרייסן פון אַפּאַטיע און יאוש וואָס מערער יידישע יוגנטלעכע, וואָס זענען געשטאַנען אין אַ זייט.

מיר האָבן אויך פאַרשטאַנען, אַז נאָך די אַלע געשעענישן, טאָרן מיר זיך נישט געפונען אונטער איין דאַך מיט די ברידער מאַנדעלבוים און זייערע מיטהעלפערס. האָט מען טאַקע געדונגען אַ לאָקאַל באַם פּאָלאַק אַדאַמטשיק, אין דער א. ג. פּראָלעטאַרישער געגנט, וועלכע איז געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען קליין יוזעפאָוו. אַ דאַנק דער געזעלשאַפט „קולטור־ליגע" אין וואַרשע, האָבן מיר שנעל אַרויסבאַקומען די לעגאַליזאַציע (דערלויבעניש). צו דער דערעפענונג פון אונדזער קלוב איז געקומען אַ פאָרשטייער פון דער צענטראַלע, ווי אויך פון די אָרטיקע ציוניסטישע פּאַרטייען, ווי אברהמעלע האַלפּערן (מאירל שוחטס), איטשע מאיר קאַרפעל, ווערבא (דער פאָטאָגראַפיסט). אויך פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען האָט ווער באַגריסט, נאָר איך געדענק נישט זיין נאָמען. די פייערונג האָט איבערגעלאָזט אַ שטאַרקן רושם אויף אַלעמען און מ'האָט אָנגעהויבן גלויבן, אַז איצט הייבט זיך אָן אַ נייע תקופה פאַר דער יוגנט אין שטעטל, וועלכע האָט געלעכצט נאָך וויסן און קולטור.

די נייע אָרגאַניאַציע האָט דערפילט איר אויפגאַבע אויפן סאַמע בעסטן אופן. מיר האָבן אָפּט אַראָפּגעברענגט רעפערענטן פון וואַרשע, וואָס זייערע פאָרטראָגן אויף אַלגעמיינע, קולטורעלע און ליטעראַרישע טעמעס, האָבן צוגעצויגן אַ גרויסן עולם. אַ באַזונדערן דערפאָלג האָבן געהאַט די פאָרלעזונגען פון אייסעראָוויטשן, וואָס האָט ממש באַגייסטערט דעם עולם מיט זיינע רייזע־איינדרוקן פון אינדיע.

אברהמטשע ווישניאַ און איך האָבן אויך געגרינדעט אַ ביבלאָטעק. אין דעם פאַל איז שטאַרק צונוץ געקומען מיין דערפאַרונג, ווייל איך האָב געהאַט געענדיקט אין

וואַרשע אַ ספּעציעלן קורס פאַר ביבליאָטעקאַרן, וועלכן ס׳האָט איינגעאָרדנט די „קולטור־ליגע״. עס זענען איינגעשטעלט געוואָרן אָוונט־קורסן, מיט וועלכע ס׳האָט אָנגעפירט די סטודענטין מלכהלע כץ. מיר האָבן גענומען ערנסט טראַכטן וועגן באַנייען די טעטיקייט פון דראַמאַטישן קרייז.

דערנענטערונג צום סוף

נישט געקוקט אויף די דערפאָלגן אין דער אַרבעט, האָט אין דער לופט זיך געלאָזט פילן אומרו און שפּאַנונג, אַז דאָס אַלץ איז עפּעס צו גוט, אַז ס׳זאָל לאַנג אָנהאַלטן. מ׳האָט פאַרגליכן די לאַגע צו אַ דערווייל איינגעשטילטן וווּלקאַן, וואָס אָט־אָט ברעכט ער אויס און די לאַווע וועט אַ פלייץ טאָן און אַלץ צודעקן... באמת, די אידיללע האָט נישט לאַנג געדויערט. ענג־פּאַרטייאישע אינטערעסן און קנאה, סיי פון די קאָמוניסטן, סיי פון „בונד״, וואָס האָבן אין דער קולטור־געזעלשאַפט געזען זייערן אַ קאָנקורענט און אַ פאַקטאָר וואָס רייסט אָפּ דעם אַרבעטער פון ממשותדיקן קאַמף און שטאָפּט אים נאָר מיט קולטור — האָט גורם געווען דערצו, אַז די צוויי פּאַרטייען האָבן אַריינגעשיקט אין דער „קולטור־ליגע״ זייערע חברים, אַז די אָרגאַניזאַציע זאָל ווערן אויפגעריסן פון אינעווייניק. אַלע פאָרזיכט־מיטלען וועלכע מיר האָבן אָנגענומען, זענען צום באַדויערן, דורכגעפאַלן.

אָנגעהויבן האָט עס זיך מיט פּראָוואָקאַטיווע צווישנרופן אויף כמעט יעדער אונטער־נעמונג, ביזן שטערן און אויפרייסן די פאָרלעזונג. אין אַזאַ פאַל איז דער עולם שנעל זיך צעלאָפן און פאַרלוירן דעם חשק צו קומען אויף ווייטערדיקע רעפעראַטן, ווייל

די יידישע פאָלקס־שול געגרינדעט נאָכן ערשטן וועלט־קריג. אין דער דריטער שורה, פון אויבן, זיצן (פון רעכטס): די ערשטע — אומבאַקאַנט, חיים טיי, חיים גאָלדבוים, זעליג ווישניאַ, מענדל זילבערבלום (מענדוק), מאַרטין טייכמאַן, יאַנקל כץ, שלום־בער גאָלדוואַסער, נחמה גאָלדוואַסער. בית־ספר עממי יהודי, שנוסד לאחר מלחמת העולם הראשונה.

די זעלבע שטערערס האָבן מיט זייערע צווישנרופן און פראַגן, לגמרי נישט צו דער טעמע, פאַרמיאוסט דעם עולם צו קומען אין לאָקאַל פון דער „קולטור־ליגע".

אויך אין דעם פאַל האָט מען געהאַט צו טאָן מיט לייזער מאַנדעלבוים און זיינע ברידער. כדי זיי בייצוקומען, האָט מען באַדאַרפט שטאַרקערע פון זיי. אַזעלכע האָבן מיר נישט פאַרמאָגט. נאָך עפּעס: אברהם ווישניאַ און איך האָבן זיך געגרייט צום מיליטער־דינסט, במילא איז נישט געווען דער קאָפּ צו אַנגאַזשירן זיך צופיל. בכלל זענען מיר געקומען צום אויספיר, אַז צוליב דער ספּעציפישער פּאָליטישער אַטמאָספער אין אָפּאָלע, איז אונדזער קאַמף אַ פאַרשפּילטער. נאָך אַ קורצער צייט פון פרוכטבאַרער עקזיסטענץ, האָט די „קולטור־ליגע" זיך אויפגעלייזט אין יאָר 1928.

דער אונטערגאַנג פון דער אינסטיטוציע האָט אַרויסגערופן אויפריכטיקן צער ביי דער בעסערער יידישע יוגנט אין שטעטל. מיר האָבן באַשלאָסן דעם גאַנצן אינוועטאַר און די ביבליאָטעק פון עטלעכע הונדערט ביכער, פון הויכער ליטעראַרישער קוואַליטעט, איבערגעבן דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. דערמיט איז פאַרענדיקט געוואָרן דער גע־וואַגטער פּרוּוו אויפצושטעלן אַן אומפּאַרטייאישע אָרגאַניזאַציע, אַפילו ווען זי האָט זיך פאַרנומען מיט בלויז קולטור־פּראָבלעמען.

אַטענטאַט אויף לייזער מאַנדעלבוים

די קורצע, פאַרבליבענע צייט צום מיליטער־דינסט, האָבן אַ. ווישניאַ און איך אויסגענוצט אויף צו באַזוכן דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין, אָבער נישט באַטייליקט זיך אַקטיוו אין זיינע אַרבעטן. דער פאַראיין האָט אין יענער צייט זיך געפונען אין אַ קליין הייזל, ווו ס'איז אויך געווען די ווינונג פון פליישהאַקער־טשאַרני (פאָטער פון יעקב פליישהאַקער).

אין יאָר 1929 האָבן ווישניאַ און איך באַקומען אַ ידיעה קיין רעמבערטאָוו, ווו מיר האָבן געדינט אין פּוילישן מיליטער, אַז אויף לייזער מאַנדעלבוים* האָט אַ יונגערמאַן מיטן צונאָמען „איע" אויסגעפירט אַן אַטענטאַט. ער האָט אויף אים געשאָסן 3 מאָל, אָבער אים נישט דערהרגעט. מאַנדעלבוים איז אָפּגעקומען מיט לייכטע וווּנדן. דאָס איז פאָרגעקומען אין אַ יאַריד־טאָג, מאָנטיק, ווען טויזנטער פּויערים זענען געקומען אין שטעטל פאַרקויפן און קויפן, ווי אויך גוט זיך אָנשיכורן. נאָך דעם פאַל, האָט לייזער מאַנדעלבוים שוין אָפן געטאָן די מלאכה פון מסר'ן און דערפירט דערצו, אַז אַקטיווע און פּאַסיווע קאָמוניסטן, און אַפילו גאָט די נשמה שולדיקע יידן, זענען איינגעזעצט געוואָרן אין תפיסה. אין שטעטל איז ווידער געוואָרן אַ בהלה, מ'האָט געגומען לויפן — ווער קיין וואַרשע, ווער קיין בראַזיל אָדער קובא. די בעסטע און טיכטיקסטע טוערס זענען ווי פאַרשווונדן. אייניקע איז געלונגען צו בלייבן אין קאָנ־ספּיראַציע, אָבער דאָס געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן איז געוואָרן אָפּגעווישט. פּוסט און אומעטיק איז געוואָרן אין אָפּאָלע, מיטן אונטערגאַנג פון צוויי וויכטיקע יידישע אַרבעטער־אינסטיטוציעס.

---

* לייזער מאַנדעלבוים איז דורכן צענטראַל־קאָמיטעט פון „בונד" באַזייטיקט געוואָרן פון דער פּאַרטיי פאַר זיין צוזאַמענאַרבעטן מיט דער פּאָליציי.

זכרונות פון „גורדוניה"

יוסף קארפעל / רמת־גן

אויך אין אָפּאָלע האָט אין די דרייסיקער יאָרן עקזיסטירט אַ „תרבות"־שול, ווו די אונטעריכט־ און לערן־שפּראַך איז געווען העברעיש. אָבער נישט יעדער יידיש קינד האָט געהאַט די מעגלעכקייט דאָרט צו לערנען. געווען דערצו זענען צוויי ערנסטע סיבות: ערשטנס, דער שכר־לימוד אין דער דאָזיקער שול איז געווען אַ גאַנץ באַדייטנדיקער און נישט יעדער טאַטע־מאַמע האָבן זיך געקענט דערלויבן צו צאָלן געלט אויף צו לערנען די קינדער, בפרט נאָך, אַז די אָבליגאַטאָרישע פּוילישע פאָלקס־שול (די א. ג. „פּאָווישעכנע") איז געווען אַן אומזיסטע; צווייטנס, האָבן אַ סך עלטערן אין שטעטל, מחמת זייער פרומקייט, בכלל ניט געוואָלט שיקן זייערע קינדער לערנען אין וועלכער ס'איז שול, ווו מ'איז געזעסן מיטן בלויזן קאָפּ, דערצו נאָך יינגלעך מיט מיידלעך צוזאַמען. נאָך עפּעס: טאַטע־מאַמע איז נישט געגאַנגען שטאַרק אין לעבן, אַז די קינדער זאָלן לערנען העברעיש.

פון דעסטוועגן האָט די „תרבות"־שול עקזיסטירט און געפירט איר אַרבעט, הגם די צאָל קינדער איז נישט געווען קיין גרויסע. אין יענע יאָרן האָבן אין שטעטל שוין געווירקט אייניקע ציוניסטישע פּאַרטייען, ווי „מזרחי", אַלגעמיינע ציוניסטן און

אַ גרופּע „גורדוניסטן" מיטן לערער אין דער תרבות־שול און אין דער פּוילישער שול, ה. ווערבא ז"ל, בעת אַ געלט־זאַמלונג לטובת גאולת הארץ.

קבוצת חברים מ„גורדוניה" עם המורה בבתי־ספר „תרבות" והפולני־ממלכתי, ה. ווערבה, בעת איסוף תרומות למען גאולת הארץ.

אַנדערע און די מיטגלידער פון די דאָזיקע אָרגאַניזאַציעס האָבן געוואָלט געבן זייערע קינדער אַ נאַציאָנאַלע און ארץ־ישראלדיקע דערציונג און פאַרשטאַנען, אַז דאָס קאָן דערגרייכט ווערן נאָר אין דער „תרבות"־שול.

איך געדענק די ברידער גאָלדבוים, גאָלדוואַסער, גאָלדזאַמד, גרעצקי, קלאָצ־הענדלער, פרידמאַן, גאָלדרייך א"א, וואָס זענען געווען אַקטיוו אין די ציוניסטישע רייען און אַלץ געטאָן, אַז נישט נאָר אָפּאָלע זאָל פאַרמאָגן אַן אייגענע העברעישע שול, נאָר אַז אויך די יוגנט זאָל האָבן אירע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס ווו צו פאַר־ברענגען, לערנען און גרייטן זיך עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. אַ באַזונדערן פאַר־דינסט אויף דעם געביט האָט געהאַט שמשון ענגעל ז"ל, וואָס האָט, ליידער, נישט זוכה געווען אָנצוקוקן דאָס לאַנד. ער האָט חתונה געהאַט קיין קראָשניק און דאָרט פאַרבליבן. אויך יוסף ריכטענבערג ז"ל און אריה מעלער, צוזאַמען מיטן ערשטן, האָבן געהערט צו די דריי גרינדערס פון דער חלוצישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע א. נ. פון א. ד. גורדון — „גורדוניה".

די אַנטשטייונג פון דער דאָזיקער אָרגאַניזאַציע אין שטעטל, האָט ווי אויפ־געוועקט די יוגנט פון איר לעטאַרגישן שלאָף. די צאָל מיטגלידער האָלט אין איין שטייגן. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 14 אָדער 15 יאָר און צוזאַמען מיט מיין עלטערן ברודער לייביש ז"ל, זענען מיר אַוועק אין לאָקאַל פון „גורדוניה", כדי זיך צו פאַר־שרייבן ווי חברים. דער ערשטער קלוב פון דער אָרגאַניזאַציע האָט זיך טאַקע געפונען אין דער „תרבות"־שול. באַטאָג האָט מען געלערנט און אין די אָוונטן האָט גע־שפּרודלט מיט לעבן פון אַן ענטוזיאַסטישער און טרוימענדיקער יוגנט, וואָס האָט גע־שטרעבט זיך אַרויסצורייסן פון די אָרעמע, ענגע היימען און פאַרברענגען אין אַ געזעלשאַפט, שמועסן, דיסקוטירן, אויסהערן אַ רעפעראַט, כאַפּן אַ טענצל, דער עיקר — „האָראַ" און טאַקע זינגען לידער — ארץ־ישראלדיקע, פּוילישע און יידישע פאָלקס־לידער.

די דריי דערמאָנטע חברים האָבן, יעדער אויף זיין שטייגער, אָנגעפירט מיט די קרייזן און תמיד געהאַט צו דערציילן, אויף אַן אינטערעסאַנטן אופן, וועגן אַקטועלע געשעענישן אין ארץ־ישראל, אין פּוילן און אויף דער וועלט, נאָר דאָס אַלץ באַ־לייכטן און אַנאַליזירן אין גייסט פון דער חלוצישער אָרגאַניזאַציע „גורדוניה". איך האָב באַלאַנגט צו דער קבוצה מיט וועלכער ס'האָט אָנגעפירט יוסף ריכטענבערג ז"ל; מיין ברודער לייביש האָט געהערט צו דער קבוצה פון לייבעלע מעלער און בראש פון דער דריטער קבוצה איז געשטאַנען שמשון ענגעל ז"ל. צו די לעצטע האָבן געהערט די עלטערע חברים.

יעדער שבת נאָכמיטאָג איז פאָרגעקומען אַ פאָרלעזונג מיט דיסקוסיעס, אין וועל־כע עס האָבן אָנטייל גענומען יוגנטלעכע פון אַלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. אויסער די דריי דערמאָנטע חברים, געדענק איך ווי רעפערענטן אויך וואָלף ווערבער, נחמן גרעצקי, לייבל גאָלדבוים און אַנדערע. באַזונדערס איינדרוקספול איז אויסגעפאַלן דער עונג שבת יעדן פרייטיק־צו־נאַכטס.

זייער געלונגען איז אַדורכגעפירט געוואָרן די אַקאַדעמיע צום אָנדענק פון א. ד. גורדון, אין טאָג פון כ"ד בשבט. די צוגרייטונגען גופא האָבן שוין געשאַפן שפּאַנונג,

חברים מ„גורדוניה" רוקדים „הורה" ● חברים פון „גורדוניה" טאַנצן אַ „האָראַ"

עס שטייען, פון רעכטס: דוד נייטאַן, תנחום אייזנשטאַט, לייביש קאַרפּעל, משהקע שענקער.....
דב, אריה מעלער, בערל ווייסמאַן, זיסל נודעלמאַן, שימשאָוויטש.

אינטערעס און געגעבן באַשעפטיקונג דעם רוב מיטגלידער. דער פּראָגראַם האָט פאָרויס־געזען אַן אויפטריט פון כאָר, דעקלאַמאַציעס און רעציטאַציעס. אַ באַזונדערן איינ־דרוק האָט געמאַכט דאָס סאָלאָ־געזאַנג פון באַשע כץ —

„איך וואָלט וועלן מיין חופה זאָל ווערן געשטעלט
אין עמק השרון, אין אַ לייוונטן געצעלט.
די עדות זאָלן זיין דער הימל דער בלויער
און די ערד וועלכע ס׳אַקערט דער יידישער פויער...

(אַז באַשע האָט מיט אַ צייט צוריק באַזוכט דאָס לאַנד, האָבן מיר באַזוכט די קבוצה משמר השרון, ווו עס האָט געלעבט אונדזער חבר לייבעלע מעלער — און זיך דערמאָנט דאָס ליד, וועלכע זי האָט געזונגען אין אָפּאָלע).

ליידער, אַ גאָר קליינע צאָל האָט זוכה געווען צו פאַרווירקלעכן זייער טרוים און קומען אין לאַנד. אין יענע יאָרן האָט די ענגלישע מאַנדאַטאַרן־מאַכט שטאַרק באַגרענצט די צאָל סערטיפיקאַטן (אַריינפאָר־דערלויבענישן) קיין ארץ־ישראל און טויזנטער יוגנט־לעכע האָבן געוואַרט אויפן „פּאַפּירל", וואָס איז מיט אַזאַ קמצנות צוגעשטעלט געוואָרן דורך די ענגלענדער. אויסער דעם, אויף באַשטעטיקט צו ווערן ווי אַ קאַנדידאַט עולה צו זיין, האָט מען געמוזט אַדורכמאַכן די הכשרה, ד. ה. אַ ספּעציעלע צוגרייטונג פון אַרבעטן אין דער פרעמד ביי פאַרשידענע פיזישע, שווערע און שוואַרצע אַרבעטן, כדי

זיין גרייט צום חלוצישן לעבן אין ארץ־ישראל. נישט יעדע טאַטע־מאַמע זענען גרייט געווען צו שיידן זיך מיט זייער זון אָדער טאָכטער אויף אַ יאָר צי אַ האַלבס און אַוועק־לאָזן דאָס קינד אין דער פרעמד, דערצו נאָך — אויף שווערע אַרבעט.

איך דערמאָן זיך, אַז אייניקע יוגנטלעכע פון אָפּאָלע האָבן יאָ אַדורכגעמאַכט די הכשרה: לייבעלע מעלער, יוסף ריכטענבערג און נאָך עטלעכע, וואָס האָבן נישט זוכה געווען צו באַקומען דעם סערטיפיקאַט, אַפילו נאָך דער הכשרה.

עטלעכע יאָר פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט פּסח פוקס געגרינדעט אין שטעטל די „החלוץ"־אָרגאַניזאַציע, אין וועלכער ס'האָט זיך אָנגעשלאָסן אַ גרעסערע צאָל יוגנטלעכע. (פּסח פוקס איז געפאַלן אין באַפרייונגס־קריג אין יאָר 1948, בעת די שלאַכטן אַרום בית נאַבאַללאַ). פאַרשטייט זיך, אַז אויך די רעוויזיאָניס־טישע אָרגאַניזאַציע האָט געהאַט איר אָפּטיילונג אין אָפּאָלע. אָנגעפירט מיט איר האָט יצחק ווייץ, ביז זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

אין שטעטל האָט מען געשמועסט, אַז „גורדוניה" איז געווען די שטאַרקסטע יוגנט־אָרגאַניזאַציע. וואָס איך ווייס יאָ, אַז איר השפעה איז געווען אַן אָנגעזעענע, אַז די יוגנטלעכע וואָס האָבן זיך פאַרבינדן מיט „גורדוניה", זענען געווען דורכגענומען מיטן עכטן חלוצישן גייסט און אידעאַליזם און מיט זייער גאַנצן וועזן געשטרעבט עולה צו זיין. צום באַדויערן, האָט די צווייטע וועלט־מלחמה צונישט געמאַכט אַלע זייערע שיינע פּלענער און טרוימען...

אָפּאָלע — אַ טרייע אָפּשפּיגלונג פון די פאַרשניטענע יידישע שטעטלעך

משה גאָרדאָן / בת־ים

אויף צו שילדערן מיין געבוירן־אָרט, דאָס שטעטל אָפּאָלע, וועל איך זיך מוזן פאַרלאָזן אויף דעם זכרון פון די פריע קינדער־יאָרן, ווייל דער גורל האָט געוואָלט, אַז איך זאָל צוזאַמען מיט פיל יוגנטלעכע ווערן אָפּגעריסן פון שטעטל, אין מיטן פון די צוואַנציקער יאָרן.

דער יונגער דור האָט אין יענער תקופה ווי פאַרלוירן זיין אָנשפּאַר און דערפאַר זיך געריסן אין דער גרויסער וועלט, אויך צוליב דעם, וואָס די אַרבעט־מעגלעכקייטן אין אָפּאָלע זענען געווען באַגרענעצטע און אַפילו אַזעלכע טראַדיציאָנעלע יידישע באַשעפטיקונגען, ווי האַנדל און האַנטווערקעריי, האָבן נישט געזיכערט קיין פּרנסה.

די רעגירונג פון דעם נאָר וואָס אויפגעקומענעם, באַפרייטן פּוילן, האָט נישט געצערטלט צופיל די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן בכלל און די יידישע באַפעלקערונג — בפרט. די עקאָנאָמישע פּאָזיציעס ווערן צעטרייסלט, שוין אָפּגערעדט פון די פּאָליטישע

רדיפות און דיסקרימינאַציעס. אויך דאָס טראַדיציאָנעלע און רעליגיעזע לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג הייבט זיך אָן ענדערן, אונטערן איינפלוס פון די נייע ווינטן וועלכע האָבן זיך אַריינגעריסן אין יידישע היימען, ווייל אונדזער יוגנט האָט זיך אָנגע־שטעקט מיט די אויפגעקומענע אידעאָלאָגיעס.

אין אַפּאָלע זענען געווען פאַרטראָטן אַלע פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס פון יענער תקופה: ציוניסטן און קאָמוניסטן, רעליגיעזע און סאָציאַליסטן. די אַלע האָבן זיך קעגנ־זייטיק באַקעמפט מיט אַ סך פאַרביסנקייט. עס שטרייטן אויך צווישן זיך די חסידים־שטיבלעך, ווייל יעדער שטיבל האָט געהאַלטן פון זייער רבין. אויך די יידישע יוגנט האָט געברויזט מיט אידעאַלן. איך דערמאָן זיך די בילדער פון געזעגענען חלוצים וואָס זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל, ווי זיי ווערן באַגלייט צום באַן מיט ברענענדיקע פאַקלען, געזאַנג און טענץ.

אין קליינעם שטעטל זענען די אידעישע שטרייטן געווען די זעלבע ווי אין די גרויסע שטעט, נאָר מיט מער תמימותדיקייט און פאַנאַטיזם. עס האָט זיך גערודערט מיט דיסקוסיעס, פאַרלעזונגען, קולטור־אונטערנעמונגען. די אַרטיקע רבנים זענען גע־גאַנגען אויף קידוש השם, כדי נישט דערלאָזן מחלל שבת זיין. די פאַרשידענע אָרגאַ־ניזאַציעס פירן צווישן זיך אַ העפטיקן קאַמף פאַר השפעה אויפן יוגנטלעכן, וואָס הערט נישט אויף זוכן דעם אמת אין אַלע באַוועגונגען, כדי געבן דעם יידישן לעבן אַ נייעם פאָרם און אינהאַלט.

עס ווערן געשאַפן ביבליאָטעקן, אַ דראַמאַטישער קרייז און דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן שפּרודלט מיט אַקטיוויטעט און איניציאַטיוו. היינט מעגן מיר זאָגן, אַז דער אויפקום פון דער יידישער מדינה, איז אָן שום ספק אַ פּראָדוקט פון דעם העראָישן געראַנגל, וועלכן עס האָט געפירט דאָס פּוילישע יידנטום — דער קרבן פון די היטלעריסטישע רציחות.

ס'איז נאָך נישט אָפּגעשאַצט געוואָרן, מיט דער פולער ערנסטקייט און אחריות, דעם קאָלאָסאַלן צושטייער און אויפטוען פונעם פּוילישן יידנטום — און פון די יידישע שטעטלעך אין מזרח־אייראָפּע. אָן שום ספק, אַז אונדזער אָפּאָלע איז געווען אַ טרייע אָפּשפּיגלונג פון יענע אומגעקומענע יידישע ישובים אין פאַרמלחמהדיקן פּוילן.

אַ גרופּע חברים פון די אַלגעמיינע ציוניסטן ● קבוצת חברים מהציונים הכלליים.
עס שטייען פון רעכטס, אויבן — עומדים מימין, למעלה: אברהם אייזנטל, ברקו שניידר, לייבל גולדבוים, מיכאל ווינמן, לייזר מונקה, יששכר צוקר. עס זיצן — ישבים: מנשה וויסמן, שמילקה זילברבלום, שמשון אנגל, מנשה פרייטאג, משה'לה גורדון, שלמה גולדווסר, נפתלי כץ.

די רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע און בית"ר (1933) ● ברית הצה"ר ובית"ר (1933)

מיין שטעטעלע אַפּאַלע

ס. פרייליך / ניו־יאָרק

הגם פיל יאָרן זענען פאַרגאַנגען,
דאָך טו איך זיך שטענדיק דערמאָנען
פון דעם אָרט וווּ מיין ווּיגעלע איז געשטאַנען.
וווּ מיין קינדהייט, מיין יוגנט פאַרבראַכט,
מיט שטיפערישע, זאָרגלאָזע טעג און נעכט,
וווּ כ׳האָב פאַרבראַכט מיינע יוגנט־טעג,
איידער אויסגעוואַנדערט דעם לאַנגן וועג...
און די אויגן ווערן נאַס,
דאָס האַרץ פול מיט ווייַ,
הגם כ׳האָב דאָרט ניט מער
ווי „בערגלעך״ צוויי...

זוילט זיך מיר מיין שטעטעלע ווען ס׳איז זעה,
דאַרף עס ביי מיר לאַנג ניט געשען.
ס׳דאַרף ניט געמען קיין וואָכן, קיין טעג —
אין אַ פּאָר מינוט בין איך אַריבער דעם וועג.

אָט שטיי איך אויפן מאַרק, די געוועלבער אַרום,
מיט געסלעך, הינטערגעסלעך צעוואָרפן אומעטום.
דער מאַרק ברוקירט, אין דערמיט אַ פּלומפּ,
אין די זייטיקע געסלעך — אַ בלאָטע, אַ זומפּ.

נאָך אַ רעגן געשפּרונגען אויף די שטיינער,
געמוזט זיך היטן, ס׳זאָל ניט אַנטקעגן קומען קיינער.
ווען ניט — איבער די קני אַריין אין בלאָטע,
אויסגעשמירט די הויזן, צי די אַטלאַסענע קאַפּאָטע.

די „ניי־שטאָט״ — אַ גאַס כמעט ווי אָפּגעזונדערט.
דאָרטן ווּוינען די „אַפּאַלער פירהונדערט״.
אַ פּאָר קאַמעניצעס געמויערט, מיט באַלקאָנען באַפּוצט,
אויך דער ברוק איז ריין, אַמאָל מיט וואַסער באַשפּריצט.

אין איין ראָג די אַפּטייק, ביימער אַרום פאַרפלאַנצט,
דורך די פענצטער די פלעשלעך פינקלען מיט גלאַנץ.
אין צווייטן ראָג דער קלויסטער, שטאַלץ פאַריסן אַרויף,
ווען אַ פייער אין שטעטל, וועקן זיינע גלעקער פון שלאָף.

העכער אויפן בערגל — די קאַזאַרמעס, ס׳קאַנציליאַר שטייט
ווו מען זעצט איין אַ מענטש וואָס אַ זינד באַגייט.
איך זע די „פּראָפּינאַציע״ אין מאַרק אין מיטן,
איך זע אַלע מענטשן, זייער פירונג און זיטן.

אַט בין איך אין שול־געסל, ווו צו אַ חופּה מען פירט,
כ׳זע דאָס דעכל ביים וואַנט, אַן עדות וואָס אַמאָל האָט פּאַסירט.
„אַמאָל, גאַנץ לאַנג, חתן־כלה אונטער דער חופּה געשטאַנען,
זענען, נאָכן ,הרי את׳ ביידנס נשמות אויסגעגאַנגען.
האָט מען זיי ביידע אויפן אָרט צו קבורה געבראַכט״.
הייליקע נשמות — זייער ליבע ניט פאַרשוואַכט...

אַ דעכל ביים שול־וואַנט געבויט פון עק צו עק,
ווו די פרויען אין תשעה באב וואַרפן קנאַבל אַוועק.
אַט בין איך אין שול און קוק זיך אַרום —
באַטראַכט די בילדער, אויסגעמאָלענע אומעטום:

פייגל, חיות, פידלען אויף די ווענט,
אין דער הייך אַ הימל, לבנה, שטערן — אַלץ פינקלט, בלענדט.
די ווייבערישע שיל מיט פאַרהאַנגלעך פאַרהאַנגען,
אַ זינדיקער בליק, חלילה, זאָל מען ניט דערלאַנגען...

איך זע פאַר זיך דעם עמוד, כ׳דערמאָן זיך פון אַמאָל,
ווי כ׳האָב אונטערגעהאַלפן דעם טאַטן בעטן פאַר קהל.
און איך פאַרלאָז די שיל מיט שרעק און פאַרדאַכט:
מעגלעך פאַרבליבן דאָרט אַ מת וואָס האָט געדאַוונט ביינאַכט...
איך גיי מיר אַריין אין די בתי־מדרשים צוויי,
וואָס „חסידיש״ און „פּראָסט״ געריפן האָט מען זיי.
אין „פּראָסטן״ געדאַוונט שבתים, יום־טובים, באַטאָג און ביינאַכט.
דאָרט האָבן אויך די פרויען דאָס דאַוונען מיטגעמאַכט.

דאָרט האָט מתפלל געווען דער פּראָסטער נאַראַך,
וואָס האָט אַן שאַקלען זיך, אַן שרייען, געבעטן צו גאָט.
נאָר אַלע שבת איז מלך שוסטער מיט בעלי־מלאכות ביים טיש אַרום
געזעסן און מיט מדרש רבא האָט אָפּגעקלונגען זיין שטום.

אין „חסידישן״ האָבן שוין די פני געדאַוונט:
רער רב, דער שוחט, מענטשן וואָס אין תורה באַהאַוונט.
געווען אַ מזרח־ און מעריב־וואַנט,
ווו יעדער איז געזעסן לויט זיין שטאַנד.

פיל ספרים אויף די פּאַליצעס אויסגעשטעלט
און ס׳האָבן טאַקע קיין לערנערס אויך ניט געפעלט.
געלערנט האָט מען דאָרט יעדן טאָג אין וואָך —
די קלינגענדיקע שטימען הער איך נאָך...

זענען זיך געזעסן בחורים, אין יאָרן און אין מעמד פאַרשידן,
אויך יונגעלייט און עלטערע יידן.
פון גאַנץ פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט,
אויפן האַרטן באַנק ביים לאַנגן טיש פאַרבראַכט.

געביסן די ליפּן, געקנייטשט דעם שטערן,
ווען אַ שטיקל גמרא מ׳האָט ניט געקענט אויפקלערן.
געווען אויך בית־המדרשניקעס, כ׳וויל ניט דערמאָנען קיין נעמען,
ווייל איצט פרומע יידן, מעגלעך זיי וועלן זיך שעמען.

געזעסן ביים „קלעזמער־טישל״, ביים מזרח־וואַנט, אויבנאָן,
מיט שטייפע קאָלנערס און שניפּסלעך אָנגעטאָן,
געשאָקלט זיך איבער די גמראס, געזונגען בלויז דעם ניגון,
נאָר בגניבה געלייענט די בריוו, וועלכע מ׳האָט פון די בתולות געקריגן.

מ׳האָט אויך געלערנט תנ״ך, די „הצפירה״ געלייענט —
דאָס זענען אונדזערע משכילים געווען...
און אַלע צוזאַמען, ווי אין כאָר געזונגען,
אָבער אויך אַמאָל איבער טיש און בענק געשפּרונגען.

צי אַמאָל אין אַ דאָנערשטיק, שפּעט ביינאַכט,
אויסגעקלאַפּט אויפן שולחן, ווי אַ „קאָליע״ מאַכט.
נאָר צווישן מנחה־מעריב — אַן אמתער יאַריד,
עס האָט ווי אין אַ קעסל געקאָכט און געזידט.

די לופט אַ געדיכטע פונעם סיגאַרעטן־רויך,
אסיפות, מחלוקת און קלעפּ אַמאָל אויך.
גערעדט, געשמועסט און רעדלעך צעשטעלט,
האַנדל, פּאָליטיק — וואָס נאָר אין דער וועלט.

צי אַמאָל אַ בעל־דרשן מיט אַ צינגל אַ שאַרפן,
האָט דעם שטעטל זינד געטאָן פאַרוואַרפן,
געשטראָפט מיט גהינום, מיט פייער און שווערד —
און דער עולם האָט שטיל דעם מוסר געהערט.

נאָר די באַנדע קונדסים, די חברה ב״כ *.
זיי האָבן אין זינען זייער זאַך:
שטיפן און לאַכן, אונטערן אויוון זיך שלאָגן
(אויך די פּאַפּיראַסניקעס זייערע סיגאַרעטן אַרומטראָגן) . . .
און אויך איך זע יעדער שטוב, יעדע גאַס.
פאַרשידענע מענטשן, זייער טרויער און שפּאַס.
דער רוב פון זיי האָט צונעמען געהאַט
און אויסרעכענען אימלעכן וואָלט ניט געשאַדט:

ישראל טשאַרנעס, לייב און דוד פיארנעס;
מאָטל דאָעס, טוביה דער מאָלער.
לייבל דער רויטער, הערשעלע דער טויטער;
רפאל באַבע, לייביש מאַבע;
אהרעלע בראַק, י... טשוזאַק;
נחמן קרופּניק, בערל דופניק;
לייזער חוקר, נ. הויקער;
פ. חאַדיק, עטל ספּאַדיק —

און איר זייט נאָך נישט פאַרטיק,
ווייל ווו איז פּיניע שלייען, יחיאל טאַנץ,
איטשעלע יאַפּאַנטשיק און הערשל באַרטיק.
האָט מען געוואָלט טאָן עמעצן צו להכעיס
און ניט אַרויסזאָגן ווי משהלע־פּישל־נעכעס,
האָט מען געקענט קלערן נעכטן און היינט,
האָט מען ניט געוווּסט וועמען מען מיינט.

אויך טו איך זיך אייניקע טיפּן דערמאָנען,
וואָס זענען שוין מיט אונדז נישט פאַראַנען:
משהלע שמש, וואָס סיי שבת סיי תמוז,
פלעגט אָן מורא, קלאַפּן אין לאָדן און רופן צו עבודת הבורא.

שפּעט ביינאַכט וועקן צו סליחות.
האָט זיך אַ מת, חלילה, געמאַכט, האָט ער אויך דערפילט זיין שליחות.
אין לאָדן צי אין טויער געטאָן צוויי קלעפּ —
באַלד האָבן זיך געעפנט פענצטער, אַרויסגעשטעקט קעפּ.

---

* באַרקע כאַפּערס.

און יעדער האָט געפּרעגט נייגעריק: ר׳ משהלע, ווער? ווער?
און ער האָט וועג אַנגעלייגט, יעדן ענטפערן איז אים ניט געווען שווער.
(די יינגלעך אין די בעטן האָבן געטאַנצט פאַר פרייד,
געדענקט אַז זייער רבי, גאָט באַהיט!) —
אַך, וועט דאָס זיין אַ גליקלעכע צייט,
אַ פאַר טעג פון חדר זיך אויסגערוט...

און הינדעלע די גבאיטע, זאָל זיין אַ מלין יושר,
איז ווער געשטאַרבן, אַן אַרעמאַן צי אַן עושר,
פלעגט זי באַלד זיין אין הויז, צי אויפן „גוטן אָרט"
און ברעכן הערצער מיט הימלען דאַרט.

זי איז פשוט געווען אַ צווייטע מוטער רחל,
געבעטן, געשריען צום כביכול,
די הייליקע נשמה זאָל האָבן אַן עליה
און פאַר די אלמנות און יתומים — אויך אַ ישועה.

פלעגט קומען אַ שבת צי ימים נוראים
בעטן פאַר די פושעים און רשעים.
אַ האַלבע שיל ווייבער אַרום זיך
און בעטן: „גאָט, זאָל שוין קומען משיח!"

און ווען אַ שבת צי יום־טוב געקומען,
האָט נחת און פרייד מיין שטעטל אַרומגענומען.
פרייטיק פאַרנאַכט, ווען נאָך גרויסער טאָג טוט זיין,
רופט יחיאל שאַבעלע־מאַכער אין שיל אַריין.

פאַרהאַקט גיך די געוועלבלעך, די שטעלעכלעך צענומען:
„שנעלער, שנעלער, דער שבת איז געקומען!"
די טאַטעס איילן פון מרחץ, די יינגלעך ביי דער זייט,
די מאַמעס און טעכטער אין די שטובן די טישן געגרייט.

די לאָמפּן און גלעזלעך גערייניקט, געפּוצט,
די געוואַשענע פּאַדלאָגע מיט זאַמד באַשיט.
אויפן טיש — ליכט, ווין און חלות שיין געפלאָכטן,
פיש און עוף, פריש — היינט געשאַכטן.

די טאַטעס אין שטריימלעך, צי סאַמעטענע קאַשקעטן,
די פיאות אויסגעקרייזלט, די בערד געגלעטע.

פון שיל צי בית־המדרש אַן אורח געבראַכט —
און הויך אויפן קול קידוש געמאַכט.

איבערן שטעטל האָט זיך געהערט אַ געזאַנג און אַ זאָגן
און אין דער לופט האָבן ריחות פון גוטע מאכלים זיך געטראָגן.
שבת נאָכן עסן, פאַרהערן די קינדער איינער דעם צווייטן,
געטיילט שבת־אויבסט: אַן עפּל, באַרן, לויט די ווערטן.

נאָכן עסן און די זמירות געכאַפּט אַ שלאָף,
שפּעטער געפירט אין בית־המדרש מחלוקתן וועגן שוחט צי רב,
אָדער אַרומגערעדט בעל־ביתישקייט פון דער שטאָט:
מען דאַרף פאַריכטן דעם הקדש, צי די באָד.

און די מאַמעס — אין די שענסטע קופּקעס און קלייד,
די פּנימער שטראַלן פון גליק און פרייד.
„ברכי נפשי" צי תהילים געזאָגט,
אָדער ביים טייטש־חומש געוויינט, געקלאָגט...

צי גאָר אין דרויסן מיט שכנים געזעסן,
געשמועסט וועגן קאָכן, באַקן און עסן.
און די שיינע, האַרציקע מיידלעך,
האָבן שפּאַצירט אין אויסגעפּרעסטע קליידלעך. —

מיט ווייסע פאַרטעכלעך, פון אונטן אַ קניפּ,
שיין, באַחנט, אַן פּודער צי פאַרב אויף דער ליפּ.
די האָר אויסגעוואַשן, מיט צעפּלעך פאַרקעמט,
און ווי גאָר אַ בחור דערזען — האָט מען זיך פאַרויטלט, פאַרשעמט...

גאָר דאָס מיינט ניט, חלילה, מ'איז געווען פאַרשלאָפן —
אויך מיט אַ בחור האָט מען זיך אַמאָל געטראָפן...
און די בחורים, ווי די ווילע יונגען,
זענען ניט געווען געשלאָסן מיט אייזערנע רינגען.

פריינד, חברים און קאַלעגן,
האָבן צוזאַמען פאַרברענגט אויף פאַרשידענע וועגן.
געטרונקען ביר, שנאַפּסן און וויין
און ווען מ'פלעגט שוין אויפגעלייגט זיין —

איז מען אַרויס אין גאַס שפּאַצירן.
פּאַרלעך פלעגן אונטער די אַרעמס זיך פירן.
קעשענעס פול מיט נים, צי באַגיקערן,
דאָס קנאַקן האָט אין שטעטל זיך געלאָזט הערן.

געזונגען מ׳האָט לידער פון פרייד און גליק,
אַרויסמאַרשירט פון שטעטל, צום גרינעם בריק.
נאָר וואָס מ׳האָט דאָרט געטאָן, וויל איך ניט זאָגן —
מיין קערפּער איז צו שוואַך די קלעפּ דערפאַר צו פאַרטראָגן...

אַזוי זע איך מיין שטעטעלע מיט די מענטשן צוגלייך.
אַרום די פעלדער, וועלדער, לאַדזשינקעס און טייך.
אָבער ליידער, איך זע מיין שטעטל בלויז אין געדאַנק —
אַך, ווילט זיך טרעטן אויף איר ערד, נאָך יאָרן לאַנג!

***

פאַרשווונדן די יאָרן, פאַרעלטערט — אַ שרעק!
מיין היימאַט, מיין יוגנט — אַלץ איז אַוועק...

ערשטע פאַרוואַלטונג פון דער „בית יעקב" שול פאַר מיידלעך. עס שטייען פון רעכטס: שרה פריד, טאַטשע שענקער, רחלע ראַלניק, האָדיס ענדער, לייטשע קראַנענבלאַט. עס זיצן: שרה שענקער־זינגער, יוכבד ריכטער, ברכה דוזמאַן, די לערערין שרה שענירער פון קראַקע, טעמטשע ווייגמאַן־ראַלניק, אסתר מאַקאַטאָווסקי.

הועד הראשון של בית־ספר דתי לבנות „בית יעקב"

2

דער אומקום פון שטעטל

דער דאָך פון שול

דאָס בעטאָן אין אַפּאַלץ אין דער אַלטשטאָט

דער יסורים־וועג אין די מלחמה־יאָרן

חיהלע פרעטער (לעווין) / קרית אתא

אַ לאַנגע צייט פאַרן 1־טן סעפּטעמבער 1939, האָט מען געשמועסט, אַז עס וועט אויסברעכן אַ מלחמה, ווייל היטלער־דייטשלאַנד האָט גאָרנישט אויסבאַהאַלטן אירע אַגרעסיע־פּלענער לגבי פּוילן. נאָך איידער טשעמבערליין האָט מסכים געווען אין מינכען איבערצוגעבן דייטשלאַנד דאָס סודעטן־לאַנד און צעטיילן טשעכאָסלאָוואַקיי, האָבן פון בערלין זיך געהערט פאָדערונגען וועגן דאַנציק, הגם די באַציִונגען צווישן ביידע לענדער זענען געווען גאַנץ פריינדלעכע. יענעם פרייטיקדיקן טאָג לאָזט זיך נישט פאַרגעסן, ווען ס׳איז באַוווּסט געוואָרן דער דייטשער איבערפאַל אויף פּוילן און אין לאַנד איז דערקלערט געוואָרן די אַלגעמיינע מאָביליזאַציע. אין פאַרלויף פון שעהן האָט די דייטשע „ווערמאַכט" באַוויזן אַריינצודרינגען טיף אויף דער פּוילישער טעריטאָריע.

אין שטעטל פילט זיך גוט די מלחמה־פּאַניק און בהלה. אויפן מאַרק, ווו ס׳איז געווען דער מאָביליזאַציע־פּונקט, הערן זיך ספּאַזמאַטישע געוויינען פון די מאַמעס און פרויען וואָס האָבן באַגלייט די מענער וועלכע מ׳האָט גערופן צום געווער, האַרצרייסנדיקע געזעגענונג־בילדער צווישן טאַטעס און קינדער האָבן געקענט רירן אַ שטיין.

צווישן די מאָביליזירטע זענען אויך פאַראַן מיינע פעטערס, טאַטעס פון קינדער — מעכל און משהלע לעווין, פאַרהייראַטע צו מלכלה לוקסענבורג און רחלע יודקעוויטש.

די ערשטע וואָך פון דער מלחמה איז אַדורך רואיק אין שטעטל, אָבער די שרעק פאַרן מאָרגנדיקן טאָג האָט נישט אויפגעהערט. דער פּוילישער האַרבסט, מיט זיינע פעלדער מיט צייטיקע תבואות און די צייטיקע פּירות אין די סעדער, האָט זיך מיט גאָרנישט אונטערשיידעט פון די פריערדיקע האַרבסטן. נאָר די טויזנטער פּליטים וואָס אַנטלויפן פון מערב פּוילן און ציען אויף מזרח, פאַרבייגייענדיק אויך אָפּאָלע, זאָגן אָבער אָן, וואָס אויך אונדז דערוואַרט, ווייל דער שונא גייט דאָך כסדר פאָרויס. די פּליטים דערציילן, ווי אַזוי די דייטשישע לופט־פּיראַטן באַוואָרפן מיט באָמבעס אָדער באַשיסן מיט מאַשין־געווער, די מאַסן אַנטלאָפענע פון דער ציווילער, אומבאַוואָפנטער באַפעלקערונג, נישט שוינענדיק קיין פרויען, קינדער, אַלטע לייט. די שאָסייען זענען פול מיט טויטע און פאַרוווּנדעטע. דאָרט ווי דייטשן אָקופּירן אַן אָרט, באַצאָלן יידן אַ גאָר טייערן פּרייז: זיי ווערן באַרויבט פון דער פרייהייט און פון לעבן.

אין דער צווייטער העלפט סעפּטעמבער פאַרשפּרייט זיך אַ קלאַנג — און אין מלחמה־צייטן שפּייזט מען זיך דער עיקר פון קלאַנגען — אַז די לובלינער געגנט וועט גאָר פאַרנומען ווערן דורך דער רויטער אַרמיי, ביז דער ווייסל. אונדז ווערט פריילעכער אויפן האַרצן, אין גאַס באַווייזן זיך מענטשן מיט האָפערדיקע פּנימער. אַ טייל יוגנטלעכע באַשליסן אַפילו צו פאַרלאָזן אָפּאָלע, כדי אַנטקעגן גיין דער אָנקומענדיקער רויטער

אַרמיי. צווישן דער גרופּע געדענק איך דוד און שמואל שמייסער דער פּריזירער, משהלע לעווין, אייזיקס זון, מיין פריינד אַלתר וועבער און אַנדערע.

דערווייל באַווייזן זיך אין שטעטל פאַרמשפּטע יידישע קאָמוניסטן, וואָס האָבן זיך אַליין באַפרייט פון די תפיסות, אָדער אַרויסגעלאָזט געוואָרן פון די באָמבאַרדירטע, אָדער הפקר געלאָזענע תפיסות אין די ערטער, וועלכע די דייטשן האָבן אָקופּירט. אָבער נאָך דעם ווי עס ווערט אָפיציעל באַוווּסט, אַז די דעמאָרקאַציע־ליניע צווישן היטלער־דייטשלאַנד און סאָוויעט־רוסלאַנד וועט זיין דער טייך בוג, און נישט די ווייסל, לאָזן זיך אַוועק פיל יידישע יוגנטלעכע קיין מערב־אוקראַינע, צו די סאָוויעטן. אַ טייל פון זיי, ווי שמאי וואַסערמאַן און קונע זאַלצמאַן, זענען גלייך פון טורמע אַנטלאָפן צו די רוסן. מיין קוזין דוד קומט צוריק קיין אָפּאָלע. ווי אַ לאַנגיאָריקער אַקטיווער קאָמוניסט, האָט ער געגלויבט, אַז ער וועט אויפשטעלן אין שטעטל אַן אונטערערדישע גרופּע צו קעמפן קעגן די דייטשע פאַשיסטן. ער טרעפט אָבער נישט קיינעמען פון זיינע אַמאָליקע חברים, ווייל אַלע זענען זיך צעלאָפן.

געקומען איז ער אין שטעטל גלייך פון תפיסה, מיט געשוואָלענע פיס, אַ קראַנקער און צעבראָכענער, אָבער פול מיט קאַמפּס־לוסט. צו לויפן ווייטער האָבן אים ניט געסטייעט קיין כוחות. מען האָט אויך געשמועסט, אַז די וואָס זענען מיט אים געזעסן אין דער וואָנקער טורמע, האָבן אים דערציילט די זיי שוין באַקאַנטע אמתן פון דער סאָוויעטישער ווירקלעכקייט און עס האָט אים אַוודאי נישט געצויגן אַהין.

ערשט אַ יאָר נאָך דער באַפרייונג, אין 1946, האָב איך זיך דערוווּסט פון אַ פּוילי־שער פרוי אין אָפּאָלע, מאַרישאַ מיראָסלאַוו, וועגן דעם שרעקלעכן אומקום פון דוד ווייס. די דייטשע רוצחים האָבן אים צוגעבונדן צו אַ פערד, וואָס האָט אים געשלעפּט איבער די אָפּאָלער גאַסן און אין די הענט האָט ער געהאַלטן אַ טראַנספּאָראַנט:

„אַזוי וועלן אומקומען אַלע קאָמוניסטן!" — ביז ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה...

*

ווען אין שטעטל האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די דייטשן גרייטן זיך צו באָמבאַרדירן אָפּאָלע, האָבן פיל פאַמיליעס, אין גרויס איילעניש, פאַרלאָזט זייערע היימען און אַוועק זיך אויסבאַהאַלטן אין די אַרומיקע דערפער. שפּעטער, אַז מען האָט געהערט, אַז די דייטשן האָבן נישט באָמבאַרדירט, זענען אַלע צוריק געקומען.

אַ געוויסן פאַרטאָג האָבן מיר געהערט דאָס רוישן פון מאָטאָרן און פון מאָטאָציקלען. איך בין גיך אַרויס פון בעט, אַרויף אויפן בוידעם פון אונדזער ווינונג — מיר האָבן דאַן געוווינט אויף דער שוסטער־גאַס — ווו דורך אַ שפּאַרע האָט מען געקענט זען אַלץ וואָס עס קומט פאָר אין דער געגנט, ביז צום מאַרק. דעם לייטער האָב איך אַרויפגעצויגן אויפן בוידעם, אַז מען זאָל נישט קענען אַהין אַרויפגיין און אונדז דאָרט זוכן.

איך האָב געזען ווי די דייטשן זענען אַריין אין שטעטל, זיך אַוועקגעשטעלט אין מיטן מאַרק מיט זייערע מאָטאָציקלען און אויטאָס. אַ טייל פון זיי איז געבליבן שטיין אויף דער וואַך, און די אַנדערע האָבן זיך געוואַשן. אייניקע שעה שפּעטער האָט זיך אַלץ ווי נאָרמאַליזירט. די דייטשן האָבן געגעבן אַ באַפעל צו עפענען די געשעפטן

און פירן דעם האנדל נאָרמאַל. זיי אַליין האָבן פאַרקויפט אין די געשעפטן, געצאָלט, נישט געמאַכט קיין צרות אין אָנהייב. דאָס איז געווען די סיבה וואָס האָט פאַרבלענדט די אויגן און מען האָט נישט געזען די אמתע געפאַר וואָס אונדז דראָט. מען האָט געמיינט, אַז „דער טייוול איז נישט אַזוי שרעקלעך, ווי מען מאָלט אים".

נאָך אייניקע טעג פון שטילשטאַנד, האָבן זיי אָנגעהויבן אַרויסווייזן זייערע מער־דערישע, סאַדיסטישע מעטאָדן. זיי האָבן אַרויפגעלייגט קאָנטריבוציעס אויף די אָרעמע יידן, געפאָדערט בענזין, נאַפט, שפּייז, לעדער־אַרטיקלען אד"גל. דאָס אַלץ האָט מען געדאַרפט צושטעלן צו דער דייטשער קאָמענדאַנטור אין שטעטל. כדי צו באַווייזן, אַז זיי מיינען עס ערנסט, האָבן זיי באַלד גענומען אַ פּאָר צענדליק יידן ווי ערובניקעס (זאַקלאַדניקעס), געדראָט זיי צו דערשיסן, אויב די קאָנטריבוציע וועט נישט צוגע־שטעלט ווערן צום באַשטימטן טערמין. די פּאַניק און שרעק זענען געוואַקסן. ס'האָבן זיך אָרגאַניזירט אַ פּאָר אָנגעזעענע עסקנים פון שטעטל, וואָס האָבן געדאַרפט זאַמלען די געפאָדערטע אַרטיקלען ביי די אָרעמע, צעשראָקענע יידן און אַלץ צושטעלן די דייטשן.

די דייטשן האָבן נישט געוואַרט ביז מען וועט זיי ברענגען די אַרטיקלען, נאָר יעדן טאָג געכאַפּט נייע „זאַקלאַדניקעס", כדי צו פאַרגרעסערן די פּאַניק און דערמיט אויסאיבן אַ דרוק אויף די צעשראָקענע יידן. ווי איך געדענק, איז מיין פאָטער, רפאל לעווין, געווען צווישן די ערובניקעס. מען האָט זיי געהאַלטן פאַרשפּאַרט אין די אַמאָליקע רוסישע קאַזאַרמעס, וואָס האָבן זיך געפונען אין דעם וועלדל, ווי מען גייט צו דער „קאָלעיקע".

אין איינעם אַ טאָג האָב איך זיך אָנגענומען מיט מוט און בין געגאַנגען זען וואָס איז מיט מיין פאָטער, דעם „זאַקלאַדניק", און וואָס איז מיט די אַנדערע פאַר־כאַפּטע. איך האָב מיט זיך גענומען אַ ביסל עסן און אַוועק אין די קאַזאַרמעס. דאָרט האָב איך געזען, פון דער ווייטנס, ווי די יידן טראָגן ציגל, זעגן ביימער און טוען פאַרשידענע אַנדערע אַרבעטן. די דייטשן וואָס היטן זיי, האַלטן אין איין שיסן. אין אָנפאַנג האָב איך זיך שטאַרק דערשראָקן, אָבער שפּעטער האָב איך געזען, אַז די דייטשן שיסן אויף די פייגל אין וועלדל און ווילן אויך מיט זייערע שיסערייען אָנשרעקן די אַרבעטנדיקע יידן.

אַ פּאָר טעג שפּעטער, ווען מען האָט אויסגעפירט די פאָדערונגען פון די דייטשן, זענען אַלע יידן באַפרייט געוואָרן.

איין מאָל, אַ שבת אין דער פרי, זענען די דייטשן אַריין אין די בתי־מדרשים — אין חסידישן און אויך אין פּראָסטן, אַרויסגעטריבן אַלע יידן מיט די טליתים און געפאָדערט פון זיי, אַז זיי זאָלן טאַנצן אין מיטן מאַרק. ס'איז פונקט געווען נאָך אַ רעגן און אין מאַרק איז געווען אַ גרויסע בלאָטע. די דייטשן האָבן די יידן געשלאָגן און געצוווּנגען צו טאַנצן — און דערביי געשוירן די אומגליקלעכע יידן די בערד. דערנאָך האָבן זיי באַפוילן, אַז די יידן זאָלן אָפּרייניקן די גאַנצע בלאָטע אין מאַרק. מיין זיידע, מאיר לעווין, וועלכער איז געווען צווישן די יידן וואָס מען האָט געפּייניקט, געצוווּנגען טאַנצן און מ'האָט אויך אים אָפּגעשוירן די באָרד, איז פון יענעם טראַגישן

שבת מער פון שטוב נישט אַרויס. ער האָט זיך געשעמט צו ווייזן פאַר מענטשן אָן אַ באָרד.

ס׳זענען נאָך דעם געקומען שווערע, טרויעריקע טעג. איין טאָג ערגער פונעם צווייטן. די סאַדיסטישע רדיפות און פייניקונגען זענען געוואָרן שטאַרקער פון טאָג צו טאָג. דער באַפעל אָנצוטאָן די געלע לאַטע האָט מיר געעפנט די אויגן צו דערזען די געפאַר. דאָס כאַפּן יעדן טאָג יידן און שלאָגן זיי ברוטאַל, אָן שום סיבה, האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף דער יידישער באַפעלקערונג.

אין שטעטל האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן גרופּעס צום אַנטלויפן צו דער סאָוויעטישער גרענעץ. איך האָב געפּרוּווט ווירקן אויף מיינע עלטערן, אַז זיי זאָלן אַנטלויפן מיט מיר. אָבער אָן דערפאָלג. צום סוף האָב איך באַשלאָסן זיי איבערלאָזן און כ׳בין אַוועק פון שטעטל מיט מיין פריינד, אלתר וועבער, אין דער ריכטונג צו דער סאָוויעטישער גרענעץ.

דאָ הייבט זיך אָן פאַר מיר אַ נייער יסורים־וועג. ווען איך זאָל וועלן שילדערן אַלע טראַגישע פרטים פון מיינע איבערלעבונגען ביז איך בין צוגעקומען צו אַ זיכער אָרט, דאַרף איך שרייבן אַ בוך וואָס זאָל פאַרנעמען פיל, פיל זייטן. אַז איך קוק אָבער צוריק צו יענער גרוילעכער צייט, קום איך צום אויספיר, אַז אַ דאַנק מיין אַנטשלאָסנ־קייט, בעת די ערשטע טעג פון צרות און פּיין, אונטערן נאַצישן רעזשים, האָב איך מיין לעבן געראַטעוועט. הלוואי וואָלטן אַנדערע מיך געהערט און געגאַנגען אין מיין וועג.

זאָלן די דאָזיקע דערינערונגען פון די מלחמה־יאָרן, אויך דינען ווי אַ מצבה צום אָנדענק פון מיין משפחה, די קדושים:

דער זיידע איטשע מאיר לעווין און זיין פרוי יהודית (טיי); מיין פאָטער רפאל און זיין פרוי לאה (ווייס); מיינע ברידער בער, הערש און שמואל; מיין פאָטערס ברידער: אייזיק מיט זיין פאַמיליע; מיכאל לעווין מיט זיין משפחה; מלכהלע לוקסענבורג מיט אירע צוויי טעכטער; משהלע לעווין און זיין פרוי רחלע יודקעוויטש; יעקב ווינער, אומגעקומען אין רוסלאַנד, בעת דעם סטאַלין־טעראָר. יעקב איז געווען דער מאַן פון טאָבעלע לעווין. איר גורל איז אומבאַוווּסט.

דער אַנהייב פון חורבן אַפּאַלע

יוסף קאַרפּעל / רמת־גן

דער פאַרשטערטער שבת

אַ שבתדיקער טאָג אין דער ערשטער העלפט פון חודש נאָוועמבער 1939. די דייטשע מערדערס הערשן אין שטעטל שוין איבער 2 חדשים. אַרום 6 פאַרטאָג וועקט מיך מיין צוקונפטיקע שוויגער, מאַשע, ווייל איך בין דעמאָלט געשלאָפן אין וואַרשטאַט פון מאַטל ליפּציס, צוליב פאַלגנדיקער סיבה:

ווי נאָר די דייטשן האָבן יענעם טרויעריקן מיטוואָך אָקופּירט דאָס שטעטל, האָבן זיי איבערגעגעבן די גאַנצע מאַכט צו זעקס רוצחים פון זייערע שטורעם־אָפּטיילונגען, וואָס האָבן געטראָגן גרינע מונדירן, ווי די פּוילישע אַרמיי, נאָר מיט ברוינע קאָלנערס. צווישן די זעקס האָט זיך געפונען אַ פאָלקס־דייטש מיטן נאָמען סקאָוואָראַנעק, מיט וועלכן מ׳האָט נאָך געקענט אַמאָל אַדורכקומען. דאַקעגן די צוויי יונגסטע פון זיי, קראַוזע און פּעשקאַ, זענען באַקאַנט געוואָרן זייער שנעל מיט זייער סאַדיזם און אכזריותדיקייטן. ווי נאָר זיי האָבן אָנגעטראָפן אַ ייד, פלעגן זיי זאָגן: „די שוויינען פאַלאַקן האָבן מיר פיינט איינמאָל, אָבער די פערפלוכטע יודען — צוויי מאָל!״. די זעקס האָבן אינעם „דאָם לודאָווי״ (פאָלקס־הויז) איינגעשטעלט די קאָמענדאַנטור, אין יעדער פענצטער אָוועקגעשטעלט אַ מאַשינגעווער, אָנגעצילט אויפן שטעטל. פון דעם דאָזיקן פאָלקס־הויז, ווו ס׳האָט זיך אויך געפונען פאַרן קריג די פּוילישע שול, זענען איצט געקומען פאַרשידענע גזירות אויף די יידן, איינע שווערער פון דער אַנדערער. די ערשטע פאַראָרדענונג זייערע איז געווען: באַוועגן זיך אין גאַס איז דערלויבט נאָר אין די שעהן פון 7 פרי ביז 4 פאַרנאַכט. ווער עס וועט זיך באַווייזן אויסער די דערמאָנטע שעהן — וועט ווערן דערשאָסן. דער צווייטער באַפעל: פאַרהענגען טיר־און־פענצטער, אַז מ׳זאָל קיין ליכט־שטראַל נישט זען פון דרויסן.

נישט געווען די נאַכט, זיי זאָלן זיך נישט לאָזן איבערן שטעטל זוכן מיידלעך. אַ געוויסן אָוונט, האָבן פּעשקי און קראַוזע זיך אַריינגעריסן אין דער ווינונג פון איטשעלע פייער, וואָס האָט זיך געפונען איבער זיין שוסטער־וואַרשטאַט. אַזוי ווי ער האָט געאַרבעט נאָך דער פאַרבאָטענער שעה, זענען די צוויי אַריין צו אים אין דער דירה און דערזען איטשעלעס טאָכטער ליגן אין בעט. אַז איינער פון די רוצחים האָט גענומען זיך אויסטאָן, האָט דער פאַרצווייפלטער פאָטער אויסגעשריען: „דאָס איז דאָך ראסן־שאַנדע״... דער אַנדערער דייטש האָט אים דערלאַנגט אַ זעץ מיט דער קאָלבע פון דער ביקס און באַפוילן אים מיט זיין פרוי מרים זיי זאָלן זיך שטעלן מיט די פּנימער צום וואַנט און האַלטן די הענט אין דער הויך. ווען דער אויסגעטוענער דייטש האָט אָפּגעבויגן די קאָלדרע און געוואָלט אַריינגיין אין בעט, האָט ער דערזען אַ ווונד אויפן מיידלס פוס. ער האָט זי שנעל צוגעדעקט און אַ שפּיי געגעבן: „טפו, שמוציקע פאַרפלוכטע יודע״! — און צוריק זיך אָנגעטאָן. ביידע זענען אָוועק.

(ליידער, זענען מיר באַקאַנט עטלעכע פאַלן, ווי זיי האָבן פאַראומרייניקט אייניקע יידישע טעכטער, און גלייכער וועגן דעם נישט צו דערמאָנען).

צוליב אַזעלכע דייטשע „וויזיטן", האָבן אונדזערע מיידלעך זיך אויסבאַהאַלטן, ווו נאָר מ'האָט געקענט און ווי עס האָט זיך געלאָזט. אַזוי האָט אויך געטאָן מיין דעמאָלטיקע חברטע (און איצטיקע פרוי) גיטעלע זאַלצמאַן, מיט איר עלטערער שוועסטער פייגעלע. אַזוי ווי זייער הויז האָט זיך געפונען אין פראַנט, זענען זיי יעדן טאָג, פאַר 4 אַ זייגער, אַוועק אין הויז פון מאיר טשאַזדע, וואָס איז געשטאַנען אויף די לאַנקעס און געדינט פאַר אַ גוטן באַהעלטעניש, ווייל דער צוגאַנג אַהין איז געווען מיט בלאָטעס אַרום און אַרום. די עלטערן פון מיין כלה, בלייבנדיק אַליין ביי זיך אין דער היים, ווייל אויך זייערע צוויי זין, לייביש און קונע, האָבן זיך דעמאָלט נישט געפונען אין שטעטל, האָבן זיי מיך געבעטן כ'זאָל שלאָפן ביי זיי. יעדן טאָג, איידער ס'האָט זיך געענדיקט די „פּאָליצייאישע שעה", בין איך אַוועק צו מיינע צוקונפטיקע שווער־און־שוויגער, ווו ס'האָט זיך אויך געפונען זייער יונגסטע טאָכטער, חיה'לע.

ס'איז געווען נאָך אַ סיבה צו בלייבן דאָרט שלאָפן: זייער ווינונג איז געווען אַזוי געבויט, אַז צום אַרויפגאַנג אויפן בוידעם האָט געדינט נאָר אַ לייטער, וואָס אויב מ'האָט זי דערנאָך אַוועק גענומען, איז דער בוידעם געבליבן איזאָלירט און געקענט דינען ווי אַ גוט באַהעלטעניש. אין יענע טעג האָבן יידן אין שטעטל געזוכט פאַרשידענע ערטער ווו זיך אויסצובאַהאַלטן, ווייל אַן אויפהער האָט מען געכאַפּט צו דער אַרבעט — און די מורא און שרעק איז נישט געווען אַזוי פאַר דער אַרבעט, ווי פאַר די קלעפּ, באַליידיקונגען און דערנידעריקונגען וועלכע מ'האָט געהאַט אויסצושטיין פון די דייטשן און זייערע העלפערס, די פּאָלאַקן.

ווי געזאָגט, איז אין צווייטן צימער געווען דער אַרויפגאַנג אויפן בוידעם און איך מיט גיטעלעס פאָטער, האָבן געהאַט ווו זיך צו באַהאַלטן. די דייטשן האָבן פאַרלאַנגט פון די יידן זיי זאָלן ביי זיי וואָשן די פּאָדלאָגעס, רייניקן די קלאָזעטן און די הייף, הייצן די אויוונס און טאָן אַנדערע שוואַרצע אַרבעטן. אַמאָל האָבן זיי אויסגעשטעלט הונדערט יידן און זיי באַפוילן, מיט בלויזע 2 עמערס, ברענגען וואַסער פון שטאַטישן פּלומפּ אין מאַרק — און דערביי געשלאָגן און געחוזקט פון די אומגליקלעכע קרבנות.

יענעם שבת האָט מען שוין 6 פרי, אָנגעהויבן כאַפּן יידן פון די שטובן. ווי דערמאָנט, בין איך דעמאָלט געשלאָפן אין מאָטל ליפּציס וואַרשטאַט, וואָס האָט זיך געפונען אינעם הויז פון מיינע שוויגער־עלטערן. ווי נאָר מ'האָט אָנגעהויבן אַלאַרמירן וועגן דער כאַפּעניש, בין איך מיט גיטעלעס פאָטער, אברהמעלע היטלמאַכער, גלייך אַרויף אויפן בוידעם אין דער אונטערוועש, ווייל מיר האָבן נישט באַוויזן זיך אָנצוטאָן. ביז מען האָט אונדז אַרויפדערלאַנגט די בגדים, זענען מיר שיער ניט פאַרפרוירן געוואָרן.

דורך אַ שפּאַרע צווישן צוויי ברעטער פונעם בוידעם האָב איך געזען ווי מען טרייבט יאַנקעלע שלמה'ס מיט זיין שוואָגער יוסף, ביידע פעל־סוחרים, פרומע חסידישע יידן. די דייטשן האַלטן די באַגנעטן פון זייערע ביקסן אויף די רוקנס פון די קרבנות און פון צייט צו צייט הייבן זיי אויף די ביקסן און שיסן איבער די קעפּ פון די יידן. ווי נאָר זיי זענען פאַרשוווּנדן, האָבן זיך ווידער באַוויזן יידן פון שטעטל, געפירט אונטער דער שטרענגער וואַך פון דייטשן אָדער פּאָלאַקן. אַזוי האָט עס געדויערט עטלעכע שעה.

אַרום 11 אַ זייגער איז געקומען מיין מוטער זיך דערוויסן וואָס הערט זיך

ביי מיר. זי בעט מיך מיטגיין מיט איר אהיים, זי וויל כ׳זאָל אָפּעסן אַ שבתדיקן מיטאָג, מיט פיש. מיר גייען ביידע איבערן שטעטל, הגם ס׳איז שבת, זענען אַלע געשעפטן אָפן, ווייל אַזאַ איז געווען דער באַפעל פון די דייטשן. מיר קומען צו צו אונדזער געשעפט, איך גיי אַריין פון פראָנט, פון דאָרט פירט אַן אונטער־טיר אין אונדזער ווינונג, פון וואַנען ס׳איז ווידער פאַראַן אַן אַרויסגאַנג אויפן שול־פּלאַץ. איך זעץ זיך אַוועק עסן — און איך הער מיין מוטערס וואָרענונג:

— יוסף, מען כאַפּט שוין ווידער!

איך לאָז איבער דעם געגרייטן טיש און נעם לויפן דורך די הינטערגעסלעך, ווו ס׳האָט געוווינט קונעלע קאַשעמאַכער. ווי נאָר כ׳בין צוגעקומען צו חיים איציקס געסל, זע איך ווי איינער פון די פריער דערמאָנטע דייטשע סאָדיסטן פירט שמואל טעלערן אַ צעשלאָגענעם און פאַרבלוטיקטן. זייענדיק פאַרנומען מיט שמואלן, האָט דער רוצח מיך נישט באַמערקט. איך בין אַריין אין געוועלב פון דער שוואַרצער חיה און פון דאָרט אַנטלאָפן אינעם ברייטן געסל, ווו ס׳האָט געוווינט יעקב איציקס. דאָ דערזע איך ווי דער אַלטיטשקער משה שאַנדיל, אַנגעטאָן אין דער אַטלאַסענער קאַפּאָטע, וועלכע איז אַרומגעבונדן מיט אַ גאַרטל, גייט שנעל אין מיין ריכטונג. אַ דייטש לויפט אים אַנטקעגן און שרייט „האַלט! ווו לויפסטו, פאַרפלוכטער יודע?" אַ סברה, דער סאָדיסט האָט געוווּסט, אַז דער ייד איז אַוועק פון דער אַרבעט אין מאַרק. איך הער ווי ר׳ משה ענטפערט אויפן הויכן קול: „איך גיי שייסן"... דער דייטש צעלאַכט זיך און לאָזט דעם ייד גיין זיין וועג.

איך בין אַוועק צו אַביש ניימאַן, ווו ס׳איז אויך געווען אַ באַהעלטעניש — און דאָרט האָב איך געטראָפן אַבישן מיט זיינע ברידער משהלע און דוד, זאַלמאַלע האָניגבוים, כילאַ קאַזשוך און אַנדערע. אַרום 2 אַ זייגער איז ווידער געוואָרן שטיל, האָט אַביש פאַרגעלייגט מיר און כילאַן צו גיין טרינקען אַ גלאָז ביר ביי דער גאַנזערן. מיר האָבן זיך געלאָזט צוריידן און ווי נאָר מיר זענען אַרויס אין גאַס, דערזעען מיר ווי דער פּוילישער פּאָליציאַנט קלאָטשיק, וואָס האָט געדינט די דייטשן, קומט אונדז אַנטקעגן און שרייט אויס:

— קומט אויף אַרבעט!

כילאַ האָט דער ערשטער זיך געלאָזט לויפן און אַזוי ווי דער פּאָליציאַנט האָט אים גענומען נאָכיאָגן, בין איך מיט אַבישן צוריק אַריין אין שטוב. דאָקעגן כילאַן איז געלונגען צוצולויפן צו דער ווינונג פון ישראלקע דער רביצינס. ער האָט גלייך אויפגעמאַכט די קליידער־שאַנק און געוואָלט זיך באַהאַלטן, אָבער דאָרט זענען שוין געשטאַנען ישראלקע מיט זיין שכן חיים־יאַנקל. פון דעסטוועגן האָט אויך כילקאַ זיך אַריינגעשטעלט. נאָר ווי לאַנג קענען דריי מענטשן שטיין אין אַ שאַנק, אַן לופט? דערצו נאָך ווייזט דער זייגער האַלב פיר, ד. ה., אַז אין 30 מינוט אַרום, וועט מען זיך נישט טאָרן באַווייזן אין גאַס. כילאַ באַשליסט צו ריזיקירן און זיך לאָזן אַ היים. ווי נאָר ער טרעט איבער די שוועל, וואַרט אים אַפּ אויפן גאַס דער זעלבער קלאָטשיק, וואָס האָט, ווייזט אויס, נישט געוואָלט אָפּלאָזן דעם קרבן.

— עס וועט דיר גאָרנישט העלפן — רופט ער זיך אָן צו כילאַן. — דו גייסט מיט מיר צו די דייטשן.

כילאַ ענטפערט: — איך גיי, נאָר כ׳האָב איין פאַרלאַנג. אַזוי ווי כ׳בין איצט נאָענט פון מיין היים, וויל איך אַריינגיין נעמען די אַרבעט־קליידער.

דער פּאָליציאַנט דערלויבט אים און גייט נאָך פון הינטן. נאָר אַז כילאַ איז צוגעקומען צו זיין שטוב, האָט ער שנעל אויפגעמאַכט די טיר און באַלד זי פאַרמאַכט אויף דעם אינעווייניקסטן שלאָס. קלאַטשיק נעמט שרייען, אַז ער וועט ברענגען אַהער דייטשן, אויב כילאַ עפנט נישט די טיר... אָבער כילאַ נעמט נישט ערנסט יענעמס דראָונגען, ער ווייסט אַז דעם פּאָלאַק איז שווער צו פאַרשטענדיקן זיך מיט די נייע הערשער, ער קאָן נישט קיין וואָרט דייטש. ער לאָזט כילאַן הינטער דער פאַריגלטער טיר — און גייט אַוועק.

דער שוואַרצער זונטיק

צומאָרגנס, דער אָנהייב פון אַ נייעם טאָג אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע.

אַרום דער גרויסער שיל איז געווען אַ פּלאַץ, פאַרבויט פון אַלע 4 זייטן. פון צפון — די ריזיקע וואַנט פון דער שיל, מיט די פאַרונדיקטע פענצטער; פון מעריב זייט: די צוויי בתי־מדרשים — דער חסידישער און „פּראָסטער". דרום־זייט האָט געוווינט אַלישע דער גלעזער און פון מזרח איז געשטאַנען דאָס הויז פון מיין פאָטער, זלמן מאַנאַליס. לעבן דעם הויז האָט זיך געפונען אַמאָל די בעקעריי פון אַלתר צוקער. דער דאָזיקער פּלאַץ האָט אויך פאַרמאָגט 5 אַרויסגענג. דער וויכטיקסטער פון זיי — דער וועלכער האָט געפירט פון מאַרק אין שיל־געסל, צום אָרט וואָס איז געווען באַזונדערס וויכטיק פאַר קהל. דאָרט האָט מען געפירט חתן־כלה אונטער דער חופּה, אונטער די קלאַנגען פון דער שטעטלדיקער קאַפּעליע; דאָרט זענען אויך פאָרגעקומען אַלע פייערונגען פון סיום הספר, נאָכן פאַרענדיקן שרייבן אַ ספר־תורה; דאָרט האָט מען אויך געזאַמלט געלט פאַר די שטעטלדיקע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס; אויף יענעם אָרט האָט זיך אויך אָפּגעשטעלט יעדע יידישע לוייה און דער עולם האָט געבעטן מחילה ביים נפטר; דאָ אויך האָבן קינדער געשפּילט אין פּאַלאַנט, אין ניסלעך, געקאָפּעט דעם באַלעם און זיך אַרומגעיאָגט.

אַז די היטלעריסטישע באַנדיטן האָבן באַזעצט אַפּאַלע, האָבן אויך זיי אויסגענוצט דעם דאָזיקן פּלאַץ פאַר זייערע פאַרברעכערישע אַקציעס. נאָך איידער ס׳איז געשאַפן געוואָרן דאָס געטאָ, אין נאָוועמבער 1939, האָב איך יענעם זונטיקדיקן טאָג געהערט אַ טומל אויף דעם פּלאַץ. איך עפן די טיר פון אונדזער ווינונג און וויל זען וואָס קומט פאָר — נאָר אַנטקעגן מיר שטייט שוין אַ זעלנער מיט אַן אַנגעצילטער ביקס און באַפעלט „צוריק האַלטן"... איך פאַרמאָך שנעל די טיר און דורך דעם פאַר־שטעלטן פענצטער זע איך, ווי די דערמאָנטע צוויי רוצחים, קראַוזע און פּעשקי, טרייבן עטלעכע יידן וואָס האָבן זיך געפונען אינעם חסידישן בית־המדרש: דעם שמש פּיניע ירושלים, סענדער נאַדעלמאַן, זלמן אילמיק, משה בעקער און אברהמעלע טשערטשי. די יידן טראָגן אין די הענט ספרים, די דייטשן יאָגן זיי און שטעכן מיט זייערע באַגנעטן, אַז די יידן זאָלן זיך שנעלער באַוועגן. די ספרים ווערן צונויפגעלייגט אין איין קופּע, מען טרייבט די יידן צוריק אין בית המז׳רש און נאָך עטלעכע מינוטן קומען זיי ווידער אַרויס, באַלאָדנט מיט הייליקע ספרים. שפּעטער קומט אַ באַפעל, אַז די

יידן זאָלן אַליין אונטערצינדן דעם שייטער־הויפן — און עס גיט אַ פלאַקער אויס אַ פייער. די רוצחים באַפעלן די אומגליקלעכע יידן זיי זאָלן טאַנצן אַרום דעם פייער און האַלטן די הענט אויפגעהויבן צום הימל און דערביי שרייען „הייל היטלער!".

ווען דאָס פייער האָט גענומען זיך לעשן, האָט איינער פון דייטשן גענומען רייסן מיט די הענט די באָרד פון אַ ייד, בעת דער אַנדערער האָט זיך באַנוצט מיט דער שער. אַ דריטער דייטש האָט דאָס אַלץ פאָטאָגראַפירט און די אַנדערע סאַדיסטן האָבן געחוזקט און זיך פריילעך געמאַכט. דערנאָך האָבן זיי געטריבן זייערע קרבנות צום קלויסטער, ווו ס'האָבן זיך שוין געהאַט פאַרזאַמלט פויערים צום זונטיק־געבעט און זיי געוויזן צו אַ וואַסער לאָגע די יידן זענען דערגאַנגען.

זיי האָבן אַזוי לאַנג אַרומגעפירט די יידן און דערביי זיי געשלאָגן און געפייניקט, ביז דער אַלטיטשקער משה בעקער איז אומגעפאַלן און שפּעטער זענען די פרויען אַרויס אין גאַס און אָנגעהויבן שרייען און וויינען, בעטנדיק די רוצחים זיי זאָלן די יידן אָפּלאָזן. דאָס מאָל האָט מען די פרויען צוליב געטאָן.

דעם זעלבן טאָג האָבן זיי געכאַפּט דוד אַקער, אַ שלאָסער, וואָס האָט געהאַט אַ שיינע באָרד, ווי אויך יוסף סאַרוווער — און זיי ביידע אויף גלאַט אָפּראַזירט די בערד. די צוויי יידן זענען דערנאָך געבליבן אין שטוב, נישט געוואָלט זיך באַווייזן אין גאַס אָן די בערד. מען דערציילט, אַז יוסף סאַרווערס זון איז יענעם זונטיק געקומען אַ היים, האָט ער זיך געפרעגט אויפן טאַטן, הגם ער האָט אים געזען דאָרט זיצן, נאָר אים נישט דערקענט צוליבן אָפּראַזירטן פּנים...

איין פאָלאַק, וואָס האָט זיך געפרייט אויפן הויכן קול מיט דער אָפּגעשוירענער באָרד פון אַ ייד, האָב איך געזאָגט: — דעם דאָזיקער ייד וועט נאָך צוריק וואַקסן אַ באָרד, אָבער דו וועסט דיין פּוילן נישט האָבן מערער...

קומענדיק אַהיים, זאָגט מיין מאַמע: — גיי מיין קינד און ראַטעווע זיך. איך וויל נישט זען מיט מיינע אויגן ווי די מערדערס וועלן דיך פייניקן.

איך האָב געפאָלגט די מאַמען — אַוועק פון שטוב. פון דער פאַרצווייגטער משפחה קאַרפּעל בין איך איינער אַליין געבליבן...

ערב, בעת און נאָך דער מלחמה

משה׳ל ניסענבוים

1

אין אָפּאָלע האָבן פאַר דער מלחמה זיך געפונען פינף לעדער־פאַבריקלעך, אָדער ווי מ׳האָט זיי גערופן — גאַרבערייען. איינע פון זיי האָט געהערט צו מיין פאָטער יאָסעלע מעשיל׳ס ז״ל (וואָס האָט אויך געהאַט אַ צונאָמען, ווי דער מינהג אין די קליינע שטעטלעך — יאָסעלע טויבער, אַ פעלער וועלכער איז אים געבליבן נאָך פון די יוגנט־יאָרן, ווייל ער האָט נישט געוואָלט דינען אין דער צאַרישער אַרמיי). ער האָט צוזאַמען מיט זיין חבר פּיניאַלע ווייץ אָנגעהויבן אַרבעטן אינעם פאַבריקל פון נתן אייזיק קנאַפּליך. שפּעטער, אַז מען האָט באַוויזן אָנצוזאַמלען אַ ביסל געלט, האָט ער צוזאַמען מיט יצחק טיי, אויך אַ גאַרבער, זיך געעפנט אַן אייגן פאַבריקל אויפן וועג וואָס האָט געפירט צו די גאָריס. דערנאָך האָט ער פאַרקויפט זיין חלק און זיך אויסגעבויט אַן אייגענע אונטערנעמונג, נישט ווייט פון דער צוקער־פאַבריק, אויפן וועג אוזשענדוור־קראָשניק. אַזעלכע פאַבריקלעך ווי גאַרבערייען, האָט מען געמעגט אויפשטעלן נאָר אונטערן שטאָט, צוליב די שלעכטע ריחות פון די געזאַלצענע פעלן...

2

אין ראש־השנה 1939 זענען די דייטשן אַריין קיין אָפּאָלע און דעם זעלבן טאָג האָט זיך אָנגעהויבן דער גהינום פאַר די שטעטלדיקע יידן; מען האָט גענומען כאַפּן אי ערובניקעס, אי צו צוואַנג־אַרבעט. ווער עס איז אַרויס אין גאַס, איז ניט געווען זיכער צי ער וועט קומען אַ היים. דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן אַ גזירה פון קאָנטריבוציעס.

אַ געוויסן טאָג האָט מען מיך געכאַפּט צו דער אַרבעט און מיט נאָך יידן אַוועק־געפירט צו דער גמינע. אינעם הויף פון „דאָם לודאָווי״ (פאָלקס־הויז), האָט זיך געפונען אַ לאַנגע ריי קלאָזעטן — און די דייטשע סאַדיסטן האָבן באַפוילן אַז די יידן זאָלן זיי אויסליידיקן מיט די בלויזע הענט... עמעצן פון אונדזערעקע איז געלונגען אויסצופועלן ביי די רוצחים, אַז מיר זאָלן די שמוציקע אַרבעט נישט טאָן מיט די הענט, נאָר זיך איינשאַפן די געהעריקע כלים. אין דער באַגלייטונג פון אַ דייטש, זענען מיר אַוועק צום פּאָלאַק קאַראָני, וואָס האָט געהאַט פערד־און־וואָגן אויף צוויי רעדער, מיט אַ ספּעציעלן פאַס און אַ שעפּער — און פאַר אַ גוטן אָפּצאָל, האָט ער אונדז אויסגעבאָרגט די מכשירים. אַז מיר האָבן געענדיקט אויסליידיקן די קלאָזעטן, האָב איך געפירט דאָס פערד ביי דער צוים און די אָנגעפילטע פאַס אַוועקגעפירט אויף די דערבייאיקע פעלדער און דאָרט זי אויסגעליידיקט. ערשט ווען אַלץ איז געוואָרן פאַרענדיקט, האָבן די דייטשן אונדז געגעבן צו עסן אַלט ברויט, באַדעקט מיט שימל — און מיר האָבן עס געמוזט אויפעסן פאַר זייערע אויגן. דערנאָך האָבן זיי אונדז אָפּגעלאָזט אַהיים.

אַ צווייט מאָל האָט מען מיך ווידער געכאַפּט צו אַרבעט. דאָסמאָל — טראָגן געהילץ פון גאָלדוואַסערס האָלץ־סקלאַד אין „דאָם לודאָווי״, ווו עס האָבן געוווינט דייטשע

אָפּיצירן. זיי האָט דאָך געמוזט זיין וואַרעם און דאָס האָלץ איז טאַקע געווען באַשטימט צו באַהייצן זייערע היימען.

3

נישט תמיד און פאַר יעדן איינעם האָבן די דייטשע „לאַפּאַנקעס" (כאַפּונגען) צו אַרבעט זיך געענדיקט מיט צוריק שיקן אַ היים, ווייל קלעפּ, אָדער דערשיסונגען, זענען געווען אַן אָפטע דערשיינונג בעת דער צוואַנג־אַרבעט פון יידן. אויך מיך האָט אַמאָל געטראָפן אַן אומגליק — און כ׳האָב פאַרלוירן אַן אויג.

געשען איז עס אין האַרבסט 1939. יענעם טאָג האָב איך זיך געפונען ביי מיינע קרובים אין שטעטל. מיט אַמאָל איז געוואָרן אַ בהלה: מען כאַפּט צו דער אַרבעט! אַזוי ווי מיר האָבן געוווינט אין עק שטאָט, האָב איך באַשלאָסן צו לאָזן זיך אַ היים, ווייל פון דאָרט וועט מיר לייכטער זיין זיך אויסצובאַהאַלטן, אָדער פאַרלאָזן אָפּאָלע, ווי נאָר עס וועט זיין מעגלעך. ווען כ׳בין שוין געווען נאָענט פון קלויסטער, דערהער איך אַ געשריי: „האַלט! האַלט!" הגם איך האָב געוווּסט אַז מען מיינט מיך, האָב איך זיך געמאַכט תמעוואַטע און ווייטער געגאַנגען מיין וועג. נאָר אין דער צייט זענען אָנגע־קומען עטלעכע פּוילישע יינגלעך און גענומען שרייען צום דייטש: „טאַק! טאַק! אָן זשיד!" (יאָ! יאָ! ער איז אַ ייד!"). דער דייטש איז שנעל צוגעלאָפן צו מיר, אָנגעהויבן שלאָגן און ליאַרמען: „דו פערפלוכטער יודע!" אויף מיין קאָפּ, אויערן און נאַקן זענען אומאויפהערלעך געפאַלן קלעפּ פון אַ גומענער קישקע. וואָס ווייטער איז געשען, געדענק איך נישט, ווייל ערשט אין אַ צייט אַרום בין איך געקומען צום באַוווּסטזיין ביי מיר אין שטוב. דער קאָפּ האָט שרעקלעך ווי געטאָן און אין לינקן אויג האָט געברענט אַ פייער. איך האָב געהערט ווי אַלע אין שטוב וויינען אויף מיין אויסזען. ווען איך האָב פּרובירט פאַרמאַכן דאָס רעכטע אויג, האָב איך גאָרנישט געזען... דערצו נאָך זענען די ווייטאָקן געווען ניט צום באַשרייבן. די קריסטלעכע שכנה האָט געזאָגט מיין מאַמען, זי זאָל צולייגן צום אויג פלעשלעך מיט וואַרעם וואַסער. אַ דאַנק דעם איז די בלוט זיך צעגאַנגען, אויך דאָס געשווילעכץ איז אַ ביסל אַוועק — אָבער אויף דעם אויג האָב איך שוין מער נישט געזען.

די צרות האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן שפּעטער. די אַנטשטייונג פון געטאָ, הונגער, נויט, קראַנקייטן, פּייניקונגען, אויסזידלונגען — ביזן אומקום, זענען געווען אַ טאָג־טעג־לעכע דערשיינונג פאַר די יידן פון שטעטל גופא און די וואָס זענען צו אונדז אָנגעקומען פון אַנדערע ערטער. אין יאָר 1943 זענען מיר אָפּגעפרוירן געוואָרן די גראָבע פינגער פון ביידע פיס. איך בין געווען אָנגעטאָן אין שמאַטעס, נישט געהאַט ביי וועמען און פאַר וואָס זיך איינצושאַפן אַנדערע מלבושים. נאָך אַ גאַנצער ריי טראַגישע איבערלעבונגען, האָב איך זוכה געווען צו דערלעבן דעם מאָמענט פון באַפרייונג און אין יאָר 1944 בין איך אָנגעקומען קיין לובלין.

4

אין דער באַפרייטער לובלין, אויף ריבנע 8, האָט געאַרבעט אַ יידישער קאָמיטעט. דאָרט האָט מען באַקומען די ערשטע הילף, אין יענעם אָרט האָבן די על־פּי־נס געראַטע־

וועטע יידן זיך אַליין רעגיסטרירט און אויך פאַרשריבן נעמען פון קרובים, וועלכע מ׳האָט געזוכט אין די ערשטע טעג פונעם תוהו־ובוהו. מיר איז געלונגען אויפצוזוכן משה פיין מיט זיין פרוי ברײַנדל. איך האָב געוואָלט אַרײַנפאָרן קיין אָפּאָלע, אפשר דאָרט זיך דערוויסן וועגן אַ לעבן־געבליבענעם קרוב, אָבער משה פיין האָט מיך אָפּגערעדט פון אַזאַ נסיעה און געוואָרנט, אַז איך ריזיקיר מיטן לעבן. די פּאָלאַקן מאָרדן יעדן ייד וועלכן זיי טרעפן אָן — צי אויס איינגעוואָרצלטן אַנטיסעמיטיזם, צי אַלס פּראָטעסט וואָס די רויטע אַרמיי פאַרנעמט פּוילן און די יידן העלפן זיי צו... אָבער אַ ייד אין באַפרייטן פּוילן, אַפילו שוין נאָך היטלערן, איז נאָך נישט זיכער מיט זיין לעבן.

איך האָב זיך דערוווּסט, אַז אין קאַטאָוויץ זענען אַנטשטאַנען קיבוצים פון די פאַר־שידענע ציוניסטישע פּאַרטייען און די וואָס שליסן זיך אין זיי אָן, איז דאָ אַ שאַנס וואָס פריער אָנצוקומען קיין ארץ־ישראל. פאָרן אין יענע צייטן אויף אַ באַן, איז נישט געווען אַזוי איינפאַך. מ׳איז אויך געפאָרן אויף די דעכער פון די וואַגאָנען. אַזוי האָב איך זיך דערקליבן קיין ביטאָם, אַ שטאָט אין אויבערשלעזיע, וועלכע האָט פאַרן אויסברוך פון קריג געהערט צו די דייטשן. אין יענער שטאָט האָב איך און נאָך עטלעכע יוגנטלעכע געהאָלפן שאַפן אַ קיבוץ און נאָכן אָפּזיין אין אים אַ קורצע צייט, בין איך אומלעגאַל אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל, נאָר דער וועג אַהין האָט געפירט דורך דעם פאַרהאַלטונג־לאַגער אין עתלית, דערנאָך — אין ציפּערן און ערשט נאָכן פּראָקלאַמירן די מדינה, בין איך אָנגעקומען אינעם אויסגעטרוימטן לאַנד.

5

באַזעצט זיך אין פּתח־תקוה און באַקומען אַרבעט ביי מיין פאַך, אין אַ גאַרבעריי. זוכנדיק לאַנדסלייט, האָב איך זיך דערוווּסט די אַדרעסן פון אברהם צוקער, איציק ווייץ און יאַנקעלע גאָלדרייט. שפּעטער האָב איך חתונה געהאַט מיט אַ מיידל, מיט וועלכער כ׳בין געווען צוזאַמען אין קיבוץ אין ביטאָם. די לאַנדסלייט האָבן געהאָלפן זיך איינאָרדענען, איינער האָט אַפילו געשאָנקען אַ קישן צום שלאָפן. אָבער נאָכן איינשטעלן אַ פאַמיליע־נעסט, האָבן זיך דערוועקט שטאַרקע ווייטיקן אין אויג. נאָך אַ לענגערער מעדיצינישער באַהאַנדלונג, האָבן די דאָקטוירים באַשלאָסן צו באַזייטיקן דאָס קראַנקע אויג, ווייל עס האָט אַ ברירה אָנצורירן אויך דאָס געזונטע אויג.

אַזוי האָט דער דייטשער סאַדיזם מיך פאַרפאָלגט אויך אין דער יידישער מדינה...

אַזוי איז אומגעקומען די יידישע אַפּאַלע

ברוך רויזמאַן / רמת־גן

לויט דער גבית־עדות פון יד־ושם אין תל־אביב, נר. ר — 3269/208.

דער מחבר איז פון די געציילטע אַפּאַלער יידן, וואָס האָט צוזאַמען מיט זיין פרוי זיך געראַטעוועט פון היטלעריסטישן גהינום. נאָר ביידע האָבן פאַרלוירן פיר קינדער: דריי זין און עלטער פון 13, 7 און 5 יאָר און אַ 10־יאָריקע טאָכטער.

איך בין געבוירן אין יאָר 1904 אין אָפּאָלע. מיין טאַטע איז געווען אַ שוסטער. איך האָב געהאַט דריי שוועסטער און איין ברודער. איך בין נישט געווען דער עלטסטער, איך האָב נאָך געהאַט אַ יינגערע שוועסטער.

אַלס קינד האָב איך געלערנט אין חדר. אַז איך בין געוואָרן גרויס, האָב איך אָנגעהויבן צו אַרבעטן שוסטעריי צוזאַמען מיטן פאָטער. איך האָב חתונה געהאַט אין יאָר 1929 מיט שרה ראסעט. מיר האָבן געהאַט פיר קינדער.

אָפּאָלע איז געווען אַ יידיש שטעטל, מיט 1300 יידישע משפחות. יידן זענען געווען שניידערס, שוסטערס, סטאָלערס און ס'איז געווען אַ ביסל סוחרים אויך.

געווען אין שטעטל אַ יידישע קהילה — מיט שוחטים, רבנים. דער רב האָט געהייסן ר' ירחמיאל שפירא. דער פרעזעס פון דער יידישער קהילה, דער לעצטער פאַר דער מלחמה, האָט געהייסן יוסף קאַרפּעל (זון פון יחזקאל געצל'ס). די יוגנט האָט זיך פאַרנומען מיט פּאַרטייען און פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען. געווען אויך פאַרשידענע אינסטיטוציעס. מיט איין וואָרט — אַ לעבעדיק שטעטל. מערנסטנטייל זענען געווען צווישן דער יוגנט קאָמוניסטן. זיי פלעגן ווערן איינגעזעצט, געהאָנגען פענער און נאָך אַזעלכע זאַכן. געווען אויך יינגלעך וואָס האָבן געלערנט אין ישיבה. אין בית־מדרש איז געווען אַ ישיבה. בייטאָג און ביינאַכט איז מען געזעסן און געלערנט.

4 וואָכן צייט, פאַרן אַריינגיין פון די דייטשן, איז דאָס שטעטל געווען הפקר, נישט קיין פּוילישער און נישט קיין דייטשער פּאָליציאַנט. יעדן מאָנטיק איז ביי אונדז געווען אַ יאַריד־טאָג. זיינען די פּאָלאַקן געקומען איין מאָנטיק און געוואָלט מאַכן אַ פּאָגראָם אויף די יידן. נישט געווען קיינער ווער עס זאָל אונדז באַשיצן.

אין יאָר 1939, דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, זענען אַריינגעקומען די דייטשן. נאָך פאַר דער מלחמה האָבן די פּאָלאַקן אונדז גערודפט. נאָך אין יאָר 1936 האָבן זיי אויפגעשריבן אויף געוועלבער, אַז מען זאָל נישט קויפן ביי יידן. זיי האָבן גערופן צו באַיקאָט. נאָך היטלערס קומען צו דער מאַכט — איז געוואָרן גאָר שלעכט. איז אַ ייד געגאַנגען אין דאָרף אַריין — האָט מען אים באַוואָרפן מיט שטיינער, געשלאָגן, נישט געוואָלט מיט אים ריידן.

ווי נאָר די דייטשן זיינען אַריין אין אָפּאָלע, האָבן זיי גענומען 18 ערובניקעס (זאַקלאַדניקעס) און זיי אַריינגעזעצט אין אַ הויף, 2 קילאָמעטער פון שטעטל. זיי האָבן זיי געהאַלטן, אין פאַל אַז ס׳וועט עפּעס פּאַסירן מיט אַ דייטש. זיי האָבן זיי געהאַלטן צוויי טעג און דערנאָך אַרויסגעלאָזט.

פון די 18 ערובניקעס געדענק איך נאָר מעכל ברענער, אַלע יידן האָבן זיך דאַן באַהאַלטן. וועמען מ׳האָט געזען נאָענט פון אַ שטוב, האָבן זיי צוגענומען. פון אונדזער שטעטל זענען געבליבן לעבן נאָר איך מיט מיין פרוי און דעם ברודערס אַ יינגל און דער שוועסטערס אַ יינגל, און נאָך אַ ביסל יונגע, וואָס זיינען אַוועק קיין רוסלאַנד.

*

אַזוי ווי די דייטשן זענען אַריין, האָט די פּוילישע פּאָליציי מורא געהאַט. דערנאָך האָבן זיי געזען אַז ס׳איז גאָרנישט, האָבן זיי געמאַכט פּוילישע פּאָליציי. אָבער דאָס איז געווען שפּעטער. פיר וואָכן איז דאָס שטעטל געווען פריי אינגאַנצן.

זענען די פּאָלאַקן געקומען אויפן יאַריד און זיי האָבן אָנגעהויבן וואַרפן שטיינער. האָבן זיי די יידן אַ ביסל צוריק געענטפערט און געוואָרפן שטיינער אויף די שקצים. אָבער קיין קרבנות זענען נישט געווען.

דערנאָך האָט מען אָרגאַניזירט פּוילישע פּאָליציי און ווען די דייטשן זענען אַריינ־געקומען, האָט מען שוין געזען זייער זשאַנדאַרמעריע. געווען אַ פּוילישער פּאָסטערונעק און אַ דייטשער פּאָסטערונעק.

קודם האָבן זיי אָנגעהויבן אַרויסנעמען די יידן צו דער אַרבעט: רייניקן שניי, גראָבן ריוועס און אַנדערע.

דער פּאָוויאַט איז געווען פולאַווי. האָבן די דייטשן ניט געוואָלט אַז דאָרט זאָלן זיין יידן, האָבן זיי אַ שבת אַריינגעטריבן די פולאַווער יידן צו אונדז אין שטאָט. די פּראָסט איז געווען גרויס, האָט יעדער געהאַט אויף זיי רחמנות, און ווער ס׳האָט נאָר געהאַט די מעגלעכקייט, האָט זיי אַריינגענומען צו זיך און מען האָט זיי אונטער־שטיצט ווי נאָר מ׳האָט געקענט.

די דייטשן האָבן גענומען יידן צו דער אַרבעט, זיי געשלאָגן, און דערהרגעט.

נאָך דעם האָבן זיי געשאַפן אַ יודענראַט. פּרעזעס איז געווען יאַנקל האָכמאַן, דערנאָך — חיים טיי און זינגער. נאָך נעמען געדענק איך נישט. עס זענען געווען ביי 10 מאַן אין יודענראַט. אויך יאַנקל כץ. דער יודענראַט האָט געשאַפן אַ יידישע פּאָליציי מיט אַ יידישן פּאָסטערונעק. פּרעמדע דייטשן, נישט פון אונדזער שטאָט, פלעגן קומען און פאָדערן: 4 קילאָ טיי, 10 קילאָ פּוטער, 10 אַנצוגער — אויב נישט, ווערן געשאָסן 20 מאַן, 30 מאַן. דער יודענראַט האָט דאָס געמוזט דערליידיקן. מען האָט געגעבן אַ טערמין: 2 שעה, 3 שעה — און אין דער קורצער צייט מוז ווערן דערליידיקט. און מען האָט עס געשאַפן. פון וואַנען האָט מען דאָס גענומען? יעדער איינער ייד וואָס האָט געקענט — האָט געמוזט געבן געלט אין יודענראַט, ווייל אויב ער האָט נישט געגעבן, איז ער געווען פון די ערשטע קרבנות. אַז מען האָט באַדאַרפט צושטעלן 500 יידן צו דער אַרבעט, האָט מען גענומען די וואָס האָבן נישט געצאָלט אין יודענראַט. די ערשטע קרבנות זענען געווען יידן אָרעמע, קאַליקעס,

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

Palais du Conseil Général

GENÈVE (Suisse)

S.Civ.Pol.
JD/ dg
CC 28237

DEMANDEUR — ANFRAGESTELLER — ENQUIRER

Nom - *Name* WEITZ

Prénom — *Vorname* — *Christian name* Isaac, Zipora, Raphael

Rue - *Strasse* - *Street*

Localité - *Ortschaft* - *Locality*

Département - *Provinz* - *County*

Pays - *Land* - *Country* Tel Aviv

Message à transmettre — Mitteilung — Message
(25 mots au maximum, nouvelles de caractère strictement personnel et familial)— *(nicht über 25 Worte, nur persönliche Familiennachrichten) —(not over 25 words, family news of strictly personal character).*

Wir sind alle gesund. Schreibe bald über Ergehen. Herzliche Grüsse.

Telegr. Mitteilung vom 27/10.41

Date - *Datum* 29/10.41

DESTINATAIRE — EMPFÄNGER — ADDRESSEE

Nom - *Name* WEITZ

Prénom - *Vorname* - *Christian name* Pinkas

Rue - *Strasse* - *Street*

Localité - *Ortschaft* - *Locality* Opole

Province - *Provinz* - *County* Lublin

Pays - *Land* - *Country* General-Gouvernement

RÉPONSE AU VERSO — **Prière d'écrire très lisiblement**

ANTWORT UMSEITIG — **Bitte sehr deutlich schreiben**

REPLY OVERLEAF — ***Please write very clearly***

טעלעגראַם פון יצחק וויץ פון תל־אביב געשיקט דעם 27.10.41 צום רויטן קרייץ אין זשענעווע מיט דער אָנפראַגע וועגן גורל פון זיינע עלטערן אין אָפּאָלע, אָן אָקופּירטע דורך די דייטשן.

מברק של יצחק וויץ מתל־אביב אל הצלב האדום בז'נבה שנשלח ב־27.10.41 עם שאלה על גורלם של הוריו באופולה הכבושה על־ידי הגרמנים.

וואָס האָבן געלעבט נאָר פון קיצבה. נאָך מער: אַז מען האָט באַדאַרפט 500, האָט די יידישע פּאָליציי געגעבן 800, כדי צו ווייזן אַז זיי אַרבעטן גוט, אַז זיי זענען פלייסיק.

אַזוי איז געווען ביז אַפּריל — מאַי 1940. דאַן האָט מען אָנגעהויבן שאַפן דאָס געטאָ.

איך וויל זיך צוריקקערן: אַז די דייטשן זענען אַריינגעקומען, האָבן זיי געזוכט דעם רב פון שטאָט. דער רב האָט זיך געהאַט באַהאַלטן, זיי האָבן דעם רב נישט געפונען. זענען זיי אַריין אין בית־מדרש און דאָרט געטראָפן אַ יינגל מיט אַ ייד, וואָס זענען געזעסן און געלערנט. דער ייד האָט געהייסן חיים פּסח און דאָס יינגל לעסער. זיי האָבן זיי אַוועקגעפירט קיין קאָריוו, 40 קילאָמעטער פון אָפּאָלע און זיי דאָרט אַריינגעזעצט אין אַרעסט. מען האָט פון אָנהייב נישט געוווּסט ווו זיי זענען. דאָס יינגל איז געווען אַן איינציק קינד, האָט מען אים אָנגעהויבן זוכן, געבן געלט און זיך דערוווּסט ווו זיי זיצן. ענדלעך האָט מען די צוויי אַרויסגעלאָזט. דאָס יינגל איז באַלד געשטאָרבן אין דער היים, ווייל זיי האָבן אים געפּייניקט. דעם אַנדערן ייד, חיים פּסח דער לעדער־סוחר, האָבן זיי אויסגעריסן די באָרד און פּיאות.

נאָך אַ פּאַל איז געווען: דער ערשטער קרבן, אַ יינגל וואָס איז אַרויסגעפאָרן מיט אַ ראָווער פון שטאָט, איז דערשאָסן געוואָרן. דאָס איז געווען אַ זון פון שמואל האַקמאַן. געשאָסן האָבן אים צוויי פּאָלקס־דויטשן יאַן און הוגאָ. דערנאָך איז אַרויס פון שטאָט אַ יינגעלע פון 10 יאָר. ער איז געגאַנגען פרייטיק פאַרנאַכט שאַפן

RÉPONSE ANTWORT REPLY

Message à renvoyer au demandeur — Mitteilung an den Anfragesteller zurückzusenden — Message to be returned to enquirer

(25 mots au maximum, nouvelles de caractère strictement personnel et familial) — *(nich über 25 Worte, nur persönliche Familiennachrichten) – (not over 25 words, family news of strictly personal character).*

DIE FAMILIE WEIZ ALLE GESUND
FLEKFAMILIE AUCH GESUND WO IST
GOLDWASSER DIE FAMILIE VON
BELSIZE GESUND. GROSSE FREUDE
WEGEN DEPESCHE

HERZLICHE GRÜSSE
WEIZ FLECK

...און דער ענטפער: „די פאַמיליע ווייץ אַלע געזונט. אויך די פאַמיליע פלעק, גאָלדוואַסער און פון בעלזשעץ. גרויסע פרייד פון דער דעפּעשע. הערצליכע גרוסן, ווייץ — פלעק".

...והתשובה: „משפחת ווייץ כולה בריאה, גם משפחת פלק, גולדוואסר והמשפחה מבלזיץ. השמחה רבה מן המברק. ד"ש לבבית. ווייץ — פלק".

ביי באַקאַנטע קריסטן אַ פּאָר קאַרטאָפל. ער איז געגאַנגען אַהיים, האָבן אים די שקצימלעך דערזען און אָנגעהויבן צו שרייען. יאַן מיט הוגאָ זענען געריטן אויף פערד און זיי האָבן געזען דאָס יינגעלע מיט די קאַרטאָפל, האָבן זיי אים פאַרשלעפּט אין ווינטער, אפשר 2 קילאָמעטער אין וואַלד אַריין און דאָרט געשאָסן — אַ קינד פון 10 יאָר. זיין טאַטע האָט געהייסן אהרון, מיט אַ צונאָמען „לא חפצת", דאָס יינגעלע האָט געהייסן לייזער, געווען מיינער אַ שכן.

דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען נאָך אַלץ פאַרן געטאָ.

ווען מען האָט געמאַכט דאָס געטאָ, זענען געקומען אינזשיניערן.

דער צוים איז באַשטאַנען פון ברעטער און אינדערהייך שטעכל־דראָטן. ביי אונדז איז געווען אַ נייע שטאָט און אַן אַלטע שטאָט. די נייע שטאָט — יידישע און פּוילישע געשעפטן, דאָרט האָבן געוווינט יידן און פּאָלאַקן. אַזוי ווי מען האָט געמאַכט דאָס געטאָ, האָט מען די יידן פון דער נייער שטאָט אַריינגעשיקט אין דער אַלטער שטאָט, ווו ס'איז געווען דאָס בית־מדרש און די שול. געווען ביי אונדז אַ פאַבריק פון צוקער, האָט די קאָלייקע פון דער פאַבריק באַדאַרפט דורכגיין דורכן געטאָ. האָט מען געמאַכט אַ טויער, ווו ס'איז געשטאַנען יידישע פּאָליציי און דייטשישע פּאָליציי. זיי האָבן געזען אַ ייד צוגיין צום גדר, האָבן זיי אים גלייך געשאָסן.

*

דערנאָך האָט מען אַריינגעטריבן אין געטאָ 3,000 יידן פון ווין. אין שול האָט מען פאַר זיי געמאַכט בעטלעך, פּריטשעס פון דריי שטאָק. דאָס איז געווען זומער 1940. מען האָט געמאַכט פאַר זיי אַ קעסל, אין דער זייט נעבן אַ באָד. מען האָט געקאָכט פאַר זיי אַ שיטערע זופּ פון בורעקעס, מיט וואַסער. אַלץ האָט געפירט דער יודענראַט. די ערשטע צייטן האָבן זיי באַקומען פּאַקעטן, האָבן זיי נאָך געקענט אויסהאַלטן. איך געדענק נישט קיין נעמען פון די ווינער יידן, אָבער זיי זענען געקומען צו מיר אין שטוב, איך האָב זיי געהאָלפן ווי כ'האָב געקענט. אויבן, די ווייבערישע שיל, האָט מען געמאַכט פאַר די קראַנקע פון די ווינער יידן. זיי זענען געקומען אָן שום באַגאַזש. איך געדענק, ווי מען האָט זיי געברענגט צו פירן. דער יודענראַט האָט שוין געוווּסט, אַז זיי דאַרפן קומען, האָט מען פון פריער צוגעגרייט פאַר זיי די בעטלעך. מיר האָבן נישט געוווּסט פאַר וועמען די בעטלעך זענען. עס זענען געקומען פרויען אָנגעטאָן עלעגאַנט, מיט הוטן, אוודאי פון אַ רייך לעבן. די מענער האָט מען אָנגעהויבן צו באַשעפטיקן.

דער יודענראַט האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יעדער ייד זאָל זיין באַשעפטיקט. אפשר וועט מען האָבן שאַנסן צו לעבן. ווער עס וועט נישט זיין באַשעפטיקט, וועט זיין פון די ערשטע קרבנות. נאָר ווער ס'האָט געוואָלט זיך פאַרהיטן פון אַרבעט, האָט געמוזט געבן דעם יודענראַט געלט, מען זאָל אויף זיין אָרט שיקן אַן אַנדערן. מען האָט באַדאַרפט שיקן 300 מענטשן קיין יוזעפאָוו, אַ שטעטעלע 18 קילאָמעטער פון אָפּאָלע. דאָס איז געווען דער ערשטער לאַגער. דאָרט האָבן געהיטן אוקראַינער. דאָס איז געווען נאָך אַלץ אין יאָר 1940. מען האָט גענומען אַהין נישט נאָר פון אָפּאָלע, נאָר אויך פון בעלזשיץ, פון כאָדלע, 12 ק"מ פון אָפּאָלע. יעדעס שטעטל האָט געדאַרפט

שיקן 300 מאַן. דאָרט האָט מען געאַרבעט ביי אַן אָנשיט ביי דער ווייסל. דער יודענראַט האָט אויך מיך גענומען צו דער אַרבעט, האָט איך געדונגען אַ מענטש אויף מיין אָרט.

זייענדיק אין געטאָ, בין איך געווען באַשעפטיקט אויפן שאָסיי. איך האָב ניט געטאָרט אַרבעטן ביי מיין פאַך — שוסטעריי. מען האָט געמוזט זיין באַשעפטיקט נאָר פאַר די דייטשן.

דער ערשטער קרבן אין יוזעפאָוו, איז געווען אַ כאָדלער יינגל. ס'איז זיי נישט געפעלן זיין אַרבעט, האָט מען אים געשאָסן.

וואָס איז ווייטער געשען מיט די ווינער יידן? יעדער איינער האָט אַריינגענומען אַ ווינער ייד. צי מען האָט געהאַט אָרט, צי נישט — אָבער מען האָט אַריינגענומען, מען איז דאָך יידן מיט הערצער. אַז דער ייד איז געוואָרן קראַנק, האָט מען אים גענומען אין שפּיטאָל, אין דער ווייבערישער שיל. אָבער דאָרט האָט ער קיין שום הילף נישט געהאַט. און אַזוי זענען זיי אומגעקומען.

אונטן, אין דער שיל, איז געווען אַ קליין שטיבל, ווו מען האָט געהאַלטן האָלץ אויף ווינטער צו הייצן. האָט מען גענומען די אַלע טויטע און זיי דאָרט אַריינגעלייגט, איינעם אויפן אַנדערן. עס זענען געווען פיר מאַן, וואָס האָבן געמעגט אַרויסגיין פון געטאָ און אַרויסטראָגן די טויטע אויפן פעלד, קובר זיין אופן בית־עולם. אָבער די פיר האָבן נישט באַוויזן אַזוי פיל קובר צו זיין, זענען די טויטע געלעגן איינער אויפן אַנדערן.

די לעצטע פון די ווינער, וואָס האָבן זיך נאָך געהאַלטן, האָט מען אַוועקגעשיקט אין לאַגער אין שטעטל קאָנסקאָ־וואָלאַ. זייער אַרבעט אין באַשטאַנען אין רייניקן געווער. נאָכן אויסרייניקן דאָס געווער, האָט מען אַוועק גענומען פאַרנאַכט 20 מאַן און זיי געשאָסן. פרעמדע יידן זענען תמיד געווען די ערשטע קרבנות. כמעט אַלע פון די ווינער יידן זענען אומגעקומען.

דערנאָך האָט דער יודענראַט באַדאַרפט צושטעלן 1000 מאַן אַ קאָנטיגענט. האָט די יידישע פּאָליציי אַרויסגענומען ביינאַכט די מענטשן פון די שטיבער. צו זייערע משפחות זענען זיי נישט געקומען. גענומען האָבן זיי אַזעלכע וואָס האָבן נישט גע־האָט מיט זיי קיין שייכות. אויך מיך האָט מען גענומען, נאָר מען האָט מיך אויס־געקויפט. אין דער יידישער פּאָליציי האָט מען אויך צוגענומען פון די ווינער יידן.

*

אַזוי איז געווען ביזן יאָר 1941. יעדן מאָל האָט מען גענומען מענטשן. אַז איך האָב געוווּסט, אַז די נאַכט וועט מען נעמען מענטשן, בין איך מיט דער פרוי און קינדער אַנטלאָפן אין אַ דאָרף אַריין. דאָרט איז געווען אַ קאָנאַל מיט וואַסער אונטער דער געטאָ־פאַרצאָמונג, בין איך פון דאָרט אַנטלאָפן.

אין אונדזער שטעטל זענען געווען יאַטקעס, נישט קיין געמויערטע, נאָר אין היל־צערנע בודקעס. די קצבים האָבן דאָרט פאַרקויפט פלייש. אַזו ווי ס'איז געוואָרן דאָס געטאָ, האָט מען צענומען די בודקעס און זיי אַרויסגעפירט הינטער דער שטאָט, און פונעם האָלץ געמאַכט צוויי גרויסע באַראַקן. זיי האָבן דאָס צוגעגרייט פאַר די

יידן. מ׳האָט אָנגעהויבן אַריינצופירן אין די באַראַקן יידן פון די שטעטלעך: פּולאַווי, דאַן פון וואָנוואָליץ, קאַזשימיעזש, כאָדעל (פון כאָדעל האָט מען אַריינ־געפירט אין יום־כיפור). די יידן זענען געווען דאָ דריי צי פיר טעג, שפּעטער האָט מען צונויפגעפירט נאָך שטעטלעך. מען האָט אויך צוגענומען אָפּאָלער יידן: די וואָס האָבן נישט געהאַט צו צאָלן, קאַליקעס, אָרעמע, עלטערע. דערנאָך האָבן די דייטשן באַשטעלט 500 פורן פון די אַרומיקע דערפער, און מען האָט די יידן אַוועק־געפירט צו דער באַן אין נאַלענטשאָוו, צו דער גרויסער באַן. קינדער האָט מען אָפּגעטיילט פון די עלטערן און זיי געפירט באַזונדער. דאָרט האָט מען זיי אַריינגעשטופּט אין די וואַגאָנען און געפירט קיין סאָביבאָר. (פון וואַנען האָט מען געוווּסט, אַז מען פירט זיי קיין סאָביבאָר? אַזוי ווי מ׳האָט געכאַפּט פון אָפּאָלע רייכע יידישע פרויען און מען האָט אויך זיי אַוועקגעשיקט, האָט מען גענומען פּאָלאַקן, גוט באַצאָלט זיי, זיי זאָלן זיך דערוויסן וווּהין מען פירט זיי).

אַז מען האָט זיי געבראַכט אין סאָביבאָר, ווו דער אויוון איז געווען, האָט מען צעטיילט אויף לינקס און רעכטס. די פון לינקס זענען געגאַנגען אין אויוון אַריין, און פאַר די פון רעכטס האָט מען געמאַכט אַ לאַגער אין קריכאָוו, אין געגנט פון כעלם. עס איז אָנגעקומען אַ בריוו פון צוויי יינגלעך, וואָס מען האָט זיי גענומען אין דעם לאַגער, אַז איך זאָל זיי עפּעס שיקן, מיט עפּעס העלפן. זיי האָבן געוווּסט, אַז איך בין נישטאָ אין שטוב, אַז כ׳בין אַרויס אין דאָרף. ווען מען האָט געכאַפּט די מענטשן, בין איך שוין נישט געווען אין געטאָ. 8 טעג בין איך געווען אין דאָרף, ביי קריסטן. זיי האָבן נאָך נישט געוווּסט, אַז מען טאָר קיין יידן נישט האַלטן. דער פאָטער פון די יינגלעך איז נאָך געבליבן אין געטאָ, ער האָט געהייסן פּנחס יודקעוויטש, אייגנטימער פון אַ שיך־געשעפט. האָט ער גענומען צוויי באַקאַנטע שקצים און מיט זיי געשיקט געלט. דאַן האָט מען נאָך אין קריכאָוו געקאָנט עפּעס קויפן. דערנאָך האָט ער געגעבן צוויי שקצים גאָלד, זיי זאָלן אַרויסנעמען די צוויי יינגלעך און מיט זיי אַנטלויפן. די שקצים האָבן אַרויס גענומען די יינגלעך און אַנטלאָפן אין אַ וואַלד. מען האָט זיי געכאַפּט און די צוויי יינגלעך דערשאָסן. די שקצים זענען געקומען און דאָס דערציילט. דערנאָך איז שוין מער נישט געווען מיטן לאַגער קיין שום פאַר־בינדונג.

אַז ס׳איז געוואָרן רואיק, בין איך צוריק אַריין אין געטאָ.

דערנאָך זענען געקומען צוויי יינגלעך פון סאָביבאָר, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט ביי דעם אויוון: לייבוש ברענער און מענדל רויזמאַן, מיינער אַ קוזין (ביידע לעבן נישט). זיי איז געלונגען פון דאָרט צו אַנטלויפן. אַז זיי האָבן דערציילט אַז דאָרט איז דאָ אַן אויוון און מען ברענט מענטשן, האָט זיי קיינער נישט געגלויבט; מען האָט געזאָגט, אַז עס קען נישט מעגלעך זיין אַזאַ זאַך, אַז זיי זענען משוגע.

*

אויפן אָרט פון די ווינער יידן, וואָס זענען געוואָרן ליקווידירט, האָט מען גע־ברענגט קיין אָפּאָלע טשעכישע יידן.

איך האָב געזען, אַז די שפּיל איז צום טייוול. מען כאַפּט אָן אויפהער. האָב איך גענומען איינעם פון די כאַפּערס, חיים שמעלצער, ער האָט אַמאָל ביי מיר געאַרבעט, איך האָב אים גוט באַצאָלט און ער האָט מיך אַרויסגעלאָזט פון געטאָ מיט מיין פרוי און קינדער. פאַר דער פּאָליציי האָט עס געהייסן, אַז ער פירט אונדז אין די באַראַקן. אָבער דערנאָך האָט ער מיך אָפּגעלאָזט און מיר זענען אַנטלאָפן. דאָס איז געווען אין מאַי 1942. מיר זענען אַריין צו אַ קריסט און זענען דאָרט געווען אַ פּאָר טעג. מיין עלטסטער יינגעלע האָט געזאָגט, אַז ער גייט געוויר ווערן וואָס טוט זיך אין שטעטל. ער איז אַלט געווען 13 יאָר. איך האָב מורא געהאַט צו גיין, אָבער דאָס יינגעלע האָט זיך איינגעשטעלט, אַז ער וויל גיין, ווייל מען האָט געהערט געוויינען פון די באַראַקן. דאָס יינגעלע איז געקומען צוריק און געזאָגט, אַז די יידן שטייען אויסגעשטעלט מיט די פּעקלעך. עס זענען אָבער געווען יידן וואָס האָבן זיך באַהאַלטן, ווייל ווי נאָר ס'איז געוואָרן דאָס געטאָ און מען האָט אָנגעהויבן כאַפּן די מענטשן, האָט יעדער זיך געמאַכט אַ בונקער, אָדער אַ באַהעלטעניש אין שטוב. ווי נאָר מען האָט אָנגעהויבן כאַפּן, איז מען אַריין אין בונקער. אַזוי ווי די יידן זענען געווען פאַרשטעקט, האָט דער יודענראַט גענומען דעם טרעגער בערל שובער, מיט אַ שטאַרקן קול, און ער איז אַרומגעגאַנגען איבער די הייף און געשריגן: — וועלכער ייד עס וועט נישט אַרויסגיין פון שטוב, וועט ווערן דערשאָסן אויפן אָרט.

אַז מען האָט דאָס געהערט, זענען אַלע אַרויס פון די באַהעלטענישן און זיך צוגעשטעלט. דאַן האָט מען זיי געפירט אין די באַראַקן, און פון דאָרט — קיין נאַלענטשאָוו צו דער באַן. דאָס זענען געווען די לעצטע יידן. דאָס איז געשען אין חודש מאַי 1942.

איך בין געלעגן דאָרט ביים שאָסיי און געזען ווי מען פירט זיי און געהערט די געוויינען און די שיסערייען. די אוקראַינער האָבן זיי געפירט. ווער ס'איז אָפּגעשטאַנען, האָט מען געשאָסן אויפן וועג. דאָס איז געווען שבת. זונטיק, מאָנטיק דינסטיק — איז געווען שטיל. מיטוואָך ביינאַכט איז מיין פרוי געגאַנגען אין שטאָט הערן און זען וואָס דאָרט קומט פאָר. זי וועט עס אַליין דערציילן.

די דערציילונג פון שרה רויזמאַן:

איך האָב זיך פאַרשטעלט פאַר אַ גויע. איך בין אַריין אין שטאָט, בין דורכגעגאַנגען דורך די באַראַקן און געזען אַז ס'איז ליידיק. מען זעט נישט קיין מענטש. דערנאָך בין איך אַריין אין געטאָ, געזען אַ פרוי איז דאָ אין אַ שטוב. איך האָב זיך זייער דערפרייט, אַז כ'האָב דערזען די פרוי. זי האָט געהאַט אַ זון אַ פּאָליציאַנט, איז זי געבליבן. זאָגט זי צו מיר:

— ווי קומסטו אַהער? גיי שוין אַרויס פון שטוב, ווייל מיין זון וועט אַריינקומען, וועט ער דיך איבערגעבן דער פּאָליציי. — בין איך אַרויס און געטראַכט ווו צו גיין. ביי מיר אין גאַס האָט מען איבערגעלאָזט אַ שניידער, ווייל ער האָט געאַרבעט פאַר דער זשאַנדאַרמעריע. בין איך אַריין צו זיי, כאַפּט זיך זיין פרוי קושן מיט מיר און זאָגט:

— איצט קען איך מיט דיר נישט רעדן, גיי אַרויף אויפן בוידעם. די זשאַנדאַר־מעריע דאַרף באַלד אַריינקומען.

איך באַווייז נישט אַרויפצוגיין אויפן לעצטן טרעפּל, קומען אַריין די זשאַנדאַרן, זי האָט זיי געגעבן צירונג, כדי אויסצוקויפן איר מוטער פון די באַראַקן. זי האָט פאַר זיי געמאַכט אַ מיטאָג און דערנאָך זענען זיי אַוועק געגאַנגען. דאַן האָט זי מיך אַראָפּ גענומען פון בוידעם. זי האָט מיר דערציילט, אַז די יידישע פּאָליציי מיט די משפחות זענען געבליבן. איך בין אַרויס צוריק פון געטאָ און אַוועק אין וואַלד צו מיין מאַן.

ברוך רויזמאַן איז ממשיך:

אין אַ פּאָר טעג שפּעטער בין איך געקומען צוריק אַהיים. עס איז געווען שטיל. די שטובן ליידיק, אַלץ צעוואָרפן, די זאַכן, בעטגעוואַנט. ערגער ווי נאָך אַ שריפה. די כאַפּערס וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט דער פּאָליציי, האָבן מיך דערזען מיט די קינדער, פרעגן זיי:

— פון וואַנען האָסטו זיך דאָ גענומען?

זאָג איך: — איך בין געבליבן, וואָס ווילט איר פון מיר?

זאָגן זיי: — עס טאָרן זיך דאָ נישט געפינען קיין יידן, נאָר די פּאָליציי און זייערע משפחות. מען וועט דיך איבערגעבן צום יודענראַט.

זאָג איך: — וואָס זאָל איך טאָן? גיט מיך איבער צום יודענראַט.

איך קום צום יודענראַט, זיי הייסן מיר באַצאָלן. אַזוי ווי איך האָב געהאַט געלט, האָב איך זיי באַצאָלט און בין געבליבן. כ׳בין אַריין אין בונקער מיט די קינדער. איז געקומען מיך זוכן אַ פּאָליציאַנט, לייזער מאַנדעלבוים. ער האָט מיך בייטאָג געזען מיט די קינדער. איך בין געלעגן אין בונקער. ער האָט גענומען אַ לייטער און מיך געזוכט אויפן בוידעם. זיי האָבן געהאַקט דעם אויוון און נישט געפונען.

איך האָב געגעבן דעם יודענראַט געלט יעדן חודש. זיי האָבן מיך באַשפּעטיקט — און איך בין געבליבן. זיי האָבן מיר געמאַכט אַ בילד מיט אַן אויסווייז און איך האָב געאַרבעט אויפן שאָסיי. דאָס איז געווען פון נאָך פּסח ביז נאָך סוכות 1942, ביז ס׳איז געוואָרן יודנריין. די פרוי איז געווען אין שטוב מיט די קינדער. נאָר די מענער האָבן געאַרבעט.

אַ געוויסן טאָג איז געקומען די פּאָליציי, און מיך אַרויסגענומען פון שטוב, צוזאַמען מיט מיין ברודער פּסח רויזמאַן. זיי האָבן געוואָלט מיך אַוועקשיקן. איז די פרוי געלאָפן צו דעם וועג־אינזשיניער. ער איז געקומען מיט דער פּאָליציי. איך האָב אים געגעבן געלט, האָט ער מיך אַרויסגענומען. אַ גאַנצן זומער האָב איך גע־אַרבעט אויפן שאָסיי וואָס האָט געפירט קיין יוזעפאָוו.

צוויי וואָכן נאָך סוכות, אין יאָר 1942, איז אָפּאָלע געבליבן אָן יידן. מען האָט אַלעמען צוגענומען — די כאַפּערס, דעם יודענראַט, די פּאָליציי — אַלע! מען האָט זיי גענומען אין לאַגער פּאָניאַטאָוו, 7 קילאָמעטער פון אָפּאָלע. איך האָב זיך ווייטער נישט צוגעשטעלט.

די פרוי מיט די קינדער זענען אַרויס אין וואַלד און איך בין געבליבן אויפן בוידעם. דערנאָך בין איך אַוועק אין דאָרף צו אַ פּויער, אָבער ער האָט מיך נישט געוואָלט האַלטן, נאָר אַרויסגעפירט אין אַ וועלדל, ווו איך האָב אויסגעגראָבן אַ גרוב

און געלעגן זעקס וואָכן צוזאַמען מיט דער פרוי און קינדער. דערנאָך זאָגט דער פויער:

— ווי וועל איך דיר קענען ברענגען עסן? מען וועט זען די שפּורן אין שניי, וועט מען הרגענען דיך און מיך מיט מיין משפּחה. גיי, טו וואָס דו ווילסט.

ווו זאָל מען גיין? אין לאַגער פּאָניאַטאָוו האָט מען נישט אַריינגענומען מיט קיין קינדער. זאָג איך צום קריסט:

— גיי ווער געוויר ווו עס זענען ערגעץ געבליבן יידן.

ער האָט זיך דערוווּסט, אַז אין קראָשניק זענען נאָך דאָ יידן. האָט די פרוי גענומען צוויי קינדער און מיטן קוזין אַוועק קיין קראָשניק, 40 קילאָמעטער פון אָפּאָלע.

אַז זי איז געקומען קיין קראָשניק, האָט מען איר געזאָגט: אוי, אַ שאָד, מען שיסט דאָ מענטשן. אַלע יידן האָט מען אַוועקגעפירט קיין זאַקליקאָוו. אויפן וועג קיין זאַקליקאָוו, אין אַ דאָרף, האָט איר געכאַפּט אַ פויער. זי האָט אים געוואָלט געבן געלט, ער זאָל איר לאָזן ווייטער גיין, האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט נישט קיין נאַפּט — און פאַר צושטעלן אַ יידן, וועט ער באַקומען אַ ליטער נאַפּט מיט אַ קילאָ צוקער. זי האָט נישט געוואָלט גיין, האָט ער זיי גענומען צום סאָלטיס. דער ווידער האָט זיי אַרויפגעלייגט אויף אַ פור און מיט די קינדער געשיקט צו דער פּאָליציי אין קראָשניק. אָבער דער פויער האָט מען געהייסן גיין — און קיין נאַפּט און צוקער האָט ער נישט באַקומען.

שרה רויזמאַן דערציילט:

— איך האָב זיך געפרייט, אַז ער האָט גאָרנישט באַקומען. פאַר אַ קילאָ צוקער און נאַפּט האָט ער צוגעשטעלט יידן צו דער שחיטה. מיר זענען געזעסן אין דער זשאַנדאַרמעריע, ביז זיי האָבן אָפּגעגעסן מיטאָג. דערנאָך נעמט ער די ביקס און הייסט אונדז גיין. מיר מיינען, אַז ער גייט אונדז שיסן. מען האָט אונדז אָבער אַריינגעזעצט אין אַ קעלער, ווו ס'זענען געווען נאָך דריי פרויען. זיי זיצן, וויינען און דערציילן, אַז מען האָט ערשט אויסגעשאָסן 150 יידן פון דעם קעלער.

אין דעם טאָג זענען אָנגעקומען אפשר 30—40 מאַן, מיט אַ סך קינדער. צומאָרגנס, 6 פרי, רופט מען אונדז אַלע אַרויס אין דרויסן און מען קלייבט. מיינע קינדער זענען געשטאַנען נעבן מיר. מען גיט מיך אַ שלעפּ אַוועק אין זייט, די קינדער — אין דער אַנדערער זייט. זאָגט מיין יינגל: „איך קען אַרבעטן אַלע אַרבעטן, אויך מיטן שפּאַדעל". זאָגט דער דייטש: „ביסטו צו קליין". ער איז אַלט געווען 13 יאָר, און די צווייטע, אַ מיידעלע, 7 יאָר. מען האָט אונדז געגעבן אַ זעץ אַרויף אויף אַן אויטאָ, די קינדער האָט מען איבערגעלאָזט און אונדז אַוועקגעפירט אין אַ לאַגער. אַכט פרויען זענען מיר געווען, די ערשטע. מיר האָבן געעפנט דעם לאַגער בודזין. איך בין געווען הינטער דראָטן, איך האָב געזען אַז די בראָך איז פאַרטיק.

ברוך רויזמאַן זעצט פאָר זיין דערציילונג:

איך בין געלעגן אין וואַלד מיט צוויי קינדער, אַ יינגעלע פון 10 יאָר און אַ יינגעלע פון 5 יאָר. אויך אַ פלימעניק איז געווען מיט מיר, און אויך מיט מיר איז

געשען דאָס זעלבע, וואָס מיט מיין פרוי. מען האָט מיך געכאַפּט, צוגענומען מיינע צוויי קינדער און צוזאַמען מיטן פּלימעניק מיך אַריינגעפירט אין בודזינער לאַגער. די קינדער האָט מען אַוועקגעפירט קיין קראָשניק. דעם ערשטן טאָג חנוכה, 1942, האָט מען זיי אַרויסגעפירט. דער אָבערשאַרפירער האָט גענומען אַלע קינדער און זיי געשאָסן. געווען זענען דאָרט 27 קינדער.

ווי נאָר איך בין געקומען אין לאַגער, האָט מען מיך גענומען צו דער אַרבעט. נאָר פאַר מיין קומען אין לאַגער אַריין, זענען פון דאָרט אַנטלאָפן דריי קאָמענדאַנטן, יידן, קריגס־געפאַנגענע פון פוילישן מיליטער. אין לאַגער האָט מען זיי באַשטימט פאַר עלטסטע. מען האָט זיי דערנאָך געכאַפּט אין וואַלד, נישט ווייט פון לאַגער. די דריי יידן האָט מען אויסגעטאָן נאַקעט און זיי אויפגעהאָנגען ביי די פיס, מיטן קאָפּ אַראָפּ. דאָס האָט מיין פרוי געזען. ווען איך בין געקומען, האָט מען דערציילט, אַז מ׳האָט גענומען 105 מאַן, נאָך אַ סעלעקציע און אַלע אויסגעשאָסן. געווען צווישן זיי עטלעכע קינדער.

ווען איך בין אַוועק צו דער אַרבעט, האָט מען אויפגעלאָדן זאַמד אויף פורן. נאָך דער אַרבעט פירט מען אונדז אין לאַגער אַריין. זע איך אין לאַגער ווי מען לויפט. יעדער איינער לויפט, בין איך געלאָפן.

(דעם גאַנצן לאַגער האָבן געפירט קריגס־געפאַנגענע, אַ 110 מאַן, אַלע געוועזענע מיליטער־לייט. דער דייטש האָט געוואָלט מיליטער־לייט, וואָס ווייסן וואָס באַטייט דיסציפּלין. איך האָב אַ בילד פון איין קאָמענדאַנט, אַ רבס אַ זון. ער האָט געהייסן שטאָקמאַן. זיין פרוי לעבט. ער איז געווען אַ טייערער מענטש).

עס ווייזט זיך אַרויס, אַז מען לויפט צו אַן אַפּעל. מען שטעלט זיך אויס גלייך. ווייטער איז געווען אַן אָפענער גרוב, הינטער די דראָטן, ביי די טורעמס, ווו די אוקראַינער האָבן געהיטן. מען הייסט אונדז לויפן און קוקן אין גרוב. איך זע דאָרט ליגן צוויי יונגע יידן, וואָס די אוקראַינער מיטן אָבערשאַרפירער האָבן זיי דערהרגעט. די אויגן — פאַרלאָפן מיט בלוט. יעדער איינער מוז זיי אָנקוקן. מען שטעלט זיך צוריק אויס. דער אָבערשאַרפירער פ י י ג ס האַלט פאַר אונדז אַ רעדע. ער זאָגט, ער וועט דעם „האָופן״ אַרונטערקנאַלן. די יידן האָבן ביי אים געהייסן „האָופן״. פאַרוואָס האָט ער זיי דערהרגעט? די פּאָלאַקן האָבן געברענגט צו פירן אין לאַגער אַ קאָנטיגענט קאַרטאָפל, מען האָט זיי געהאַלטן אין קעלערס, אויסער די דראָטן, ווו די יידן האָבן געאַרבעט. אויסער די דראָטן איז געווען אַ וועשעריי, ווו יידישע פרויען האָבן געוואַשן וועש. האָבן צוויי פּאָלאַקן געגנבעט העמדער און געזאָגט, אַז די צוויי יידן האָבן זיי פאַרקויפט די העמדער. האָט ער גענומען די צוויי יידן און זיי נישט געשאָסן, נאָר דערהרגעט מיט דרענגער. ער זאָגט אונדז אַזוי: „איר זענט 12 הונדערט יידן, ס׳איז נאָך דאָ גענוג די שייסע. איך וועל אייך אַלע אַרונטערקנאַלן.״ מיר האָבן געמיינט, אַז ער גייט אונדז שוין אויסשיסן. ער האָט געזאָגט, אַז אויב עס וועט נאָכאַמאָל אַזאַ זאַך פּאַסירן, וועט ער אַלע אומברענגען.

איך האָב געאַרבעט אין הענגעל־ווערק, אַ דייטשע פירמע. מען האָט אויסגע־אַרבעט טיילן צו עראָפּלאַנען. דאָס איז געווען אין דער האַלע 6. דאָרט זענען געווען עטלעכע האַלעס, יעדער האַלע האָט געהאַט אַ נומער. איך האָב געאַרבעט אין דרויסן, ביי

בוי. מ׳האָט געשטעלט נאָך אַ בנין. ביי מיין אַרבעט האָט מען געקאָנט בייטאָג זיך אָרגאַ־ניזירן און אָפּקאָכן אַ פּאָר קאַרטאָפל. ווי אַזוי האָט מען זיך געשאַפן די קאַרטאָפל? דאָרט איז געווען אַ קעלער, וועלכן ס׳האָט געהיטן אַ פּוילישער קריגס־געפאַנגענער. ער איז געווען מיט מיר באַקאַנט און טיילמאָל געגעבן אַ פּאָר קאַרטאָפל, וועלכע איך האָב אָפּגעקאָכט אָדער אָפּגעבראָטן.

*

אין יענעם לאַגער בין איך געווען צוויי און אַ האַלב יאָר. דאָרט זענען נישט געווען קיין שאַנסן צו לעבן. ס׳איז נישט געווען קיין „ענטלאַוזונג״ (דעזינפעקציע), מ׳איז געשלאָפן אויף הוילע ברעטער, פּריטשן, אָן קאָצן, אָן מאַטראַצן — אויף ברעטער. צודעקן זיך האָט מען נישט געהאַט מיט וואָס. אַז מ׳איז געקומען פון דער אַרבעט, האָט מען זיך געלייגט איינער נעבן צווייטן — איז געוואָרן וואַרעם. איך האָב געזען, אַז דאָס וועט נישט אָנהאַלטן לאַנג. ס׳איז יאָ געווען אַ דאָקטער, האָט ער נישט געהאַט וואָס צו געבן. איין מאָל האָב איך געקראָגן היץ ביי דער אַרבעט, אפשר 40 גראַד. זאָגט איינער צו מיר: „דאָ איז פאַראַן אַ סאַניטאַר אַ פּאָלאַק, גיי אַריין צו אים, וועט ער דיר געבן אַ פּיל״. איך גיי צו אים און דערקלער אים אַז כ׳האָב אַביסל היץ. זאָגט ער צו מיר: „דו ביסט קראַנק אויף אַ טיפוס, איך גיב דיך שוין איבער צום אָבערשאַרפירער״. טראַכט איך: איך בין שוין אַ דערליידיקטער, ווייל דאָרט, אויב מען האָט געהערט אַז איינער איז קראַנק אויף טיפוס, וועט ער דעם גאַנצן לאַגער קראַנק מאַכן — האָט מען אַזעלכן גלייך ליקווידירט. האָב איך אָנגעהויבן בעטן: „איך בין אַ געזונטער מענטש, איך האָב נאָר געקראָגן אַ ביסל היץ״. ער האָט מיך נישט איבערגעגעבן. צומאָרגנס בין איך געגאַנגען צו דער אַרבעט — און ס׳איז מיר געוואָרן בעסער.

מען האָט דאָרט געברענגט אין לאַגער מענטשן פון וואַרשעווער געטאָ. דאָס איז געווען זומער 1943. מען האָט זיי אויסגעשטעלט און באַפוילן אָפּצוגעבן דאָס געלט און גאָלד. ער האָט פאַר זיי געהאַלטן אַ רעדע: „ביי וועמען מען וועט געפינען עפּעס געלט אָדער גאָלד, ווערט דערשאָסן אויפן אָרט״. אַלע האָבן אָפּגעגעבן זייערע ווערט־זאַכן. אַ וואַליזקע מיט גאָלד האָט ער אָנגעזאַמלט. די מענטשן האָבן זיך נישט געקענט האַלטן. מיר זענען שוין געווען אַלטע לאַגערניקעס, מ׳האָט געליטן פון שמוץ, קעלט, הונגער — עס האָט שוין נישט געאַרט. דאַקעגן די מענטשן וואָס זענען געקומען פון געטאָ, זענען נישט געווען אַזוי צוגעגרייט — דעריבער זענען זיי געפאַלן ווי די פליגן. איך ווייס נישט צי ס׳איז געבליבן איין פּראָצענט פון די וואַרשעווער.

פאַר די ווייניאַכטן פון יאָר 1943, האָט דער אָבערשאַרפירער געזאָגט, אַז מיר וועלן האָבן רו, ער וועט אונדז געבן בעסערע באַשפּייזונג. אונדזער עסן איז געווען אַ ביסל בלעטער מיט בריקעוו און 80 גראַם ברויט אַ טאָג. מען האָט פאַר צען מאַן געקראָגן אַ ברייטל פון אַ קילאָ מיט 20 דעקאָ. דער וואָס האָט געטיילט, האָט גענומען פאַר זיך אַ גרעסער שטיקל, איז אונדז אויסגעקומען צו 8 דעקאָ. אין אַזעלכע באַ־דינגונגן האָט מען געהייסן אונדז עקזיסטירן.

מיין פרוי האָט געאַרבעט ביי שניידעריי. איך האָב געזען, אַז כ׳וועל נישט אויס־האַלטן. וואָס דאַרף איך מיך מאַטערן? דאָס איז נישט קיין לעבן. ביי דער אַרבעט האָב איך געהאַט מייסטערס פּאָלאַקן. זיי האָבן געמויערט און מיר האָבן צו צוויי מאַן,

צוגעטראָגן די ציגל אויף נאָשילקעס. און זיי האָבן יעדע מינוט געשריגן: „צעגלי! צעגלי!"

אין ניי־יאָר 1944 האָט מען אונדז אַרויסגענומען אין וואַלד, געגעבן מעסערלעך און געהייסן „מאַכן אויסהאָלצונג" — דאָס הייסט: רייסן די ביימער מיט די הענט. יעדער האָט געמוזט אָנלייגן אַ סטערטע ביימער. האָבן זיך פיר יינגלעך באַהאַלטן הינטער אַ בוים, האָט זיי פייגס גלייך געשאָסן אויפן אָרט. לעבן מיר האָט ער זיי אַוועקגעהרגעט. ווען מ'איז געקומען צוריק אין לאַגער, האָט זיך יעדער גע־ווונטשן: הלוואי וואָלט ער מיך געווען געשאָסן. מיר זענען געווען שטאַרק דערשלאָגן. דאָרט זענען געווען 40 אוקראַינער מיט ביקסן, און ווער ס'איז נישט געלאָפן גיך, האָט ער געהייסן הרגענען.

אַזוי האָט מען אָפּגעאַרבעט ביז 1944 און עס איז נישט געווען דער טאָג אָן קרבנות.

מיין פרוי האָט געהאַט פּראָטעקציע ביי דעם קאָמענדאַנט שטאָקמאַן. אין לאַגער האָט ער אויך געהאַט צו זאָגן. איך בין געוואָרן געבראָכן ביי דער אַרבעט, פון ציגל טראָגן. האָט זי דאָס אים דערציילט. ער האָט מיך אַריינגענומען אין שוסטער־וואַר־שטאַט. דאָרט איז שוין געווען וואַרעם און אַביסל מענטשלעך. אין דעם וואַרשטאַט האָב איך אָפּגעאַרבעט אַ פּאָר חדשים, ביז די רוסן זענען געקומען אין 1944 און מען האָט ליקווידירט דעם לאַגער און אונדז צעשיקט אין אַנדערע לאַגערן. מיך מיט מיין פרוי האָט מען געשיקט קיין מ י י ד אַ נ ע ק.

נאָך פריער, דעם 3־טן נאָוועמבער 1943, איז אריין דער אָבערשאַרפירער אין דעם וואַרשטאַט ווו איך האָב געאַרבעט. איך האָב געהאַט אַ העקל, האָט ער דאָס צוגענומען, ווי אויך אַלע מעסערס און אייזנס, פאַריגלט די באַראַקן פון דרויסן, מען האָט נישט געטאָרט אַרויסגיין. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז זיכער דער טויט. ביינאַכט קומט אַריין שטאָקמאַן, מיט אַ דייטש שטאָסעק, וואָס האָט געהאַט אַ געליבטע אַ פּוילישע און זיך אויסגעלערנט רעדן פּויליש. זאָגט ער צו אונדז אויף פּויליש: „פּאָ־ניאַטאָוו האָט מען אויסגעהרגעט. נאָך אַ לאַגער לעבן לובלין מיט 12 טויזנט יידן האָט מען אויסגעהרגעט; גאָטשעראַדאָוו, אַ הויף ווו ס'זענען געווען 500 יידן — האָט מען אויסגעהרגעט! פאַרוואָס האָט מען זיי אויסגעהרגעט? ווייל זיי האָבן געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנער. איר גייט מאָרגן צו דער אַרבעט!"

מיר האָבן נישט געוואָלט גלויבן. אַזוי פיל האָט מען אויסגעהרגעט, וועט מען גראָד אונדז לאָזן לעבן? מיר האָבן געהאַט אַ מייסטער סטעפאַן. אין די הענקעל־ווערק איז ער געווען דער אַרבעטס־פירער. אַז מען האָט אונדז געוואָלט אומברענגען, האָט ער אַזוי געזאָגט: „מיינע יידן דאַרף איך נאָך האָבן. זיי האָבן נישט קיין קאָנטאַקטן מיט די פּאַרטיזאַנער".

האָט מען אונדז אַרויס גענומען און אַריבער געפירט נענטער צו דער פאַבריק, אין מענטשלעכע באַראַקן, עס איז שוין געווען ווו זיך אָפּצוואַשן. דעם לאַגער האָבן געפירט די ס.ס., אָן די אוקראַינער. איך האָב ווייטער געאַרבעט אין שוסטער־וואַרשטאַט. אין דעם לאַגער זענען מיר געווען 6 חדשים.

מיר האָבן געוווּסט, אַז אין מיידאַנעק האָבן מיר נישט קיין שאַנסן צו לעבן, ווייל

דאָרט זענען אומגעקומען הונדערטער טויזנטער יידן. דאָרט זענען דאָ אויוונס — און מיר גייען אין די אויוונס אַריין. איך האָב גערעדט מיט שטאָקמאַנען, עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. מען האָט מיך געוואָלט אַוועקשיקן אָן דער פרוי, אָבער זי האָט געוואָלט מיט מיר מיטפאָרן.

אין מיידאַנעק האָט מען צוגעפירט צום גאַז־קאַמער 500 יידן פון בודזין. מען האָט געוואַרט אויפן באַפעל אויך אונדז אַריינצופירן צום פאַרברענען.

אין מיידאַנעק זענען מיר געווען 6 וואָכן. אַז די רוסן האָבן זיך דערנענטערט, האָט מען אונדז געגעבן אַנצוטאָן געשטרייפטע אָנטועכץ אויפן וועג און אַוועקגעשיקט אַ גאַנצן טראַנספּאָרט — יידן, פּאָלאַקן, איטאַליענער. מיר זענען געווען אַ 3000 מאַן. מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין קראָשניק, אין אַ צעגיעלניע. די ס. ס. לייט וואָס האָבן אונדז געפירט, זענען געווען אַ פּאָר הונדערט מאַן, מיט גרויסע הינט.

מען האָט אונדז אַרויסגעפירט דורך אַ הינטער־וועג. די בריק איז שוין געווען אויפגעריסן, האָט מען אונדז אַריינגעפירט אינעם וואַסער. מיר האָבן געמיינט, אַז מען גייט אונדז דערטרינקען.

דערנאָך האָט מען אונדז ווייטער געפירט, פון קראָשניק קיין טשמיעלוו, צום צוג, ווו מען האָט אונדז אַריינגעזעצט אין די וואַגאָנען און אַוועקגעפירט קיין ביר־קענאַו. מיר זענען אַהין אַריינגעקומען ביינאַכט. דאָרט האָבן געאַרבעט יידן. האָבן זיי געפרעגט, פון וואַנען קומען מיר? זאָג איך, אַז פון מיידאַנעק. פרעגן זיי: „מען האָט אייך געפירט צופוס?" זאָג איך: „יאָ, מען האָט אונדז געפירט צופוס פון מיידאַנעק קיין קראָשניק, אפשר אַ 50 צי 60 קילאָמעטער". זאָגט דער ייד: „איר דאַרפט נישט וואַרטן אויפן אויוון, מען דאַרף אייך אויסשיסן. איר זייט דאָ נישט געקומען צום לעבן. איך אַרבעט דאָ ביים אויוון, אַלע פיר וואָכן טוישט מען אונדז. איך בין אויך גרייט צו דעם. אויב איר זייט נישט אַנטלאָפן אויפן וועג, נישט געמאַכט קיין אויפשטאַנד, זענט איר גאָרנישט ווערט".

דאָס איז געווען אַ וואַרשעווער ייד.

מען פירט אונדז אַריין אין אַן אַנדער צימער און מען שמירט אונדז אויס מיט אַ דעזינפעקציע־מיטל דעם קאָפּ, די הענט. דאָס שמירעכץ האָט געברענט. צו־מאָרגנס שטייען מיר אין דרויסן און וואַרטן. מיר זענען געשטאַנען נישט ווייט פון אויוון. דאָרט האָט געאַרבעט אַ יידישע פרוי, האָט זי אַוועקגעלייגט אַ שטיקל ברויט און געגעבן אַ ווינק איך זאָל צוגיין דאָס נעמען, ווייל רעדן האָט זי נישט געטאָרט.

מען האָט געוואַרט ביז אַזייגער 12, קומט אַריין אַ דאָקטער, אַ ייד, און פרעגט זיך צי איך בין געזונט. „יאָ" — האָב איך געענטפערט. פאַר דעם האָט מען אונדז געגעבן אַ מיטאָג. מ'האָט צוגעברענגט אַ קעסל, מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט אין אַ ריי, ווער עס האָט געהאַט אין וואָס צו נעמען — האָט גענומען, ווער עס האָט נישט געהאַט אין וואָס צו נעמען — איז געבליבן אָן עסן. דאַן האָט מען געשטעלט די נומערן אויף די הענט. מיין נומער איז געווען 18583. מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ האַלע אַריין. דאָרט איז מען געזעסן ביי אַ טיש, איינער האָט געהאַלטן אַ העמד, דער אַנדערער אַ פּאָר הויזן — און מ'האָט דאָס אונדז צוגעוואָרפן. איך בין שוין נישט

געווען מיט דער פרוי, מען האָט אונדז אָפּגעטיילט. איך האָב נישט געוווּסט ווו זי איז. מען האָס אונדז געהייסן די אַלטע וועש אַוועקווארפן און אָנטאָן די נייע.

צומאָרגנס זענען געקומען וואַגאָנען און אַ מייסטער פון גלייוויץ 3 האָט אונדז אַרויסגענומען. נישט אַלע, נאָר אויף וועמען ס׳איז געפאַלן דער גורל.

אין דעם לאַגער גלייוויץ 3 בין איך אָפּגעווען 6 חדשים. דער לאַגער איז נישט געווען קיין שלעכטער, נאָר עסן איז נישט געווען צו דער זעט. ס׳איז אָבער געווען וואַרעם וואַסער זיך אָפּצוואַשן, אַ בעסער געלעגער. מען האָט באַדאַרפט זיך האַלטן ריין. אויב ס׳בעטל איז נישט געווען צוגעבעט ווי אַזוי ס׳איז זיי געפעלן, האָט מען געשלאָגן מכות רצח. דאָרט איז געווען דער בלאָק־עלטסטער אַ קרימינעלער פאַר־ברעכער, אַ לאָמער, האָט ער געזען ווו ס׳איז נישט גוט, איז ער צו צום קאַצעטלער. נישט אָנגערופן אים ביים נאָמען, נאָר ביים נומער — און אים געשלאָגן אָן רחמנות.

אין גלייוויץ בין איך שוין קיין שוסטער נישט געווען, מען האָט שוין דאָן נישט געאַרבעט קיין שוסטעריי. איך האָב געאַרבעט ביי די הענגערס, וואָס לאָדן אָן די מאַשינען, אין דער האַלע. צווישן די מאַשינען איז איינמאָל געקומען אַ וואַגאָן מיט קוקורוזע־מעל. איז מען דאָך געווען הונגעריק, האָט מען אויפגעריסן אַ זעקל מעל, אָנגעהויבן דערפון עסן און איינגעזען, אַז דאָס מעל איז זיסלעך, מען קען דאָס עסן. האָבן מיר דאָס מעל אָפּגעלאָדן אין שטוב און דאָרט עס אַוועקגעלייגט. מיר האָבן גענומען אַ פּושקע מיט אַ ביסל וואַסער, אָנגעהויבן צו פאַרמישן, און געזען אַז דאָס מעל איז גוט. די זופּ וואָס מען האָט באַקומען, איז געווען שיטער. האָט מען באַ־האַלטן אַ ביסל מעל, צו מיטאָג, ווען מען האָט באַקומען די זופּ, האָט מען צוגעשיט אַ ביסל מעל — איז דאָס געווען געדיכט. איך האָב מיר באַהאַלטן אַביסל מעל אונטערן שעניק. אַ ייד איז געשלאָפן דערנעבן, ער האָט געזען און מיך געמסרט. האָט מען גענומען מיך און מיין פּלימעניק און צוגעפּסקנט 75 שמיץ, מיט אַ שטעקן, וואָס אונטן איז געווען אַן אייזן. מען האָט גענומען אַ באַנק, צוויי קראָקעווער יידן האָבן מיך געהאַלטן און איך אַליין האָב געמוזט ציילן: איינס, צוויי, דריי... ביז 75. און דאָס יינגל, מיין פּלימעניק, איז געווען אַ יונגיטשקער, האָט ער געקראָגן נאָר 10 שמיץ.

צומאָרגנס האָב איך נישט געקענט גיין, דאָך בין איך אַרויס צו דער אַרבעט. מיט מיר האָט געאַרבעט אַ הרוביעשאָווער ייד, האָב איך אים געוויזן מיין לייב. האָט ער געזאָגט: „אוי וויי, דיין קערפּער איז דאָך שוואַרץ ווי די ערד״. 8 טעג האָט מיר וויי געטאָן, איך האָב זיך נישט געקענט אויסגלייכן. דערנאָך איז מיר געוואָרן בעסער.

אונדז האָט מען אין לאַגער גערופן די לובלינער, מיר זענען געווען אַ 50 מאַן.

אין לאַגער ווו איך האָב געאַרבעט, איז געווען אַן עראָדראָם. דאָרט איז אַמאָל אָנגעקומען אַ פּאַס בראָנפן. האָט מען גענומען אַ ביסל בראָנפן און געטרונקען. אַ וואָך שפּעטער איז געקומען נאָך אַ פּאַס, אָבער דאָס איז נישט געווען קיין בראָנפן, נאָר אַזאַ פּליסיקייט צו די עראָפּלאַנען. דאָס איז געווען זיסלעך, מיר האָבן דאָס געטרונקען — און זיך פאַרסמט. מיין פּלימעניק איז געווען כמעט טויט. איך בין אַרויס אין דרויסן, זיך איינגעוויקלט אין אַ קאָץ און געזעסן אויפן שניי, איז מיר

געוואָרן בעסער. דעם יינגל איז נישט געוואָרן בעסער. איינער אַ קראָשניקער האָט זיך פאַרסמט אויף טויט. נאָך איינער, אַ שטומער, פון בודזינער לאַגער. די רעשט, אפשר 20 מאַן — אַלע פאַרסמט, אָבער אונדז איז געוואָרן בעסער.

איין מאָל איז געקומען אַ לאָקאָמאָטיוו מיט קאַרטאָפל. דער מאַשיניסט איז געווען אַ קריגס־געפאַנגענער, אַ רוס, אָבער ווייזט אויס — אַ ייד. ער האָט דעם לאָקאָמאָטיוו אָפּגעשטעלט און געזאָגט: „איך וועל פאָרן געלאַסן און איר וועט אַרויפגיין און נעמען קאַרטאָפל". ווי איך בין געווען צעשלאָגן, האָב איך זיך געגעבן אַ כאַפּ אַרויף אויפן וואַגאָן און גענומען קאַרטאָפל און אין דער פרי זיי אָפּגעקאָכט. אין מיטן קאָכן קומט אָן דער אָבערשאַרפירער מיט זיינע צוויי געהילפן. „וואָס איז דאָס?!" — האָבן אַלע יידן אָנגעוויזן אויף מיר, מיט נאָך איינעם, אַ ייד פון גאַליציע. יענער האָט געקענט רעדן דייטש. זאָגט ער: „הער אָבערשאַרפירער, נעכטן איז געפאָרן די לאָקאָמאָטיוו, זי האָט זיך געטאָן אַ טרייסל, זענען אַראָפּגעפאַלן אַ פּאָר קאַרטאָפל. עס איז דאָך אַ שאָד"... זיי האָבן געמיינט, אַז מיר האָבן גענומען די קאַרטאָפל פון קעלער. ער האָט פאַרשריבן דעם נומער פון מיר און פון יענעם, וואָס האָט פריער באַקומען אַ פּאַטש, ווייל ער האָט גערעדט. איך האָב נישט גערעדט, האָט ער מיר קיין פּאַטש נישט געטאָן.

באַם מיטאָג האָט ער אונדז אָפּגעוואַרט: „ווו זענען די צוויי וואָס האָבן געקאָכט קאַרטאָפל?!" מיר זענען אַרויס און זיך געשטעלט. ער אַליין האָט נישט געוואָלט שלאָגן, נאָר גענומען דעם סאַדיסט, דעם בלאָק־עלטסטן און אים באַפוילן: „פּסקן דו וויפל דו האָסט צו געבן! אָבער נישט אויפן בלויזן הינטן". יענעם האָט ער געגעבן צען און מיר צען. איך בין געווען אָנגעווייטיקט, די הויט איז געווען צעהאַקט פון פריער, בין איך געפאַלן אויף דר׳ערד. זאָגט ער: „פאַר דעם וואָס ביסט נישט געשטאַנען גלייך, קריגסטו נאָך פינף". ער האָט מיר געגעבן פופצן — כ׳האָב איבער־געהאַלטן.

*

ביים אַרבעטן ביי די אייזנס, האָב איך זיך אָפּגעהאַקט אַ פינגער, האָט מען מיך גענומען אין שפּיטאָל און דאָרט אָפּגעשניטן אַ האַלבן פינגער. נאָך דעם האָב איך געקראָגן 40 גראַד היץ. דאָס איז געווען ווינטער. אַ געוויסע נאַכט קומט אַריין דער אָבערשאַרפירער און זאָגט: „טרייסלט אויס די זעקלעך פון די שעניקלעך, פּאַקט איין דאָס פּראָוויאַנט — מיר גייען אין טראַנספּאָרט". דאָס איז געווען אין דעצעמבער 1944. מען האָט געגעבן יעדן איינעם אַ ברויט, אַ ביסל מאַרמעלאַד, אַ שטיקל מאַר־גאַרין. ער האָט געזאָגט: „די קראַנקע וואָס קענען ניט גיין — זאָלן בלייבן". בין איך צוגעלאָפן און געזאָגט: „הער אָבערשאַרפירער, איך בין געזונט, איך קען גיין". כ׳האָב פאַרשטעקט דעם פינגער אין קאָץ און גיי.

איך בין אָפּגעגאַנגען אַ האַלבן קילאָמעטער — נישטאָ מער קיין כוח. ביינאַכט האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַ שטיבל, אַ 300 מאַן, איינער איז געלעגן אויפן צווייטן. מיר איז געוואָרן שלעכט, נאָר צו חלשן. זאָגט דער דאָקטער, אַ טשעכישער ייד, צו די וועכטערס, זיי זאָלן מיך אַרויסלאָזן אויף עטלעכע מינוט אין דרויסן. כ׳בין

אַרויס, אָפּגעווישט דאָס פּנים מיטן שניי — און מען רופט מיך שוין צוריק אַריין. איך האָב איבערגעהאַלטן די נאַכט.

אין דער פרי שרייט מען: „טראַנספּאָרט! אויפשטיין!" מען האָט געגעבן אַ ביסל קאַווע. דאָרט איז געווען אַ לאַגער־עלטסטער, אַ ייד, ער האָט געהייסן פּ אַ ל ד י. ער איז געווען אין שפּיטאָל, ווען מען האָט מיר אָפּגעשניטן דעם פינגער. איך האָב נישט געקענט באַקומען מיין ברויט. איז דאָרט מיטגעפאָרן אַ וועגעלע, וואָס האָט געפירט ברויט פאַר די ס. ס. האָב איך געבעטן ביים דעם פאָלדין אַ שטיקל ברויט, האָט ער מיר געגעבן אַזאַ קאָפּע, אַז איך האָב זיך דריי מאָל איבערגעדרייט. קיין קאַווע האָב איך אויך נישט געקענט נעמען, ווייל כ'האָב זיך נישט געקענט צושטופּן. איך האָב גאָרנישט געקראָגן און בין ווייטער געגאַנגען ביז בלעכהאַמער. דאָרט זענען געשטאַנען אין דרויסן קאַלטע, געפרוירענע פעסלעך מיט ביטערע קאַווע. מיט וואָס אָנצושעפּן, האָב איך נישט געהאַט. די פיס זענען געווען געשוואָלן. איך האָב געטראָגן שיך מיט הילצערנע זוילן, האָט זיך אָנגעקלעפּט דער שניי, איך האָב שוין נישט געקענט גיין. טראַכט איך: „דאָ איז מיין טויט. טאָמער וועט מען דאַרפן ווייטער גיין, וועל איך זיך אַוועקלייגן, באַהאַלטן, זאָל מען שיסן, דאָס איז עס! מער וויל איך זיך נישט מאַטערן".

איך בין געלעגן אויבן, איז אַריין אַ ייד און אַוועקגעלייגט אַ ברויטל אונטן, אויף זיין שעניק. ווי נאָר דער ייד איז אַרויס, האָב איך מיט נאָך איינעם געגעבן אַ כאַפּ דאָס ברייטל און באלד אויפגעגעסן. דער ייד איז אַריין געקומען, האָט ער אויסגעבראָכן אין אַ געוויין. דערנאָך זענען אָנגעקומען נאָך קאַצעטלער, האָט אים יעדער געגעבן אַ שטיקעלע ברויט. מען האָט רחמנות געהאַט אויף אים. זיי האָבן נישט געוווּסט ווער עס האָט דאָס גענומען, אַז איך ליג אין דער הייך.

3 פאַרטאָג, מען שרייט: „צום טראַנספּאָרט!" מען שרייט, מען שלאָגט מיט שטעקענעס. איך ליג, איך קען נישט גיין. איך בין אַזוי געלעגן ביז אַרום 10—11, איך זע ס'איז שטיל, קיינער איז נישטאָ אין לאַגער. ס'איז מיר געווען בעסער, איך גיי אַרויס, זע איך גיין מענטשן מיט דעם לאַגער־אָנטועכץ. איך בין אַריין אין אַ באַראַק, ווו איך בין געלעגן אַכט טעג. פון די סנאַריאַדן זענען געוואָרן אויס־געהאַקט די שויבן. די קוילן זענען אַריין אויך אין באַראַק. אָבער מאַגאַזינען מיט עסן זענען אין לאַגער יאָ געווען. מיר האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אין דעם באַראַק 18—20 מאַן. מיר האָבן געזאָגט, אַז ווער עס וועט אַריינברענגען עפּעס עסן, אַ ביסל מעל, אַ זעקל צוקער — וועט בלייבן. אויב נישט — וועט מען אים הייסן גיין ווייטער, ווייל מיר קענען נישט שאַפן עסן איינער פאַרן צווייטן.

די לעצטע דייטשן האָבן געזען, אַז מען גייט אַרויס פון דעם באַראַק, האָבן זיי אָנגעהויבן שיסן מיט מאַשין־געווער. אָט ליגט שוין איינער טויט, דאָ צוויי, פיר... ס'איז שלעכט. מיר האָבן דאָך מורא געהאַט, אַז די לעצטע דייטשן וועלן אַריינקומען אין אונדז אויסשיסן, האָבן מיר גענומען די שעניקעס, אַוועקגעלייגט אויף דער פּאָדלאָגע און זיך באַהאַלטן אונטער די שעניקעס. די שויבן זענען דאָך געווען אויסגעהאַקט, האָבן זיי אַריינגעקוקט און געזען, אַז קיינער איז נישטאָ. דערווייל האָבן פון די סנאַריאַדן אָנגעהויבן ברענען די באַראַקן. אָבער קיין ווינט איז נישט געווען, האָבן אַלע באַראַקן

אויסגעברענט און אונדזערער איז געבליבן גאַנץ. דאָנערשטיק ביינאַכט האָט מען געזען, אַז ס׳איז אוממעגלעך אַזוי אויסצוהאַלטן, זענען מיר אַריין אין אַ געמויערטן קעלער פון קאַרטאָפל. איך האָב דאָרט נישט געקענט כאַפּן דעם אָטעם און בין אַרויס מיטן פּלימעניק. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָ וועלן מיר שוין בלייבן לעבן. האָט איינער פאַרויכערט אַ סיגאַרעט, האָבן די דייטשן דאָס דערזען. זיי זענען צוגעקומען און אַלעמען אַרויסגענומען פון קעלער, אַריינגעפירט אין אַ גרויסן באַראַק, באַגאָסן אים מיט בענזין און אַלע יידן פאַרברענט.

✶

פרייטיק, 9 פרי, זענען די רוסן אַריין, האָבן זיי געזאָגט: „מיר האָבן אייך באַפרייט. איצט מאַכט אַ גרוב, זייט קובר די קערפּערס און גייט צוריק אין וואַלד אַריין״.

איך הייב אָן גיין, בין אָפּגעגאַנגען אפשר אַ קילאָמעטער — איך קען נישט באַוועגן זיך, נישט דערפאַר וואָס איך בין געווען קראַנק, נאָר פאַרן גיין האָבן מיר גענומען אַ זעקל מעל. און אָפּגעקאָכט קלוסקעס, וועלכע זענען נישט געווען גוט דורכגעקאָכט — און מיר האָט מען געגעבן נאָך אַ שיסל צום עסן. איך האָב באַקומען אַ מאָגן־פאַרדאַרבונג. איך קען נישט גיין. בין איך צוריק אַוועק אין לאַגער און דאָרט איבערגענעכטיקט. די רוסן זענען אַריין און געזאָגט אַז מיר זאָלן גיין אַ 20 קילאָמעטער, דאָרט איז דאָ אַ שטעטל ווו ס׳געפונען זיך בלויז רוסן. דאָס איז געווען ריכטיק.

מיר זענען געקומען אין דעם שטעטל ביינאַכט, אַריין אין אַ שטוב, מען זוכט וואָס צו עסן. די דייטשן זענען ערשט ניט לאַנג אַנטלאָפן פונדאַנען. דאָרט האָבן מיר געגעכטיקט. ביינאַכט הערן מיר: מען קלאַפּט. די רוסן. „ווער זייט איר?״ — פרעגן זיי. „יידן, פון לאַגער״. זאָגן זיי: „ווער פון אייך איז געזונט, קומט מיט מיר״. די דריי רוסן האָבן געברענגט אַ האַלבע קו. מיר גייען אין קעלער זוכן קאַרטאָפל און געפונען דאָרט לעבעדיקע גענדז, קאַטשקעס, הינער.

מיר האָבן געקענט דאָרט זיין אַ לאַנגע צייט, אָבער מיר זענען געווען אַ פּאָר טעג און זענען אַוועק קיין פּוילן. דאָס ערשטע אָרט איז געווען טשענסטאָכאָוו. דאָרט איז געווען איין ייד, איך האָב זיך דערוווּסט פון אים און געקומען צו אים מיט מיין קראַנקן פינגער. איך האָב געזאָגט: „האָט רחמנות אויף מיר״. „קום אין שפּיטאָל אַריין״ — ענטפערט ער — און איז מיט מיר געגאַנגען צוויי קילאָמעטער הינטער דער שטאָט, אין אַ פּוילישן שפּיטאָל. מיר קומען דאָרט אַריין, זאָגט אַ פּולישער דאָקטער: „איצט איז צו שפּעט — און פאַר יידן האָב איך דאָ גאָרנישט!״

פון טשענסטאָכאָוו בין איך אין אַ רוסישן צוג אַריינגעפאָרן אין סאַנדאָמיעזש. דער צוג איז געווען אַן אָפענער, מיין פינגער — נישט פאַרהיילט, איך האָב נישט געקענט אויסהאַלטן. דאָרט איז דער צוג קאַליע געוואָרן. פאַרטאָג זע איך א רויך פון אַ קוימען. איך לויף אַהין, אפשר וועט מיר די קריסטין עפּעס געבן. זי זאָגט מיר: „וואַרט צו, איך קאָך פרישטיק, וועל איך אייך געבן״. זי האָט אָפּגעקאָכט, איך האָב אָפּגעגעסן, געקומען צוריק, איך זע — דער צוג איז נישטאָ. איך בין דאָך אַריינגעפאָרן אין שטאָט אַריין, 7 קילאָמעטער, אָבער נישטאָ ווו צו גיין. אַ יינגל, וואָס איז געווען מיט מיר, דאָרט אַ געבוירענער, זיין פאָטער האָט געהאַט אין סאַנדאָמיעזש אַ גאַרבאַרניע, זאָגט צו מיר: „קום, איך האָב דאָ אַן אייגן הויז״. מיר קומען פאַרנאַכט

שרה רויזמן ז״ל

אַריין אין דער וווינונג, אַ פאַרנומענע פון פּאָלאַקן. דער פּאָלאַק האָט געאַרבעט ביי זיין פאָטער. זאָגט די פּוילישע פרוי: „איך קען דיך נישט. איך צאָל דירה־געלט אין דער גמינע״... זאָגט דאָס יינגל: „איך וועל דאָ נעכטיקן״. איך רוף זיך אָן: „איך וועל נישט נעכטיקן. וואָס וועסטו טאָן, אַז דער גוי וועט אונדז ביינאַכט דערהרגענען? קום אין דער פּאָליציי, וועט מען דאָרט איבערנעכטיקן״.

מיר האָבן גענעכטיקט אין דער פּאָלי־ציי. אין דער פרי ווילן מיר גיין קיין ראָז־וואַדאָוו. דאָרט איז דאָ די באַן, נאָר די בריק היטן רוסישע זעלנער. זאָגן זיי: „גייט אַריין צום קאָמענדאַנט, אַז ער וועט אייך געבן אַ דערלויבעניש, וועלן מיר אייך דורכלאָזן״. מיר זענען אַוועק צום קאָמענדאַנט, איז דאָרט געווען אַ ריי אפשר פון הונדערט מאַן. אָבער אונדז האָט מען אַריינגעפירט די ערשטע. דער קאָמענדאַנט פרעגט: „וואָס ווילט איר? פון וואַנען גייט איר?״ ער גיט אַ פרעג: „איר האָט סיגאַרעטן?״ זאָג איך, אַז מיר האָבן גאָרנישט. ער גיט יעדן פון אונדז צוויי פּעקלעך סיגאַרעטן, ווי אויך 200 זלאָטעס און... גוטע „פּשעפּוסטקעס״ צו פאָרן אין גאַנץ פּוילן.

איך בין אָנגעקומען קיין קראָשניק און דאָרט זיך דערוווּסט, אַז מיין פלימעניק איז דאָ אין לובלין. בין איך געפאָרן קיין לובלין און טאַקע אים געטראָפן.

✶

מיט דער פרוי האָב איך זיך געטראָפן אין אַ יאָר אַרום. זי האָט זיך באַפרייט מיט 5 חדשים שפּעטער פון מיר.

איך בין אַריינגעפאָרן אין אָפּאָלע. דאָרט האָב איך נאָר איבערגענעכטיקט. איך האָב געזען — די שטאָט איז חרוב, נישטאָ קיין הייזער, קיין שיל, קיין בית־המדרש.

נאָכן טרעפן זיך מיט דער פרוי, זענען מיר נאָך געבליבן צוזאַמען צוויי וואָכן אין לובלין. די צייט וואָס זי איז נישט געווען, האָב איך געהאַנדלט. שפּעטער האָב איך באַקומען אַ בריוו פון קראָקע, אַז דער וועג קיין ארץ־ישראל וועט דויערן 8 טעג. איך האָב אַוועק געגעבן אפשר 30 טויזנט זלאָטעס. אָבער מען האָט אונדז אָפּגענאַרט. מען האָט אונדז, 30 מענטשן, געפירט קיין טשעכן, דערנאָך — אין איטאַליע און פון איטאַליע קיין ארץ־ישראל.

13 חדשים זענען מיר געווען אין וועג. אין 1946 זענען מיר אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

אויפגענומען און פאַרשריבן: **לילי האָלצמאַן**

22 חדשים אין באַהעלטענישן

משה פיין

אין יאָר 1939, ראש־השנה, זענען די דייטשן אַריין געקומען אין שטעטל און אונדז, יונגוואַרג, האָט מען גענומען אויף אַרבעט קיין יוזעפאָוו.

אין אָפּאָלע איז געווען אַ 3500 יידן. דערנאָך האָט מען געזאָגט, אַז ווער עס וויל גיין פרייוויליק אין דעם לאַגער, וועט מען דאָרט שנעלער ענדיקן די אַרבעט. אין יענע צייטן האָט מען דאָך אַלץ געגלויבט — בין איך געגאַנגען פרייוויליק און דאָרט געווען 6 וואָכן. מען האָט געגראָבן אַ ריוו, ער זאָל דורכגיין דורך דער מיל און צוריק אַריין אין דער ווייסל. אַזאַ קאַנאַל, פון אַ דריי מעטער די ברייט און אַ דריי מעטער די טיף. מען האָט אונדז געזאָגט, אַז נאָך די 6 וואָכן וועט מען אונדז באַפרייען. נאָך די 6 וואָכן האָט מען געהערט קלאַנגען, אַז די בעסערע אַרבעטער, די געזונטערע, וועט מען איבערלאָזן און ברענגען פרישע, אַז יענע זאָלן זיי לערנען. איך האָב געזען, אַז דאָ וועט זיין שלעכט, האָב איך און נאָך צוויי אָפּאָלער, מיינס אַ קוזין, הערש־יאַנקל פיין און איינער מענדל, וואָס מיר זענען געווען אין דעם זעלבן לאַגער, האָבן זיך אָפּגעשמועסט, אַז מיר אַנטלויפן פון דאַנען.

פאַרנאַכט איז מען אַוועק. מיר זענען אַריין געקומען אין אָפּאָלע פאַרטאָג. איך האָב אָנגעקלאַפּט אין שטוב, האָט מען זיך דערשראָקן: „וואָס איז געשען?" מען האָט זיך יאָ געפרייט, נישט געפרייט, ווייל מ'האָט מיר געזאָגט: טאָמער בלייב איך אין שטאָט, הרגעט מען אויס די משפחה.

מיין פרויס משפחה האָט געוווינט אין דאָרף לובאַמירקע (מיין פרוי האָט געהייסן ברײַנדל פיין, פון דער היים ראָטנבערג). זיי האָבן געהאַט אַ געוועלב אין דעם דאָרף. בין איך דאָרט אַוועק און באַפוילן אין שטאָט צום פאָטער, ער זאָל מיר באַזאָרגן כלים צו דער אַרבעט. איך האָב אָנגעהויבן אַרומגיין אַרבעטן ביי די פויערים, פון איין אָרט צום אַנדערן. עס זענען דאָרט געקומען יידן פון אָפּאָלע און איבערגעגעבן ווי אַזוי עס זעט אויס אין שטעטל, אַז מען כאַפּט אויף אַרבעט... איך האָב נישט געוואָלט הערן וועגן גיין אין שטאָט אַריין.

אין דעם דאָרף זענען געווען דריי ברידער: שמואל, זעליג און לייבוש אייערמאַן און זייערער אַ שוואָגער לייבוש. זיי האָבן געהאַנדלט מיט סעדער, אויך געהאַט ערד, ווייל זייערע עלטערן און דער זיידע האָבן יאָרן געוווינט אין דעם דאָרף.

איך בין מיט זיי געווען און געאַרבעט, אויך ביי די פּאָלאַקן. דערנאָך האָט אָנגעהויבן ווערן וואָס אַמאָל שווערער. דאָרט איז געווען אַ מאַרמעלאַד־פאַבריק „זאַגלאָבאַ", אָנגעפירט פון דייטשן. דער הערשער אין אָפּאָלע, געדע, האָט אויך געהאַט צו זאָגן איבער דער פאַבריק. מ'האָט אונדז כלומרשט רעגיסטרירט אין דער פאַבריק, אַז מיר אַרבעטן דאָרט.

ביי דער ווייסל זענען געוואַקסן אַזעלכע פּרענטשן, פון וועלכע מען מאַכט קוישן. האָבן מיר געריסן די פּרענטשן און פון זיי געפלאָכטן קוישן — אַזוי ביז מאַי. מיר האָבן דאָרט געהאַט ווינונגען. אויך איך בין דאָרט געווען. דערנאָך, אַז מען האָט אַוועק

גענומען די יידן פון לובאָמירקע קיין אָפּאָלע, האָב איך, דער שווער און מיין פרוי באַשלאָסן, אַז מען גייט נישט נאָך אָפּאָלע. (דער שווער האָט געהייסן שלמה ראָטנבערג). מען איז אַוועק אין די פּרענטשן ביי דער ווייסל און אָפּגעזעסן ביז נאַכט. דערנאָך האָט מען זיך אַריבערגעשיפט אויף יענער זייט ווייסל, אין דאָרף כאָטשאַ. דאָרט זענען געווען פאַרשידענע יידן. איך בין דאָרט ווייטער געזעסן און געאַרבעט. אויף דעם אָרט זענען מיר געווען אפשר אַ 6 חדשים.

אַ געוויסן זונטיק איז דער פאַרוואַלטער פון דער פּאָסט געגאַנגען שפּאַצירן מיט אַ מיידל אין אַ יונג וועלדל, ווו ס׳זענען געווען פּאַרטיזאַנער. האָבן זיי אים פאַר־טשעפּעט און געשלאָגן. אַז ער איז געקומען אַ היים האָט ער טעלעפאָנירט אין שטעטל קאַזאַנאָוו. עס זענען געקומען אַהין אפשר אַ 300 דייטשן. מיר האָבן געוואָלט אַוועקגיין פון דעם דאָרף. זאָגט אַ שכן: „גייט נישט, ווער וועט אייך טשעפּען? וואָס האָט איר מורא?״ ער אַליין, דער שכן, ישראל גאָלדמאַן, איז אַוועק און מיר זענען געבליבן.

איז געקומען צו אונדז שמואל אייערמאַן. איך בין געווען אין שטוב, דער שווער מיינער און מיין פרוי. נאָר אַוועקגיין האָט מען שוין נישט געקענט. עס זענען אָנגעקומען די דייטשן און מ׳האָט אָנגעהויבן זוכן פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן געגעבן אַ מאַך אויף די טיר און געהייסן אַלע אַרויסגיין. אַז מ׳איז אַרויס — בין איך דער ערשטער אַנטלאָפן. פּלוצום איז אָנגעקומען אַ דייטש. אויפן הויף איז געהאָנגען אַ שטעקן צו שאַרן די קוילן, ווען מען באַקט ברויט. האָב איך מיט דעם שטעקן געגעבן אים אַ קלאַפּ איבערן קאָפּ. ער האָט מיר נאָכגעשאָסן, איך האָב נאָך אַפילו אַ סימן. איך בין פון שרעק אַריינגעלאָפן צו אַ שכנטע. אַז כ׳בין געקומען צו דער שוועל, האָב איך געגעבן אַ פאַל אַוועק. אַזוי ווי איך האָב געקריגן אַ קויל, בין איך געבליבן אַזוי ליגן אין אַ קאַלוזשע בלוט...

דערנאָך האָבן זיי גענומען דעם שווער און אים געהייסן אַריינגיין אין דער סטאָ־דאָלע זוכן די פּאַרטיזאַנער. ער איז אַרויסגעקומען און געזאָגט, אַז ס׳זענען נישטאָ קיין פּאַרטיזאַנער. האָבן זיי אים דערשאָסן. דערנאָך באַפוילן שמואל אייערמאַן און זיינס אַ יינגל אַריינגיין אין אַ גרוב פון קאַרטאָפל זוכן דאָרט די פּאַרטיזאַנער — און זיי האָבן אים צעהאַקט מיט קוילן — ווי אַ זיפּ. און דאָס יינגל האָבן זיי גענומען, אַרונטערגעפירט אונטער דער וואַנט און דערשאָסן. און זיין איידעם רפאל, וועמען זיי האָבן געטראָפן אויף דער גאַס, האָבן זיי אויך דערשאָסן. דאָס איז אַלץ געווען אין כאָטשאַ. פינף געהרגעטע — און איך בין געווען דער זעקסטער צום ענדיקן...

דערנאָך איז געקומען די פרוי צו לויפן, זי האָט געזען אַז איך לעב נאָך, האָט זי מיר צוגעלייגט אַ ביסל וואַסער. איך האָב נישט געהאַט קיין שום אַנדערע הילף. אַזוי בין איך געלעגן פון מיטוואָך פאַרנאַכט ביז דאָנערשטיק פרי. אינדערפרי זענען געקומען דייטשן און געגעבן אַ ספּעציעלן דורכלאָז־שיין („פּשעפּוסטקע״), מען זאָל מיך פירן אין דעם שטעטל טשעפּעלאָוו. די פרוי איז געגאַנגען צום יודענראַט, זאָגט מען איר, אַז זיי גיבן נישט קיין ספּעציעל וועגעלע מען זאָל מיך פירן, נאָר מען זאָל מיך נעמען און אַרויפלייגן אויף די טויטע. איך האָב נישט מסכים געווען. ענדלעך האָט מען מיר געגעבן אַ וועגעלע און מיטגעשיקט אַ סאַניטאַר. אין טשעפּעלאָוו האָט מען מיך אַוועקגעפירט צום דאָקטער, דאָרט האָט מען מיר אויסגערייניקט די

וווּנד. געקומען אין שטעטל, נישטאָ ווער ס׳זאָל מיך אַריינלאָזן. זיי האָבן מורא געהאַט, טאָמער וועל איך ווײַנען בײַנאַכט, קרעכצן. ביז ס׳איז געקומען אַן עלטערע פרוי, זאָגט זי: „איך וועל אײַך אַריינלאָזן״. בײַנאַכט בין איך געווען רואיק. קיין ברויט האָב איך נישט געקענט עסן, איז זי אַרומגעגאַנגען אין די שטיבן בעטן פאַר מיר אַ ביסל געקעכטס.

בײַ דער פרוי בין איך געווען צוויי וואָכן. איך געדענק נישט ווי זי האָט געהייסן. דערנאָך בין איך צוריק געקומען אין דאָרף כאָטשאַ. דאָרט בין איך געווען נאָך אַ צוויי וואָכן. איז מען אײַן מאָל געקומען און געזאָגט, אַז עס דאַרף זײַן אַ לאַפּאַנקע, און מען איז אַנטלאָפן.

כ׳בין אַרויס און זיך אַריבערגעשיפט אויפן צווייטן ברעג פון דער ווייסל. אינמיטן טײַך איז געווען אַן אינדזל, קעמפּאַ כאָטשעצקאַ. איז מען אַרויף אויף דער קעמפּע און געזעסן ביז נאַכט. דאָרט זענען אויך אַריבער אונדזערע קוזינען. איך האָב זיך מיט זיי געטראָפן דאָרט און מען האָט באַשלאָסן, אַז מער גײַען מיר נישט קיין כאָטשאַ. מען איז צוריק אַריבער קיין לובאָמירקע און דאָ זיך אויסבאַהאַלטן. מיר האָבן געהאַט אַ קריסטין, וואָס האָט אונדז געהאָלפן, זי האָט געקויפט ברויט. און מײַן פרוי איז צו איר געגאַנגען בײַנאַכט נאָך דעם ברויט. איך בין געווען צוזאַמען מיט דער פרוי. מיר זענען געשלאָפן אין דרויסן. אַזוי האָבן מיר געלעבט אין דעם דאָרף. מיר האָבן אָנגעהויבן אויפזוכן באַקאַנטע גויים און געבעטן צו קענען זײַן ערגעץ. בײַ אײַן באַקאַנטן זענען מיר געווען אַ ביסל, האָט ער אונדז געוואָלט אומברענגען.

אײַנמאָל בײַנאַכט איז ער געקומען און זאָגט אונדז, (ער האָט זיך געמאַכט שיכור): „צו מיר דאַרפן קומען דײַטשן און הײַנט וועט איר דאָ פאַרענדיקן. פון דאַנען וועט איר שוין קיין לעבעדיקע נישט אַרויסגײַן״...

ער האָט אַרויסגענומען אַ מעסערל און געזאָגט, אַז מיט דעם וועט ער מיך שטעכן. דערווײַל איז מײַן פרוי געלונגען זיך אַרויסצוכאַפּן אין דרויסן, האָט ער געזען, אַז עס וועט אים שוין גאָרנישט העלפן, זאָגט ער, איך זאָל אים געבן 600 זלאָטעס, וועט ער אויך מיך אַרויסלאָזן.

אויך איך בין אַרויס און מיר זענען אַוועק. מען האָט שוין מורא געהאַט צו זײַן אין יענער געגנט, און נישט געהאַט ווו זיך אַהינצוטון.

מיר זענען אַוועק צו די וואַסער־געוויקסן און זיך באַהאַלטן אין די פּרענטשן. ס׳איז געווען ווינטער. דאָרט זענען געקומען וואַרשעווער פּאָלאַקן האַנדלען, האָט זיי אײַן פּויער געזאָגט, אַז דאָרט זיצן יידן. זיי זענען געקומען און אונדז געטראָפן. אײַנער האָט אָנגעהויבן אונדז צו שלאָגן מיט אַ שטעקן, געוואָלט דערהרגענען. אין יענע צײַטן, פאַר דערהרגענען אַ ייד — אָדער מ׳האָט געגעבן אַ קילאָ צוקער, אָדער אַ פלעשל בראָנפן. מען האָט אונדז אַזוי לאַנג געשלאָגן, ביז איך בין אַוועקגעפאַלן אַ פאַרחלשטער און די פרוי האָבן זיי אַוועקגעפירט אויף אַן אַנדער אָרט.

אונדזער גליק איז געווען, וואָס מיר זענען געלעגן אויף אַ ווײַכער, צעאַקערטער ערד. זיי זענען געווען אפשר צוויי־דריי און געמײַנט, אַז איך ליג שוין אַ דערהרגעטער. האָבן זיי זיך אויפגעהויבן און אַוועק געגאַנגען. אַז כ׳בין געקומען צו זיך בין איך צוגעגאַנגען נאָענט צו דעם דאָרף און דאָרט געטראָפן מײַן פרוי. זי איז געווען צעשלאָגן.

זי האָט זיך נישט געקענט רירן. מיר זענען אַריין צו אַ פּויער אין דאָרף, ער זאָל אונדז העלפן — ער אָבער האָט נישט געוואָלט רעדן מיט אונדז.

אַזוי האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן, געוואַנדערט פון איין אָרט צום אַנדערן, אין משך פון גאַנצע 22 חדשים, קנאַפּע צוויי יאָר. אַ גליק וואָס איך האָב געהאַט געלט. מיין פרויס עלטערן האָבן אַוועקגעגעבן די גויים אַ ביסל זאַכן, לעדער — האָט מען דערפאַר אָפּגענומען אַ פּאָר זלאָטעס. קיין סך איז אונדז נישט אַוועקגעגאַנגען, אַפשר אַ 4—5 ברויט איבער דער וואָך — און מיט דעם האָט מען געלעבט. זומער האָט מען געגעסן פרוכטן, וועלכע מען האָט אָנגעקליבן ביינאַכט. ווינטער איז מען אַרויף אויף אַ בוידעם, אין אַ סטאָדאָלע, אין אַ שטאַל. און זומער, ווי נאָר די תבואה האָט אָנגעהויבן ווערן העכער — איז מען געזעסן אין דרויסן אויפן פעלד.

די וואָס האָבן פון אונדז געוווּסט, האָבן קיין שלעכטס נישט געטאָן. נאָר איין מאָל האָט מען אונדז געכאַפּט. אין יעדן דאָרף איז געווען אַ וואַך (וואַרטע), וואָס זאָל היטן ביינאַכט פון שריפות. האָט אונדז אַזאַ וואַרטע געכאַפּט. נאָר אַלע זענען געווען באַקאַנטע קריסטן. האָבן זיי אונדז אַריינגענומען אין אַ שטוב, גערופן דעם סאָלטיס און אים געפרעגט, וואָס מען זאָל טאָן מיט אונדז. האָט ער געזאָגט צו די מענטשן פון דער וואַרטע, זיינע שוואָגערס: „איר האָט זיי געכאַפּט — טוט מיט זיי וואָס איר ווילט. איך וויל זיי נישט האָבן אויף מיין געוויסן.“ אַז זיי האָבן דאָס דערהערט, זענען זיי געוואָרן אַנדערש — און מ׳האָט אונדז אָפּגעלאָזט. (דער קריסט לעבט, ער שרייבט בריוו צו מיין קוזין. ער הייסט פראַנעק קיפּעל).

אַזוי האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן ביזן סוף. אין יאָר 1944, אין חודש יולי, ווען די רוסן זענען געקומען, און זיי האָבן פאַרצויגן דראָטן צו אַ פעלד־טעלעפאָן, זענען זיי געקומען פּונקט צו דעם אָרט, ווו מיר זענען געזעסן, צוזאַמען מיט די קוזינען, זלמן און צבי אייערמאַן.

דערנאָך זענען די רוסן אַריבער די ווייסל און די פּויערים האָבן אָנגעהויבן קומען ביינאַכט אויף רויב און מאָרד. זיי האָבן אַ ייד אַראָפּ גענומען אַ זייגער פון דער האַנט, די שטיוול אויסגעטאָן און אויך אונדז איבערגעשראָקן. מיר האָבן געדונגען אַ פור און אַנטלאָפן קיין לובלין, ווו איך האָב געהאַנדלט אין גאַס מיט שיך און אַלטוואַרג.

אין לובלין זענען געקומען אַ סך יידן, ווי אויך אָפּאָלער, וואָס זענען באַפרייט געוואָרן פון מיליטער און פון רוסלאַנד. אָבער אין שטעטל גופא האָבן איבערגעלעבט אפשר 3—4 יידן. איין מאָל בין איך געפאָרן קיין אָפּאָלע, נאָך דער מלחמה אַרויס־נעמען אַ מעטריקע, האָב איך זיך דערוווּסט, ווי אַזוי מען האָט די יידן אומגעבראַכט אין אָפּאָלע. די קריסטן האָבן אונדז דערציילט, אַז זיי האָבן צוגעשטעלט די יידן קיין פּאָניאַטאָוו. אַהין האָט מען אַוועקגעפירט דעם לעצטן טראַנספּאָרט פון די אָפּאָלער יידן. אין יאָר 1943 האָט מען פאַרברענט די יידן אין יענעם לאַגער.

אין יאָר 1946 זענען מיר געפאָרן פון לובלין נאָך דייטשלאַנד, ווו מיר זענען געווען ביז יאָר 1949. אין חודש סעפּטעמבער 1949 האָב איך צוזאַמען מיט מיין פרוי עולה געווען קיין ישראל.

אין געטאָס און אין לאַגערן

יאָסל און חייה׳לע גאָלדרייך / ניו־יאָרק

1

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, האָבן מיר געוווינט אין דעמבלין. אין יענער שטאָט האָבן מיר געהאַט אַ געשעפט פון זייגערס. דעמבלין איז דעם ערשטן טאָג פון קריג־אויסברוך שטאַרק באָמבאַרדירט געוואָרן פון דער דייטשער אַוויאַציע, ווייל דאָרט האָט זיך געפונען פוילנס וויכטיקסטע מיליטערישע לופט־באַזע. פון די אָפּטע און שטאַרקע באָמבאַרדירונגען, זענען געווען אַ סך קרבנות אויך צווישן דער ציווילער באַפעלקערונג. אין שטאָט האָבן געבושעוועט שריפות. ווי נאָר די אָנפליען פון די דייטשע עראָפּלאַנען האָבן אויפגעהערט, זענען די מענטשן אַנטלאָפן פון שטאָט. אויך מיר האָבן זיך געלאָזט אין וואַנדער־וועג. נאָך אַ גאַנצער נאַכט וואַנדערן, זענען מיר אָנגעקומען קיין אָפּאָלע, ווו ס׳האָבן געוווינט מיין פאָטער נפתלי, מיין יונגסטע שוועסטער הענטשע מיט איר מאַן דוד.

אין שטעטל איז דערווייל געווען רואיק — ביז די דייטשע רוצחים זענען געקומען. און צוזאַמען מיט זיי — שווערע, ביטערע צייטן פאַר די אומגליקלעכע יידן. קאָנטריבוציעס, כאַפּונגען צו שקלאַפן־אַרבעט, באַגלייט מיט הונגער, קלעפּ, באַליידיקונגען. ס׳זענען אויך געווען אַ סך טויט־פאַלן. ווינטער זענען צענדליקער יידן געווען באַשעפטיקט ביים אָפּרייניקן די וועגן פון שניי.

ווען מ׳האָט פון פּולאַוו אַרויסגעטריבן אַלע יידן, זענען זיי אַוועק אין פאַרשידענע שטעטלעך, נאָר אַ באַדייטנדיקער טייל איז אָנגעקומען קיין אָפּאָלע. יענעם טאָג האָט געהערשט אַ ביטערער פראָסט און קעלט. אונדזערע שטעטלדיקע יידן האָבן אַרויסגעוויזן אמתדיקן הכנסה־אורחים און מ׳האָט אַריין גענומען צו זיך אין די היימען די יידן פון פּולאַוו.

אין „דאָם לודאָווי״ (פאָלקס־הויז) האָט זיך געפונען די דייטשע קאָמענדאַנטור, נאָר דאָרט האָט געוועלטיקט אַן אָפּאָלער קריסט, אַ פאָלקס־דויטש, מיטן נאָמען פישער. ביזן אויסברוך פון דער מלחמה, איז ער געווען אַ שטובן־מאַלער, געחברט זיך מיט יידן און פּאָליאַקן, פון זיי אויך געהאַט אַרבעט און פּרנסה. זיין אמתדיקן פּרצוף האָט ער באַוויזן, ווי נאָר די נאַציס האָבן אָקופּירט אָפּאָלע און זיי האָבן אים באַשטימט פאַרן בעל־הבית פון שטעטל. מיר האָבן אים גוט געקענט, ווייל ער פלעגט אָפט קומען צו אונדז פאַריכטן זיין זייגערל, אָדער אַ זייגער פון דער פאַמיליע. ער איז ביז סעפּטעמבער 1939 געווען זייער אָרעם און מיר האָבן נישט גענומען ביי אים קיין געלט פאַר די רעפּעראַציעס.

2

צווישן די אַרויסגעטריבענע יידן פון פּולאַוו, זענען אַ סך געקומען אָן געלט און אָן זאַכן, זיי האָבן נישט געהאַט וואָס צו עסן, האָבן מיר זיך צונויפגעזאַמלט עטלעכע יינגלעך און מיידלעך, געשאַפן אַ הילפס־גרופּע. יעדן טאָג זענען זעקס פאָרלעך

געגאַנגען צו די פאַרמעגלעכע משפחות און געהייסן אָפּקאָכן אַ גרויסן טאָפּ זופּ פאַר די וואָס ליידן הונגער. אַנדערע האָבן צוגעשטעלט ברויט אָדער געגעבן געלט, פאַר וועלכן מיר האָבן געקויפט שפּייז־אַרטיקלען. אַזוי ווי אויף דער אַלטשטאָט האָט זיך געפונען אַ ליידיק געוועלב, האָבן מיר עס גענומען און באַשטימט דאָרט דעם פאַרטיילונג־פּונקט. יעדן טאָג, 2 אַ זייגער, זענען געקומען די אָרעמע יידן און באַקומען אַ הייסע, געשמאַקע זופּ מיט ברויט.

פאַרשטייט זיך, אַז אויף צו פירן די קיך, האָט מען באַדאַרפט האָבן אַ דערלויבעניש פון דעם דערמאָנטן פישער. איך בין אַוועק צו אים אַ היים מיט מתנות פאַר זיינע ביידע זין — צוויי זילבערנע פינגערלעך מיט אויסגראַווירטע נעמען זייערע. איך האָב מצליח געווען מיט דער וויזיט, אַרויס באַקומען אַ צייגעניש פאַר די אַלע וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט מיטן זאַמלען פּראָדוקטן און מיטן פירן די קיך.

אָבער די לאַגע אין שטעטל איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן ערגער, באַזונדערס נאָך דעם, ווען קיין אָפּאָלע איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט מיט יידן פון ווין. מיר האָבן באַדאַרפט זיי איינאָרדענען און זאָרגן פאַר אַלעמען.

3

אין יאָר 1941 בין איך און מיין פרוי (וועלכע שטאַמט פון בעכיווע) צוריק געפאָרן קיין דעמבלין, ווו די לאַגע איז געווען עטוואָס אַ בעסערע — ביזן שאַפן דאָס געטאָ. אָבער נישט לאַנג איז אונדז אויסגעקומען דאָרט צו זיין. דעם ערשטן טאָג ראש־השנה איז מיין פאָטער נפטר געוואָרן אין אָפּאָלע. ווי נאָר ס׳איז צו אונדז דערגאַנגען די טרויעריקע ידיעה, האָבן מיר באַשלאָסן צוריק צו פאָרן קיין אָפּאָלע, הגם יידן האָבן נישט געטאָרט זיך באַוועגן פון איין אָרט צום צווייטן. דאָך איז מיר געלונגען צו באַגלייטן מיין גאָטזעליקן פאָטער צו דער אייביקער רו. מען האָט אים קובר געווען אויפן אָפּאָלער בית עלמין, וועלכער איז דערנאָך חרוב געוואָרן דורך די פּאָלאַקן, אונדזערע שכנים.

אויך אין אָפּאָלע האָבן די דייטשע רוצחים איינגעשטעלט אַ געטאָ, כדי צו פאַרלייכטערן זיי די מאָרד־מלאכה פון שיקן די אומגליקלעכע קרבנות אין די טויטן־לאַגערן, ווו זיי ווערן דערשאָסן, פאַרגאַזט און פאַרברענט. ביזן אומברענגען אונדזערע יידן, האָט מען אַ טייל פאַרשקלאַפט ביי צוואַנגס־אַרבעט אינעם וואַלד אין פּאָניאַטאָוו, ווו ס׳איז געווען אַ גרויסער אַרבעטס־לאַגער, אין וועלכן עס האָט זיך געפונען אויך מיין שוועסטער הענטשע מיט איר מאַן דוד ליבערמאַן. אַ געוויסן טאָג האָט מען זיי אַרויס־געטריבן פון די באַראַקן און אַלע דערשאָסן אין וואַלד. מיין עלטערע שוועסטער לאהלע מיט איר מאַן חיים קלעטשעווסקי, מיט דריי זין און אַ טאָכטער, זענען אומגעקומען אין קראָשניק. אויך מיין פרוי האָט פאַרלוירן איר גאַנצע משפחה: איר פאָטער עזריאל ליבערמאַן, איר מוטער מאַלי, צוויי שוועסטערס און דריי ברידער מיט זייערע פאַמיליעס.

נאָכן אומקערן זיך קיין דעמבלין, האָט מען אונדז פאַרשיקט אין אַ דאָרטיקן אַרבעטס־לאַגער און דערנאָך, ווען די דייטשן האָבן זיך צוריק געצויגן, צוליבן פאָר־שריט פון דער רויטער אַרמיי, האָט מען אונדז עוואַקואירט קיין טשענסטאָכאָוו. אין דער שטאָט זענען מיר באַפרייט געוואָרן אין יאָר 1945. ביז 1950 געוווינט אין איטאַליע און שפּעטער עמיגרירט קיין אַמעריקע, ווו עס וווינט אונדזער ברודער גדליהו.

יידישע פרויען פון ווין אין געטא אַפּאַלע

(פונעם אַרטיקל „ווינער יידישע דאַמען אין די געטאָס פון פּוילן" — צום טרויער־טאָג נאָך אונדזערע זעקס מיליאָן קדושים) פון אַ. אַ ל פּ ע ר י ן, „טאָג־מאָרגן־זשורנאַל", ניו־יאָרק, 3.5.1970.

א. אלפערין

„איין זאַך קען איך זאָגן: אַזוי אָרעם ווי די דאָזיקע מענטשן זענען דאָ, אַזוי רירנד האָבן זיי אונדז אויפגענומען; אַזוי גוט און אַזוי גרייט זענען זיי געווען אונדז צו העלפן און אַזוי שטאַרק האָבן זיי אונדז געהאָלפן, אַז אַלע יידן אין ווין מעגן זיך שעמען פאַר די דאָזיקע פּוילישע יידן. מיט דעם ביסל וואָס זיי פאַרמאָגן — האָבן זיי זיך געטיילט מיט אונדז".

„איך וועל אייך ברענגען איין ביישפּיל: די פאַמיליע, ביי וועלכער מיר וווינען, באַשטייט פון זעקס מיטגלידער. זיי האָבן דריי בעטן. פון די דריי בעטן האָבן זיי אונדז אַוועקגעגעבן איין בעט. צוויי מיידלעך פון דער פאַמיליע האָבן זיך אויסגעבעט זייער געלעגער אויף דער ערד. און אין דעם צווייטן בעט זענען געשלאָפן די עלטערן מיט אונדזערע צוויי קינדער. וועלכער ווינער ייד וואָלט אָפּגעטרעטן זיין בעט פאַר אַן אַנדערן?

„אַזוי אָרעם ווי די דאָזיקע מענטשן זיינען, אַזוי שיין זענען זיי אין זייער נאַטיר־לעכקייט."

אַזוי האָט געשריבן אַ יידישע פרוי פון ווין, וועלכע איז אין יאָר 1941 דע־פּאָרטירט געוואָרן דורך די נאַציס קיין פּוילן, אין לובלינער געגנט, אין שטעטל אָפּאָלע. אין אַ בריוו צו אַ הילפס־אינסטיטוציע אין דייטשלאַנד, וועלכע האָט אַ קורצע צייט געשיקט שפּייז־פּעקלעך צו די דעפּאָרטירטע, האָט די יידישע פרוי פון ווין געשילדערט זייער אָנקומען אין דעם יידישן שטעטל אין פּוילן, וווהין די נאַציס האָבן זיי געבראַכט:

„אַז עס זיינען פאַראַן אויף דער וועלט אַזעלכע אָרעמע שטעטלעך, האָב איך איבער־הויפּט נישט געוווּסט. איר קענט זיך גאָרנישט פאָרשטעלן דאָס בילד פון דער עלנט און נויט דאָ, אין אָפּאָלע."

„אונדז אַלעמען, אַרום הונדערט מענער און פרויען, האָט מען אַריינגעפירט אין אַ סינאַגאָגע, ווו מען האָט אויסגעלייגט שטרוי־זעק. אויף זיי האָבן מיר זיך אַרויפגע־וואָרפן טויט־מיד. די איינוווינער פון דעם שטעטל זיינען אַזוי שרעקלעך אָרעם, אַז מען קען זיך קוים פאָרשטעלן. אויף די גאַסן קאָן מען איבערהויפּט נישט גיין, מען ווערט פאַרזונקען אין בלאָטע. און די הייזער לאָזן זיך גאָרנישט באַשרייבן. זיי זענען אויס ווי ביידלעך."

„מיר אַליין האָבן זיך איינגעקוואַרטירט ביי אַ יידן. מיין מאַמע און איך שלאָפן אין איין בעט. אָבער מיין מאַן האָט נישט געפונען קיין קוואַרטיר און ער מוז שלאָפן אין דער שול, אויפן שטרוי. אַזוי שלאָפן איצט אַכציק פּראָצענט פון די ווינער יידן, וועלכע זענען געבראַכט געוואָרן אַהער, קיין אָפּאָלע" — האָט די דעפּאָרטירטע פרוי פון ווין געשריבן אין דעם בריוו, וועלכן איך האָב אויבן ציטירט.

און אין דעם דאָזיקן אָרעמען יידישן שטעטל אין פּוילן, צווישן דער שרעקלעכער עלנט און נויט, אונטער דער גרויזאַמער נאַצישער אָקופּאַציע, האָט די ווינער יידישע דאַמע געפונען יידן מלאכים און מיט שיינע און איידעלע הערצער — ווי זי האָט עס אַליין געשילדערט.

•

ווען איך בין איצט געווען אין ווין, האָב איך אין בוכהאַנדלונג געפונען אַ קליין העפטל אין דער דייטשער שפּראַך, וואָס האָט צוגעצויגן מיין אויפמערקזאַמקייט. דאָס איז אַ ביכל מיט בריוו פון יידן, וועלכע זיינען דורך די נאַציס דעפּאָרטירט געוואָרן פון דייטשלאַנד און עסטרייך קיין פּוילן, אין לובלינער געגנט, אין די יאָרן 1940—1943. דאָס ביכל איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך עלזע בערענד־ראָזענפעלד און גערטרוד לוקנער, אין אַ דייטשן פאַרלאַג אין מינכען. די בריוו זיינען אין די פינצטערע היטלער־יאָרן געווען איינגעגראָבן אין דער ערד און זענען איצט פאַרעפנטלעכט געוואָרן. אין דעם ביכל מאַכן אַ באַזונדערס דערשיטערנדיקן איינדרוק די בריוו פון די דעפּאָרטירטע יידן פון ווין.

די ערשטע מאַסן־דעפּאָרטאַציע פון ווינער יידן איז דורכגעפירט געוואָרן דורך די נאַציס דעם ערשטן פעברואַר 1941. אין דעם טראַנספּאָרט זיינען געווען אַרום טויזנט מענער, פרויען און קינדער. אַלע זענען זיי דעפּאָרטירט געוואָרן אין לובלינער געגנט. אַ צייט לאַנג האָבן די בעסטיעס פון דריטן רייך געפּלאַנט צו פאַרוואַנדלען די לובלינער געגנט אין אַ „רעזערוואַט" פאַר דעפּאָרטירטע יידן. דער היטלעריסטישער גאולייטער אין עסטרייך, פאָן שיראַך, האָט אין אָקטאָבער 1940 געהאַט אַ „קאָנפערענץ" מיט דעם „פירער" אַליין וועגן דעפּאָרטירן די זעכציק טויזנט יידן, וועלכע האָבן נאָך דעמאָלט זיך געפונען אין ווין. אין דעצעמבער 1940 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער באַפעל וועגן דער דעפּאָרטאַציע און אין פעברואַר און מערץ 1941 זענען געבראַכט געוואָרן אין לובלינער געגנט אַרום זיבן טויזנט יידן פון עסטרייך.

•

„אונדזערע וואַליזעס מיט זאַכן האָבן מיר נאָך נישט באַקומען. מיר וועלן זיי קריגן ערשט דערנאָך ווען מיר וועלן האָבן באַצאָלט דעם קאָפּ־שטייער פון טויזנט זלאָטעס, וואָס יעדער איינער פון אונדז, וואָס זיינען אַהער געקומען, מוזן אַריינטראָגן. איצט האָבן מיר געהערט, אַז ביז מאָרגן מוזן מיר אַלע טראָגן די אָרעם־בענדער מיט דעם מגן־דוד. מיר זענען אין אַזאַ פאַרצווייפלטע לאַגע, אַז מיר ווייסן איבערהויפּט נישט וואָס צו טון. און מיר באַדויערן אַמטיפסטן פאַרוואָס מיר האָבן נישט געמאַכט קיין סוף צו אונדזער לעבנס, שוין אין דער היים, אין ווין". אַזוי האָט געשריבן די יידישע פרוי פון ווין, אין דעם ווייטערדיקן טייל פון איר בריוו, נאָכן אָנקומען קיין אָפּאָלע.

און אַן אַנדערע יידישע פרוי, וועלכע איז דעפּאָרטירט געוואָרן פון ווין, האָט געשריבן אין נאָוועמבער 1941:

„פרוי מ. און איר טאָכטער עדיט זענען געשטאָרבן פון הונגער־טיפוס. מיר

האָבן דאָ איצט פון פינף ביז זיבן טויטפאַלן טעגלעך. ביז איצט זיינען געשטאָרבן אַרום דריי הונדערט פּערזאָן. די טיפוס־קראַנקהייט פון אַלערליי סאָרטן בושעוועט דאָ״.

וועגן די ווינער דעפּאָרטירטע אין דעם שטעטל האָט געשריבן נאָך אַ צווייטע יידישע פרוי פון ווין:

„די טיפוס־קראַנקייט איז דאָ שרעקלעך. באַזונדערס פאַלן פון דער קראַנקייט עלטערע מענטשן. אויך איך בין אין האַרבסט געלעגן קראַנק זעקס וואָכן. דערנאָך איז מיין מאַן קראַנק געוואָרן. און איצט איז מיין טאָכטער קוים אויפגעשטאַנען פון דער קראַנקייט. מיר זיינען געוואָרן אויסגעמאָגערט, שרעקלעך אָפּגעשוואַכט און זעען מענטשן און וואָס מיר זיינען פריער געווען שטאַרק. און איצט הונגערן מיר. דאָס איז שרעקלעך, באַזונדערס פאַר מיין יונג קינד״.

איינער פון די דעפּאָרטירטע ווינער יידן האָט אין אַ בריוו פון פעברואר 1941 איבערגעגעבן אַזאַ באַריכט פון שטעטל:

„אָפּאָלע איז אַ יידיש שטעטל פון האַנטווערקער מיט זייער אַן אָרעמער באַפעלקערונג. איצט איז דאָס שטעטל נאָך אָרעמער געוואָרן, ווייל מען האָט דאָ געמוזט אויפנעמען יידן, וואָס זיינען געבראַכט געוואָרן אַהער פון די אַרומיקע שטעטלעך. אונדזער קאָמיטעט האָט געזוכט צו קריגן הילף פון „דזשאָינט״ אין וואַרשע און אין קראָקע. אָבער דאָס איז אַ לאַנגער וועג״.

„אין די ערשטע טעג האָבן די יידן פון אָפּאָלע, מיט זייער גוטן ווילן, אַליין באַזאָרגט פאַר אונדז עסן. אַרום הונדערט קיכן זענען אויפגעשטעלט געוואָרן און מיר האָבן דאָרט, איין מאָל אין טאָג, באַקומען אַ הייסע זופּ. אָבער איצט האָבן זיי שוין נישט קיין מיטלען און קאָנען דאָס שוין מער נישט טאָן פאַר אונדז״.

איינע פון די דעפּאָרטירטע יידישע פרויען פון ווין האָט געשריבן:

„איך קאָן אייך זאָגן, אַז עס וואָלט געווען אַ סך בעסער, ווען מען וואָלט אונדז אַלעמען געשטעלט צו דער וואַנט און דערשאָסן. דאָס וואָלט געווען אַ שענערער טויט, ווי מיר וועלן דאָ שטאַרבן״.

•

די דעפּאָרטירטע יידן פון ווין, וועלכע זיינען נישט געשטאָרבן פון טיפוס און הונגער אין אָפּאָלע און אין די אַנדערע שטעטלעך פון לובלינער געגנט, זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצי־בעסטיעס אין דעם מאָרד־לאַגער פון סאָביבאָר, אין זומער 1942, אינאיינעם מיט די אָרעמע פּוילישע יידן, וועלכע האָבן אַזוי ברייט געעפנט זייערע הערצער פאַר די אומגליקלעכע ברידער און שוועסטער פון עסטרייך און האָבן ביז דער לעצטער מינוט זיי געהאָלפן מיט וואָס זיי האָבן נאָר געקאָנט.

אַפּאַלע איז געוואָרן יידן־ריין...

רייזל פייערשטיין־קאָרמאַן / בראַזיל

א

ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין אין אונדזער שטעטל, האָבן פון צייט צו צייט זייערע זעלנער, פּאָליציי, געסטאַפּאָ אָדער פאָלקס־דייטשן, באַפאַלן יידישע ווינונגען, געשלאָגן, געהרגעט, געראַבעוועט יידיש האָב און גוטס — ביז ס׳האָט זיך איינגע־שטעלט אַ קאָמענדאַנטור, וואָס האָט אָנגעהויבן איינפירן אָרדענונג. צום ערשט האָבן זיי באַשטימט אַלס בירגערמייסטער דעם באַקאַנטן שיכור, אַ פאָלקסדויטש, דעם

רייזעלע פייערשטיין־קאָרמאַן, פּאַרטיזאַנערין.
איצט אין בראַזיל.

רייזלה פיירשטיין־קורמן, לוחמת בפלוגת
הפּרטיזנים נגד הגרמנים.

מאַלער פישער, וואָס האָט שטענדיק געלעבט פון יידן. אָבער ביי אים האָט זיך ערשט אָנגעהויבן פאַר אונדז אַ תקופה פון צרות און ליידן. ער פלעגט זיך אָנשיכורן, אַריינ־פאַלן צו וועמען ס׳איז און פאַרלאַנגען געלט, פאַרשידענע זאַכן, צירונג, און דערביי שלאָגן, צי אפילו דערהרגענען. דער פישער האָט אונדז אָנגעטאָן גרויסע צרות. מ׳פלעגט אים אַוועקגעבן וואָס מ׳האָט פאַרמאָגט, אָבער זיינע אַפּעטיטן זענען געוואָרן אַלץ גרעסער. ער האָט פאַר זיך אָנראַבירט לעדער, גאָלד, פוטער, וואָס דאָס איז געווען פאַרווערט פון די דייטשן. האָט דער יודענראַט מיט אים זיך אַן עצה געגעבן: מ׳האָט צו וויסן געגעבן די דייטשן — און פּטור געוואָרן פון דעם אויסוווּרף. אמת, ס׳איז

געקומען אַ גרעסערער אויסוווּרף, אָבער יענעם האָט מען ליקווידירט און מ׳איז געווען צופרידן. אין מאָמענט האָט מען אַ ביסל פרייער אָפּגעאָטעמט.

דער צווייטער אויסוווּרף, אויך אַ פאָלקס־דייטש פון פּויזן, אַ געוויסער געדע, איז געווען דאָס געשפּענסט פון די אָפּאָלער יידן. זיינע אכזריותדיקייטן קען מען זיך נישט פאָרשטעלן. דער געדע האָט אַ לאַנגע צייט קאָמאַנדעוועט אין אונדזער שטעטל. ער האָט געמאַטערט דער עיקר עלטערע מענטשן, וואָס זענען צו יענע צייט געבליבן אין אָפּאָלע, ווייל אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט איז אַוועק קיין ראַטנפאַרבאַנד; גאַנצע גרופּן יוגנטלעכע זענען דאַמאָלס אַנטלאָפן. אַ טייל זענען שפּעטער צוריק געקומען, אָבער די גרעסטע טייל איז פאַרבליבן.

אין דער זעלבער צייט האָט זיך געשאַפן דער יודענראַט, וואָס האָט געזאָלט פאַרוואַלטן מיטן שטעטל. מענטשן האָבן געמיינט, אַז דאָס וועט פאַרמיידן די פּוילישע הערשאַפט אין געטאָ. די מיטגלידער פון יודענראַט האָבן אָנגעהויבן מיט גוטע כוונות. צום יודענראַט האָבן געהערט: חיים טיי, מעכל טיי, בן־ציון פילהאָבער (מילקי פראַשיק׳ס אַ זון), דער בלינדער קאַבא (די דענטיסטינס מאַן), ניסן סטאַבעליקס אַן איידעם, גאָטהערץ און נאָך עטלעכע, וואָס כ׳דערמאָן זיך נישט זייערע נעמען. דער יודענראַט האָט לויטן באַפעל פון זייערע האַרן, באַדאַרפט אָרגאַניזירן אַ יידישע פּאָליציי. האָט מען צוזאַמענגערופן שטאַרקע יונגעלייט און פעסטע, וואָס זענען געבליבן אין שטעטל און זיי באַשטימט פאַר פּאָליציאַנטן אויף צו היטן די אָרדענונג, צושטעלן יידן צו אַרבעט אאז״וו.

ב

אַז מען באַזיצט אַ ביסל מאַכט, פאַרגעסן זיך די מענטשן און נוצן דאָס אויס אויף אַ פאַרשידענעם אופן, יעדער לויט זיין כאַראַקטער און שוואַכקייטן. אין דער זעלבער צייט האָבן די דייטשן געשאַפן אַן אַרבעטס־לאַגער הינטער יוזעפאָוו. אַהין האָט דער יודענראַט, מיט דער הילף פון דער יידישער פּאָליציי, צוגעשטעלט יידן צו דער אַרבעט. די שרעקלעכע באַדינגונגען פון דעם לאַגער ביי דער ווייסל, אונטער דער אָנפירערשאַפט פון די אוקראַינער, איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך.

סוף דעצעמבער 1939, אַ פרייטיק פאַרנאַכט, די פראָסט איז געווען גרויס, זענען אָנגעקומען פורן מיט יידן, וועלכע מען האָט אַרויסגעטריבן פון פּילעוו און געבראַכט קיין אָפּאָלע. ס׳האָט נישט לאַנג גענומען, האָט מען אַלע היימלאָזע באַזאָרגט ווו צו וווינען. אונדזערע אָפּאָלער יידן האָבן אַריינגענומען צו זיך די געפלאָגטע ברידער און זיי באַזאָרגט מיט אַלעם נויטיקן. ביסלעכווייז האָבן די פּילעווער יידן זיך איינגעגלידערט אין שטעטל, געלעבט צוזאַמען. בעלי־מלאכהס האָבן זיך איינגעאָרדנט ביי זייערע פאַכן, אַנדערע האָבן געהאַנדלט, ווייל דאַן זענען נאָך קריסטן געקומען אין שטאָט. מ׳פלעגט אויך פאָרן קיין וואַרשע און לובלין. ס׳איז געווען אַ צייט פון שמוגלען פאַרשידענע פּראָדוקטן אין די גרויסע שטעט — און ברענגען צוריק אַנדערע אַרטיקלען. אַזוי האָט מען אַדורכגעלעבט מיט שרעק, ווייל יעדע פאָר טעג זענען פאָרגעקומען פאַרשידענע כוליגאַנישע אָנפאַלן פון די דייטשן, אויסער די קאָנטרי־בוציעס און פאָדערונגען פון דער קאָמענדאַנטור, ווי צושטעלן יידן אין די אַרבעטס־לאַגערן אין יוזעפאָוו, פּילעוו און אַנדערע.

דאָך האָט מען געהאָפט, אַז באַלד ענדיקט זיך דאָס גהינום. מיט אַזעלכע אָפּטימיסטישע ידיעות האָט מען כסדר געשפּייזט די אומגליקלעכע מענטשן — און אַזוי זענען מיר דערגאַנגען ביזן יאָר 1940. דאַן איז געקומען אַ פרישער באַפעל; אַלע יידן וואָס וווינען אין דער נייער שטאָט, מוזן פאַרלאָזן די וווינונגען; ס׳ווערט געשאַפן אַ געטאָ — און זיי מוזן דאָרט וווינען. דאָס געטאָ הייבט זיך אָן פון קלויסטער, ביזן עק פון חיים סענדערס געשעפט, וווּ ס׳איז געווען דער הויפּט־טויער ביז די בריק צו גורניאַקס הויז (אויך דאָרט אַ טויער), אַ העלפט פון דער שוסטער־גאַס, ביז אַראָפּ אויך קיין יוזעפאָוו. אויך די קאָלעיקע־גאַס, ביז צו די גאַרבאַרניעס — דאָס אַלץ האָט געהערט צום געטאָ און געווען פאַרצוימט מיט ברעטער.

די גזירה האָט געהאַט פאַר אַ ציל צוזאַמענקוועטשן צו 2—3 פאַמיליעס אין אַ וווינונג. די לאַגע אין געטאָ איז געוואָרן שרעקלעך, ס׳איז נישט געווען ביי וועמען צו פאַרדינען, אַלץ ווערט פאַרמאַכט אין געטאָ, קריסטן האָבן נישט געטאָרט אַריינ־קומען, דער הונגער איז געווען גרויס. מ׳האָט איינגעשטעלט דאָס לעבן און זיך ווען אַרויסגעגנבעט פון געטאָ אויף עפּעס אַריינצוברענגען. נישט איינער האָט דערביי פאַרלוירן דאָס לעבן.

ג

די ענגשאַפט אין געטאָ איז געווען גרויס: הונגער און שמוץ, וואָס האָבן געבראַכט אַן עפּידעמיע. פיל מענטשן זענען געשטאָרבן פון טיפוס. געשען איז דאָס סוף 1940. אויב דאָס אַלץ איז נאָך געווען ווייניק, הויבט זיך אָן פאַר אונדזער שטעטל אַ פרישע צרה — עס קומען טויזנטער יידן פון ווין, און אין דער ענגשאַפט פירט מען אַריין נאָך טויזנטער. די לאַגע איז אַ שרעקלעכע. דער יודענראַט, די יידישע פּאָליציי, דאַרפן דאָך די מענטשן ערגעץ־וווּ באַזעצן. יעדער ווערט נערוועיש, די באַציונג צו די אומגליקלעכע היימלאָזע איז נישט קיין פריינדלעכע. פון אונדזערע פּאָליציאַנטן, זענען אייניקע מער מענטשלעך, אַנדערע ווייניקער. ס׳געפינען זיך אויך אויסוווּרפן.

אונדזערע יידן נעמען אַריין צו זיך 4 און 5 פאַמיליעס. מ׳האָט אויך געמאַכט פּריטשעס אין אַלע שילן און דאָרט באַזעצט ווינער יידן. מ׳האָט אויפגעשטעלט באַראַקן אין מיטן מאַרק און אין די גאַרבאַרניעס, אויך אויפן וועג אַהין. ס׳איז זיך ניט פאָרצושטעלן ווי אַזוי דאָס אַלץ האָט אויסגעזען — דער שרעקלעכער הונגער, שמוץ, עלנט, קראַנקהייטן, די גרויסע שטערבלעכקייט. דאָס וואָרט גהינום איז ווייניק כדי דאָס אַלץ צו באַצייכענען; נישטאָ קיין אויסדרוק, ווי אַזוי אָנצורופן די לאַגע אין וועלכער די מענטשן האָבן זיך געפינען. לעבעדיקע מתים, פאַרוואָרלאָזט, אָן שום האָפענונג און ווילן צום לעבן.

אָנהייב 1942 האָט מען אַרויסגעטריבן די יידן פון קוזמיר און אויך זיי אַריינ־געטריבן קיין אָפּאָלע, כדי אַלעמען נאָך מער צו צעברעכן פיזיש און מאָראַליש. אפשר זענען די קוזמירער יידן געווען ווייניקער אויסגעמאַטערט פון זייער געטאָ, האָט מען זיי געשיקט אין אָפּאָלע, ווייל דאָ האָבן די מערדער געוווּסט, איז געווען דער הויכפּונקט פון ליידן. די קוזמירער האָבן נישט לאַנג זיך געמאַטערט אין אָפּאָלער גהינום, בלויז ביז אַפּריל 1942, אַ טאָג פאַר ערב פּסח. דערנאָך איז פאָרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג. אַ באַפעל איז געווען, אַז דער יודענראַט זאָל צושטעלן 1.500

קוזמירער יידן. אַזוי ווי ס׳האָט צוגעפעלט צו דער צאָל, האָט מען צוגענומען עטלעכע אָפּאָלער פאַמיליעס. צווישן זיי — אויך מיינע עלטערן. איך בין נישט געווען דערביי, ווייל מיט אַ פּאָר טעג פריער בין איך אַוועק אין דאָרף אַלס קריסטין, צו שאַפן אַ ביסל שפּייז. מיט 1 טאָג שפּעטער בין איך צוריק געקומען — און געטראָפן ליידיקע ווענט. אַלץ צעהאַקט, צעבראָכן, דאָס בעטגעוואַנט צעריסן. די שטוב — אַ חורבה.

ד

דער טראַנספּאָרט איז אַוועק קיין סאָביבאָר. איך, אַ דערשלאָגענע, מאָראַליש צעבראָכן, אין מיינע שווערע ליידן, בין געבליבן אין געטאָ: כ׳האָב זיך מער נישט אַרויסגענאַרט פון דאָרט, ווייל כ׳האָב נישט מער געהאַט וועמען צו פאַרזאָרגן. אַזוי בין איך געבליבן 6 וואָכן, פון אַפּריל ביז אין מיטן מאַי. דעם זעלבן יאָר 1942, ערב שבועות דעם 13־טן מאַי, באַלד אינדערפרי, האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן, גרויס און קליין, קינדער, קראַנקע — אַלץ זאָל אַרויס אויפן מאַרק. ס׳איז געווען אַ גרויס צעטומלעניש, מ׳האָט נישט געוווּסט ווו זיך אַהינצוטון, אַ טייל זענען אַרויס אויפן מאַרק, אַ גרויסער טייל האָבן זיך באַהאַלטן אויף בוידעמער, און בונקערס, ווו נאָר מ׳האָט געקענט; ס׳האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן, ווייל די דייטשן און אוקראַינער, מיט דער הילף פון דער יידישער פּאָליציי, האָבן געשלעפּט פון די באַהעלטענישן. די געוואַלדן, די יאָמערן, איז זיך נישט פאַרצושטעלן.

אויך איך האָב זיך באַהאַלטן אויף אַ בוידעם. זעענדיק, אַז מען קומט שוין צו נאָענט ווו כ׳האָב זיך געפונען, איז מיר איינגעפאַלן אַזאַ געדאַנק: 11 אַזייגער אין דער פרי קומט אָן די קאָלעיקע מיט רייזנדע קריסטן, שמוגלערס, ווי אויך מיליטער. די מאַסע מענטשן וואָס זענען געפאָרן אין דער ריכטונג פון נאַלענטשאָוו, האָבן געמוזט אַדורכגיין דעם טויער פון געטאָ; ווי נאָר די וואַך פון געטאָ האָט געעפנט דאָס טויער, און דער עולם איז אַדורכגעגאַנגען דעם גאַנצן שאַסיי פון געטאָ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביים קלויסטער ביז צום וועג, האָב איך אויסגענוצט דעם מאָמענט, אַראָפּ גענומען פון האַנט דעם ייד־צייכן און זיך אַריינגעגנבעט צווישן דער קריסטלעכער מאַסע. צוזאַמען מיט אַלע שמוקלערס און מיליטער־לייט בין איך אַוועק קיין נאַלענטשאָוו. פון דאָרט בין איך אַריבער אויף דער אַנדערער זייט ווייסל, קיין ליפּסק; אָנגעקניפּט קאָנטאַקט מיט פּוילישע פּאַרטיזאַנער פון דער „גוואַרדיאַ־לודאָווא״ („פאָלקס־גוואַרדיע״). מ׳האָט מיר אויסגעאַרבעט אַ פּוילישן פּאַס („קענקאַרטע״) און אונטערן נאָמען יאַדזשאַ האָב איך געאַרבעט אין ראַדאָם אין אומגעגנט ווי אַ פאַר־בינדלערין, ביז דעם 30סטן אַפּריל 1943.

ה

יענעם טאָג בין איך אַרעסטירט געוואָרן אין ראַדאָם, ווו כ׳בין געזעסן קאַרגע 2 חדשים, דורכגעמאַכט אַ שרעקלעכע אויספאָרשונג אין דער געסטאַפּאָ; פון דאָרט האָט מען מיך אַוועק געפירט קיין אוישוויץ. דאָס איז געווען אַן אַנדער קאַפּיטל פון איבערלעבן די קריג, אָבער שוין נישט אין אָפּאָלע.

צווישן 13טן און 15טן מאַי 1942, איז פאָרגעקומען די הויפּט אויסזידלונג פון

אונדזער שטעטל. דעם טאָג האָט מען אַלע מענטשן אַרויסגעיאָגט פון די ווינונגען, קינדער אַרויפגעפּאַקט אויף פורן. ס׳איז געווען א פאָטער וואָס האָט זיך נישט געוואָלט שיידן מיט זיין יונגסטן קינד, האָבן אים די באַנדיטן דערשאָסן, צוזאַמען מיטן קינד אויף דער האַנט. דאָס איז געווען יאַנקעלע זאַמבערג. (איך האָב דעמאָלט נישט געוואָלט שרייבן דעם נאָמען, ווייל די אומפאַרגעסלעכע דבורה ע״ה האָט נאָך דעמאָלט געלעבט — און כ׳האָב נישט געוואָלט איר וויי טאָן. אזוי אויך — מיט אַנדערע נעמען, ווייל כ׳האָב נישט געוואָלט פאַרשאַפן ליידן די פאַמיליעס). קראַנקע, וואָס זענען געבליבן אין די בעטן, האָבן זיי אויך דערשאָסן.

אַ גאַנצן טאָג האָט מען געיאָגט פון די באַהעלטענישן, געשלאָגן, געהרגעט, אַרויסגעשלעפּט פון די באַראַקן אויפן וועג צו די גאַרבאַרניעס. פון די באַראַקן, ווען מ׳האָט אַרויסגעיאָגט, איז שוין געווען ווי אַ דערלייזונג, ווייל אין די באַראַקן האָבן די דייטשן געמאַכט אַ זאַמל־פּונקט, עטלעכע טעג פאַר דער אויסזידלונג; זיי האָבן דאָרט אַהין פאַרשפּאַרט אַ גאָר גרויסע צאָל יידן, מענער, פרויען, וועמען זיי האָבן געכאַפּט — און פאַרקלאַפּט די באַראַקן אָן לופט, אָן עסן, אָן טרינקען, נישט אַרויס־געלאָזט אַפילו אויף צו טאָן די מענטשלעכע באַדעפענישן. דאָס האָט געדויערט עטלעכע טעג, ביז מען האָט זיי צוגעשטעלט צום טראַנספּאָרט.

נישט ווייניקער דערשעפּט און פאַרמאַטערט זענען געווען די אַנדערע יידן אין געטאָ. זיי זענען געווען נאָך שוואַכער און הילפלאָזער, ווי די שאָף; איז נישט קיין ווונדער, וואָס זיי האָבן זיך געלאָזט פירן צו דער שחיטה. די רוצחישע דייטשן, אוקראַינער און פּאָלאַקן איז געלונגען. מ׳האָט כמעט אַלע יידן, אַ טייל צופוס, אַ טייל אויף פורן, אַוועק געפירט צו דער קאָלעיקע און געשיקט קיין סאָביבאָר. האָט ווער פון די אומגליקלעכע געפּרוווט אַנטלויפן, האָט מען דערשאָסן. עטלעכע מענטשן איז געלונגען צו אַנטלויפן און צוריק קומען אין געטאָ. ס׳האָט אַ העלדישע מוטער אַראָפּגעכאַפּט איר זון פון אַ פור, ער האָט געהאַט אַ פּראָטעזע־פוס, איז זי מיט אים אויף די הענט אַנטלאָפן, באַהאַלטן זיך אין גראָז פון אַ דערבייאיק וועלדל, און ביינאַכט צוריק געקומען אין געטאָ. אַזעלכע פאַלן זענען געווען עטלעכע, בלויז געציילטע: די גרויסע טייל אָפּאָלער יידן זענען דאַמאָלט אַוועק, כמעט אַלע.

ו

אין אָפּאָלער געטאָ זענען נאָך דער ווישעדלעניע („אויסזידלונג״) געבליבן בלויז 1.500 יידן, צווישן זיי דער יודענראַט, די פּאָליציי, אַ גרויסער טייל ווינער יידן, אַ פּאָר געציילטע פּילעווער און אַ קליינער טייל אָפּאָלער, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אין דער צוקראָווניע, אויפן שאָסיי און אַנדערע אַרבעטן. די איבערגעבליבענע פאַמיליעס האָבן געהאָפט איבערצולעבן די קריג; זיי האָבן געגלויבט, אויך אין דעם, אַז מען דאַרף זיי צו דער אַרבעט. ס׳איז געווען אַ פּאָר חדשים שטיל. די יידן האָבן געאַרבעט, ס׳האָט זיך איינגעשטעלט אַ לעבן פון עטלעכע צעריסענע פאַמיליעס, וואָס האָבן זיך אַרויסגעגנבעט פון טראַנספּאָרט. אַ טייל, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, זענען צוריק געקומען אין געטאָ און האָבן זיך איינגעגלידערט צוזאַמען מיט אַלע, געוואָרן באַשעפטיקט. ס׳האָט זיך שפּעטער אָנגעהויבן שאַפן אַ גרופּע, וואָס האָבן געפּלאַנט

אַרויסצוקומען אין וואַלד און אָנשליסן זיך צו די פּאַרטיזאַנער. אַ פּאָר וואָכן נאָך דער אויסזידלונג פון 15טן מאַי, האָב איך זיך אַריינגעשמוגלט אין אָפּאָלער געטאָ. דאָ האָט מען מיר איבערגעגעבן, וויאַזוי ס׳האָט אויסגעזען די גאַנצע צייט. כ׳האָב זיך אויך פאַרשטענדיקט מיט צוויי פון דער גרופּע: אברהמטשע קאָרמאַן, מיינס אַ קוזין פון אָלטש, ווייצמאַן, א זון פון לייבל קעבע (חנה מעסערס מאַן). די אַנדערע וואָס האָבן געהערט צו דער גרופּע, זענען מיר נישט געווען באַקאַנט. מיין קוזין פון אָלטש האָט מיר געזאָגט, אַז זיי זענען נאָך נישט גרייט. איך בין דעם זעלבן טאָג צוריק אויף יענער זייט ווייסל, דאָרט איז געווען מיין פּונקט, הגם איך האָב באַדינט אַלס פאַרבינדלערין זוואָלין, גאַרבאַטקי, ראַדאָם.

אַ קורצע צייט שפּעטער, דאָס איז פאָרגעקומען אין נאָוועמבער 1942, האָט מען אַלע יידן פון אָפּאָלע אַוועקגעפירט קיין פּאָניאַטאָוו, צען קילאָמעטער הינטער אָפּאָלע, אין אַ פאַבריק פון אַמוניציע. אָפּאָלע איז געוואָרן יידן־ריין...

הענטשע טענענצוויג אין געטאָ אָפּאָלע.

הנצ׳ה טענענצוויג בגיטו אופּולה.

מאַשקע פייערשטיין, ציוניסטישער מנהיג, מיט זיינע צוויי קינדער, אומגעקומען אין געטאָ.

משה׳קה פיירשטיין, מנהיג ציוני, ו־2 ילדיו, שניספּ בגיטו.

איך האָב נקמה גענומען אין די דייטשן

שמאי פייגעלע שאַמאַלעס / ניו־יאָרק

דעם 1טן סעפּטעמבער 1939 ברעכט אויס די צווייטע וועלט־מלחמה. דאָס פּוילישע יידנטום פאַלט אַריין אין פּאַניק, זיי ווייסן, אַז קיין גוטס דערוואַרט זיי נישט, פון היטלער־דייטשלאַנד. די דייטשע היטלער־אַרמייען מאַרשירן אויף פּוילן. נאָך 8 טעג מלחמה, הערן מיר אין אַפּאַלע שטאַרקע דעטאָנאַציעס, ווי עס וואָלט געדונערט ערגעץ ווייט פון אונדז. דאָס גייען אָן שטאַרקע קאַמפן ביי דער ווייסל, וואָס געפינט זיך 10 קילאָמעטער פון אַפּאַלע. דאָרט שטעלן פּוילישע אַרמיי־אָפּטיילונגען אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד די דייטשע אַנגרייפערישע אַרמייען.

אונדזער לעבן ווערט הפקר

עס איז די וואָך פון ראש השנה. מען ברענגט קיין אַפּאַלע אַ סך פאַרוווּנדעטע פּוילישע זעלנער, מען לייגט זיי אַריין אין דעם אַפּאַלער שפּיטאָל, וועלכער איז צו קליין פאַר דער גרויסער צאָל פאַרוווּנדעטע. מען אָרדנט זיי איין אין דער פּוילישער שול וואָס געפינט זיך אין דער נייער שטאָט. מען ברענגט צוויי יידישע געהרגעטע זעלנער. מיר זענען זיי קובר אויפן הייליקן אָרט. קיין אַפּאַלע ציען זיך צוריק צעקלאַפּטע פּוילישע מיליטער־אָפּטיילונגען. אַ טייל גייען באַרוועס. אייניקע פון זיי גייען אַריין אין די געוועלבער און נעמען וואָס זיי ווילן. אויב עמעצער וויל נישט געבן, כאַפּט ער קלעפּ. מיר זעען, אַז אונדזער לעבן ווערט הפקר.

דעם ערשטן טאָג ראש השנה קומט אַריין קיין אַפּאַלע די ערשטע דייטשע מיליטערישע אָפּטיילונג. די יידישע באַפעלקערונג איז אין גרויס שרעק. מיר פילן, אַז עפּעס שלעכטס קומט אָן אויף אונדז. מען זעט נישט קיינעם אויף דער גאַס. איך מיט מיין חבר, מרדכי פוקס, באַהאַלטן זיך אין רבקהלע גאַנזערס הויז, פון וועלכן מיר זעען דעם גאַנצן מאַרק. פון בריק קומט די ערשטע דייטשע מיליטערישע גרופּע. זיי צעשיטן זיך, יעדער האַלט די ביקס גרייט צו שיסן. זיי רוקן זיך זייער פאַרזיכטיק פאָרויס, צו די אָקאַפּעס אין מיטן מאַרק. זיי שרייען אויף דייטש: „ראָוס!" און קומען צו נאָענט צו די אָקאַפּעס. דאָרט איז אָבער קיינער נישטאָ. עס קומט צו פליען אַ דייטשער עראָפּלאַן. ער פליט זייער נידעריק. אַ דייטשער זעלנער גיט מיט די הענט סיגנאַלן צום עראָפּלאַן און ער פאַרשווינדט. עס געדויערט נישט לאַנג און עס פאָרט אַריין, מיט אַ גרויסן געריוש, אַן אָפּטיילונג מאָטאָציקליסטן. זייער גיך פאָרן זיי אַדורך דעם שאָסיי אין מיטן מאַרק, אין ריכטונג צו דער נייער שטאָט. נאָך זיי מאַרשירן דייטשע מיליטער־אָפּטיילונגען. זיי זינגען „דויטשלאַנד, דויטשלאַנד איבער אַלעס". די ערשטע דייטשן טשעפּען נישט. עס באַווייזן זיך מענטשן אויף די גאַסן. מיר שטייען אין ביידע זייטן פון שאָסיי, אין מאַרק, און קוקן מיט שרעק אויף דעם שטאַרקן כוח.

דער אָפּאַלער שטובן־מאַלער פישער גייט אַרויס מיט עטלעכע דייטשע זעלנער און הענגען אויס פאַראָרדענונגען אויף די ווענט — אין דער דייטשער און פּוילישער

שפּראַד, ווי אַזוי די באַפעלקערונג דאַרף זיך אויפפירן. פאַר נישט אויספילן די פאַר־אַרדענונגען — דראָט טויטשטראָף. די דייטשן כאַפּן אַ גרופּע אַפּאַלער קריסטן און יידן. זיי האַלטן זיי ווי „זאַקלאַדניקעס" (ערובניקעס). אויב עס וועט עפּעס שלעכטס געשען נאָר איין דייטש, ווערן די מענטשן אויסגעשאָסן.

מען לויפט צוריק אין די שטיבער. מ'האָט מורא אַרויס צו גיין אין גאַס. עס טראָגן זיך אַרום קלאַנגען, אַז אויף יענער זייט ווייסל האָבן די דייטשן געכאַפּט יידן, פאַרשפּאַרט זיי אין די שילן און זיי אונטערגעצונדן, צוזאַמען מיט די יידן. אויפן וועג נאָכן קינאָ, ליגט ביי די לאַנקעס אַ דערשאָסענער פּאַלאַק. מען זאָגט, אַז די דייטשן האָבן ביי אים געפונען אַ מעסער, וואָס ס'איז שטרענג פאַרבאָטן צו טראָגן מיט זיך. די דייטשע אַרמייען מאַרשירן עטלעכע מעת לעת אָן אויפהער. מען זאָגט, אַז זיי גייען אויף לובלין און וואַרשע. נאָך דעם ווי די מיליטערישע אָפּטיילונגען האָבן דורכמאַרשירט דורך אַפּאַלע, בלייבט אונדזער שטעטל אָן שום מאַכט.

עס שאַפט זיך אַ בירגערלעכע מיליץ („מיליציאַ אַביוואַטעלסקאַ"), מיט ווייסע אַרעם־בענדער אויף די אַרבל. עס פאַרשפּרייטן זיך קלאַנגען, אַז די רוסן וועלן פאַרנעמען האַלב פּוילן, ביז צו דער ווייסל. מיר אין אַפּאַלע פרייען זיך, אַז אַפּאַלע וועט ווערן באַזעצט דורך די רוסן. עס לויפן שוין צוריק די פּאַלאַקן פון דער אַנדערער זייט ווייסל. זיי זענען פריער אַנטלאָפן פון די דייטשן. איצט לויפן זיי צוריק אַהיים. זיי ווילן בעסער זיין ביי די דייטשן, ווי ביי די רוסן. ביי אונדז אין אַפּאַלע איז אַ גרויסע שמחה. די לעצטע נייעסן באַשטעטיקן, אַז די רוסן וועלן טאַקע דאָ קומען. עס קומען קיין אַפּאַלע אַ סך יידן פון דער צווייטער זייט ווייסל און וואַרטן דאָ אויף די רוסן. מיר מאַכן שוין פּלענער וואָס צו טאָן, אויב די רוסן וועלן צו אונדז אַריינקומען.

דערווייל הערשט אין אַפּאַלע אַן עפּידעמיע פון דער בלוטיקער דיזענטעריע („טשערוואַנקאַ"). עס שטאַרבן מענטשן. אויך מיין פעטער, יהושע שאַמאַלעס, שטאַרבט פון דער עפּידעמיע. מיין פאָטער קומט אַריין אין שטוב. ער איז זייער טרויעריק. מיין מוטער פרעגט:

— לייזער, וואָס איז געשען? — ער זאָגט, אַז פּיניעלען האָט שוין ווידער געטראָפן אַן אומגליק: — זלאַטעלע איז, נעבעך, געשטאָרבן, עס וועט באַלד זיין די לוויה. איין פאָר מתים זענען היינט דאָ אין אַפּאַלע, טאַקע, פון דער „טשערוואַנקע". מיין פאָטער זאָגט צו מיר: — שאַמאַלע, קום מיט מיר צו פּיניעלען. אפשר דאַרף מען דאָרט עפּעס צוהעלפן? מיר גייען צו דער לוויה. דעם זעלבן טאָג זענען געווען עטלעכע לוויות פון אַזעלכע יונגע מענטשן, ווי זלאַטעלע.

די פּויערים זענען געקומען ראַבירן

מאַנטיק, אין דער וואָך נאָך ראש השנה, איז אין אַפּאַלע אַ יאָריד. עס קומען צופאָרן פּויערים פון די אַרומיקע דערפער. ווייזט אויס, אַז אַ טייל פון די פּויערים איז געקומען מיט דער כוונה נישט צו קויפן, נאָר צו ראַבעווען. מיר פילן, אַז דאָ וועט עפּעס פאָרקומען. מיר, די יוגנט, גרייטן זיך צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. דאָס איז די טראַדיציע פון אונדזערע אַפּאַלער — און מיר דאַרפן זי אָנהאַלטן. אין אַפּאַלע,

אַז די פּאַלאַקן האָבן זיך פאַרטשעפּעט מיט די יידן, האָבן זיי שטענדיק געליטן אַ גרויסע מפּלה. און מיר וועלן אויך איצט זיך נישט לאָזן, אַפילו ווען די דייטשן זענען היינט דאָ. מיר גרייטן זיך צו. מיר ווייסן, אַז די קריסטן וועלן נישט קומען מיט ליידיקע הענט. און יעדער פון אונדז גרייט זיך אויך עפּעס צו אין דער האַנט. ס'איז שוין אַדורך מער ווי אַ האַלבער טאָג און דערווייל איז שטיל. אַנגעהויבן האָט זיך עס ביי לייביש מנשהס געוועלב. עטלעכע פּויערים האָבן גענומען שיך און נישט געוואָלט באַצאָלן. איז געקומען צו אַ געשלעג. די פּויערים האָקן שויבן און ראַבירן וואָס נאָר זיי קענען. אין אונדזער שטוב וואַרפט אַ פּויער אַ שטיין. ער צעברעכט די שויבן. דער שטיין מיטן צעהאַקטן גלאָז, פאַלן אין מיטן שטוב. איך כאַפּ דעם שטעקן וואָס איך האָב צוגעגרייט, שפּרונג אַרויס צו דער צווייטער טיר. עס קומט אַריין כילאַ קאַזשוך (באחער), מרדכי הערש־וואַלפס, חיים בער קאַזשוך און נאָך יונגען. מיר אַלע האָבן עפּעס אין אונדזערע הענט. די פּויערים האָבן שטעקנס. זיי ריכטן זיך נישט אויף אונדז. מיר רינגלען זיי אַרום, זיי זאָלן נישט קענען אַנטלויפן. מיר שלאָגן זיי — וויפל עס גייט אַריין. עס שפּריצט בלוט פון זייערע קעפּ. עס באַווייזט זיך זלמן „דזשעשיאַנטקאַ", (אַזאַ איז זיין צונאָמען). ער איז געווען יאָסל סאַרווערס אַ זון. עטלעכע שקצים שרייען צו אים:

— זעלמאַן, ראַטוי! — ער קען די שקצים, ער האַנדלט מיט זיי. זלמן שרייט צו אונדז אויף פּויליש: — כלאַפּצי, ניע ביעטאַ! און אויף יידיש שרייט ער: — שלאָגט צום טויט!

ביי דער שוסטער־גאַס האָבן אויך אונדזערע יונגען פון די שמעלצערס און די גראַניאַכעס גוט צעהרגעט די פּאַגראָמשטשיקעס. די זעלבע מפּלה האָבן זיי געליטן אויף דער קאַלייקע־גאַס און די בריק. מיר דערהערן עטלעכע שאָסן. דאָס זענען עטלעכע דייטשע זעלנער געקומען פון דער צוקראָווניע. אין מיטן מאַרק אויסגעשאָסן אַ פּאָר מאָל אין דער לופטן. די פּויערים שפּאַנען שנעל זייערע פערד און וועגענער און אַנטלויפן. געלאָפן נאָך די דייטשן אין דער צוקראָווניע איז די בלינדע עלקע, די וואַסער־טרעגערין. מיר הערן, אַז ס'איז שוין שטיל אין גאַס.

איך גיי אַרויס אין מאַרק. עס זעט טאַקע אויס ווי נאָך אַ פּאָגראָם. אַ סך שויבן פון די געוועלבלעך און אויך פון שטיבער זענען אויסגעהאַקט. די פּשעקופּקעס קלייבן זייערע עפּעלעך און אַנדערע פרוכטן... פון דער ערד. מאיר פיגלאַזש זיצט אויף דער ערד, זיין קאָפּ איז אַרומגעבונדן מיט אַ נאַסער שמאַטע. ער קרעכצט: — אוי, געוואַלד, יאָך זע נישט אויף מיינע אויגן!

ביי לייבל בעקערס געוועלב זיצט אויף אַ שטול יעקב אַזיעריק, זיין קאָפּ איז פאַרבלוטיקט, אַ האַלבע באָרד איז אָפּגעשניטן. לייבל בעקער האַלט אַ שיסל מיט וואַסער אין זיינע הענט. לייבל בעקערס זון, שמואל־לייזער, וואַשט אַרום יעקב'ס וווּנד. זיין ווייב, שיינדל, ברעכט זיך די פינגער פון אירע הענט און שרייט: — געוואַלד יידן, ראַטעוועט מיין מאַן! זייער יינגל ישראל (דער שטומער אַלאַ) וויינט און פליסטערט שטיל: — אוי וויי טאַטע! יעקב אַזיעריק קומט געלאָסן צו זיך. ער גיט זיך אַ שטעל אויף פון זיין שטול און גיט אַ געשריי:

— באַוויינט מיעך נישט, יאַך לעב נאָך! ער גיט אַ געשריי צו זיין ווייב שיינדל:
— גיב מיר דאָס טיכל! זי נעמט אַראָפּ איר טיכל פון קאָפּ. יעקב בינדט זיך אַרום זיין פּנים, מען זאָל נישט זען די אָפּגעשוירענע האַלבע באָרד. שיינדל מיט אַלאַ נעמען די פּאָר קיישעלעך מיט די פרוכטן וואָס זיי האָבן אויפגעקליבן פון דער ערד און אַלע דריי גייען אַהיים. דאָס לאָך אין קאָפּ האָט יעקב באַקומען פון אַ שגץ, און די האַלבע באָרד זיינע האָט אים אָפּגעשניטן אַ דייטש פון דער צוקראָווניע.

איך געזעגן זיך מיט דער היים און משפחה

עס קומט יום־כיפור. די יידן אין אַפּאַלע האָבן מורא צו גיין דאַווענען אין שיל. מען זאָגט, אַז די דייטשן כאַפּן די יידן ביים דאַווענען, פאַרקלאַפּן די טירן און פענצטער און צינדן אונטער די שילן, צוזאַמע מיט די יידן. דעם יום־כיפור דאַווענען די אַפּאַלער יידן אין דער היים. עס קומען אַן קלאַנגען, אַז די רוסן ציען זיך צוריק ביז צום טייך בוג און דער טייך וועט זיין די גרענעץ צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד. אַ סך אַפּאַלער יוגנטלעכע גייען אַוועק צו די רוסן. דער נאָענטסטער וועג איז קיין בעכיווע. מיינע עלטערן זענען שטאַרק קעגן דעם, אַז איך זאָל אַוועק. מיין פאָטער זאָגט מיר, אַז דאָרט, אין רוסלאַנד, ווערט אַ מענטש פאַרפאַלן, ספּעציעל אין צייט פון מלחמה. מיין פאָטער זאָגט, אַז ער ווייסט בעסער פון אַלעמען. ער איז אין רוסלאַנד געווען אַ סך יאָרן און קען גוט דאָס לאַנד. איך פרעג אים, צי ער וויל, אַז איך זאָל דאָ בלייבן ביי די דייטשן. ער זאָגט מיר, אַז ער האָט מורא מיר צו זאָגן, אַז איך זאָל דאָ בלייבן. איך פרעג, וואָס זאָל איך טאָן. איך רעכן אויס די אַלע וואָס זענען אַוועק געגאַנגען און די וואָס גרייטן זיך איצט צו גיין. ער זאָגט מיר: — טו ווי דו פאַרשטייסט. ביסט שוין נישט קיין קינד. נאָר געדענק שאַמאַלע, דאָ ווי עס זעט אויס, ביי די דייטשן, וועט זיין נישט גוט, און דאָרט אין רוסלאַנד — ווער ווייסט?

עס קומט דער טאָג, איך געזעגן זיך מיט מיין טאַטע־מאַמע, מיט מיינע שוועסטער און ברידער, מיט מיין משפחה. איך גיב זיך נישט אָפּ קיין דין וחשבון, אַז דאָס איז דאָס לעצטע מאָל וואָס איך זע מיינע טייערסטע און ליבסטע. איך שמייכל גאָר און איך זאָג מיינע ליבע עלטערן, אַז מיר וועלן זיך אין קורצן ווידער זען. איך האָב ווירקלעך אַזוי געמיינט. איך גיי אַרויס אין מיטן מאַרק. דאָרט שטייט אַ גרופּע יונגען. זיי זאָגן, אַז זיי גייען קיין בעכיווע צו די רוסן. צווישן אונדז איז דאָ אַ בעכיווער, שלמה. ער זאָגט, אַז ער קען אַלע הינטערוועגן, דורך פאַרשידענע דערפער, מיר וועלן אויסמיידן די דייטשן. מיר זענען אַן ערך אַכט מאָן.

מיר גייען. אָפּגעגאַנגען כמעט אַ גאַנצן טאָג. זאָגט אונדז שלמה, אַז נישט ווייט ווו מיר געפינען זיך איצט, אַ פּאָר קילאָמעטער פון דאַנען, ווינט אַ יידישע משפחה און ביי זיי וועלן מיר נעכטיקן. מיר קומען אַריין צו די דאָרפס־יידן. זיי נעמען אונדז זייער גוט אויף, גיבן צו עסן און טרינקען. עס קומט אַריין אַ הויכער יונג מיט זעלנערישע שטיוול. מיר מיינען, אַז דאָס איז אַ שגץ. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס איז זייער זון, וועלכער איז מיט אַ פּאָר טעג צוריק געקומען אַהיים. ער האָט געדינט אין פּוילישן מיליטער אין קראַשניק. ער זאָגט, אַז די רוסן האָבן זיי גענומען אין געפאַנגענשאַפט. די אָפיצירן האָבן זיי פאַרהאַלטן און די זעלנער האָבן זיי אָפּגעלאָזן

אַהיים. אַזוי איז ער געקומען צוריק. די דאָזיקע משפחה האָט נאָך איין זון אין מיליטער, וועלכן מען האָט מאַביליזירט. פון אים ווייסן זיי גאָרנישט.

מיר נעכטיקן דאָרט איבער. מיר שטייען אויף אין דער פרי, עס איז שוין פאַר אונדז צוגעגרייט ברויט מיט פּוטער, קעז, אייער, מילך. מיר עסן אָפּ דעם פרישטיק און מיר פרעגן וויפל דאַרפן מיר באַצאָלן. דער באַלעבאָס, אַ הויכער, שטאַרקער ייד, באַליידיקט זיך. ער זאָגט צו אונדז:

— קינדער, איך דאַרף נישט אייער געלט. וויפל יידן עס וועלן קומען צו מיר אין הויז, וועלן זיי ביי מיר עסן און טרינקען, ווי לאַנג מיר וועלן נאָר האָבן. גאָט זאָל מיר העלפן, אַז מיין צווייטער זון זאָל אויך אַהיים קומען לעבעדיק און געזונט פון דער מלחמה.

מיר געזעגענען זיך מיט די טייערע פּוילישע דאָרפס־יידן און לאָזן זיך קיין בעכיווע. נישט ווייט פון שטעטל שטייט אַ דייטשער פּאָסטן. ער פאַרהאַלט אונדז און פרעגט ווו מיר גייען. מיר זאָגן, אַז מיר גייען אַהיים קיין בעכיווע. זיי לאָזן אונדז דורך.

אויפן וואַנדער־וועג

מיר קומען אָן קיין בעכיווע. דאָ איז פריילעך. רוסישע סאָלדאַטן שפּילן אויף האַרמאָשקעס. עס שטייען גרופּעס זעלנער און זינגען. מיר טרעפן דאָ אַ סך יידישע מיליטער־לייט. אַ טייל פון זיי רעדן אַ גוטן יידיש. זיי גיבן אונדז עסן און זאָגן, אַז מיר האָבן גוט געטאָן, וואָס מיר זענען אַוועק פון די פאַרשאָלטענע גערמאַנצעס. מיר ווערן שטאַרק באַגייסטערט פון דער גוטער אויפנאַמע. אָבער דעם זעלבן טאָג ווערט מען געוויר, אַז די רוסן ציען זיך צוריק פון בעכיווע. די גרענעץ וועט זיין דער טייך בוג. עס ווערט אַ פּאַניק ביי דער יידישער באַפעלקערונג. אַ סך יוגנט גייט מיט די רוסן.

מיר קומען אָן קיין זאַמאָשטש. איך טרעף דאָ מיינע צוויי קוזינען — שמאי מאַרכעווקאַ און דודל וואַסערמאַן. מיר פרייען זיך פון דער באַגעגעניש. אַלע דריי האַלטן זיך צוזאַמען. מיר קומען אַריין קיין וולאָדזימיעזש וואָלינסקי (לודמיר). מיר געפינען זיך שוין אויף דער אַנדערער זייט בוג. די רוסן זאָגן, אַז דאָ בלייבן זיי שוין אויף אייביק. מיר קומען קיין קאָוועל. דאָ וווינט אַן אָפּאָלער, משה אמסטער. מיר געפינען אים. עס געפינען זיך שוין ביי אים אָפּאָלער, וועלכע זענען פריער פון אונדז געקומען. אָבער ער נעמט אונדז אַלעמען אַריין צו זיך. ער העלפט מיט וואָס ער קען. דאָס וויכטיקסטע איז אָבער — שלאָפן. מיר באַקומען אַן אָרט ביי אים אין געוועלבל, אויף דער פּאָדלאָגע. משה אַמסטער נעמט אָפּאָלער צו זיין כלהס עלטערן. עס איז אויך ביי זיי פול אין שטוב. מיטן עסן איז זייער שווער.

אייניקע אָפּאָלער באַשליסן צו גיין צוריק אַהיים, צו די דייטשן. עס איז דאָ שלעכט. דודל וואַסערמאַן זאָגט, אַז מיר זאָלן פאָרן קיין ראַקיטנע. דאָרט וווינט אַן אָפּאָלער נאָסעלע אדלער. מיר פאָרן קיין ראַקיטנע און קומען אַריין אין הויז צו נתנען. מיר זאָגן אים, אַז מיר זענען אָפּאָלער און דערציילן ווער אונדזערע עלטערן זענען. ער זאָגט דאַן צו זיין פרוי: — ריווטשע, גיב די קינדער אָפּצועסן, דערנאָך וועל איך זיי נעמען אין באָד און גוט אויסבאָדן. — נאָסעלע איז דאָ דער באַלעבאָס

איבערן באָד. ער ווינט דאָ גאַנץ באַקוועם. עס ווינען מיט אים אין הויז — זיין שנור זלאַטע מיט אירע צוויי קינדער. זי אַליין איז אַן אלמנה נאָך זיין זון רפאל. מיר פילן זיך ביי נתנען ווי אין דער היים. ער גיט אונדז עסן און טרינקען — דעמאָלט איז עס געווען זייער אַ גרויסע זאַך.

אין ראַקיטנע זענען דאָ נאָך אַ סך בעזשענצעס. נתן אדלער, בראש מיט אַנדערע באַלעבאַטים, אָרגאַניזירן אַ קיך, ווו מען גיט עסן אַן געלט. אָבער אונדז לאָזט נת׳עלע נישט עסן אין דער קיך. ער זאָגט, אַז אַן אַפּאַלער דאַרף עסן ביי אים. קומט נאָך אַ משפחה צו נתנען. די שטוב איז שוין אויך דאָ פול, מען שלאָפט אויף דער פּאָדלאָגע. ער לאָזט אָבער קיינעם נישט אַוועקגיין. ער זאָגט, אַז מיר מוזן זיך דאָ אַלע אַן עצה געבן. צו געבן עסן אַזוי פיל מענטשן, איז נישט לייכט, ווייל דאָס לעבנסמיטל ווערט טייערער פון טאָג צו טאָג. מיר זעען ווי ער טוישט אויס זאָכן אויף פּראָדוקטן — און מיר עסן דאָס אויף זייער גיך. מיר זאָגן נתנען, אַז מיר זענען שוין ביי אים אַ שיינע פּאָר וואָכן און אַז ס׳איז נישט יושרדיק פון אונדז, ער זאָל דאַרפן אויסהאַלטן אַזוי פיל מענטשן, ווייל ער האָט זיין אייגענע משפחה. אָבער ער זאָגט:

— קינדער, ווען דאָס וואָלט, חלילה, געווען פאַרקערט און איך מיט מיין משפחה קומען קיין אָפּאָלע, וואָלטן די אָפּאָלער געטאָן דאָס זעלבע. מען דאַרף אַלע מאָל זיין אַ מענטש!

עס קומען אַן ידיעות, אַז פון קאָוולע קען מען זיך ווערבירן אויף אַרבעט קיין טיף־רוסלאַנד. מיר, די דריי קוזינען — שמאי מאַרכעווקאַ, דוד וואַסערמאַן און איך באַשליסן אַוועק צו פאָרן. מיר דערציילן אונדזער פּלאַן נתנען. ער איז קעגן דעם: קינדער, אַז איר וועט אַוועק קיין רוסלאַנד, וועט איר פאַרפאַלן ווערן. איך יאָג, חלילה, קיינעם נישט. עפּעס צום עסן וועט אַלע מאָל זיין. מילך און קאַרטאָפליעס האָבן מיר אייגענע (ער האָט געהאַט אַ קו און אַ שטיקל פעלד). מיר וועלן דאָ אַדורכבידעווען, עס וועט בעסער ווערן.

מיר אָבער באַשליסן צו פאָרן. זיי גיבן אונדז מיט עסן אויפן וועג, מיר געזעגענען זיך מיט נתנס גאַנצע משפחה און ער זאָגט אונדז אָן, אַז אויב עס וועט זיין שלעכט, זאָלן מיר קומען צוריק צו אים.

מיר פאָרן קיין קאָוולע און פון דאָרט ווערבירן מיר זיך אויף אַרבעט קיין טיף־רוסלאַנד. מיין קוזין דודל וואַסערמאַן איז שפּעטער צוריק געפאָרן צו נתן אַדלער קיין ראַקיטנע — און דאָרט אומגעקומען.

אויך דער גוטער נתן אַדלער און זיין טייערע פרוי ריווטשע מיט זייער משפחה זענען אומגעקומען אין ראַקיטנע, ווען מען האָט ליקווידירט דאָס געטאָ. זיין אייניקל שבעלע האָט איבערגעלעבט. דאָס האָבן מיר דערציילט מענטשן, וועלכע האָבן געקענט נתנען און זיי זענען אויך געווען אין ראַקיטנער געטאָ.

צוריק אין פּוילן

זומער 1944. די אָפּטיילונג פון דער פּוילישער אַרמיי, ווו איך געפין זיך איצט, סטאַציאָנירט אין לובלין. מיר שטייען איין אין די קאַשאַרן, ווו פאַר דער מלחמה האָט זיך געפונען דער 8טער פּאָלק.

דער פאַרניכטונג־לאַגער מיידאַנעק געפינט זיך עטלעכע קילאָמעטער פון לובלין. דער באַזוך אין מיידאַנעק מאַכט אויף מיר אַ שרעקלעכן איינדרוק. עס שטייט אָפן אַ מאַסן־קבר מיט האַלב־פאַרפוילטע מענטשלעכע קערפּערס. אַ סך פון די באַזוכערס חלשן, מערסטנס די פרויען. אויפן צעמענט, וואָס פירט פון די גאַז־קאַמערן צו דער קרעמאַטאָריע, ליגן אין צוויי רייען, גלייך ווי אַ ווירע, אויסגעלייגט די האַלב־פאַר־פוילטע שקעלעטן.

דער פּלאַן פון די דייטשן איז געווען פאַרברענען אַלע טויטע, כדי נישט איבער־צולאָזן קיין שפּורן פון זייער בעסטיאַלישער מאָרד־מלאכה. אויף אַ סך ערטער איז עס זיי געלונגען. אָבער דאָ נישט, ווייל די סאָוויעטישע אַרמיי האָט אַרומגערינגלט לובלין און די נאַציס האָבן געמוזט אַלץ איבערלאָזן. עטלעכע עס.עס.־לייט פון לאַגער זענען טאַקע געכאַפּט געוואָרן.

אויף צוויי פון זיי, האָב איך געזען ווי עס איז אויסגעפירט געוואָרן דער טויט־אורטייל. אַ רוסישע אָפּטיילונג האָט זיי אויפגעהאַנגען אין מיידאַנעק, ווו זיי זענען באַגאַנגען זייערע פאַרברעכנס.

איך גיי איין מאָל אויף דער הויפּט־גאַס פון לובלין, קראַקאָווער פאַרשטאָט און הער ווי עמעצער רופט מיך: — שאַמעלע! עס זענען שוין פאַריבער אַזוי פיל יאָרן און איך האָב מיין ריכטיקן נאָמען „שאַמעלע" נישט געהערט. אין אַלגעמיין זענען מיר געוואָרן פרעמד יידישע נעמען. פון יאָר 1940 געפין איך זיך צווישן רוסן, און די לעצטע צוויי יאָר — אין דער פּוילישער אַרמיי. „שאַמעלע" האָט מען מיך נאָר גערופן אין מיין ליבער אַפּאַלע, ווו איך האָב די בעסטע יאָרן פון מיין לעבן פאַרבראַכט. יאָ, מיין פאָטער איז געווען גערעכט, ווען ער האָט געזאָגט, אַז אין אַזאַ צייט דאַרף מען נאָר שטעלן איין טריט — און דער גורל וועט דיך שוין פאַרטראָגן. דאָס האָט ער מיר געזאָגט, ווען איך בין אַוועק פון דער היים. איך האָב פיל אַרומגעוואַנדערט — פון די טייגעס אין קאַלטן סיביר, צו די ברענענדיקע היצן אין מיטל־אַזיע, געווען אַ פּאָר יאָר אויף די פראָנטן און מיט אַ פּאָר וואָכן צוריק האָט מען מיך צוריק געצויגן פון פראָנט ביי דער ווייסל — און אַזוי אַרום געפין איך זיך איצט אין לובלין.

איך בין אַזוי נאָענט פון מיין שטעטל, וואָס נאָר אין מיינע חלומות איז אָפּאַלע נאָך אַלץ שיין. איך וויל דיך זען — און האָב אַזוי מורא דיך אָנצוקוקן, ווייל איך ווייס אַז דו זעסט אויס ווי אַלע יידישע שטעטלעך וואָס איך בין דורך זיי דורכגעגאַנגען, אַזש ביז הינטער מאָסקווע. דאָס איז געווען אַ זייער ווייטער וועג, אַ סך שלאַכטן דורכ־געגאַנגען און אַ סך יידישע יינגלעך פון פּוילן, אַזעלכע ווי איך, האָבן נישט דערלעבט צו זען זייערע היימען, וואָס יעדער איינער פון אונדז האָט געחלומט. מיר האָבן איינער דעם אַנדערן געגעבן אונדזערע אַדרעסן, אַז אויב ווער פון אונדז וועט פאַלן אין שלאַכט, זאָל דער צווייטער וועגן דעם איבערגעבן די עלטערן פון דעם געפאַלענעם. ווער פון אונדז האָט געזאָלט וויסן, אַז מיר וועלן קיינעמען פון אונדזערע נאָענטסטע מער נישט טרעפן? זייער אַש האָט דער בייזער ווינט צעטראָגן איבער אַלע וויסטע פעלדער. איך האָב געזען ליגן אין מיידאַנעק, ביי די קרעמאַטאָריעס, עטלעכע בערגלעך מיט מענטש־לעכן אַש, וואָס די דייטשע באַנדיטן האָבן נישט באַוויזן אַוועקצופירן.

דער וואָס רופט מיך — טראָגט אַ מיליטערישן מונדיר. איך גיי צו צו אים. דאָס

איז מאירל געלבס. מיר דערפרייען זיך שטאַרק פון דער טרעפונג. ער דערציילט מיר זיין שרעקלעכע איבערלעבונג — ער איז אַנטלאָפן פון דעם טויטן־לאַגער סאַביבאָר. דאָרט האָט מען אומגעבראַכט די אָפּאַלער יידן. פון אים ווער איך שוין געוווּיר, אַז איך האָב נישט קיינעם פון מיין משפחה. איך האָב אַלע מאָל מורא געהאַט פאַר דעם מאָמענט! ביז איצט האָב איך געלעבט מיטן געדאַנק, אַז אפשר, פאַרט — דער מענטש האָט זיך ליב אַליין צו נאַרן.

מאיר זאָגט מיר, אַז דאָ, אין לובלין, געפינען זיך עטלעכע אָפּאַלער — מאַטעלע און זיין שוועסטער הינדע בערמאַן, יונה ניסענבוים מיט זיין פרוי און סאַלאָמאָן זיע־לאָנקאָ, דער וואָס האָט געהאַט די מיל. מיר גייען גלייך צו זיי. צום ערשטן קומען מיר אַריין צו די בערמאַנס. זיי וווינען אין י. ל. פּרץ־הויז. מיר טרעפן זיך, אַלע אָפּאַלער, וואָס זענען אין יענער צייט געווען אין לובלין. מיר פרייען זיך אַלע, ווי מיר וואָלטן געווען שוועסטער און ברידער — אַזוי האָט אויסגעזען, נאָך דער באַפרייונג, ווען מען האָט זיך געטראָפן מיט באַקאַנטע, שטעטישע. אָבער גלייך מיט דער פרייד — קומט דער טרויער. יעדער הייבט אָן צו דערמאָנען די וואָס לעבן נישט. און מיר אַלע זענען דאָך די איינציקע פון גאַנצע משפחות. יאָ, מיר האָבן אויף וואָס צו טרויערן.

מיר גייען אַריין צו אַ קוזמירער פרוי וואָס האָט אַ רעסטאָראַן. מיר באַשטעלן מיטאָג. דאָס ערשטע מיטאָג צוזאַמען, וואָס מיינע אָפּאַלער האָבן געמאַכט לכבוד מיר. איך האָב שוין טאַקע קיין ביסל יידיש עסן נישט געגעסן פון דער צייט וואָס איך בין אַוועק פון ראַקיטנע.

ווען איך האָב נאָר אַ געלעגנהייט, קום איך אין י. ל. פּרץ־הויז און איך זע זיך מיט מיינע טייערע אָפּאַלער. איך קום איין מאָל אין וואָך אַהין. איך הער געוויינען. איך דערנענטער זיך צום צימער פון וואָנען עס קומען די געוויינען. עס ליגט אויף דער פּאַדלאַגע אַ דערשאָסענער ייד. דאָס האָבן די פּאַלאַקן פון דער „אַרמיאַ קראַיאַוואַ" (א.ק.) אים דערשאָסן. די א. ק.אַוצעס זענען אַריין אין אַ שפּיטאָל און דערשאָסן 8 יידישע פאַרוווּנדעטע זעלנער.

די ערשטע טרויעריקע גרוסן פון אָפּאָלע

מיר קריגן אַ פאַראַרדענונג צו זיין פאַרזיכטיק. די קאָשאַרן ווו איך געפין זיך, זענען אויף דער קראַקעווער פאַרשטאָט. דאָרט איז דער וועג, וואָס פירט קיין בעלזשעץ, נעבן אָפּאָלע. אַ סך פּאַלאַקן וואָס וואָרטן אויף אַ מאַשין צו פאָרן קיין אָפּאָלע, וואָרטן נעבן די קאָשאַרן, ווו איך געפין זיך. די אַלע אויטאָס זענען סאָוויעטישע וואָס פאָרן צום פראָנט, וועלכער געפינט זיך איצט ביי דער ווייסל. איך טרעף דאָ אַ סך אָפּאָלער פּאַלאַקן. אייניקע דערקענען מיך, אָבער די מערסטע טייל ווייסן נישט ווער איך בין. איך טרעף אַ פּאַלאַק פון די „זאַגראַדעס". ער דערציילט מיר, אַז אַברהמטשע קאַרפּעל, יוסף קאַרפּעלס זון וואָס האָבן געהאַט דעם קאַלך־אויוון (ער רופט אים אַבראַמעק), האָט זיך אויסבאַהאַלטן מיט זיין כלה שיינדעלע ווייַנבערג אין רידער וואַלד, אין אַ בונקער. די דייטשן האָבן זיי דאָרט געכאַפּט און דערשאָסן.

איך ווער אויך געוווּיר פון אַ פּאַלאַק פון די גאָרעס, אַז דאָרט אין וואַלד האָבן זיך אַרומגעדרייט עטלעכע אָפּאָלער יונגעלייט מיט געווער. עמעצער האָט געמסרט און

די דייטשן האָבן זיי אַרומגערינגלט. איינער פון די יידן האָט געוואָרפן אַ גראַנאַט אויף די דייטשע זעלנער. איין דייטש איז דערהרגעט געוואָרן. פון אונדזערע זענען דאָרט אַלע אומגעקומען. דער פּאַלאַק דערציילט מיר, אַז צווישן דער גרופּע זענען געווען צוויי ברידער, וואָס האָבן געוווינט אויף דער ניי־שטאָט און זיי האָבן געהאַט אַ געוועלב פון שיך. איך מיין, אַז דאָס זענען געווען ווער פון די גאָלדזאַמדס, נחמיה און מאָניעק. אָבער איך בין נישט זיכער. דער פּאַלאַק זאָגט מיר: — „טאָ בילי זוכי כלאָפּצי" (דאָס זענען געווען העלדישע יונגען), זיי האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן.

אַ פּאַלאַק פון דאָרף גליסק, וואָס געפינט זיך 7 קילאָמעטער פון אָפּאָלע, פרעגט מיך צי איך האָב געקענט די גליסקער יידן. איך זאָג אים, אַז יאָ און רעכן אויס נעמען פון אַרטיקע יידן: וואָלף און זיין איידעם איטשע, ווען זיי זענען געקומען קיין אָפּאָלע, פלעגן זיי שטענדיק זיין ביי אונדז אין שטוב. ער דערציילט מיר, אַז איטשעס ווייב, רבקהלע, איז די גאַנצע צייט פון דער מלחמה אַרומגעגאַנגען און געבעטלט, מאַכנדיק דעם אָנשטעל פון אַ קריסטין. איך געדענק זי זייער גוט. זי האָט טאַקע אויסגעזען ווי אַ קריסטין. ווען די רוסן זענען שוין געווען אין גליסק, איז זי געקומען אַהיים אין איר הויז. איין מאָל, אין דער פרי, האָט מען זי געפונען אַ דערהרגעטע. ער זאָגט מיר אויף פּויליש — „פּאַהאַראַטאַנאַ שיעקיעראָן". (אַ צעהאַקטע מיט אַ האַק). עס ווערט מיר נישט גוט אויסהערנדיק די שרעקלעכע דערציילונגען. די פּאַלאַקן דערציילן דאָס אַלץ אַזוי גלייכגילטיק, גלייך אַ ייד דאָרף נישט האָבן קיין רעכט צום לעבן...

טייל פּאַלאַקן זאָגן מיר, אַז זיי פאַרשטייען נישט ווי אַזוי בין איך געבליבן לעבן. טייל באַוווּנדערן מיך און גיבן קאָמפּלימענטן — זייערס אַן אָפּאָלער זשידעק (ייד) איז אַן אָפיציר אין דער פּוילישער אַרמיי. איך טראָג אויך אַן אויסצייכענונג, אַ מעדאַל. איך זאָג זיי, אַז איך בין שוין אַ פּאָר יאָר אויפן פראָנט. דאָס געפעלט זיי. זיי האָבן דרך־ארץ פאַר שטאַרקע. איך ווער געוויר, אַז אביש פּאַקס, דער שניידער מיט זיין ווייב, האָבן איבערגעלעבט די מלחמה, אָבער זיי זענען אומגעקומען פון די מערדישע הענט פון די פּוילישע באַנדיטן, פון א.ק. די דאָזיקע באַנדיטן האָבן אַ סך יידן דערהרגעט. ווער ווייסט, וויפל אָפּאָלער יידן האָבן איבערגעלעבט די מלחמה און זענען דערנאָך געפאַלן פון די מערדערס? אַ פּאַלאַק זאָגט מיר, אַז ער האָט געזען דעם פריזירער מאיר (מאַיאַרעק) באַס. אַן אַנדערער זאָגט מיר, אַז ער האָט געזען חיה שמאַדער. קען זיין, אַז זיי האָבן איבערגעלעבט די מלחמה און נאָך דער באַפרייונג אומגעקומען פון די יידן־מערדערס פון דער „אַרמיא קראַיאָוואַ".

אַ פּאַלאַק פון קלוטשקאָוויצע דערציילט מיר, אַז אין דעם דאָרף האָבן געאַרבעט עטלעכע אָפּאָלער שניידערס. דעם נאָמען פון איינעם געדענקט ער — איזאַק שטעלצנער (בוקו). די אַ. ק. האָבן זיי אַלעמען אויסגעשאָסן. אין ניעזדאָוו האָבן די פּאַלאַקן דער־הרגעט דריי אָפּאָלער יינגלעך — לייבל שער (קאַשקאַ), חיים־נטע אַבאַשעוויטש און מעכל סטאָלערס יינגל — ליסקע ברענער. זיי זענען דערהרגעט געוואָרן בעת דער דייטשער אָקופּאַציע. נאָך דער מפּלה פון וואַרשעווער אויפשטאַנד, וואָס די פּאַלאַקן האָבן געמאַכט קעגן די דייטשן, לאָזט די „אַרמיאַ קראַיאָוואַ" אויס דעם גאַנצן כעס צו די איבערגעבליבענע יידן, ספּעציעל יידישע אָפיצירן און זעלנער, וועלכע געפינען

זיך אין דער פּוילישע אַרמיי. נישט לאַנג צוריק האָט די אַ.ק. דערשאָסן אַ רוסישן מאַיאָר און אויך אַ יידישן קאַפּיטאַן פון דער פּוילישער אַרמיי.

דאָס מיליטער ווערט אַלאַרמירט און אַ געוויסן טאָג פאָרן מיר אויף אַן אַקציע קעגן „די יינגלעך פון וואַלד". אַזוי רופט מען די א.ק.־אַוצעס. אונדזערע אויטאָס פאָרן דורך בעלזשעץ. מיר געפינען זיך אין זייט פון כאָדלע. אין יענע וועלדער האַלטן זיי זיך אויף. מיר קומען אַן פאַרטאָג. עטלעכע דערפער ווערן אַרומגערינגלט. אונדזער איינ־הייט איז אַ געקליבענע, ווייל נישט אַלע פּאָלאַקן וואָס געפינען זיך איצט אין דער אַרמיי, קען מען אָנפאַרטרויען. די מערסטע זעלנער פון אונדזער איינהייט זענען פּאָלאַקן פון רוסלאַנד. זיי זענען מער רוסן ווי פּאָלאַקן. זיי רעדן, כמעט אַלע, רוסיש. נאָר די אַפּשטאַמיקע פון פּוילן, האָט מען זיי געשיקט אין דער פּוילישער אַרמיי. מיר אַרעסטירן אַ סך יונגע פּאָלאַקן; די, וועלכע האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד — זענען דערשאָסן געוואָרן. מען האָט צוגענומען אַ סך געווער וואָס זיי האָבן אויסבאַהאַלטן.

אינעם חרובן שטעטל

איך באַקום אַ דערלויבעניש („פּשעפּוסטקע") אויף 5 שעה צו פאָרן קיין אָפּאָלע. איך קען נעמען מיט זיך 15 באַוואָפנטע זעלנער און אַ מאַשין. איך הייס מיטנעמען זאַפּאַסאָווע דיסקן צו די אויטאָמאַטן און אויך מער גראַנאַטן. ווער ווייסט וואָס ס'קען פּאַסירן? מיין פאַרטרעטער איז קאַלאַ זדאַניעוויטש. ער איז אַ סטאַרשי סערזשאַנט, אַ העלדישער יונג. שטאַמט פון אַדעס, אַ רוסישער פּאָלאַק. מיר זענען פאַרטיק אָפּצופאָרן.

דער קאַפּיטאַן פון מיין באַטעריע רופט מיך צו זיך. מיר גייען אַריין אין דער שאָפערקע פון זיין מאַשין. ער נעמט אַרויס אַ פלעשל בראַנפן, גיסט אַן פאָר מיר און פאָר זיך, נאָכן טרינקען פאַרבייסן מיר. ער איז אַ גוטער יונג, אַ רוס פון טשעלאָבינסק. ער זאָגט צו מיר:

— איך ווייס, אַז קיין גוטס וועסטו אין דיין „גאַראַד" (שטעטל) נישט טרעפן, נאָר „ניע פּאַדאַי דוכאָם", סאשא, (אַזוי רופט מען מיך דאָ). און אויב דו וועסט טרעפן אַ „סוואָלאָטש" (אויסוווּרף), וואָס ער האָט דיין משפּחה שלעכטס געטאָן, צעשיס זיי, די סוואָלאָטשעס. נאָר זע, אַז די חברה זאָלן זיך נישט אָנשיכורן.

מיר פאָרן קיין אָפּאָלע. פאָרויס פון אונדזער מאַשין, פאָרן עטלעכע רוסישע מיליי־טערישע אויטאָס. איך זע שוין דעם קוימען פון דער צוקראָווניע. גוט וואָס איך האָב אַ ביסל אויסגעטרונקען מיט מיין קאַפּיטאַן. די רוסן זאָגן, אַז „צרות דאַרף מען פאָר־טרינקען". („פּראָפּעי ווסיאַ גאָרע"). און דאָס העלפט אַ ביסל. מיר האָבן זיך אין די מלחמה־יאָרן צוגעוווינט צום ביטערן טראָפּן.

מיר קומען קיין אָפּאָלע. דערפאָרן צו דער נייער שטאָט און שטעלן זיך אָפּ נעבן דער אַפּטייק. די נייע שטאָט איז גאַנץ. אַלע געמויערטע הייזער שטייען. אויף די גאַסן — אַ סך רוסיש מיליטער. איך לאָז שטיין עטלעכע זעלנער מיט דעם שאָפער ביי דער מאַשין און גיי צו דער קאָמענדאַנטור. איך דאַרף זיך דאָרט מעלדן. די קאָמענדאַנטור געפינט זיך אין לייבל פישמאַנס (קושקאָס) מויער. דער קאָמענדאַנט אין אָפּאָלע איז אַ רוסישער מאַיאָר. איך ווייז אים מיין „פּשעפּוסטקע" און דערצייל אים, אַז כ'בין דאָ געבוירן, אַז אין 1939 האָב איך איבערגעלאָזן מיין גאַנצע משפּחה

וואָס איז אומגעקומען פון די היטלעריסטישע מערדערס. ער באַדויערט און טרייסט מיך. ער דערציילט, אַז אויך ער הערט נישט פון זיין משפחה, קען זיין, אַז זיי לעבן שוין נישט. ער הייסט מיר דאָ זיין פאַרזיכטיק: „אייערע פּאַלאַקלעך פאַלן דאָ אַן און הרגענען, ספּעציעל ביינאַכט". דאָס מיינט ער די אַ.ק.

כ׳געזעגן זיך מיט דעם רוסישן מאַיאָר און מיט עטלעכע זעלנער גייען מיר צו דער פּוילישער מיליץ. מיר קומען אַהין, דאָרט זיצט דער קאָמענדאַנט. איך דערקען אים גלייך, ער איז געווען אַ קאָמוניסט, אַ פּאַלאַק. זיין פּנים ווערט בלייך. איך דערציילט אים, אין קורצן, ווי אַזוי איך קום אַהער. ער פרעגט מיך אויס וועגן אַפּאַלער יידישע קאָמוניסטן, אפשר ווייס איך עפּעס וועגן זיי. ער דערציילט מיר, אַז אַלבערט באַומגאַרטען האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי זייערן אַ חבר, האָבן שכנים געמסרט — און די דייטשן האָבן אַלבערטן דערשאָסן. ער אַליין האָט דורכגעלעבט ווי אַ פּאַרטיזאַנער. דער קאָמענדאַנט פון דער מיליץ שיקט אַרויס עטלעכע מיליציאַנערן און עס געדויערט נישט לאַנג און זיי ברענגען אַריין אַ גאַנצן זאַק מיט פרישע ברייטלעך און ווייסע זעמל. זיי ברענגען אויך פאַרשידענע מינים ווורשטן און אַנדערע זאַכן צום עסן. דער קאָמענדאַנט נעמט אַרויס עטלעכע פלעשער בימבער (אַליין געטריבענער בראַנפן) און עס הייבט זיך אָן די שמחה ביי מיינע סאָלדאַטן. איך מוז אָבער אַכטונג געבן, אַז מיין חברה זאָל זיך נישט אָנשיכורן.

עס צעטראָגט זיך איבערן שטעטל, אַז ס׳איז געקומען אַן אַפּאַלער זשידעק מיט אַ גאַנצן אויטאָ זעלנער. פּאַלאַקן קומען צו לויפן אונדז אָנצוקוקן. אַ טייל פון זיי דערקענען מיך. עס צעטראָגט זיך אויך אַ קלאַנג, אַז צווישן די זעלנער איז דאָ אַן אַפּאַלער פּאַלאַק — סטעפאַן גאַנטאַרטשיק. ער איז אַוועק אין 1939 ווי אַ מאַביליזירטער אין דער פּוילישער אַרמיי און נישט געקומען צוריק. עס קומט גלייך צו לויפן אַ יונגע פרוי מיט אַ געשריי: — ווו איז מיין סטעפאַן?. דער שגץ, וועלכער האָט זי געבראַכט צו פירן, ווייזט אָן מיטן פינגער אויף דעם קאַפּראַל אַקאָניעווסקי — אַ פּאַלאַק פון רוסלאַנד. די פרוי שרייט צו דעם פּאַלאַק, וועלכער האָט זי געבראַכט: — משוגענער, ער איז ענלעך צו סטעפאַנען, אָבער דאָס איז נישט סטעפאַן. דאָן רופט זיך אָן אַקאָניעווסקי: — אויב דו ווילסט, קען איך אויך זיין סטעפאַן. אַלע אַרומיקע פּלאַצן אויס אין אַ געלעכטער.

איך און נאָך עטלעכע פּאַלאַקן גייען אַרויס פון פּאַסטערונעק מיט דעם קאָמענדאַנט, וועלכער גייט מיר נאָך. איינער פון זיי, פון די זאַגראַדעס, יאַן יוראַק, מיט וועלכן איך האָב צוזאַמען געלערנט אין דער פּוילישער שול, דערפרייט זיך שטאַרק מיט מיר. ער כאַפּט מיך אַרום און שרייט:

„ליבער שלאָמא"! אַזוי האָבן מיך געגרופן די פּאַלאַקן אין שול. ער וויל מיך אַריינגעמען צו מאַלטשינסקין אין רעסטאָראַן, איך זאָל מיט זיי אויסטרינקען. זיי ווייסן נישט, אַז מיין האַרץ בלוטיקט. אויסערלעך, מאַך איך זיך אויך פריילעך, איך מוז האָבן קוראַזש, ווייל איך האָב אונטער מיין קאָמענדע 15 באַוואָפנטע זעלנער. אָבער אינערלעך פיל איך אַ האַס צו דעם אַלעם וואָס איך זע דאָ. איך וויל וואָס שנעלער אַוועק פון דאַנען.

אַ, מיין שטעטל, די הייזער דיינע און אונדזער הויז, ווו איך בין אין וויגעלע

געלעגן, זענען צעבראָכן אַזוי ווי מיין האַרץ. מיינע עלטערן, שוועסטער, ברידער, פעטערס, מומעס, קוזינס און אַלע אָפּאַלער יידן — זענען מער נישטאָ. ווי אַנדערש וואָלט עס אויסגעזען, ווען איך טרעף דיך, מיין שטעטל, אַז ווי איך האָב דיך איבער־געלאָזן בעת מיין אַוועקגיין? ווען מיין משפחה וואָלט איצט געלעבט און אויך אַלע אָפּאַלער יידן, וואָס פאַר אַ שמחה וואָלט עס אַצינד געווען פאַר מיר און פאַר אייך, מיין איצטיקער קומען. עס איז אָבער אין גאַנצן אַנדערש.

איך שטיי אויף דעם אָרט, ווו אונדזער הויז איז אַמאָל געשטאַנען, ווו איך בין געבוירן געוואָרן, ווו עס האָט געוווינט מיין זיידע און עלטער־עלטער זיידע. עס הייבט אָן אַ ביסל צו רעגענען. מיין האַרץ בלוטיקט און טרערן גיסן זיך פון הימל. איך שטיי דאָ איצט, ווי אַ לעבעדיקע מצבה. איך וועל פון דיר, מיין אָפּאַלע, באַלד אַוועק און מער נאָך דיר נישט בענקען. איך זע איצט די ווירקלעכקייט, אָבער אין מיינע חלומות זעסטו אויס אַנדערש. אַזוי ווי איך האָב נאָך דיר געבענקט, מיין שטעטל, אַזוי יאָגסטו דו מיך איצט אַוועק. איך וויל וואָס גיכער פון דיר אַנטלויפן און דיך מער נישט זען. נאָך דעם ווי מען האָט ליקווידירט דאָס אָפּאַלער געטאָ, האָבן אונדזערע שכנים, מיט וועלכע מיר האָבן אַזוי פיל יאָרן צוזאַמען געלעבט, צעבראָכן די הייזער, צעגראָבן די ערד און געזוכט גאָלד... וואָס די אָפּאַלער אַרעמעלייט האָבן דאָרט כלומרשט באַגראָבן אָדער באַהאַלטן.

עס קומט צו אַ שיקסל פון דער שוסטער־גאַס. זי דערקענט מיך גלייך. איך האָב מיט איר אין דער פּוילישער שול געלערנט. זי צלמט זיך איבער און וויינט. פון אירע בלויע אויגן גיסן זיך טרערן. זי פרעגט מיך, ווי אַזוי האָב איך איבערגעלעבט. זי באַוווּנדערט ווי איך זע אויס. איך פרעג זי, ווו זענען אירע ברידער? זי זאָגט מיר, אַז איינער איז אומגעקומען ביי די דייטשן, און קלימעק איז אין וואַלד — אַזוי רופט מען דאָך איצט די אַ.ק.אַווצעס — די ייִנגלעך פון וואַלד.

מיר זעצן זיך אַרויף אויף דער מאַשין. איך הייס דעם שאָפער דורכפאָרן דעם מאַרק. מיר פאָרן אַראָפּ צו דער בריק. איך וויל זען דאָס הייליקע אָרט. מיר קומען אַהין. דער געמויערטער פּאַרקאַן איז אין גאַנצן צענומען. איך זע איינצלנע מצבות נאָך שטיין. עס פּאַשען זיך דאָרט בהמות און אַ פּאָר פּאַסטעכלעך זיצן דאָרט. איך הייס דעם שאָפער אויסדרייען די מאַשין און מיר פאָרן צוריק קיין אָפּאַלע, דורך די קאַלעיקע־גאַס. גאָרנישט פאַרענדערט, אָבער אַ סך הייזלעך פעלן.

מיר פאָרן נאָך אַ מאָל צו דער נייער שטאָט, מיר פאָרן אויפן וועג צו דער צוקראָווניע. איך שווער נקמה צו נעמען אין די דייטשע היטלעריסטישע מערדערס, וואָס האָבן מיט דער הילף פון זייערע מיטהעלפערס פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג אַזוי שוידערלעך פאַרניכטעט דאָס אייראָפּעישע יידנטום.

צוריק אויפן פראָנט

איך קום צו מיין איינהייט. מיר פאָרן צוריק קיין לובלין. מיר שטייען נאָר אַ קורצע צייט דאָרט. דערנאָך קומען מיר צו דעם וואַרשעווער פראָנט, ווו עס הייבט זיך אָן די אָפענסיווע אויף וואַרשע, אין יאַנואַר 1943. דערנאָך קעמפן מיר אין דייטשן פּאָמערן (פּאָמאָזשע). מיר פאָרנעמען עטלעכע גרויסע פּאָרט־שטעט. ביי איינער פון די דאָזיקע

שטעט, טרעף איך אַן אָפּאָלער, משה׳ל ניסנבוים. ער געפינט זיך אין מיין פּאָלק, אין דער פּיעכאָטע (פּוסגייער). ער איז נישט לאַנג צוריק געקומען פון פּוילן דאָ אַהער. נאָך עטלעכע שלאַכטן, ווער איך געוויר, אַז ער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן. די קאַמפן זענען זייער שווערע. די דייטשע אַרמייען שטעלן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד. זיי ברענגען אונדז גרויסע פאַרלוסטן, אָבער מיר צעקלאַפּן זיי. איך מיט מיין אָפּטיילונג קעמפן אויך ביי בערלין און אַנדערע דייטשע שטעט.

איך האָב דערלעבט צו נעמען נקמה אין די היטלעריסטישע מערדער פאַר דעם אומשולדיק פאַרגאָסענעם יידיש בלוט, פאַר אונדזערע טאַטעס, מאַמעס, שוועס־טער, ברידער. אין געפין זיך כסדר אויף דער ערשטער ליניע פון פראָנט, ביז מיר קומען צום טייך עלבע. דאָ ענדיקט זיך די צווייטע וועלט־מלחמה — דעם 8־טן מאַי 1945.

אונדזערע זיגערישע אַרמייען קומען צו־ריק קיין פּוירן.

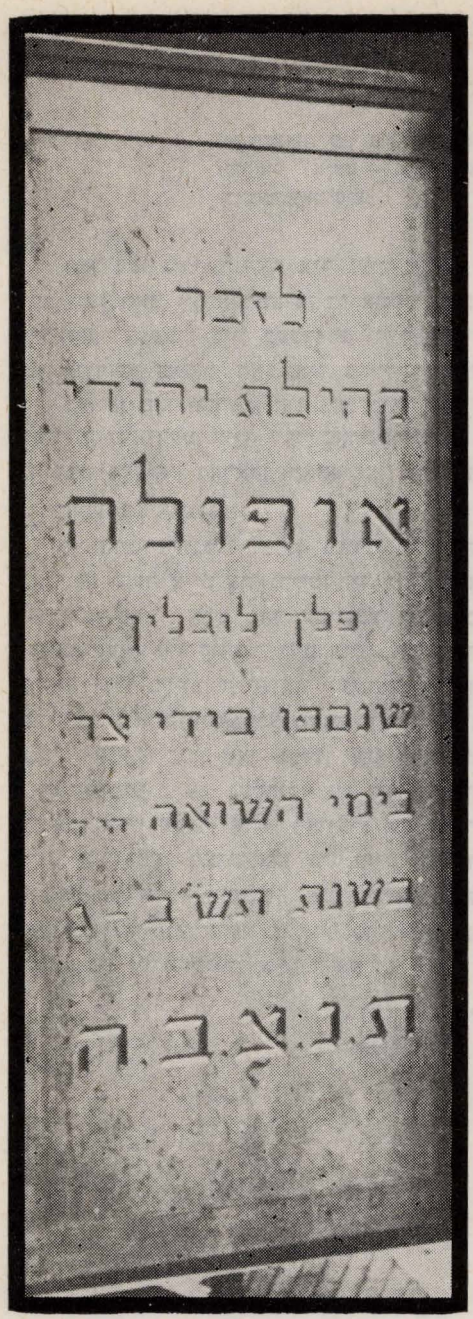

אַנדענק־שטיין פאַר די קדושים פון אָפּאָלע, אין דער גרויסער שיל אין תל־אביב.

מצבת־זכרון לקדושי אופולה בבית־הכנסת הגדול בתל־אביב.

דער גירוש פון פולאַוו קיין אָפּאָלע

גבית־עדות פון גאָלדע פּאַיעק, געבוירן אין 1917, דעם 1טן יוני אין פולאַוו (איצט — פאַרהייראַטס־נאַמען קופּפער), גענומען פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע.

פאַר דער מלחמה האָב איך געוווינט אין פולאַוו, ביז דעם 28סטן דעצעמבער 1939. דעם טאָג האָט זיך אָנגעהויבן די אויסזידלונג פון די פולאַווער יידן קיין אָפּאָלע. איך בין אָבער געפאָרן קיין בעלזשיץ, ווייל שוין אין סעפּטעמבער בעת דער באָמבאַרדירונג פון אונדזער שטאָט, האָב איך פאַרלוירן מיינע עלטערן, מיין ברודער און אַליין בין איך געווען פאַרוווּנדעט. אין בעלזשיץ האָב איך געהאַט קרובים. עס האָט אויף מיין באַשלוס געווירקט אויך דער פאַרשפּרייטער קלאַנג, אַז די דעפּאָרטירטע פולאַווער יידן באַזעצט מען אין באַראַקן (קאַזאַרמען) אין פּאָניאַטאָווקע, נעבן אָפּאָלע און דאָרט הערשן גרויזאַמע באַדינגונגען.

די אויסזידלונגען זענען געווען שרעקלעכע: מען האָט אונדז געמאָלדן, אַז מיר האָבן 48 שעה צייט צוצוגרייטן זיך צו פאַרלאָזן די שטאָט. אָבער די דייטשן האָבן נישט געהאַלטן דאָס וואָרט. נאָך עטלעכע שעה, ביינאַכט זענען געקומען די עס.עס. גרופּן (טויטן־קעפּ) פון קוזמיר, מיט הינט. קודם־כל האָט מען צוגענומען די מענער, כדי די פרויען זאָלן בלייבן הילפלאָז. מען האָט זיי (די מענער) צוגעשטעלט צום וואַנט, געהייסן שטיין מיט אויפגעהויבענע הענט. דאָס האָט אַרויסגערופן אַ פּאַניק ביי די פרויען, וואָס האָבן דאָס ערשטע מאָל געזען אַזאַ האַנדלונג פון די דייטשן. די מענער האָט מען באַגלייט מיט קלעפּ, געטריבן אין דער ריכטונג פון אָפּאָלע. די זשאַנדאַרמען זענען געפאָרן אויף פערד, אָדער ראָווערן און געטריבן די מענער. ווער עס איז געפאַלן אויפן וועג, האָט מען דערשלאָגן ביז טויט. עס האָבן יענעם ווינטער געהערשט מוראדיקע פרעסט און אַ סך מענטשן, איבערהויפּט קינדער זענען פאַרפרוירן געוואָרן. די פרויען האָט מען אויפגעלאָדעוועט אויף פורן און געטריבן מיטן באַפעל, אַז ביז 12 צומאָרגנס דאַרפן זיי זיך געפינען אין אָפּאָלע.

דער פּראָטאָקאָל אונטערגעשריבן פון אירענאַ שאַיעוויטש.
היסטאָרישע קאָמיסיע אין לובלין, דעם 17טן יוני 1946.

דער טויטן־לאגער פּאָניאַטאָוו ווו ס׳זענען אומגעקומען די יידן פון אַפּאַלע

אונדזערע לאנדסלייט משה און ברייגדיל פיין, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף פאַרשידענע ערטער בעת דער דייטשער אָקופּאַציע, נישט ווייט פונעם טויטן־לאַגער פּאָניאַטאָוו און געזען די ליקווידירונג פון דעם לאַגער, גיבן איבער, אַז אין חודש אָקטאָבער 1942 האָט מען אַדורכגעפירט די לעצטע אויסזידלונג פון אַפּאַלע. מען האָט צונויפגעטריבן די לעבן געבליבענע פון די פריערדיקע ליקווידאַציעס יידן, צוזאַמען מיט די מיטגלידער פון יודענראַט און יידישע פּאָליציאַנטן, אַלעמען פאַרשיקט אין יענעם לאַגער, ווו מ׳האָט זיי געפייניקט ביז נאָוועמבער 1943 און דאָרט זיי אומגעברענגט. דעריבער איז וויכטיק פאַר אונדזערע לייענערס צו באַקענען זיך מיט דעם לאַגער, ווי ער ווערט באַשריבן אינעם קאַפּיטל ב׳ (זייטן 105—127) „די ליקווידירונג פונעם לאַגער אין פּאָניאַטאָוואָ״ — באַריכט פון לודוויקא (לאה) פישער, וועלכע איז אַנטרונען פון קבר — אין בוך פון מלך נישטאַט „חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואַרשע״, עדות־בלעטער און אזכרות. אַרויסגעבער: ועדת הגולה פון דער אַלגעמיינער יידישער אַרבעטער־אָרגאַניזאַציע (ההסתדרות הכללית) אין ארץ־ישראל און יידיש־נאַציאָנאַלער אַרבעטער־פאַרבאַנד אין אַמעריקע. תל־אביב, 1948. תש״ח. איבער־געזעצט פון העברעיש: ד. ב. מאַלקין. צוויי בענד: א) עדות־בלעטער; ב) די געפאַלענע אויף דער וואַך.

יוסף קאַרפעל

ב. די ליקווידאַציע פונעם לאַגער אין פּאָניאַטאָוואָ

באַריכט פון לודוויקאַ (לאה) פישער, וועלכע איז אַנטרונען פונעם קבר

אַ טייל פון די לעצט־פאַרבליבענע וואַרשעווער יידן, צווישן זיי באַקאַנטע געזעל־שאַפטלעכע טוער און קוואַליפיצירטע אַרבעטער, זענען אין די חדשים אַפּריל־מאַי 1943 פאַרטריבן געוואָרן אינעם קאָנצענטראַציע־לאַגער, וועלכער האָט זיך געפונען אַ צוויי קילאָמעטער פונעם ישוב פּאָניאַטאָוואָ, 7 קילאָמעטער פון אַ קליין דאָרף מיט דעם זעלבן נאָמען אין קרייז פולאַווי ביי דער ווייסל, אין לובלינער געגנט. אַהין האָבן די דייטשן אַריבער־געפירט אויך געוויסע אַרבעטער פון די פאַבריקן, וועלכע האָבן פריער געאַרבעט אין וואַרשעווער געטאָ (די טעבענס־אונטערנעמונגען). די שילדערונג פון לודוויקאַ פי־שער, וועלכע איז געווען אין יענעם לאַגער און איז פון אים אַוטלאָפן, איז אַריבער־געשיקט געוואָרן פון וואַרשע קיין לאָנדאָן אין מאַי 1944, צווישן אַנדערע מאַטעריאַלן פון דעם יידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט אין פוילן. די דאָזיקע שילדערונג ווערט דאָ איבערגעגעבן מיט לייכטע קירצונגען, אָן שום רעדאַקציאָנעלע ענדערונגען, נאָר ממש אַזוי ווי זי האָט דאָס דאַמאָלט איבערגעגעבן דעם יידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט אין וואַרשע.

די שרייבערין איז געבוירן אין פּראַסניש, אין דער פאַמיליע ירחם, אין יאָר 1916. אין איר יוגנט איז זי געווען אַ מיטגלידערין פון „השומר הצעיר״ אין איר שטעטל. אין וואַרשע האָט זי צוזאַמען מיט איר מאַן געפירט אַ פריזיר־געשעפט אויף זשעלאַזנע־גאַס 75. אין אַפּריל 1943 איז זי צוזאַמען מיט איר מאַן (משה) און איר טעכטערל (רינה) אַרויסגעשיקט געוואָרן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער פּאָניאַטאָוואָ, פונוואַנען עס איז איר געלונגען צו אַנטלויפן. זי געפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל.

— איך האָב געאַרבעט אין אַ בעטאָנעריי. אונדזער אַרבעטס־פּלאַץ האָט געהאַט גרויסע סימפּאַטיעס ביים אונטערשטורעמפירער וואַלעראַנג און ער האָט דערלויבט צוויי פון אונדזערע מענטשן צו ברענגען פאַר אונדז אין אַ טאָפּ סיי פרישטיק און סיי מיטאָג. אַזוי אַרום בין איך געווען פּטור פון שטיין אין דער ריי. נאָך גרויסע סקאַנדאַלן, האָבן מיר אָנגעהויבן אַרויסגיין צו דער אַרבעט אין לאַגער אַריין אונטער דער „השגחה״

פונעם לייטער פון דער לאַגער־פּאָליציי און אַן אוקראַינער וואַך־פּאָסטן. מיר האָבן מאַרשירט אין לאַגער אַריין מיט אַ מיליטערישן מאַרש. פאַרבייגייענדיק די וואַך־פּאָסטנס, האָבן מיר געדאַרפט ווייזן אונדזערע דערלויבענישן און זיי האַלטן הויך מיט אַן אויפגעהויבענער האַנט, כדי דער זשאַנדאַרם אָדער דער אוקראַינער זאָל קענען דערזען, צי אַלע האָבן דערלויבענישן. אין דער צייט פלעגט מען אַפילו דערשיסן פאַר נישט מקיים זיין די פאַראַרדענונג. די מענער זענען דערביי אויך געווען פאַר־פליכטעט אַראָפּצונעמען די היטלען און מיר אַלע פלעגן אַדורכגיין די וואַך־פּאָסטנס מיט שרעק אין האַרצן.

נאָכן אַדורכגיין די וואַך, פלעגן די „אַרבייטס־איינזאַץ"־אַרבעטער גיך אַוועק־איילן אויפן פּלאַץ. דער „אַפּעל" האָט זיך געוויינטלעך אָנגעהויבן 6 אַזייגער מיט 15 מינוט אינדערפרי, ווען די מענטשן זענען אָנגעקומען פונעם ווּוין־קוואַרטאַל. דאַקעגן זענען די טעבענס־אַרבעטער [1] * גלייך אַוועק אין זייער „שאָפּ". אונדזער פּלאַץ איז געווען אַרומגערינגלט מיט מאַשינגעווער און עס זענען געווען טאַנקן. מיר האָבן נישט געוווּסט צוליב וואָס האָט מען געבראַכט די טאַנקן. מיר פלעגן זיך וויצלען און טענהן, אַז כדי אונדז אומצוברענגען, זענען נישט נויטיק קיין טאַנקן, עס קען קלעקן איין מאַשינגעווער.

דער חודש אָקטאָבער (1943) האָט זיך אָנגעהויבן פאַר אונדז מיט אַ שלעכטן צייכן. אין אָנהויב חודש האָט מען איבערגערוקט די „פּאָליציי־שטונדע" פון 8 אויף 6. פונדעסטוועגן האָבן מיר, לויט פאַרשידענע סימנים, אויסגעהאַלטן די אילוזיע, אַז אפשר וועלן מיר נאָך ווינטערן אין פּאָניאַטאָוואָ. אָט האָבן, למשל, אַ סך מענטשן אינעם ווּוין־קוואַרטאַל געוווּינט אויף בוידעמער, און ווען די קעלטן האָבן זיך געשטאַרקט, האָט זיי אַן ס. ס.־מאַן זעלבסט איינגעאָרדנט אין דירות. אָט האָט מען אויך פונאַנדערגעטיילט קאָלדרעס און וועש און מען האָט אויך געמאַכט האַלץ־סאַנדאַלן. מען האָט אויך אַריינגעשטעלט אויוונס אין די נייע באַראַקן.

און פּלוצלינג, ווי אַ דונער אינמיטן אַ העלן טאָג, האָט מען אָנגעזאָגט די טעבענס־אַרבעטער, אַז אויפצומאָרגנס, דעם 9־טן אָקטאָבער, וועט פאָרקומען אַן אַפּעל 2 בייטאָג, אין די וואַרשטאַטן. שוין פון לאַנג איז נישט פאַרגעקומען קיין מענטשן־דורכקוק אינמיטן טאָג. אין די טעבענס־וואַרשטאַטן איז אין אַלגעמיין געווען גאַנץ רואיק, אויסער באַזוכן פון פאַרשידענע קאָמיסיעס, וועלכע האָבן זיך אינטערעסירט נאָר מיט דער אַרבעט און ניט מיט די מענטשן. עס איז אַלץ געווען אין אָרדענונג, מען האָט געאַרבעט כמעט אַן אַ קאָנטראָל. נאָר איין מאָל אין טאָג איז געקומען אויף אַ באַזוך דער דירעקטאָר באַוּ אָדער מורמאַן. זייערע וויזיטן זיינען געווען גאַנץ קורצע.

יענעם טאָג האָט דירעקטאָר באַוּ פאַרזיכערט: „עס וועט נאָר זיין אַ ציילונג פון

---

[1] די יידישע אַרבעטער אין די אונטערנעמונגען פונעם דייטש אַלטער צעזאַר טעבענס, וועלכע זענען אַריבערגעפירט געוואָרן פון וואַרשע קיין פּאָניאַטאָוואָ. דאָ זענען געווען „שאָפּן", אין וועלכע אין וואַרשע האָבן געאַרבעט אַרום 12 טויזנט יידן, ביים אויסאַרבעטן אוניפאָרמען פאַר דער דייטשער אַרמיי, פאַרשידענע קליידונגס־זאַכן, עס זיינען אויך געווען רעפּאַריר־וואַרשטאַטן א.א.וו. די שולץ־אונטערנעמונגען זענען אַריבערגעפירט געוואָרן פון וואַרשע אינעם לאַגער טראַוניק.

די מענטשן". געוויינטלעך, האָט מען נישט געהאַט קיין צוטרוי צו דער פאַרזיכערונג און יענעם טאָג זענען נישט אַלע געקומען צו דער אַרבעט. היות ווי דער אָפּעל איז געווען באַשטימט אויף 2 אַזייגער, האָט מען פאַרהאַלטן די ערשטע שיכט אין די וואַר־שטאַטן — זי האָט געאַרבעט פון 6.30 אינדערפרי ביז 2.30 נאָכמיטאָג. די צווייטע אַרבעטס־שיכט פלעגט אַרויסגיין פון ווּוין־קוואַרטאַל 1.30, כדי אָנצוקומען אין לאַגער 2 אַזייגער און נאָך באַווייזן צו באַקומען מיטאָג. ווען ס'איז אָנגעקומען די צווייטע שיכט, האָט מען אַלע מענטשן צוזאַמענגעציילט. דעם ציילונגס־אָפּעל האָט אַדורכגע־פירט דער „לאַגער־שפּיס" (לאַגער אינספּעקטאָר) גליי [2]. עס האָבן געפעלט עטלעכע צענדליק מענטשן לויט דער ליסטע. גליי האָט זיך געריידט זיי אויסצוזוכן אין ווּוין־קוואַרטאַל. גליי האָט שוין אַמאָל אַ זאָג געטון: „די זומער־ווּוינונג דאַרף מען פאַרניכטן". גלייכצייטיק איז אין ווּוין־קוואַרטאַל פאָרגעקומען אַ ציילונג־אָפּעל פונעם „אַרבעטס־איינזאַץ", וועלכער האָט געדויערט פון 2 ביז 4. דער דאָזיקער אָפּעל האָט געדאַרפט אַדורכגעפירט ווערן אויפן פינפטן פעלד פון „אַרבעטס־איינזאַץ", דאָרטן איז ער אָבער נישט אַדורכגעפירט געוואָרן. די טעבענס־אַרבעטער האָבן זיך באַצויגן מיט גרינגשעצונג צום אָפּעל און זיי זענען יענעם טאָג נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. בשעת דעם אָפּעל אין ווּוין־קוואַרטאַל, זענען זיי געווען מיט די ס. ס. גרופּעס, ווייל די ווּוינונגען האָבן געדאַרפט זיין ליידיק פון 2 ביז 4. אויך די מוטערס מיט זייערע קינדער ביז 4 יאָר, וואָס זיי האָבן געהאַט רעכט נישט בייצוזיין דעם אָפּעל, האָבן יענעם טאָג געמוזט פאַרלאָזן די דירות. עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז דער אָפּעל ענדיקט זיך רואיק און אַלע האָבן זיך אומגעקערט אין זייערע ווּוין־בלאָקן. אָבער — ווי עפּעס וואָלט נאָך געהאַנגען אינדערלופט. אַ שוואַרצער, פינצטערער וואָלקן האָט זיך אָנגערוקט אויפן הימל, ווי ער וואָלט געבראַכט מיט זיך און אַראָפּגעלאָזט איבערן גאַנצן לאַגער עפּעס אַ שווערן טרויער. אַ זייגער 4.30 האָט גליי טעלעפאָנירט אין ווּוין־קוואַרטאַל און געפרעגט, צי דער אָפּעל איז פאַרענדיקט. אַן ס.ס.־מאַן, ברילוש, האָט געענטפערט, אַז יאָ. דער „לאַגערשפּיס" האָט אָבער דערויף אָפּגעענטפערט מיט אַ באַפעל ווידער צונויפצורופן אַלעמען און ער האָט אָנגעזאָגט, אַז ער קומט גלייך צו פאָרן.

ס'האָט זיך ווידער אַ טראָג געטון די דונערנדע שטימע פון די „ווערקשוץ"־לייט [3] (די וואַך פון די וואַרשטאַטן): „אַלע אַרויסגיין!" — און שוין האָט מען געשאָסן אין דער מאַסע, און שוין זענען געווען פאַרוווּנדעטע פרויען. מענטשן לאָזן איבער זייערע

---

[2] פון דער ערגסטע דייטשע סאָדיסטן. ער פלעגט תמיד אַרומגיין אין דער באַגלייטונג פון אַ הונט, און פון צייט צו צייט פלעגט ער איינאַרדנען פאַרן אייגענעם פאַרגעניגן „בלוט־ספּעקטאַק־לען"; ער פלעגט זיך אַריינרייסן אין לאַגער־באַראַקן מיטן הונט, אים אָנרייצן אויף די מענטשן און יאָגן זיך נאָך זיי ביי די געשרייען און געיאָמערס פון די פרויען און קינדער.

[3] אין איין דאָקומענט ווערט געבראַכט, אַז די „ווערקשוץ"־לייט זענען נאָמינירט געוואָרן הויפּטזאַכלעך פון צווישן די, וועלכע זיינען פריער געווען געטאָ־פּאָליציאַנטן. זיי האָבן געטראָגן ספּעציעלע היטלען און האָבן געהאַט די מעגלעכקייט פון אַ פרייער באַוועגונג אינעם לאַגער. אַזוי איז אויך געווען, ווען די וואַרשטאַטן זענען נאָך געווען אין וואַרשעווער געטאָ.

ווינונגען אָפן־הפקר, אין דער בהלה באַווייזן זיי נישט אַנצוטון מאַנטלען. אונטער אַ האָגל פון קוילן לויפן זיי צום פּלאַץ, ווו עס קומט פאַר דער אַפּעל. די אוקראַינער שטייען אַנגעגרייט מיט זייערע ביקסן און וואַרטן, ווייזט אויס, אויף אַ באַפעל. אַלע האָבן זיך בליץ־שנעל אויסגעשטעלט אין פינפטלעך. אַ טויט־שטילקייט. דאָס האַרץ קלאַפּט הויך. די אויגן זענען אויפגעריסן פון שרעק. מען פרעגט נישט איינער דעם אַנדערן גאָרנישט. געוויינטלעך פלעגט זיין גאַנץ טומלדיק בעת די אַפּעלן. ברילוש פרעגט די גרופּעס־עלטסטע, וויפל מענטשן זיי האָבן אין יעדערער גיט אָן זיין צאָל. ער פרעגט איבער נאָך אַמאָל מיט אומצוטרוי. עס פאַלן דראַענדע ווערטער. „אויב די גרופּעס־עלטסטע וועלן נישט מודה זיין, אַז דאָ זענען פאַראַן פרעמדע — וועלן זיי גלייך דערשאָסן ווערן". עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אויסזוכן די פרעמדע. לאָזט זיך אויס, אַז עס זענען פאַראַן עטלעכע צענדליק אַזעלכע אומגליקלעכע, וועלכע האָבן געפעלט אין די וואַרשטאַטן. מער ווי צען צווישן זיי האָבן באַפרייונגען פון דאָקטער. די אוקראַינער האָבן תיכף אַרומגערינגלט די אויסגעפונענע, חוץ די צען באַפרייטע, און זיי אָנגעהויבן שטויסן צום וועלדל, וואָס ביים אַריינגאַנג אין ווּוין־קוואַרטאַל.

דערווייל האָט אין לאַגער זיך געלאָזט הערן דער גלאָק. עס איז פיר אַזייגער און די אַרבעט אין לאַגער איז פאַרענדיקט. דער טייל וואָס האָט געענדיקט די אַרבעט, 1500 מעטשן, הייבט זיך אָן צונויפזאַמלען ווי אַלעמאָל און לאָזט זיך אַוועק אין ווּוין־קוואַרטאַל. ביים אַריינגאַנג אין ישוב האָט מען דעם גאַנצן עולם פאַרהאַלטן. צופעליק בין איך געווען אין די ערשטע רייען און געצוווּנגענערהייט האָב איך געמוזט זיין אַ נאָענטער עדות פון אַלץ וואָס איז פאָרגעקומען — מיט די פון ישוב געבראַכטע מענטשן. פרויען האָבן געוויינט, געחלשט. איינע האָט זיך געבעטן מיט אַ הויכער שטימע: „הער לאַגערשפּיס, איך שווער ביי גאָט! איך אַרבעט יעדן טאָג, נאָר היינט..."

די רייד ווערן איבערגעריסן. עס דערהערן זיך געשרייען און געוויינען. מען האָט זיי אַלעמען באַפוילן אויסצוטון זיך און זיך אַוועקלייגן. עס האָבן אָפּגעהילכט צענד־ליקער שאָסן. דאָס בלוט איז אונדז פאַרגליווערט געוואָרן אין די אָדערן. איך באַקום ווייי־קראַמפּן. מיין 10־יעריק מיידעלע, וואָס צופעליק האָב איך זי היינט מיטגענומען מיט מיר צו דער אַרבעט, באַרואיקט מיך. מיין מאַן פאַרשטופּט מיר דאָס מויל, ער פאַרדעקט מיר מיט זיין האַנט די אויגן. מיר מוזן זיין רואיק! איך האָב נאָך געזען ווי דער „ווערקשוץ־מאַן געדאַנקען בעט זיך און וויל ראַטעווען זיין פרוי. מען האָט אויך אים געהייסן זיך אויסטון און אַנידערלייגן נעבן איר.

נאָך דער עקזעקוציע האָבן זיך די אוקראַינער אומגעקערט אין זייערע היימען. די ס.ס.־לייט גליי, ברילוש און דער ראַטע־פירער, זענען אַוועקגעפאָרן אין לאַגער אַריין, מן־הסתם אין האָטעל ווו זיי האָבן אַלע געוווינט (אַ שיינע ווילע נעבן וואַלד). מיר זענען פאַרבייגעגאַנגען נעבן טויטן קערפּער פון אַ יונגן מענטש, וועלכער איז געלעגן אויסגעצויגן אין די בגדים אויפן שאָסיי. ער האָט, ווייזט אויס, געאיילט זיך צום ציילונגס־אַפּעל אינעם וואַרשטאַט פאַר געפלאָכטענע קוישן, און ער האָט נישט באַוויזן... דאָס ברויט, די עפּל און אויך דאָס ברויט־זעקל זענען געלעגן צעוואָרפן אַרום אים. אויסמיידנדיק די נאַקעטע קערפּערס פון די דערמאָרדעטע, האָבן מיר זיך

אַריינגעלאָזט אין ווּוין־קוואַרטאַל ווי משוגע־געוואָרענע. יעדערער פון אונדז האָט איבערגעלאָזט אין שטוב עפּעס אַן אייגענעם. יעדערער האָט זיך געאיילט און געוואָלט זען זיין פאַמיליע. עס האָבן זיך געטראָגן אין דער לופט געשרייען, יאַמערס, רופענישן. איינע אַ יונגע פרוי לויפט אַרום און יאָמערט: „טאַטע, איך האָב דיך דערהרגעט, איך האָב דיך נישט געלאָזט גיין צום אַפּעל אין וואַרשטאַט, ווי אַזוי וועל איך קענען לעבן און טראָגן אויף זיך די שולד פון דיין טויט?" — — —

נאָך יענער ציילונג, האָבן זיך אָנגעהויבן זייער אָפט איבערחזרן די מאָרד־שיסערייען, מען האָט דערשאָסן אויפן אָרט פאַר די קלענסטע „עבירות". דאַן האָבן זיך אָנגעהויבן די אַרעסטן פון די רייכערע יידן אין לאַגער. דאָס זענען געווען מיט־גלידער פון די פאַמיליעס אַפּאַליאַן, נויפעלד, פרויסעל, ניעדזשוויעדזש, שאַך אאנ"ד.[4] מען פלעגט זיי באַפרייען פאַר גרויסע געלטער. יעדן טאָג זענען פאַרגעקומען שיסע־רייען און אַרעסטן. מענטשן זענען דערשאָסן געוואָרן אין די באַראַקן, כאָטש זיי זענען באַפרייט געוואָרן פון דער אַרבעט דורכן לאַגער־דאָקטער. אויך מיט מיר איז עפּעס פאַרגעקומען אין יענע טראַגישע טעג. איך האָב געאַרבעט אין בעטאָנעריי אויפן פעלד נומער 5. דאָס איז געווען אַ וואַרשטאַט, ווו די מענער האָבן אויסגעאַרבעט באַלאַטעס. אין איינעם אַ טאָג, אין דער צווייטער העלפט אָקטאָבער, האָב איך זיך שטאַרק פאַרקילט, איך האָב געהאַט אַ קאַטאַר און קאָפּ־שווינדל. געווען איז גראָד אַ שיינער זוניקער טאָג. איך בין אַרויס פון וואַרשטאַט און זיך אַוועקגעזעצט אויף די באַלאַטעס אַנצוואַרעמען זיך אויף דער זון. איך האָב נישט באַמערקט ווי גליי קומט צו נאָענט צו מיר, רייטנדיק אויף אַ פערד. ער איז געבליבן שטיין ביי אַ 5 מעטער פון מיר. מיין קאָפּ איז געווען אַראָפּגעלאָזן, אָנגעשפּאַרט אויף דער האַנט. פּלוצים האָב איך דערהערט דייטש: „וואָס טוסטו דאָ, דו שלאָפסט?" איך בין אויפגעשפּרונגען און געענטפערט: „ניין איך שלאָף נישט, איך האָב אַ קאַטאַר און קאָפּוויטיק". צו מיין מזל איז גראָד פאַרבייגעגאַנגען אַ „קאַפּאָ" (יידישער פּאָליציאַנט), האָט ער פאַרעדט דעם דייטש און אויסגעשריען צו מיר: „אַנטלויף שנעל צו דער אַרבעט!" אַזוי בין איך יענעם טאָג אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון טויט. אין יענער צייט זענען אַ צוואַנציק מענטשן דערשאָסן געוואָרן פאַר שלאָפן אָדער זיצן אין דער אַרבעט־צייט, פאַר נישט האָבן אַדורכגאַנג־דערלויבענישן און פאַר אַנדערע לייכטע פאַרברעכנס.

דעם 24 סטן אָקטאָבער זענען מיר געקומען צום פּלאַץ, ווי געוויינלעך. דער ציילונגס־אַפּעל האָט זיך געצויגן אַן אַן אויפהער. פיש[5] האָט אָנגעגעבן דעם לאַגער־

---

[4] דאָס זענען געווען רייכע יידישע פאַבריקאַנטן פון וואַרשע, וועלכע האָבן געאַרבעט אין פאַביאַטאָוואַ אַלס „שאָפּ"־דירעקטאָרן. וועגן איינעם פון זיי, אַ פּ אַ ל י אַ ן, אַ גרויסער עושר, דער באַוווסטער שמאַטעס־סוחר פון לאָדזש, איז באַקאַנט, אַז אין אָנהויב אַפּריל 1943 איז געווען אַ שאַרפער קאָנפליקט צווישן אים און דער יידישער קאָמף־אָרגאַניזאַציע אין וואַרשע, צוליב אַן אָפּצאָל וואָס איז פאַרלאַנגט געוואָרן פון אים. דער שטאַב פון דער קאָמף־אָרגאַניזאַציע איז געווען געצוווּנגען אים צו אַרעסטירן און ערשט נאָך עטלעכע טעג אַרעסט האָט זיין משפחה אַריינגעטראָגן די געפאָדערטע סומע.

[5] אַ ייד פון דייטשלאַנד.

אינספּעקטאָר גליי די צאָל פון זיינע מענטשן. גליי האָט עס איבערגעגעבן דעם לאַגער־קאָמענדאַנט הערינג[6]. עס איז אָנגעקומען דער ס.ס.־אָפיצער אונטערשטורמפירער וואַלעראַנג; ער האָט זיך פאַרהאַלטן אויפן שאָסיי, ווי אַ קינסטלער, וועלכער דערוואַרט אַפּלאָדיסמענטן, און דערנאָך האָט ער זיך דערנענטערט צו אונדז מיט געמאָסטענע טריט. די באַשעפטיקטע ביי דרינגלעך־נויטיקע אַרבעטן, ווי שניידעריי, שוסטעריי, סטאָלעריי, קאָנאַליזאַטאָריי אאז״וו זענען אַוועק צו דער אַרבעט. דאַקעגן זענען די אַנדערע, וואָס זייער אַרבעט איז געווען אַ ווייניקער וויכטיקע, פּלוצלינג אַרומגערינגלט געוואָרן דורך אוקראַינער. מען האָט אונדז געגעבן גראָבאייזנס און מיר זענען אַוועק־געשיקט געוואָרן אין וואַלד אַריין צו אַן אַנדערע אַרבעט. מיר האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן, אַ טייל פון אונדז, זייענדיק דערשטוינט, און אַ טייל — גלייכגילטיק. אַנטקעגנאיבער פעלד נומער 5 איז געלעגן פעלד נומער 6. אויף דעם דאָזיקן פּלאַץ, נאָענט צום וואַלד, איז געשטאַנען אַ שיינע איינשטאָקיקע געביידע. אין די צימערן פון אַט דער שיינער געביידע, וועלכע זענען געווען אויסגעפּוצט מיט טייערע מעבל און באַלייגט מיט דיוואַנעס, האָבן געוווינט ס.ס.־לייט און דאָרט זענען אויך געווען די אַמט־ביוראָס, ווו עס האָבן געאַרבעט יידן. דאָס דאָזיקע הויז האָט מען גערופן — דער האָטעל. אין וואַלד, נעבן האָטעל, האָט מען געדאַרפט אַרומרייניקן אַ פּלאַץ און דאָרט אויס־גראָבן אַ קאָנאַל. דער פּלאַץ איז פול געווען מיט וואָרצלען און קוסטעס. אומגעפער אַ האַלבער קילאָמעטער איז געווען אָנגעצייכנט מיט פלעקלעך און דראָטן. לויט די אָנגעצייכנטע סימנים, האָבן מיר געדאַרפט אויסגראָבן אַ קאָנאַל אַ מעטער די ברייט און צוויי מעטער די טיף. מיר האָבן געאַרבעט מיט גראָבאייזנס, לאָפּאַטעס און העק. דער ס.ס.־אָפיצער וואַלעראַנג האָט אונדז נישט געלאָזט אַליין קיין איין מינוט. ער האָט אַריינגעקלאַפּט פלעקלעך, האָט געגראָבן מיטן גראָבאייזן, האָט געגעבן אָנווייזונגען; דערביי האָט ער געשלאָגן וויפל ער האָט נאָר געקענט, ער האָט געריסן די האָר ביי די פרויען און געבריקעט מיט די פיס מיט אַלע כוחות. אויך זיין פריינט גירציק האָט געשלאָגן מיט אַ דיקער בייטש אַלע אַרבעטער, דערצו האָט ער נאָך אָנגערייצט זיין הונט און געוואָלדעוועט: „טעמפּאָ! טעמפּאָ!״.

עס איז געווען אַ פראָסטיקער, אָן־זוניקער ווינטער־טאָג, פונדעסטוועגן האָבן מיר געמוזט אויסטון די מאַנטלען און אַראָפּנעמען די הענטשקעס פון די הענט און די טיכלעך פון קאָפּ. איך האָב איין מאָל אַ הויב געטון דעם קאָפּ און אַ קוק־געטון צו דער זייט פון די אַרבעטער — האָב איך דערזען איינע אַ פרוי, וועלכע האָט זיך באַזונדערס בולט־געמאַכט מיט אירע רויטע האָר. איך האָב באַמערקט, ווי זי האָט אויף איין מאָמענט אויפגעהערט די אַרבעט, ווייזט אויס, כדי אויסצוגלייכן דעם רוקן; איז צו

---

[6] הערינג האָט געהאַט אַ מנהג אַריינצורייטן אין לאַגער אויף אַ ווייס פערד, און אַ יידיש יינגל, אין אַ ספּעציעלער קליידונג איז אים נאָכגעריטן אויף אַן אייזל. יעדער אָנקום זיינער פלעגט אַרויסרופן אַ בהלה, ווייל באַלד האָבן זיך דערהערט שיסעריין און עס זענען געפאַלן קרבנות. אויך דער פּאָליציי־פירער גלאָבאָצניק (זע ז. 161, באַמ. 54), וועלכער האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף אַלע קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין לובלינער געגנט, פלעגט פון צייט צו צייט באַזוכן דעם לאַגער אין פּאָניאַטאָוואָ.

איר צוגעגאַנגען גירציק און געגעבן אַ שמיץ מיט דער בייטש אויף איר פּלייצע. מער האָב איך זי שוין קיינמאָל נישט געזען. פון דאַמאָלסט אָן האָב איך שוין נישט געוואָגט אויסצוגלייכן דעם רוקן, ווייל מיינע העלע האָר האָבן זיך בולט־געמאַכט צווישן די שוואַרצהאָריקע קעפּ פון די אַרבעטנדיקע פרויען. איך האָב זיך קיין איין מאָל נישט אויסגעגלייכט, כאָטש איך האָב געמיינט, אַז איך ווער משוגע פון ווייטאָק.

מיר האָבן געאַרבעט פון 7 אינדערפרי ביז 12 מיטאָג. צוועלף אַזייגער האָט זיך דערהערט דער גלאָק. אַ הפסקה אויף צוואַנציק מינוט. די ס.ס.־לייט זענען אַוועק עסן מיטאָג, אָבער פריער האָבן זיי געבראַכט די אוקראַינער אונדז צו באַוואַכן. בשעת דער הפסקה, האָט מען אונדז איינגעשטעלט אין פינפטלעך און קאָנטראָלירט אונדזערע צאָלן. מען האָט אונדז געצוווּנגען צו זיצן, און די גרופּן־עלטסטע האָבן געדאַרפט דערלאַנגען אונדזערע שפּייז־זעקלעך. יענעם טאָג האָבן מיר נישט געגעסן קיין פרישטיק. איך האָב גערעכנט, אַז פון דער קיך וועט מען אונדז צושיקן קאַפע אין דער הפסקה־צייט, ווייל מיר זענען דאָך גענומען געוואָרן אויף אַ נישט־געוויינלעכער אַרבעט. און מיר זענען געווען איבער 2000 מענטשן. דער האַלדז איז געווען טרוקן פון דורשט. יעדערער האָט פאַרלאַנגט זיין זעקל. איך האָב באַוויזן אויפצוועסן נאָר אַ העלפט פון אַ קליינעם עפּל — דאָס ברויט האָב איך נישט געקענט עסן צוליב דעם שרעקלעכן דורשט — און מען האָט שוין געהייסן צוריקגיין צו דער אַרבעט. געוויינטלעך פלעגן אונדזערע אויפזעער מאַכן די מיטאָג־הפסקה פון 12 ביז 2.30, היינט האָט זייער מיטאָג־עסן געדויערט נישט מער ווי אַ האַלבע שעה און זיי האָבן זיך שנעל אומגעקערט, כדי אונדז ווידער פייניקן. מיינע הענט זענען פול געוואָרן מיט בלוטיקע בלאָטערן. איך האָב געאַרבעט מיט די לעצטע כוחות.

אַזוי האָבן מיר געאַרבעט ביז 4 אַזייגער אין דערוואַרטונג פון דעם אַזוי־געגאַרטן קלונג, וועלכער זאָל אונדז באַפרייען פון דער קאַטאָרגע־אַרבעט. אָבער — די באַגערטע שעה איז אָנגעקומען און מיר זענען נישט באַפרייט געוואָרן. יעדע ווייטערדיקע פערטל שעה האָט ביי אונדז אויסגעזען ווי הונדערט יאָר. די פאַרמאַטערטע, פיבערנדיקע און דורשטיקע מענטשן, זענען אונטערגעטריבן געוואָרן דורך וואַלעראַנגען פאַרצוזעצן די אַרבעט. גירציק, אין שטענדיקער באַגלייטונג פון זיין שוואַרצן הונט, האָט אָנגעהויבן פייפן און פאַראַרדנט איבערצורייסן די אַרבעט. מיר זענען אַרויסגעשפּרונגען פונעם קאַנאַל און אָנגעהויבן אָנטון זיך. אינמיטן־דרינען האָט אויף אונדז אַ דונער געטון וואַלעראַנגס הויכע שטימע: „ווער האָט אייך דערלויבט אויפצוהערן אַרבעטן?" — און איידער גירציק האָט נאָך באַוויזן צו פאַרענטפערן זיך פאַר אים, אַז דאָס האָט ער געטון לויטן באַפעל פון הערינגן, —זענען מיר געווען געצוווּנגען אויגנבליקלעך אומצוקערן זיך, נעמען די צעוואָרפענע גראָבאייזנס און ווידער אָנהויבן אַרבעטן. ווער עס האָט נישט באַוויזן איינצושטעלן זיך תיכף צוריק אין קאַנאַל, האָט באַקומען עטלעכע פוס־שטויסן. צום גליק איז אַזייגער פינף אָנגעקומען הערינג און האָט אויפגעקלערט וואַלע־ראַנגען, אַז מען מעג אונדז אָפּלאָזן, ווייל עס ווערט שוין פינצטער.

מיר זענען ווידער אַרויסגעשפּרונגען פונעם גרוב, אויסגעשטעלט זיך אין פינפט־לעך און גענומען מיט זיך די גראָבאייזנס, די קילאָפן און די העק, כדי אָפּצוגעבן זיי צוריק אין לאָגער־מאַגאַזין. די העק זענען געווען אונדזערע אייגענע. דעם 5טן אָקטאָ־

בער איז אַרויס אַ באַפעל אָפּצוגעבן די העק, אויב נישט — וועלן מיר דערהרגעט ווערן. מיר האָבן, פאַרשטייט זיך, אָפּגעגעבן אַלע העק און געמיינט, אַז די „אָפּוטרופּסים" פאַרלאָזן אונדז שוין און זיי האָבן, ווייזט אויס, מורא, טאָמער וועלן מיר באַנוצן די העק אָנצופאַלן אויף זיי.

אַרום צוויי טויזנט פינפהונדערט מענטשן האָבן יענעם טאָג נישט באַקומען קיין מיטאָג־עסן, צוליב צעטומלעניש אין די שפּייז־צעטלעך, און אין אָוונט האָט מען זיך געלייגט שלאָפן הונגעריק.

דעם 3־טן נאָוועמבער (1943) זענען מיר, ווי געוויינטלעך, געקומען צום ציילונגס־אַפּעל. עס האָט לאַנג געדויערט ביז ס'איז אָפּגעגעבן געוואָרן אַ באַריכט וועגן דער פאַראַנענער צאָל מענטשן. אינצווישן איז אָנגעקומען נאָך אַ רעגימענט אוקראַינער. קיינער פון אונדז איז נישט געשיקט געוואָרן צו דער אַרבעט. מיר האָבן נישט געוווּסט וואָס קען דאָ געשען. פּלוצים דערזע איך: מען קלויבט אָפּ מענטשן, ווייזט אויס — אַוועקצושיקן. איך בין געווען אָן מיין מאַן און אָן מיין טעכטערל — אַ מוראדיקע שרעק האָט מיך אַרומגעכאַפּט. איך האָב מיך אַרומגעקוקט אין אַלע זייטן צו זוכן עפּעס אָן אויסוועג. נישט לאַנג טראַכטנדיק, האָב איך געמאָלדן דעם גרופּע־עלטסטן, אַז נאָכן קאַטאַר, זענען ביי מיר פאַרשטאַפּט געוואָרן די אָטעם־אַרגאַנען און מיין גאַנץ פּנים ברענט אין אַ שרעקלעכן ווייטיק. נאָך איידער איך האָב באַקומען אַ תשובה פונעם גרופּע־עלטסטן, בין איך שוין געווען צווישן די, וועלכע זענען געגאַנגען צום דאָקטער אין דער באַגלייטונג פון אַ ס.ס.־מאַן; דעם קאָפּ האָב איך איינגעהילט אין אַ טיכל. דערווייל האָבן די אוקראַינער אַרומגערינגלט די אָפּגעקליבענע מענטשן און זיי אריינגעפירט אין אַ פּוסטן באַראַק. דער לאַגער־אינספּעקטאָר גליי האָט זיך נישט געפּוילט און האָט אַלעמען פריער באַזוכט. די מענטשן האָבן זיך דאָך נישט געריכט אַז מ'וועט זיי אַוועקשיקן און דעריבער נישט באַהאַלטן זייער געלט — איצט איז עס אַריינגעפאַלן אין גלייס הענט. נאָך דער געלט־באַרויבונג, האָט גליי פּלוצלינג דערקלערט, אַז די לאַגער־מאַכט האָט טעלעפאָנירט קיין לובלין און פון דאָרטן איז אָנגעקומען אַ דערלויבעניש איבערצולאָזן זיי אויפן אָרט. אַלע זענען באַפרייט געוואָרן.

4־טער נאָוועמבער, דאָנערשטיק, אַ שטורעמדיקער ווינט וואָס האָט געבושעוועט, ער האָט אַראָפּגעטראָגן די בלעטער פון די בוימער און אויסגעבעט דעם וואַלד מיט אַ שיינעם דיוואַן. ווי געוויינטלעך, קלינגט דער גלאָק 5 אַ זייגער (פאַרטאָג). נאָכן צווייטן קלונג בין איך שוין געווען, צוזאַמען מיט מיין מאַן, אונטן, אויפן וועג צום שאָסיי. אין גאַס איז געווען עפּעס אַ משונהדיקע פּאַניק. איך האָב נישט געוווּסט די סיבה דערפון. איך וויל גיין ווייטער, ערשט עס קומט אָן לויפנדיק דער וואַרשטאַט־אויפזעער און רופט־אויס: „דער אַפּעל איז 6 אַזייגער, אַלע גייען אַרויס". איך בין בליץ־שנעל צוריקגעלאָפן אין שטוב אַריין. איך האָב געדאַרפט אָנטון מיין טעכטערל און איר איינפּאַקן פרישטיק. איך האָב איינגעפּאַקט דאָס גאַנצע ברויט וואָס איז געווען אין צימער, אַ שטיקל פּוטער און עטלעכע עפּל. אין זעקל האָב איך אויך אַריינגעלייגט אַ האַנטוך, זייף, אַ קאַם און אַ ראַזירמעסער פאַר מיין מאַן. מיין מאַן האָט זיך אָפּגעראַזירט און אָנגעטון נאָך אַ סוועטער, ווייל ס'איז געווען קאַלט.

נאָך איידער איך האָב באַוויזן אַלץ איינאָרדנען, האָט זיך ווידער דערהערט די שטים פונעם וואַרשטאַט־אויפזעער: „אַלע גייען אַרויס!" מיר האָבן געמוזט כהרף־עין פאַרלאָזן דאָס צימער. ביי די שכנים איז אַ טומל. מען טוט זיך אָן אין איילעניש, כדי שנעל אַרויסגיין פון הויז. מיר גייען אַרויס אויפן שאָסיי. קיינער באַמיט זיך נישט אונדז איינצושטעלן אין פינפטלעך. מיר מאַרשירן אין לאַגער אַריין, צעשפּרייטערהייט. נאָך עטלעכע צענדליק טריט, דערזעען מיר פון ביידע זייטן וואַלד אוקראַינער מיט אָנגעשטעלטע ביקסן געצילט אויף אונדז. מיר גייען ווייטער. פּלוצלינג זע איך, אַז מיר זענען אַרומגערינגלט מיט ס.ס.־לייט און אויך זייערע ביקסן זענען אָנגעשטעלט אויף אונדז. איידער איך האָב נאָך באַגריפן וואָס דאָס באַדייט, דערהער איך אַ שטים פון אַן ס.ס.־מאַן: „פאַרוואָס זאָלט איר נישט לויפן אַ ביסל?" — אַ האַלבן קילאָמעטער זענען מיר געווען געצוווּנגען צו לויפן. דערנאָך האָט מען אונדז דערלויבט צו גיין אַ ביסל פּאַמעלעכער און מיר האָבן געקענט באַטראַכטן די ס.ס.־לייט. זיי זענען געווען אָנגעטון אין גרויע מאַנטלען מיט גרינע קאָלנערס. עטלעכע פון אונדז האָבן געזאָגט, אַז דאָס זענען סאָלדאַטן פון דער „ווערמאַכט", דאָס רעגולערע דייטשע מיליטער. צוליב וואָס פאַר אַ סיבה איז זיי איינגעפאַלן אַזוי אונדז אַרומרינגלען, מיט אַזאַ גרויסער צאָל מאַשינגעווערן און סאָלדאַטן? מיר האָבן נישט געוווּסט ווי אַזוי דאָס אויסצוטייטשן. מיר האָבן מאַרשירט שטילשווייגנדיק, ביז מיר זענען אָנגעקומען צו די וואַכפּאָסטנס. די דורכגאַנג־דערלויבנישן האָבן מיר שוין נישט געדאַרפט ווייזן. דאָקעגן האָבן די מענער געמוזט אַראָפּנעמען די היטלען. נאָכן אַדורכגיין דעם וואַכ־פּאָסטן, האָב איך מיך געזעגנט מיט מיין מאַן, ווייל ער איז געווען צווישן די טעבענס־אַרבעטער. ביים וואַכפּאָסטן האָב איך באַמערקט, ווי הערינג און וואַלעראַנג זענען געשטאַנען ביים אויטאָמאָביל און געשמועסט מיט פרעמדע ס.ס.־לייט. דאָס האָט באַדייט, אַז אויפן אַפּעל־פּלאַץ איז קיינער נישטאָ. איך האָב געשפּירט ווי מיינע פיס ברעכן זיך איין.

נאָכן אָפּזעגענען זיך מיט מיין מאַן, בין איך געגאַנגען פאַרויס מיט מיין טעכטערל. איך האָב גלייך דערזען, אַז גליי קלויבט אָפּ אַ גרופּע פרויען און שיקט זיי אַוועק אויפן פעלד נומער 6. עס זענען דאָרט געווען איבער 100, אונטער דער באַוואַכונג פון ס.ס.־לייט. אין ערשטן מאָמענט, ווי מיר האָבן דערזען אַז מען קלויבט אָפּ מענטשן, האָבן מיר געמיינט, אַז מען גרייט ווידער צו אַ טראַנספּאָרט. איך האָב מיך געוואָלט אָנשליסן צו זיי, אָבער מיט מיין טעכטערל וואָלט איך דערוועקט ספּעציעלע אויפמערק־זאַמקייט און איך האָב זיך געמוזט אָפּזאָגן פון דעם געדאַנק. זעענדיק, אַז די מענטשן דרייען זיך אַרום סתם־אַזוי, בין איך אַוועק אין דער ריכטונג פונעם באַראַק אויפצו־זוכן מיין מאַן. איך האָב אים נישט געפונען. די ס.ס.־לייט האָבן אָנגעהויבן אַריינ־צושטופּן אַלעמען אין באַראַק אַריין, אין וועלכן עס האָבן פריער געוווינט אַכט טויזנט מענטשן. לעצטנס, ווען עס זענען אויסגעבויט געוואָרן נאָך באַראַקן, האָבן די מענטשן אָנגעהויבן אַריבערקלייבן זיך אין די נייע, מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער. באַוווינט איז נאָך געווען נאָר דער מיטנטייל פונעם באַראַק, און אין די זייטן־פליגלען זענען געמאַכט געוואָרן פאַרבאַרייטונגען אויפצושטעלן דאָרט אַ מע־טאַל־וואַרשטאַט.

איבער 13 טויזנט מענטשן זענען אַריינגעטריבן געוואָרן אין באַראַק אַריין. עס האָבן אויסגעבראָכן געשרייען און געוויינען, מוטערס האָבן פאַרלוירן זייערע קינדער, פרויען — די מענער, אַלע האָבן געזוכט איינער דעם אַנדערן. דער געוויין פון די קינדער, וועלכע האָבן פאַרלוירן די עלטערן, האָט זיך געטראָגן אַן אויפהער. נישט אַלע מוטערס האָבן מיטגענומען מיט זיך זייערע קינדער; די אוקראַינער האָבן געמאַכט דורכזוכונגען אין די הייזער, און אַז זיי האָבן דאָרט געפונען קינדער, האָט מען זיי אַוועקגעשיקט האַלב־אַנגעטוענע אין באַראַק אַריין. אַזוי האָבן זיי אויך געטון מיט קראַנקע. די ס.ס.־לייט האָבן דערווייל פאַרקלאַפּט דעם באַראַק־טויער און פאַרבאָטן צוצוגיין נאָענט צו די פענצטער. איינער האָט אויסגעשאָסן אין באַלקן אַריין און געגעבן אַ באַפעל אַרויסצופירן פון מאָל צו מאָל פופציק מענער. איך בין געזעסן אויף אַ שלאָפבאַנק ביים אַרויסגאַנג און האָב געזען אַלע באַקאַנטע פאַרלאָזן דעם באַראַק. איך האָב מיך געזעגנט מיט זיי נאָר מיט אַ קאָפּ־באַוועג. דערזעענדיק אַ קליינע גרופּע מענער שטייט און שמועסט, פליסטערנדיק מיטן לאַגער־עלטסטן לענט (אַ ייד), בין איך צוגעגאַנגען און געפרעגט וואָס קומט דאָ פאָר. איינער אַ ווינער האָט מיר געענט־פערט: „ווייסט איר נישט, אַז מיר זענען אַ האַלבע שעה פאָרן טויט?"

דער דאָזיקער ענטפער איז מיר נישט אַריין אין באַוווּסטזיין. נאָכדעם ווי טויזנטער מענער זענען שוין אַרויס פון באַראַק, איז מיר געלונגען צו געפינען מיין מאַן. ער האָט מיר דערציילט, אַז מען ליקווידירט דעם לאַגער. די מענער וועט מען, ווייזט אויס, אַוועקפירן צופוס אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג, און די פרויען וועלן געפירט ווערן מיט דער באַן. איך בין געווען אַזוי דערשלאָגן, אַז איך האָב מיין מאַן נישט דערציילט וואָס דער ווינער האָט מיר געזאָגט. איך האָב עס אינגאַנצן פאַרגעסן. מיין מאַן איז געווען פולשטענדיק צוזאַמענגעבראָכן. ער האָט געוויינט ווי אַ קליין קינד און בשום אופן נישט געקענט זיך באַרואיקן. די גרופּעס צו פופציק מאַן זענען גיך אַרויס פון באַראַק. די פרויען האָבן זיך אָפּגעזעגנט פון זייערע מענער, שטיל כליפּענדיק. עס איז אָנגעקומען די ריי פון מיין מאַן, ער האָט געוויינט און איך בין געשטאַנען שטילשווייגנדיק, טראַכטנדיק דערביי, אַז שוין צום צווייטן מאָל רייסט מען מיר אַרויס אַ טייל פון מיין נשמה. מיין מאַן האָט נישט געוווּסט, אַז אין אַ ווײַלע אַרום וועט ער דערשאָסן ווערן און ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער וועט מיך אַרומזוכן אין אַלע לאַגערן. מיט אַט די ווערטער איז ער אַרויס פון באַראַק. צום לעצט זענען אַרויס אַלע „ווערקשוצן", און באַלד נאָך זיי אַלע איבעריקע מענער. די מענער האָט מען אַרויס־געפירט אין פאַרלויף פון צוויי שעה. דאַן איז אָנגעקומען די ריי פון די פרויען. די פרויען האָבן זיך געפאַרבט און געפּודערט און זיך שיין־געמאַכט, מיינענדיק, אַז עס וועט זיין אַן אָפּקלייב. דער „ווערקשוץ"־קאָמענדאַנט באַומאַן (אַ ייד), צוזאַמען מיט די ס.ס.־לייט, האָבן זיי איינגעשטעלט אין גרופּעס צו פופציק, און אויך די פרויען האָבן אָנגעהויבן אַרויסגיין. דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען גאַנץ רואיק. די ס.ס.־לייט האָבן אַדורכגעפירט אַ גרינטלעכע זוכונג אין די באַראַקן, זיי האָבן געזוכט אויף די שלאָפבענק, אין די וואַליזעס און אינעם בעטגעוואַנט. איך ווייס נישט צי זיי האָבן געזוכט מענטשן אָדער געלט, אָבער זיי האָבן אַלץ איבערגעקערט און אויפגעריסן

דאָס בעטגעוואָנט מיט די ביקסן־שפּיזן. נאָך דער אָדורכזוכונג האָט דער באַראַק אויס־געזען ווי נאָך אַ פּאַגראָם.

איך האָב געוואָלט אַרויסגיין מיט איינער פון די ערשטע גרופּעס, כדי צו דער־וויסן זיך וואָס איז געשען מיט מיין מאַן. מיין באַקאַנטע האָט מיך אָפּגעהאַלטן און געזאָגט, אַז מיר וועלן נאָך באַווייזן אַרויסצוגיין, ווייל ס'איז נישט גוט צו זיין צווישן די ערשטע ביים אָפּקלייב. שנעל זענען די פרויען אַרויסגעגאַנגען און ס'איז אָנגעקומען די ריי צו אונדזער גרופּע פון פופציק; איך האָב פעסט אָנגענומען מיין טעכטערל פאַר דער האַנט און בין אַרויס פון באַראַק.

נאָכן אַרויסגיין פונעם באַראַק, האָבן מיר זיך אָנגעהויבן אַרומקוקן, דערהערנדיק שיסערייען, אָבער מיר האָבן נאָך גאָרנישט פאַרשטאַנען. אויפן שאַסיי, נעבן די נייע באַראַקן, האָט מען אונדז אָפּגעהאַלטן און באַפוילן, מיר זאָלן אויסטון די שיך. איך האָב הויך אַ זאָג געטון: „פרויען, מיר דוכט, אַז מיר גייען אין קבר אַריין". אין די זאָקן זענען מיר צוגעגאַנגען צום צווייטן באַראַק. דאָרט האָבן מיר דערהערט די שטים פון אַן ס.ס.־מאַן: „אָפּגעבן דאָס געלט, גאָלד, צירונג, זייגערלעך, ווער עס וועט נישט געבן — וועט דערשאָסן ווערן!".

איך הויב אויף דעם קאָפּ און דערזע נאָקעטע פרויען מיט אויפגעהויבענע הענט דרייען זיך אַרום אין אַ קרייז. — — — וואָס הייסט דאָס? טראַכט איך מיר. אַן אָפּקלויב פון נאָקעטע פרויען? איך בין יונג און גוט־געבויט, אָבער צוזאַמען מיטן מיידעלע וועל איך נישט אָדורך דעם אָפּקלויב. מען האָט געמוזט שנעל אַריין אין באַראַק און זיך אויסגעטאָן. איך האָב נאָך באַוויזן צו זען ווי אַ יונגע פרוי איז אַראָפּגעשפּרונגען פון די טרעפּלעך און אויסגערופן צו איר שוויגער: „מאַמע, צום ווידערזען אויף יענער וועלט"...

אין איינעם פון די באַראַק־צימערן זענען געשטאַנען דריי פרויען און סאָרטירט קליידער. עס איז מיר אויפגעקומען אַ געדאַנק: אפשר זאָל איך אַ שפּרונג טון און אָנהויבן סאָרטירן קליידער? איך האָב אָבער נישט געקענט איבערלאָזן מיין טעכטערל. איך האָב געהאַט ביי זיך עטלעכע טויזנט זלאָטעס, האָב איך זיי איינגעוויקלט אין אַ טיכעלע, אַ זאָג־טוענדיק צו מיין באַקאַנטער, אַז איך וועל צוזאַמען מיטן געלט גיין אין קבר אַריין. דאָס קידושין־פינגערל און אַ רינג האָב איך געמוזט אָפּגעבן, ווייל זיי זענען געווען אויף די פינגער, אָבער אַ צווייטן רינג האָב איך אַריינגעשטעקט מיט אַ האַרנאַדל אין די האָר.

מיר האָבן זיך גיך אויסגעטון און מיט אויפגעהויבענע הענט זענען מיר אָוועק צו די גראָבנס, וועלכע מיר האָבן אויסגעגראָבן מיט די אייגענע הענט. צוויי מעטער־טיפע קברים זענען שוין פול געווען מיט נאָקעטע טויטע קערפּערס. מיין לאַגער־שכנטע מיט איר 14 יעריקער טאָכטער, אַ שיין, בלאָנד יונג מיידל מיט אַן אומשולדיק און לייכט־שמייכלענדיק פּנימל, האָבן אַזוי ווי געזוכט אַ באַקוועם אָרט. בעת מיר זענען צוגעקומען, האָט אַן ס.ס.־מאַן געלאָדן זיין רעוואָלווער, און אפשר האָט דער רעוואָלווער זיך פאַרהאַקט און דער ס.ס.־מאַן האָט ביי אים געמייסטערוועט. איך האָב אַ קוק געטון אויף אים און ער האָט געזאָגט: „נישט אַזוי שנעל..." פונדעסטוועגן האָבן מיר זיך שנעל אָוועקגעלייגט, כדי נישט צו קוקן אויף די טויטע קערפּערס. מיין קליין

מיידעלע האָט מיך געבעטן, איך זאָל איר פאַרדעקן די אויגן, ווייל זי האָט מורא. איך האָב איר מיט מיין לינקער האַנט אַרומגענומען דאָס קעפּל און פאַרשטעלט די אויגן און מיט דער רעכטער האָב איך געהאַלטן איר רעכט הענטל — און אַזוי האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט מיט די פּנימער אַראָפּ. אַ מינוט שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן שיסן אין אונדזער ריכטונג, איך האָב דערשפּירט ווי עס האָט מיר אַ ברען געטון די לינקע האַנט. די קויל איז דורך איר אַדורך אין קאָפּ פון מיין צען־יעריק טעכטערל, וועלכע האָט אַפילו נישט אַ ציטער געטון. און אָט דערהער איך נעבן מיר אַ צווייטן שאָסן־דונער, וועלכער האָט מיך אויפגעטרייסלט. איך דערשפּיר אַ שרעקלעכן רויש אין קאָפּ און איך ווייס נישט צי איך האָב פאַרלוירן דעם באַוווּסטזיין. איך הער דאָס גסיסה־כאַרכלען פון מיין באַקאַנטע.

אין אַ ווײַלע אַרום איז אַלץ געוואָרן טויט־שטיל. מיין באַוווּסטזיין אַרבעט נאָך און איך פאַרשטיי, אַז איך לעב. איך וואַרט אויף אַ קויל, אָבער איך ווייז נישט אַרויס קיין שום סימנים פון לעבן. אַ פופצן מינוט שפּעטער האָט אַן ס.ס.־מאַן געבראַכט אַ פרוי מיט אַ קינד. איך הער איר בקשה, ער זאָל איר דערלויבן אַ קוש צו טון דאָס קינד. אָבער דער מערדער דערלויבט עס נישט און די פרוי לייגט זיך אַנידער נעבן מיר, פון דער רעכטער זייט, אַנשפּאַרנדיק איר קאָפּ אין מיינעם. עס האָט זיך דערהערט אַ שאָס און איר בלוט האָט אַ שפּריץ געטון אויף מיין קאָפּ און באַגאָסן מיין נאַקן און מיינע האָר. איך האָב מסתמא אויסגעזען ווי אַ טויטער קערפּער.

אַ שטיקל צייט הער איך נאָך די שיסעריי, ביז אַלץ אַרום ווערט אינגאַנצן שטיל. הייסט עס אַז איך ל ע ב, אָבער איך בין נישט פעיק צו טראַכטן וואָס ווייטער צו טון. אַ שעה שפּעטער דערהער איך שטימען פון ס.ס.־לייט. איינער פון זיי האָט אַוועקגע־שטעלט זיין פוס אויף מיין פּלייצע און אַזוי שיסט ער און רעדט הויך: „די בלאָנדע, די שוואַרצע". איך האָב פאַרשטאַנען, אַז ער איז געקומען נאָכקאָנטראָלירן צו איז נאָך עמיצער געבליבן לעבן. עס זענען זיכער געווען פאַרוווּנדעטע, ווייל איך האָב געהערט זיפצן, אָבער נאָך די איצטיקע שאָסן, איז אַלץ שטיל געוואָרן. די ס.ס.־לייט זענען אַוועק און איך האָב נישט דעם מוט אַפילו איין מאָל דעם קאָפּ אויפצוהויבן. פון קעלט האָב איך אינגאַנצן געפיבערט, די קערפּערס פון די געהרגעטע זענען שוין געווען קאַלט. אין די פרימאָרגן־שעהן האָבן די נאַקעטע קערפּערס נאָך געוואָרעמט.

אַ שטורם־ווינט האָט צעשאָקלט די ביימער, ווי זיי וואָלטן געזאָגט נאָך אונדז קדיש. עטלעכע מאָל זענען געקומען די אוקראַינער. איך האָב געהערט ווי זיי האָבן געשפּיגן אויף אונדז, געזידלט „אין די זשידעס אַריין" און ווידער אַוועק. די שעהן זענען געקראָכן פוילערהייט. יעדע שעה האָט אויסגעזען ווי אַן אייביקייט. עס האָט אָנגעהויבן טונקל ווערן. די אוקראַינער זענען ווידער געקומען און אונדז צוגעדעקט מיט יאָדלע־צווייגן. מיר איז אַדורך אַ געדאַנק אין קאָפּ. אפשר ווילן זיי אונדז פאַרברענען? איך האָב זיך דערשראָקן און געוואָלט אויסשרייען, אַז איך לעב, אָבער איך האָב נישט געקענט אַרויסברענגען קיין איין קלאַנג פון מויל. איך האָב געהערט די זיך־דערווייטערנדיקע שריט און ערשט דאַן האָב איך געוואָגט אויפצוהויבן אַ ביסל דעם קאָפּ. די צווייגן האָבן מיך פאַרדעקט און איך האָב געקענט אַרומקוקן זיך.

ס׳איז געווען טונקעלער בין השמשות. מיין ערשטער בליק איז געפאַלן אויף מיין טאָכטער. איר פּנימל איז תמיד געווען לענגלעך, איצטער האָט עס זיך פאַרונדיקט און ס׳איז געווען פאַרצויגן מיט אַ טויט־בלאַסקייט. איך האָב צוגעדריקט מיינע ליפּן צו אירע האָר און אַקסל. איר הענטל האָט זיך אַרויסגעגליטשט פון מיין האַנט. איך האָב אַ קוק געטון אויף מיין לינקער, צעווייטיקטער האַנט און דערזען אין איר צוויי לעכער. די גאַנצע האַנט איז געווען פאַרגאַסן מיט בלוט. איך האָב ווידער אַוועקגעלייגט דעם קאָפּ, ווייל איך בין געווען זייער מיד. נישט געקוקט אויף דער מידקייט און אויפן קאָפּ־שווינדל, האָט מיר אָנגעהויבן עגבערן אין קאָפּ די פראַגע: וואָס זאָל איך ווייטער טון? די סביבה האָב איך נישט געקענט, איך האָב נישט געוווּסט געגוי, ווו איך געפין זיך. איך האָב גערעכנט אַנטלויפן אין דער ריכטונג פון וואַלד. אָבער איך בין דאָך געווען גאַנץ נאַקעט! מיר זענען געלעגן נישט ווייט פון שאָסיי, וואָס פירט צום ווּוין־קוואַרטאַל. אפשר צוגיין אַהין און אַנטון זיך? אַנצוקומען אין ווּוין־קוואַרטאַל, האָט מען געדאַרפט אַדורכגיין פאַרביי דעם וואַכ־פּאָסטן. יענער טויער איז געווען באַלויכטן און דער וועג אַהין איז אַ צוויי קילאָמעטער. אין דעם מאָמענט האָב איך דערזען צוויי אוקראַינער גיין אין דער ריכטונג צום ווּוין־קוואַרטאַל. זיי זענען געגאַנגען אייליק־שנעל, ווי זיי וואָלטן זיך געשראָקן פאַר די טויטע קערפּערס.

מיין פּלאַן איז נישט געווען אויספירבאַר. איך בין ווייטער געלעגן און געפרעגט זיך אַליין, צוליב וואָס פאַר אַ צוועק האָט מיך אויסגעמיטן די קויל און פאַרוואָס האָב איך נישט געגעבן קיין צייכן, אַז איך לעב? איך האָב נישט קיין שום מעגלעכקייטן צו ראַטעווען זיך, כאָטש נאָר דערפאַר ווייל איך בין נאַקעט. איך האָב די גאַנצע צייט געקוקט אין דער זייט פונעם באַראַק פאַר די אוקראַינער און פונעם האַטעל. די פענצטער דאָרט זענען געווען שטאַרק באַלויכטן. פּלוצלינג דערזע איך — איך ווייס אַליין נישט צי אַ געשפּענסט, צי טאַקע אַ נאַקעטע פרוי, לויפט גלייך אין דער ריכטונג פונעם טויער, וואָס איך האָב אים געהאַלטן פאַר אומדורכדרינגבאַר. איך ווייס נישט צי זי איז אַדורך דורכן טויער, צי זי האָט זיך געראַטעוועט; פונדערווייטנס האָב איך עס נישט געקענט זען. מיין אויפמערקזאַמקייט צו דער נאַקעטער פרוי איז אָפּגעווענדעט געוואָרן דורך געשרייען, וועלכע האָבן זיך געטראָגן פון די באַראַקן צי פונעם האַטעל, איך ווייס נישט גענוי. מוראדיקע געשרייען פון פרויען האָבן זיך געלאָזט הערן: „ראַטעוועט! ראַטעוועט!״ די געשרייען האָבן זיך איבערגעחזרט אַ פּאָר מאָל. איך האָב נאָך אַ טראַכט געטון, אַז בעסער וואָלט געווען, ווען מען וואָלט זיי דערהרגעט ווי אונדז. צום סוף האָבן די געשרייען אויפגעהערט.

פּלוצים האָב איך דערהערט אַ שטים וואָס קומט אַרויס פונעם קבר: „מאַמעלע! מאַמעלע!״ און עפּעס נאָך עטלעכע ווערטער, וועלכע איך האָב נישט געקענט אויפ־כאַפּן, עס האָט זיי פאַרטויבט אַ צעבושעוועטער ווינט. איך האָב שוין געוואָלט אַ פרעג טון „ווער לעבט״ אָבער איך האָב מורא געהאַט. עס איז גאַנץ פינצטער געוואָרן. ס׳איז שוין זיכער געווען אַ זייגער זיבן און אפשר נאָך שפּעטער, ווען איך האָב באַמערקט, אַז אין דער זייט פון די וואַכפּאָסטנס האָט אויסגעבראָכן אַ מוראדיקע שריפה. דאָס פייער האָט זיך פאַרשפּרייט אין דער ריכטונג פון די באַראַקן, ווו עס

זענען צונויפגעקליבן געוואָרן אונדזערע בגדים. שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דאָרטן האָט אַ גרופּע יוגנט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד[7]. דער אַנבליק פון דער שריפה האָט אין מיר אַרויסגערופן אַ מוראדיקע שרעק. איך האָב געמיינט, אַז מען פאַרברענט די טויטע קערפּערס און עס וואָלט געווען גרויליק צו לאָזן זיך פאַר־ברענען לעבעדיקערהייט. אין טויט־שרעק האָב איך געגלעט דאָס פּלייצעלע פון מיין טעכטערל, אַ קוש טון זי האָב איך מורא געהאַט, עס האָבן מיך געשראָקן די נאַקעטע, פאַרבלוטיקטע קערפּערס; איך האָב פון זיך אַראָפּגעוואָרפן די יאָדלע־צווייגן, איך בין אַריבערגעשפּרונגען די קופּע קערפּערס און בין אַוועקגעלאָפן אין דער ריכטונג פון וואַלד.

נאָכן קריכן איבער אַ צענדליק שריט אויף־אַלע־פיר, האָב איך אָנגעטראָפן צוויי נאַקעטע פרויען און האָב מיך אָנגעשלאָסן צו זיי. אַליין נישט־וויסנדיק וואָס איך טו, האָב איך זיי אָנגערירט מיט דער האַנט און געפרעגט צו זיי לעבן, זיי האָבן מיר געענטפערט, אַז יאָ און איך האָב אומצוטרוילעך אָנגעהויבן זיי צו גלעטן. לאַנג האָט מען דאָ נישט געקענט פאַרבלייבן, צוליב דער נאָענטקייט צום אָרט פון די געשעענישן. מיר האָבן זיך מיישב געווען און באַשלאָסן צו גיין אין דער ריכטונג פון מלינקי, דאָס נאָענטסטע דאָרף. איך האָב זיך דערמאָנט, אַז איך האָב עטלעכע טויזנט זלאָטעס, האָב איך אַ זאָג געטון צו מיינע חברטעס אין אומגליק: „זאָרגט נישט וואָס איר זייט נאַקעט, איך האָב געלט און מיר וועלן זיך קענען אָנטון". זיי האָבן מיך געפרעגט וויאַזוי איך האָב עס געראַטעוועט, איך האָב זיי געוויזן, אַז פּאַפּיר־געלט איז נישט שווער געווען צו פאַרבאַרגן.

מען האָט נישט געטאָרט פאַרלירן קיין צייט און מיר האָבן זיך גיך אַוועקגעלאָזט אויף־אַלע־פיר צו דער ערשטער כאַטע. דאָרט האָבן געוווינט אין איין קעמערל אַן אַלטער און אַן אַלטיטשקע. אַ גאָט, ווי וואַרעם דאָרט איז געווען. די אַלטע לייט האָבן זיך דערשראָקן און איבערגעצלמט, דערזעענדיק דריי נאַקעטע פרויען. די אַלטיטשקע האָט אונדז צוגעוואָרפן אַ פּאָר אַלטע, צעריסענע הויזן מיט אַ צעריסן קליידל און האָט אונדז אָנגעהויבן אַרויסטרייבן פאַר מורא, אַז מיר וועלן צו איר פאַרשלעפּן די אוקראַינער. איך האָב מיך צוגעכאַפּט צו דער קיך, וועלנדיק אָנוואַרעמען זיך אַ ביסל, אָבער די פּויערטע האָט נישט געלאָזט, מיר האָבן געמוזט פאַרלאָזן די וווינונג. איינע פון מיינע חברטעס האָט אַראָפּגעריסן עפּעס אַן אַלטן פאַרהאַנג און האָט זיך איינגעהילט אין אים. אַרויסגייענדיק פון דער וווינונג, האָב איך אָפּגעריסן אַ שטיקל פון דעם זעלבן פאַרהאַנג און זיך אַ ביסל פאַרדעקט.

מיר זענען אַריין אין אַן אַנדערער כאַטע, דאָרט האָבן מיר געבעטן וואַרעם וואַסער אַרומצוואַשן זיך. מיר זענען דאָך געווען איינגעטונקט אין בלוט. מען האָט אונדז געגעבן וואַסער, מיר האָט מען געגעבן אַ בלוזע, ווייל איך בין נאָך געווען נאַקעט, יעדערע פון אונדז האָט באַקומען אַ שטיקל ברויט און מיר האָבן ווידער

---

[7] וועגן דעם פּרווו פון יידישן ווידערשטאַנד אין פּאָניאַטאָוואָ און דעם אונטערצינדן אַלע סחורה־לאַגערס זע „די ספּעציעלע מעלדונג", זייטן אינעם באַריכט פון יידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט פון 15־טן נאָוועמבער 1943.

געדאַרפט אַוועקגיין, ווייטער. מיר זענען אַריין אין נאָך אַ כאַטע, עפּעס אַ יונג מיידל האָט אונדז צוגעוואָרפן אַ לייוונטן קליידל און געהייסן שנעל פאַרלאָזן די וווינונג.

מיר האָבן באַשלאָסן יענעם אָוונט נישט מער אַריינצוגיין אין קיין כאַטעס. עס איז שוין געווען שפּעט און מיר האָבן גענומען אויפזוכן עפּעס אַ בינט שטרוי, ווו מיר זאָלן זיך קענען באַהאַלטן. נישט ווייט איז געשטאַנען אַ סטויג שטרוי, זענען מיר אַרויפגעקראָכן אויבן און זיך איינגעגראָבן אין שטרוי. דער ווינט האָט געבלאָזן און דאָס שטרוי האָט גאָרנישט געוואָרעמט. עס איז שוין געווען ליכטיק, ווען מיר האָבן געהערט ווי דער פּויער דרייט זיך אַרום דעם שטרוי, אַ פרוי איז אַרויס פון דער כאַטע געבן עסן די הינער. עס האָט שוין געמוזט זיין נישט פרי.

מיין חברטע, מיטן נאָמען רוזשאַ, האָט נישט לאַנג טראַכטנדיק, געגעבן אַ שפּרונג אַרויס פון דער נאָרע און איז אַריין אין דער כאַטע בעטן עפּעס אַ בגד; מען האָט זי אַרויסגעוואָרפן און אויך אונדז פאַרטריבן פונעם שטרוי. זי איז געלאָפן אַזוי שנעל, אַז מיר האָבן זי פאַרלוירן פונעם בליק. מיר זענען געגאַנגען אַליין, אויסקלויבנדיק אַ שלעכטן וועג, אַ זומפּיקן שטח. טאַפּטשענדיק אין בלאָטע ביז די קני, זענען מיר מיט מזל אָנגעקומען צום ברעג פון דעם זעלבן דאָרף. עפּעס אַ פרוי האַלט אונדז אָפּ און פרעגט: „וועלכע פון אייך האָט געלט — זאָל גיין נאָך מיר". איך האָב מורא געהאַט מודה צו זיין, אָבער ווען זי האָט געזאָגט, אַז די דריטע חברטע איז ביי איר אין די וווינונג, בין איך איר נאָכגעגאַנגען. רוזשאַ האָט מיט איר אָפּגעמאַכט, אַז מיר וועלן בלייבן ביי איר אין דירה צוויי טעג און זי וועט אונדז ברענגען בגדים. זי האָט געגעבן אַן אַלטן זומער־מאַנטל; אָנגעטון האָט אים טושאַ[8], מיין צווייטע חברטע. איך האָב געגעבן דער דאָזיקער פּויערטע טויזנט זלאָטעס און דערפאַר האָט זי אונדז געדאַרפט ברענגען נאָך עפּעס אַ מאַנטל. אין שטוב ביי איר איז געווען אירע אַ באַקאַנטע, וועלכע איז אַרויס און צוריקגעקומען זאָגנדיק, אַז מיר מוזן גלייך פאַרלאָזן די וווינונג, ווייל אַלע שכנים האָבן געזען, ווי מיר זענען אַהער אַריין. מיר זענען, פאַרשטייט זיך, גיך אַרויסגעלאָפן, איבערלאָזנדיק 1000 זלאָטעס פאַר דער שמאַטע. מיר זענען אַוועק ווייטער, אין דער ריכטונג פונעם דאָרף פּאַניאַטאָוואַ, דאָרטן האָט מען אונדז בכלל נישט געוואָלט אַריינלאָזן און מיר האָבן געמוזט אַוועק אין וואַלד אַריין.

אין וואַלד זענען געווען קופּעס טרוקענע בלעטער און צווייגלעך, וואָס די פּויערים קלייבן צונויף אויף הייצונג, און היות ווי אונדז איז געווען קאַלט און אַ שטיקל ברויט האָבן מיר געהאַט, זענען מיר אַן לאַנגע טראַכטענישן אַריינגעקראָכן אין אַזאַ בלעטער־קופּע און זיך אינגאַנצן איבערגעדעקט, אַז קיינער זאָל אונדז נישט קענען באַמערקן.

---

[8] אין דער סעריע דאָקומענטן־ביכער, פאַרעפנטלעכט דורך דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין פּוילן, אינעם ערשטן בוך. „לאַגערן" (דערשינען אין פּויליש אין דער ערשטער העלפט 1946) איז פאַראַן אַ שילדערונג פון אסתר רובינשטיין (ז. 261—266) וועגן איר לעבן אין פּאַניאַטאָוואַ און וועגן דעם ווי אַזוי זי האָט זיך פון דאָרט געראַטעוועט. לויט דער דאָזיקער שילדערונג דאָרף מען אָננעמען, אַז די דאָ דערמאָנטע טושאַ (וואָס לויט לאה פישער האָט זי געהייסן שטערן) איז אידענטיש מיט דער שרייבערין פון יענער שילדערונג, אסתר (עסטושאַ—טושאַ) רובינשטיין, וואָס איר מאַן איז דערמאָרדעט געוואָרן אין פּאַניאַטאָוואַ.

מיר זענען פאַרבליבן אין די בלעטער ביז פרימאָרגן. אינדערפרי, ווען מיר האָבן דערהערט שטימען אין דער נאָענט, האָבן מיר אַרויסגערוקט די קעפּ, ערשט מיר דערזעען עפּעס אַ פויער און אַ פויערטע. מיר האָבן באַשלאָסן צוצוגיין צו זיי. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מיר האָבן אָנגעטראָפן אַן אַרנטלעכן פויער, וואָס האָט מסכים געווען צו ברענגען שמאַטעס צום אַנטון און הייסע מילך. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און ער האָט טאַקע געבראַכט אמתע שמאַטעס און צעריסענע שקראַבעס, אָבער אויך אַ טאָפּ הייסע מילך און ברויט. מיר האָבן זיך קודם־כל צוגעריסן צו די מילך, כדי זיך אָנצוואַרעמען אַ ביסל. מיינע חברטעס האָבן אָנגעטון די געבראַכטע שמאַטעס, אָבער איך האָב צום באַדויערן זיי נישט געקאָנט אָנטון צוליב דער האַנט. איך האָב געטראָגן אויף זיך אַ מענערישע בלוזע, דער אַרבל האָט זיך מיר כסדר צוגעקלעפּט צו דער ווונד און איך האָב אים געמוזט פון מאָל צו מאָל אָפּרייסן פון איר. די האַנט איז געוואָרן געשוואָלן און ווייַ־געטון. איך האָב אַרויפגעוואָרפן אויף זיך אַ צעריסענעם זשאַקעט, די פיס האָב איך אַרומגעוויקלט מיט שמאַטעס און זיי אַריינ־געשטופּט אין אַ פּאָר צעריסענע מענער־שקראַבעס. איך האָב באַצאָלט אַ גאַנץ געזאָל־צענעם פרייז און געווען דאַנקבאַר דערפאַר וואָס ער האָט עס געבראַכט. דעם זעלבן טאָג זענען מיר אַוועק ווייטער, ווייל מען האָט געמוזט וואָס גיכער דערווייטערן זיך פונעם לאַגער.

מיר זענען אַריין אין נאָך אַ דאָרף, פונוואַנען מען האָט אונדז אַרויסגעטריבן, ווייל מיר האָבן געצויגן אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט מיט אונדזער קליידונג און שרעקלעכן אויסזען; אונדזערע פּנימער זענען געווען אַדורכגעזאַפּט מיט ווייטאָק. מיר האָבן ווידער געפונען אַ באַרג שטרוי און זיך אין אים באַהאַלטן איבער נאַכט. אינדערפרי זענען מיר ווידער אַוועק אין דאָרף אַריין. טושאַ איז נאָך געווען באַרוועס און מיר האָבן געוואָלט באַקומען פאַר איר עפּעס אַ פּאָר שקראַבעס אויף די פיס און אויך אויסטרינקען אַ ביסל הייסע קאַווע. מיר זענען געגאַנגען אין די אָרעמסטע הייזער, כדי פאַר געלט קענען זיצן אַ פּאָר שעה אין יעדן אָרט. טושאַ האָט געקויפט אַ פּאָר שקראַבעס פאַר זיך און צעריסענע זאָקן פאַר אַלע דריי. רוזשאַ האָט געקויפט אויך עפּעס אַ טוך צו פאַרדעקן די שמאַטעס, וועלכע איך האָב געטראָגן אויפן קערפּער. און נאָך אַ קליינעם שאַנטאַזש — די פויערטע האָט נישט געהאַט קיין געלט צו געבן אַ רעשט, האָט זי אונדז אָנגעשראָקן — זענען מיר געווען געצוווּנגען שנעל צו פאַרלאָזן די כאַטע.

מיר האָבן באַשלאָסן נישט צו פאַרהאַלטן זיך אין יעדן דאָרף, כדי וואָס גיכער אַדורכצומאַכן דעם וועג אין דער ריכטונג פון וואַרשע. מיר האָבן זיך איבערצייגט, אַז קיין פויער וועט נישט מסכים זיין, פאַר קיין שום געלט, צו לאָזן אונדז ביי זיך אין הויז, צוליב מורא פאַר די אוקראַינער. מיר האָבן זיך פאַרהאַלטן ערשט אין דאָרף קאָוואַליע. דערזעענדיק, אַז ביים אַריינגאַנג אין דאָרף געפינט זיך אַ קראָם און נעבן איר שטייט די קרעמערקע, האָט רוזשאַ גענומען ביי מיר 500 זלאָטעס און איז צוגע־גאַנגען צו איר. די קרעמערקע האָט אונדז געבראַכט ברויט און ווורשט און צוגעזאָגט אויסצובאַהאַלטן אונדז ביי איר אין שייער, ווו מיר וועלן קענען פאַרבלייבן עטלעכע טעג, און אפשר נאָך לענגער. ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט, האָבן מיר אַרויס־

געررופן אויפמערקזאַמקייט מיט אונדזער קליידונג און אויסזען; קליינוואַרג האָט אונדז געגנומען נאַכיאָגן און מיר זענען זיך צעלאָפן אין פאַרשידענע זייטן. איך האָב אָפּגעפונען טושאָן. וועלנדיק זיך אויסבאַהאַלטן פון קליינוואַרג, האָבן מיר זיך שנעל אָוועקגעזעצט נעבן אַ באַרג שטרוי, נישט באַווייזנדיק אַרייַנצוקריכן אין אים. די קינדער האָבן אונדז צום באַדויערן, אָפּגעזוכט און אויך עלטערע האָבן אונדז אַרומגערינגלט. זיי האָבן געדראָט, אַז זיי וועלן אונדז אָוועקפירן צום סאַלטיס (דאָרף־עלטסטן), אָדער צום זשאַנדאַרם. איך האָב זיי געבעטן רחמים, זיי זאָלן אונדז לאָזן אָוועקגיין, איך האָב געוויינט פאַר זיי, ביז צום סוף האָבן זיי אונדז רעווידירט איבערן גאַנצן קערפּער, אַפילו גינעקאָלאָגיש — און גראָד דאָרטן האָב איך געהאַט באַהאַלטן מיין פאַרבאָרגן געלט, וואָס זיי האָבן צום גליק נישט געפונען. איך האָב זיך איינגעבעטן ביי זיי, אַז זיי זאָלן אונדז דערלויבן דאָ איבערזיצן די נאַכט און איינדעקן זיך מיט שטרוי, ווייל עס האָט גערעגנט. זיי האָבן דערלויבט — און איך האָב געמיינט, אַז עס האָט שוין גענומען אַ סוף צו דער זאַך. ערשט נאָך אַ צען מינוט זענען צוריק געקומען צוויי פּויערים און געהייסן אויפשטיין, צוזאָגנדיק, אַז זיי וועלן אונדז אָוועקפירן אין אַ בעסער אָרט, אָבער זיי האָבן נישט געזאָגט וואָהין. מיר זענען געגאַנגען מיט זיי אַ שטיקל וועג, צום סוף האָב איך זיך ביי זיי איינגעבעטן, אַז ווייטער וועלן מיר שוין גיין אַליין. זיי האָבן מסכים געווען און זענען אָוועק. נאָך זייער אָוועקגיין, האָבן מיר זיך צוגעזעצט, ווייל מיר האָבן געוואָלט אָפּוואַרטן ביז זיי וועלן שוין זיין ווייט פון אונדז. דער רעגן איז געוואָרן וואָס־אַמאָל שטאַרקער. טושאַ האָט געוואָלט גיין אין דער דורך־זיי־אָנגעוויזענער ריכטונג, איך האָב אָבער באַשלאָסן נישט צו גיין אַהין.

אין עטלעכע מינוט אַרום דערהערן מיר אַ בילן פון אַ הונט; די זעלבע פּויערן זענען ווידער צוריק געקומען, דערנענטערט זיך צו אונדז, געגעבן ברויט און געהייסן גיין נאָך זיי. מיר האָבן קיין ברירה נישט געהאַט און זענען נאָכגעגאַנגען. זיי האָבן אונדז אַרויסגעפירט פון דאָרף מיט אַ הינטערוועג און אָנגעוויזן אַ שטעגל, מיט וועלכן מיר האָבן געדאַרפט ווייטער גיין. איך האָב זיי געפרעגט, ווי הייסט דאָס דאָרף, וואָס אַהין וועלן מיר אָנקומען מיט אָט דעם שטעג, אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט ענטפערן. איך האָב געשפּירט אינסטינקטיוו, אַז מיר טאָרן נישט גיין אין דער דורך־זיי־אָנגעוויזענער ריכטונג, און איך האָב גוט געטון וואָס איך בין נישט געגאַנגען אַהין; דאָס איז געווען אַ וועג אין לאָגער אַריין, וועגן וואָס איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט. זיי האָבן אונדז איבערגעלאָזט אַליין. מיר האָבן זיך אָוועקגעזעצט אָפּוואַרטן, ביז עס וועלן פאַרשטילט ווערן די טריט און עס וועלן אויסגעלאָשן ווערן די ליכטער אין דאָרף. דער רעגן האָט זיך געשטאַרקט, דער שטורעם האָט געבושעוועט און מיר זענען אַדורכגענעצט געוואָרן אַדורך־און־דורך. מיר האָבן זיך צוגעטוליעט איינע צו דער אַנדערער, האָפנדיק זיך אָנצוואָרעמען אַ ביסל. אַזוי זענען מיר אָפּגעזעסן אַ דריי שעה זיכער. ווען אַלץ איז איינגעשטילט געוואָרן, האָבן מיר זיך אָנטשלאָסן צוריקצוגיין אין דאָרף אַריין. מיר האָבן אין דער פינצטער געזוכט שטרוי, אָבער נישט געפונען. מיר האָבן נאָר געפונען היי פאַרדעקט מיט שטרוי. מיר האָבן זיך אָוועקגעזעצט און צוגעדעקט מיטן דינעם שיכט נאַסן שטרוי. ערשט ווען ס'האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָבן מיר געפונען אַ באַקוועמען אָרט. עס איז געווען זונטאָג און מיר האָבן נישט געוואָלט

לאָזן זיך אין וועג אַריין, מורא־האָבנדיק פאַר די פּויערים. מיר זענען דעריבער אַרויס פון אונדזער באַהעלטעניש ערשט מאַנטיק אינדערפרי. וועגן אויסזוכן רוזשאַן, האָט מען אַפילו נישט געקענט אַ קלער טון — און מער האָבן מיר זיך שוין נישט באַגעגנט מיט איר.

מאַנטיק אינדערפרי זענען מיר אָנגעקומען אין דאָרף הוטי. דערזעענדיק אַ קליי־נינקע, נידעריטשקע כאַטקע, זענען מיר אַריין אינעווייניק. אין שטיבעלע האָט זיך געפונען נאָר אַן 11־יאָריק מיידעלע, וואָס איז געווען פאַרנומען מיט איינלייגן טאַבאַק־בלעטער. איך האָב אַ פרעג געטון דאָס מיידעלע, צי זי וועט זיך נישט שרעקן, אויב מיר וועלן בלייבן מיט איר אין שטיבל און צי איר מאַמע וועט נישט זיין אין כעס, אויב זי וועט אונדז דאָ טרעפן. די קליינע האָט אויף אַלץ געענטפערט — יאָ. אין אַ שעה אַרום זענען אָנגעקומען די מוטער און די באָבע, זיי זענען אָבער נישט געווען אין כעס. איך האָב איבערגעבעטן פאַר אונדזער אָנקום. די פרויען האָבן זיך אָנגעשטויסן ווער מיר זענען. איך האָב פאַרגעלייגט דער מוטער געלט, זי זאָל אונדז אויסבאַהאַלטן ביי זיך אַ פּאָר טעג, ווייל אונדזערע פיס זענען געשוואָלן און פול וווּנדן. זי האָט מסכים געווען, אָבער איר זון, אַ דרייצן־יעריק ייִנגל, האָט נישט געוואָלט מסכים זיין. מיר האָבן געמוזט פאַרלאָזן די שטוב און זוכן אַ באַהעלטעניש אין דער פינצטער. אינדערפרי זענען מיר אַרויס פון שטרוי און אַוועק אין וואַלד אַריין; אין די בלעטער איז וואַרעמער געווען צו ליגן, זענען מיר ווידער אָפּגעווען דאָרט אַ גאַנצן טאָג.

אין אָוונט, אַז ס'איז שוין געוואָרן גאָר פינצטער, זענען מיר צוריק געקומען צו דער זעלבער פּויערטע און איר געגעבן געלט, זי זאָל אונדז קויפן האָלץ־שיך, און פאַר מיר אויך זאַקן, אַ קליידל און אַ טיכל אויפן קאָפּ, און זאָל אויך אָפּקאָכן קאַרטאָפל מיט מילך, ווייל שוין צוויי טעג האָבן מיר נישט געהאַט אין מויל קיין לעפל געקעכטס. כדי דאָס אַלץ צו באַקומען, האָבן מיר געדאַרפט אומקערן זיך אויפצומאָרגנס אינאָוונט, ד. ה. מיטוואָך, — זענען מיר ווידער אַדורכגעלעגן אַ טאָג אין די בלעטער. צום גליק איז די פּויערטע געווען אַן ערלעכע און האָט אַלץ איינגעקויפט. מיר האָבן זיך אַרום־געוואַשן, אָפּגעגעסן, אָנגעטון זיך און ווידער אַוועק אין וואַלד אַריין, צו די בלעטער. מיין וווּנד איז דערווייל גרעסער געוואָרן פון טאָג צו טאָג און די האַנט איז שוין געווען געשוואָלן ביז איבער די שפּיצן פינגער, איך האָב געהאַט אַן אויפהער פיבער. איך האָב געמיינט, אַז איך האָב אַ בלוט־פאַרגיפטונג, ווייל איך האָב נישט געוואַשן מיין וווּנד, נישט האָבנדיק מיט וואָס און נישט פאַרמאָגנדיק קיין ריינע שמאַטקע זי אַרום־צובינדן. איך האָב באַשלאָסן צו גיין דאָנערשטיק אינדערפרי קיין קוזמיר צום דאָקטער, כאָטש דאָס איז געווען געפערלעך צוליב דעם דייטשן פּאָסטן, וועלכער איז פאַרניכטעט געוואָרן פרייטיק דעם 5טן נאָוועמבער[9]. איך בין אָבער געווען פעסט אַנטשלאָסן דאָס צו טון, ווייל מיין האַנט האָט געמוזט האָבן מעדיצינישע הילף. ווען מען וואָלט מיר געדאַרפט אַראָפּנעמען די האַנט, וואָלט איך זיך זיכער געסמט, ווייל איבערבלייבן

---

[9] דער טאָג פון דער ליקווידירונג פונעם לאָגער אין פּאָניאַטאָוואָ. דאָ ווערט געמיינט אַ קליינער אַרבעטס־לאָגער ביי קוזמיר, ווו יידן זענען געווען באַשעפטיקט ביים סאָרטירן און אָוועקשיקן די געראַבעוועטע בגדים און זאַכן פון די דערמאָרדעטע יידן. אין יענעם טאָג זענען די מענטשן אויך פון דעם לאָגער דערמאָרדעט געוואָרן.

אויף דער וועלט אַן איינזאַמע קאַליקע, האָט דאָך שוין אַוודאי קיין זינען נישט. מיר זענען שוין געווען נאָענט צו קוזמיר, ווען ס'איז אָנגעפאָרן אַן אויטאָמאָביל. מיר האָבן אינסטינקטיוו זיך צוריקגעצויגן, פאַרקירעוועט פון וועג און אַריין אין אַ כאַטע. דאָרט האָבן מיר דערציילט אַ באַבע־מעשה, אַז מיר זענען אַרויסגעשיקטע פון די מזרח־געביטן, איך בין פאַרוווּנדעט געוואָרן און מוז גיין צום דאָקטער קיין קוזמיר. די פּויערטע האָט פאַרשטאַנען, אַז מיט אונדז איז נישט אַלץ אין אָרדנונג און זי האָט געראָטן נישט צו גיין אין דער ריכטונג קיין קוזמיר, ווייל דאָרט לעגיטימירט מען אַלעמען ביים אַריינגיין. זי האָט געזאָגט, אַז מיר זאָלן בעסער גיין דורך מענטשניעזש. דאָרט זענען פאַראַן פישערס, וואָס וועלן אונדז זיכער אַריבערפירן אויף דער אַנדערער זייט ווייסל. איך האָב אויפגעגעבן דאָס גיין צום דאָקטאָר און נישט־טראַכטנדיק בכלל וועגן גאָרנישט, האָבן מיר, פאַרצווייפלטע, פונדאָסניי זיך געלאָזט און דער וואַנדערונג.

אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן עטלעכע פרויען מיט קוישן אין די הענט, ווי זיי וואָלטן געגאַנגען אויפן יאַריד. איך האָב אַ פרעג געטון איינע פון זיי, צי זי וואָלט מיר נישט פאַרקויפט קיין צודעק־טוך, ווייל ס'איז מיר קאַלט, זי האָט געענטפערט, אַז ניין. דאַקעגן האָט זיך אָנגערופן אַ צווייטע: „זאָגט נאָר, פרויען, פונוואַנען גייט איר? האָט קיין מורא נישט און דערציילט, פונוואַנען זייט איר?" דערצו האָט זי נאָך צוגע־געבן: „ווען דאָ וואָלט געווען מיין שוועסטער, וואָלט זי זיך זיכער פאַראינטערעסירט מיט אייך". ווי מיר האָבן דערהערט אָט די ווערטער, האָבן מיר איר אַלץ דערציילט. איך האָב זי אָנגעכאַפּט פאַר דער האַנט און געפרעגט וועגן איר שוועסטער. לאָזט זיך אויס, אַז איר שוועסטער איז אין קוזמיר אין קירכע און מן־הסתם וועט זי אינגיכן אָנקומען. נאָך אַ סך תחנונים איז די פרוי פאַרבליבן מיט אונדז אָפּוואַרטן איר שוועסטער. אין אַ שטיקל צייט אַרום איז זי אָנגעקומען. דערזעענדיק אונדז האָט זי זיך צעוויינט און דערציילט, אַז אויף דאָנערשטיק, אָט אויף יענעם אומגליקלעכן טאָג (ווען ס'איז ליקווידירט געוואָרן דער לאַגער אין פּאָניאַטאָוואַ), האָט זי זיך געהאַט אָפּגערעדט מיט אירער אַן אויסגעהאָדעוועטער, אַז זי וועט קומען צונעמען זי פון דאָרט צוזאַמען מיט איר מאַן און קינד. זי איז טאַקי דאָנערשטיק אָוועק צום וווין־קוואַרטאַל, אָבער ווען זי איז דערגאַנגען ווי געוויינטלעך צו די שטעכיקע דראָטן, האָט זי שוין נאָר געהערט אַ שיסעריי. אין וווין־קוואַרטאַל איז געווען ווי אַלץ וואָלט אויסגעשטאָרבן און נאָר דער ווינט אַליין האָט באַוועגט די ביימער. דעריבער, ווייל איר האַרץ פּלאָגט זי וועגן יענע, ווייל זי ראַטעווען אונדז און אַוועקפירן קיין וואַרשע[10]. — זי האָט

---

[10] די דאָזיקע קריסטלעכע פרוי וועלכע ווערט דערמאָנט ווייטער מיטן נאָמען מאַריאַ, האָט געאַרבעט אין וואַרשע ביי אַ יידישע פאַמיליע און האָט זיך צוגעבונדן צו איר מיט לייב־און־לעבן. נאָך דער נאַצישער אָקופּאַציע, בשעת די ערשטע אַרויסשיקונגען, האָט זי אויסבאַהאַלטן אירע אַרבעטס־געבער, באַקומען פאַר זיי דאָקומענטן און מיטגעהאָלפן זיי צו אַנטלויפן קיין אויסלאַנד. איר געטריישאַפט און שטיצע האָט זי אויסגעבראַכטערט אויך אויף די קרובים פון דער משפחה, ביי וועלכער זי האָט געאַרבעט. עס איז איר געלונגען אַרויסצוראַטעווען איין פאָרל פון פּאָניאַטאָוו און דאָ רעדט זיך וועגן אַ צווייט פאָרל, וואָס זי האָט פאַרשפּעטיקט אַרויסצוראַטעווען. אסתר רובינשטיין (דערמאָנט פריער אין דער באַמערקונג 8) באַצייכנט זי אַלס מאַריאַ מאַטשאָנג פון דאָרף ראָגאָוואָ.

אונדז געפרעגט, צי מיר האָבן אַ ביסל געלט אויף די רייזע־הוצאות. איך האָב איר געענטפערט, אַז אויפן וועג האָבן מיר נאָך. זי האָט אונדז געהייסן איבערבלייבן אין וואַלד, ווייל אינמיטן העלן טאָג קען זי אונדז נישט אַריינפירן צו זיך אין שטוב צוליב די שכנים; שפּעטער וועט זי ברענגען הייסע זופּ.

דערווייל האָבן מיר געדאַרפט גיין צום טאָל, וועלכער האָט זיך געצויגן דורך דער גאַנצער ברייט פון וואַלד. מיר זענען אַוועק צו דעם דורך איר אָנגעוויזענעם טאָל און כדי נישט צו ציען קיין אויפמערקזאַמקייט, האָבן מיר געקליבן טרוקענע צווייגן. מיר זענען אָבער געווען מיד און פאַרמאַטערט, האָבן מיר זיך געזעצט אַ ווײַלע אָפּרוען. אין דעם זעלבן מאָמענט איז אָנגעקומען צום טאָל אַ יונגער פּויער קלויבן בלעטער. דערזעענדיק אים, האָבן מיר זיך שנעל איינגעבויגן ווייטער צו קלייבן די צווייגן. איך האָב געוואָלט אויספרוון, צי ער איז אומשעדלעך, האָב איך מיט אים פאַרפירט אַ שמועס, אָנהייבנדיק וועגן וועטער. ס'איז געווען אַ שיינער זוניקער טאָג, אַפילו וואַרעמלעך אויף דער זון. דער פּויער האָט זיך אָריענטירט, אַז מיר זענען יידן. ער האָט גלייך געזען, אַז מיר זענען פרעמדע. אויפן אָרט קען דאָך יעדער איינער דעם אַנדערן. קודם כל האָט ער אונדז געזאָגט, אַז מיר זאָלן זיך נישט שרעקן, ער וועט נישט טון קיין שלעכטס, אדרבה, ער וועט זיך נאָך באַמיען צו העלפן. ער האָט דער־ציילט, אַז זיי האָבן אַ לענגערע צייט אוסבאַהאַלטן עפּעס אַן אַבראַמעק פון קוזמיר און לעצטנס ווייסט ער ניט ווו ער איז אַהין געקומען. ער קען איינע אַ פרוי, וועלכע האָט שוין אַ פּאָר מאָל אַריבערגעפירט יידן פון לאַגער קיין וואַרשע. ער וועט אונדז נעמען צו זיך אין הויז אויף נאַכטלעגער און וועט זיך פאַרשטענדיקן מיט... נאָכדעם ווי ער האָט אונדז געשילדערט די פרוי מאַריאַ, האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז די זעלבע פרוי, מיט וועלכע מיר האָבן זיך אָפּגערעדט. דערווייל איז אָנגעקומען אין וואַלד די שוועסטער פון דעם זעלבן פּויער צו נעמען טרוקענע צווייגן, האָט ער זי געבעטן אָנצוזאָגן זיין ווייב, אַז ער וועט מיטברענגען אַ היים צוויי יידישע פרויען. פאַרנאַכט איז געקומען מאַריאַ און געבראַכט הייסע זופּ. דערזעענדיק, אַז מיר שמועסן מיט דעם פּויער, האָט זי אים געבעטן, ער זאָל אונדז נעמען צו זיך אויף ביינאַכט, ווייל ביי איר אין שטוב איז זייער ענג. ער האָט איר געענטפערט, אַז ער האָט שוין דאָס פריער באַשלאָסן, נאָר ער האָט נישט געוווּסט, אַז מיר קענען זי. איך האָב די גאַנצע צייט מורא געהאַט אויסצוזאָגן, אַז מיר האָבן זיך אָפּגערעדט מיט איר. ווען ס'איז אינגאַנצן פינצטער געוואָרן, האָט ער אונדז אַוועקגעפירט צו זיך. ער האָט געוווינט אין אַ קליין שטיבל, ער האָט געהאַט אַ פרוי און צוויי קליינע קינדער, פונדעסטוועגן האָט ער אונדז געהאַלטן ביי זיך צוויי טעג. דער משפּחה פון דעם פּויער האָט מען געדאַרפט דערציילן די געשיכטע פון אונדזער ראַטעווען זיך.

מיר האָבן געהאַט עגמת־נפש, נישט וויסנדיק וואָס וועט זיין מיט אונדז אין וואַרשע. קיין געלט האָבן מיר שוין נישט געהאַט, קיין „קענקאַרטן" אויך נישט און קיין באַקאַנטע אויך נישט. סטעפּאַן האָט באַרואיקט, צוזאָגנדיק, אַז געוויס וועלן רייכע יידן אונדז העלפן; ער ווייסט, אַז ס'איז פאַראַן אַזאַ הילף פאַר אָרעמע. איך האָב, פאַרשטייט זיך, געלאַכט פון זיינע ווערטער, נישט וויסנדיק טאַקע, אַז ס'איז פאַראַן אַ הילף פאַר אונדז, אומגליקלעכע.

שבת זענען אָנגעפאָרן אין דאָרף אַריין זשאַנדאַרמען אויפצומאַנען דעם קאָנ־טיגענט, מיר האָבן דעריבער שנעל געמוזט פאַרלאָזן דאָס דאָרף. די פרוי האָט אונדז געבראַכט קליידונג, געהאָלפן זיך אָנטון און מיר זענען אַוועק קיין קוזמיר, דאָרט זענען מיר קודם כל אַריינגעגאַנגען צום דאָקטער. איך האָב אים געמוזט דערציילן עפּעס אַ באָבע־מעשה, אַז ביי אונדז איז געווען עפּעס אַן אָנפאַל פון אַ באַנדע, אָנרופנדיק אַ נאָמען פון אַ דערפל, — איך בין צופעליק אַרויס פון שטוב און גע־טראָפן געוואָרן פון אַ קויל אין האַנט. דער דאָקטער האָט מיר אַרומגעבונדן די ווונד און געהייסן קומען צו אים יעדן טאָג, ווייל די ווונד איז זייער אַ פאַרלאָזענע און די האַנט פוילט מיט געוואַלטיקער שנעלקייט. די פרוי האָט נאָכן דערליידיקן עטלעכע ענינים, אונדז געקויפט ברויט און ווורשט און אַריינגעפירט צו אירע באַקאַנטע. דאָרטן האָבן מיר אָפּגעגעסן און דערנאָך זענען מיר אַוועקגעפאָרן מיט אַ דראָזשקע קיין פּולאַוו, צו דער באַן־סטאַציע. אין באַן־וואַגאָן האָבן מיר געהאַט נאָך אַ קליינעם פאַל: טושאַ האָט געהאַלטן דעם קויש פון דער פרוי... די זשאַנדאַרמען, וועלכע האָבן געזוכט שמוגל־סחורות, זענען צוגעגאַנגען צו איר און אָנגעהויבן נישטערן אין קויש. זי האָט זיך זייער צעטומלט און געוואָרן שטאַרק אומרואיק. דער ציווילער, וועלכער האָט באַ־גלייט דעם זשאַנדאַרם, האָט איר אַ לייכט געטון מיטן לעמפּל אין פּנים אַריין און אַ זאָג געטאָן: „ווי ענלעך איז זי צו אַ יידישקע!" —זי האָט אָפּגעקערט דעם קאָפּ און עפּעס איז עס אַדורך בשלום. אָן ווייטערדיקע צופאַלן, זענען מיר אָנגעקומען קיין וואַרשע [11].

---

[11] די דערמאָנטע מאַריאַ האָט געהאַט אַ ווינינג אויך אין וואַרשע. אַהין זענען פאַרפאָרן לודוויקאַ פישער און טושאַ אָנקומענדיק קיין וואַרשע. וועגן זייער אָנקומען האָט מען אָנגעזאָגט די טוער פון דעם יידישן אונטערערד, וועלכע האָבן זיי אַריבערגעפירט, פריער אין דער באַהעלטעניש פון דער יידישער קאַמף־אָרגאַניזאַציע אויף פּרוזשנאַ גאַס נומער 14 ביים הויז־וועכטער יאַבלאָנסקי (מער איינצלהייטן וועגן דער באַהעלטעניש — זע צווייטער בריוו פונעם החלוץ זייט 219, באַמערקונג 1) און נאָך צוויי וואָכן — אין אַן אַנדער אָרט. לודוויקאַ פישער איז פאַרבליבן אין וואַרשע ביזן נאָכן אַלגעמיינעם אויפשטאַנד אין אויגוסט—סעפּטעמבער 1944, און דערנאָך איז זי איבערגעפירט געוואָרן אַלס „אַרישע" קיין פּרושקאָוו און פון דאָרטן קיין קראַקע. זי איז געהאַלטן געוואָרן אין אַ לאַגער פאַר נישט־יידישע אַרעסטירטע ביז די שטאָט איז פאַרנומען געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי. נאָכן צוזאַמענברוך פון די נאַציס איז זי אַרויסגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. דער וועג האָט געדויערט 16 חדשים.

דער יידישער בחור פון אָפּאָלע, מרדכי בלאַט, פרייהייט־קעמפער און מאַרטירער, וואָס איז צוזאַמען מיט נאָך 47 יידן אַרויסגעפירט געוואָרן פונעם טרויעריק באַרימטן לאַגער דראַנסי, אין פראַנקרייך און דערשאָסן גע־וואָרן אין מאָן־וואַלעריאַן דעם 15־טן דעצעמ־בער 1941.

מרדכי האָט אין אָפּאָלע געאַרבעט אין דער בעקעריי פון זיין פאָטער, הערשעלע חיים בריה׳ס. אין 1936, צוליב די רדיפות אויף קאָמוניסטן, אַנטלאָפן קיין פראַנקרייך און אויך דאָרט געווען טעטיק אין דער לינקער אַרבעטער באַוועגונג.

אונטן: פאָטאָקאָפּיע פון זיין געזעגענונג־בריוו צו דער פרוי און זון מישעל, געשריבן אין לאַגער.

מרדכי בלאַט, שנרצח ע״י הגרמנים בצרפת, ב־15 לדצמבר 1941. למטה: מכתב־פרידה שמרדכי בלאַט כתב מן המחנה אל אשתו ובנו מישל.

cherch midi 10 abend 14 XII

Meine liebe frau und
meine lieber zon michel
jch schreib Eich mein
letzten brief an Eich. und
an diz mein liebe Regine
habe ich die bitte an
ercien ~~undrer~~ lieben zon
wie a mutige indiche frau
hat ~~die flicht an~~ ercien
a zon fun indichen
folk, ich scheibe ruhik
ohne chulde, ich habe dem
wunsch das mein zon zol le-an
und tragen dem namen fun
zein fater wija ~~schol~~ er
zode es fersehaft mir nor
fiele schmertzu das was ich
habe nicht gehabt das glück
an tantahl nen an un die

ercienung fon undrer zone.
chreibe ein brief an meine
Eltern, ich wolte gewuchen
~~das~~ nach die Krieg zolst du un
~~unsern~~ zon an meine Eltern
faren und fiele glück haben
ich kiche Eich hertzlich
fiele fiele mal, ich drük
Eich an mein hertzen
und ich traum nor wegen
Eier glück und ~~Ankunft~~
Eier unfergeslicher
Mordka Blat

ich grüse alle meine
fraunde hertzlich,
Blat

אין שטעטל — נאָכן חורבן

אלקנא זאַלצמאַן / סאַן־פּאולאָ

אין די מלחמה־טעג

ווען ס׳איז דעם 1טן סעפּטעמבער 1939 אויסגעבראָכן די מלחמה, האָב איך זיך געפונען אין לובלין. אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָר בין איך געווען איזאָלירט פון מיינע עלטערן, שוועסטערן און ברידער, פון גאַנצן שטעטל. געהאַט מיט זיי פאַרבינדונגען נאָר דורך בריוו. די באַמבאַרדירונג פון לובלין האָט זיך אָנגעהויבן אין דריטן טאָג פון קריג, אָבער דאָס זענען געווען אָנפליען פון איינצעלנע דייטשישע עראָפּלאַנען, וועמענס באַמבעס האָבן דערווייל ניט גורם געווען קיין גרויסע שאָדנס. דער עיקר האָבן זיי געצילט אין דער עראָפּלאַנען־פאַבריק פון פלאגע־לאַשקעוויטש. דאַקעגן שבת, דעם 9־טן סעפּטעמבער, האָט לובלין אַדורכגעמאַכט עטלעכע שווערע לופט־אַטאַקעס און אַ גרויסע צאָל באַמבעס איז געפאַלן אין צענטער שטאָט, ווי אויך אין דער יידישער געגנט. די קעגן־לופט פאַרטיידיקונג פון די פּאָליאַקן אין געווען צו שוואַך, זי איז נאָך שטיל געבליבן פון די ערשטע אָנפליען.

ערשט אין אָוונט איז מיר געלונגען אַרויסצוגיין אין גאַס און דערזען דעם גרויסן חורבן פון דער שטאָט. דאָס לעבן איז געווען דעזאָרגאַניזירט. לובלין האָט געלעבט אין כאַאָס, ס׳איז נעלם געוואָרן דאָס מיליטער, די פּאָליציי, די באַאַמטע. אויף אַ סך ערטער האָבן געבושעוועט שריפות, נאָר ס׳איז נישט געווען קיין וואַסער צום לעשן. טונקעלע פאַרשוינען האָבן ראַבירט די געשעפטן און ס׳איז געווען אַ געפאַר צו זיין אין גאַס. מיט גרויס שוועריקייטן האָב איך זיך דערשלאָגן צו ברוך אורמאַן, אַן אָפּאַלער ייד וואָס האָט געוווינט אין לובלין, ווייל כ׳האָב געוואָלט ביי אים זיך דערוויסן בנוגע די מעגלעכקייטן אָנצוקומען אין מיין געבורט־שטעטל. ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז די דייטשן זענען שוין נאָענט פון אָפּאָלע און ווער נאָר עס קאָן — אַנטלויפט פון דאָרט צופוס. ער האָט מיך אָפּגערעדט פון לאָזן זיך אין שטעטל, ווייל ביז כ׳וועל אַהין אָנקומען, וועלן שוין די דייטשן זיין. ער אַליין האָט זיך געקליבן צו פאַרלאָזן לובלין און אַנטלויפן אויף מזרח, קיין רוסלאַנד.

האָב אויך איך מיט עטלעכע חברים זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון דער סאַוויעטישער גרענעץ. דער וועג אַהין, די באַגעגעניש שפּעטער מיט מיינע שוועסטערן, ברידער און שוואָגערס — איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך. אפשר וועט נאָך אַמאָל אויסקומען צו דערציילן וועגן דעם.

מיטן אויסברוך פונעם דייטשיש־רוסישן קריג האָט מען געגלויבט, אַז זי וועט זיך שנעל פאַרענדיקן מיטן נצחון איבער היטלער־דייטשלאַנד און מ׳וועט זיך אומקערן קיין אָפּאָלע און דאָרט טרעפן אַ ביסל יידן, דער עיקר — די אייגענע משפּחה. וועגן די אַנטי־יידישע רדיפות און פּאָגראָמען מצד די דייטשן האָבן געוווּסט די וואָס זענען ערשט סוף 1939 און אָנהייב 1940 אַנטלאָפן פון די פאַרנומענע דורך די דייטשן טעריטאָריעס און געלעבט אַ שטיקל צייט אונטער זייער אָקופּאַציע רעזשים. דאַקעגן מיר, וואָס האָבן נישט געזען קיין דייטשן סאָלדאַט פאַר אונדזערע אויגן, האָבן זיך ניט

געקענט פאַרשטעלן (און צומאָל ניט געגלויבט) צו וועלכער בעסטיאַלישקייט און סאַדיזם עס וועט זיך אַראָפּקייקלען אַ ציוויליזירט פאָלק וואָס לעבט אין סאַמע האַרץ פון אייראָפּע. אַפילו ווען כ׳בין שוין געווען מאַביליזירט אין דער רויטער אַרמיי און זיך באַטייליקט אין שלאַכטן, איז גענוג אויסגעקומען צו זען און זיך אָנצוהערן פון די היטלעריסטישע רציחות — נאָר תמיד האָט ערגעץ־ווו געטליעט אַ פונק פון האָפענונג, אַז מ׳וועט נאָך דערלעבן צו זען טאַטע־מאַמע און די משפחה, אַז אַ טייל אָפּאָלער יידן איז דאָך געלונגען צו ראַטעווען זיך.

איך ווער פאַרוווּנדעט אויפן סטאַלינגראַד פראָנט

אין זומער 1944 האָט די רויטע אַרמיי באַפרייט לובלין. מיטן באַקומען די דאָזיקע ידיעה, האָט זיך געשטאַרקט מיין האָפענונג, אַז איצט וועל איך האָבן אַ ידיעה פון אָפּאָלע, הגם איך בין געווען ווייט פון שטעטל טויזנטער קילאָמעטער.

אין יענער תקופה האָב איך זיך געפונען אין שפּיטאָל אויפן אוראַל, נאָך דעם ווי כ׳בין פאַרוווּנדעט געוואָרן אויפן סטאַלינגראַדער פראָנט. גאַנצע 9 חדשים איז מיר אויסגעקומען צו זיין אונטער דער השגחה פון מיליטערישע דאָקטוירים — און נאָכן באַפרייען מיך פון שפּיטאָל, בין איך אָנערקענט געוואָרן אַלס אַן אומפעיקער זיך אומ־צוקערן אויפן פראָנט. דערפאַר בין איך מאַביליזירט געוואָרן אין אַ פאַבריק, ווו מ׳האָט אויסגעאַרבעט טיילן צו עראָפּלאַנען. גרויס איז געווען מיין פרייד, ווען איך האָב געהערט וועגן דער באַפרייונג פון אָפּאָלע און גלייך געשריבן אַהין אַ בריוו צו דער גמינע־פאַרוואַלטונג מיט אַן אָנפראַגע וואָס ס׳האָט פּאַסירט מיט די יידן אין שטעטל.

עטלעכע חדשים האָב איך אין שפּאַנונג, אומזיכערקייט און האָפענונג געוואַרט אויף אַן ענטפער. אין צווישן צייט האָבן זיך פאַרשפּרייט עקשנותדיקע קלאַנגען, אַז יידן פון פּוילן, פּליטים פון די יאָרן 1939—1940, וועלן זיך קענען אומקערן אַ היים, אַפילו די וואָס האָבן שוין סאָוויעטישע בירגערשאַפט. דער עולם האָט אָנגעהויבן מאַכן באַ־מיונגען וועגן צוריק פאָרן, נאָר אַ גרויסער טייל האָט זיך אָנגעשטויסן אויף שוועריקייטן, מחמת דעם וואָס מ׳האָט געאַרבעט אין דער מיליטערישער אינדוסטריע, אָדער מ׳האָט נישט געקענט באַווייזן דעם אָפּשטאַם פון פּוילן.

ענדלעך באַקום איך אַ בריוו פון אָפּאָלע, אונטערגעשריבן פון וואַיט, אַז אַלע יידן האָט מען אין יאָר 1942 אַרויסגעפירט אין דריי לאַגערן: טרעבלינקע, סאָביבור און בעלזשעץ. קיינער איז פון דאָרט נישט צוריק געקומען. איצט האָב איך שוין גע־האָט אַן אָפיציעלע באַשטעטיקונג אויף די אַלע גרוילטאַטן כלפי די יידן, וועגן וועלכע מיר האָבן אַזוי פיל געהערט. גלייכצייטיק דערגייען צו אונדז ידיעות,, שוין פון דער באַפרייטער פּוילן, אַז די נאַציאָנאַליסטיש־אַנטיסעמיטישע באַנדעס פון דער א. ק. („אר־מיאַ קראַיאָוואַ״) און נ.ס.ז. („נאַראַדאָווע שילי זבראַינע״) מאָרדן ניצול געוואָרענע יידן אין די שטעט און שטעטלעך, ווי נאָר זיי באַוויזן זיך, אָדער מען נעמט זיי אַראָפּ פון די באַנען און אויטאָבוסן און זיי ווערן דערשאָסן פאַר די אויגן פון די ניט־יידישע פּאַסאַ־זשירן.

די רעפּאַטריאַציע

דעם 30־טן מאַי 1946 האָבן אויך מיין פרוי (אַ געבוירענע אין רוסלאַנד), אונדזערע צוויי קינדער (פון 5 יאָר און פון 8 חדשים) און איך, ענדלעך זיך דערוואַרט אויף דער רעפּאַטריאַציע. דער צוריקקער קיין פּוילן מיט דער באַן האָט געדויערט אַ גאַנצן חודש. ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען אין דער שטאָט ראַדאָם, זענען אַ באַנדע פּאָלאַקן באַפאַלן אונדזער עשאַלאָן און גענומען ראַבירן דאָס ביסל האָב־און־גוטס, וואָס יעדער רעפּאַטריאַנט האָט געברענגט פון רוסלאַנד. פון ראַדאָם האָט מען אונדז געפירט קיין וואַרשאַוו, אָבער דאָרט האָט מען אַ גאַנצע נאַכט געהערט אַ שיסעריי און מיר זענען געבליבן אין די וואַגאָנען. דעם 30סטן יוני האָט דער עשאַלאָן אונדזערער זיך אָפּגעשטעלט אויף דער באַן־סטאַציע פון אַ קליין שטעטל אין נידערשלעזיע, זאַמבקאָוויץ — און דאָ האָט מען באַפוילן אַראָפּצוגיין און זיך איינאָרדענען אין ווינונגען וועלכע ס׳האָבן פאַרלאָזט די דייטשן.

אין שטעטל האָבן געוווינט יידן און פּאָלאַקן, וואָס זענען צוריק געקומען פון ראַטנ־פאַרבאַנד. עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז ענדלעך איז אונדזער שיף געקומען צו אַ זיכערן ברעג און דאָ וועט מען אפשר קענען לעבן אַ שטיקל צייט אין רו. אָבער אַ קורצע צייט נאָכן אָנקומען קיין זאַמבקאָוויץ, איז פאָרגעקומען דער טרויעריק באַרימטער קעלצער פּאָגראָם, וועלעכער האָט צעשטערט אַלע פּלענער בנוגע יידישער איינאָרדענונג אין פּוילן. וועגן באַזוכן אָפּאָלע, האָב איך בלויז געקענט טראַכטן. דאָס מאָרדן יידן אויף די באַנען און אין פאַרשידענע ערטער אין לאַנד, איז געווען אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. נאָר מיך האָט נישט אָפּגעלאָזט דער געדאַנק אַריין צו פאָרן אין מיין געבורט־שטעטל און אַליין זיך דערוויסן וועגן גורל פון מיינע נאָענטע.

אין לובלין

זומער 1947 איז אין לובלין פאָרגעקומען אַ לאַנד־צוזאַמענפאָר פון ניצול געוואָרענע יידן פון לובלין און אומגעגנט. ווי נאָר כ׳האָב זיך דערוווּסט וועגן דעם פון די מעלדונגען אין דער פּרעסע, בין איך אַוועק קיין לובלין, ווו ס׳האָבן געוווינט צו יענער צייט אייניקע אַפּאָלער יידן: אַלטמאַן און שלמה צאַלעוויטש, ווי אויך די ברידער אייערמאַן (פון אַ דאָרף הינטער אָפּאָלע). פאַרשטייט זיך, אַז כ׳האָב זיך באַטייליקט אין אַלע אונטערנעמונגען פונעם צוזאַמענפאָר, ווי אויך אינעם באַזוך אין דעם טויטן־לאָגער מייַדאַנעק, וועלכער איז פון דער פּוילישער מאַכט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מוזעום פאַר מאַרטיראָלאָגיע.

אין לובלין האָב איך אומאויפהערלעך זיך נאָכגעפרעגט וועגן דער מעגלעכקייט אַריין צו פאָרן קיין אָפּאָלע, אָבער סיי שמולעוויטש, סיי די ברידער אייערמאַן, וואָס זענען געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט אָפּאָלער פּאָלאַקן, האָבן אונדז אָפּגערעדט פון דער נסיעה, ווייל די א.ק.־באַנדעס מאָרדן נאָך אַלץ יידן.

איינמאָל, שפּאַצירנדיק אויף דער לובלינער הויפּט־גאַס, די קראַקעווער פאַרשטאָט, האָב איך באַגעגנט דעם געוועזענעם לערער פון דער אָפּאָלער פּאָלקס־שול, יאַנטשען. איך בין אַמאָל געווען זיין שילער און ער האָט זיך שטאַרק דערפרייט מיט מיר. אויך

ער האָט מיר געראַטן נישט צו פאָרן קיין אָפּאָלע. בלית ברירה, האָב איך זיך אומגעקערט קיין נידערשלעזיע און אָפּגעלייגט די רייזע אויף שפּעטער.

אין יאָר 1949, ווי אַן אָפיציר פון דער פּוילישער אַרמיי, בין איך ווידער געפאָרן קיין לובלין און זיך אָפּגעשטעלט ביי די ברידער אייערמאַן וואָס האָבן געוווינט אויף קאַוואַלסקע־גאַס 4. צומאָרגנס בין איך אַוועק אויף דער אויטאָבוסן־סטאַציע, כדי צו פאָרן קיין אָפּאָלע, אָבער דאָ געטראָפן אַ באַקאַנטן פּוילישן אָפיציר, וועמענס עלטערן האָבן געוווינט אין אָפּאָלע. ער האָט מיר געראַטן נישט פאָרן אַהין מיטן אויטאָבוס, דערצו נאָך אין אַ מיליטערישן מונדיר. אויך ער, דער פּוילישער אָפיציר, אַז ער פאָרט באַזוכן זיינע עלטערן, טוט ער אַן ציווילע קליידער און לאָזט זיין רעוואָלווער אין דער היים. אויפן וועג פאַלן נאָך אַלץ אַן די באַנדעס און זיי נעמען אַראָפּ פון אויטאָבוס יידן און פּוילישע מיליטער־לייט.

איך האָב באַשלאָסן דאָך נישט רעזיגנירן פונעם באַזוך אין שטעטל, אָבער נישט פאָרן מיטן אויטאָבוס. איך בין צוריק אַוועק צו די אייערמאַנס און מיר האָבן אָפּגערעדט אַלע צו פאָרן קיין אָפּאָלע, נאָר מיט אַ טעקסי. זיי האָבן אויפגעזוכט אַ באַקאַנטן שאָפער און אויפן צווייטן טאָג, גאַנץ פרי, האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין מיטן שאָסיי לובלין־פּולאַוו.

ענדלעך אין אָפּאָלע

נאָך 2 שעה פאָרן, האָבן מיר זיך דערנענטערט צום שטעטל. איבערגעלאָזט דעם שאָפער מיט דער טעקסי אויסער דער שטאָט, נעבן קינאָ — און אַליין זיך געלאָזט צופוס אין שטעטל, וועלכעס כ׳האָב געזען דאָס לעצטע מאָל מיט 12 יאָר צוריק, ווען אַלץ האָט דאָרט געלעבט, ווייל אָפּאָלע האָט געשעמט אין דער גאַנצער סביבה מיט איר פאָרגעשריטענער און געזעלשאַפטלעך אַקטיווער יוגנט. נאָר איצט זענען מיר געגאַנגען איבער אויסגעשטאָרבענע גאַסן. אין די געציילטע געשעפטן וואָס זענען געווען אָפן, זענען די פּאָליצעס געווען כמעט ליידיק. די גאַנצע נייע שטאָט, וועלכער מיר האָבן דורכגעשפּאַנט, האָט מען נישט באַגעגנט קיין מענטש. אויב ס׳האָט אונדז ווער יאָ געזען דורכן פענצטער, האָט ער זיך נישט באַגריסט און אַפילו נישט געענטפערט אויף אַ באַגריסונג. קיינער האָט זיך אויך ניט צו אונדז דערנענטערט.

דעם אמתן חורבן האָבן מיר ערשט דערזען אין דער אַלטער שטאָט. דער מאַרק — אין גאַנצן ליידיק. די גרעסטע טייל הייזער אַרום אים — צעשטערט. דעם בית־עולם וועלכן מען זעט פון דעם אָרט, איז אויך חרוב. די מויער איינגעפאַלן און די מצבות — צעבראָכן, ווייל אַ טייל פון זיי האָט מען גענוצט צום פלאַסטערן טראָטואַרן. באַזונדערס וואַרפן זיך אין די אויגן דער טראָטואַר, מיט אַ סך יידישע אותיות, אויף דער זייט ווו עס האָבן אַמאָל זיך געפונען די אייזן־געשעפטן. פון דער שיל און ביידע בתי־מדרשים איז אַפילו קיין שטיין ניט געבליבן. אַלץ איז געוואָרן אָפּגעווישט און אויסגעגלייכט מיט דער ערד. אויך די שטיינער מיט וועלכע ס׳איז געווען אויסגעברוקירט דער מאַרק, האָט מען אַרויסגעריסן.

ס׳איז פאַריבער אַ שטיקל צייט און אייניקע איינוווינערס פון שטעטל האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען אַרום אונדז. בעת אַ טייל האָט זיך צוגעקוקט פון דער ווייטנס מיט

פאַרדאַכט, האָבן אַנדערע זיך דערנענטערט און באַטראַכט מיט גרויס אינטערעס. באַ־זונדערס איז דאָס יונגוואַרג געווען נייגעריק אָנצוקוקן אַ לעבעדיקן ייד, וואָס איז ביי זיי געווען אַן אמתער וווּנדער. ביסלעכווייז האָבן זיך געגומען דערנענטערן די וואָס האָבן מיך דערקענט און אַנדערע הייבן אָן זיך אויספרעגן ווער איך בין און ווו האָב איך געווווינט פאַר דער מלחמה, ווו האָב איך איבערגעלעבט די קריג.

פאַרשטייט זיך, אַז עס האָבן זיך אויך געפונען אַזעלכע וואָס האָבן דערציילט ווי זיי האָבן געהאַלפן יידן, נאָר ווען איך האָב זיך געפרעגט צי געפינט זיך כאָטש איין ייד אין שטעטל — זענען אַלע געבליבן שטיל...

מיר האָבן ניט געקענט לאַנג בלייבן אין שטעטל, ווייל מ׳האָט אונדז געוואָרנט איידער מ׳איז געקומען אַהין, אַז ווי נאָר עס פאַלט צו די נאַכט, הערשן דאָרט די באַנ־דעס פון דער אַ.ק. און אַפילו די פּאָליציי באַהאַלט זיך פאַר זיי אויס. אַ טייל באַקאַנטע פּאָלאַקן האָבן אונדז פאַרבעטן אין רעסטאָראַן „אויף אַ גלעזל בראַנפן" — אָבער מיר האָבן זיי געדאַנקט און זיך אָפּגעזאָגט פון דעם פאַרגעניגן. מיר האָבן קיינעמען פון די שטעטלדיקע איינוווינער ניט דערציילט ווען און מיט וועמען מיר פאָרן אַוועק.

ביסלעכווייז האָבן מיר זיך געגומען אָפּזונדערן פון די שטעטלדיקע באַגלייטערס און ווען מ׳איז געבליבן אַליין, איז מען מיט אַ זייטיק געסל אַוועק צו דער אָפּוואַר־טנדיקער טעקסי און זיך געלאָזט אין וועג אַריין, צוריק קיין לובלין. די שטימונג ביי אונדז איז געווען אַ דערדריקטע, אַ גאַנצן וועג האָבן מיר געשוויגן. יעדער איינער איז געווען פאַרזונקען אין די טרויעריקע מחשבות — ביזן אָנקומען קיין לובלין.

דאָס איז געווען מיין ערשטער, אָבער ניט דער לעצטער באַזוך אין אָפּאָלע נאָך דעם גרויסן חורבן. אין משך פון די ווייטערדיקע 10 יאָר, פון 1949 ביז 1959, איז מיר אויסגעקומען צו זיין אין אונדזער געבורט־שטעטל און דערביי אויך באַזוכט די שכנות־דיקע ערטער, ווי: קוזמיר, פּולאַוו, בעלזשעץ, כאַדלע און יוזעפאָוו. נאָר אומעטום — אָן יידן. דערפאַר אַזאַ מדבר, שטיל, אָן האַנדל, אָן די מערק און יאַרידן.

בעת איינעם פון די וויזיטן אין אָפּאָלע, האָב איך געטראָפן אסתר אָרענטרייך־פּיעטריגאַ (משה רופאס אַ טאָכטער), וואָס איז איבערגעגאַנגען צום קאַטוילישן גלויבן עטלעכע יאָר פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. זי איז געבליבן לעבן אַ דאַנק איר מאַן, אַ פּאָלאַק, וואָס האָט געאַרבעט אין דער פּאָליציי בעת דער דייטשער אַקופּאַציע און זי אויסבאַהאַלטן. זי האָט צונויפגעזאַמלט זייער אַ סך פאַטאָגראַפיעס פון אַפּאָלער געטאָ און מיר געוויזן אַ גאַנצן קאַסטן מיט בילדער, אָבער נישט געוואָלט געבן דערפון קיין איינע. זי האָט געוואָרט אַז ווער פון די לאַנדסלייט פון אַמעריקע וועט קומען אין שטעטל און איר גוט באַצאָלן פאַר די בילדער. פון דעסטוועגן איז מיר פאַרט געלונגען אַרויס צו באַקומען פון איר אייניקע פאַטאָגראַפיעס.

פון די פריער דערמאָנטע שטעטלעך וועלכע כ׳האָב באַזוכט, איז מיר אויף נאָך איין אָרט אויסגעקומען צו באַגעגנען אַ ייד וואָס האָט איבערגעלעבט די אָקופּאַציע־יאָרן — דאָס איז געווען אין פּולאַוו. אָפּאָלע האָב איך תמיד באַזוכט אין באַגלייטונג פון לאַנדסלייט: אַלטמאַן, מאַטעלע הובערמאַן, שלמה שמולעוויטש און אַנדערע.

אַ צייט שפּעטער האָב איך אינטערווענירט ביי די מאַכט־אָרגאַנען אין לובלין וועגן ברענגען אין אָרדענונג דאָס אָפּאָלער בית־הקברות און אויך אים אַרומצוימען און

אַפילו באַקומען דערצו די הסכמה פון לובלינער וואָיעוואָדע, נאָר די ענדערונגען אין דעמאָלטיקן פּוילן מיטן אַרעסט פון גאָמולקאָן און מיט אַראָפּנעמען פון אַמט דעם וואָיעוואָדע — האָבן צונישט געמאַכט אַלע פּלענער. דער ענין איז געבליבן נישט דערליידיקט, דערצו נאָך האָב איך אין יענער צייט פאַרלאָזט פּוילן...

3

געשטאלטן

איטשעלע גוי, „בעז בראדאַ" און דער אפיקורס

פונעם בוך „די גרינע בריק", דער־שינען אין וואַרשע, 1924 — פון אב־רהם ראָזענפעלד (באָנטשע). פאַר־לאַג — ש. יאַצקאָווסקי.

איטשעלע גוי

אין איטשעלע גוי איז פאַרלוירן גע־גאַנגען אַ גרויסער טאַלאַנט אויפן מו־זיק־געביט, וואָס וואָלט זיכער אין דער ברייטער וועלט געווען אויסגעוואַקסן אַ קראַפט, אַ שטערן אויפן קינסטלערישן הימל.

איטשעלע איז געווען דער קאָפּ און די נשמה פון דער שטאַטישער „קאַפּע־ליע" כלי־זמרים, וועלכע האָבן באַשיינט יידישע חתונות און פּריצישע בעלער; ער האָט פולקאָם באַהערשט זיין פידעלע, אַרויסגעבראַכט דערפון די צאַרטסטע, איידלסטע טענער לויט זיין ווילן, וואָס זענען אימשטאַנד געווען אַריינצודרינגען אין דעם טיפסטער טיפעניש פון פאַר־שטיינערטסטן האַרץ און אויפמונטערן דעם טעמפּסטן געפיל.

אין דער גאַנצער סביבה אַרום איז איטשעלע אָנערקענט געווען פאַר אַ „מאַ־עסטראָ"...

— איטשעלעס פידעלע רעדט שאַר־פערע ווערטער ווי דער בעסטער בעל־דרשן — האָבן יידן געזאָגט, ווען ער האָט אָפּגעשפּילט אַ „קבלת־פּנים" דעם חתן; מ'איז אַ צייט לאַנג געבליבן זיצן פאַרגאַפט, מיט פאַריסענע קעפּ, אויס־געשטאַרצטע אויגן און אָפענע מיילער; מ'האָט פון אַלע זייטן געאויקעט און גע־קרעכצט: — אוי! — אוי־וויי!...

און אַזוי געריירט און ווייך־צוגעגאַנגען איז מען געווען, אַז עס האָט גענומען דערנאָך מלך מאַרשאַלקעס אַ צוויי ווער־טער:

— חתן דומה למלך,
נעם אַצינד און באַרעכן,
אַז דער שיינער חופה־טאָג,
איז צום „יום־מיתא" געגליכן —

ווי די גאַנצע חתונה־שטוב זאָל אויס־ברעכן אין יאַמערלעכן קלאָג...

פריצים, מבינים, האָבן איטשעלען גאָר פאַר אַ גרויסן חשוב געהאַלטן; אויף די איינלאַדונגען צו אַ באַל האָט אויבן אָן פיגורירט:

„איטשעלע וועט אונדז געבן אַ קאָנ־צערט".

און אַז אַ „זשידעק" האָט גוט אויס־גענומען ביי אמאָליקע כראַביעס, האָבן זיי געוווּסט ווי אַזוי אים צו באַלוינען. קודם האָט מען צוזאַמען אויסגעטרונ־קען פאַר זיין געזונט־וועגן און אַ מאָל אויך פאַרביסן מיט אַ שטיקל „בשר קוויטש"...

האָט מען אים דערפאַר געקרוינט מיטן נאָמען גוי...

אין תוך איז איטשעלע ווייט געווען פון יידן און פון זייערע עסקים. ער האָט כסדר געלעבט אין זיין אייגן וועלטל, פאַרצוימט, אָפּגעזונדערט אין זיינע פיר איילן — ער מיט זיין פידעלע; אַלץ וואָס געהער נישט אָן דאָס פידעלע, האָט נישט פאַרדינט זיין אויפמערקזאַמקייט, איז פאַר אים געווען טויט.

איטשעלע פאַרגעסט אָן חשבון פון דער צייט: מעגן גיסן רעגנס; בושעווען ווינטן; עס קנאַקט אַ פראָסט; אַ שיין וועטער; דער דרויסן באַנייט זיך; מאַי־ריחות טראָגן זיך אין דער לופט; די היץ שטיקט; ס׳קראַכן דונערס; האַרב־סטיקע ווינטלעך בלאָזן — תמיד זיצט דער „מתמיד״ איבערן פידעלע, פעסט צוגעטוליעט צו דער ברוסט, פירט דעם סמיק אויף און אַראָפּ, אַזוי פאַרטאָן, אַזוי פאַרטראַכט. דאָס איידעלע ווייסע פּנים שיינט און לייכט, די שוואַרצע אויגן פלאַמען, ווי צוויי שטיקער פייער, די שיינע, ברייטע שוואַרצע באָרד אויס־געשפּרייט איבערן פידעלע, ווי דאָס צו פאַרשטעלן פאַר אַ פרעמד אויג, און עס דוכט זיך, אַז דאָס האָט ער אַזוי מיטן פידעלע צענויפגעגאָסן און צענויפגע־וואַקסן זיך, ווי איין שטיק, ער הויכט אין איר זיין נשמה. און עפּעס דערציילט אים דאָס פידעלע מיט איר סטרונעדיקער צונג טיפע פאַרהוילענע סודות פון פרעמ־דע, הויכע הערלעכע ווערטער, פון וועל־כע קיין בן־אדם איז גאָר נישט ראוי עס זאָל אים אַנטפּלעקט ווערן, נאָר ער, איטשעלע, שוועבט אַרום אַצינד אין די דאָזיקע וועלטן, געניסט פון גליק אָן אַ שיעור און שעפּט תענוג אָן אַ סוף.

קוים וואָס מען האָט אים אַפּגעריסן אין שול אַריין, צו „כל־נדרי״...

— איז דאָס נישט מעשה־גוי? אַ באַ־יאָרטער ייד זאָל שטענדיק ליגן איבער דער פידל?...

— איטשעלע גוי!...

איטשעלע ווייסט ווי אַזוי מען קוקט אויף אים און ווי מען רופט אים. עס הויבט אים אָבער נישט אָן צו אַרן. אויף חתונות מוז מען צו אים אָנקומען... און ער ווערט נישט מיד אויסצושפּילן אויפן פידעלע די זיסע חלומות פון זיי־נע וועלטן, באַהאַרצט און באַחנט, אַז עס פאַרכאַפּט און ציט צו יעדער הערנדיק אויער.

איין־און־איינציק מאָל נאָר האָט צו איטשעלען דערגרייכט דאָס קול פון דרויסן.

ס׳איז געווען אין דער אַנדערער „שלאַפּ־קייט״. שטאָט האָט זיך אין טרויער איינ־געהילט. יעדעס מויל ביטערט, יעדעס אויג טרערט. מען האָט שוין אַלע סגו־לות אָפּגעטון; קינדער טראָגן רויטע בענדלעך אויף די הענט, שטיקלעך אייזן אין די קעשענעס; דערוואַקסענע — צוויי טליתים קטנים... און דער „מש־חית״ האָט נאָך נישט די שווערד אין שייד אַריינגעשטעקט, די מגיפה איז נישט פאַרהאַלטן.

דעמאָלט האָט פּלוצלונג איטשעלע דער־שפּירט אַ באַדערפעניש צו טאָן פאַר די שטאָטישע יידן.

אָבער אויף זיין שטייגער — מיטן פי־דעלע:

ער האָט זיך געשטעלט אין דער שפּיץ פון זיין „קאַפּעליע״ און געלאָזט זיך איבער די גאַסן מיט אַ לוסטיקער מו־זיק. די מילדע טענער האָבן געגלעט, גע־טרייסט און געוועקט אָפּקלאַנגען פון אַ־מאָליקע שמחות. מיט אַלע כוחות האָט ער געאַרבעט איבערן פידעלע, כדי אַזוי אַרום אַ ביסל אויפהייטערן דערשלאָגע־נע געמיטער און מאַכן פאַרגעסן אָן דעם ביטערן מעמד.

איז דאָס נאָך ווייניק געווען פאַר אים, האָט ער יעדע פּאָר מינוט דאָס שפּילן אָפּגעשטעלט און הויך אויסגערופן:

— איך, איטשעלע גוי גיי אַצינד דאָס ערשטע מאָל אין בית־מדרש אַריין, וועט די גזירה מוזן בטל ווערן!..

האָבן יידן געהערט, געשאָקלט מיט די קעפּ און אַ שמייכל האָט זיך געמוזט אַראָפּרייסן פון זייערע אויסגעבלייכטע, פאַרטרוקנטע ליפּן:

— אַ ייד!

— דעם רבונו של עולמס יידן!...

„בעז בראָדא"

ר' לייב „בעז בראָדא" איז געווען אַ ייד, וואָס ס'האָט אים פאַרגעסן צו וואַקסן אַ — באָרד...

אַ מענטש אין די פופציקער, מיט אַן אָנגעבלאָזענעם, צעפלאַסענעם קערפּער־בוי. אַ קיילעכיקער גרויסער קאָפּ מיט אַ געפאַלדעוועט פאַרשאָווערט פּנים, דערין צוויי ווייסע פאַרשטאַרטע גלעזערנע אויגן, וואָס האָבן תמיד ווי געהאַלטן ביים אַרויספאַלן. אַ פליישיקע ברייטע נאָז מיט ווייט אָפּשטייענדיקע ליפּן און אויף דער געקאַרבטער, אויסגעקרומטער גאָמבע — צוויי גרויע, גלייכע, אַראָפּגעהאָנגענע האָר ווי פאַרלוירענע ביימלעך אויף אַ שפּיציקן זאַמד־באַרג — האָט ער געהאַט אַזאַ קאָמישן אויסזען, אַז אָנקוקנדיק אים, האָט אַפילו ביים ערנטסטן מענטש געמוזט אַרויסרופן אַ שמייכל.

וועגן זיין באַרדלאָזיקייט האָבן אין שטאָט קורסירט פאַרשידענע ווערסיעס:

אייניקע האָבן געוווּסט צו דערקלערן, אַז נאָך אַלס יונגערמאַן, האָט זיך ר' לייב געזאָלט פאַרזינדיקן קעגן אַ „גוטן ייד". יענער האָט אים געוואָלט מעניש זיין, צונעמען אים די קינדער — האָט ר' לייב, נאָך גרויסע תחנונים, געפּועלט, אַז די שטראָף זאָל אויסגיין צו דער באָרד. און די באָרד איז אים אויסגעקראָכן; אַנדערע, דאָקעגן, האָבן געוואָלט דווקא, אַז דאָס האָבן אים אַזוי „געספּראָוועט" די „נישט־גוטע", מיט וועמען ס'איז אַ חשד געווען, אַז ער האָט צו טאָן...

די לעצטע ווערסיע האָט זיך געשטיצט דערויף, וואָס ר' לייב פלעגט פאַרלאָזן די שטאָט מיט איר שטייגער־לעבן און זיך אויפגעהאַלטן טעג און נעכט אין די וועלדער; ער פלעגט זיך פאַרקלייבן אין די געדיכט־פאַרצווייגטע ערטער אַהין און צוריק, שעהן לאַנג, אין מחשבות, אָדער תפילה טאָן מיט משונהדיקע קולות און יללות, אַ גרויל איז אַדורך איבערן לייב פון צוהערער.

האָט מען געדרונגען:

— וואָס האָט אַ ייד צו טאָן אין וואַלד?

ר' לייב האָט בכלל אויסגעמיטן מענטשן. נישט געמישט זיך אין עפּעס און פאַר גאָרנישט נישט אַרויסגעוויזן אַ טראָפּ פאַרשטענדעניש. שטענדיק פאַרקוקט אין אַ ווינקל, אַן איבעריקער. עס האָט אויסגעזען, אַ שטייגער, ווי דער מענטש באַמיט זיך מצמצם צו זיין, איינשרומפּן זיין אומגעלומפּערטן גוף, כדי ער זאָל עמעצן נישט שטערן; מעג עס אַרום אים קאָכן און רודערן — ער באַוועגט נישט קיין לעפּץ, שטיל איינגעשלאָסן טיף אין זיך, באַהאַלטן, ווי בכוונה מען זאָל פאַרגעסן אין זיין עקזיסטענץ.

די אמתע סיבה דערפון איז אפשר געלעגן טיפער ווי מען האָט דאָס געוואָלט אויפפאַסן. דער ייד איז געווען זייער ניידערגעשלאָגן און געוואָלדיק זיך מצער געווען אויף זיין פאַרשעמטער, נאַקעטער גאָמבע...

פאַר קליינוואַרג איז דער ייד אַן אַ באָרד — אַזאַ אויסטערלישע זאַך אין שטעטל — געווען אַ מין לעבעדיק שפּילעכל, אַפילו אַ שטאַרק שרעקעדיקס און געפערלעכס. אַ שפּיל מיט אַ צערייצטן

וואַלף, וואָס פון זיינס אַן איינציקן ברום וואָלט מען געקענט אַנטלויפן — פון דער ווייטנס דאָך מעג מען זיך רייסן די גערגלעך ביז הייזעריק ווערן:

— „בעז בראָדאַ"! און „בעז בראָדאַ!".

און זע אַ וווּנדער:

איין מאָל אין וואָך, האָט זיך אין „בעז בראָדאַס" קאַלט האַרץ צעברענט דער טליענדיקער פונק פון ליבשאַפט צו זיינע מיטמענטשן. און נישט נאָר געליטן האָט ער זיי, נאָר ער האָט אויך דער געזעל־שאַפט געדינט לויט זיין באַגריף און מאַכט.

געווען איז דאָס שבת:

נאָכן בייטאָגיקן שלאָף אין פּראָסטן בית־מדרש. פאַרן מזרח־טיש זיצן אויס־געזעצט, אין צוויי שורות, פּראָסטע יידן — בעלי־מלאכות, און דער „לאָמער משה" האָקט, ווי קלינעס אין די טעמפּע פאַרשלאָפענע קעפּ, דעם פּרק פון דער וואָך:

— דע — זאָלסט וויסן, מאין — פון וואַניט, באת — קומסט אַרויס. מטיפה — פון אַ טראָפּן, סרוחה — אַ פאַרשטונ־קענעם...

אַ היץ און אַ שטיקעניש הענגט אין דער לופט, ווי פון אַן אַנגעהייצטן קעסל און וואַרפט אָן אַ זיסע מידקייט אין די בייגער. עס פרעסט די לונגען, טרוקנט דעם האַלדז און די ליפּן. אַ פרישער טרונק וואַסער וואָלט איצט געווען אַ מחיה.

און גראָד דעמאָלט וואַקסט אויס ווי פון דרערד „בעז בראָדאַ" מיט צוויי קאַ־נען קאַלט וואַסער פון פּלומפּ. שטעלט זיי אַוועק ביי דער טיר מיט אַ ניי ער־דענעם טעפּעלע און פאַרשאַרט זיך אין אַ ווינקל.

דער עולם גיט זיך אַ לאָז צום וואַסער, מען קוויקט זיך און מען ווינטשעוועט ר' לייבן דאָס אייביקע לעבן.

דערפון פאַרשווינדט ביי „בעז בראָדאַ" דאָס פינצטערקייט פון פאַרזשאַווערטן פּנים. די קנייטשן גלייכן זיך אויס און די אויגן זענען עפּעס פעסטער געוואָרן אין די לעכער.

ביסלעכווייז ווערט ער שמיאַלער, רוקט זיך אַרויס פון באַהעלטעניש און בלייבט שטיין אין מיטן בית־מדרש מיט אַ שמייכל אויף די געדראָלענע ליפּן, ווען ער פאַרשטעלט זיך מיט דער האַנט, אויף דער גאָמבע, זיין חרפּה...

דער אַפּיקורס

אין בית־מדרש האָט מען אים גע־רודפט, די לערנער האָבן אויף אים גע־טיילט מיט די פינגער:

— באַרטשע אפּיקורס!

דאָס איז געווען אַ זיידענער יונגער־מאַן מיט אַן אויסגעבלאַסט, איידל גע־זיכט, אַ שאַרפע פאַרויסגערוקט קינבאַק און פאַרחלומטע אויגן, וואָס האָבן ווי אונטער אַ נעפּל גערוט. פון די ערשטע פּיאָנערישע משכילים אין שטעטל, צו וועלכע דאָס „ליכטיקייט", די „השכלה בת השמים" איז עפּעס אויף אַן אומ־פאַרשטענדלעכן אופן אַריינגעדרונגען אין די מוחות און הערצער; פון די ער־שטע שוואַלבן פונעם דור, וואָס האָבן פאַרזוכט דעם „עץ הדעת" צו וויסן „צווישן שלעכטס און גוטס" און פאַר יעדן אַרויסגעזאָגטן אַנדערש דענקענדי־קן געדאַנק, חשדיקער טאַט, מיט זייער כבוד און בלוט באַצאָלט.

דערווייל האָט מען, אמת, פון באַר־טשען קיין עפענטלעכע אַפּיקורסישע מעשים נישט געזען. ווי אַלע בית־מדרש־ניקעס איז ער געזעסן איבער דער גמ־

רא, דווקא מיט התמדה, און שאָקלענדיק זיך, זיס אויסגעזונגען דעם נשמה־נחת פון טרעפן דעם מהרש״אס קשיא; געווען איז ער אויך, כמעט, דער בעסטער לערנער אין בית־מדרש; עס איז אָבער גענוג געווען מען זאָל אויף אים זאָגן, אַז ער לערנט „פּסיקתא״, און מען האָט שוין לאַנג געוווּסט... בפרט, אַז עס זענען געווען „כשרע״ עדות, וואָס האָבן אים אַליין געזען שבת ביינאַכט, ביי דער שיין פון דער לבנה, זיצן איבער אַ מעשה־ביכל און אין בית־מדרש איז אים אַמאָל, פון אונטער דער פּאָלע, אַ־פער געפאַלן גאָר אַ רוסישער בוך...

אַ תירוץ פאַר די מתים האָט ער געהאַט:

— ס׳איז אַ גראַמאַטיק.

— אַן אונטערשייד? און גראַמאַטיק פירט נישט אַראָפּ פון גלייכן וועג? מען „גראַמאַטעוועט״ אַזוי לאַנג, ביז מען טרעט אָפּ פון לעבעדיקן גאָט...

— באַרטשעלע אַפּיקורס וויל עמעצן מאַכן פאַר זייער נאַר!

— און וואָס טויג מיר זיין גמרא? מען ווייסט דאָך זייער לערנען. אַלץ פאַרקערט: ויאמר — ער האָט נישט געזאָגט און וידבר — ער האָט נישט גערעדט...

— דאָס איז שטיל „דאָס״ — פייער, רחמנא לצלן, איז מען פאַרלעשט נישט דאָס „דאָס״ — דאָ גרונטו, כאַפּט עס זיך אָן אויף אַן אַנדערע „דאָס״ — אָרט.

אַזוי האָט געדרונגען מאָטל „דאָס״, אַ פייערדיקער קנאי און געפאָדערט, אַז מען זאָל דעם „אפיקורס״ עוקר מן השורש זיין...

דער „אפיקורס״ האָט שטיל פאַרנומען אַלע זלזולים און חרפות. זיך איינגעבויגן פאַר אַלע „מוטוויליקע וואַסערן, וואָס זענען איבערגעפאָרן איבער זיין קאָפּ״ און פאָרט נישט געוואָרן קיין „פאַרצוקונג פאַר זייערע ציין״...

באַהאַלטענערהייט, אויפן בוידעם, אין דער קאַלטער ווייבערישער שול, ערגעץ ביי אַ שוסטער־גוי אין קיכל, האָט ער, דער „מאַרטירער״, געשלונגען דעם „התועה״ מיטן „עיט צבוע״, געקוויקט זיין דורשטיקע נשמה און געבענקט נאָך פרישס און נייס.

און ווי ווען מאָטל „דאָס״ האָט געהאַט רעכט. ווי אַ מגיפה האָט זיך דאָס „אַפּיקורסות״ פאַרשפּרייט. דער „אַפּיקורס״ האָט ביסלעכווייז אָנגעשטעקט אַ בחור נאָך אַ בחור; עס האָט אַזוי שטילערהייט געברענט אָן אַ פלאַם; אָט יענע שריפה, וואָס די נשמה ווערט פאַרברענט און דער גוף לעבט...

אַ האַלב בית־מדרש איז שוין באַלד געווען „פאַרסמט״.

דעמאָלט איז באַשערט געווען מען זאָל דעם „בעל־דבר״ אָנכאַפּן פאַר די הערנער:

— גענוג ביז אַהער!

דער „אפיקורס״ איז נתגלה געוואָרן: פון צייט צו צייט פלעגט ווי אַ היימישער אַראָפּקומען אין שטעטל „יאַקעלע״ מוכר־ספרים מיט זיין רייכער שטעל אַלערליי ספרים, טליתים, תפילין און אַנדערע קדושה־זאַכן. אָט דער ר׳ יאַקעלע, וואָס האָט געשמט אין דער גאַנצער סביבה פאַר אַ קלוג יידל, האָט דערשנאַפּט, אַז עפּעס פרעגט מען זיך נאָך אין די שטעטלעך, שטיל אויפן אויער, וועגן גאַנץ אַנדערע נייע ספרים, אַפילו „לשון קודעש״. אָבער, אַפּנים, נישט „גלאַט כשרע״... פלעגט ער ברענגען און באַהאַלטן אין אַ זאַק אונטער דער

ספרים־שטעל אָט די דאָזיקע „ממזרישע" ספרימלעך און געוווּסט צו נעמען ביי חברה פאַר זיי אַ גוטן פרייז...

דעם „ברית חדשה" האָט אָבער יאַקעלע נישט געהאַט און דאָס האָט דער „אַפּי־קורס" געלאָזט אויסשרייבן פון וואַרשע, אויפן אַדרעס פון אַ ייד, אַ „קל" און אַ „גוטער ברודער" — משה, דער שטאָ־טישער חזן. גראָד האָט דער חזן גע־טראָגן דעם זעלבן פאַמיליע־נאָמען, וואָס מאָטיע דער האָלץ־סוחר און דאָס פּעקל מיטן „ברית חדשה" איז אַריינגעפאַלן אין יענעמס הענט, ווי אַ געבראָטענע טויב אין מויל אַריין.

פריער איז דאָס געווען עפּעס אַ רע־טעניש. נאָך אַ לאַנגן אַריינקלערן אין דער זאַך, האָט זיך צו ביסלעך דער שלייער פון דער געהיימניש אויפגע־דעקט. מאָטיע וואָלמאַן האָט תיכף אַוועק־געטראָגן די ביכער צום רב און מען האָט געשיקט נאָכן „אפּיקורס".

אַ האַלבע שטאָט מענער און ווייבער האָבן מיט גרוס כבוד באַגלייט דעם „אפּיקורס" אויפן וועג צום רב. דער רב, ר' נחמעלע, האָט געציטערט. אַ צאָן אָן אַ צאָן האָט אים געקלאַפּט. די דאַרע ביינערדיקע הענט האָט ער פאַר די אויגן געהאַלטן, כדי נישט צו קוקן אין פּנים פונעם „אדם רשע"...

דער „אפּיקורס" איז געשטאַנען פאַרן רב מיט שטאָלץ. דעם קאָפּ פאַריסן הויך, די אויגן אָפן און פריי און גערעדט האָט ער דרייסט. מיטן גוטן ווילן זיך אין אַלעם מודה געווען.

— אפּיקורס גמור!

דעם רבס קול האָט זיך געשטיקט און געריסן.

— אפּיקורס! אפּיקורס! אפּיקורס!

אַלע ביישטייענדיקע האָבן הויך אויס־געשריגן און פאַר אים אַ שפּיי געטאָן. דערנאָך האָט משהלע „דעפּטאָק" גע־מאַכט אַ פייער אויפן פּאָדוואַרזש און דאָרט אַריינגעוואָרפן די ביכער, ביים ווילדן שפּאָט און חוזק פון אַלע פאַר־זאַמלטע.

די פייער־צונגען האָבן געלעקט די פּאַפּירענע בלעטער, העכער אויפגעפלאַמט און געקנאַקט און דער רויך האָט זיך געשלענגט ווי אַ לאַנגע, שוואַרצע שנור אין חלל אַריין, אַוועקטראָגנדיק מיט זיך דעם „אפּיקורס" אַ שטיק האַרץ.

זיין פּנים האָט זיך גערונצלט און גע־בלייכט, די שאַרפע קינבאַקן זענען עפּעס שפּיציקער געוואָרן. די ליפּן האָבן זיך אויסגעקרומט, אין די אויגן איז געבליבן הענגען אַ פאַרגליווערטער צער. ווי אַ פאַרשטיינערטער איז ער געווען. פאַר־טראָגן אין רעיונות, אַז עס האָט זיך גע־דוכט, ער פילט כלל נישט, וואָס אַרום אים קומט פאָר און הערט נישט לחלו־טין די קללות, וואָס פאַלן אויף זיין קאָפּ.

מיט אַמאָל האָבן פון זיינע אויגן גע־נומען טריפן טרערן, ער האָט זיך אָנגעבויגן צום פייער, אַרויסגעכאַפּט אַ נאָך נישט אין גאַנצן פאַרברענט בלעטל און דערמיט אַנטלאָפן...

פון דעמאָלט אָן האָט ער זיך צוריק־געצויגן פון בית־מדרש. אגב, איז די שטאָט אים דערגאַנגען דאָס לעבן און פון אים געווייכט ווי פון אַ פּעסט. איז ער תמיד געזעסן פאַרשפּאַרט אין זיין שטיבל, געלייענט און געלערנט.

דאָ, צווישן די פיר ווענט, האָט ער אינעם גמרא־גיגון אָדער ביים תנ"ך, אויסגעגאָסן זיין אייגענעם און דעם וועלט־צער, וואָס האָט אַזוי זיין האַרץ געקלעמט.

אַז אַ יידענע איז פאַרביי געגאַנגען

פאַר זיין פענצטער און געהערט ווי דער „אפיקורס" לערנט, קלאַגט אין נביאס ווערטער:

— את מי יורה דעה, ואת מי יבין שמועה...

האָט זי דריי מאָל אויסגעשפּיגן:

— נו, איז נישט גלייכער, אַז אַזוינס ווערט אויסגערונען אין דער מאַמעס בויך?!...

אברהם ראָזענפעלד
(באַנטשע)

פּיניע ירושלים, זיין עלטסטער זון און מאיר פיגלאַזש

פּיניע ירושלים

אַלע האָבן אים געקענט, דעם שמש פון חסידישן בית־המדרש און אַ שטיקל סופר דערצו; נישט אַלע האָבן אָבער אים געקענט גענוג, אויף צו זען אין אים דעם אמתדיקן טיפּ אין שטעטל, ווי אַ וויכטיקער טייל פון דער אַלגעמיינער פּאַנאָראַמע. ווער, למשל, האָט געגעווּסט, אַז פּיניע ירושלים איז אַ באַדייטנדיקער תלמיד־חכם, אַ בקי גדול אין ש"ס מיט תוספות? ווער ווייסט, אַז פּיניע ירושלים איז אַ גיבור, מיט אַ סך פיזישן כוח? ווער ווייסט זיין פאַמיליע, ווו איז זיין היים, ווען עסט ער, ווו שלאָפט ער, וואָס איז זיין אויפפירונג אין אַלגעמיין? וועמען גייט עס אָן צו וויסן, פאַרוואָס האָט מען צוגעקלעפּט ירושלים צו זיין נאָמען?

פּיניע אַליין איז אַ פאַרשלאָסענער, אַ שווייגער. גייט זיך שטענדיק זיין וועג — אוי, וואָס פאַר אַ שווערער וועג! יעדער אַנדערער וואָס האָט זיך זיין אייגן „פּעקל", זאָל אים פּיניע אינטערעסירן?

די בית־מדרשניקעס האָבן אים בעסער געקענט, און געוווּסט פון די פאַרבאָרגענישן פון פּיניע ירושלים. כ'לעבן, כדאי אויף אַן אמת דאָס צו וויסן.

בערך אין יאָר 1910, 4 יאָר איידער דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז פּיניע שוין דעמאָלט געווען אַ מאַן פון אַ פרוי און אַ טאָטע פון צוויי זין און איין טאָכטער, און אַפילו אַן אייגנטימער פון אַ שטיקל ירושה־הויז; זיין ווייב אָבער „גייט אין די הויזן". וואָס פּיניע טוט, איז נישט גענוג אויף צו באַפרידיקן די מינימאַלע הויז־באַדערפענישן. זי „צוואָגט" אים פון צייט צו צייט, מיט אַלע אירע קענטענישן — און פּיניע פאַרנעמט. זינט ער איז געבוירן געוואָרן, האָט ער נאָך נישט אויפגעהויבן זיין שטימע, שטענדיק פאַרשוויגן אַלץ און אַלעמען. טאָ וואָס איז זיין ווייב, אָן אויסנאַם?

מיט יאָרן פריער, האָט פּיניע געהאַט אַ רבי'ן אין לובלין, ר' צדוק הכהן. ווען פּיניע האָט געפילט אַ באַדערפעניש, פלעגט ער מאַכן אַ שפּאַציר צופוס קיין לובלין, מער פון 50 קילאָמעטער. געקומען, געשוויגן, געהערט — און צוריק אַוועק אַ היים צופוס. קיינער האָט נישט געוווּסט וואָס האָט אים געקוועטשט פריער און מיט וואָס איז גערוימער געוואָרן אַצינד. היינט לעבט נישט מער זיין רבי אין לובלין. און אַז עס קוועטשט

אים היינט, האָט ער נישט פאַר וועמען אויסצושווייגן זיין האַרץ־קלעמעניש. קיין פריינד האָט נישט פּיניע אין שטעטל מיט וועמען זיך מיישב צו זיין, אַפילו נישט צווישן די, מיט וועלכע ער פלעגט זיך טרעפן אין לובלין ביים רבי׳ן אין ווייסט גוט, ווי זייער רבי ר׳ צדוק הכהן, אַז ער ווייזט אַרויס ספּעציעלע אויפמער־קזאַמקייט פאַר פּיניען פון אַפּאַלע; אַלע זעען ווי פּיניע גייט זיך זיין וועג, פאַר זיך — לאָזן זיי אים גיין אַליין.

ווען ס׳ווערט גאָר שווער ביי אים אין הויז, איז ער זיך מיישב מיט זיך אַליין — און ער „נעמט" קיין ירושלים...

אַלץ וואָס פּיניע האָט צו טאָן, איז נעמען זאַק אויף די פּלייצעס און אינעם זאַק־טלית און תפילין, צוויי דריי ספּרים, אַן אָרעם ביסל וועש אַף צו טוישן און אַ לאַבן ברויט — קיינעם אין אָפּאַלע וועט פּיניע נישט אויספעלן...

גייט פּיניע און שפּרייזט איבער דער־פער און שטעט. בייטאָג גייט ער און ביי־נאַכט נעכטיקט ער אין בית־מדרש פון שטעטל, וווהין ער קומט אָן.

אַז עס גייט אויס זיין לאַבן ברויט, פאַרדינגט זיך פּיניע צו די שווערסטע אַרבעטן, ביז ער פאַרדינט זיך אָן אַ פרישן לאַבן ברויט — און גייט ווייטער. ערב שבת גייט ער צום טייך, וואַשט זיין וועש, טרוקנט זיי אויף דער זון, טובל׳ט זיין גוף, קונה שביתה אין בית־מדרש, (וועלכעס שטעטל האָט נישט קיין בית־מדרש?), דאַרט עסט ער זיין ברויט און טרינקט וואַסער פון כיור; דאָרט שלאָפט ער — ער לאָזט קיינמאָל נישט איינלאַדן צו אַ פרעמדן טיש, גייט נישט אין „הכנסת אורחים" און נעמט נישט ביי קיינעם קיין פרוטה, וואָס ער אַליין האָט נישט פאַרדינט.

אַזוי גייט פּיניע וואַכן מיט חדשים, שפּרייזט איבער לענדער און גרענעצן, ביז ער קומט אָן קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אין טערקיי. איבערן ים קען אַפילו פּי־ניע נישט שפּרייזן, פאַרדינגט ער זיך צו שווערע שלעפּ־אַרבעט אויף אַ שיף, וואָס גייט קיין יפו. צוויי מאָל שווימט־קור־סירט זיין שיף קאָנסטאַנטינאָפּאָל—יפו און יפו—קאָנסטאַנטינאָפּאָל, און ווידער — קאָנסטאַנטינאָפּאָל—יפו. אין צווייטן מאָל האָט ער שוין ערלעך פאַרדינט זיינע רייזע־הוצאות, דעמאָלט ווערט ער פריי, שטייגט אויס אין יפו, גייט צופוס און קומט אין ירושלים — פּורים־צייט פון 1911.

פון וואַנען און פון וואָס וועט פּיניע לעבן אין ירושלים? איין גאָט אין הימל ווייסט. פּיניע האָט נישט קיין „עלבוי־גנס", פּיניע געהערט נישט צו קיין „כו־לל", קיין ישיבה. פּיניע האָט נאָך אין זיין לעבן נישט געבעטן אַ טובה פון קיינעם און נישט גענומען קיינמאָל וואָס ער האָט נישט פאַרדינט מיט שווערער אַרבעט. טאָ ווער וועט נעמען אַ ייד, דערצו נאָך מיט אַן אויסזען פון אַ תל־מיד־חכם, אויף שווערע אַרבעט אין ירו־שלים, ווען אַזוי פיל אַראַבישע פעלאַכן דרייען זיך דאָרט אַרום? טאָ פון וואַנען וועט פּיניע האָבן זיין אויסהאַלט אין ירושלים? איין זאַך וואָס פּיניע קען און קיינער איז צו אים ניט גלייך: פּי־ניע קען פאַסטן און הונגערן... אוי, ווי געזונט איז זיין קערפּער! און — נאָך מער — זיין נשמה.

פּיניע קוואַרטירט זיך איין אין די „שטיבלעך" פון מאה שערים. דאָרט דאַוונט ער און לערנט אַ גאַנצן טאָג;

דאָרט לייגט ער אַנידער זיין קערפּער פאַר עטלעכע שעה ביינאַכט, דאָרט פאַסט ער. שפּעט ביינאַכט ווען פּיניע איז איינער אַליין אין זיין קוואַרטיר אין די שטיבלעך, מאַכט ער זיך פאַר אַ שמש, שטעלט איין די ספרים, וואַשט אויס די פּאָדלאָגע, שטעלט איין די טישן און פאַריכט וואָס מ׳דאַרף פאַריכטן — ביז מענטשן הייבן זיך אָן קענען דאַרויף. דעמאָלט געפינט זיך שוין אַ גבאי וואָס וואַרפט אים צו עטלעכע מטבעות, אַזוי אַרום קען פּיניע אָנהאַלטן אין ירושלים כמעט דריי יאָר. צום סוף באַשליסט פּיניע, אַז אַזוי ווייטער דאַרף עס נישט אָנגיין — און נעמט אַהיים...

די זעלבע פיס און אַקסל, די זעלבע וועגן און גרענעצן, די זעלבע לאַנגע וואָכן און חדשים, וועלכע האָבן אים געברענגט פון אָפּאָלע קיין ירושלים. אַלץ דאָס זעלבע האָט אים צוריק געפירט פון ירושלים קיין אָפּאָלע. ער האָט פון דאָרט גאָרנישט מיט זיך מיטגעברענגט, אויסער זיין זאַק וועלכן ער האָט אַהין געפירט. ער האָט נאָר פאַרדינט זיין נייעם נאָמען: פּיניע ירושלים.

ווען פּיניע קומט אָן אין וואַרשע, אָפן וועג קיין אָפּאָלע, זומער 1914, נאָענט פאַרן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה, טרעפט אים דאָרט אַ לאַנדסמאַן יאָסקאַלע גינזבורג. יאָסקאַלע איז אַן אָפּאָלער וואָס וווינט אין וואַרשע אַ היפּש ביסל יאָרן. ער איז אַוועק פון אָפּאָלע איידער פּיניע האָט פאַרלאָזט, ער ווייסט דאַריבער גאָרנישט פון פּיניעס אַוועקפאָרן און פון זיין צוריק קומען. היינט, אַז מ׳רעדט אַזוי פיל פון אַ נאָענטן מלחמה־אויסברוך, נעמט יאָסקאַלע און שיקט צוריק זיין פאַמיליע אין אָפּאָלע, ווייל ס׳איז אַלץ זיכערער אין אַ קליין שטעטל, אַליין בלייבט ער נאָך עטלעכע טעג צו ליקווידירן די געשעפטן, איינפּאַקן און אַוועקשיקן די זאַכן. אַצינד זעט ער פּיניען אין וואַרשע מיט אַ לייכטן זאַק אָפן רוקן; פרעגט ער אים

— וווהין פּיניע?

זאָגט פּיניע: — כ׳נעם אַהיים.

פון וואַרשע קיין אָפּאָלע איז אַרום 200 קילאָמעטער. טאָ ווי קען מען אַנדערש פאַרשטיין, ווי אַזוי פּיניע נעמט אַהיים מיט דער באַן? דעריבער פרעגט ער אים ווייטער:

— וועסטו מיר טון אַ טובה, פּיניע, און מיטנעמען מיט זיך אַ פּעקל איבער־צוגעבן מיין פאַמיליע?

פּיניע נעמט אַ פּעקל מער ווי 40 פונט געוויכט, געזעגנט זיך און גייט אַוועק.

עטלעכע טעג שפּעטער קומט יאָסקאַלע גינזבורג אַהיים, פרעגט ער: —

— האָט פּיניע איבערגעגעבן דאָס פּעקל?

— וואָס ביסטו פון זינען אַראָפּ? פּיניע איז שוין יאָרן לאַנג אַוועק פון אָפּאָלע, מ׳זאָגט אַז ער איז אין ירושלים. ווער פּעקל, וואָס פּעקל?!

צוויי וואָכן שפּעטער דערשיינט פּיניע אין אָפּאָלע, ער און זיין זאַק — און יאָסקאַלעס פּעקל אויף זיינע פּלייצעס.

קיינער אין שטעטל האָט זיך מיט פּיניען נישט דערפרייט, אַפילו נישט זיין ווייב און נישט זיינע קינדער, אויסער... יאָסקאַלע גינזבורג, וואָס האָט ענדלעך דערזען זיין פּעקל...

פּיניע ירושלים — פון אַצינד און ווייטער — גייט צוריק צו זיין מאה שערים׳דיקער סטאַנציע, קוואַרטירט זיך איין אין חסידישן בית־מדרש צום עסן און שלאָפן...

הימל און ערד זאָלן זיין מיינע עדות — מינדעסטנס זעקס יאָר האָב איך פאַרברענגט אין בית־מדרש אין איין צייט מיט פּיניען, בייטאָג און ביינאַכט, פרי און שפּעט פאַרטאָגס, אַלע צייטן פון מעת־לעת, און קיינמאָל האָב איך אים נישט געזען עסן אין בית־מדרש; האָט ער דען געהאַט אַן אַנדער אָרט אין שטאָט? נאָר אַז איך בין געווען אַ „משמר" אויף אַ גאַנצער נאַכט, האָט מען דעמאָלט געקענט זען פּיניען שלאָפן אויף אַ באַנק, צווישן 11 און 2 פאַרטאָג. נאָך צוויי ביינאַכט הייבט זיך אָן פּי־ניעס טאָג. זומער — צום גרייטן זיך פאַרן דאַווענען (אַ גאַנץ לעבן, פון דע־מאָלט אָן און ווייטער, דאַוונט פּיניע שחרית מיטן זון־אויפגאַנג, און ווינ־טער — צום איינהייצן דעם אויוון); דערנאָך — לערנען, דאַווענען און זיין באַשעפטיקט מיט קהלישע הצטרכותן. אינטערעסאַנט, צי האָט ווער אַמאָל גע־זען פּיניעס „געפּעק" אין בית־מדרש, נישט אין זיין שלאָף־צייט? איך — קיינמאָל נישט. אַפילו נאָכן זוכן.

דעמאָלט האָט פּיניען דאָס מזל אָפּגע־גליקט. „פּיניע ירושלים" ווערט אויפגע־נומען צו זיין אָפיציעלער שמש פון חסי־דישן בית־המדרש.

זיין געהאַלט — ווער געהאַלט? אַ שמש קריגט געהאַלט? נישט מער, ער האָט רעכט צו גיין איבער די הייזער איין מאָל אין וואָך, מ׳באַהאַנדלט אים אַנ־דערש ווי סתם אַ בעטלער און מ׳גיט אים עטוואָס מער. אַזוי אַרום קאַסירט ער זיך אַליין זיין געהאַלט פאַר דער אַרבעט אין קהלס בית מדרש.

ווען פּיניע ירושלים גייט איבער די הייזער, זאָלסטו גוט נאָכקוקן: דריי היי־זער נישט, איין הויז יאָ. אַן אָרעמע שטוב, ווען ער זאָל קענען דאָרט עפּעס איבער־לאָזן, וואָלט ער דאָס געטאָן. ווייל ער קען נישט, אָדער זיי ווילן נישט — גייט ער נישט. אַ בעלי־בתישע שטוב, נאָר דער בעל־הבית קומט נישט דאַווענען אין חסידישן בית־מדרש — גייט נישט פּיניע אין זיין הויז. „האָט ער עפּעס פון מיין אַרבעט? פאַרוואָס זאָל ער מיר צאָלן?"

פון דעסטוועגן האָט פּיניע, פון זיין גיין „איבער די הייזער" יעדן דאָנערשטאָג, פיל מער ווי זיינע הצטרכותן. אַ לאַבן ברויט און וואַסער פון כיור 3—4 מאָל אַ וואָך, אויסער שבת (מאָנטיק און דאָ־נערשטיק פאַסט פּיניע שטענדיק, און סתם אַזוי אַ תענית אַריינכאַפּן איז אויך אַ קרן).

וואָס טוט פּיניע ירושלים מיט זיין געלט? אַביסל שיקט ער אַהיים צו זיינע קינדער. ספּעציעל באַמיט ער זיך מקרב זיין זיין בכור; „אפשר וועט ער דאָך וועלן לערנען?" און דאָס איבעריקע ווייסט שוין פּיניע ירושלים זייער גוט, ווי דאָס וועט אַמבעסטן נוצן. פּיניע ירושלים האָט טאַ־קע אַ פאַרשלאָסן מויל, אָבער אָפענע אויגן און אָפענע אויערן.

פּיניע טוט זיין אַרבעט ערלעך, האַלט ריין די שענק, טישן און בענק; האַלט אין אָרדענונג די הונדערטער לערן־ספרים; וואַשט די פּאָדלאָגעס; פאַריכט אַלץ וואָס ער קען, פון גלאָז און האָלץ, פּוצט די הענגל־לייכטער אויף שבת און באַלויכטעט זיי מיט אומצאָליקע ליכט; באַזאָרגט יעדן טאָג אַלע טישן מיט אויס־געפּוצטע און אָנגעפולטע נאַפּט־לאָמ־פּן; ווינטער הייצט ער די אויוונס צוויי מאָל אין טאָג, צעהאַקט אַליין אַ סענק האָלץ, קערט אויס די פּאָדלאָגע יעדן טאָג און שיט אויס געלן זאַמד, ביז עס

קומט פסח־צייט. דעמאָלט ברענגט ער אַ האַק מיט אַ שפּאַדל און רייניקט אָפּ די אָנגעזאַמלטע פאַרטרוקנטע בלאָטעס, וואָס דערגרייכן סוף ווינטער צו 20 סענ־טימעטער הויך; אויסגערייניקט אַלץ, הייבט ער ווידער אָן די זומער־סעריען פון וואַשן.

פּיניע ירושלים׳ס טאָג איז לענגער פון אַלעמענס, דעריבער בלייבט אים אויף אַלץ צייט. זיצט ער און לערנט פאַר זיך אַ וואָסער 10—8—6 שעה אין טאָג. ער לערנט ש״ס מיט תוספות, לויטן סדר (אין מיינע יאָרן האָב איך אים נאָכגע־פאָלגט — איינס אַ האַלב מאָל געענדיקט גאַנץ ש״ס מיט תוספות).

שטאַרבט דער אַלטער ר׳ שמעון סופר, קען מען דאָך נישט לאָזן אַ גאַנצע שטאָט אָן אַ סופר. ווערט פּיניע ירושלים אויך אַ סופר. ער קוקט איבער און פאַריכט ספר־תורה׳ס, תפילין און מזוזות און שרייבט פאַרן בית־מדרש אַ „הודו״, „כ־גוונא״ אדג״ל. און פּיניע האָט נאָך אַלץ צייט...

ווען אַ יונגער בחור אין בית־מדרש קומט צו פּיניען עפּעס פרעגן אין לער־נען — קוקט זיך פּיניע אַרום. זעט ער, אַז ס׳איז פאַראַן ווער אַנדערש צום ענט־פערן דעם יינגל, זאָגט ער: „ברוך השם, עס פעלט נישט וועמען צו פרעגן״; ער ענטפערט נאָר ווען עס פּאַסירט, אַז ער איז איינער אַליין צום ענטפערן, זייער זעלטן.

האָט ווער געזען אין זיין לעבן, אַז פּיניע ירושלים האָט אַ לאַך געגעבן, אָדער אַ שמייכל געטאָן? האָט אים ווער געזען זיך בייזערן, חנפ׳נען וועמען, אָ־דער ח״ו אַ שלעכט וואָרט זאָל אַמאָל אַרויס פון פּיניע ירושלים׳ס מויל? כל שכן אַ ווערטל, אַ בלאָף, אַ פאַנטאַזיע? קיינער האָט קיינמאָל נישט געהערט און נישט געזען אַזוינס. נישטאָ אַ נפש אחת אין גאַנץ אָפּאָלע וואָס צווייפלט אין אמת פון פּיניעס אַ וואָרט.

היינט, אויב אַזוי, הערט אַ מעשה און שטוינט: ווען פּיניע קומט צוריק פון ירושלים קיין אָפּאָלע, ברענגט ער מיט אַ גרוס צו דעם מאַן פון רחל׳ע די אייזנ־קרעמערין פון זיין פאָטער אין ירושלים. פּיניע איז נישט קיין לץ, נישט קיין פאַנ־טאַזיאָר, אַלע נעמען זיינע רייד גאַנץ ערנסט; רחל׳ע די אייזנקרעמערינס מאַן איז אַ ייד אַ בעל מדרגה, אַ חסיד און אַ תלמיד חכם; אַלע זיינע עסקים: דאַוו־נען און לערנען — און זיין פרוי רחל׳ע זאָרגט שוין פאַר פּרנסה.

ווען פּיניע גיט איבער דעם גרוס פון רחל׳ס שווער אין... ירושלים, רעאַ־גירט נישט דער זון מיט קיין וואָרט. געהערט, געשוויגן און ווייטער געגאַנ־גען — אַ רעטעניש.

אַ גרעסערע רעטעניש, אַ רעטעניש ביז היינט, ווען אַ שטיקל צייט שפּעטער, קומט דער מאַן פון רחלע די אייזנקרעמע־רין צו פּיניען און זאָגט אים: „פּיניע, האָסט מיר געברענגט אַ גרוס פון מיין טאַטן — פון ווען איז דער גרוס?״

— עטלעכע טעג איידער כ׳בין אַוועק פון ירושלים.

— אין ירושלים האָסטו אים געזען?

— יאָ.

— ביסט אַראָפּ פון זינען, פּיניע? מיין טאַטע איז שוין אַ שיינע פּאָר יאָר נישטאָ, ער איז קיינמאָל נישט געווען אין ירושלים, אַפילו אין אָפּאָלע נישט געווען, געשטאָרבן איז ער אין סאָלעץ ביי דער ווייסל. זאָג מיר פּיניע: האָסט, אַמאָל געזען מיין טאַטן?

— ניין.

— ווי אַזוי האָט ער אויסגעזען?

פּיניע דערציילט נאָכאַמאָל: — עטלעכע טעג איידער איך בין אַוועק פון ירושלים, קומט ער צו מיר און זאָגט: כ׳האָב געהערט, אַז דו נעמסט אַהיים, גיב איבער אַ גרוס מיין זון; אַזוי און אַזוי האָט ער אויסגעזען, אַזוי און אַזוי געקליידעט; אין לעצטן טאָג זע איך אים נאָכאַמאָל, ער דערמאָנט מיך וועגן גרוס; פּיניע גיט צו נאָך סימנים.

— אַלץ שטימט, אָבער רעטעניש בלייבט רעטעניש...

פּיניע ירושלים׳ס עלטסטער זון

ווי דערציילט פריער, האָט פּיניע ירושלים נישט געהאַט צופיל נחת פון זיין פאַמיליע. אָבער אַ טאַטע איז אַ טאַטע, און דער גרעסערער זון זיינער האָט אַזאַ גוטן קאָפּ! ברענגט ער אים פון צייט צו צייט אין בית־מדרש צו זיך און פּרוּווט לערנען מיט אים אַ ביסל תורה. צום סוף, טרייבט ער אים אַוועק פון זיך — ער איז אַן אפּיקורס! ער לאַכט אָפּ פון זיין לערנען און פרעגט קשיא׳ס...

ווען דער פאָטער לערנט מיט אים „אקדמות" פאַר שבועות און דערציילט אים וועגן דער מלחמה וואָס ס׳וועט זיין אין משיח׳ס צייטן צווישן לויתן מיטן שור־הבור, זאָגט דער זון:

— אוממעגלעך, דער לויתן איז אין וואַסער און דער שור־הבר אויף דער יבשה — קענען זיי זיך שלאָגן איינער מיטן אַנדערן?

— נו, גיי שוין, גיי דו שייגץ איינער! אַ ביסל שפּעטער נעמט דער זון אי־בער די מלאכה פון זיין טאַטן — ער ווערט אַ שמש, מיט דעם אונטערשייד וואָס דער טאַטע איז שמש אין בית־מדרש, און ער, דער „שייגאַץ" אונדזער, ווערט שמש אין בונדישן פאַראיין, אין דעם נייעם לאָקאַל וואָס אין שכנות פון דער מאַמעס הויז.

נאָך שפּעטער ווערט ער פון שמש, איינער פון די בונדישע מאַכערס — אַן אָרגאַניזאַטאָר. זיין הייסע נשמה לאָזט אים נישט לאַנג אין „בונד", גייט ער אַריבער צו די קאָמוניסטן. פּלוצים ווערט ער אַ רעדנער און דרשנט פאַר יונג און אַלט, לערנט זיך אויס פּויליש און רעדט פאַר יידן און פאַר גויים — אַ קאָמוניס־טישער אַגיטאַטאָר.

איינמאָל, דאָס איז געווען אין אַ זונ־טאָגדיקן טאָג, פאַר וואַלן פון אַ וואָיט, טרעפסטו אים ווי ער שטייט אויף אַ יאַטקע־קלאָץ אין מיטן מאַרק, אַרום אים פאַרזאַמלט אַ גרויסער המון און ער אַ־גיטירט פאַרן קאָמוניסטישן קאַנדידאַט.

איך ווייס נישט וויפל זיינע צוהערערס האָבן אים פאַרשטאַנען, איך אָבער גע־דענק נאָך ביז היינט זיין דרשה. פּיניע ירושלים׳ס זון רעדט פאַר פּויערים און דערציילט זיי אַ מעשה.

— אין ענגלאַנד איז פאַראַן זיטן־פּאָ־ליציי; זיי גיבן אַכטונג אויף די ברעגן, אַז מ׳זאָל זיך נישט באָדן אין וואַסער אָן אַ באַד־קאָסטיום. קומט אַמאָל אַן אויס־לענדער צום וואַסער־ברעג און האָט נישט מיט זיך קיין קאָסטיום. קוקט ער זיך אַרום, ער זעט נישט פאַר זיך קיין מענטש, און דאָס וואַסער איז אַזוי לאַקנד, דער וועטער — אַזוי שיין, אַ ספּאָרטס־מאַן איז ער, טוט מען אַ וואָרף אַראָפּ פון זיך די קליידער און ער שווימט שוין ווי אַ פיש אין וואַסער. אַזוי שווימענדיק, זעט ער פון דערווייטנס אַ פּאָליציי־מאַן דער־נענטערט זיך. קיין ענגליש קען ער נישט רעדן — וואָס טויג אים פאַרטשע־

פּען זיך מיט פּאָליציי? אַ שפּרונג אַרויס, אַ כאַפּ דאָס בינטל בגדים און מאַכט אַ „ויברח". ער אַנטלויפט, דער פּאָליציסט יאָגט אים נאָך. לויפנדיק כאַפּט ער אָף זיך אַ בגד, נאָך אַ בגד; דעם פּאָליציסט ווידער שטייט נישט אָן דער פּאָליצייאישער כבוד ער זאָל נישט כאַפּן דעם „פאַרברעכער", און זייענדיק געשטערט פון זיין שווערן מונדיר, וואַרפט ער פון זיך אַראָפּ, אין געלויף אַ בגד נאָך אַ בגד; ווען ער האָט אים ענדלעך געכאַפּט, אין דער „פאַרברעכער" אין גאַנצן אָנגעטאָן, און דער פּאָליציסט אויסגעטאָן... די מענטשן וואָס האָבן זיך פאַרזאַמלט אַרום זיי ביידע, פרעגן דעם פּאָליציסט. „וואָס ווילסטו פון דעם מענטש?" ענטפערט דער פּאָליציסט: ער גייט דאָך נאַקעט"...

אַזוי רעכנט זיך אָפּ פּיניע ירושלימס זון מיטן „קלער" און מיטן „קאַפּיטאַל", וועלכער רודפט דעם „פּראָלעטאַריאַט".

נעמט נאָך אַ שטיקל צייט און פּיניע ירושלימס זון ווערט אַרעסטירט פאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט, געמשפּט אין לובלינער קרייז־געריכט און פאַר־אורטיילט אויף לאַנגע יאָרן תפיסה. ער זיצט אָפּ אַ שטיקל צייט אין תפיסה, אָרגאַניזירט צוזאַמען מיט די חברים אַ בונט, מ׳זעגט די קראַטן, מען שפּרינגט איבער דער מויער און מ׳אַנטלויפט. דער־נאָך גנב׳עט מען די גרענעץ, מ׳פעלשט דאָקומענטן און מען קומט אָן קיין פּאַ־ריז.

אין יאָר 1933, דערהאַלט „פּיניע ירו־שלים" אַ בריוו פון זיין בכור אין פּאַריז, בזה הלשון: „טאַטע, דו ביסט דאָך אַ סופר — טו מיר אַ טובה און שטעל צו־נויף אַ פּאָר תפילין, ס׳זאָל דיך נישט קאָסטן אַ סך געלט"...

די תפילין וואָס דער טאַטע האָט גע־שיקט זיין זון אין פּאַריז, זענען געווען די ערשטע פּאָר תפילין אין זיין לעבן. פּיניע ירושלים׳ס זון האָט נישט געזוכט און נישט געטראָפן זיין גאָט אין אָפּאָלע. ערשט אין פּאַריז האָט ער אים געפונען — און זיין טאַטן האָט ער געטראָפן אין הימל...

מאיר פיגלאַזש

מאיר פיגלאַזש וווינט הינטער די קאָ־לעיקע־גאַס, נאָענט צו דער לאָנקע; אין איין גרויסער שטוב וווינט ער דאָרט מיט זיין פאַמיליע; די געזונטע און די קראַנ־קע קינדער צוזאַמען.

נישטאָ קיין הילצערנע פּאָדלאָגע אין שטוב, נישטאָ קיין מעבל, בלויז צוויי שלאָף־בענק ביי איין וואַנט, אַ צונויפגע־קלאַפּטער לאַנגער טיש פון אומגעהי־בלעוועטע ברעטער, מיט צוויי לאַנגע בענק צו זיצן פון ביידע זייטן טיש. אין סוף ווינקל פון דער לינקער זייט שטוב — אַ ציגלנע קוך מיט אַ קוימען איבער איר, און פון דער זייט — הויכע און ברייטע פּאָליצעס; דאָס איז די „קליי־דער־שאַנק", אַן אָרט פאַר וועש, בעט־געוואַנט און קיך־געשיר. איבער איינע פון די צוויי שלאָף־בענק, ביי דער רעכ־טער וואַנט פון שטוב, שטייגט אַרויס אַ ברעטל, ווו עס ליגן טלית און תפילין, אַ דיקער סידור, אַן אויסגעפּוצטער קר־בן־מנחה סידור, נאָך עטלעכע האַלב־צעריסענע ספרים, מסתמא מחזורים, צוויי מעשענע לייכטערלעך, אַ געדיכט ביסל ליכטלעך, גאַנצע און אָנגעהויב־בענע.

פון וואַנען האָט עס מאיר פיגלאַזש און צו וואָס טויגן אים די אָנגעהויבענע ליכטלעך — וועלן מיר שפּעטער זען.

אין פאָדערהויז, שותפות מיט נאָך דריי שכנים, נעבן די טיר פון מאיר פיגלאַזש — אַ הויכער שטויס פון שטרויזעק צום שלאָפן. איך הייב אָן ציילן די שעניקעס פון אונטן אַרויף, ביז כמעט צום שינדל־דאַך: איינס, צוויי, דריי־זעקס, זיבן־עלף, צוועלף... „הא, האָסט שוין פאַרלוירן דעם חשבון? האָסט נאָך אַלץ צו ציילן?!"...

צו וואָס טויג אים, מאיר פיגלאַזשן, אַזוי פיל שטרוי־זעק צום שלאָפן? זיינע הויז מענטשן זענען נישט מער פון זיבן — און אַזוי פיל שטרוי־זעק?!

אין דעם זעלבן פאָדערהויז, פון דער אַנדערער זייט טיר — אַ גרויס פאַס פול מיט געלן זאַמד. זונטיק און מיטוואָך, ווערט אויסגעקערט די שטוב און די פייכטע ערד אויפן באָדן ווערט באַדעקט מיט פרישן און ריינעם געלן זאַמד — זאָל זיין ריין אין שטוב! פרייטיק פאַרנאַכט ווערט אויסגעשפּרייט פיל מער זאַמד איבער דעם באָדן — זאָל זיין שבת־דיק אין שטוב!

נאָך איין „מעבל־שטיק" אין שטוב פון מאיר פיגלאַזש: מיר האָבן אים נישט אין ערשטן מאָל באַמערקט. נאָענט צו דער ציגל־קוך, שטייט דאָרט ביי דער וואַנט אַ שאַנק מיט צוויי צוגעמאַכטע טירן. די גאַנצע שטוב איז אַמאָל געקאַלכט געוואָרן גרין און די טירן פון יענעם שאַנק — אויך מיטן זעלבן קאָליר; אָפּגעשפּרונגען דער קאַלך פון די ווענט — איז אויך אָפּגעשפּרונגען פון די שאַנק־טירלעך, דאַריבער האָבן מיר דאָס פריער נישט באַמערקט.

מאָך אויף די טירלעך: אַן אָרעם ביסל פּראָוויאַנט, ווי אין אַ סך אַנדערע שטיבן פון דעם שטאָנד. נישט מער, נאָך אין איין ווינקל אין יענער שאַנק, קענסטו באַמערקן עפּעס וואָס וואַרפט זיך אין די אויגן — אַן ערדענע שיסל פול מיט שטיקלעך צוקער, צוויי גרויסע ראָלן פון באָם־ציקאָריע מיט אַ היפּש ביסל קאַווע־שאָלן און אַ גרויסער אייזערנער טאָפּ און נאָך אַנדערע זאַכן. נישט אַזוי אָרעם פאַר מאיר פיגלאַזש. נאָר פאַר וועמען האַלט ער דאָס אַלץ אין זיין שטוב?

25 יאָר האָט מאיר פיגלאַזש דורכגעמאַכט די קאַזאַרמעס פון ניקאָלייס מיליטער. אַלע זיינע בעסטע צייטן, פון גאָר יינגן עלטער ביז אין זיינע מיטעלע יאָרן. נאָענט פאַר זיין באַפרייונג, האָט ער חתונה געהאַט; וואָס האָט שוין מאיר פיגלאַזש געקענט דערלעבן נחת פון קינדער? אָן געלט, אָן אַ פאַך, אָן אַ ירושה, אָן דערוואַקסענע קינדער זיי זאָלן אים העלפן אין פרנסה, אָדער העלפן זיך איינער דעם אַנדערן?

גאָרנישט האָט מאיר פיגלאַזש מיטגענומען מיט זיך, אַרויסגייענדיק פון ניקאָלייס אַרמיי; נאָך 25 יאָר דינסט, האָט ער בלויז אהיים געבראַכט זיין גוף — יאָ, אַ געזונטער גוף, אָבער אויך אַ נישט פאַרקרענקטע נשמה. זיין נשמה — אפשר מער געזונט פון זיין גוף. 25 יאָר געוואַלגערט זיך אויף יענע ערטער און אַרויס ריין, ווי איצט געבוירן. ריינע הענט, אַ ריין האַרץ און אַפילו אַ ריינעם מאָגן. 25 יאָר מיליטער־דינסט צווישן זעלנער פון פאַרשידענע פעלקער, קיין איין מאָל נישט פאַרטרפה'ט דאָס מויל מיט זייערע עסנס. אַפילו ברויט נישט געגעסן פון זייער געבעקס, נאָר געגומען מעל מיט זאַלץ און אַליין זיך געבאַקן אין אַ גרוב, וואָס האָט אים געדינט פאַר אַן אויוון. ווער קען זיך גלייכן צו מאיר

פיגלאַזש מיט ריינקייט און הייליקייט, מיט גרויסקייט פון נשמה?!

אין יענע יאָרן, האָט מאיר פיגלאַזש נישט געלערנט קיין תורה, קוים געדאַוונט. אין די פרייע צייטן האָט ער געלערנט פאָלקסטימלעכע טענץ און אַקראָבאַטישע קונצן, מאַנעווורירן מיט די אויגן און מאַכן דאָס פּנים ווי אַ פאַרזעעניש. דאָס אַלץ — אויף צו פאַרווילן זיינע חברים זעלנער — „בעסער, איך זאָל קומען צו זייערע פאַרוויילונגען" — האָט ער געזאָגט. דעריבער טאַקע האָט ער באַקומען זיין נאָמען: מאיר פיגלאַזש, דער קונצן־מאַכער.

ווען מאיר איז צוריק אַריין אין ציווילן לעבן און געוואָרן אַ בית־מדרש ייד, האָט ער נישט געהאַט גאָרנישט מיט וואָס צו פאַרנעמען דעם אויבן־אָן אין בית־מדרש, איז ער טאַקע געווען נישט מער ווי אַ ייד פון „הינטערן־אויוון". אָבער חלילה, איר זאָלט זיך שעמען מיט מאיר פיגלאַזש. דער רבונו של עולם שעמט זיך נישט מיט אַזעלכע ווי ער. מלאכים אין הימל צאַצקען זיך מיט אים. פאַר פּרנסה האָט מאיר פיגלאַזש געהאַלטן אַן אָפּענעם סטראַגאַן אין עק מאַרק פון דער אַלטער שטאָט און דאָרט פאַרקויפט ניי אויפגעקומענע פּרוכט. געגאַנגען אויפן דאָרף, איינגעהאַנדלט אַ ביסל סחורה, געשלעפּט זי אַהיים אָפן רוקן און פאַרקויפט. אַמאָל האָט ער געמאַכט אין דאָרף אויך אַ ביסל פון זיינע קונצן. דאַקעגן אין שטאָט, צווישן יידן, האָט ער דאָס קיינמאָל נישט געטאָן.

מאיר פיגלאַזש דאַרף מען נישט נאָכקוקן צי ער גיט אַן ערלעכע מאָס אָדער וואָג. בעסער לייגט ער צו צוויי קערשן, איידער איינע ווייניקער. מאַכט זיך, אַז אַ יידענע דינגט זיך: „ר' מאיר, לייגט צו נאָך אַן עפּעלע, ס'וועגט נאָך נישט!" — דעמאָלט שיט מאיר אויס דעם שקאָרמיץ צוריק אַריין אין קויש — און קענסט שוין צו אים רעדן אַ גאַנצן טאָג...

ווינטער־טעג, אָדער אין רעגנדיקן זומער־טאָג, האָט מאיר פיגלאַזש גאָרנישט וואָס צו טאָן ביי זיין אָפענעם סטראַגאַן אין מאַרק, דעמאָלט ווערט ער אַ בית־מדרשניק. ער „קלויבט" זיך אָפּ צוויי אַנדערע בית־המדרש'ניקעס וואָס לערנען צוזאַמען און זייער לערנען געפעלט אים, און ער זעצט זיך אַנטקעגן זיי, פון דער אַנדערער זייט טיש, מיט ביידע הענט זיינע אונטערגעשפּאַרט דעם קאָפּ, די אויגן אָפן — און ער קוקט גלייך אין פּנים און אין די לעפצן פון זיינע „חברים" אין לערנען.

קוקט מען זיך צו, וועסטו זען, אַז אויך מאירס ליפּן באַוועגן זיך, לויטן ריטם פון זייערע. זיצן זיי צוויי שעה, זיצט מאיר מיט זיי צוזאַמען צוויי שעה; זיצן זיי מער, אַפילו פיר שעה, זיצט אויך ער און ווערט נישט מיד. קיין געגעץ, קיין דרימל.

וואָס מאיר פיגלאַזש טוט אין אַנדערע שעהן פון טאָג, ווען ער איז נישט קיין בית־המדרש'ניק, און האָט קיין סטראַגאַן אָפן מאַרק — ווייס איך נישט; איך ווייס אָבער יאָ, וואָס ער טוט בין מנחה למעריב, און וואָס ער טוט אין די שפּעטערע אָוונט־שעה'ן.

בין מנחה למעריב איז מאיר שטענדיק אין חסידישן בית־המדרש. קיינמאָל נאָך נישט פאַרפעלט. דאָרט, אין חסידישן בית־המדרש, איז דער קהל פילפאַך גרעסער פון „פּראָסטן" בית־מדרש וואָס אַקעגן־איבער, כאָטש ס'האָט נאָך אַפילו דאָרט קיין מנין נישט אויס־

געפעלט נישט אין דער פרי, נישט אין אָוונט, נישט זומער, און אַ קל־וחומר — נישט ווינטער.

אפשר האָט מאיר ליב צו זען אַ גרויסן קהל, איידער אַ קליינעם קהל; ווייל אין חסידישן בית־מדרש, ספּע־ציעל אין די ווינטער־טעג, טרעפסטו דאָרט שטענדיק אַ געפּאַקטן קהל בין מנחה למעריב און דער עולם ווערט נישט שיטער ביז צוויי שעה נאָך מעריב. אַלע טישן, צוויי פון ביידע זייטן עמוד און אַרון־קודש אָף דער מזרח זייט, דריי אָף דער צפון זייט, צוויי פון מעריב, איינער פון דרום ביזן טיר, און נאָך איינער ביים אויוון; אַלע טישן, פון בערך פיר מעטער לאַנג און בענק פון ביידע זייטן טיש — זענען באַזעצט, און געבויט אַזוי מאַסיוו ווי אָף צו דערלעבן משיחן.

אַלע טישן און בענק זענען אין חסי־דישן בית־מדרש שטענדיק פאַרנומען אין די אָוונט־שעה׳ן מיט לערנערס פון יינג און אַלט. אַלץ בעלי חזקות, יעדער אָף זיין פּלאַץ. אַפילו שטיי־חזקות איז דאָרט פאַראַן, צום שטיין ביים עמוד און ביים שולחן אינמיטן. מאיר האָט דאָרט אין יענע שעה׳ן קיין חזקה נישט געהאַט, נישט צו ויצן און נישט צו שטיין; אַ־מאָל דאָ און אַמאָל דאָרט און אַמאָל הינטערן אויוון, צווישן אויוון און וואַנט, צווישן זיינס גלייכן.

קען זיין, אַז מאיר האָט אַ נחת רוח אַנצוקוקן אַ גרויסן עולם, דאָרט, אינעם חסידישן בית־המדרש, דעריבער טרעפט מען אים בין מנחה למעריב נאָר דאָרט. (אין די שבתים געפינט זיך מאיר זיין פּלאַץ דווקא אין דער שיל וואָס צו מזרח פון ביידע בתי־מדרשים צוזאַמען, מיטן גאָר פּראָסטן עולם).

און אפשר האָט מאיר נאָך אַ סיבה צו זיין בין מנחה למעריב דווקא אינעם חסידישן בית־המדרש? ... אַ בעל־דר־שער, אַז ער קומט אין שטעטל, דרשנט ער בין מנחה למעריב, נאָר אינעם חסי־דישן בית־מדרש; איז עס אַ גרויסער בעל־דרשער, אַ שטייגער ווי אשר אנ־של שור, אָדער משה ידבר, שטעלט ער זיך גלייך אַרויף אויף אַ טיש ביי דער מזרח־וואַנט אָדער צום וואַנט און האַלט דעם עולם אַ שעה־צוויי. ווייניק וואָס מענטשן, וועלכע פאַרלאָזן אין דער־מיט. אדרבא, מענטשן וועלכע דאַווענען אין פּראָסטן בית־מדרש און אין שיל, שטראָמען אַהער צו הערן די דרשה.

קוים איז עס סתם אַ בעל־דרשער, כל־שכן אַ גאָר נעבעכדיקער, וואָגט ער נישט אַרויפצוגיין אָפן טיש, נאָר שטעלט זיך אויף אַ באַנק פון דער צפון־זייט און דרשנט פון דאָרט.

אשר אנשל שור און אַנדערע בעל־דרש׳ערס פון זיין קאַליבער, קומען אין שטעטל נישט יעדן מאָנטיק און דאָנער־שטיק; דערפאַר אָבער סתם בעל דרש׳־ערס — גייט נישט אַדורך אַ וואָך, אַז איינער אָדער צוויי פון דעם מין זאָלן זיך נישט באַווייזן אין אָפּאָלע.

מאיר פיגלאַזש געפינט זיך שטענדיק נאָר אינעם חסידישן בית־מדרש — ער וואַרט אויף די בעל־דרש׳ערס. נאָר אויף וועלכן בעל־דרש׳ער וואַרט מאיר פיגלאַזש — אויף אשר אנשל שור? אויף משה ידבר? אַ גרויסער ספק. די דרשה אַ־ליין, די פאַרטייטשונגען, די שילדערונ־גען? לאָמיר זיין געזונט — נישט פאַר מאיר׳ן; די טעאַטראַלע שטיק זייערע — אויך נישט פאַר מאיר פיגלאַזש, שוין לאַנג איז עס אים מיאוס געוואָרן, און אפשר שטענדיק מיאוס געווען פון זיינע

אייגענע שטיק, די פיגלאַרסקע שטיק. אלא וואָס? אפשר דאַרף מען מיט עפּעס העלפן אַ פרעמדן ייד? זיי, די אויסגערופענע, זיי קענען זיך זייער שטעטל אליין בעסער באַשטיין, ס'איז נאָך קיינמאָל נישט אַוועק אַ בעל־דרשער פון שטעטל אָן אַ גרויסע אַפּויטיקאי, אַזוי פיל ווי מאיר פאַרדינט נישט אפשר אַ גאַנץ יאָר. זיי, יענע בעל־דרשערס, וואַרטן נישט אויף מאירן, און אַ פּנים, אַז מאיר וואַרט נישט אויף זיי.

אויף וועמען וואַרט מאיר פיגלאַזש? ער וואַרט אויף יענעם בעל־דרשער, וואָס קיינער וואַרט נישט אויף אים; — ווייל ווען ס'קומט נאָך מנחה און יענער גיט זיך אַ שטעל אַרויף אויף דער באַנק (אויפן טיש — וואַגט ער נישט) און נאָך איידער ער עפנט דאָס מויל, בלויז אויף זיין דערשראָקענע פיזיאָנאָמיע, האָט זיך דער עולם שוין געכאַפּט: „עה, דאָס איז נישט קיין סחורה"... און באַלד הייבט זיך אָן אַ שטראָם פון דער טיר אַרויס צום פּראָסטן בית־מדרש, צו דער שיל, נאָך פאַר מעריב...

יאָ, דעמאָלט איז מאיר פיגלאַזש דאָ. מיט איין האַנט גיט ער אַ נעם דעם טיש וואָס אויבן, ביי דער דרום־וואַנט, מיט אַ סאָלדאַטסקע כוח (נישט בחינם געווען אַ זעלנער 25 יאָר), מיט איין באַוועגונג רוקט ער אים צו צו דער טיר, פאַרשטעלט דעם אַרויסגאַנג, נעמט אַרויס פון בוזעם־טאַש אַ בלעכן שיסעלע, און פון דער פאָדער־טאַש — צוויי גאַנצע אָנגעהויבענע ליכטלעך, רייבט אָן אַ שוועבעלע אויף אַנצוצינדן ביידע ליכטלעך, איינס אָנגעטריפט ביים שיסעלע, דאָס צווייטע אַרומגענומען מיט אַ „אשר־יצר" פּאַפּירל, איינגעלייגט אין פירן און ביי די אַרויסשטאַרנדיקע שפּיצן פון פּאַפּירל אָנגעהאַלטן דאָס ליכטל ס'זאָל נישט צעשמאָלצן ווערן צווישן די פינגער — און אַ זאָג געטאָן:

— ווער עס וויל גיין, זאָל גיין געזונטערהייט, אָבער וואַרף אַריין עפּעס אין שיסעלע איידער דו גייסט אַרויס.

מאיר פיגלאַזש לאָזט נישט איבער קיין אַדורכגאַנג צווישן דעם טיש און דער וואַנט, ווי נאָר פאַר איין מענטש...

אַזוי שטייט ער אויף דער וואַך די גאַנצע צייט, ביז יענער ענדיקט זיין דרשה און קומט דערנאָך נעמען זיין פּרנסה... מעריב געדאַוונט און אַהיים געגאַנגען.

אַרום ניין אַזייגער באַנאַכט, פון די קאַלטע אָדער קילע נעכט, מאיר פיגלאַזש איז שוין ווידער דאָ אין בית־מדרש. דאָ קומט ער צוזאַמען נעמען זיינע „חיילות", די צוזאַמענגעקומענע ארחי פּרחי; בעטלערס וואָס גייען איבער די הייזער און וואַנדערן פון שטאָט צו שטאָט אַהיים ברענגען צו זיך.

— וויפל זענען זיי דאָ? פיר, פינף, זעקס, מער — אַכט, צען — קומט אַהיים!

אַלע גייען מיט מאיר פיגלאַזש. אַפילו ער האָט זיך שוין צוגעגרייט זיין געלעגער אויף אַ באַנק. בלויז איינער בלייבט שלאָפן אין בית־המדרש — דאָס איז פּיניע ירושלים.

אין שטוב וואַרט שטענדיק אויף דער ציגל־קיך אַ גרויסער אייזערנער טאָפּ מיט הייסע ציקאָריע און ערדערנע טעפּלעך. דערנעבן אָנגעשעפּט אַ טעפּל און דערלאַנגט, אַפילו מיט שטיקלעך צוקער — צוויי שטיקלעך צוקער אין אַ טעפּל, דריי, פיר — ווייסט פון אַ לעבן!

און שעניקעס ווערן צעלייגט אויף

דער פּאָדלאָגע, ליילעכער פון פּויערע־שע לייוונט איבערגעצויגן, איבערגע־דעקט מיט מיליטערישע קאָלדרעס. אַ טלית אונטערן קאָפּ.

— זאָגט קינדערלעך „שמע ישראל" און שלאָפט געזונטערהייט!...

*

שטייט אַמאָל מאיר פיגלאַזש ביי זיין סטראַגאַן, זומער אין אַ יאַריד־טאָג, און פּלוצום פאַלט אַראָפּ אַ רעגן, טראָפּנס — גרויס ווי אַרבעס, אַלע קוישן פון מאיר׳ס סטראַגאַן פאַרגאָסן. מאיר באַווייזט נישט איבערקערן די קוישן, כדי אויסצוגיסן דאָס וואַסער, ווערט אינמיטן דערין אַ סומאַטאָכע נעבן אים. „גאַיעס" איז אויפגעברויזט קעגן יידן. מען זעט, אַז ס׳פאַרנעמט זיך אויף אַ פּאָגראָם. ער הערט ווי די פּויערים שרייען: „הוראַ נאַ זשידוב"! („נעמט זיך צו די יידן"!) און צוויי יידישע יונגעלייט, אומבאַקאַנטע, נישט פון אָפּאָלע, זענען ארומגעשטעלט צוויי־שן בייזן המון, וואָס שלאָגט זיי מיט קלאָניצעס איבער די קעפּ מכות רצח.

וואָס האָט פּאַסירט?

די צוויי יינגעלייט זענען געווען פּשו־טע אַפּעריסטן; פאַרקויפט די פּויערים שטאָפן אויף ווינטער־מאַנטלען, ווען אין דער אמתן זענען די שטאָפן גע־ווען נישט מער ווי אויפגעבלאָזענע, אָנ־געשטייפטע און געפאַרבטע קאַרטאָנען. דער פּלוצומדיקער רעגן האָט אַנטפּלעקט דעם סוד. די אָפּגענאַרטע פּויערים וואָס האָבן געקויפט די שטאָפן און זיי גע־האַלטן איינגעלייגט אויפן אַקסל, האָבן זיך געכאַפּט, אַז יעדער טראָפּן רעגן האָט געמאַכט אַ לאָך אין דעם „שטאָף".

און דאָ גיט איינער אַ קוק — די אַפּע־ריסטן זענען דאָ! האָט מען זיי געכאַפּט און געשלאָגן מכות רצח, אַז עס פאַר־נעמט זיך אויף אַ פּאָגראָם.

דעמאָלט נעמט זיך מאיר צו זיין „געווער" — ער שטעלט זיך צווישן ביי־זן המון און הייבט אָן מיט זיינע פיג־לאַרסקע שטיק: שטעלט זיך אויפן קאָפּ, גייט, לויפט מיט די הענט; שטעלט זיך צוריק אָף די פיס, טאַנצט אַ „פּאָל־קע", שעמערירט מיט די אויגן, פאַר־קרומט דאָס פּנים נישט צו דערקענען, וואַרפט פיר פלעשער אין דער לופט, כאַפּט צוויי אַנדערע, און הערט נישט אויף מיט זיינע שטיק, — ביז דאָס „גאַיעס" ווערן פאַרכאַפּט מיט דעם „פיגלאַזש". מ׳פאַרגעסט אין אַלעמען, מ׳שטעלט זיך „קאָפּ אויף קאָפּ" אויך אויף די אַרומיקע וועגענער, נישט צו פאַרלירן קיין איין קונץ פון דעם פיג־לאַזש, ביז עס הייבן אָן פאַלן קאָפּיקעס, דרייערס און אַפילו זילבער־שטיקלעך, אַלץ פון עקסטאַז... דעמאָלט מאַכט מאיר אַ פויזע, נעמט צוזאַמען די געפאַלענע מטבעות, לייגט דאָס אַלץ אַריין אין האַנט פון אַן עלטערן מאַן וואָס שטייט דאָרט און טוט אים אַ זאָג: — נאַ, נעם אַלץ און גיב דאָס אַוועק די אַלע „דזשאַדעס", וואָס זיצן ביים קלויסטער און קיינער קוקט זיך נישט אום אויף זיי... מאיר — ווייזט ער אויף זיך — איז ווי אַלע אָפּאָלער יידן, אַ זשעטעלני זשיד, ער דאַרף נישט אייער געלט...

*

אַזוי, מאיר פיגלאַזש, זאָלסטו זיין אַ מליץ־יושר פאַר דיינע אָפּאָלער יידן, ווו נאָר זיי זענען, און פאַר אַלע יידן,

פאַרן כסא הכבוד אין די הויכע הימ־לען. דו ביסט גרויס און דיין וואָרט וועט דערהערט ווערן. דיינע אָפּאָלער יידן האָבן דיך נישט געקענט, אָבער דיין גאָט אין הימל, פאַר אים האָסטו זיך נישט געקענט אויסבאַהאַלטן. זאָל דיין אָנדענק זיין פאַר אַלעמען געבענטשט און דערהויבן.

אליהו כי־טוב

(אברהם מאַקאַטאָווסקי) ז״ל

פסח פוקס הי״ד

(פון אַ בריוו וועלכן ס׳האָט געשיקט יצחק ווייץ פון תל־אביב, צו זיין קוזין איציק אַמסטער אין די פאַר. שטאַטן, אין אָקטאָבער 1948, נאָך דעם ווי פסח פוקס איז געפאַלן פון אַן אַראַבישע קויל אויפן פראָנט פון דער באַפרייונגס־מלחמה, וועלכע ס׳האָט געפירט די נאָר וואָס אַנטשטאַנענע יידישע מדינה אין מאַי 1948).

טייערער איציק! איך בין פאַראַבלט, פאַריתומט, פאַרצווייפלט, דערשלאָגן און צוזאַמענגעבראָכן פונעם פּלוצומדיקן אומ־גליק וואָס האָט געטראָפן די אַפּאַלע מש־פּחה, וועלכע מען קען ציילן אויף די פינ־גער. איך האַלט פאַר מיין חוב זיך אַוועקזעצן און דיר אָנשרייבן עטלעכע שורות, הגם אויפן האַרצן איז אַזוי שווער און אַ ווייטיק באַהערשט דיין געמיט. די טראַדיציאָנעלע „שבעה״ איז שוין פאַריבער, נאָר איך קאָן זיך ניט געפונען קיין רו — ניט באַטאָג, ניט ביינאַכט. מיר זענען געווען זייער נאָענט איינער צום צווייטן, גוט איינגעלעבט, כאָטש מען האָט זיך נישט צו אָפט געזען. צו־פעליק האָט דער גורל געוואָלט, אַז איך זאָל אים באַגעגענען אַ טאָג פאַר זיין טראַגישן סוף...

איך בין אַריין געפאָרן קיין בני־ברק און מיט אַמאָל דערזען פּסחן, זיין אַט־לעטישן געבוי, ווי ער שטייט ביים גע־שעפט פון שמואל אַמעריקאַנער. אין האַנט האָט ער געהאַלטן אַ פּעקעלע און

פסח פוקס, געפאַלן ביי מודיעין אין באַפרייאונגס־קריג אין יאָר 1948.

פסח פוקס, נפל בקרב ליד מודיעין במלחמת השחרור צ״1948.

געווען אַנגעטאָן אין מיליטערישע בגדים. נאָך פון דער ווייטנס האָב איך מיט פרייד צו אים אויסגערופן: „פּסח, איפה אתה נמצא? למה לא רואים אותך?" („פּסח, ווו געפינסטו זיך? פאַרוואָס זעט מען דיך נישט?") און ער, מיט זיין שטענדיקן שמייכל אויפן צעשטראַלטן און צופרידענעם געזיכט, ענטפערט: „איציק, איך בין אויף זייער אַ פּאַסקוד־נעם אָרט. פון דאָרט איז שווער צו באַ־קומען אַ טאָג אורלויב. היינט בין איך געפאָרן פון דאָרט אין אַן אָפיציעלער שליחות, האָב איך זיך צוגעכאַפּט קיין בני־ברק כדי זען די מאַמען. יום־טוב וועל איך זיך אַריינכאַפּן צו דיר". איך האָב אים דערציילט, אַז מיין פרוי, די קינדער, איך און אברהם צוקער גרייטן זיך איבערצוראַשן לייבעלען און צילען און זיי באַזוכן אין סוכות. אויב ער וויל, קען ער צו אונדז צושטיין. פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט מיר צוגעזאָגט אַזוי צו טאָן — — — און דאָס איז געווען אונדזער לעצטער געשפּרעך.

מיר איז שווער צו געפונען אַ טרייסט אין דעם גרויסן עלנט. ער האָט שוין זיין חשבון מיטן לעבן פאַרענדיקט, אָבער מיר, זיינע פריינד, וואָס האָבן אים אַזוי ליב געהאַט, קאַרטשען זיך נאָך אַלץ אין ווייען און זענען נישט מסוגל שלום צו מאַכן מיט דעם טרויעריקן געדאַנק, אַז פּסח איז שוין מער נישט מיט אונדז. ווי שרעקלעך־ביטער איז די ווירקלעכקייט!

איך זיץ און טראַכט און קען נאָך אַלץ נישט באַגרייפן ווי אַזוי דאָס איז געשען, טרערן שטיקן אין האַלדז און עס פאַר־נעמט זיך אויף אַ געוויין. פון אַלע מיי־נע נאָענטע קרובים, חברים און פריינד וואָס זענען אומגעקומען אויפן היטלע־ריסטישן „אויטאָ־דאָ־פע", איז מיר גע־בליבן איין פּסח, אַ האַרציקער מענטש, מיט וועמען איך האָב זיך געטיילט אין מאַמענטן פון בענקשאַפט, צער און פּיין. ער האָט מיך פאַרשטאַנען און תמיד גע־פונען די געהעריקע אויסדרוקן אין צייטן פון זאָרג און צווייפל. זיינע רייד האָבן געווירקט ווי אַ באַלזאַם אויף מיין צע־ווייטיקטער נשמה.

יעדער צונויפטרעף מיט אים איז פול געווען מיט דראַמאַטישע מאָמענטן. נאָר ווער האָט זיך געקענט פאַרשטעלן, אַז דער אומגליק וועט אַזוי שנעל קומען? אַז אונטער דעם תמיד צעשטראַלטן און שמייכלנדיקן פּנים ליגט באַהאַלטן אַ סוד פון אַ ראָמאַנטישער דראַמע, וועלכע האָט אים געבויערט טיף־טיף אין האַרצן און געטאָטשעט ווי אַ גיפטיקער וואָרעם, זינט ער האָט זיך אַנטוישט אינעם שענ־סטן אידעאַל פון זיין לעבן וואָס האָט געהייסן „פייגע־טאָבע"... ווער ווייסט, אויב נישט זי איז געווען די דירעקטע סיבה פון זיין העראָיש־טראַגישן אומ־קום?

ער איז געפאַלן אין בית נאבאללא, אין יאָר 1948, ווען די נאָר וואָס אַנטשטאַ־נענע יידישע מדינה האָט געפירט איר באַפרייאונגס־קריג קעגן די אַראַבישע אַגרעסאָרן.

חבל על דאבדין ולא משתכחין. כבוד זיין אַנדענק!

יצחק ווייץ / תל־אביב

דער אָפּאָלער העלד נאָטעלע אַלטמאַן

יולי 1944. איך געפין זיך אויפן פראָנט ביי דער ווייסל. די שלאַכטן מיט דער דייטשישער אַרמיי זענען זייער אינטענסיווע. מיר פאָרסירן די ווייסל, דער שונא שטויסט אונדז צוריק, מיר ליידן שווערע פאַרלוסטן.

אַ געוויסן טאָג רופט מען מיך אין שטאַב. איך טרעף דאָרט נאָך אָפיצירן פון מיין איינהייט. איין אָפיציר, וואָס איך האָב צוזאַמען מיט אים געענדיקט די פּוילישע אָפיצירן־שול אין ראַזאַן (רוסלאַנד) און ער געפינט זיך דאָ אין אַן אויסשפּירערס־אָפּטיילונג (ראַזוויעד־טשיקעס), דערציילט מיר, אַז אַ יידישער סערזשאַנט איז מיט אַ פּאָר טעג צוריק געוואָרן דעקאָרירט מיט דער העכסטער פּוילישער אויסצייכענונג — „ווירטוטי מיליטאַרי קרייץ". איך בעט אים, אַז כ'וויל זען דעם סערזשאַנט. ער פירט מיך צו אַ צווייטן קאַפּיטאַן, וואָס איז שעף פון דער קאָמפּאַניע אויסשפּי־רערס, אַ רוס פון פּוילישער אָפּשטאַ־מונג. ער גייט אַריין אין אַ פּאַלאַטקע און קומט דערנאָך אַרויס מיט דעם סערזשאַנט — פון מיטעלן וווּקס, מיט אַ שאַרפן בליק און סימפּאַטיש פּנים. אויף זיין ברוסט זענען אָנגעהאָנגען עט־לעכע מעדאַלן, צווישן זיי — דער „ווירטוטי מיליטאַרי קרייץ". ער קומט צו נענטער, און איך דערקען אים גלייך: דאָס איז דער אָפּאָלער בחור נאָטעלע אַלטמאַן, דער זון פון דער בלינדער עלקע, צאַלע אַלטמאַנס (לאָטעק) ברו־דער.

ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, איז ער נאָך געווען אַ יונגערמאַן, נאָר אין די עטלעכע יאָר, איז ער אויסגע־וואַקסן. אויך ער דערקענט מיך — און מיר כאַפּן זיך אַרום. דער קאַפּיטאַן פרעגט, צי מיר זענען באַקאַנט. נאָטע זאָגט אים, אַז איך בין זיינס אַ לאַנדס־מאַן. דער קאַפּיטאַן לויבט זייער נאָטען, ער זאָגט מיר, אַז אויף דעם סערזשאַנט קען מען זיך פאַרלאָזן. ער האָט נאָך קיינמאָל נישט אַנטוישט. אַ פאַקט, אַז ער האָט באַקומען די העכסטע אויס־צייכענונג פון דער פּוילישער אַרמיי.

נטע אַלטמאַן (רעכטס), דער העלדישער קעמפער קעגן היטלער־דייטשלאַנד, מיט זיין חבר שמאי פייגעלע שמאילעס.

נטע אלטמן (מימין), לוחם נועז נגד הגרמנים, עם חברו שמאי פייגלה שמאלס.

איך מיט נאָטען גייען אַוועק אין אַ זייט, מיר צעשמועסן זיך. ער דערציילט אַז איך בין דער ערשטער אָפּאָלער ייד וואָס ער באַגעגנט. ער ווייסט נישט, צי לעבט עמיצער פון זיין משפּחה. אין דער פּוילישער אַרמיי איז ער געקומען פון דער רויטער אַרמיי. ער איז אין רוסישן מיליטער פון אָנהייב מלחמה, פון יוני 1941. ער איז אויך געווען ראַזוויעדטשיק און טאַקע אויסגעצייכנט געוואָרן אויך מיט רוסישע מעדאַלן.

אין אַ פינצטערער נאַכט, איז נאָטעלע מיט אַ גרופּע אויסשפּירערס אַריבער

די ווייסל, אין הינטערלאַנד פון דער דייטשישער אַרמיי. זייער אויפגאַבע איז געווען: ברענגען מיט זיך לעבעדיקע דייטשן (אויף דעם מיליטערישן לשון הייסט דאָס „אַ צונג"). זיי זענען געווען עטלעכע צוואַנציק אין צאָל. ביי אַזאַ אויפגאַבע, האָבן אַ טייל אויסשפּירערס געטראָגן דייטשישע אוניפאָרמען. זיי זענען אַריין אין אַ שטאַב פון אַ דייטשישן באַטאַליאָן, פיל פון דער גרופּע זענען אומגעקומען פון די דייטשן. נאָטע מיט עטלעכע פון זיינע מענטשן האָבן צוריק געברענגט מיט זיך אַ מאַיאָר פון דער „ווערמאַכט" און וויכטיקע דאָקומענטן.

נאָטע האָט עטלעכע מאָל אויסגעפירט אַזעלכע אויפגאַבן.

✶

איך באַגעגן שפּעטער נאָטען אין לאָדזש, אין יאָר 1945. ער דערציילט אַז מיט אַ פּאָר וואָכן צוריק, האָט ער זיך אומגעקערט פון שפּיטאָל, ווו ער איז געלעגן 6 חדשים. ער איז ביים דערפילן אַן אויפגאַבע, שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין קאָפּ. ער איז איצט באַפרייט פון מיליטער. אַ צייט שפּעטער קומט ער צו מיר קיין לאַנדסבערג, דייטשלאַנד, ווינט ביי מיר אַ געוויסע צייט, ער איז אָבער זייער נערוועיש. דאָס איז אים געבליבן נאָך די לעצטע פאַרוווּנדונג. ער ליידט שטאַרקע קאָפּוויטיק. איך נעם אים צו אַ דאָקטער, וואָס דערציילט מיר, אַז עס פעלט אים עפּעס אין קאָפּ, דערפאַר האָט ער אַ פּלאַטע גאָלד אונטער די הויט. ער זאָגט, אַז מען קען גאָרנישט העלפן.

נאָטע איז אויך געווען אַ שטיקל צייט ביי זעליג ווייַנשטאָק (פּיעקאַזש). ער איז פון זעליגן צוריק געקומען צו מיר, געווען נאָך איין שטיקל צייט. איך האָב אים געבעטן אַז ער זאָל זיין מיט מיר — און מיר וועלן צוזאַמען ערגעץ אַוועקפאָרן. איז אים אַריין אַ געדאַנק, אַז ער פאָרט צוריק קיין פּוילן, ווו זיין ברודער צאַלע אַלטמאַן (לאָטעק) געפינט זיך דאָרט. ער פאָרט אַוועק, איך גיב אים מיט וואָס איך קען. איך זאָג אים, אַז ער זאָל אין פּוילן אַריין אין אַ שפּיטאָל זיך היילן — און ביז היינט ווייס איך נישט ווו ער איז אַהינגעקומען.

נאָטע איז געווען אַן אָפּאָלער יידיש יינגל. געשטאַמט פון אָרעמע, האָרעפּאַשנע מענטשן. זיין פאָטער בערל איז געווען אַ שוסטער, זיין מוטער, די בלינדע עלקע, האָט געטראָגן וואַסער אין אָפּאָלע, כדי צו קענען שפּייזן די משפּחה. אויך נאָטעלען האָט מען געלערנט שוסטעריי.

ליידער, ווייסט מען ניט קיין סך פון אַזעלכע נאָטעלעך, אָדער אַנדערע יידישע יינגלעך וואָס זענען געפאַלן העלדיש אין קאַמף קעגן די היטלעריסטישע מערדערס.

שמאי פייגעלע שאַמאַלעס / ניו־יאָרק

צדוק דוזמאַן ז״ל

אין עלטער פון 75 יאָר איז אַוועק אין דער אייביקייט אונדזער בן־עיר, דער גרויסער למדן, מתמיד און עילוי ר׳ צדוק דוזמאַן, אָדער ווי מיר האָבן אים גערופן אין שטעטל — צדוק איטשע מאיר׳ס. תורה האָט ער געלערנט ביים רבין ר׳ ירמיהו קאַליש זצ״ל, וואָס איז געווען באַקאַנט אין פּוילן ווי דער אָפּאָלער רבי. צדוקס פאָטער, דער דיין מו״צ ר׳ איטשע מאיר, איז געווען איינער פון די שענסטע געשטאַלטן אין אָפּאָלע, אַ תלמיד־חכם, שאַרפער מוח און אָנערקענטע פּערזענ־לעכקייט צווישן די לובלינער חסידים.

אין אָנהייב פון די צוואַנציקער יאָרן האָט צדוק חתונה געהאַט און אַריבער ווינען אין אָסטראָווצע, ווו ר׳איז שנעל באַקאַנט געוואָרן צווישן די איינוווינערס מיט אַלע זיינע מעלות טובות און דער־פאַר אויך געווען דאָרט באַליבט ביי אַלעמען. אין יאָר 1934 איז ער עולה קיין ארץ־ישראל אומלעגאַל (ווי אַ טוריסט). די דאָזיקע אומלעגאַלקייט האָט אים אומ־מעגלעך געמאַכט אַראָפּ צו ברענגען זיין פרוי מיט זייערע פיר קינדער, — וואָס זענען מיט עטלעכע יאָר שפּעטער גע־פאַלן אַ קרבן פון די דייטשע רציחות אין אָפּאָלע.

נאָך דעם גרויסן חורבן, אַז צדוק האָט זיך דערוווּסט וועגן אומקום פון זיין משפחה, האָט ער באַשלאָסן צוריק אויפ־שטעלן אין לאַנד זיין צעבראָכן לעבן און חתונה געהאַט. אין אויגוסט 1949, ווען ס׳איז געגרינדעט געוואָרן אין ישראל די אָפּאָלער לאַנדסמאַנשאַפט, איז צדוק דוזמאַן אויסגעוויילט געוואָרן אין דער פאַרוואַלטונג און ביזן לעצטן אָטעם־צוג טריי און ערלעך געדינט די אינטערעסן פון די לאַנדסלייט אין דער יידישער מדינה און אין די תפוצות. ער האָט אומדערמידלעך געאַרבעט לטובת הכלל און זיך אויסגעצייכנט מיט זיין אקטיווי־טעט ווי דער סעקרעטאַר, קאַסירער צי מיטגליד פון דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע.

אין זיין היים זענען אָפט פאָרגעקומען די זיצונגען פון אונדזער פאַרוואַלטונג און מיר האָבן תמיד דערמאָנט מיט אָנער־קענונג די וואַרעמע הכנסה־אורחים פון זיין פרוי צילאַ (איר צו לאַנגע יאָר). אין משך פון 28 יאָר האָבן מיר געאַרבעט צוזאַמען — אַ סך שעהן אין די אָוונטן פאַרברענגט אויף זיצונגען, באַראַטונגען, מיינונג־אויסטוישן, בעת וועלכע עס זע־נען באַהאַנדלט געוואָרן פראַגן פון דער לאַנדסמאַנשאַפט, באַזונדערס די פראַגע פון אַרויסגעבן אונדזער יזכור־בוך. איך האָב באַוווּנדערט און ליב באַקומען זיין יושר און שאַרפזיניקייט, זיין סאָלידקייט און אהבת ישראל. ווער האָט זיך גע־קענט פאָרשטעלן, אַז דער שטילער און טרייער צדוק דוזמאַן וועט ניט זוכה זיין צו פייערן דעם סיום־הספר פון אונדזער יזכור־בוך, פאַר וועלכן ער האָט געוויד־מעט אַ סך צייט, מחשבה, איניציאַטיוו, אויך אין צייטן, ווען זיין געזונט־צושטאַנד איז געווען אונטערבראָכן. אין די לעצטע חדשים פאַר דער פטירה האָט ער זיך באַקלאָגט אויף ווייטיקן און געליטן פון פאַרשידענע קראַנקייטן. דינסטיק דעם 14טן מערץ 1977 (כ״ד באדר תשל״ז) האָט ער אויסגעהויכט זיין רייגע און ערלעכע נשמה. כבוד זיין אָנדענק!

יצחק ווייַן / תל־אביב

צדוק קלאַצהענדלער הי״ד

מיט צדוק מרדכי מאַנעליס בין איך געווען געקנופּט און געבונדן פון די פרי־סטע קינדער־יאָרן. מיר זענען געווען אין זעלבן עלטער, געלערנט אין חדר ביים דרדקי־מלמד פויגל, אויף דער קאָלייקע־גאַס, און דערנאָך אַריבער לערנען ביי דעם באַרימטן מלמד און למדן אברהם חוקר, וועמען מ׳איז גרייט געווען צו צאָלן אַ הויכן שכר־לימוד.

צדוק האָט נישט געקענט פאָרזעצן זיינע לימודים, צוליב דער שווערער מאַ־טעריעלער לאַגע פון זיינע עלטערן. זיין פאָטער מרדכי מאַנעליס ז״ל האָט מיט אַלע קינדער שווער געהאָרעוועט אין דער בעקעריי, וועלכע איז נישט געווען מסוגל צו באַזאָרגן מיט פרנסה די גאַנ־צע משפחה. אויך צדוק איז געווען באַ־שעפטיקט אין דער בעקעריי, פונקט ווי איך, אַ בר־מצווה יינגל, האָב געמוזט זיך לערנען אַ פאַך ביי פנחס יודקעוויטש, דער בעסטער קאַמאַשנמאַכער אין שטעטל.

ביידע פּראָלעטאַריער, הגם נאָך כמעט קינדער, האָט יעדער פון אונדז געזוכט זיין אידעישע אכסניה ווו זיך אויסצו־לעבן. בעת איך בין אריינגעטרעטן אין פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין, האָט צדוק זיך אָנגעשלאָסן אין דער ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „התאחדות״, צו וועלכער ס׳האָבן אויך געהערט זיינע ברידער.

צדוק איז תמיד ארומגעגאַנגען אַ פאַר־טראַכטער און פאַרטרוימטער. ער האָט געלייענט אַ סך ביכער פון דער יידישער און וועלט־ליטעראַטור און באַזונדערס אינטערעסירט זיך מיט פּאָעזיע. אין אַ געזעלשאַפט האָט ער ליב געהאַט צו דע־קלאַמירן לידער, אויך פון זיינע אייגענע שאַפונגען. כמעט ביי יעדער געשפּרעך,

צדוק קלוצהנדלר, מפעילי התנועה הציונית, נרצח ע״י הפולנים בסיומה של מלחמת העולם השניה.

דער ציוניסטישער טרוימער און קעמפער צדוק קלאַצהענדלער, דערמאָרדעט דורך די פּאָלאַקן ביים פאָרענדיקן די צווייטע וועלט־מלחמה.

פלעגט ער בעטן צו באַהאַנדלען נאָר איין טעמע: דיסקוסיע... אַז די שטעטלדיקע לצים, יוסף גאָלדוואַסער און צדוק גאָלד־רייך, האָבן אים געטראָפן אין העלענעס סאָדע־וואַסער געוועלבל, איז זייער ער־שטע פראַגע געווען: „וואָס הערט מען מיט דער דעמערונג־שטימונגען? אפשר ווילסטו פאַרקויפן א ביסל דעמערונג?״ צדוק האָט זיך נישט איבערגענומען מיט די איראָנישע רייד און שפּאָטישע באַ־מערקונגען — און ווייטער זיך אַרומגע־טראָגן מיט זיינע פּאָעטישע פאַנטאַזיעס, געבויט שלעסער אין דער לופטן און נישט געזען די האַרבע, ברוטאַלע ווירקלעכקייט,

נישט געפילט דעם אָנקומענדיקן שטורעם אויפן פּוילישן יידנטום.

אין אָנהייב פון די דרייסיקער יאָרן, איז ער צוזאמען מיט נאָך יוגנטלעכע ציוניסטן אַוועק אויף הכשרה אין אַ פּאָל־וואַרק פון א פּוילישן פּריץ. איך האָב גע־גלויבט, אַז איצט וועט ער זיך אויס־ניכטערן פונעם פּאָעטישן שיכרות, ווייל הכשרה מיינט דאָך — גרייטן זיך עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. צום באַדויערן, איז ער נישט לאַנג געווען דאָרט. די הכ־שרה איז פאר אים געווען צו פּראָזאַיש און מאָנאָטאָן.

האַרט פאַרן אויסברוך פון דער צוויי־טער וועלט־מוחמה, האָט צדוק רעזיגנירט פון אַלע זיינע ציוניסטישע־חלוצישע אַס־פּיראַציעס און באַשלאָסן צו בלייבן אין פּוילן. ער האָט חתונה געהאַט אין אָפּאָלע מיט איינער פון זיינע פאַרערערינס, אוטשע גאָלדוואַסער, אַ באַקאַנטע שענ־הייט אין שטעטל. די גאַנצע צייט פון קריג איז אים, זיין פרוי און די קינדער, געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן ביי פּאָ־לאַקן אויף די „גוריס". גראָד צום סוף פון דער מלחמה, זענען אַלע דערמאָרדעט גע־וואָרן דורך די אנטיסעמיטישע קעמ־פערס פון דער פּוילישער אונטערערדי־שע מיליטערישער אָרגאַניזאַציע „אַרמיאַ קראַיאָוואַ". ווער ס'האָט זיי אויסגעגעבן די רוצחים און ווי אזוי זיי זענען אומ־געקומען — איז נישט באַוווּסט קיין פּר־טים.

צדוק האָט געהערט צו די שיינע און איידעלע געשטאַלטן פון דער יידישער יוגנט אין אָפּאָלע. אויף זיינעם אַ בילד, וועלכן ער האָט מיר געשיקט קיין ארץ־ישראל פאַר דער מלחמה, איז געווען אָנגעשריבן:

„קוק אריין אין מיינע אויגן. וועסטו געפונען דעם שליסל צו מיין האַרץ"...

כבוד זיין אָנדענק!

יצחק ווייץ / תל־אביב

ר' לייבל קנאָפּליך ז"ל

דער זון פון לעדער־פאַבריקאַנט און מוהל פון שטעטל, ר' יוסף אייזיקס. גע־שמט ווי אַ גרויסער עילוי און תלמיד־חכם און פאַרמאָגט אַ שאַרפן קאָפּ. גע־זעסן אין בית־המדרש ביז אין דער טיפער נאַכט, ארומגערינגלט מיט יונגעלייט, שטענדיקע תורה־לערנערס, וואָס האָבן געשלונגען יעדעס וואָרט זיינס.

ווען כ'בין געווען אַ חדר־יינגל, האָט מיין רבי ר' אברהם חוקר ז"ל, מיך גע־שיקט כמעט יעדן שבת צו ר' אברהמלע טוביה'ס הי"ד ((שפּעטער — מחותן פון ר' לייבל יוספ'ס) ער זאָל מיך פאַרהערן דעם שעור אין תלמוד. ר' אברהמל איז געווען אַ ייד מיט אַ הדרת פּנים, אַן אייד־דעלער מענטש, אָנגעשטאָפּט מיט תורה און חכמה. דערצו נאָך — אַ „מקיל", ניט געשטאַנען „על קוצו של יוד" ביים פאַר־הערן. דאַקעגן ר' לייבל יוספ'ס איז גע־ווען אַ שטאַרקער מחמיר. אַז דער רבי האָט דאָנערשטיק מיר אָנגעזאָגט וועגן אַ פאַרהער דעם נאָענטסטן שבת ביי ר' לייבל יוספ'ס, בין איך שוין ביינאַכט ניט געשלאָפן פון שפּאַנונג און שרעק, קוים וועל איך דורכפאַלן...

שבת פרי בין איך מיט דער גמרא אונטערן אָרעם און מיט אַ סך האַרץ־קלאַ־ניש אַוועק צו ר' לייבלין דעם קפּדן און

אָנגעהויבן דעם שעור מיט פּחד און יאוש. נאָר אָט דערזע איך גאָר אַ פריילעכע גרימאַסע אויף זיין פּנים — ניט אַנדערש, ער איז צופרידן פון מיין פּשטל. איך בין דערפון געוואָרן דערמוטיקט און „דער־לאַנגט" א שעור, ווי ס'דאַרף צו זיין. איך באַקום פון ר' לייבלין אַ קניפּ אין בעקל און אַ זאָג: „יישר כוח, בחור'ל! ס'וואַקסט אַ ווילנער גאון!"... ווער האָט זיך געקענט צו מיר גלייכן נאָך אַזעלכע רייד? אַ היים בין איך שוין נישט געגאַנ־גען, נאָר ממש געשוועבט אין דער לופטן.

צומאָרגנס האָבן שוין אַלע תלמידים אין חדר געוווּסט פון מיין הצלחה ביי ר' לייבל יוספ'ס און טאַקע מיך מקנא גע־ווען. כ'האָב אויך באַקומען אָנזען און חשיבות ביי מיין מלמד ר' אברהם חוקר.

ר' לייב קנאַפּליך און זיין פרוי

ר' לייב קנופליך, מחבר הספרים „כפתור ופרח" ו„חיבת ציון", ורעיתו תרצה דבורה ז"ל

פון יענער קינדער־יאָרן איז אָפּגעלאָפן אַ שטיק צייט. פּוילן איז געוואָרן אומ־אָפּהענגיק. די וואָס זענען ערשט נעכטן אַליין געווען פאַרשקלאַפט און אונטער־דריקט פון די רוסן, האָבן אין באַפרייטן פּוילן זיך אַ נעם געטאָן צו דיסקרימינירן און אונטערדריקן די יידישע באַפעלקע־רונג. ס'הייבט אָן די עמיגראַציע מעבר לים. ר' לייבל מיט זיין בני־בית פאַר־לאָזן אין די דרייסיקער יאָרן אָפּאָלע און לאָזן זיך אַוועק קיין בראַזיל צו זייער טאָכטער און איידעם פייגע און עזריאל ראָלניק. ר' לייבל האָט זיך דאָרט איינ־געאָרדנט און געפירט אַ בכבודיק לעבן און געהאַט אַ סך אָנזען ביי די לאַנד־סלייט, וואָס פלעגן זיך תמיד פאַרלאָזן אויף זיין יושר און געוויסן אין פאַל פון אַ סכסוך צווישן זיך. זיין בוררות איז אָנגענומען געוואָרן פון אַלע צדדים.

ר' לייבל איז אויך געווען דער מחבר פון צוויי ספרים: „כפתור ופרח" (אמרי חז"ל) און „חיבת ציון" (פניני תלמוד). אין דער הקדמה צום ערשטן ספר באַוויינט ער די פאַרשניטענע משפּחה, וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים.

אין יאָר 1949 האָט ער באַזוכט ישראל און שטאַרק באַדויערט, וואָס ער קען זיך נישט באַזעצן אין לאַנד, ווייל אין בראַזיל געפינט זיך די גאַנצע משפּחה — קינדער און אייניקלעך. ווען ס'איז געבוירן גע־וואָרן דער געדאַנק ארויסצוגעבן אַ יזכור־בוך, האָט ער בשעתו צוגעזאָגט עפּעס אָנצושרייבן פאַר אונדזער ספר־מאָנו־מענט. צום באַדויערן, האָט דער טויט אים אַוועקגעריסן פון זיין פאַמיליע, פון די לאַנדסלייט און ער האָט נישט באַ־וויזן מקיים צו זיין דעם צוזאָג.

ר' לייבל קנאַפּליך ז"ל איז אין עלטער פון 72 יאָר נפטר געוואָרן ט"ז טבת תשכ"ג.

כבוד זיין אָנדענק!

יצחק ווייין / תל־אביב

פיניעלע ווייץ ז״ל

איך געדענק פיניעלע ווייץ ז״ל ווי אַ נאָענטער חבר פון מיין פאָטער ע״ה. ביידע האָבן צוזאַמען געלערנט זייער שפּעטערדיק פאַך און באַשעפטיקונג — גאַרבעריי.

פיניע ווייץ (דער פאָטער פון דעם פאָרזיצער פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל, יצחק ווייץ) האָט געאַרבעט ביי רבקהלען, נתן אייזיקס טאָכטער און ביי איר אין דער גאַרבעריי אויך געוואָרן מייסטער. איך געדענק אים ווי אַ פאָרגעשריטענעם מענטש, וואָס האָט געקענט לייענען און שרייבן, בעת אַ סך יידן פון שטעטל זענען געווען ווייט דערפון. ער פלעגט אויך ליב האָבן צו דערציילן נייעס פון די צייטונגען, וועלכע ער האָט געלייענט. אין אַזאַ פאַל האָט זיך תמיד געשאַפן אַרום אים אַ רעדל יידן, וואָס האָבן ממש געשלונגען יעדעס וואָרט און דערנאָך קאָמענטירט, דיסקוטירט און אַפילו איבערגעגאַנגען אין אַ מחלוקת.

פיניעלע ווייץ איז געווען פיל יאָרן גבאי אין חסידישן בית־המדרש, ווו ס׳האָט אויך געדאַוונט מיין פאָטער און איך מיט אַ סך פון מיינע חברים. ער האָט אַלעמען געקענט ביי די נעמען און אָפט פאַרפירט שמועסן אויך מיט דעם יונגוואַרג. פיל יידן פון שטעטל האָבן

שרה און זלאטעלע ווייץ, קרבנות פון די דייטשע רציחות אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

שרה וזלטלה וייץ, קרבנות הרציחות של הגרמנים במלחמת העולם השנייה.

ביי פיניעלען געפרעגט אַן עצה און אויך געבעטן ער זאָל זיין בורר אין פאַל פון אַ סיכסוך צווישן צוויי יידן.

פיניעלע ווייץ איז אומגעקומען על קידוש השם פון די דייטשע רוצחים.

כבוד זיין אָנדענק!

משה׳ל ניסענבוים / פתח־תקוה

צום אַנדענק פון דעם גוטן מאַן און פאַטער עזריאל ראַלניק

איך געדענק עס ווי נעכטן — אין אַ פּסחדיקן טאָג, נאָכן עסן, ווען אָפּאַ־לער יידן האָבן געשמאַק געדרימלט פון דער ערב יום־טובדיקער מידקייט — האָב איך אים באַגעגנט. אין אָנהייב איז אים שווער געווען צו דערקענען.

עזריאל ראַלניק ז״ל

ווו זענען אַהין געקומען זיינע לאַנגע פּיאות און דער חסידישער כאַלאַט? געשטאַנען איז פאַר מיר עפּעס אַן אויסגעפּוצטער פּאַצעט, נאָר וואָס גע־קומען פון וואַרשע, ווייל צו 17 יאָר איז אים ענג געוואָרן די היים, דאָס שטעטל — און ער איז אַוועק אין דער גרויסער שטאָט זוכן גליק און פרייהייט — פאַר זיך און פאַר דער גאַנצער מענטשהייט.

מיר האָבן זיך אָנגעקוקט אַ לאַנגע ווײַלע און עפּעס האָט אַ רודער געטאָן אינעווייניק. איצט איז שווער איבער־צוגעבן מיטן פּאַסיקן וואָרט דאָס גע־פיל וואָס האָט אונדז ביידע באַהערשט בעת יענער באַגעגעניש, אינעם איינ־געשלאָפענעם שטעטל, אַ פּסח נאָכמיטאָג.

יאָ, איך דערמאָן זיך: ער האָט זיך אָנגערופן דער ערשטער, גערעדט וועגן מיינע לאַנגע צעפּ און בלויע אויגן. אַ סברה, אַז דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן וועבן אַ ליבע צווישן אַן 18־יאָריקן בחור און אַ 17־יאָריק מיידל.

דער פּסח איז אַוועק און צוזאַמען מיט אים איז דער יונגערמאַן צוריק געפאָרן קיין וואַרשע. איצט איז נאָר געבליבן אויסצוקוקן דעם בריוווטרעגער און וואַר־טן מיט געדולד אויף פאַרשריבענע בלעטלעך, וואָס האָבן תמיד אַרויסגע־רופן פרייד, בענקשאַפט און אויסטער־לישע געפילן.

*

טעג און נעכט זענען פאַרגאַנגען אין שטענדיקער דערוואַרטונג. אַ געוויסן פרימאָרגן קומט צו מיר דער טאַטע, בלייבט שטיין, קוקט אַ ווײַלע מיט זיי־נע קלוגע אויגן אויף מיר און רופט זיך אַן שטיל און געלאַסן:

— קינד מיינס, דו וועסט אַ כלה ווערן...

ער בייגט זיך אָן, גיט מיר אַ קוש אין אַ גלעט איבער די באַקן — און ביי דער געלעגנהייט ווישט ער שוין אָפּ די טרערן וואָס האָבן זיך אַראָפּגעקייקלט אויפן פּנים. איך ווייס, אַז דאָס זענען

געווען לויטערע טרערן פון פרייד און גליק.

מיר האָבן חתונה געהאַט. הגם נאָך יונגע קינדער, אָבער שוין איבערגענו־מען מיט דאגות פּרנסה. מיין עזריאל האָט ניט געקאָרגט קיין מי און צייט, אַבי צו זיכערן עקזיסטענץ דער משפּחה. מיט פּויערן־שיכורים, צי מיט פּוילישע פּאַ־נעס — ס׳איז געווען גאַנץ שווערלעך. ביז ער האָט געמוזט פאַרלאָזן די היים, טאַטע־מאַמע, דאָס געבורט־שטעטל. אין אַ רעגנדיקער נאַכט געזעגנט זיך מיט מיר עזריאל:

— זאָרג ניט, פייגעלע מיינס. נישט לאַנג וועט דויערן אונדזער צעשיידונג. מיר וועלן אינגיכן זיך טרעפן, צוזאַמען מיט אונדזער קינד, אין אַן אַנדערער פרייער וועלט.

2 חדשים זענען פאָריבער פון יע־נער נאַכט — אָט באַקום איך אַרויס־פאָדערונג־פּאַפּירן און מיר אַלע דריי זענען ווידער צוזאַמען. אויך אויף דעם נייעם אָרט האָט מען באַדאַרפט שווער אַרבעטן, נאָר אונדזער גליק איז געווען שטאַרקער פון אַלע זאָרגן.

✶

דאָס נייע לאַנד אונדזערס איז געווען בראַזיל. ווי יעדער אימיגראַנט אין יע־נע יאָרן, האָבן מיר אַדורכגעמאַכט אַלע שוועריקייטן, ביז מען האָט זיך אַרויפ־געאַרבעט.

מיין מאַן עזריאל ראָלניק, דער גו־טער מענטש און האַרציקער פאָטער, איז אַלע זיינע יאָרן געווען איבערגעגעבן די וויכטיקסטע טעטיקייטן פאַר מדינת יש־ראל — אין מגבית, קרן קיימת און קרן היסוד. אומעטום האָט ער אַרויס־געוויזן אַ סך אחריות און מסירת נפש. 2 טעג פאַרן אַוועקלייגן זיך אויפן קראַנ־קן־בעט, האָט ער באַזוכט 30 יידישע היימען, כדי דאָרט אויפמאָנען באַשטיי־ערונגען פאַר דער יידישער מדינה. אַ־היים קומענדיק זאָגט ער מיר: „פייגע־לע, איך בין אַזוי מיד"...

מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז אים באַפאַלן אַ שווערע קראַנקייט און מ׳האָט דערנאָך אים באַדאַרפט אָפּערירן. נאָך דער אָפּעראַציע, זענען זיינע ערשטע ווערטער צום דאָקטער געווען: „אין 2 חדשים אַרום, כ׳וועל זיך פילן בע־סער, פאָרן מיר קיין ישראל". געזאָגט און — געטאָן! איך האָב געמוזט נאָכ־געבן.

אַ גאַנצן בוך וואָלט זיך געלאָזט אָנשרייבן פון דער דאָזיקער נסיעה. ווען אונדזער פריינד צבי געַרמאַן, אַ קאָלאָנעל פון דער ישראל־אַרמיי, מיט וועמען עזריאל האָט געאַרבעט אין סאַן־פּאַולאָ, בעת יענער איז געווען אין אַ שליחות, האָט אים אַרומגעפירט איבער תל־אביב און געוויזן די ראַשיקע אַנט־וויקלונג פון דער שטאָט אין די לעצטע 10 יאָר — האָט עזריאל ניט געקענט זיך אָפּוווּנדערן און אָפּלויבן. ער איז געווען באַגייסטערט און אַנטציקט.

✶

אין מיין שטוב געפינען זיך צענדלי־קער בריוו מיט דאַנק און אָנערקענונג פון וויכטיקע ישראלדיקע פּערזענלעכ־קייטן צו עזריאלן, פאַר זיינע גרויסע לייסטונגען פאַר דער מדינה. צו באַ־דויערן, האָט ער נישט באַוויזן צו רע־אַליזירן זיין טרוים אַליין צו ווערן אַ בירגער פון ישראל. דער אכזריותדיקער טויט האָט צעשטערט אַלע פּלענער.

מיט דער פּטירה פון מיין מאַן עזרי־אל ראָלניק, איז אַוועק אין דער איי־ביקייט אַ טייערער ייד, וואָס האָט ליב

געהאַט זיין פאָלק, זיין לאַנד — מדינת ישראל און איז געווען איבערגעגעבן, בלב ובנפש, זיין משפחה. מיר וועלן אים נישט פאַרגעסן.

כבוד זיין אָנדענק!

פייגעלע ראַלניק / סאַן־פּאַולאָ

עזריאל ראַלניק ע״ה

אַ גרויסער טרויער האָט אַרויסגערופן אין סאַן־פּאולאָ דער טויט פון דעם באַקאַנטן עסקן און ציוניסטישן אַקטיוויסט, עזריאל ראָלניק ע״ה, וועלכער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 59 יאָר און געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויף דעם בית עולם פון בוטאַנטאַן.

דער חשובער נפטר איז געווען אַקטיוו ביי די נאַציאָנאַלע פאָנדן, ווי קרן היסוד, פאַראייניקטער קאַמפּיין, קרן קימת, באָנאָס און צוגעלייגט אַ האַנט צו יעדער איניציאַטיוו פון נאַציאָנאַל־יידישן כאַראַקטער, אויסצייכענענדיק זיך מיט זיין טריישאַפט און איבערגעגעבנקייט צו דער זאַך. ער האָט נישט געטאָן בלויז אויף יוצא צו זיין, נאָר האָט זיך געווידמעט זיינע אויפגאַבן מיט דער גאַנצער ערנסטקייט און אחריות פאַר די ענייַנים אין וועלכע ער האָט געגלייבט. זיין הויז איז שטענדיק געווען אָפן פאַר פּראָמינענטע געסט און קולטור־שליחים, ווו זיי האָבן געפונען אַ וואַרעמען קבלת־פּנים.

צו דער לויה איז געקומען אַ גרויסער עולם, צווישן וועלכן מען האָט אויך געזען אַ סך וויכטיקע פּערזענלעכקייטן, וועלכע שטייען בראש פון אונדזער געזעלשאַפטלעך לעבן. צוליב ערב שבת האָט מען ביים קבר נישט געהאַלטן קיין הספּדים, אָבער דאָך האָט זיך געפילט, אַז דער ישוב האָט געליטן אַ גרויסע אַבידה מיטן טויט פון אַזאַ טרייען עסקן, ווי עזריאל ראָלניק ע״ה.

שלום לעפרו.

(„דער נייער מאַמענט״, סאַן־פּאולאָ)

באַזוך פון עזריאל ז״ל און פייגעלע ראַלניק אין ישראל, אין אפּריל 1960. עס שטייען (פון רעכטס): מאיר ענגלענדער ז״ל, פנחס גאָלדוואַסער, גוטשע כהנא ז״ל, פּאָלע גאָלדוואַסער, הינדע ענגלענדער, צפורה צוקער, צילא און צדוק ז״ל דוזמאַן, אברהם צוקער. עס זיצן: צפורה ווייץ, עזריאל ז״ל און פייגעלע ראַלניק, יצחק ווייץ.

ביקור עזריאל ז״ל ופייגה רולניק בישראל באפּריל 1960.

מאָשקע פייערשטיין ז״ל

אין פאַרלויף פון אַ סך יאָרן איז ער געשטאַנען בראש פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין אָפּאָלע. צוזאַמען מיט זיין ברודער לייבישל, שוועסטער לאה׳־טשע, הינדע ענגלענדער, זלאַטע וויש־ניא־ענדער ז״ל, טאָבע קאַרפּעל, ירמיהו וויזענבערג, אברהמל האַלפּערן (שוחט), נחמיה לוקסענבערג און אַנדערע — גע־הערט צו אירע גרינדערס. אַ דאַנק זיין ערודיציע, אינטעליגענץ און באַ־וווסטזיין, איז ער אָנגעגאַנגען ווי דער טעאָרעטיקער פון דער באַוועגונג. זיינע רעפעראַטן אויף ציוניסטישע און אַלגע־מיינע טעמעס זענען תמיד געווען איבער־צייגנדיקע, פול מיט אינהאַלט. די שאַרפס־טע קענגנערס פון ציוניזם האָבן אויס־געמיטן צו דיסקוטירן מיט מאָשקען. ער איז געווען באַקאַנט ווי אַן אויסגעצייכנ־טער רעדנער און דערפאַר האָט מען אים אויסגעהערט מיט אַ סך אויפמערקזאַמ־קייט און אינטערעס. מ׳האָט פּשוט ניט געוואָלט פאַרלירן קיין וואָרט פון זיין גייסטרייכער אַרויסטרעטונג.

מאָשקע פייערשטיין האָט אויך פאַר־מאָגט מאָלערישע פעיקייטן. זיינע פּאָר־טרעטן פון די מנהיגים, ווי: הערצל, נאָרדוי, ביאליק און אנדערע, האָבן באַ־צירט די ווענט פונעם ציוניסטישן לאָ־קאַל אין שטעטל. מבינים האָבן געזאָגט, אַז די בילדער זענען פון גרויסן, קינסט־לערישן ווערט. אויסער דעם האָט ער זיך אויסגעלערנט אַליין שפּילן פידל, גע־שריבן נאָטן און נישט איינמאָל פלעגן אַ סך יידן זיך פאַרזאַמלען אונטערן פענצטער פון ניכאַלע די סטאָקערין, כדי זיך צוהערן צו די שיינע קלאַנגען.

ער איז פאַריתומט געוואָרן צו 18 יאָר. זיין פאָטער הערש פייערשטיין (סטאָ־קער), איז געווען אַ ייד אַ הויכער, מיט ברייטע פּלייצעס. זיין באַשעפטיקונג — האַנדל מיט תבואה. מען האָט דערציילט, אַז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, זע־נען צוויי קאָזאַקן אַריין צו אים אין שטוב און צוגענומען אַ זילבערנעם לייכטער. ר׳ הערש האָט נאָכגעיאָגט די צוויי רוי־בערס און נאָך אַ געראַנגל אָפּגענומען ביי זיי די גזילה. מען האָט אויך איבער־געגעבן, אַז אַ געוויסע נאַכט האָט ער געכאַפּט ביי זיך אויפן בוידעם אַ גנב און אים אַזוי אָנגעבראָכן די ביינער, אַז יענער האָט זיך געשווירן מערער נישט איבערטרעטן די שוועל פון הערש סטאָ־קער.

אין יאָר 1919, ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די טיפוס־עפּידעמיע אין אָפּאָלע, איז צווישן דער גרויסער צאָל קרבנות אויך געווען מאָשקעס פאָטער, וואָס האָט אי־בערגעלאָזט די אלמנה ניכאַלע מיט זיבן קינדער. דער 18־יאָריקער מאָשקע און דער 20־יאָריקער לייביש האָבן איבער־גענומען דעם עול פּרנסה פאַרן גרויסן געזינדל. זיי האָבן געפירט דעם מסחר מיט יושר און דערפאַר אַרויסגערופן ביי אַלעמען צוטרוי. מאָשקע איז גערן אויפ־גענומען געוואָרן אין די פּריצישע הייף (ביי די קלינעווסקיס און אנדערע).

מאָשקע האָט חתונה געהאַט מיט פּערל מילגרוים וואָס האָט אים געבוירן צוויי קינדער. זיי האָבן געפירט אַ בכבודיק לעבן. ליידער, האָט ער נישט זוכה גע־ווען צו רעאַליזירן זיין טרוים צו באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל. די היטלעריסטישע רוצחים האָבן אים אומגעבראַכט מיט זיין משפּחה. כבוד זיין אָנדענק!

יצחק ווייץ / תל־אביב

צום אַנדענק פון מיין משפחה

מיין פאָטער מענדל ע״ה האָט גע־שטאַמט פון קוזמיר, פון אַ משפחה סאַ־דאָוויניקעס (פאַכטער פון סעדער), יידן פשוטע און ערלעכע, געבונדן מיטן פוי־לישן דאָרף און לאַנדשאַפט, אָבער פאַר אַלעמען — געקנופּט מיטן קהילה־לעבן און שטייגער פון קליינעם שטעטל. מיין מוטער הענדל האָט געשטאַמט פון כאָד־לע, אַ שטעטל 7 קילאָמעטער ווייט פון אַפּאָלע.

מיינע עלטערן זענען געווען פאַרהעל־טנישמעסיק גוט איינגעאָרדנעט און גע־ווען באַקאַנט אין שטעטל מיטן נאָמען מענדל־הענדל. מיין זיידע האָט געצויגן זיין יחוס־בריוו פון רבנים און דיינים און פּרנסה האָט ער געהאַט פון אַ צעל־ניק־געוועלב וועלכן עס האָט געפירט די באָבע. איך געדענק זי ווי איצט: אַ דריבנע, קליינטשיק ווייבעלע, שטענדיק פאַרקאַכט אין די געשעפטן. געפאָרן אין די דערפער, באַזוכט פּריצישע הייף, גע־טוישט, געקויפט און פאַרקויפט פאַר־שידענע סחורות און אויפגעהאָדעוועט אַ שטוב מיט קינדער. זי האָט געוואַרט אויף עולם הבא — אויך פון דעם וואָס דער זיידע האָט געלערנט יום ולילה.

מיר האָבן געלעבט אין דער אַזוי גע־רופענער נייער שטאָט, אויף אַ גאַס וואָס איז פול געווען מיט געשעפטן און גע־וועלבלעך. ביז דער ערשטער וועלט־מל־חמה, האָט דאָס געשעפט פון מיינע על־טערן זיך געפונען אַנטקעגן דער אַפּ־טייק. אין די מלחמה־יאָרן 1914—1918 איז דאָס דאָזיקע געשעפט, ווי אַ גרויסע טייל פון שטעטל, רואינירט געוואָרן סיי פון די רוסן, סיי פון די עסטרייכער און דייטשן, ווייל נישט איינמאָל איז די פראָנט־ליניע געווען אין אַפּאָלע און אין דער געגנט.

מיינע עלטערן האָבן שפּעטער געפירט אַ בעקעריי פון מיין פעטער און מומע וואָס זענען געשטאָרבן אין קריג און פאַריתומט אַ קינד, מעכאַלע וויזנבערג, וועמען מיר האָבן אויפגעהאָדעוועט.

מיין משפחה, פון ביידע צדדים, איז געווען אַ פאַרצווייגטע — און איז אומ־געקומען פון די דייטשע מערדערס, צו־זאַמען מיט די טייערע יידן פון פּוילן.

משה גאַרדאַן

מעכל און שרה גאָלדבערג ז״ל

מעכל גאָלדבערג איז געווען כמעט פון די ערשטע וואָס האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטל און זיך אַוועק געלאָזט אין דער ווייטער בראַזיל. נאָך אַ יאָר איז אַהין אָנגעקומען זיין פרוי שרה. ווי אַלע אי־מיגראַנטן אין יענער צייט, האָט אויך מעכל געאַרבעט „קליענטעלע״. אויפגע־שטעלט אַ וואַרעמע יידישע היים, וועל־כע איז תמיד געשטאַנען אָפן פאַר יעדן ניי־געקומענעם לאַנדסמאַן. זיי האָבן אַזאַ איינעם באַזאָרגט מיט אַלעם נייטיקן און געהאָלפן שטעלן די ערשטע טריט אין לאַנד. עטלעכע אָוונטן אין וואָך פלעגן זיך צונויפטרעפן די לאַנדסלייט ביי די גאָלדבערגס אין שטוב, ווו מיר האָבן גוט פאַרברענגט און אויך זיך געפילט אין אַ היימישער געזעלשאַפט.

מעכל האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז זיי־ער איינציקע טאָכטער זאָל נישט ווערן אָפּגעפרעמדט פון אונדזער פאָלק און גע־לערנט זי לייענען און שרייבן יידיש און אויך אָפּגעהיטן, אַז אין דער היים זאָלן געפייערט ווערן אַלע יידישע רעליגיעזע און טראַדיציאָנעלע יום־טובים.

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען מעכל און שרה געווען שטאַרק באַזאָרגט איבערן גורל פון זייערע נאָענטע און געוואָלט העלפן די געליטענע, אָבער נישט געהאָט דער־צו קיין שום מעגלעכקייט, ווייל ס׳איז דאָך איבערגעריסן געוואָרן יעטוועדע פאַרבינדונג מיט דער אַלטער היים. ערשט נאָך דער באַפרייונג, ווי נאָר זיי האָבן זיך דערוווּסט אַז ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַן אַפּאַלער הילפס־קאָמיטעט, האָבן זיי זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט. מעכל איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס צווייטער קאַסירער פון קאָמיטעט און אַרויסגעוויזן אויסערגעוויינלעכע איבערגעגעבנקייט און אחריות פאַר זיין אַמט און אַרבעט. אונדזערע לאַנדסלייט האָבן זיך גלייך דערקענט אויף מעכלס ליבשאַפט צום אַפּאַלער פאַריין און אים געוויילט אַלס פּרעזידענט, ווי אַן אויסדרוק פון אָנער־קענונג. אויך אין 1949 איז ער געקליבן געוואָרן אַלס פּרעזידענט און פאַרנומען דעם אַמט ביזן יאָר 1951, ווען דער קאָ־מיטעט האָט זיך אויפגעלייזט. אין 1960, נאָך דער רעאָרגאַניזאַציע און באַנייונג, פאַרנעמט מעכל ווידער דעם פּרעזידענ־טן־אַמט, זייענדיק איבערגעגעבן דער אַרבעט לטובת דער לאַנדסמאַנשאַפט ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן — דעם 20סטן פעברואַר 1965, ווען ער איז איינגע־שלאָפן אויף אייביק. מיר אַלע זענען געווען איבעראַשט פון זיין פריצייטיקן טויט.

מיט 2 יאָר שפּעטער, דעם 21סטן אַפּ־ריל 1967, איז אַוועק אין דער אייביקייט זיין טרייע לעבנס־באַגלייטערין שרהלע גאָלדבערג. אויך איר טויט האָט אונדז דערשיטערט. מיט צער און טרויער דער־מאָנען מיר די צוויי געשטאַלטן — ער־לעכע און האַרציקע פאָלקס־מענטשן פון דעם יידישן שבט אין אַפּאַלע.

יואל ראַלניק / סאַן־פּאָולאָ.

צום אַנדענק פון דבורה זאַמבערג־גאָלדמאַן ז״ל

סוף אַפּריל 1945, בין איך אַ דאַנק דעם שוועדישן רויטן קרייץ באַפרייט געוואָרן פון היטלעריסטישן גהינום. נאָך פיל מעדיצינישע אונטערזוכונגען און נאָכן פאַרברענגען אַ געוויסע צייט אין אַ סאַנאַטאָריום, בין איך געקומען צו זיך. ביסלעכווייז זענען פאַרשווונדן די פיזישע ליידן, וועלכע כ׳האָב אַדורכגעמאַכט אין די שרעקלעכע מלחמה־יאָרן — אָבער גייסטיק און מאָראַליש איז מיר געווען שווער און ביטער. ס׳האָט אַלץ געמאַטערט די פראַגע: וואָס וועט זיין מיט אונדז נאָך דעם גרויסן חורבן? ווו זיך אַהינטאָן? צו וועמען זיך ווענדן? וועמען האָב איך איצט?

אין יענער תקופה איז פאַר אונדז געווען אַ גרויסע טרייסט און האַפענונג די באַאַמטע פון „דזשאָינט״ און „האיאַס״, וואָס האָבן אויף פאַרשידענע אופנים געהאָלפן דער שארית־הפליטה. איינער פון זיי האָט מיר אַמאָל געגעבן אַ פּאַסטקאַרטל און געבעטן צו שרייבן צו אַ קרוב אָדער אַ פריינד. איך האָב זיך דערמאָנט אין מיין חברטע פון אַפּאַלע, וואָס האָט פאַר דער מלחבה עמיגרירט קיין בראַזיל, דבורה זאַמבערג, און דאָרט חתונה געהאַט מיט וועלוול גאָלדמאַן. קיין געוויסע אַדרעס האָב איך נישט געהאַט, נאָר בלויז געדענקט, אַז זיי וווינען אין סאַן־פּאָולאָ. איך האָב זיי דאָך געשיקט אַ בריוו און באַשריבן דעם טראַגישן אומקום פון די שטעטלדיקע יידן.

דעם אמת געזאָגט, האָב איך געצווייפלט צי כ׳וועל באַקומען וועלכן ענטפער, ווייל מיין אַנטוישונג אין מענטשן איז געווען זייער גרויס, נאָך דעם וואָס איך האָב זיך צוגעזען און אַליין אַדורכגעמאַכט.

צום גליק, איז מיין בריוו דערגאַנגען צו דבורה׳ן און וועלוול׳ן — און זיי האָבן מיר גלייך געענטפערט מיט אַ האַרציקן בריוו און דערנאָך מיר געהאָלפן מאָראַליש און מאַטעריעל. זייערע האַרציקע און דערמוטיקנדיקע בריוו וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. זיי האָבן מיר אויך דערמעגלעכט צו קומען צו זיך קיין בראַזיל, באַצאָלט פאַר אַ שיפסקאַרטע און מיך אויפגענומען ביי זיך אין שטוב — ווי אַן אייגן קינד. איך האָב זיך טאַקע געפילט ביי זיי, ווי ביי טאַטע־מאַמע אין דער היים. און מיר זענען געווען נאָענט און געבונדן איינער צום צווייטן.

דעם 26־סטן אַפּריל 1974, איז די טייערע דבורה געשטאָרבן, נאָך אַ לאַנגדויערנדיקע קראַנקהייט. דאָס איז פאַר מיר געווען אַ שווערער קלאַפּ.

דבורה איז געווען אַ גוטער, האַרציקער מענטש, מיט אַ סך ליבשאַפט און וואַרעמקייט פאַר אַנדערע. איך וועל תמיד געדענקען די דאָזיקע ליכטיקע געשטאַלט. ערע איר אַנדענק!

רייזל קאַרמאַן־פייערשטיין
סאַן־פּאָולאָ

יוסף (יאַסל) גראַסבאַום ז״ל

שבת, דעם 27סטן דעצעמבער 1947, איז אַוועק אין דער אייביקייט דער טרייער און איבערגעגעבענער מיטגליד פון דער אַפּאַלער סאָסייעטי אין ניו־יאָרק, איר אַקטיווער טוער און מיטגרינדער — יוסף גראַסבאַום.

יוסף איז געשטאָרבן אויף אַ פּאַרטי פון דער לאַנדסמאַנשאַפט, נאָך דעם ווי ער האָט געהאַט באַגריסט די שטעטישע, ווי דער ערשטער רעדנער אויף דעם צוזאַמענקונפט. ער האָט גערעדט מיט באַגייסטערונג און אַלעמען געוווּנטשן כל טוב. מיט עטלעכע מינוטן שפּעטער, ווען י. וואַגמאַן האָט געהאַלטן אינמיטן רעדן, איז יאַסל גראַסבאַום אַוועק פון אונדז...

וואָס ס׳איז דערנאָך פאַרגעקומען אויף דעם מיטינג — איז שווער צו באַשרייבן. אין זיין אַרויסטרעטונג האָט יאַסל גראַסבאַום געזאָגט, אַז אַ העלפט פון זיין לעבן האָט ער אַוועקגעגעבן פאַר די אַפּאַלער. מיר זאָגן, אַז נישט אַ העלפט, נאָר זיין גאַנץ לעבן האָט ער געווידמעט זיינע לאַנדסלייט. פאַר אים איז דער טויט ווי געקומען לייכט, ווייל ער האָט געהאַט פאַרגעניגן ביז דער לעצטער מינוט... אַלע אַנוועזנדיקע אויף יענעם מיטינג —

יוסף (יאַסל) גראַסבאַום ז״ל און זיין פרוי

וועלן זיין טויט קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

יאַסל איז געווען רעספּעקטירט און באַליבט ביי אַלע אַפּאַלער. ווו נעמט מען טרייסט־ווערטער פאַר זיין פרוי און קינדער, ווען מיר אַליין קענען זיך נישט טרייסטן? מיר ווילן זיי נאָר זאָגן, אַז יוסף האָט איבערגעלאָזט אַ סך פריינד, וואָס זענען אויך זייערע פריינד.

י. קאַץ, פּרעזידענט.

מ. טייכמאַן, סעקרעטאַר.

(פונעם בריוו־צירקולאַר פון דער אַפּאַלער סאָסייטי אין ניו־יאָרק, 1948).

לזכרם • צום אַנדענק

יהושע הברמן (ה„סולטיס") ז"ל
דער „סאַלטיס" יהושע האַבערמאַן ז"ל

אריה מלר ז"ל, ממייסדי „גורדוניה"
באופולה, עלה ארצה ב־1935. היה חבר פעיל
בקיבוץ משמר השרון.

חיים מלאך הי"ד

דער פאַדע וואַסער פאַבריקאַנט
חיים־סענדער האַנדעלסמאַן ז"ל

4

אפאלער

לאנדסמאנשאפטן

אַפּאַלער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל

אין יאָר 1948, ווען ס׳האָבן געפלאַקערט די קאַמפן אין לאַנד פאַר אונדזער אומאָפּ־הענגיקייט, האָבן זיך באַוויזן די ערשטע שוואַלבן פון דער אַפּאַלער שארית הפליטה: מאַרטירער, געפּייניקטע, שאָטנס פון געשטאַלטן, גייסטיק און מאָראַליש צעבראָכענע, רעשטלעך וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון די טויט־לאַגערן און אַזעלכע, וועלכע האָבן אַדורכגעמאַכט אַלע שבעה מדורי גהינום פון סאָוויעטישן „גן־עדן״. די עטלעכע איינ־געזעסענע פאַמיליעס אין לאַנד האָבן געזען, אַז די פּליטים נויטיקן זיך אין ממשותדיקער, באַלדיקער הילף און מען טאָר די זאַך נישט אָפּלייגן. ס׳איז גלייך געווען געוואָרן (אויגוסט 1949), אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, אין דער וווינונג פון מאיר ענגלענדער אין רמת־גן, מיטן אָנטייל פון כמעט אַלע אַפּאַלער לאַנדסלייט, וועלכע זענען צעשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד. ביי דעם צוזאַמענקונפט איז געגרינדעט געוואָרן דער „אירגון יוצאי אופּולה בישראל״ און ס׳איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ צייטווייליקער אַרגאַניזיר־קאָמיטעט פון זיבן מיטגלידער: יצחק ווייץ, מאיר ענגלענדער, אברהם צוקער, צדוק דוזמאַן, פּנחס גאָלדוואַסער, גוטשע כהנא, אהרון שענקער. זאָל דאָ דערמאָנט ווערן אונדזער טייערער חבר פּסח פוקס ז״ל, איינער פון די איניציאַטאָרן און גרינדער פונעם אירגון, וואָס איז געפאַלן אין דער באַפרייאונגס־מלחמה, אין חודש אלול תש״ח, אין אַ בלוטיקער שלאַכט ביי בן־שמן. כבוד זיין אַנדענק!

אונדזער אירגון ציילט בערך 100 פאַמיליעס, פון זיי מער ווי אַ העלפט נייע עולים. אַפּאַלער לאַנדסלייט זענען פאַרטראָטן אין פאַרשידענע צווייגן פון דער ווירטשאַפט: באַאַמטע, סוחרים, אַרבעטער, חברים אין קיבוצים אדג״ל.

אויף אַן אזכרה אין יער הקדושים אין ירושלים ✶ באזכרה ביער הקדושים בירושלים

די פלאַנצונג פון אַ וועלדל אין יער הקדושים אין ירושלים לזכר די אומגעקומענע יידן פון אָפּאָלע (24.4.60).

נטיעת חורשה ביער הקדושים בירושלים לזכר יהודי אופולה שניספו בשואה (כ״ז ניסן תש״ך).

ביים אירגון עקזיסטירט אַ גמילות־חסד און פאַנדן פאַר סאָציאַלע הילף. ס׳איז טעטיק אַ ספּעציעלע קאָמיסיע צום פאַראייביקן דעם אַנדענק פון די קדושים. מיר האָבן זיך באַטייליקט אין אַרויסגעבן אַ ספר פון ד״ר חיים לוצאַטו ז״ל — „מסילת ישרים״ — וואָס ווערט געלערנט אין ישיבות; דער שער־בלאַט פונעם דאָזיקן ספר איז געווידמעט דעם אַנדענק פון „קדושי אופולה״. אין יער־הקדושים, אין די בערג פון ירושלים, האָבן מיר געפּלאַנצט אַ וואַלד, ביי דער מיטהילף פון אונדזערע לאַנדסלייט אין די פאַראייניקטע שטאַטן. מיר גרייטן דאָס איינפּאַסן אַ געדענק־טאָוול פון מאַרמאָר אין דער גרויסער שול פון תל־אביב, ביי דער מיטהילף פון אונדזערע לאַנדסלייט אין בראַזיל.

ביים אירגון עקזיסטירט אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פאַר „ביקור חולים״.

די אַלגעמיינע פּרוכטבאַרע טעטיקייט אויף אַלע געביטן איז דערמעגלעכט געוואָרן אַ דאַנק דעם וואַרעמען אינטערעס פון אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע און אַ דאַנק דעם טיכטיקן סעקרעטאַר פון דער סאָסייטע אין ניו־יאָרק, מאַרטין טייכמאַן, וואָס שטייט אויף דער וואַך מיט ראַט און טאַט פאַר אונדזער פאַרבאַנד. אַ דאַנק אונדזער חבר א. נוף וועלכער איז געווען אויף אַ באַזוך אין בראַזיל, איז אויפגעשטעלט געוואָרן דער אָפּאָלער הילפס־קאָמיטעט אין סאַן־פּאָולאָ, דורך די אַרטיקע געזעלשאַפטלעכע טוער מ. גאָלדבערג, י. ראָלניק און י. זינגער. זיי האָבן דערמעגלעכט דאָס צוגרייטן דעם מאַרמאָר־טאָוול פאַר דער גרויסער שיל פון תל־אביב און באַטייליקן זיך אין אַנדערע סאָציאַלע אַקציעס.

אין פאַרלויף פון אונדזער עקזיסטענץ, האָבן מיר פונאַנדערגעטיילט הונדערטער שפּייז־פּעקלעך, הלוואות, אונטערשטיצונגען, מתנות אויף שמחות אאַז״וו.

די פאַרוואַלטונג פון אירגון זאַרגט פאַר אויפנעמען די געסט וואָס קומען אויף באַזוך אין ישראל אַלס טוריסטן.

מיר האָפן מיט דער הילף פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל און פון אונדזערע שוועסטער און ברידער אין גאַר דער וועלט, אויפצושטעלן אין ישראל אַ „היכל קדושי אופּולה״, ווי אויך אַרויסצוגעבן אַ „יזכור־בוך״ צו פאַראייביקן אונדזערע טייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער, פריינד און באַקאַנטע, וואָס זענען אַזוי טראַגיש פאַרשניטן געוואָרן. מיר גרייטן זיך אויך אויפשטעלן אַ מצבה אין „מרתף־השואה״ אויפן הר־ציון אין ירושלים. דאָרט וועלן מיר זיך צונויפקומען אין יאָרצייט־טאָג. די יערלעכע אזכרה ווערט איינגעאָרדנט אין חודש טבת.

די פאַרוואַלטונג פון „אירגון אופּולה בישראל״ באַשטייט פון די פאָלגנדיקע 5 חברים: יצחק ווייץ (פאַרז.); מאיר ענגלענדער (וויצע־פאַרז.); אברהם צוקער (סעקר.); פּנחס גאָלדוואַסער און צדוק דוזמאַן — חברים פון פאַרוואַלטונג. דער אדרעס פון אירגון איז יצחק ווייץ, תל־אביב, רחוב מוצקין 10, טעל. 42539.

*

אויף אַזוי פיל — דער טעטיקייט־באַריכט פון דער אַפּאַלער לאַנדסמאַנשאַפט אין

בוך קאָמיטעט פון „ספר אַפּאַלע״. עס שטייען פון רעכטס: צפורה ווייץ, יצחק ווייץ, פייגעלע זאַבאַראָווסקי. עס זיצן: יוסף קאַרפּעל, יעקב פליישהאַקער און מרדכי הובערמאַן.

ועד הספר. עומדים מימין: צפורה ויצחק ווייץ, פייגה זבורובסקי. יושבים: יוסף קרפל, יעקב פליישהקר ומרדכי הוברמן.

ישראל, ווי ער איז געוואָרן אָפּגעדרוקט אין דעם ספּעציעלן בוך פונעם פאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין ישראל, דערשינען אין יאָר 1958 אין תל־אביב.

פון יאָר 1958 ביז יוני 1977 (ווען די שורות ווערן געשריבן), האָט אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט ניט געפירט קיין ספּעציעלע אַקציעס, אויסער די יערלעכע אזכרה. נאָר יעדן ערב פּסח און ערב די ימים־נוראים, האָבן מיר תמיד אין זינען געהאַט די נויטבאַדערפטיקע משפחות און זיי צוגעטיילט שטיצע. אויך אויף שמחות ביי אייניקע אָפּאָלער פאַמיליעס, האָבן מיר, ווי נייטיק, צוגעטיילט ספּעציעלע מתנות. ביי דער פאַרוואַלטונג איז אויך געווען טעטיק אַן אָנפּראָצענטיקע ליי־קאַסע, פון וועלכער מיר האָבן געגעבן לאַנגטערמיניקע הלוואות אויף באַקוועמע צאָלונגען.

אויף כמעט יעדער זיצונג פון דער פאַרוואַלטונג איז געשטאַנען די פראַגע פון אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך, וואָס זאָל פאַראייביקן די יידישע אָפּאָלע — נאָר אייניקע געשווירענע סקעפּטיקערס האָבן ניט געוואָלט אַפילו הערן וועגן דעם. מיט אָנגעבן זיך אין דעמיסיע פון סעקרעטאַר צוקער (אין יאָר 1970), איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג: יצחק ווייץ (פאָרזיצער), י. קאַרפּעל (וויצע־פאָרזיצער), צ. דוזמאַן (סעק־רעטאַר), י. פליישהאַקער, מ. הובערמאַן, פ. גאָלדוואַסער און ת. ראשוק. די ניי־געוויילטע אינסטאַנץ האָט זיך געשטעלט פאַר אַ הייליקער אויפגאַבע צו פאַראייביקן די קדושים פון שטעטל אין אַ בוך־מאָנומענט — און אין דער ריכטונג זענען געמאַכט געוואָרן די נייטיקע באַמיונגען. ס'איז באַשטימט געוואָרן אַ בוך־קאָמיטעט פון די חברים: דוזמאַן, ווייץ, הובערמאַן, קאַרפּעל, פליישהאַקער, וואָס האָבן זיך געשטעלט אין פאַר־בינדונג מיטן רעדאַקטאָר דוד שטאָקפיש. שפּעטער זענען אויך צוקאָאָפּטירט געוואָרן צום בוך קאָמיטעט די פרויען צפורה ווייץ און פייגאַלע זובראָווסקי.

די ערשטע אויפגאַבע וועלכע מיר האָבן זיך געשטעלט איז געווען: צונויפזאַמלען ביי די לאַנדסלייט מאַטעריאַלן און בילדער פאַרן בוך, ווי אויך די נייטיקע פינאַנסיעלע מיטלען. ס'איז דערשינען אַ ספּעציעלער פּראָספּעקט, וואָס האָט באַדאַרפט אָנרעגן די אָפּאָלער יידן אין דער וועלט זיי זאָלן זיך אַקטיוו פאַראינטערעסירן מיטן בוך. צום באַדויערן, איז דער אָפּרוף נישט געווען אַזאַ דערמוטיקנדיקער — נאָר די געציילטע ענטוזיאַסטן האָבן נישט געוואָלט רעזיגנירן, ביז אונדזער יזכור־בוך איז געוואָרן אַ פאַקט.

***

פון דעסטוועגן האַלטן מיר נישט אונדזער אויפגאַבע פאַר פאַרענדיקט, אַפילו ווען „ספר אָפּאָלע" האָט שוין דערזען די ליכטיקע שיין. ווי אַ לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל, ווילן מיר ווייטער שפּינען דעם גאָלדענעם פאָדעם פון יידישע אַקטיוויטעטן לטובת אונדזערע לאַנדסלייט, דעם יידישן פאָלק און דער יידישער מדינה.

זכר נא מי הוא נקי אבד
ואיפה ישרים נכחדו
(איוב ד׳, ז׳)

מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה
ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי
(ירמיהו ח׳, כ״ב)

יד ושם

לקדושים וטהורים צנועים ותמימים שכל ימיהם הלכו

במסילת ישרים.

הורים, אחים ואחיות, בנים ובנות,

בני קהלת **אופולה** (מחוז לובלין)

שנפלו מידי צוררים וזדים בתוך ששת מיליון אחיהם הי״ד

וקידשו שם-שמים בטהרה.

מוגש לתלמידי הישיבות בישראל

להנצחת זכר הקדושים הי״ד

על־ידי

ארגון יוצאי אופולה בישראל.

סניף תל־אביב

מהדורה מיוחדת

שערבלאַט פון הרב לוצאטאָס ספר „מסילת ישרים״, דערשינען אין 1956 אין תל־אביב און געווידמעט די ישיבה־בחורים אין ישראל — צו פאַראייביקן דעם אַנדענק פון די קדושים אין אַפּאַלץ.

שער הספר „מסילת ישרים״ שהופיע בשנת 1956, שמחברו הוא ר׳ משה חיים לוצאטו. מוגש לתלמידי הישיבות בישראל — להנצחת זכר הקדושים מאופולה.

אַפּאַלער יידן אין די פאַר. שטאַטן

אויסצוגן פון דער אויסגאַבע לכבוד דעם 17־יאָריקן יובילעאום פון די „אינדעפּינדענט אַפּאַלער" בענוואַלענט סאָסייעטי, אַרויסגעגעבן אין ניו־יאָרק, 3טער נאָוועמבער 1929, אונטער דער רעדאַקציע פון מ. פּראָהליך, מיט דער מיטהילף פון מ. ראָזענבערג.

די גרינדערס פון אונדזער סאָסייעטי:

פ. אַרבייטמאַן, מ. אַבישעוויטש, נ. בלום, א. האַבערמאַן, מ. זיידמאַן, ש. לעווינסטיין, ח. מאַנקא, ר. מילסטיין, ס. מאַנדעל, כ. מאַנדעל, א. ל. נידערמאַן, ב. סטוירן, י. סילוווער־בערג, א. פוקס, מ. פוקס, פ. קאַרן.

אונדזערע ערשטע באַאַמטע (וואָס זענען מיט אונדז):

ס. מאַנדעל — קעישיער (קאַסיר), מ. זיידמאַן — ערשטער טראַסטי, ב. סטוירן — טשערמאַן, אַ. פוקס — צווייטער טראַסטי, אַרבייטמאַן — אינערוואַכע.

עקס טשערלייט (פון דער גרינדונג ביז איצט):

ב. סטוירן, ש. לעווינסטיין, ח. מאַנקא, ס. ווישנער, ס. פּראָהליך, פ. אַרבייטמאַן, ר. צוקער, מ. גאָלדבערג, מ. פוקס, מ. שניידער, מ. ראָזענבערג, דזש. גראָסבוים.

די איצטיקע באַאַמטע:

דזש. גראָסבוים, עקס־טשערמאַן, ס. באומגאַרטען, עקס־ווייס־טשערמאַן, מ. גאָלד־בערג, טשערמאַן, מ. אבישעוויץ, ווייס־טשערמאַן, ס. פּראָהליך, פינאַנס־סעקרעטאַר, מ. וואַגמאַן, פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר, ב. גראָסמאַן, מ. סיידמאַן — טראַסטיעס פון ענדאָ־מענט, פ. אַרבייטמאַן, י. שטאַרק — פיונעראַל דירעטאָרס, ר. מילסטיין, טשערמאַן פון סעמעטערי.

פון דער רעדאַקציע

היינט פייערן מיט דעם 17 יאָריקן יובילעום פון די אינדעפּענדענט אַפּאַלער בענע־וואַלענט סאָסייטי.

מיט 17 יאָר צוריק, ריכטיקער, דעם 6טן אָקטאָבער 1912, ווען די פאַר אַפּאַלער האָבן דאַן געגרינדעט די סאָסייעטי, האָט זיך זיי, מעגלעך, נישט געחלומט, אַז די סאָסייטי וועט עקזיסטירן 17 יאָר; און נאָך מער, אַז מיר וועלן פייערן אַ 17 יאָריקן יובילעום מיט אַרויסגעבן אַ זשורנאַל און מיט אַ שיינעם און רייכן באַנקעט. פייערן דאָס וואָס מיר האָבן אויפגעטאָן ביז איצט און אויך פאַר דעם וואָס מיר האָפן און ווינטשן אויפצוטאָן אין דער צוקונפט. דעריבער, זייענדיק אין אַ יום־טובדיקער שטימונג, פאַרגעסן מיר נישט אונדזער חוב פון דאַנקבאַרקייט צו די גרינדערס און צו אַלע אַקטיווע טוערס, וואָס האָבן געאַרבעט און די וואָס אַרבעטן איצט צום וויל און בעסטן פאַר אונדזער

סאָסייעטי. און מיר דאַנקען אַלע די, וועלכע האָבן אונדז אַזוי וואַרעם באַגריסט, פּאַטראָ־נייזט, אַדווערטייזט און געהאָלפן אונדז מאַכן דעם זשורנאַל דאָס וואָס ער איז.

און אונדזער האַרציקסטן דאַנק צו דעם יובילעום־קאָמיטעט, וואָס האָט אונדז צו־געטיילט דעם כבוד צו רעדאַקטירן דעם זשורנאַל.

מיר וועלן נישט לייקענען ווען מיר וועלן זאָגן, אַז עס איז געווען אַ שווער שטיקל אַרבעט. נעמענדיק נאָך אין באַטראַכט, אַז דאָס איז אונדזער ערשטער זשורנאַל. זייענדיק

די אָנפירונג פון דער אָפּאָלער סאָסיעטי אין ניו־יאָרק. עס שטייען (פון רעכטס): הערי וואָגמאַן, (פּראָטאָקאָלן־סעקרעטאַר), סעם אַמסטער (טשערמאַן), סעם האַבערמאַן (וויס־טשערמאַן). עס זיצן: סעם ווישניער (ערן־טשערמאַן), חיים ערדשענקער (סעקרעטאַר), אוינים שעכטער (עקס־טשערמאַן).

ועד ארגון יוצאי אופולה בניו־יורק

נישט דערפאַרן האָבן מיר, וואָס אַן אמת, פיל שלאַפלאָזע נעכט געהאַט. מיט פולער ערנסט האָבן מיר געפילט די פאַראַנטוואָרטלעכקייט וואָס ליגט אויף אונדז און מיר האָבן „געטרייט אונדזער בעסט", אַלץ וואָס איז נאָר געווען מעגלעך האָבן מיר געטאָן, כדי צו מאַכן דעם זשורנאַל וואָס שענער און בעסער און מיר לאָזן דאָס איבעריקע איבער צו אייער אורטייל.

מיר האָפן אָבער, אַז צום 25 יאָריקן יובילעום וועלן מיר ווייטער, מיט אייער אַלעמענס הילף, אַרויסגעבן אַ פיל שענערן, בעסערן און קאַסטבאַרן זשורנאַל.

מיר ווינטשן אַלע אונדזערע מעמבערס מיט זייערע פאַמיליעס און פריינד אַ פריילעכן יום־טוב!

ס. פראַהליך, מ. ראַזענבערג

אַ סאָסייעטי

פון ב. סטוירן

ס'איז געווען אין מאַנאַט סעפּטעמבער פון יאָר 1912, ווען אַ פּאָר אָפּאַלער, זייענדיק ביי מיר, האָבן געזאָגט האַלב אין שפּאַס, אַז מען דאַרף „מאַכן" אַן אָפּאַלער סאָסייעטי, הגם אַן אָפּאַלער סאָסייעטי האָט שוין עקזיסטירט, דאָך האָט מען געדענקט, אַז עס איז עפּעס נישט דאָס... נו, האָט מען באַשלאָסן (און דעם אמת געזאָגט איז דאָס געווען דער בעסטער מיטינג, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט קיין טשערמאַן און מיר האָבן באַשלאָסן אַזוי ווי מיר האָבן געוואָלט), אַז ווו מיר וועלן טרעפן אַן אָפּאַלער, זאָלן מיר מיט אים ריידן וועגן דעם.

אין אַ גאַנץ קורצער צייט, גענוי דעם 16־טן אָקטאָבער 1912, האָבן מיר געהאַט פיל אָפּאַלער פאַרזאַמלט און מיר האָבן אַרומגערעדט וועגן גרינדן אַ סאָסייעטי. אָבער מיינט נישט, אַז ס'איז אַזוי לייכט צוגעגאַנגען, ווייל אַ טייל פון די מענטשן וואָס זענען געקומען, האָט זיך נאָכער אַרויסגעוויזן, זענען געקומען אַלס קוריאָזיטעט. „מען האָט גערופן — בין איך דאָ". — נאָך מער, מאַנכע האָבן גאָר געזאָגט: — „גייט, ס'וועט לאַנג נישט האַלטן... אָפּאַלער..." אָבער נאָך פיל אַרומריידן, האָבן מיר דאָך דעמאָלט געלייגט דעם פונדאַמענט פאַר אונדזער איצטיקער סאָסייעטי און ווי מיר זעען איצט, איז דער פונדאַמענט אַ שטאַרקער און דויערהאַפטער.

מיר האָבן נישט געטאָן ווי אַנדערע סאָסייעטיס, וואָס וואַרטן 4—5 יאָר, ביז מען האָט געלט אין באַנק און דאַן פאַנגט מען אַן צאָלן קראַנקן־בענעפיט, שטיצע. ניין, מיר האָבן דעם בענעפיט באַלד באַשטימט, און נאָך וואָס פאַר אַ בענעפיט — 10 דאָלאַר אַ וואָך. אונדזער באַנק — „די פּאַקעטס" — זענען באַלד געווען אָפן און גרייט צו צאָלן אין יעדער צייט. אין אַ נויט, ווען און ווו ער גיט אַ קרעכץ, קלינגט מען אַן אין „אונדזער באַנק" און מיר צאָלן, אַן בעטן און וואַשן דעם פּנים, נאָר מיט ברודערלעכקייט, מיט פריינדשאַפט.

און דאָס טאַקע איז געווען דער צוועק, די אויפגאַבע פון די גרינדער אַזאַ סאָסייעטי צו מאַכן.

אמת, מיר זענען איצט אַ קליינע סאָסייעטי, נישט גרויס אין מעמבערשיפּ (מיט־

גלידערשאַפט), אָבער גרויס אין אַנדערע הינזיכטן. ווי געזאָגט — אין ברודערלעכקייט, אין פריינדשאַפט, אַן פּאָליטיק, אַן קליקעס און אויך טאַקע געלט אין באַנק. אַ סעמעטערי, אַ געיט — אויסגעצאָלט, מיר קאָנען זיך שוין פאַרגינען צו מאַכן אַ באַנקעט. מיר קאָנען שוין האָבן דעם פאַרגעניגן, אַז מיר זאָלן זיך צוזאַמענקומען מיט אונדזערע פרויען און קינדער ביי איין טיש און פאַרברענגען צוזאַמען ווי איין פאַמיליע.

וואָס האָט געבראַכט צו דער גרינדונג פון דער סאָסייעטי

פון מ. פוקס

דעם 18טן אויגוסט 1905, ווען איך בין געקומען אין ניו־יאָרק, האָב איך שוין געטראָפן פיל אָפּאָלער. זיי האָבן שוין דאַן געהאַט אַ סאָסייעטי וואָס עקזיסטירט טאַקע נאָך איצט. נאָר פון דעם יונגן עלעמענט, ווי ווייט איך קען זיך דערמאָנען, בין איך געווען פון די ערשטע אין ניו־יאָרק. אָבער אין אַ קורצע צייט, האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען „דאָס יונגוואַרג", ווי: נידעלמאַן, ד. קאַהן, פּ. קאַהן, כ. מאַנדעל, ס. מאַנדעל, א. גאָלדבערג, מ. זיידמאַן, מ. אבישעוויטש און נאָך פיל. אין יאָר 1906 האָבן מיר שוין געהאַט געגרינדעט אַן „אָפּאָלער יאַנג מענס"; האָבנדיק דאַן אַ שאַפּ אין קאָלומביאַ־סטריט, זענען די מיטינגען אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין שאַפּ.

איך וויל איצט נישט אַריינגיין אין קיין איינצלהייטן. נאָר צוליב פאַרשידענע סיבות, האָט זיך די סאָסייעטי דאַן אויפגעגעבן. איך דערמאָן דעם פאַקט, ווייל נישט אַלע ווייסן, אַז אַן אָפּאָלער סאָסייעטי האָט שוין דאַן עקזיסטירט, אין 1906 און ביז 1912, כאָטש עס זענען געווען פיל אָפּאָלער, דאָך האָבן מיר קיין סאָסייעטי נישט געהאַט.

נאָר אין 1912 האָט פּאַסירט אַ געוויסע זאַך, וואָס נאָך מיין מיינונג, איז עס געווען די סיבה, אָדער בעסער געזאָגט די טרייבקראַפט וואָס האָט געבראַכט צו דער גרינדונג פון אונדזער איצטיקער סאָסייטי.

די פּאַסירונג איז געווען פאָלגנדיקע:

אין מאַנאַט אויגוסט 1912 האָט מיר געטראָפן אַן עקסידענט, צעבראָכן אַ פוס (עס איז אמת, אַז אין אַמעריקע דאַרף מען „הענט", אָבער אַן אַ פוס איז טאַקע אויך שלעכט), נו, איז געווען אַ פראַגע צווישן לאַנדסלייט, ווי אַזוי מיר צו העלפן פינאַנציעל — פאַרט אָפּאָלער... — קיין סאָסייטי, ווי געזאָגט, האָבן מיר נישט געהאַט. איז דאָס בעסטע וואָס די לאַנדסלייט האָבן געקענט טאָן, איז נעמען אַ טעאַטער־בענעפיט (נאַטירלעך, אַן מיין וויסן) און עס איז געווען אַ „סוקסעס". פריינד אַבישעוויטש, אויב איך מאַך קיין טעות נישט, האָט מיר געבראַכט אין משך פון פינף וואָכן 15 דאָלער אַ וואָך, אינגאַנצן 75 דאָלער (וואָס איצט ווערט עס באַשלאָסן אין משך פון צוויי מינוט, בעת אַ מיטינג). און אַט צוליב דער געוואַלדיקער סומע געלט, האָט מען דאָס געקלאַפּט טרעוואָגע, געבעטן רחמים צו נעמען אַ טיקעט (בילעט). פאַרשטייט זיך, אַז איך מיין דאָ נישט צו באַשולדיקן קיינעם פון אונדזערע לאַנדסלייט צוליב דעם, ווייל דאָס איז געווען דאָס בעסטע, וואָס זיי האָבן געקענט טאָן.

מיר האָבן נישט געהאַט קיין סאָסייעטי. און ווען עס האָט געטראָפן מיט אַן

אָפּאָלער וועלכער ס׳איז עקסידענט, געווען אין אַ נויט, איז מען, פּראָסט גערעדט, געווען הילפלאָז. און ווען איך האָב אָנגענומען אַרומגיין (נאַטירלעך אויף קראַטשעס), בין איך אַריין צו פריינד סטוירן אין סאַלאָן, געטראָפן דאָרט ניסן פּימפּס און ער זאָגט מיר, אַז ער האָט שוין גערעדט מיט פיל אָפּאָלער וועגן גרינדן אַ סאָסייעטי, ווייל ווען מיר וואָלטן געהאַט אַ סאָסייעטי, וואָלטן מיר נישט געדאַרפט אָנקומען צו אַזעלכע מיטלען, כדי צו העלפן אַ לאַנדסמאַן אין אַ נויט. און ער פרעגט מיין מיינונג. נאַטירלעך, אַז איך בין נישט געווען אַקעגן, נאָר נאָך צוגעזאָגט מיין הילף. און אין אָקטאָבער 1912 האָבן מיר געגרינדעט דעם „אינדעפּענדענט אָפּאָלער אונטערשטיצונג־פאַראיין״.

איך בין נישט אויסן צו שרייבן מיין לעבנס־געשיכטע. איך שרייב נאָר וועגן דעם, ווייל דאָס איז ווירקלעך געווען די אורזאַכע וואָס האָט געבראַכט, אַז די אָפּאָלער זאָלן זיך אַרומזען אַז מען דאַרף האָבן אַ סאָסייעטי, ווייל אָן דעם איז דער לאַנדסמאַן פּשוט אַ פרעמדער, אַ הילפסלאָזער. און נאָר אַ לאַנדסמאַנשאַפט־סאָסייעטי קאָן אויפטאָן דאָס וואָס אונדזער אָפּאָלער סאָסייעטי האָט אויפגעטאָן ביז איצט פאַר אַלע אירע מעמבערס — געהאָלפן ווען נאָר נייטיק, אויסגעצאָלט אין משך פון די 17 יאָר שווערע טויזנטער דאָלאַר אויף אַ שיינעם און שטילן אופן און איך וויל טאַקע, אַז אונדזערע מעמבערס זאָלן דאָס נעמען אין באַטראַכט און אַז די סאָסייעטי זאָל ביי זיי זיין ליב און טייער, ווי ביי מיר. און איך שרייב דאָס, ווייל איך זע ווי געוויסע מעמבערס פאַרהאַלטן זיך מיט גלייכגילטיקייט צו אונדזער סאָסייעטי און ווי מאַנכע אָפּאָלער האָבן מיט אַ לייכט האַרץ זיך געשטראָכן פון דער סאָסייעטי. קומט עס ביי מיר אויס קאָמיש, אַז זיי פאַרשטייען נישט, אָדער ווילן נישט פאַרשטיין זייערע אייגענע אינטערעסן.. ווייל, ווי געזאָגט, נאָר אַ לאַנדסמאַנשאַפט־סאָסייעטי קאָן פאַרשטיין, וויסן און מיטהעלפן ווען מען איז, חלילה, אין אַ נויט און צוליב דעם באַלאַנגט מען דאָך אין אַ סאָסייעטי.

און דעריבער האָף איך און ווינטש, אַז די צאָל מעמבערס וואָס מיר זענען, וועלן ווערן מער טעטיק אין אונדזער סאָסייעטי און מיט מער ענערגיע, מיט מער מוט, טרייען זייער בעסט, אַז צום נעקסטן באַנקעט זאָלן מיר זיך צוזאַמענקומען מיט אַ פיל, פיל גרעסערער צאָל מעמבערס ווי מיר זענען איצט.

צען געבאָט פאַר אונדזערע מעמבערס

פון י. וואַגמאַן

1. קומט נישט צו די מיטינגען, און ווען איר קומט שוין — קומט שפּעט.
2. ווען עס רעגנט אָדער עס איז הייס צי קאַלט, זיצט אין דער היים — זאָל אַ צווייטער גיין צום מיטינג.
3. ווען איר קומט אַ מאָל צו אַ מיטינג, זוכט נאָר חסרונות אויף די באַאַמטע.
4. נעמט נישט אָן קיין אַמט — לייכטער צו קריטיקירן יענעם.
5. און אַז איר נעמט אָן איין מאָל אין אַ יובל אַלס קאָמיטעט־מאַן, מאַכט אייך נישט וויסנדיק און צו דער באַשטימטער צייט זיצט אין דער היים.
6. אַז מען שיקט אייך באַזוכן אַ קראַנקן ברודער, איילט אייך נישט — עס איז דאָ אַ האָספּיטעלער.

7. ווען מען פאַרלאַנגט פון אייך אַ מיינונג אין אַ געוויסער אָנגעלעגנהייט, מאַכט אַ שווייג, נאָר נאָכן מיטינג „קאַכט זיך".
8. איר אַליין טוט גאָרנישט, נאָר ווען אַנדערע טוען יאָ — דאַן שרייט געוואַלד, אַז אַ „קליקע" פירט די סאָסייעטי.
9. האַלט אָפּ אייערע צאָלונגען ביז נאָכן שטרייך־אָוונט. אָדער בעסער צאָלט גאָר־נישט — ווי לאַנג איז דער שיעור?
10. איילט אייך נישט אַריינצונעמען נייע מיטגלידער, צי מיט דער סאָסייעטי אין אַלגעמיין. — ווי פּאַסט עס פאַר אייך — עפּעס „אַן אינדעפּענדענט מענטש...".

יעקב וואַגמאַן ז"ל, פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר אין דער ניו־יאָרקער סאָסייעטי במשך 52 יאָר.

יעקב וואגמן, מזכיר־עזר בארגון יוצאי אופולה בניו־יורק במשך 52 שנה.

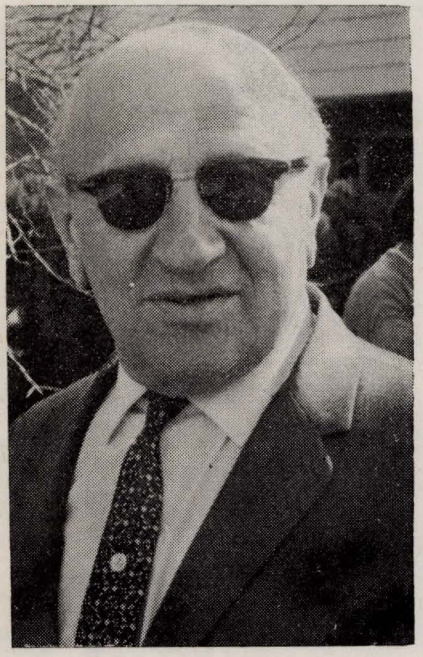

מאַרטין טייכמאַן ז"ל, לאַנגיאָריקער סעקרע־טאַר פון דער אָפּאַלער אָרגאַניזאַציע אין ניו־יאָרק.

מרטין טייכמן ז"ל, מזכיר ארגון יוצאי אופולה בניו־יורק.

HONOR ROLL

INDEPENDENT OPOLER BENEVOLENT SOCIETY

ABESHOWITZ P.	Pfc.
★ AMSTER J.	Cpl
BAUMGARTEN R.	Ph. M
BERGSON J.	Cpl
COOPER R.	Sgt
COHAN L.	Pvt
COOPER S.	Pvt
EHLIN E.	Pvt
FIRSTENBERG W. J.	Pvt
FLEISCHER L.	Cpl
FLEISCHER J.	Pvt
FOX N.	T/Sgt
FOX H.	C/MM
FROHLICH A. J.	T/Sgt
FUCHS N.	Sgt
FUCHS W.	Capt
GROSSMAN I.	Pvt
GROSSMAN M.	S/Sgt
GROSSBAUM I.	Pvt
HABERFIELD A.	Cpl
KLARFIELD N.	Cpl
KORTEZ N.	Pvt
KNEOPLER C.	Cpl
KAPLAN L.	S. 2/c
KARP J.	Pvt (WAC)
KARP H.	Pvt
LATTERMAN H.	S/Sgt
MANDEL A. P.	Cpl
MANDEL R.	Capt
MANDEL G.	Sgt
MARCUS S.	S. 2/c
MILLER C.	A S
MILLER K.	Pvt
MILLER C.	T/5
MILLSTEIN A.	Cpl
MILLSTEIN L.	Cpl
MILLSTEIN M.	Pvt
MONKA J.	S/Sgt
NEEDLEMAN B.	Cpl
REISS E.	Pvt
ROSENTHAL B.	Pvt
ROSENTHAL C.	Pvt
ROSENTHAL J.	T/Sgt
ROSENTHAL L.	Cpl
ROSETT K.	Sgt
SAIFMAN C.	Sgt
SALTZMAN S.	A S
SALTZMAN W.	Sgt
SCHNEIDER M.	Cpl
SCHREIBER N.	Pvt
SEIDMAN H.	Pvt
SEIDMAN P.	Pvt
SHALLOR R.	S. 2/c
STEINBERG L.	Pvt
WAGMAN J.	Pvt
WASSERMAN B.	Pfc
WEIDER J.	Cpl
WISHNER B.	C.S.K.D
WISHNER M.	Capt

"SERVING THEIR COUNTRY"

"WHEN YOU SOW WITH TEARS, YOU WILL REAP WITH CHEERS"

רשימה פון סאָלדאַטן און אָפיצירן, קינדער פון אָפּאָלער יידן, וואָס האָבן אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי געקעמפט אויף די פראָנטן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. די רשימה איז דערשינען אין דער אויסגאַבע פון דער אָפּאָלער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק.

רשימת יוצאי אופולה בארה"ב שהשתתפו כחיילים וקצינים במלחמת העולם השניה.

הרשימה פורסמה בכתאון של ארגון יוצאי אופולה בניו־יורק.

אַפּאַלער לאַנדסמאַנשאַפט אין בראַזיל

מיכאל שענקער און יעקב פייערשטיין / סאַן־פּאולאָ

די אימיגראַנטן פון אָפּאָלע וואָס זענען געקומען קיין בראַזיל אין דער תקופה צווישן דער ערשטער און צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן געפונען פאַר נייטיק צו גרינדן אַן אייגענעם פאַראיין, ווו מען זאָל זיך קעגנזייטיק אַרויסהעלפן מיט אַן עצה, מיט שאַפן אַרבעט און העלפן שטעלן די ערשטע טריט אין דעם נייעם לאַנד. נאָר גלייכצייטיק נישט פאַרגעסן די עלטערן, שוועסטער, ברידער און קרובים וואָס זענען געבליבן אין דער אַלטער היים, זאָרגן פאַר זייערע באַדערפענישן און זיי אַרויסווייזן ברודערלעכע הילף. אין אַלגעמיין, מעגן מיר זיין צופרידן פון דעם בכבודיקן דערפילן די צוויי וויכטיקע אויפגאַבן.

נאָכן חורבן, ווען מיר האָבן זיך דערוווּסט פונעם גרויסן אומגליק וואָס האָט געטראָפן אונדזער פאָלק, און בתוכם די יידישע אָפּאָלע, איז אונדזער ערשטע אויפגאַבע געווען: העלפן דער שאַרית הפליטה, די ניצול געוואָרענע לאַנדסלייט — סיי די וואָס האָבן זיך אומגעקערט אין דעם חרובן פוילן, סיי די וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אויף דער פאַרשאָלטענער דייטשער ערד, און פאַר אַלעמען — יענע שטעטישע, וואָס האָבן עולה געווען אין דעם יידישן לאַנד.

נאָר לאָמיר פריער דערציילן געוויסע פרטים פון אונדזער אַקטיוויטעט:

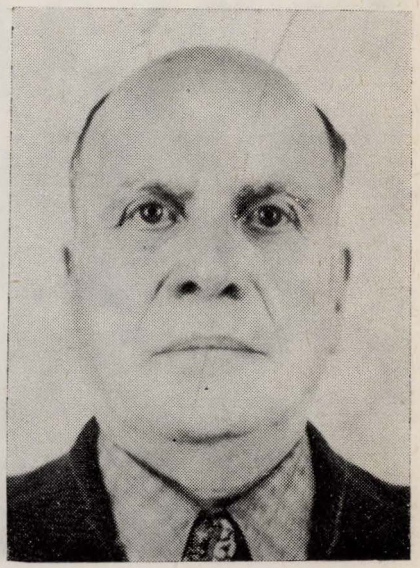

מאַטל זאַבראַווסקי
אַקטיווער טוער און שפּענדער אין אָפּאָלער הילפס פאַריין אין סאַן פּאולאָ.

יואל ראַלניק
קולטור־טוער, פון די אַקטיווע טוערס ביי די אָפּאָלער אין בראַזיל.

אינעם פּראָטאָקאָל־בוך פון דער לאַנדסמאַנשאַפט, איז פאַרשריבן דער באַריכט פון דער גרינדונג־פאַרזאַמלונג, וועלכע איז פאָרגעקומען דעם 26־סטן סעפּטעמבער 1945, מיט דער באַטייליקונג פון 33 לאַנדסלייט, אין דער פאַרוואַלטונג זענען געוואָרן אויסגעוויילט: מאָטל זאַבאָראָווסקי, בעריש בערמאַן, מעכל גאָלדבערג ע״ה, וואָלף גאָלדמאַן, הערש האָלצטרעגער ע״ה, יאַנקל זינגער (איצט אין ישראל), יאַקל פייערשטיין, ישראל מאַנדעלבוים ע״ה, אהרון אייזענטאַל ע״ה, לייבל קנאָפּליך ע״ה, מאיר ליכאַנט, אברהם סטאַשעווסקי, עזריאל ראָלניק ע״ה. אויפן אָרט זענען געזאַמלט געוואָרן 13,400 קרוזעריאָס.

אַ וואָך שפּעטער איז פאָרגעקומען די קאָנסטיטואירנדיקע זיצונג, אויף וועלכע עס זענען באַשטימט געוואָרן: פּרעזידענט — בעריש בערמאַן, קאַסיר — מאָטל זאַבאָראָווסקי, סעקרעטאַר — יאַנקל זינגער, צווייטער קאַסיר — מעכל גאָלדבערג, צווייטער סעקרעטאַר — וועלוול גאָלדמאַן, פאַרוואַלטער — יאַנקל פייערשטיין. ס׳זענען אויך באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן אַ טעלעגראַם צום פאָרזיצער פון קאָמיטעט פון יידן אין פּוילן, דעפּוטאַט עמיל זאָמערשטיין אין לובלין, מיט אַן אָנפראַגע וועגן גורל פון די יידן אין אָפּאָלע. ס׳איז אויך געשיקט געוואָרן אַ דעפּעשע צום וואָיעוואָדישן קאָמיטעט פון די יידן אין לובלין. אויף דער זיצונג, פאָרגעקומען דעם 17־טן אָקטאָבער 1945, איז באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן בריוו צו די געראַטעוועטע יידן, וועלכע מיר האָבן געפונען אין די פאַרעפנטלעכטע ליסטעס און זאַמלען געלט אויף שמחות ביי לאַנדסלייט פאַר נויטבאַ־

קאָמיטעט פון אָפּאָלער הילפס־פאַראיין אין סאַן־פּאָולאָ, בראַזיל מיט מיכאל גאָלדבערג אין יאָר 1948.

הוועד לעזרה הדדית של יוצאי אופולה בסן־פאולו (בראזיל), בראש עם מיכאל גולדברג.

דערפטיקע משפחות אין פוילן, דייטשלאַנד און ארץ־ישראל. ס׳איז אויך אויסגעקליבן געוואָרן אַ פרויען־קאָמיטעט.

אַן איבעראשונג האָבן מיר געהאַט אויף דער פאַרוואַלטונג־זיצונג דעם 24.10.45, ווען יאַנקל פייערשטיין האָט פאָרגעלייענט די נעמען פון די ניצול געוואָרענע אָפּאָלער יידן: איציק שמולעוויטש, מאָטל בערמאַן, ראָמאַ האַלפערין, יוסף האַלפערין, טאָבע מושקאַטבליט. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן שיקן צו זיי אַ בריוו. אויף אַ שפּעטערדיקער זיצונג זענען ארויסגעשיקט געוואָרן קיין לאָדזש 3 שפּייז־פּעקלעך פאַר אונדזערע לאַנדס־לייט. מיט אַ צייט שפּעטער האָט וועלוול גאָלדמאַן באַריכטעט, אַז ער האָט געשיקט קיין שוועדן אַ טעלעגראַם צו רייזל קאָרמאַן. דערנאָך האָבן מיר ווידער געשיקט פּעקלעך קיין פוילן.

צום 4־טן קאָנגרעס פון די פּוילישע יידן אין אורוגוויי, פאָרגעקומען סוף 1945, האָבן מיר געשיקט אַ באַגריסונג־טעלעגראַמע. מיר האָבן אויך געשיקט אַ בריוו אין דער יידישער קהילה אין וואַרשע און בריוו צו ז. און ס. ווערבא און יוסף גאָלדרייך.

ווי נאָר מיר האָבן זיך דערוווּסט וועגן אייניקע אָפּאָלער יידן וואָס געפינען זיך אין ריכבאַך (דזשערזשאָנוו) און אין לובלין, האָבן מיר זיי אין בריוו אָנגעפרעגט אין וואָס זיי נייטיקן זיך — און דערנאָך געשיקט די אַנטשפּרעכיקע הילף.

אויף דער יערלעכער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג, פאָרגעקומען דעם 29־סטן סעפּטעמבער 1946, מיט דער באַטייליקונג פון 28 לאַנדסלייט, האָט פּרעזידענט ב. בירמאַן זיך געוואָנדן מיט אַ וואָרעמען אַפּעל צו די פאַרזאַמלטע זיי זאָלן מיט א ברייטער האַנט שטיצן דעם הילפס־פאָנד פאַר דער שארית הפליטה. אויף יענער פאַרזאַמלונג איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג, אין פאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל:

ישראל גאָלדמאַן, איטשע צוקערמאַן, בעריש בערמאַן, מעכל גאָלדבערג, מאָטל זאַבאַראָווסקי, הערש האָלצטרעגער, ישראל מאַנדעלבוים, לייבל גאָלדבוים, נחמן אָפּענהיים, מענדל ליכטענשטיין, עזריאל ראָלניק, מעכל קנאָפּליך, שלום פּרוכטנגאַרטן, וועלוול גאָלדמאַן און יאַנקל פייערשטיין. ס׳איז אויך באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן אַ דעלעגאַציע צו באַגריסן די ניצול געוואָרענע פון היטלעריסטישן גהינום, רייזל קאָרמאַן, וועלכע איז אָנגעקומען קיין בראַזיל און זיך באַזעצט אין סאַנטאָס.

רייזל איז פאַרבעטן געוואָרן אויף אַ צוזאַמענטרעף מיט די לאַנדסלייט אין סאַן־פּאולאָ. זי האָט אין רירנדיקע ווערטער איבערגעגעבן וועגן אומברענג פון די יידן אין אָפּאָלע. די גרעסטע שחיטות זענען פאָרגעקומען פון 15־טן ביזן 23־סטן מאַי 1942. די לעצטע יידן האָבן די רוצחים אומגעבראַכט אין חודש נאָוועמבער, דעם זעלבן יאָר.

איר דערציילונג האָט אַלעמען איבעראַשט און אויפגעשווידערט. ס׳איז אָבער אויך געווען פאַר אונדז אַ געוויסע סאַטיספאַקציע און שטאָלץ, וואָס אַ יידישע טאָכטער פון אָפּאָלע האָט באַלאַנגט צו די פּאַרטיזאַנער און נקמה גענומען אין די דייטשע רוצחים פאַרן פאַרגאָסענעם יידישן בלוט.

מיר האָבן דערהאַלטן אַ ידיעה, אַז אין אָפּאָלע געפינען זיך עטלעכע יידן און אַ מיידל, וועלכע ס׳האָט אויסבאַהאַלטן ד״ר שלענק. ער האָט געראַטעוועט נאָך יידן. מיר באַשליסן צו שיקן אים אַ דאַנק־בריוו און גלייכצייטיק אָנפרעגן וועגן גורל פון די אַנדערע יידן.

דער בוך־קאָמיטעט און די טעטיקע מיטגלידער פון אַפּאַלער הילפס־פאַריין אין סאַן פּאַולאָ בראַזיל. עס שטייען פון רעכטס אויף לינקס: י. פייערשטיין, ר. פייערשטיין־קאַרמאַן, א. זאַלצמאַן, מ. שענקער, וו. גאָלדמאַן, ב. בערמאַן, י. ראַלניק, זיין פרוי, ה. ליכאַנד.
עס זיצן: ט. ווייַנמאַן, ב. שענקער, י. ליכאַנד, פ. ראַלניק.

אין אויגוסט 1947 איז פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, מיט וואָלן פון א נייער פאַרוואַלטונג: מאָטל זאַבאָראָווסקי, עזריאל ראַלניק, ישראל גאָלדמאַן, מעכל גאָלדבערג, איטשע צוקערמאַן, מעכל קנאָפּלעך, ישראל מאַנדעלבוים, נחמן אָפּענהיים, צדוק ווייַנמאַן, אברהם קאַרפעל, יואל ראַלניק, וועלוול גאָלדמאַן, יאַנקל פייערשטיין, רייזל קאַרמאַן־פייערשטיין און מעכל שענקער.

קאָמוניקאַט

זונטיק, דעם 28־טן מערץ, איז פאָרגעקומען אין שול „אהבת רעים" אַן אזכרה־אקט לכבוד די געפאַלענע קדושים פון אָפּאָלע, מיט דער באַטייליקונג פון כמעט אַלע לאַנדסלייט.

דער אַקט ווערט דערעפנט דורכן פריינט מיכאל גאָלדבערג, וועלכער שילדערט די טראַגישע אומשטענדן, ביי וועלכע אונדזערע טייערע זענען אומגעקומען אין פּאָניאַטאָוו, און בעט צו באַערן די קדושים מיט אַ מינוט שווייגן. דאַן ווערט דורכן חזן ווייכענבערג געמאַכט אַן אל מלא רחמים, וואָס רופט אַרויס טרערן ביי אַלע אָנוועזנדע.

ר׳ ישראל שו״ב מאַנדעלבוים נ״י, וועלכער רעדט מעניני דיומא, האָט מיט זיינע צוגעפּאַסטע מאמרי חז״ל, אַרויסגערופן פיל באַגייסטערונג ביים עולם.

ס׳רעדט אויך פריינט משה ראַלניק, וועלכער אָפּעלירט, אַז מיר זאָלן ממשיך זיין די קדושה, פאַר וועלכע אונדזערע עלטערן האָבן זיך מוסר נפש געווען.

צום סוף קומט צום וואָרט אונדזער לאַנדסמאַן אברהם מאַקאַטאָווסקי, שעף־רעדאַקטאָר פון „הקול" פון ירושלים (וועלכער ווײַלט צופעליק אין ס. פּאַולאָ) און וועמענס ווערטער דערוועקן אַ ים דערינערונגען פון אונדזער אומגעקומענער שטאָט.

ס׳ווערט דאַן געזאָגט דאָס קאַפּיטל תהילים ע״ט, דורך ר׳ לייבל קנאָפּליך נ״י, מיטגעזאָגט דורך אַלע אָנוועזנדע. מיטן זאָגן קדיש־יתום, ווערט דער יזכור־אַקט געשלאָסן.

יזכור־קאָמיטעט

ביי די אָפּאָלער לאַנדסלייט אין סאַן־פּאַולאָ

אין סעפּטעמבער 1948 איז ווידער פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון דער אָפּאָלער לאַנדסמאַנשאַפט אין בראַזיל, אויף וועלכע ס׳איז באַריכטעט געוואָרן, אַז פון דער שארית הפליטה זענען דערהאַלטן געוואָרן 238 בריוו און פון אונדז זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן 208 בריוו, ווי אויך 1,305 דאָלאַר און 58 פּעקלעך קאַפע, אין ווערט פון 15 טויזנט קרוזעיראָס און אויך פּעקלעך עסנוואַרג און בגדים אין ווערט פון 16 טויזנט קרוזעריאָס. אויך אויף דער פאַרזאַמלונג האָבן מיר געקליבן אַ נייע פאַרוואַלטונג: מעכל גאָלדבערג, לייביש זאַלצמאַן, מעכל קנאָפּלעך, מאָטל זאַבאַראָווסקי, עזריאל ראָלניק, מעכל שענקער, הערש ליכאַנט, וועלוול גאָלדמאַן, יואל ראָלניק, אברהם קנאָפּליך, איטשע צוקערמאַן, שלום פּרוכטענגאַרטן, קלמן פאַרבער און צדוק גאָלדשטיין.

אין אָקטאָבער 1949, אויף דער יערלעכער פאַרזאַמלונג, איז נאָכן באַריכט פון פאָרזיצער, וועלכער איז געווען רייך אין אַקטיוויטעטן — איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג פון די חברים: מעכל גאָלדבערג, גדליהו גאָטליב, עזריאל ראָלניק, צדוק גאָלדשטיין, משה ליכאַנט, מעכל קנאָפּליך, נפתלי פּרוכטענגאַרטן, לייביש זאַלצמאַן, מאָטל זאַבאַראָווסקי, הערש ליכאַנט, וועלוול גאָלדמאַן, יואל ראָלניק, איטשע צוקערמאַן, מאיר ליכאַנט און מעכל שענקער.

אונדזער עיקרדיקע טעטיקייט אין יענע תקופה איז געווען: בריוולעכע קאָנ־טאַקטן און קאָרעספּאָנדענץ מיט די אַפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט אין פּוילן, דייטשלאַנד און ישראל, ווי דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אויף דער יערלעכער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג דעם 18־טן אָקטאָבער 1950, אינעם באַריכט פון 5 יאָר טעטיקייט, וועלכן ס׳האָט אָפּגעגעבן מעכל גאָלדבערג. אין דער נייער פאַרוואַלטונג זענען אויף יענער פאַרזאַמלונג געוויילט געוואָרן: מעכל גאָלדבערג, גדליהו גאָטליב, ישראל גאָלדמאַן, מאָטל זאַבראָווסקי, איטשע צוקערמאַן, מעכל קנאָפּליך, מעכל שענקער, יאַנקל פייערשטיין און יואל ראָלניק.

צום באַדויערן, איז אין די יאָרן 1951—1960 נישט געפירט געוואָרן קיין שום טעטיקייט. אויף דער איניציאַטיוו פון עטלעכע לאַנדסלייט, איז געשאַפן געוואָרן אַן אָפּאָלער הילפס־קאָמיטעט (אין רעאָרגאַניזאַציע), וועלכע האָט אין מערץ 1960 אַרויסגעלאָזט פאָלגנדיקן אויפרוף:

חשובער לאַנדסמאַן!

פון חברים וואָס זענען נאָר־וואָס צוריק געקומען פון ישראל, האָבן מיר זיך דערוווּסט פון דער גרויסער נויט אין וועלכער עס געפינען זיך אונדזערע לאַנדסלייט וואָס וווינען אין ישראל און ווי דרינגענד ס'איז אונדזער הילף פאַר זיי.

דערפאַר, האָט אַ גרופּע לאַנדסלייט פון סאַן פּאולאָ, באַשלאָסן אויך צו נעמען די איניציאַטיוו ווידער אויפצובויען דעם אָפּאָלער הילפס־קאָמיטעט וואָס האָט ליידער אויפגעהערט צו עקזיסטירן. עס איז פאַרדריסלעך, און מיר זענען דערשטוינט זיך צוצוקוקן, ווי אַלע אַנדערע לאַנדסלייט אין סאַן פּאולאָ, זענען טעטיק און העלפן סיי לאָקאַלע און סיי ישראל־לאַנדסלייט מיט אַלע זייערע כוחות.

מיר האָבן דערפאַר באַשלאָסן צוזאַמענצורופן אַן אַלגעמיינע פאַר־זאַמלונג פון אַלע אונדזערע לאַנדסלייט אויף זונטיק, דעם 20־טן מערץ ד. י., 3 אַזייגער נאָכמיטיק, ווו מיר וועלן באַהאַנדלען די אויבנדערמאָנטע פּראָבלעם און נאָך אַנדערע וויכטיקע ענינים וואָס זענען פון אונדזער אַלגעמיינעם אינטערעס.

מיר זענען זיכער, אַז איר און אייער חשובע פאַמיליע וועלן אַרויס־ווייזן אַ ברודערלעכן אינטערעס און ניט פעלן אויף דער וויכטיקער פאַרזאַמלונג.

מיט גרויס דרך־ארץ:

דער רעאָרגאַניזיר־קאָמיטעט

אַ סברה, אַז די דאָזיקע ווענדונג האָט אָנגערעגט אונדזערע לאַנדסלייט זיך אַ נעם צו טאָן צו באַנייטער געזעלשאַפטלעכער ארבעט לטובת די בני־עיר. דעם 20־סטן מערץ אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג, איז געווײַלט געוואָרן אַ פאַר־וואַלטונג פון די חברים: מאָטל זאַבאָראָווסקי, איטשע צוקערמאַן, יואל ראָלניק, דוד וואַגמאַן, לייביש זאַלצמאַן, יוכבד ליכאַנט, קוני זאַלצמאַן, שרה גאָלדשטיין און מעכל גאָלדבערג. מיר האָבן באַנייט אונדזער קאָרעספּאָנדענץ און שטיצע פאַר ישראל. קיין נאָרמאַלע טעטיקייט איז נישט געפירט געוואָרן, נאָר אַ גרופּע אַקטיוויסטן זענען אָנגאַזשירט אין העלפן ארויסגעבן דאָס יזכור־בוך אויף צו פאַראייביקן די אומגעקומענע יידן פון אָפּאָלע.

אזכרה לקדושי אופולה בווינדסהיים (גרמניה), ב־1946 • אזכרה פאַר די קדושים פון אָפּאָלע אין ווינדסהיים (דייטשלאַנד), 1946

5

נר זכרון

א יארצייט־ליכט

רשימת הקדושים הורכבה מזכרון — לאחר 35 שנה. יתכן השמטות של שמות, לפי־כך השארנו מקומות ריקים להשלים את החסר.

(הרשימה הורכבה ע״י מרדכי הוברמן, בעזרת יצחק ווייץ, יוסף קרפל ומיכאל שנקר מסאן־פאולו).

די רשימה פון די אומגעקומענע איז צונויפגעשטעלט געוואָרן פון זכרון — נאָך 35 יאָר. מעגלעך, אַז געוויסע נעמען זענען פאַרגעסן געוואָרן, דעריבער האָבן מיר געלאָזן ליידיקע ערטער צו דערגאַנצן דעם פעלנדיקן נאָמען.

(די רשימה האָט צונויפגעשטעלט: מרדכי הובערמאַן, ביי דער מיטהילף פון יצחק ווייץ, יוסף קארפעל און מיכאל שענקער פון סאַן־פּאַולאָ).

רשימת הקדושים

על אלה אנו בוכים, ביחד עם כל קדושי ישראל, שנפלו על קידוש השם, ע״י הרוצחים הגרמנים ימ״ש ועוזריהם.

*

זיי באַוויינען מיר, באַזאַמען מיט אַלע קדושי ישראל, וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש השם פון די דייטשע רוצחים ימ״ש און זייערע מיטהעלפערס.

א

אבושעוויטש הערשל (קעשינאָווער) און משפחה, דער זון אביש און אנדערע.
אבושעוויטש חנן און פרוי שיפרע.
אורמאן ישראל, פרוי שרה און קינדער: מנשה, רעילע, העצע, שיינדל און לאה.
אורמאן מאיר און פעסל.
אורמאן שלמה, ביילע און קינדער.
אורמאן שמואל, טשארנע און קינדער.
אייזנטאל אהרון, סערל און קינדער: מאיר און חיים מיט זייערע פאמיליעס און אנדערע.
אייל שמואל, עטל און קינדער: לייזער, רודע און אנדערע.
איילמאן שלמה און פאמיליע.
איילמאן איטשע און פאמיליע.
איילמאן מיכאל בן שלמה און פאמיליע.
איילמאן מיכאל בן איטשע און פאמיליע.
איילקוכען פיניע און פאמיליע.

איינינסמאן נחמן (קרופניק).
אלטמאן בערל, עלקע און קינדער.
אלטמאן איטשע און שיינדל.
אמסטער הינדע.
אנקער הערצקע, שרה און קינדער:
יאנקל, ישראל און משה מיט זייערע פאמיליעס.
אפענהיים בנימין, צעטל און איר שוועסטער רחל־לאה.
אפענהיים לייבל.
אפענהיים נחמן.
אפעלבוים, פאמיליע.
אפפעלד ישראל.
אפעלהויט אהרון.
אקסמאן אברהם.
אקער דוד און פאמיליע.
אקער חיים און פאמיליע.
ארבייטמאן מאטל און פאמיליע.
ארענטרייך איטשע, רבקה און קינדער.
ארענטרייך דוד.
ארענטרייך סענדער.
אברשעוויטש מאשקע, רבקה און אַ קינד.
אורמאַן משה, מאַניע און קינדער חיים, שמעון.
אורמאַן מרדכי, דבורה, און קינדער פערעלע און אַנדערע.
אורמאַן אליעזר, מרנדל, און קינדער מיילעך און אַנדערע.
אורמאן זלמן, שרה און קינדער חיה, יהודית.
אייזנשטאט יעקב, רחל און קינדער: זלמן, שרה, שיינדל, איטע, נחמיה.
אמסטער הערש, ראַכטשע און אַ קינד.
אמסטער חיים, פערל און קינדער: משה, אברהם, יהושע, שרה.
ארבייטמאן יאנקל, האַדעס און קינדער.
.....
.....
.....

ב

באַגען מענדל.
באַם יעקב בן יצחק, זיין פרוי רחל לאה און קינדער.
באַם מאיר, גוטשע און קינדער.
באַם משה און פאמיליע.
באַם יעקב בן מאיר און פאמיליע.
באַם יעקב בן משה.
באַם הערשל, צביה און פאמיליע.
בוימגארטן איטשע לייזער און פאמיליע.
בוימגארטן יחיאל אליהו.
בוימגארטן ירחמיאל.
בירנבוים יאנקל.
בירנבוים אברהם, דבורה און קינדער: יוסף און פייגע.
בייגער זלמן (שמש), גאַלדע און קינדער.
בלאט יאנקל און פאמיליע.
בלינדמאן חיים פסח, זיין פרוי און קינדער: מאיר און פאמיליע, שמעון, מענדל.
בעהאגער מענדל, דינה און קינדער.
בעקער יצחק, מלכה און קינדער.
בערנזאַן שמואל.
בראַמבערג צדוק.
בראַן שמואל און פאמיליע.
ברענער (שלייפער) יידל און פאמיליע.
בוימגארטן יוסף, שרה און קינדער: ישראל, ליפע און צוויי טעכטער.
בזשיטווא איטשע, פערל און קינדער: יחיאל, חיים.

בלאט הערשל, חנה־לאה און צען
קינדער: מאלע מיט איר מאן און
קינדער, מרדכי, יעקב, פלטיאל,
טאַבע, פישל און אנדערע.
בערמאן חיים־יהושע, רחל, טאַכטער
חיה מיטן מאן פּינעע און צוויי
קינדער
ברענער און פאמיליע, אַ זון ליסקע
און נאַך.

ג

גאַלדבוים משה (מאַטיס).
גאַלדבוים חיים און פרוי נחמה.
גאַלדבוים לייבל.
גאַלדבוים זעלדע.
גאַלדבערג דוד יוסף
גאַלדבערג בעריש, תהילה, זון לייבל
און אַ טאַכטער.
גאַלדבערג שלמה.
גאַלדבערג יהושע (שו"ב) און פאמיליע.
גאַלדבערג יהושע (זשמיווסקער), און
זין.
גאַלדבערג יאַסל און פאמיליע.
גאַלדבערג ירוחם, זיין פאמיליע, זון
אהרון און אנדערע.
גאַלדזאמד יעקב מאיר, פייגע און קינ־
דער: נחמיה, מאַניעק, רוזשע.
גאַלדמאן שכנא, איטע און קינדער:
פויטשע און פאמיליע, בן־ציון,
רחל.
גאַלדמאן נוסקע און קינדער: חיים, אב־
רהם, סערל און ציפּע מיט זייערע
פאמיליעס.
גאַלדמאן יחיאל, פרוי און קינדער:
חיים־איטשע מיט זיין פאמיליע
און אנדערע.
גאַלדפארב זינדל, מלכה און קינדער:
יאַסל און יהודית מיט זייערע קינ־
דער, משה און פיילין מיט זייערע
פאמיליעס.
גאַלדשטיין יצחק, פינטשע און קינדער:
צדוק, יאַנקל.
גאַלדשטיין יאַנקל (פּאַמפּ) און פאמיליע.
גאנדזער ברוך, פייגע און קינדער:
שמואל, יידל און אנדערע.
גאנדזער מאניע און אירע עלטערן.
גארבערמאן איטשע מענדל.
גארבערמאן יאַנקל.
גארטענבוים יהושע (קרוק) און פאמיליע.
גוט דוד, רבקה און קינדער.
גוט יידל און פאמיליע.
גורעצקי נחמן.
גורעצקי יהושע, כעיווע און קינדער.
גוטהארץ יחיאל און פאמיליע.
גוטהארץ יוסף מאיר און פאמיליע.
גוטהארץ האַדל, איר מאן מאַטל (סטאַ־
בעלעק) און קינדער.
גינזבורג יאַסקע, חנה און קינדער:
פּאַלע, איר מאן לייבל מיט אַ קינד;
שפּרינצע און פאמיליע, רפאל,
מאניע און באשע.
גלאַזמאן יעקב און קינדער: ישראל און
פאמיליע, שמואל און פאמיליע,
זיין איידעם עובדיה און פאמיליע,
טאַכטער ביילע.
גליקשטיין, פאמיליע.
גלעזער אברהם און פאמיליע.
גלעזער מענדל און פאמיליע.
געלבם גרינע און פאמיליע.
געלערנטער הלל, פרוי און קינדער:
טאניע, פּינעע און נאַך.

געשיכטער, פאמיליע.
גראַבלער אברהם, זיין מוטער צירל.
גראַבלער בנימין און פאמיליע.
גראַבלער גיטל און פאמיליע.
גראַבער מאַטי און פאמיליע.
גראַסבוים ברוך, אסתר ברייגדל און
קינדער: יעקל און פאמיליע, א
טאָכטער.
גראַסמאַן מאיר (דובראַלעס) און
פאמיליע.
גראַסמאַן בן־ציון.
גראַסמאַן מרגיאַ.
גראָף פריידל, טאָכטער פון גרשון
לייבקעס און פאמיליע.
גרין אליעזר און פאמיליע.
גרין הערשל, חיה און קינדער.
גרין לייבל, פרוי און קינדער: משה
און פאמיליע, הערשל און אנדערע.
גרין פייגע.
גרין שמואל אליהו (ראקו), פרוי און
טאָכטער גאַלדע און נאַך.
גרינטוך יצחק און פאמיליע.
גרינטוך נח און פאמיליע.
גרינטוך משולם און פאמיליע.
גרינטוך פייגע (די קעכין) און קינדער.
גרינשפּאַן לייזער קלמן, פרוי און קינ־
דער: ירחמיאל, משה און חיים מיט
זייערע פאמיליעס און אנדערע.
גרינשפאַן מאַטל, מאלי און קינדער:
לובעלע און אנדערע.
גאַלדבערג משה, שיינדל, איר מוטער
יוכבד און קינדער: הערשל, האַדעס.
גאַלדוואסער יאנקל־דוד, גיטעלע און
קינדער: שלום־בער, זיין פרוי
טאָבע און אַ קינד: יוסף, זיין פרוי
גיטל און זין יהודה, שלמה, לוי,
אוטשע, לאה, ליבע.

גאַלדמאַן אהרון, חוה טאָכטער רחל
און קינדער.
גאַלדראַט לייבל, מאַטל און קינדער:
טאָבע, ישעיה, שרה, איר מאַן יאנקל,
ישראל־יוסף, שמואל־אליעזר, בת־
שבע, גיטל, אברהם־אביש.
גאַלדראַט פיניע (פיסל) און שיפרע.
גאַלדרייך נפתלי און פאמיליע.
גאַרדאַן מענדל, הענדל, און קינדער:
פערל, טאָבע.
גרין שלום, פייגע, קינדער: פערעלע,
מלכהלע.
גרינשפאַן חיים, חיה און קינדער.
גאַלדוואַג מאַטל און פאַמיליע.
גוט יצחק, רחל, שיינדל און פרומעט.
.....
.....
.....

ד

דאַווידזאַן רפאל (פאלעק) און סימע.
דאַווידזאַן ברוך.
דאַרדיקמאַן אליהו און פאמיליע.
דוזמאַן איטשע מאיר (מורה הוראה),
גיטעלע און קינדער: ברכה און
פאמיליע, פּלטיאל און מרים.
דעסער משה און פאמיליע.
דעסער הערשל.
דעסער יאנקל.
דערמאַן זלמן און פאמיליע.
דערמאַן משה און פאמיליע.
.....
.....
.....
.....

האַבערמאַן שיע (סאַלטיס) און פאַמיליע.
האַלפערן מאיר (שו״ב), פרוי און קינ־
דער: אברהם, מומיש און באשע
מיט זייערע פאַמיליעס.
האַכמאַן יעקב און פאַמיליע.
האַלצמאַן הערש עובדיה, פרוי און קינ־
דער.
האַלצמאַן וועלוול, חיים יוסף און יחזקאל
מיט זייערע פאַמיליע.
האַנדעלסמאַן אביגדור און פאַמיליע.
האַנדעלסמאַן נחום און פאַמיליע.
האַניגבוים קלמן איציק, פרוי און קינ־
דער: בעריש, דוד, זלמן, יאַסל,
משה און זייערע פאַמיליעס.
העלער הערש, האַדעס און פינף קינדער.
העלער רחל.
האַבערמאַן יאַנקל, רייזל און קינדער:
שמואל, לייזער, בן־ציון, משה,
פריידע, נעכע, יוכבד, חנה, רבקה.
האַכמאַן יהושע, גליקל און אכט קינ־
דער: הערשל און אַנדערע.
האַלצטרעגער שמואל, אסתר־ניכע און
פיר קינדער.
האַרוויץ קלמן־איציק, חנה־הינדע און
קינדער.
הובערמאַן רחל און קינדער: רוחמה,
איר מאַן יוסף און קינד, גיטעלע,
ניכעלע.
הייטמאַן משה און רבקה.
הייטמאַן ליפע.
.....
.....
.....
.....
.....

וואַלמאַן ירחמיאל און פאַמיליע.
וואַלמאַן שמואל אליהו און פאַמיליע.
וואַסערמאַן יחיאל, דינה און קינדער.
וואַקס זלמן (זורעך) און טעכטער.
וויידער אליעזר, ראַדע און פינף קינדער.
וויינבערג בעריש און פאַמיליע.
וויינבערג משה, פרוי און קינדער (א
זון עזריאל).
וויינגאַרטן הערשל.
וויינטרויב שבתאי און פאַמיליע.
וויידער לאה (די טיקעריז).
וויים פנחס הערש.
וויים לאה׳קע.
וויים יוסף וועלוול, שיינדל און קינדער.
וויסבלאַט ישראל און פאַמיליע.
וויסבלאַט איטשע, פאַמיליע, טאַכטער
טאַבע.
וויסמאַן לייביש, פרוי און קינדער:
נחמיה, זיין פרוי טאַבע און קינ־
דער: שיע, בוטשע, מנשה, בערל
און אַנדערע.
וויספעלד אברהם, זיסל און טאַכטער
ראַכטשע.
וויץ יעקב בן אשר און פאַמיליע.
וויצמאַן לייבל, פרוי און קינדער:
אולטש און חנה מיט קינדער;
מרדכי.
ווינער משה און פרוי.
ווינקלער ראובן, רב מרא דאתרא און
פאַמיליע.
ווישניא אייזיק, פרוי און קינדער: זע־
ליג און אַנדערע.
ווישניא פלטיאל (פעלטע).
ווישניא נפתלי און פאַמיליע.
ווישניא געצל.

ווישניא שיפרע.
ווערבא עמנואל און פרוי.
וואסערמאן אנשל, ניכע און קינדער:
דוד, פייטשע, יהושע מיט זיין פרוי
פייטשע און צוויי קינדער.
וואסערמאן פישל, טשארנע און קינדער:
שמואל, אליהו־הערשל, דוד, בעריש.
וויזענבערג רייזל און קינדער: עובדיה
און ירמיהו מיט זייערע פאמיליעס,
נתן, מנשה, שמשון.
וויינשטאַק וועלוול, שרה און צוויי
קינדער.
וויינשטאַק יהושע, רחל און זון ראובן.
וויץ סענדער און פאמיליע; זיין זון
רפאל און פאמיליע.
וויץ הודים און פאמיליע.
וויץ אברהם און קינדער: רפאל, סימע
און זייערע פאמיליעס.
וויץ חיים, פרוי און קינדער: רפאל,
מאַשקע, רבקה און זייערע פא־
מיליעס, לאה, איציק, הערשעלע
און שרהלע.
וויץ יעקב, טאַבע און קינדער: מאַשקע
און פאַמיליע, חיה, נחום און
הערשעלע (צווילינג).
וויץ פנחס, חנה־טאַבע און קינדער:
יהושע, שרה, זלאטע.
ווינער יידל, שרה און קינדער: פנחס,
הענע, סימע, רחל און אַנדערע.
ווינער שמואל־אליהו, רייזל און זון חיים.
ווינער משה, בראַכטשע.
וועלנער דוד, גיטל און 3 קינדער.
וועלנער סענדער, אסתר און קינדער:
שאול און אַנדערע.
.....
.....
.....

זאבראַווסקי בצלאל, רייזל און קינדער:
לייבל, מאטיס און נחמן מיט
זייערע פאמיליעס.
זאלצבערג דוד.
זאלצבערג מאיר.
זאלצמאן פישל און פאמיליע.
זאלצמאן שלמה, חיה און קינדער:
פעסל מיט א קינד, גרינע, ציפע,
שמואל.
זאק איטשעלע.
זילבערבלום שמעלקע און פאמיליע.
זילבערבלום יהושע.
זילבערבלום מענדל (מענדוק).
זילבערבערג חיים מאיר, פרוי און קינ־
דער: שלמה, שמעון, וועלוול און
אנדערע.
זינגער דניאל און פאמיליע.
זעלצער שמואל, פרוי און קינדער:
יהושע און אנדערע
זשעפא טאַבע און פאמיליע.
זאבאַראַווסקי משה, לאה און קינדער:
הינדע, מלכה, זייער שנור שרה,
אירע קינדער: מאניע, שיפרע.
זאלצמן אברהם, מאשע און טאַכטער חיה.
זאמבערג יעקב (שו״ב), זיין פרוי און
קינדער: שמחה און אנדערע.
זילבערמאן מאַטל, ליבעלע און קינדער:
לאהטשע און פאמיליע, גיטל, האַדעס,
פערל, עקיבא, זלאטע.
זינגער אברהם, דבורה און קינדער: יוסף
און זיין פרוי, ראובן, דוד, בנימין,
שרה, בתיה, חוה־רות.
זיגלבוים משה (קראַקאַוויאַק) און זון
מענדל און פאַמיליע.
זילבערמאַן לייביש, שבע און 4 קינדער.

זילבערמאַן הירש, גיטל און 3 קינדער.
זילבערמאַן חיה.

ח

חאַהן לייביש צמח, האַדל און קינדער:
רייזל, אברהם, מנחם.
חיימאָוויטש חיים, בינע און קינדער:
שמואל, פייוול און פאַמיליעס,
יאַנקל, שרה.
חיימאָוויטש חנה.
חיימאָוויטש הערשל און פאַמיליע.
.....
.....
.....

ט

טאַטשיץ לייבל.
טוכשניידער וועלוול, דינע, סענדער.
טוכשניידער חנה לאה און עלטערן.
טיי יצחק, ניכע און קינדער.
טיי חיים, זלאטע און קינדער.
טיי מאַטל, רוחמה און קינדער.
טיי מיכאל, באשע און קינדער.
טייטלבוים קלמן און פאַמיליע, טאַכטער
פערל און אנדערע.
טייטלבוים נח און פאַמיליע.
טייכמאַן יהושע און פאַמיליע.
טענענבוים יאַסל, פרוי און קינדער:
לייבל, פרוי פאַלע און א קינד;
חיים וועלוול, צירל און אנדערע.
טענענצוויג בצלאל, פריידל און קינ־
דער: דוד און, משה מיט זייערע
פאַמיליעס, פסח, נעכע.

טענענצוויג לאה און קינדער: זלאטע,
סענדער, יוסף הערש, צילע.
טשיזמאַן מאיר (פיגלאזש), פערל און
קינדער: פנחס, פעסל, חנה, רבקה.
טשוזמאַן מאַטל, שרה און קינדער.
טשעסלער הינדע (טשונק).
טענענבוים בעריש, שיפרע און קינדער.
טענענצוויג חיים יאַסל, אסתר און קינ־
דער: דוד און פרוי רעגינע, הענטשע
און אנדערע.
יאַנקעלעוויטש שמחה־לייביש און יסקע.
.....
.....
.....
.....

י

יאַקובשטאַט פנחס און קינדער: שמו־
אל און דוד מיט זייערע פאַמיליעס.
יודקעוויטש פנחס, גיטל און קינדער:
אלעזר, מיכאל, רחל, פייגע טאַבע.
.....
.....
.....

כ

כאַדלער בנימין בערל.
כהן שלמה.
כץ יאַנקל, באשע און קינדער.
כץ לייבל און פאַמיליע.
כץ זיסל, באַלטשע און טאַכטער מלכהלע.
כץ משהלע, פריידע און קינדער: ניכע,
רוזשע.

לאטערמאַן חנה און קינדער: משה און שמואל מיט זייערע פאַמיליעס.
לאטערמאַן שרה און קינדער: מינדל, פייגע, הערש, חיים יוסף, ישראל יעקב.
לאנגמאַן שמואל, פרוי און קינדער: יונה, מאיר.
לאנגמאַן אברהם און פאַמיליע.
לאַקס ישראל הכהן, רבקה און קינדער: דוד, יאַסל, דבורה און רחל.
ליכט חיים יעקב און פאַמיליע.
ליכטענשטיין משה, פרוי און קינדער: מאיר, פישקע און שיינדל.
לעדערפאַרב ישעיהו הכהן, קריינדל און קינדער: מרים, רבקה, מנשה, ליי־ביש און נטע.
לעדערפאַרב הלל הכהן, פרוי און קינדער.
לעדערפאַרב מרדכי הכהן, פרוי און קינדער: שאַשע, דוד מאיר.
לערנער לייבל און פאַמיליע.
לערנער איטשע, מרים און קינדער: מענדל, שרה, אריה, מאַטל, שמואלטשע, מלכה.
לייוואַנד סיני, רחל און קינדער: ישעיהו, שמואל־אליעזר, שרה.
לעווין איטשע־מאיר, האַדעס און קינ־דער אייזיק און פאַמיליע, רפאל און פרוי לאה מיט קינדער, מיכאל, זיין פרוי מלכה און קינדער, משה, פרוי רחל און קינדער.
לעווינשטיין רחל און קינדער: אסתר און פרומעט.
ליבערמאַן דוד און הענטשע.

מאבע, די זין פון אלקנה, דוד און שאול מיט זייערע פאַמיליעס, אלקנה׳ס איידעם יצחק און פאַמיליע.
מאבע משה און פאַמיליע.
מאַנדלבוים בנימין און פאַמיליע.
מאַנדלבוים לייזער און פאַמיליע.
מאַנדלבוים משה.
מאַנדלבוים פנחס און פאַמיליע.
מנדלבוים נחמן און פאַמיליע.
מאַנדלבוים בעריש (שובע), זיין פרוי און קינדער: אייזיק, ציפע, וועלוול.
מאַנטשעק ישראל׳קע (מלמד), פרוי און קינדער: משה און בוטשע.
מאַנקא אליעזר, פרוי און טאַכטער פריידל.
מושקאַטבליט אביגדור און פאַמיליע.
מייטעל אלתר און פאַמיליע.
מייטעל מענדל און פאַמיליע.
מילגרוים איציק, מינדעלע און קינדער: ראַדע, פערל, משה און זייערע פאַמיליעס; אהרון, פריידל, יהו־שע, אברהמ׳עלע.
מילגרוים יעקל און פאַמיליע.
מילגרוים שמואל, פרוי און קינדער: בער, יאנקל און אנדערע.
מלאך מענדל, זלאטע און קינדער: חיים, פרוי דינע און קינדער; לייבל, פרוי איטע, פינע און פרוי חוה, ירחמיאל, חיה, גאַלדע.
מעלהענדלער יצחק און פאַמיליע.
מעלמאַן יחיאל, פייגע און קינדער: אברהמטשע און אנדערע.
מעלניק משה.
מענקאַס מרים און קינדער: יעקב, חוה,

רבקה און לאה מיט זייערע פאַ־
מיליעס; סענדער.
מעסער ליפטשע און קינדער: דוד און
פאַמיליע, פּעסל, שרה און חנה.
מעקלער משה, פרוי און קינדער: יהו־
שע, פּיניע און אנדערע.
מאַנקא אברהם, ריווע און קינדער:
ישראל, חנהטשע, מיכאל.
מוסמאַן נתן, שרה און קינדער: פראַדל,
לאה, מרים, גאָלדע, חיים, יוסף, לייב
.....
.....
.....

נ

נאַכומאָוויטש אהרון, פרוי און קינדער:
ביילע, שרה און אנדערע.
נודעלמאַן איטשע מאיר און פאַמיליע.
נייִמאַן חנינא, פרוי און קינדער: רחל
און פאַמיליע, אלתר, פריידל און
אנדערע.
נייִמאַן דוד.
ניסנבוים אהרון, לאהקע און קינדער.
ניסנבוים חיים (קאַוואַלער) און פאַמיליע.
ניסנבוים דבורה (די טיקעריין).
ניסנבוים יוסף בן מעשל, פייגע און
קינדער: טאָבע, גיטל, רעילע, מאַטיס.
ניסנבוים יחיאל (קאַגאַניק) און פאַמיליע.
ניסנבוים רפאל און פאַמיליע.
ניסנבוים שמואל (קליסקע) און פאַמיליע.
נאַדעלמאַן סענדער, שרה און קינדער:
אסתר־ניכע, חנהטשע, אברהם,
יצחק.
נאָדלמאַן פריידל און קינדער: יחיאל,
זיין פרוי און קינדער: שרה־לאה
און קינדער: נחמן, אברהם, איטע,
אליעזר.
נייִמאַן משהלע, פעלע און קינדער.
נייִמאַן שיינדל, טאָכטער חנה.
ניסענבוים הירשל (נוטעלעס) און פאַ־
מיליע.
ניסענבוים נטע און פאַמיליע.
ניסענבוים משה און פאַמיליע.
ניסענבוים פערל און פאַמיליע.
.....
.....

ס

סאַמעלסאָן בן ציון.
סטאַשעווסקי לאה, עזרא, פריידל.
.....
.....

ע

ענגעל יאָסל און פאַמיליע, טאָכטער
גאָלדע.
ענגלענדער הערשל און פאַמיליע.
ענגלענדער מאיר און פאַמיליע.
ענדער יאַנקל, לאהטשע און קינדער:
מאָטל און אנדערע.
ענדער יאַנקל, פרוי און קינדער: יש־
ראל, גיטעלע.
ערדשנעקער, פאַמיליע.
ערליך משה (זשענטשו), פרוי און קינ־
דער: יורע לאה און אנדערע.
ענדער מאָטל, לייטשע און קינדער:
הערש, פייוול.
ענגעל שמשון און פאַמיליע.
.....
.....

פארבער מאיר און פאמיליע.
פארבער חיים הכהן, פרוי און קינדער: לייביש, קלמן, חנה רחל.
פאנטירער אלעזר.
פוקס הערש־וואלף, פרוי און קינדער: מרדכי און אנדערע.
פוקס מרדכי, פרוי און קינדער: רחל און אנדערע.
פארבער הערשל, הינדע און קינדער.
פיין ליפע, יהודית און קינדער: סימע, פייגע, אסתר, הערש־יאנקל.
פיין מאַטל, חוה און קינדער: רבקה און סענדער מיט זייערע פאמיליעס; הערצקע און פרוי חיה, ברייגדל, חיה, קיילע, חנה, הערש־יאנקל.
פיין ישראל, גיטל און קינדער: בלומע, מרים, חנה, דן, מארעק (מרדכי).
פיין מאַטל, רחל און קינדער: חיה, חנה, הערש־יאנקל.
פיין רחל, מענדל און זייער זון משה.
פיין סענדער און פאמיליע.
פיין ליבע און פאַמיליע.
פייערשטיין ניכע און קינדער: משה, זיין פרוי פערל און קינדער: הערש און פייוול; לייביש, זיין פרוי פראניע און קינדער: הערשל, פייוול און טעכטער.
פלאַמענבוים מאיר און פאמיליע.
פלאַמענבוים עזור און פאמיליע.
פלאַמענבוים הערשל און פאמיליע.
פליישהאקער הערש, פערל און קינדער: מרים מיט איר מאן יוקל; שלמה, זיין פרוי מאלי און אַ קינד: אסתר, פריידל, הלל, הינדע, משה, מענדל.
פיין ישראל און קינדער: הערש־איציק און דוד־זלמן.
פליישהאקער לייביש, גיטל און קינדער: יצחק, זיין פרוי פערל און דריי קינדער: יחיאל, זיין פרוי בראַנטשע און דריי קינדער: שרה, בינע און אנדערע.
פליישהאקער יעקב, רבקה און קינדער: שמואל, בראַכטשע, איטשע, ישראל.
פלעק משה־זעליג, חנהקע און קינדער: סימע, יאַסל.
פלעק יוסף, גיטל און קינדער: משה, יחיאל טשארנע, אביש און אנדערע.
פעלדמאן ישראל און קינדער: גיטל און איטשע מיט זייערע פאמיליעס; מאַטל, בלומע.
פרוכטענגארטן יעקב־יואל, מרים און קינדער: פרומעט, וועלוול.
פריד יאַסקע (מורה הוראה), אסתר און קינדער: חנה, ריקע און תהילה מיט זייערע פאמיליעס, שמעון, פריידל, שרה.
פרידמאן אברהם, גאַלדע און קינדער: אלתר, זיין פרוי חנהטשע און זון יאַסל; יהושע, זיין פרוי רחל און זון סעם; משה, זיין פרוי זעלדע און זון אפרים; שרה, אפרים.
פרידמאן הערשל, פייגע און קינדער: מיכאל, זיין פרוי הענע און קינדער; ראַזא, חנהטשע און פאמיליעס.
פרוכטענגארטן פרומעט און פאמיליע.
פרוכטענגארטן רחל.
פוקס אביש און פייוול (ברידער).
פילהאבער בן ציון און פאמיליע.
פינקעל, פאַמיליע: יאַנקל, סענדער, מלכה און אַנדערע.
פינקעלשטיין איסר און פאמיליע.

פירשטענבערג יעקב.
פיש משה.
פישמאן לייבל, פרוי און קינדער: אפ־
רים און אנדערע.
פישמאן צאלקע און פאמיליע.
פישמאן לייביש און פאמיליע; יצחק.
פליישער יעקב און זון לייבל.
פעדער שמואל, עטל און קינדער: שאול
און זיין שוועסטער.
פענציק אביגדור.
פרוכטענגארטן יחיאל מאיר, פרוי און
קינדער: חיים, יעקב און אנדערע.
פרוכטענגארטן שלום, פרוי און קינדער:
חיים, חיה און אנדערע.
פריד שלמה און פאמיליע.
פריד אלתר.
פרידהיים חיים, העסל און קינדער:
נטע, חיה׳קע, שיינדל.
פרידמאן אברהם (קומיע) און פאמיליע.
פרידמאן חיים־יאנקל, פרוי און קינדער.
פרידמאן נטע.
פרידמאן שמואל.

.....

.....

.....

צ

צאפ חיים און פאמיליע.
צאפ לייביש און פאמיליע.
צאפ נחמן און פאמיליע.
צוקער נפתלי און פאמיליע.
צוקער שאול און פאמיליע.
ציטרין ישעיהו
ציטרין אלי און פאמיליע.
ציטרין אביגדור און פאמיליע.
צימערמאן אלתר.
צוקער ישעיהו, נחמה און קינדער: חיים־
יידל, רחל און פאמיליעס, מלכה,
רייזל, בתיה.
צוקער אהרון, פייגע און קינדער: חוה,
סימע, שרה, לאה, רחל, שיינדל,
יעקב, שמעון, לוי.
צוקער יצחק, שרה און קינדער: רחל,
לאה, רפאל, זיין פרוי סימע און
קינדער: פיגיע, אלתר.
צוקער שמואל און פאמיליע.

.....

.....

ק

קאַגוט יחזקאל, בינע איטע און קינ־
דער: שרה, פריידל, זיסל, זעלדע.
קאַגוט מאיר בן יחזקאל און פאמיליע.
קאַהל יאַסל, נחמיה, יהושע.
קאַזשוך אלתר און פאמיליע.
קאַזשוך גימפל און פאמיליע.
קאַזשוך דוד און פאמיליע.
קאַזשוך משה און פאמיליע.
קאַזשוך יחיאל, פייגע און א קינד.
קאלעקא שרה און פאמיליע.
קאפלאן, פאמיליע.
קאַרמאן חיים (נאמן) און פאמיליע.
קאַרמאן יעקב יוסף און פאמיליע, א זון
אברהמטשע.
קאַרנגאָלד הינדע־בלומע און ברודער
ישראל.
קארפ מנשה.
קארפעל נח, עלקע און קינדער: אפ־
רים, טאַבע, מלכה, גאַלדע, אברהם,
באשע און אנדערע.

קאַרפּעל איטשע מאיר און פאַמיליע.
קאַרפּעל יוסף בן יחזקאל און פאַמיליע.
קאַרפּעל פייגע מינדל, איר מאַן שמואל
און קינדער.
קאַרפּעל חעיווע, איר מאַן ברוך, איר
שוועסטער חנה.
קופּער יהושע און פאַמיליע.
קירשענבוים משה ביירעך, שרה און
קינדער: יצחק, דוד/טשע און
אנדערע.
קלאַצהענדלער מרדכי, מאַטל און קינ־
דער: שרה, איר מאַן אברהם און
קינדער; צדוק און פאַמיליע;
ראובן, חיים, הערש.
קלאַציק שרה און פאַמיליע.
קלאַרפעלד יחיאל, האַדעס און קינדער.
קליינבוים שמואל און פאַמיליע.
קליינבוים בערטשע און פאַמיליע.
קליינבוים יוסף און פאַמיליע.
קנאַפּלעך לייביש, פרוי און קינדער:
שמואל, זעליג און אנדערע.
קנאַפּלעך חנינא, פייגע און קינדער:
טראַנע, שמואל אליהו, איטשע־
מענדל, נחמיה.
קעסטענבוים אפרים מאיר, זיין איידעם
לייבל און פאַמיליע.
קעסטענבוים משה, פּערל און קינדער:
ישראל/קע און יאַסל מיט זייערע
פאַמיליעס, מאַטל, חיה.
קראַ פּיניע (שמש) און פאַמיליע.
קראַ נח און פאַמיליע.
קראַ שמואל און פאַמיליע.
קראַמראַט אליעזר און משה בער
(ברידער).
קראַנענבלאַט לאה/טשע.
קרימהאַנד איטקע און איר מוטער.
קאַהן ישראל און הענע.
קאַהן יהושע, ביילע און קינדער: פערל,
הערש־בער, און אַ טאָכטער.
קאַהן נחמיה, פערל־סימע און קינדער.
קאַס שמואל, פרומעט און קינדער:
וואָלף, שמחה.
קאַרמאַן משה־אהרון, הינדע און קינ־
דער: חיה, איר מאַן יעקב זאַמבערג
און פיר קינדער; רחל, איר מאַן
משה און צוויי קינדער; לאה, נטע,
אברהם, לייבל און אנדערע.
קאַרפּעל פערל און קינדער: זלאַטע, איר
מאַן חיים־יוסף לאַטערמאַן און
קינדער: אברהם, רייזל־גאָלדע און
אנדערע; לייביש, הענע און אַ
קינד; אסתר־איטע, לייביש און
קינדער: הערש־מענדל, שרה־רבקה,
שלמה־זלמן; פערל־מינדל, צדוק
און קינדער: שרה, זלמן, חוה און
חתן הערש־עובדיה.
קיטשקאַווסקי יחזקאל, רחלע און אַ קינד.
קירשענבוים רבקה, זון אלימלך, זיין
פרוי שרה און קינדער: צבי, חיה.
קלאַרפעלד שמואל־לייב און שיינדל.
קלאַרפעלד ישעיהו, ברייַנדל און קינ־
דער: יחיאל, פישל, מינדל, פערל.
קלאַרפעלד יחיאל, פרוי און קינדער:
יעקב, שרה, יהושע און אנדערע.
קלייטמאַן אליעזר, פייגע און קינדער:
פערל־סימע, פינטשע, אהרון־יעקב.
קנאַפּליך אסתר־צירל און קינדער: צדוק,
זיין פרוי רחל, שלמה־מענדל, רחל,
ישראל.
קנאַפּליך גיטל און קינדער: יעקב, זיין
פרוי אסתר און קינדער; משה, זיין
פרוי לאה און קינדער; פריידל און
פאַמיליע; טוביה.

קנאָפליך ליבע, איר זון חיים און פאַמיליע.
קליינבויב פייגע און 10 קינדער.

.....

.....

.....

.....

ר

ראָזוואדאָווסקי שמואל, פרוי און קינ־דער: בערל, ראכל.
ראָזען יעקב.
ראָזענבוש אברהם און פאַמיליע.
ראָזענבוש קלמן איציק.
ראָזענבוש זלמן.
ראָזענבוש אליהו.
ראָזענבוש יעקב.
ראָזענבערג שמואל, מרים און קינדער: טאָבע, אסתר און יעקב.
ראָזנער משה.
ראָטהאָלץ איטשע און פאַמיליע.
ראָטהאָלץ אלקנה.
ראָטענבערג ישראל.
ראשוק הערשל און עלקע, טאָכטער דבורה און איר מאַן שמואל.
ראשוק זלמן, פריידע און קינדער: אב־רהמטשע, דבורה, אביש.
רויז ירמיהו, פרוי און קינדער: יצחק און אנדערע.
רויטמאַן צדוק און פאַמיליע.
רויטמאַן מאיר און פאַמיליע.
רויטמאַן איטשע.
ריכטער יידל.
ריכטער יוסף און פאַמיליע.
ריכטער משה און פאַמיליע.
ריכטער שיימע און פאַמיליע.
ריכטער שמואל און פאַמיליע.
ריפּס, פאַמיליע.
ראָזען חיים, איטקע און דריי קינדער.
ראָזענבערג שלמה, אסתר און קינדער: שרה־לאה, איטע, גיטעלע, יאנקל, זיין פרוי דבורה און קינדער.
ראָטנבערג שלמה און האָדעס.
ראָטענבערג תהילה, זון סענדער און פאַמיליע.
ראָטענבערג משה, יוכבד און קינדער: ישעיהו, ברייגדל, בת־שבע, שרה, בערל, חיה.
ראָלניק אברהם, ביילע און קינדער: רחלע, שיינדעלע, דבורהלע.
רובין יעקב (שו״ב), גיטל און קינדער: פראדל, שפרינצע, דינע, מלכה, שרה, אלתר, שמחה, בונם.
רובין ברוך, דאָבטשע און קינדער: דבו־רה, יששכר, לאה, איטע, גדליהו, אברהם.
רויזמאַן פסח, פריידע און קינדער: ירחמיאל, אריה, צבי, סאָניא.
רעגענווער פאַלע און 4 קינדער.
רעגענווער אייזיק און מאַשע.
רעגענווער שמואל און שבע.

.....

.....

.....

ש

שאַבּיסאָן ישעיה בן בעריש און פאַמיליע.
הרב שאַפּירא געצל און פאַמיליע.
שפירא מענדל און פאַמיליע.
שולעוויטש קוילע.

שווארצמאַן איטשע, לייבל, יוסף, איציק, יעקב.
שטיינבערג יעקב און פאַמיליע.
שטיינמאַן אברהם און פאַמיליע.
שטעלצנער יצחק און פאַמיליע.
שטרויזאַק חיים זיסל.
שימשעוויטש, פאַמיליע (דער מאַרשע־ליק).
שיפלינגער משה, פרוי און קינדער: מאיר און מאַניע מיט זייערע פאַ־מיליעס.
שלאַגמאַן יוסף.
שמולעוויטש שלום און פאַמיליע.
שמייסער הינדע און פאַמיליע.
שמייסער משולם און פאַמיליע.
שמייסער מלך און פאַמיליע.
שמייסער שמואל, מרים און דריי קינדער.
שמייסער ישעיהו יחיאל און פאַמיליע.
שמייסער נחמיה און פאַמיליע.
שמעלצער וועלוול און פאַמיליע.
שמעלצער יעקב און פאַמיליע.
שמעלצער חיים און פאַמיליע.
שמעלצער מאיר און פאַמיליע.
שמעלצער הערש און פאַמיליע.
שניידער יהושע, פרוי און קינדער: לאה, בערקע, יחיאל מיט זייערע פאַמיליעס, אברהמטשע.
שניידער מירל בת יהושע און מאַן.
שניידער יואל און פאַמיליע, א זון נחמן און פאַמיליע.
שניידער לייביש און פאַמיליע.
שניידער נפתלי.
שניידלעדער משה און פאַמיליע.
שניידלעדער יונה און נחמן.
שענקער חנה און קינדער: מאַטל, דוד און זיין פרוי שיינדל און 4 קינדער: ברייגדל און איר מאַן.
שענקער הערשל (בוצאַק), פערל און קינדער.
שענקער הערשל (ביעליסיק) און פאַ־מיליע.
שענקער זעליג, פרוי און קינדער: מאַש־קע, הערש, שאול.
שער אנשל, פרוי און קינדער: דוד, דינע מרים.
שער וועלוול און פאַמיליע.
שער שיימע און פאַמיליע.
שערמאַן יעקל, פרוי און קינדער: מלכה, האַדעס, יחיאל יוסף און זייערע פאַמיליעס; אבריש.
שענקער תנחום און קינדער: מאַטל און רחל מיט זייערע קינדער: יצחק, זיין פרוי רות און קינדער: בערל, טאַבע, גיטל, לייביש, דבורה, שרה, מינדל.
שענקער טוביה און פייגעלע מיט זייערע קינדער: גיטל, טאַטשע (טאַבע), יאַנקל, לייבל, גאָלדע, פריידל.
שרייבער גרשון, חנה־לאה און קינדער: שמואל, זיין פרוי האַדל און פיר קינדער; פישל, זיין פרוי לאה און פיר קינדער.

רשימה פון די קדושים, וואס זענען געווען באקאנט אין שטעטל נאָר פון זייערע צונעמען — און נישט פון די פאמיליע־נעמען

לייביש איינבינדער, פרוי מאַטל און
קינדער: סענדער, יצחק, מענדל
און אנדערע.
שלמה סעגל און פאמיליע.
מוניאַ בעל־עגלה און פאמיליע.
יאנקל פאַנפלאַק און פאמיליע.
אלישע גלעזער און פאמיליע.
לייבל קארטשמיסקער און פאמיליע.
יאַסל סארווער און פאמיליע.
יאַסל סטאַלער און פאמיליע.
יעקב שווידעריק.
שמחה לייביש און פאמיליע.
חיים יואל און פאמיליע.
פישל לאלוש און פאמיליע.
יאנקל פאריזער, זון זלמן נטע און
אנדערע.
יאַכטשע און פאמיליע.
איטשעלע קאפטשאַד, פאמיליע, זון
מענדל און אנדערע.
נטלע חזנ׳ס פאמיליע.
רבקה די קעכין און פאמיליע.
ישראל זלאטקעס (מלמד) און פאמיליע.
חיים יוסף פויגל און פאמיליע.
אברהם יארזל און פאמיליע.
שלמה מצבה־קריצער און פאמיליע.
זעליג פולאַווער און פאַמיליע.

חיים בעלזשיצער און פאַמיליע.
אלקנה קאשעמאכער און פאמיליע.
ישראל׳ שלמה און פאמיליע.
דבורה די פיזיקערין מיט טעכטער.
פנחס צעבולאזש און פאמיליע.
חיים זיסל שוסטער און פאמיליע.
נטע שוסטער און פאמיליע.
לייב בער.
דער משוגענער משה׳לע.
געצעלע און זיינע זין.
קלמן איציק באַרציק און פאמיליע.
איטשעלע קורח און פאמיליע.
שלמה קוטשער און פאמיליע.
נתן סטאַבעליק און פאמיליע.
לייביש בעדער און פאמיליע.
יאמע בעמביק און פאמיליע.
אריה די ליניע (הערינג־סוחר) און
פאמיליע.
אברהמ׳לע טשאַרטשו.
געַרשאַלע (גרשון) שוסטער און
פאַמיליע: חיה׳לע, שיע און אַנדערע
משהלה דאַנדיק.
פייגעלע די מאַלאַוואַנקע.
דער שטומער היטלמאכער.
שלמה קורח און פאַמיליע.

צום אַנדענק פון די אַקטיווע טוערס
פון די אָפּאָלער לאַנדסמאַנשאַפטן אין
ישראל און אין די תפוצות:

יששכר ב״ר אהרון יוסף **צוקער** ז״ל (ישראל)

צדוק ב״ר יצחק מאיר **דוזמאַן** ז״ל (ישראל)

הערי ב״ר יוסף **טייטלבוים** ז״ל (ניו־יאָרק)

מארטין ב״ר יהושע **טייכמאַן** ז״ל (ניו־יאָרק)

יעקב וואגמאַן ז״ל (ניו־יאָרק)

הערי וואגמאַן ז״ל (ניו־יאָרק)

מאיר ענגלענדער ז״ל (וויצע־פּאָרזיצער פון דער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל)

גוטשע כהנא ז״ל

מיכאַל גאָלדבערג ז״ל, סאַן פּאַולאָ, פּאָרזיצער פון אָפּאָלער הילפס־פאַריין

איטשעלע צוקערמאַן ז״ל (סאַן פּאַולאָ)

עזריאל ראָלניק ז״ל (סאַן פּאַולאָ)

דבורה גאָלדמאַן (זאַמבערג) ז״ל (סאַן פּאַולאָ)

כבוד זייער אַנדענק!

זעד אָרגון יוצאי אופּולה בישראל
אָפּאָלער סאָסייעטי אין ניו־יאָרק
אָפּאָלער הילפס־פאַריין סאַן־פּאַולאָ

מיט צער, טרויער און יראת הכבוד
דערמאַנען מיר די פאַרשטאָרבענע מיטגלידער
פון דער אַפּאַלער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל:

אורמאַן חיים
אייזנטאל חיים זלמן
אייזנשטאַט תנחום
אנקער יעקב
גאָטליב מרים (פלעק)
גאָלדבערג ישראל
גאָלדפינגער (הייטמאַן) שרה
האנדעלסמאַן ברוך
חאהן רחל
טייטלבוים אברהם שלום
כיטוב (מאָקאָטאָווסקי) אברהם
ליכט משה חיים און פרוי היצע
ליכט אייזיק
מעלער אריה
נוף אברהם
נחמני יפה
ענדער (ווישניא) זלאטע
פוקס פסח
פרידמאַן יחיאל
פלעק חיים
פלעק נענע
פלעק שמואל
פלעק שמחה
צאנג לאה
ריכטענבערג גרשון-הענך
ריכטענבערג יוסף־בנו
רויזמאַן שרה
שרייבער קלמן-לייב
בלומע זילבערמאַן

כבוד זייער אַנדענק!

ועד ארגון יוצאי אופולה בישראל

איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן
דעם הייליקן אַנדענק פון מיין משפחה,
אַ דערמאָרדעטע דורך די פאַרשאָלטענע נאַציס
און זייערע מיטהעלפערס.

זאָלן די שורות דינען ווי אַ סימבאָלישע מצבה און נר תמיד
אויף זייערע אומבאַוווסטע קברים.

מיינע טייערע עלטערן

ר׳ **יעקב רובין**, שו״ב אין אַפּאָלע און **גיטל** הי״ד

מיינע שוועסטערן:

פראדל,

שפרינצע,

דינה,

מלכה,

שרה,

ברודער: **אלתר שמחה בונם**.

אין טיפן טרויער, די איינציק געבליבענע

איטעלע אייזענטאַל־רובין

צום אַנדענק פון מיין מאַנס משפחה:

די עלטערן **לייביש** און **ציפורה אייזענטאל**,

זייערע קינדער: מיין מאן **יצחק**, **אהרון**, **אברהם** און **חיים**.

איר זייט תמיד איינגעקריצט אין אונדזער זכרון!

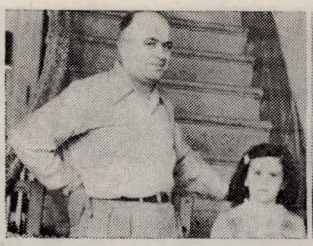

די טייערע עלטערן, קרבנות פון די נאַצישע מערדערס ימ״ש

אונדזער פאַטער **חיים יהושע בערמאַן**;

אונדזער מוטער **רחל**;

ברודער **משה**, טראַגיש אומגעקומען אין קובא;

ברודער **יששכר**, נפטר געוואָרן אין ניו־יאָרק;

שוועסטער **חיה שערמאַן** און פאַמיליע, אומגעקומען דורך די נאַציס ימ״ש;

מומע **מינדעלע**, איר מאַן **איציקל מילגרום** און זייערע פאַמיליעס, אומגעקומען דורך די נאַציס ימ״ש.

אין טרויער פאַרבליבענע:

זון **עזריאל בערמאַן**, לאָס־אנזשעלעס;
זון **מאַטל בערמאַן**, שיקאַגאָ;
שוועסטער **הינדע כץ**, ספּרינגוואַלי, נ.י.

לזכרון עולם!

מיר פאַראייביקן אונדזער משפחה, וואָס איז פארשניטן געוואָרן דורך די היטלעריסטישע רוצחים ימ״ש

אונדזער פאָטער **יאנקעלע דוד גאָלדוואַסער** הי״ד,

געזעלשאַפטלעכער טוער, פון די אַנגעזעענסטע עסקנים אין „ביקור חולים״ און „לינת הצדק״ אין אַפּאָלע;

אונדזער מוטער **גיטעלע**;

ברודער **שלום-בער** און פרוי **טאָבע** (געב׳ גאָלדזאַמד) און קינד;

ברודער **יוסף** און פרוי **גיטל (שענקער)** און זון **יהודה**;

ברידער **שלמה** און **לוי**;

שוועסטערן: **אוטשע, לאה׳לע** און **ליבעלע**.

מיר וועלן אייך תמיד געדענקען!

אין טרויער:

איינציק געבליבענער זון **פנחס**, זיין פרוי **פּאַולאַ** און **אייניקלעך**

צום אייביקן אָנדענק

די אומפאַרגעסלעכע, מיין טייערער שווער

ר׳ יאנקל זאמבערג (שו״ב) הי״ד

און שוואַגער שמחה בן יעקב הי״ד,

וואָס זענען אכזריותדיק אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאציס ימ״ש;

מיין טייערע, נישט פאַרגעסלעכע פרוי

דבורה גאָלדמאַן ז״ל,

וואָס איז נפטר געוואָרן אין בראַזיל.

אין שטענדיקן טרויער:

וועלוול גאָלדמאַן, סאַן־פאולאָ

איך וועל תמיד געדענקען מיין משפחה,

די קינדער און אייניקלעך פון שמואל־אליעזר מלמד (גאָלדראַט)

די ליבע טייערע טאטע־מאמע

לייבל און **מאטל גאָלדראט**;

די טייערע שוועסטער און ברידער:

טאָבע, ישעיהו, שרה מיט איר מאן **יאנקל זאלצמאן,**

ישראל יוסף, שמואל אליעזר, בת-שבע, גיטל, אברהם אביש;

מיינע ליבע פעטערס, מומעס, קוזינען און קוזינקעס:

לייוואנד סיני (סטאָלער), זיין פרוי **רחל** בת **שמואל אליעזר גאָלדראט**

און זייערע קינדער: **ישעיהו, שמואל אליעזר, שרה;**

גאָלדראט פנחס און זיין פרוי **שיפרע.**

גאָלדראַט צדוק און פאַמיליע.

השם ינקום דמם!

פארבליבן אין טרויער:

יעקב גאָלדראַט, ישראל

צום אייביקן אַנדענק

פון מיין ליבער פאַמיליע ה א ב ע ר מ א ן:

מיין טאַטע־מאמע

יאנקל און **רייזל האבערמאַן** הי״ד;

מיינע ברידער:

שמואל,
לייזער,
בן־ציון,
משה׳לע

מיינע שוועסטערן:

פריידע,
נעכע,
יוכיט,
חנה׳לע,
רבקה׳לע.

אלע אומגעקומענע אויף קידוש השם אין אַפּאַלע — קרבנות פון די דייטשע רציחות אין די יאָרן פון די צווייטע וועלט־מלחמה.

ה ש ם י נ ק ו ם ד מ ם!

פאַראייביקט מיט צער און ווייטיק
דער איינציק לעבן געבליבענער
פון צען קינדער —

שלמה האבערמאַן, ניו־יאָרק

על אלה אני בוכיה יומם ולילה

מיט צער און ווייטיק לאָז איך פאַלן אַ טרער צום הייליקן אַנדענק פון מיין פארשניטענע משפחה, אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים אין צווייטן וועלט־קריג

העגאלע ווינער הי״ד פנחס ווינער הי״ד

מיין פעטער **יידאלע ווינער** און מומע **שרה׳לע**,
זייער זון **פנחס**, טעכטער **רחלע**, **הענאַלע**, **סימאַלע** און נאָך.
מיין מומע **רייזל וויזענבערג**,
אירע זין: **עובדיה** און משפחה, **ירמיהו** און משפחה: **נתן**, **מנשה**, **שמשון**; איר טאָכטער **הינדע פארבער** און מאן **הערשל** און קינדער.
מיין פעטער **סענדער ווייץ** און פרוי, זייערע זון **רפאל** און משפחה; **מאָטל** און משפחה;
טאָכטער **הודיס** און משפחה און נאָך.
מיין פעטער **חיים ווייץ** און מומע פראדל: זייערע קינדער **רפאל**, זיין פרוי **חיה** און קינדער;

מאָשקע, זיין פרוי **סערל** און קינדער;
רבקה׳לע, איר מאן **מאָטל** און קינדער: **לאה׳לע**, **איציק׳ל**, **הערשעלע**, **שרה׳לע**;
מיין פעטער **יעקב ווייץ** און מומע **טאָבע**
זייערע קינדער: **חיה גרינשפאן**, איר מאן **חיים** און קינדער; **מאָשקע**, **נחום** און **הערשעלע** (צוויילינג).
מיין פעטער **אברהמ׳לע ווייץ**, זיין פרוי **רבקה׳לע**, זיינע קינדער: **רפאל** און משפחה.
סימע און משפחה.

השם ינקום דמם!

דער איינציק פארבליבענער אין טרויער פון דער גאנצער משפחה —

יצחק ווייץ, תל־אביב

על אלה

אני בוכיה!

נח וייץ ז"ל

בלב שבור וביגון קודר אני מזכיר את הורי, אחי

ואחיותי היקרים, קרבנות הרציחות ע"י הגרמנים ימ"ש

הסבתא **בריינדל** ז"ל, נפטרה לפני פרוץ המלחמה;

אבי **פנחס וייץ** הי"ד; אמי **חנה טובה** הי"ד;

אחי **יהושע**; אחיותי **שרה וזלטלה** הי"ד;

לזכרון נצח אחי ואחיותי שנפטרו:

רפאל ז"ל, **נח** ז"ל (טבע בשנת 1929); **מינדלה ורבקהלה** ז"ל

זכרם הקדוש והטהור לא ימוש מלבי לנצח.

היחידי שנשאר בצער ובכאב עד סוף חייו —

יצחק וייץ, תל־אביב

איך וועל תמיד געדענקען די פאַרשניטענע משפחות,
אומגעבראַכט דורך די דייטשע רוצחים ימ״ש —

שמואל אלי ווינער,

זיין פרוי רויזל

און זון חיים;

ברודער משה, זיין פרוי ברוכטשע און משפחה;

קלמן איציק האָרוויץ
(לאַנגיאַריקער פרעזעס פון דער חברה קדישא);

זיין פרוי חנה-הינדע און משפחה;

הערש בלאט,

זיין פרוי חנה-לאה

און קינדער: מרדכי, יעקב, פלטיאל, טאָבע,
פישל און נאָך.

זייער אַנדענק איז מיר הייליק און טייער!

וועלוול ווינער, פאריז

צום אייביקן אַנדענק —

פון די קדושים, קרבנות

פון די דייטשע רציחות

לאה, מלכה און משה זאַבאַראָווסקי הי״ד

אונדזער פאָטער **משה זאַבאַראָווסקי** הי״ד ;

אונדזער מוטער **לאה** הי״ד ;

שוועסטערן **הינדע** און **מלכה**

אונדזער ברודער **ישראל**

נפטר געוואָרן אין בראזיל ;

זיין פרוי **שרה**,

אומגעקומען אין געטאָ ;

זייערע קינדער

מאניעלע און **שיפרע**.

מאַניעלע און שיפרע זאַבאַראָווסקי,
אומגעקומען אין געטאָ

אין טיפן טרויער :

זון **פסח זאַבאַראָווסקי**
בראזיל.

זון **שלמה זאַבאַראָווסקי**
ישראל.

אברהם זאַלצמאַן הי״ד

חיה זאַלצמאַן הי״ד

מיר וועלן נישט פאַרגעסן אונדזערע טייערע עלטערן, וואָס זענען
אומגעבראַכט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע בעסטיעס ימ״ש

דער האַרציקער פאָטער **אברהמ׳לע זאלצמאן** הי״ד

די ליבע, גוטע מאמע **מאַשע** הי״ד

אונדזער יונגסטע שוועסטער **חיה** הי״ד

פאַראייביקן:

די טעכטער פייגעלע און גיטעלע, ישראל
די זין לייביש און אלקנה, בראזיל

לזכרון נצח!

לא נשכח את אמנו היקרה

מרת **בלומה זילברמן** ז"ל

בת חיים

שנפטרה ט' אלול תשל"ז בתל־אביב.

זכרה לא ימוש מאתנו לעולם!

פעלה שמור עמה

יהי זכרה ברוך!

הדואבים בצער:

בעלה יעקב זילברמן

בנה נפתלי רז

נכדיה תומר, יניב

צום הייליקן אַנדענק פון מיין טייערע משפחה
וואָס איז תמיד איינגעקריצט אין הארצן

מיין פאַטער **חיים חיימאָוויטש**;
מיין מוטער **בינע**;
מיינע ברידער:
שמואל און פאמיליע;
פייוול און פאמיליע;
יאנקל.
מיין שוועסטער **שרה**
מיין פאַטערס ברודער **הערשל** און זיין פאמיליע.

השם ינקום דמם!

פאַראייביקט:
יוסף חיימאָוויטש (בוזוק), פאריז

אסתר טענענצווייג הי״ד

צום אייביקן אַנדענק

מיינע טייערע, אומפאר־
געסלעכע עלטערן

חיים-יאָסל

און **אסתר**

(געב׳ זאַבאַראָווסקי)

טענענצווייג

מיינע שוועסטערן, ברי־
דער, שוואָגערס און
זייערע קינדער

טשארנע און **פישל וואסערמאן**, מיט זייערע קינדער:
שמואל, אלי-הערשל, דוד און **בעריש**;
דוד און **רעגינע טענענצווייג**
שלום גרין, זיין פרוי **פייגע טענענצווייג**
און די קינדער **פערעלע** און **מלכהלע**;
אברהם בירנבוים, זיין פרוי **דבורה טענענצווייג**
און קינדער **יאָסל** און **פייגע**;
איטשע-לייזער בוימגארטן, זיין פרוי **רבקה טענענצווייג**;
הענטשע טענענצווייג.
זלמן און **שרה** (געב׳ פיין) **אורמאן, חיה׳לע** און **יהודית**

פאראייביקט: **שיינדל טענענצווייג-פיין**

צום אַנדענק

פון מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן, די גוטע מענטשן:

מיין פאַטער

מיכאל גאָלדבערג ז״ל

גרינדער און לאַנגיאָריקער טוער פון אַפּאַלער הילפס־פאַראיין אין סאַן־פּאולאָ.

מיכאל און שרה גאָלדבערג ז״ל

מיין מוטער **שרה׳לע**, די אַקטיווע טוערין און טרייע מיטהעלפערין פון מיין גאַטזעליקן פאַטער אין זיין ארבעט לטובת די אַפּאַלער לאַנדסלייט אין דער וועלט.

כ׳וועל אייך תמיד געדענקען!

פאַראייביקט די איינציקע טאָכטער

חנהלע יאַקובאָוויטש־גאָלדבערג

סאַן־פּאולאָ, בראַזיל

לזכרון נצח!

מיט טיפן צער און ווייטיק דערמאָן איך די ליבע, אומפארגעסלעכע שווער, שוויגער, שוואָגערס און שוועגערינס מיט זייערע פאַמיליעס, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאצישע רוצחים ימ״ש

מיין שווער **חיים יהושע בערמאן**;

מיין שוויגער **רחל**;

מיין שוועגערין **חיה שערמאן**,

איר מאן און צוויי קינדער.

השם ינקום דמם!

צום הייליקן אַנדענק פון מיין לעצטנס פאַרשטאָרבענעם מאן

יששכר בערמאַן ז״ל

פאראייביקן:

שוועסטער הינדע כץ, פאר. שטאַטן;
די ברידער מאַטל און עזריאל;
די פרוי רבקה בערמאן.

מיט גרויס כבוד און פאַרערונג
פאַראייביקן מיר דעם אַנדענק
פון די נישט פאַרגעסענע עלטערן
און שוועסטערן, וואָס זענען אַזוי
שוידערלעך אומגעקומען פון די
דייטשע רוצחים ימ״ש,
צוזאַמען מיט די זעקס מיליאָן
קדושים —

ר׳ משה׳לע כץ, זיין פרוי און 2 טעכטער

אונדזער פאָטער

משה׳לע כץ ז״ל

א ייד א בן־תורה,

וואָס האָט אָפּגעהיטן אַלע מצוות.

אונדזער מוטער **פריידע כץ** ז״ל, וואָס האָט אַוועקגעגעבן פיל כוח און צייט צו העלפן אַרעמע קראַנקע און געשאַפן פאַר זיי דאָס נייטיקע.

אונדזערע שוועסטערן **ניכע** און **רוזשע כץ**, שילערינס פון דער בית־יעקב שולע, וועמענס יונגע יאָרן זענען פאַרשניטן געוואָרן דורך די מערדערישע נאַציס.

אין טרויער פאַרבליבענע:

טאָכטער און שוועסטער **יוכבד ליכאנד כץ**, בראַזיל
טאָכטער און שוועסטער **באשע שענקער כץ**, בראַזיל
זון און ברודער **יאנקל כץ**, ניו־יאָרק

נזכיר את שמות

הקדושים שניספו

בשואה האיומה —

הורי: **לייביש וגיטל פליישהקר;**

אחי **יצחק** ורעיתו **פרל**

עם שלושת ילדיהם;

אחי **יחיאל** ורעיתו **ברנצ'ה**

עם 3 ילדיהם;

אחי **בן-ציון**

שנפטר בדמי ימיו;

אחותי **רבקה,**

בעלה **משה'קה אבושביץ** וילד;

אחיותי **שרה ובינה;**

אחי הקטן;

דודים ודודות:

יוסקה ושמחה-לייביש

ינקלביץ; רבקה'לע

ויעקב'ל פליישהקר;

הבנים: **שמואל, ברוכצ'ה, סוצ'ה, ישראל;**

הודס ויעקב ארבייטמאן; הבנים: **יחיאל** (נפטר בברזיל)

ו־3 ילדים שניספו בשואה;

הסבתא (מצד בעלי): **תהילה רוטנברג,** בנה **סנדר** והמשפחה;

הדודה **טובה וישראל פיין,** ובניהם: **הערש-איציק ודוד;**

אחות בעלי: **שרה'לה,** בעלה **שמואל קנופליך** עם 2 ילדים;

אחות **רוחטשה** ובעלה **הערשל אמסטר** וילד;

דודה **אסתרל רוזנברג** עם משפחתה, הבנות ונכדים.

המנציחה:

צילה מלר

דו ביסט תמיד איינגעקריצט אין אונדזער זכרון —

אונדזער טייערע פרוי און מוטער

רבקהלע מעסער ז״ל

וואָס איז נפטר געוואָרן אין בראַזיל.

כבוד איר הייליקן אַנדענק!

פאַראייביקן:

איר מאַן הערש מעסער,
טאָכטער לאה פודלובני־מעסער,
זון מאַטל מעסער
זון שאול מעסער

מיט גרויס צער און ווייטיק דערמאָנען מיר
אונדזערע טייערע, האַרציקע עלטערן

סענדער און שרה נאדעלמאן הי״ד

אונדזערע שוועסטער
אסתר־ניכע, איר מאַן שמואל האָלצטרעגער הי״ד
און זייערע קינדער:
חנה׳טשע, אברהם, יצחק׳ל און אַנדערע הי״ד

פאַראייביקן: הינדע און אשר נאַדעלמאן

צום אַנדענק פון אונדזערע טייערסטע:

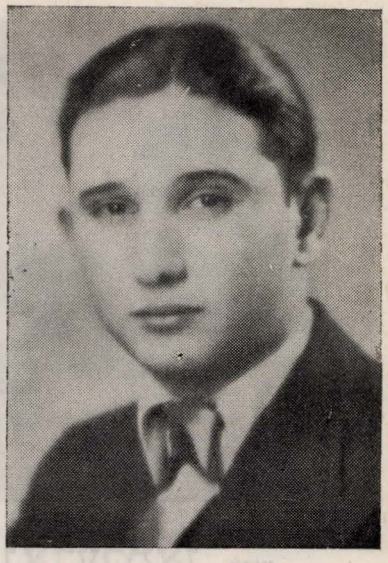

אליעזר־לוטעק ליפניק

לולה ליפניק

גוטשע ליפניק־כהנא, געב׳ נאָדעלמאַן

נפטר געוואָרן אין לאַנד, פון די
אַקטיווע און איבערגעגעבענע
טוערינס אין קאָמיטעט פון דער
אָפּאָלער לאַנדסמאַנשאַפט אין
ישראל;

די טאָכטער
לאה (לאָלא) ליפניק-שיף,
איר מאַן **וועלוול**
און זון **יצחק**;
אליעזר-לוטעק ליפניק,

אומגעקומען בעת דער מרידה אין געטאָ ווילנע;

פאַראייביקן אין שטענדיקן טרויער:

הינדע און אשר נאָדעלמאַן

צום אַנדענק!

חנה האַלצטרעגער

די פעטערס:

מאיר פלאמענבוים און משפחה;

עוזר פלאמענבוים און משפחה;

הערשל פלאמענבוים און משפחה;

די מומע:

חנה חיימאָוויטש.

השם ינקום דמם!

פאראייביקן:

הינדע און אשר נאַדעלמאַן

מיט ווייטיק און צער
דערמאָנען מיר דעם
אָנדענק פון אונדזערע
טייערסטע און
אומפארגעסלעכע,
די קרבנות פון די
דייטשע רציחות:

מוטער **ניכע פייערשטיין**

שוועסטער **לייטשע**,
איר מאַן **מאָטל ענדער**
און קינדער
הערש און **פייוול**;

שוועסטער **פייגע**,
איר מאַן **שיע וואסערמאן**
און אַ קינד;

ניכעלע פייערשטיין ז״ל

שוועסטער **שרה**, איר מאַן **וועלוול ווייגשטאָק** און צוויי קינדער;

ברודער **לייביש**, זיין פרוי **פראניע** און קינדער **הערש** און **פייוול**;

ברודער **משה**, זיין פרוי **פערל מילגרוים** און קינדער **הערש** און **פייוול**.

השם ינקום דמם

אין טרויער פארבליבענע:

יאנקל פייערשטיין, בראזיל
יצחק פייערשטיין, ישראל

צום אייביקן אַנדענק פון

ניכעלע פייערשטיין מיט איר משפחה, הי״ד

די קרבנות פון די דייטשע רציחות.

עס שטייען פון רעכטס: **פערל מילגרוים-פייערשטיין** (די פרוי פון מאַשקע); איר ברודער **אברהמ׳לע מילגרוים**; **שרה פייערשטיין**; **יעקב פייערשטיין** (דער איינציק לעבן־געבליבענער פון דער משפחה. איצט אין בראזיל); **פייטשע פייערשטיין**.

עס זיצן: **מאַשקע פייערשטיין** (מיט אַ קינד); זיין שוועסטער **לאהטשע פייערשטיין** מיט צוויי קינדער; **ניכעלע פייערשטיין**, איר שנור מיטן מאן **לייבישל** און דריי קינדער.

פאראייביקן:

איציק פייערשטיין, ישראל
יעקב פייערשטיין, בראזיל

צום אייביקן אַנדענק פון מיין גרויסער משפחה

וועלכע איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע מערדערס,

מיינע ליבע, טייערע טאַטע־מאַמע

הירש און **פערל** (בת מענדל ווידער) **פליישהאַקער**;

די אומפאַרגעסלעכע שוועסטערן, ברידער, שוואָגער און שוועגערין

מרים, איר מאַן **יאַקל** בן בעריש **מאַנדעלבוים**;

שלמה, זיין פרוי **מאַלי העלער** און קינד,

אסתר, פריידל, הלל, הינדע, משה, מענדל. — השם ינקום דמם!

פאַרבליבן אין טרויער:

יעקב פליישהאַקער

צום אייביקן אַנדענק!

אסתר פראניע פליישהאקער ווילי ווײדער

מרים און שלמה פליישהאַקער

אין שטענדיקן טרויער:

יעקב פליישהאקער

יזכור!

איר זייט תמיד איינגעקריצט אין אונדזער זכרון —

די טייערע עלטערן,

אומגעקומען פון די היטלריסטישע מערדערס ימ״ש

פאַטער **יעקב-יואל פרוכטנגאַרטן** הי״ד;

מוטער **מרים** הי״ד;

שוועסטער **פרומעטל**;

ברודער **וועלוול**.

אין טרויער:

משה און מלך פרוכטנגאַרטן

מיט זייערע משפחות אין ניו-יאָרק

צום אייביקן אַנדענק נאָך מיין פאַרשניטענער

משפחה דורך די היטלעריסטישע מערדערס ימ״ש —

מיין פאַטער **אברהם פרידמאן** הי״ד,

מיין מוטער **גאָלדע**,

מיין ברודער **אלתר**,

זיין פרוי **חנה׳טשע**,

זייער זון **יוסף**,

מיין ברודער **יהושע**,

זיין פרוי **רחל**,

זייער זון **סעם**,

מיין ברודער **משה**,

זיין פרוי **זעלדע**,

זייער זון **אפרים**,

שוועסטער **שרה**,

ברודער **אפרים**.

השם ינקום דמם!

דער איינציק פארבליבענער

פון דער גאנצער משפחה —

לייזער פרידמאן, מיאמי (פאַר. שטאַטן)

יזכור!

תמיד נזכור
את יקירינו:

אבינו
חיים-ברוך פלק ז"ל,
נפטר בארץ;

אמנו **ננה** ז"ל,
נפטרה בארץ;

אחינו **שמואל** ז"ל
נפטר בארץ,
והוא רק בן 42;

אחותנו **מלה** ז"ל
נפטרה בארץ;

אחינו **משה זליק**
הי"ד, נרצח עם
משפחתו על-ידי
הגרמנים ימ"ש;

אשתו **חנקה**;

בתם **סימלה**; בנם **יוסלה**;

דודנו **יוסף פלק**; אשתו **גיטל**, בנם **משה-יחיאל**,

בתם **צ'רנה**, בנם **אביש** ויתר בני המשפחה.

השם ינקום דמם!

מתאבלים ביגון ובצער:

אסתר צנג-פלק

צפורה וייץ-פלק

צום אייביקן אַנדענק

פון מיינע נישט־פאַרגעסענע טייערע עלטערן, שוועסטערן,
ברידער און זייערע משפחות — די ברייט־פאַרצווייגטע
משפחה **צוקער**, אומגעקומען פון די נאַצישע רוצחים ימ״ש

מיינע עלטערן **אהרון** און **פייגע** הי״ד;

מיינע שוועסטערן: **חוה** מיטן מאַן **פיניע מלאך**;

סימע; **שרה**; **לאה**; **רחל**; **שיינדל**.

מיינע ברידער: **יעקב**, **שמעון** און **לוי** (צווילינג);

מיין זיידע־באַבע **אלתר** און **אַדל** ז״ל;

מיינע פעטערס, מומעס און זייערע פאַמיליעס.

השם ינקום דמם!

פאַראייביקט דער איינציק געבליבענער
פון דער גאַנצער משפחה:

אברהם צוקער, תל־אביב

צום אַנדענק

פון מיין משפחה, קרבנות
פון די היטלעריסטישע
רוצחים אין די יאָרן פון
דער צווייטער וועלט־
מלחמה, 1939—1945

מיין גאַטזעליקע מוטער

פערעלע קארפעל
געב. אייזענטאַל

מיינע פיר **שוועסטערן**
(דריי געהייראַטע מיט
זייערע משפחות, און
איינע אַ כלה־מיידל).
א **ברודער** מיט זיין **פרוי.**

מיין ברודער און שוועגערין
לייביש און הענע קארפעל הי״ד

שוועסטער **אסתר-איטע**, איר מאַן און דריי קינדער;

שוועסטער **פערל־מינדל**, איר מאַן און צוויי קינדער;

שוועסטער **זלאטקע**, איר מאַן **חיים יוסף לאָטערמאַן** און דריי קינדער;

שוועסטער **חוה׳טשע**;

ברודער **לייביש** און פרוי **הענע באָרנשטיין** פון קראָשניק.

מיין פאָטער **זלמן מאַנעלעס** ז״ל, וואָס האָט מיך פאַריתומט ווען כ׳בין אַלט געווען זעקס יאָר.

פאַראייביקט:
יוסף קארפעל, רמת־גן

מיט ווייטיק און צער
וויל איך פאראייביקן מיין
משפחה, די קדושים און טהורים
וואָס זענען אומגעקומען על קידוש השם
דורך די נאַצישע רוצחים ימ״ש —

מיין פאָטער **אליעזר קלייטמאן** הי״ד,

מיין מוטער **פייגעלע**,

מיין שוועסטער **פערל סימע קאהן**,

איר מאַן **נחמיה** און צוויי קינדער;

מיין שוועסטער **פינטשע**,

מיין ברודער **אהרון-יעקב**.

כבוד זייער הייליקן אַנדענק!

דער איינציק פארבליבענער פון דער
גאנצער משפחה,

אין טיפן טרויער —

שמאי קלייטמאַן, ניו־יאָרק

צום אַנדענק פון מיין משפחה, די קינדער

און אייניקלעך פון **שמואל-לייב** און **שיינדל**

קלארפעלד און פון **חיים** און **שרה אורמאן** —

מיינע ליבע און טייערע טאַטע־מאַמע:

ישעיהו קלארפעלד און **ברייגדל** בת חיים ושרה **אורמאן**;

מיינע ליבע און טייערע שוועסטער און ברידער:

יחיאל, **פישל**, **מינדעלע** און **פערעלע**;

מיינע טייערע פעטערס, מומעס, קוזינען און קוזינקעס:

יחיאל קלארפעלד, זיין **פרוי** און **קינדער**,
צווישן זיי: **יעקב**, **שרה**, **שיע** (**יהושע**);
איטשע בזשיטוואַ, זיין פרוי **פערל** בת שמואל-לייב
קלאַרפעלד און קינדער. צווישן זיי: **יחיאל** און **חיים**;
אליעזר אורמאן, זיין פרוי **מינדל** בת שמואל-לייב
קלארפעלד און קינדער. צווישן זיי: א זון **מלך**;
משה בן חיים ושרה **אורמאן**, זיין פרוי **מאניע**
און זייערע קינדער: **חיים**, **שמעון**;
מרדכי בן חיים און **שרה אורמאַן**, זיין פרוי **דבורה**,
טאַכטער **פערעלע**;
מיילעך (**אלימלך**) **גוט**, זיין פרוי **פינטשע** בת חיים ושרה
אורמאן און קינדער: **יצחק**, **רחלע**, **שיינדל** און **פרומעטל**.

השם ינקום דמם!

פאראייביקט אין טרויער:

חעוול קלארפעלד

צום אַנדענק!

אברהם און לאהלע קנאַפּליך,
נפטר געוואָרן אין איין יאָר

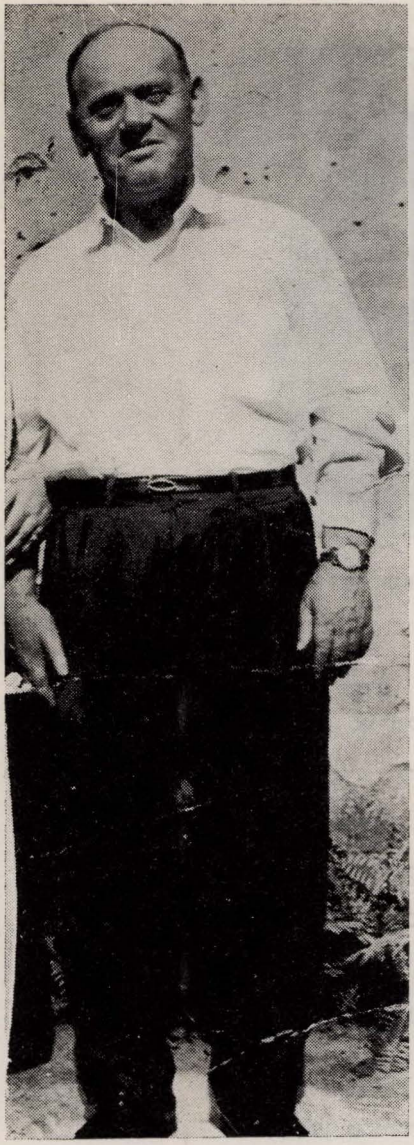

מיכאל קנאַפּליך ז״ל

פון אונדזער טייערן פאָטער
ר׳ לייב קנאַפּליך ז״ל;

מוטער תרצה דבורה ז״ל;

דעם טייערן מאַן
עזריאל ראָלניק ז״ל

דעם טייערן ברודער
מיכאל קנאַפּליך ז״ל,
וואָס איז אַוועקגעריסן
געוואָרן אין בליענדיקן עלטער;

דעם טייערן ברודער
אברהם,
און זיין פרוי לאה׳לע, ז״ל
וואָס זענען אזוי יונג
פאַרשניטן געוואָרן
אין איין יאָר.

אין טרויער פאַרבליבענע: פייגע, מרים, שרה,
חוה, אסתר

צום אייביקן אָנדענק!

יוסף קנאָפליך ז״ל

אונדזער זיידע

ר׳ יוסף אייזיקס קנאָפליך,

דער טייערער ייד און תלמיד־חכם;

זיינע קינדער, אייניקלעך

און אור-אייניקלעך,

וואָס זענען אומגעקומען

דורך די נאַציס ימ״ש.

השם ינקום דמם!

אין טיפן טרויער פארבליבענע

טעכטער און אייניקלעך:

חוה, פייגע, מרים, שרה, אסתר

לזכרם של בני משפחת קנופליך, שניספו בשואה —

הורי מתתיהו ואסתר יהודית ז״ל;

אחיותי ואחי: אליעזר, בת-שבע, פייגה, ינטה ויצחק;

דודתי רבקה קירשנבוים, בנה אלימלך, אשתו שרה וילדיהם צבי וחיה;

שיפרה טננבוים, בעלה בריש וילדיהם;

דודה נחמה צוקר, בעלה שעיה וילדיהם; חיים יידל וילדיו;

רחל וילדיה; מלכה, רייזל, בתיה;

דודה מנוחה פרל, בעלה שלמה וילדיהם;

דודי יוסקה פריד מו״צ הי״ד, אשתו אסתר וילדיהם: שמעון, חנה וילדיה,

ריקה וילדיה, תהילה וילדיה, פריידל, שרה;

דודה גיטל קנופליך וילדיה: יעקב ואשתו אסתר וילדיהם;

טוביה; פריידל, בעלה וילדיהם;

סבתא חורגת ליבה קנופליך, בנה חיים, אשתו וילדיהם;

אברהם מונקה (חוקר), אשתו ריבה, בנם ישראל׳קה,

בתם חנהצ׳ה, בנם מיכאל.

השם ינקום דמם!

המנציח:

מנדל קנופליך

צום אייביקן אַנדענק נאָך די אומגעקומענע

עלטערן, שוועסטער, ברידער, שווער און שוויגער

און זייערע קינדער — אומגעבראַכט דורך די דייטשע מערדערס ימ״ש

מיין פאָטער **שלמה ראָזענבערג** ז״ל

מיין מוטער **אסתר** הי״ד

מיינע שוועסטערן:

שרה לאה,

איטע,

גיטעלע,

מיין ברודער **יאנקעלע**, זיין פרוי **דבורה** און קינדער;

די ליבע שוויגער־עלטערן **חיים** און **פערעלע אמסטער**;

זייערע קינדער: **יצחק אמסטער** (נפטר געוואָרן אין ניו־יאָרק),

משה, אברהם, יהושע און **שרה** — אומגעקומען דורך די נאצים.

השם ינקום דמם!

די איינציק לעבן געבליבענע

טאָכטער און שנור חנה

און אייניקל **שלמהלע אַמסטער**

ניו־יאָרק.

צום אייביקן אַנדענק פון מיינע

טייערע, אומפארגעסלעכע עלטערן

הדסה און שלמה ראָטענבערג ז״ל

מיינע טייערע און ליבע פעטערס, מומעס, קוזינען און קוזינקעס:

משה און **יוכבד ראָטענבערג**

מיט זייערע קינדער:

ישעיה, ברײַנדל, בת-שבע, שרה, בערל און **חיה**;

מיין מומע **שיינדל**, איר מאן **משה גאָלדבערג**,

איר מוטער **יוכבד** און זייערע קינדער: **הערשל** און **הדסה**.

השם ינקום דמם!

די אין טרויער פאַרבליבענע:

ברײַנדל ראָטענבערג־פיין, בת־ים

רחלע ראַלניק און איר מאַן הי״ד

מיט ליבשאַפט און טיפן צער דערמאָנען מיר דעם
הייליקן אַנדענק פון אונדזערע אומפארגעסלעכע, טייערע עלטערן

אברהם און ביילע ראַלניק

שוועסטער **רחלע**, איר מאַן **יחזקאל קיטשקאָווסקי**
און זייער קינד **הערשעלע** (**צבי**), **שיינדעלע** און **דבורה׳לע**;

אונדזערע פעטערס, מומעס מיט זייערע משפחות —
אומגעקומען מיט דער גאנצער עדה יידן פון אונדזער היים־שטעטל
אָפּאָלע, אין דער שוידערלעכער היטלער־תקופה, ווען עס זענען
בעסטיאליש אומגעבראכט געוואָרן זעקס מיליאָן קדושים און
מאַרטירערס פון אונדזער פאָלק.

ה י ״ ד

אין אומפאַרהיילטן ווייטיק
פאַראייביקט אין טרויער:

טעמטשע ראַלניק־ווייגמאַן
פייגע קנאַפּליך־ראַלניק
משה ראַלניק
יואל ראַלניק

על אלה אנו בוכים —

צום אָנדענק פון מיינע נאָענטסטע און
טייערסטע, וואָס זענען אומגעקומען דורך
די היטלעריסטישע רוצחים ימ״ש

מיין טייערער, אומפארגעסלעכער
פאָטער

טוביה שענקער הי״ד

חכם ויודע ספר, געזעלשאַפטלעכער טוער,
דאָזאָר אין דער קהילה, אקטיווער עסקן אין
„לינת הצדק״ און „ביקור חולים״, פון די
אָנגעזעענסטע חסידים ביים מאָדזשיצער רבין;

מיין טייערע, קלוגע, גוטהאַרציקע מוטער **פייגעלע** הי״ד,
וואָס איז באַרימט געווען מיט איר זעלטענער מידה פון הכנסת־אורחים;

מיינע האַרציקע שוועסטערן: **שרה** (געשטאָרבן אין בראַזיל); **גיטל** איר מאַן
יוסף גאלדוואסער און זייער זון **יהודה**; **טאָטשע** (**טאָבע**); **גאַלדע**;
פריידל — באַקאַנט געווען אין אָפּאָלע מיט זייער אינטעליגענץ און איידלקייט,
דאָס שענסטע וואָס אונדזער שטעטל האָט פאַרמאָגט;
מיינע טייערע ברידער **יאַנקל** און **לייבל**, פון די בעסטע צווישן דער
אָפּאָלער יוגנט.

השם ינקום דמם!

אין טרויער פאַרבליבן:

מיכאל שענקער, בראַזיל

קיינמאָל נישט פארגעסן!

אונדזערע ליבע זיידע־באָבע

תנחום און אסתר־רבקה שענקער

אונדזערע טייערע פעטערס, מומעס, קוזינען און קוזינקעס:

מאָטל שענקער, זיין פרוי רחל און זייערע קינדער

משה (שו"ב), זיין פרוי און פיר קינדער;

יצחק, זיין פרוי רות און צוויי קינדער;

בערל מיט זיין פאַמיליע, לייביש, טאָבעלע, גיטל, דבורה, שרה, מינדל;

מאָטל זילבערמאַן, זיין פרוי ליבעלע בת תנחום שענקער און זייערע קינדער: לאה׳טשע און פאַמיליע, גיטל, האָדעס (הדסה), פערל, עקיבא, זלאטע;

בערל שענקער, זיין פרוי חיה׳קע און זייערע קינדער אברהמ׳לע און יהושע׳לע;

ישראל פעלדמאַן, זיין פרוי טאָבעלע בת תנחום שענקער און זייערע קינדער: גיטעלע און איטשע מיט זייערע פאַמיליעס, מאָטל, בלומע.

השם ינקום דמם!

פארבליבענע אין טרויער:

מיכאל שענקער (בראזיל)

מאָטל הובערמאַן (ישראל)

ברוך שענקער (ישראל)

זכרונם לא ישכח לנצח

מיינע טייערע עלטערן:

אפרים נח הובערמאַן ז״ל און **רחל** בת תנחום **שענקער**;

מיינע ליבע שוועסטערן:

רוחמה, איר מאַן **יוסף** און זייער קינד;
גיטעלע און **ניחה׳לע**

אומגעבראַכט דורך די נאַצי־מערדערס.

השם ינקום דמם!

פאַראייביקט: מאַטל הובערמאַן

לזכרון נצח!

איך פאַראייביק דעם ליכטיקן אַנדענק
פון מיינע טייערע עלטערן

מיין פאַטער **יהושע׳לע האַרוויץ** ז״ל

מיין מוטער **פעסאַלע** ז״ל

וואָס זענען נפטר געוואָרן אין בראַזיל.

יאַנקל האַרוויץ, בראַזיל

לזכרם!

צדוק קנופליך,
רעיתו רחל
ובנם;

אחותו רחל
קנופליך ובתם;

שלמה מנדל
קנופליך
ובנם;

אחיו ישראל

השם ינקום דמם!

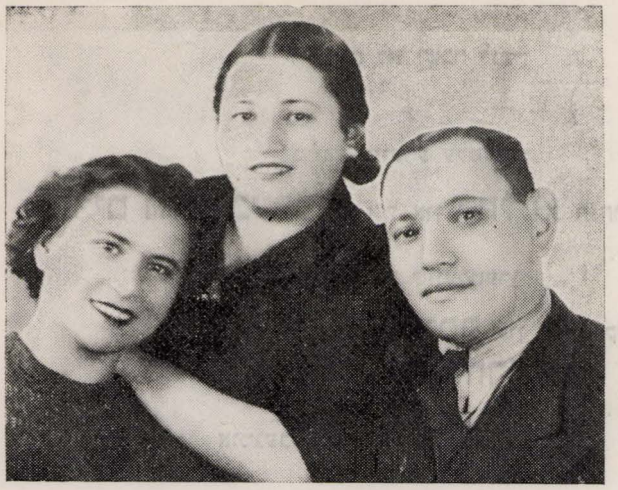

צדוק קנאָפליך, אחותו רחל ורעייתו רחל

המנציחה: בתיה ברייר

יזכור — מיין אומגעקומענער משפחה

די עלטערן הלל הכהן לעדערפארב און פאַמיליע;

זיינע זין: מרדכי און ישעיה מיט זייערע פאמיליעס.

פאראייביקט די אין טרויער פארבליבענע טאָכטער:

דאָרא ערדשנעקער־לעדערפאַרב, ניו־יאָרק

פייגע בערמאַן־כץ ז״ל

כ׳וועל תמיד דערמאָנען מיט
פאַרערונג מיין טייערע פרוי,
די טרייע מאמע און שוועסטער

פייגעלע בערמאַן ז״ל

וואָס איז נאָך אַ שווערער קראַנקייט
נפטר געוואָרן דעם 26.7.1975
אין סאַן־פאולאָ. אונדזער היים איז
תמיד געווען אָפן צו העלפן לאַנדס־
לייט. פייגעלע האָט צו אַלעמען
זיך באַצויגן מיט אַ סך פריינטשאַפט.

ערע איר אַנדענק!

בעריש בערמאַן און קינדער;
יוכבד ליכאנד, באַשע שענקער און **יאנקל כץ**
פון ניו־יאָרק

מיט צער און ווייטיק
דערמאָנען מיר אונדזערע
נאָענטסטע און טייערסטע
טאַטע־מאַמע און שוועסטערן,
פאַרשניטעינע מיט אכזריות
דורך די דייטשע רוצחים ימ״ש —

מענדל, הענדל

פערל און

טאָבע גאָרדאָן. —

פאַראייביקט:

משה גאַרדאָן

קיינמאָל נישט פאַרגעסן!

מיין טייערע, איידעלע און פרומע משפחה,
וואָס איז אַזוי אכזריותדיק פאַרפייניקט געוואָרן
דורך די נאַצישע מערדערס —

מיינע האַרציקע עלטערן **שכנא** און **איטע גאָלדמאַן**

מיינע גוטע שוועסטער און ברודער:

פויטשע מיט איר פאַמיליע;

בן־ציון;

רחל.

פאַראייביקט:

מרים גאָלדמאַן־ווינאַגראַד

לזכרון עולם!

אונדזערע טייערע אומפאַרגעסלעכע עלטערן

פאַטער **ישראל מעסער** ז״ל

מוטער **סאַלקע** (געב׳ לוקסענבורג)

נפטר געוואָרן אין ריאָ־דע־זשאַנייראָ, בראַזיל

פאַראייביקן די טעכטער:

מאַרטאַ גאַנז־מעסער, בראַזיל
גוטשע ראַלניק־מעסער, בראַזיל

נפתלי גאָלדרייך יוסף גאָלדרייך

איך וויל פאַראייביקן מיין אומפאַרגעסלעכן מאַן **יוסף גאָלדרייך**,
נפטר געוואָרן אין ניו־יאָרק דעם 13־טן מערץ 1977;

מיין טייערן שווער **נפתלי גאָלדרייך** און פרוי הי״ד,
אומגעבראַכט דורך די דייטשע רוצחים ימ״ש;

מיין שוואָגער **צדוק גאָלדרייך** ז״ל, נפטר געוואָרן אין בוענאָס־איירעס
אין 1954, נאָך דעם ווי ער האָט דורכגעמאַכט אַלע שבעה מדורי גיהנום
אין די היטלעריסטישע לאַגערן;
זייערע שוועסטערן מיט די פאַמיליעס.

חיה גאָלדרייך־ליבערמאַן

צום ליכטיקן אַנדענק
פון מיין אומפאַרגעסלעכן מאַן
און גוטן מענטש

הערשעלע האָלצטרעגער

נפטר געוואָרן דעם 4.3.1970
(כ״ו אדר) אין בראַזיל.
פון די גרינדערס און אַקטיווע
טוערס אין דער אַפּאַלער לאַנדס־
מאַנשאַפט אין סאַן־פּאולאָ.

ערע זיין אַנדענק!

גיטל האָלצטרעגער

מיר וועלן נישט פאַרגעסן
אונדזער טייערן פאַטער

אהרון גאָלדמאַן (חיים ווינערס) הי״ד

אונדזער גאַטזעליקע מוטער **חוה׳לע**

און שוועסטער **רחל׳ע**

אומגעקומען פון די נאַצישע רוצחים ימ״ש.

פאַראייביקט:

וועלוול גאָלדמאַן און פאַמיליע
סאַן־פּאולאָ, בראַזיל.

צום אייביקן אַנדענק פון די קדושים,
די קרבנות פון די דייטשע רציחות —

אונדזער טאַטע **יהושע ווײַנשטאָק** הי״ד

אונדזער מאַמע **רחל**

און ברודער **ראובן**

די אין טרויער פאַרבליבענע:

טאָכטער רבקה׳לע ווײַנשטאָק־באַנק, מאָנטרעאַל
זון זעליג ווײַנשטאָק, ישראל

צום אַנדענק נאָך די קרבנות פון די דייטשע רוצחים —
די נישט פארגעסענע משפחה פון מיין מאַן ז״ל:

יעקב און **רחל אייזענשטאט** מיט זייערע קינדער:

זלמן, שרה, שיינדל, איטע, נחמיה

השם ינקום דמם!

און מיין מאן **תנחום** (געשטאַרבן אין ישראל)

פארבליבענע אין טרויער:

פרוי: זאַשע אייזענשטאַט,
קינדער: לילי אייזענשטאַט,
יעקב אייזענשטאַט.

צום אַנדענק פון די קדושים:

ברוך רובין, אומגעקומען אין טרעבלינקא, אין עלטער פון 50 יאָר;
דאָבטשע רובין, אומגעקומען אין טרעבלינקאַ, 48 י״א;
דבורה רובין, אומגעקומען אין מיידאנעק, 23 י״א;
יששכר רובין, אומגעקומען אין געטאָ ווארשע, 21 י״א;
לאה רובין, אומגעקומען אין מאידאנעק, 19 י״א;
איטאלע רובין, אומגעקומען אין טרעבלינקא, 17 י״א;
גדליה רובין, אומגעקומען אין טרעבלינקא, 14 י״א;
אברהם רובין, אומגעקומען אין טרעבלינקא, 9 י״א.

פאראייביקט די טאָכטער און שוועסטער

מינדל בינשטאָק־רובין

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע עלטערן, די קרבנות פון די היטלעריסטישע רוצחים אין די יאָרן 1939—1945 :

די עלטערן **אנשל** און **ניכע וואסערמאַן** ;

ברודער **יהושע**, זיין פרוי **פייטשע** און צוויי קינדער ;

שוועסטער **פייטשע** ;

ברודער **דוד** ;

פעטער און מומע **יהושע** און **ביילע קאָן**, זייער טאָכטער **פערעלע**, איר זון **הערש-בער** און טאָכטער.

פאַראייביקט :

די משפחה פון שמאי וואסערמאַן, ניו־יאָרק

צום שטענדיקן אָנדענק פון דער משפחה

סימע צוקער ;

די עלטערן **יצחק** און **שרה צוקער** ;

ברודער **רפאל**,

זיין פרוי **סימע** און צוויי קינדער ;

די שוועסטערן **רחל** און **לאה׳לע**

זיי וועלן תמיד זיין ביי אונדז פאַרהייליקט !

פאַראייביקן :

שמאי און סימע וואסערמאַן, ניו־יאָרק

צום אַנדענק פון מיין אומגעבראַכטער משפחה, די קדושים

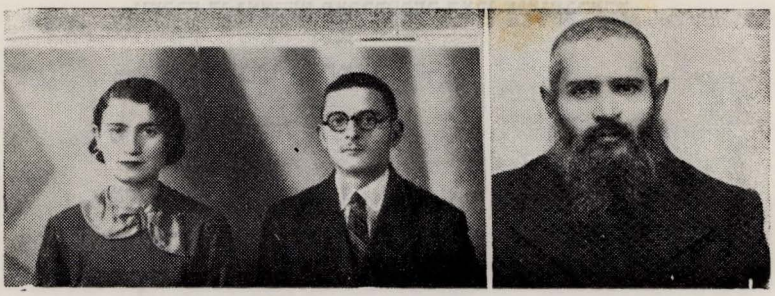

אברהם זינגער הי״ד

יוסף זינגער און זיין פרוי הי״ד

מיינע עלטערן **אברהם** און **דבורה׳לע זינגער** הי״ד;
מיינע ברידער: **יוסף** און זיין פרוי; **ראובן**, **דוד** און **בנימין**;
מיינע שוועסטערן: **שרה**, **בתיה** און **חוה-רות**.

אין טרויער: **יעקב זינגער**
דער איינציק פאַרבליבענער פון דער משפחה

לזכר מיינע טייערע עלטערן

גרשון שרייבער (קצב) און חנה לאה

שמואל שרייבער, זיין פרוי **האָדל** און פיר קינדער;

פישל שרייבער, זיין פרוי **לאה** און פיר קינדער;

קלמן לייב שרייבער (געשטאָרבן אין ישראל).

איו טרויער:

משה שרייבער

איך וועל תמיד דערמאַנען די טייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער,
וועלכע די נאַצישע פארברעכער האָבן אומגעבראַכט

מיין פאָטער **נתן מוסמאן** הי״ד,

מיין מוטער **שרה**,

מיינע פיר שוועסטערן

פראדל, לאה, מרים, גאָלדע;

מיינע דריי ברידער:

חיים, יוסף, לייב.

השם ינקום דמם!

מיט צער און טרויער,
זייער זון און ברודער

יעקב מוסמאן רמת־גן

לזכרם!

אלה שניספו בשואה —

פריידל, אשת נחמן;

שרה לאה, בתה וילדיה:

נחמן, אברהם, איטה, אליעזר,

יחיאל (בנו של נחמן), אשתו וילדיהם.

נחמן נודלמן (ראובן־זיסל׳ס);

גיטל בת נחמן;

אברהם בן נחמן

הי״ד

המנציח: **זאב נחמני**
ישראל

איך וועל תמיד געדענקען

אונדזער טייערע מוטער

רחלע (שלום'ס) פרוכטנגארטן

אונדזער טייערע שוועסטער

פרומעטל מיט איר מאן און קינדער.

אין טרויער פארבליבענע:

הערשעלע,
בעריש
און שלום פרוכטנגאַרטן, בראזיל

מיט טיפן טרויער אין הארצן
נאָך דער טייערער מומען

שיינדל ניימאן הי"ד,

איר טאָכטער **פרומעט**, מיטן מאן **שמואל קאס**
און זייערע קינדער **וואָלף** און **שמחה**,
די טאָכטער **טאָבעלע**, נפטר געוואָרן אין אמעריקע,
יאנקעלע ניימאן, נפטר געוואָרן אין אמעריקע,
משה'לע ניימאן, זיין פרוי **פעלא** און צוויי קינדער,
איר טאָכטער **חנה'לע**
אומגעבראַכט דורך די דייטשע רוצחים ימ"ש.

השם ינקום דמם!

פאראייביקן די משפחות:

אביש ניימאן, פייגעלע זאבראַווסקי,
גיטעלע קארפעל, לייביש זאלצמאן,
אלקנה זאלצמאן.

צום אַנדענק פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע, וואָס זענען פאַרפייניקט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע רוצחים ימ״ש — מיינע טייערע און אומפאַרגעסלעכע עלטערן:

ליפע און **יהודית** (געב׳ גרינשפּאַן) **פיין**;

מיינע ליבע, טייערע שוועסטער און ברידער:

סימא, פייגע, אסתר און **הערש-יאנקל**;

השם ינקום דמם!

פאַראייביקט: משה פיין, בת־ים

מיינע ליבע, טייערע פעטערס, מומעס, קוזינען, קוזינקעס:

ישראל און **טאָבע פיין** מיט זייערע קינדער: **הערש־איציק** און **דוד־זלמן**!

מאָטל און **חוה פיין** און זייערע קינדער.

רבקה און פאַמיליע, **סענדער** און פאַמיליע, **חנה, קיילע חנה, בריינדל הארצקע** מיט זיין פרוי **חיה, הערש-יאנקל**;

יוסף און שרה (געב׳ פיין) **בוימגארטן** און קינדער:

ישראל, ליפע און צוויי טעכטערלעך;

ישראל און גיטל **פיין** מיט זייערע קינדער:

בלומע, מרים, חנה, דן, מארקל (מרדכי);

מאָטל און **רחל פיין** מיט זייערע קינדער: **חיה, חנה, הערש-יאנקל**!

סענדער און **ליבע פיין** מיט זייערע פאַמיליעס;

משה און **רבקה הייטמאן**; **ליפע הייטמאן**;

רחל, די פרוי פון **מענדל פיין** און איר זון **משה**.

שרה גאָלדפינגער (געב. הייטמאן), נפטר געוואָרן אין ישראל

השם ינקום דמם!

פאַראייביקט אין טרויער:

משה פיין, בת־ים

לזכר עולם לנפשות היקרות מבני משפחתי שנרצחו על־ידי הגרמנים ימ״ש בתקופת מלחמת העולם השניה בעיירה אופולה

הורי **צבי הירש ופייגה פרידמן**, הי״ד;

אחי, **מיכאל**, רעיתו **הנה** לבית **גולדזאַמד** וילדיהם;

אחותי **רוזה** ומשפחתה;

אחותי **חנה׳צ׳ה** ומשפחתה.

זכרם הקדוש לא ימוש מקרבי לעולם.
את כאבי וצערי אשא עד סוף ימי.

מנציח:
יהודה פרידמאן, חיפה

אַ נ ר ת מ י ד

פאר מיינע טייערע עלטערן

הערש און **פעסל פרייטאג**

מיין ברודער **משה** און זיין פרוי **לאה וואקס**

מיין ברודער **יומי** (**בנימין**),

מיין שוועסטער **פייגע**.

אין שטענדיקן טרויער:

ישעיהו פרייטאג, בראַזיל

לזכרון נצח פאר מיין משפחה:

איטשע מאיר און הודעס לעווין (טיי) און פאמיליע;

אייזיק לעווין, זיין פרוי און קינדער

רפאל און לאה לעווין (ווייס) און קינדער;

מיכאל און מלכה לעווין (לוקסענבורג) און קינדער.

משה און רחל לעווין (יודקעוויטש) און קינדער.

השם ינקום דמם!

פאראייביקט:

חיה פרעטער־לעווין

צום אייביקן אַנדענק

פון אונדזערע אומפארגעסלעכע טייערע עלטערן

משה אהרון און הינדע קאַרמאַן

שוועסטערן: איטקע, איר מאן חיים ראָזען און 3 קינדער;

חיה, איר מאן יעקב זאמבערג און 4 קינדער;

רחל, איר מאן משה און צוויי קינדער;

לאה, איר מאַן און צוויי קינדער;

ברידער: נטע, אברהם און לייבל.

אין שטענדיקן טרויער:

רייזל פייערשטיין, בראזיל

משה און קלמן יצחק רייכמאן, פאריז

צום הייליקן, ליכטיקן אַנדענק

פון מיין אומפאַרגעסלעכן קוזין

ישראל קאָהן ז״ל

און זיין פרוי **הענע** ז״ל

די גוטע, האַרציקע מענטשן.

אין טרויער:

קוזין: **שמאי קלייטמאַן,**
זייערע טעכטער רותי און רייזל
מיט די משפחות.

איר וועט תמיד זיין איינגעקריצט אין מיין זכרון,

די אומגעקומענע משפחה פון די היטלעריסטישע רוצחים ימ״ש —

מיין פאָטער **פסח רויזמאַן** הי״ד,

מיין מוטער **פריידע,**

מיינע ברידער: **ירחמיאל, אריה, צבי,**

מיין שוועסטער **סאָניא.**

דער איינציק פאַרבליבענער זון און ברודער:

נחמיה רויזמאַן, רמת־גן

צום אייביקן אַנדענק

פון אונדזערע טייערע עלטערן

פאַטער **אביש ערדשנעקער**

מוטער **טאָבע ערדשנעקער**

וואָס זענען נפטר געוואָרן אין ניו־יאָרק

פאַראייביקן די טעכטער:

רחל׳ע, חנהלע, חוהלע
ניו־יאָרק

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן

מיינע טייערע עלטערן

וואָס זענען אומגעקומען פון די היטלעריסטישע רוצחים ימ״ש —

יהושע שניידער און **פרוי** הי״ד

די אומגעקומענע ברידער: **בערקע, יחיאל, אברהם**;

די אומגעקומענע שוועסטערן: **לאה** און **מירל**

די אומגעקומענע שוואָגערס: **אלי** און **שמואל** מיט זייערע **קינדער**

השם ינקום דמם!

פאַראייביקט: **ראובן שניידער**, פאַריז

צום אייביקן אַנדענק מיין אומגעקומענע משפחה
דורך די דייטשע רוצחים ימ״ש

מיין פאָטער **חנן אבושעוויטש**

מיין מוטער **שיפרע**

און קינדער

השם ינקום דמם.

פאַראייביקט: זייער זון

הערי אַבושעוויטש
מיאַמי ביטש

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונדזער טייערע שוועסטער

מלה גוטליב־פלעק ז״ל

וועלכע איז פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן און בליענדן עלטער.

פאַראייביקן:

די שוועסטערן אסתר צאַנג־פלעק
צפורה ווייץ־פלעק

„דער נייער מאָמנט" — 25.11.77

משה ראַלניק ע"ה

אין דער עלטער פון 65 יאָר איז דאָ פּלוצים געשטאָרבן דער קולטור־טוער און פּאָעט משה ראַלניק. געבוירן אין אָפּאָלע, לובלינער געגנט, האָט ראַלניק, נאָך אין זיין יוגנט, זיך אָפּגעגעבן מיט קולטור־אַרבעט; איז אַרומגעפאָרן אין כמעט אַלע מערב־אייראָפּעאישע לענדער מיט רעפעראַטן אויף ליטעראַרישע טעמעס. זיין טעטיקייטס־צענטער איז געווען אין פּאַריז וואו ער אין געווען אַ לערער. בעתן קריגס־אויסברוך איז ער, מיט זיין פרוי אַנטלאָפן פון דער נאַצי־אָקופּירטער פראַנקרייך קיין מאַראַקאַ און שפּעטער איז ער אָנגעקומען קיין אַמעריקע, וואו ער איז געוואָרן געזעלשאַפטלעך אַקטיוו, בעיקר אין דער יידישער ענציקלאָפּעדיע.

טאַקע ווי דער פאַרשטייער פון דער ענציקלאָפּעדיע איז ער געקומען קיין בראַזיל אין אָנהויב פון די פופציקער יאָרן, און האָט באַשלאָסן צו פאַרלייגן זיין היים אין ריאָ. ער איז אויך דאָ גלייך געוואָרן טעטיק אינעם קולטור־לעבן: איז געווען אַ צייט פּרעזידענט פון ועד החינוך, איז אַרויסגעטראָטן מיט פאָרלעזונגען און איז, ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן, געווען אַן אַקטיווער פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון דער ביאַליק־ביבליאָטעק.

משה ראַלניק ע"ה איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה מאָנטיק נאָכמיטאָג. ביים פרישן קבר האָט געהאַלטן אַ הספּד הענאָך דיאַמאַנטע (אין נאָמען פון דער ביאַליק־ביבליאָטעק). דער חזן שמריהו לין האָט דורכגעפירט די רעליגיעזע צערעמאָניע. ער האָט איבערגעלאָזט זיין פרוי, סאָלאַנזש, 3 טעכטער (צוויי פאַרהייראָטע), אַ ברודער און שוועסטער (אין סאַן פּאָולאָ), איידעמס, אייניקלעך און פלימעניקעס.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונדזער טייערן מאַן,
פאָטער און ברודער

משה ראַלניק ז"ל

וועלבער איז פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן
אַזוי פּלוצלינג און אונדז אַלע איבערגעלאָזט אין טיפן טרויער.

עס פאַראייביקן:

שוועסטער טעמטשע זויינמאַן — ראַלניק
ברודער יואל ראַלניק
פרוי סאָלאַנזש און קינדער

משה ראָלניק

מיין אומגעקומען פאַלק

מיינע אומגעקומענע טאַטע, מאַמע, שוועסטערס און די עדה יידן פון דער אַמאָליקער יידישער שטאָט אָפּאָלע.

וויפיל ניט דאָאיקע טויטן,
וויפיל ניט דאָאיקע פיין.
אַזויפיל מאָל געהייליקט
איז געווען דיין זיין
מיין אומגעקומען פאָלק.

וויפיל מאָל געשאָכטן,
וויפיל מאָל פאַרברענט
מיט לעצטן ביסל לעבן
צווישן לעצטע געטא-ווענט
דו האָסט די הימלען אויפגעריסן.

נאָר שטום זיינען געווען די הויכן
און שטום געווען איז ערד
ס׳האָט ניט גאָט און ניט מענטש
דיין לעצט געשריי דערהערט,
מיין אומגעקומען פאָלק.

טראָגט דער ווינט ארום דיין לעצטן וויי
און ס׳וויינען שטום די געשענדעטע מעת לעתן
וויי, וויי צו דעם פון אונדזער שטאַם
וואָס וויל פארגעסן
אונדזער אומגעקומען פאָלק.

ספר אופולה